ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

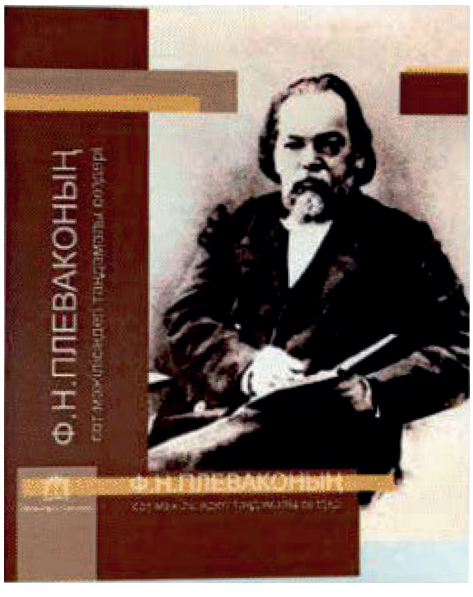
№12/3 (149) 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

«АЛАУ» МҰЗ АЙДЫНЫ
ЛЕДОВЫЙ ДВОРЕЦ «АЛАУ»
ICE PALACE «ALAU»

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

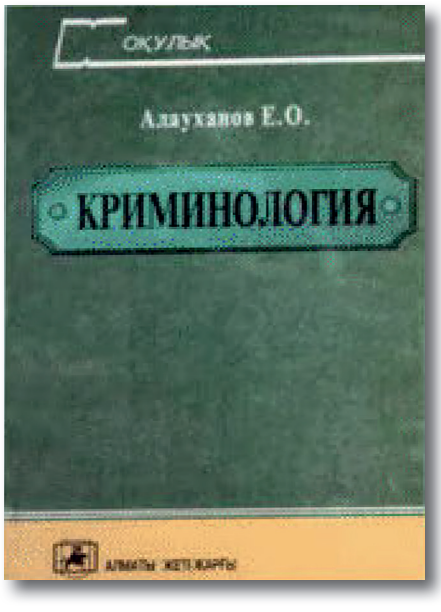
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

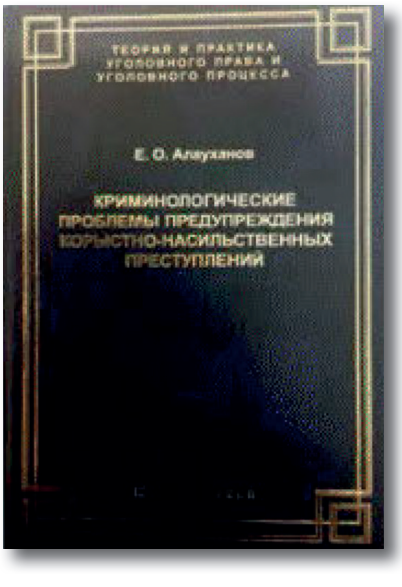
Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12/3 (149)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы*
7. *Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
9. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
10. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
11. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
13. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
14. *Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері*
15. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
16. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
17. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
18. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
19. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
20. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
22. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
24. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
25. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
26. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
27. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
28. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
29. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
30. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
31. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
32. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
33. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
34. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
35. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
36. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
37. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
38. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
39. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
40. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
41. *Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
44. *Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
46. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
47. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
48. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
49. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*
50. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
8. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
9. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
10. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
11. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
14. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
15. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
19. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
20. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
21. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
22. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
23. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
24. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
25. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
26. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
29. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
30. *Мұхамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
33. *Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист*
34. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
35. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
37. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
38. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
42. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
43. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
45. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
49. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
50. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*
51. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
52. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
7. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
9. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
10. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
11. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
13. *Борибеков К.К., общественный деятель*
14. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
15. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
16. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
17. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
18. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
19. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
20. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
22. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
24. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
25. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
26. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
27. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
28. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
29. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
30. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
31. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
32. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
33. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
34. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
35. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
36. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
37. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
38. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
39. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
40. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
41. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
42. *Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор*
43. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
44. *Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
46. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
47. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
48. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
49. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
50. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
8. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
9. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
10. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
11. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
14. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
15. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
19. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
20. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
21. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
22. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
23. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
24. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
25. *Мажейка Киприс И., академик МЕАТР (Москва)*
26. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
29. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
30. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
33. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
34. *Рустемова Г.Р, д.ю.н., профессор*
35. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
37. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
38. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
42. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
43. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
44. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
45. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
46. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
47. *Усманов А., д.п.н., профессор*
48. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
49. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
50. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
51. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
52. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

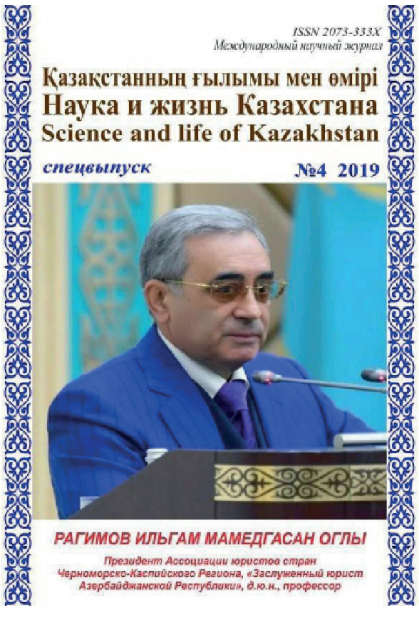
Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Ергалиева Кулянда Сасиповна, Шапихова Құралай
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 21

Қалқаманұлы Данияр, Пиштаев Рауанбек Қайратбекұлы
ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР: НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ 25

Қалқаманұлы Данияр, Уралбаева Қарлығаш Бөкенбайқызы
ӘКІМШІЛІК ПРОЦЕСС ҚЫЗМЕТІНДЕ ІЗГІЛІК ҚАҒИДАСЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕСІНЕ 31

Муйденова Алия Калжановна, Дусипов Еркин Шажиевич, Исаева Жанат Амандыковна
ШЕТЕЛДІК ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚАТЫСУЫМЕН АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІ ҚОЗҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 34

Сабиров Камал Канаткалиевич, Мукашева Анар Абайхановна, Ибраев Алишер Серикболович
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖЕРГЕ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ КӨШУІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ДАМУ ТАРИХЫ 42

Садуакасова Лаура Байкеновна, Куджакова Ризана Галымовна
МҰРАНЫ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 47

Сапаргалиев Кайрат, Дильбарханова Жанат Рахимжановна
ЖАСТАР АРАСЫНДА ЕСІРТКІНІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЕМЕС ҚОЛДАНУДЫҢ АЛДЫН АЛУ 51

Сералиева Алия Мажитовна, Конырбаева Динара Талгатовна
АДАМНЫҢ ИММУН ТАПШЫЛЫҒЫ ВИРУСЫН (АИТВ) ЖҰҚТЫРУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ СУБЪЕКТИВТІ ЖАҒЫН САРАЛАУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ҚР ҚК 118 бабы) 55

Таджиханова Бахыткуль Талипбековна, Байзакова Раушан Бекмахановна
К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ 59

Таубаев Бауржан Рыспекович, Мусекенова Айжан Айдыновна
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛУЖБ ПРОБАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ 63

Татаринова Лола Фуркатовна
ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ДОВЕДЕНИЯ ДО САМОУБИЙСТВА С ПОЗИЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 67

Токашова Гулназ Жеткизгеновна
СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ДАМЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ 72

Төлеева Алия Советханқызы, Карякина Регина Александровна, Коновалова Милена Ивановна
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРТЕРРОРИЗМУ 80

Tleubaev Azamat Bolatovich, Taubaev Baurzhan Ryspekovich
DEVELOPMENT OF THE PROBATION INSTITUTE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 84

Утанов Мухтархан Айдарханович
ОСНОВАНИЯ, УСЛОВИЯ, ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ 88

Шарапат Айнур Ғалымбекқызы
ТӨРЕЛІК СОТ ШЕШІМІНІҢ ОРЫНДАЛУЫ ЖӘНЕ КҮШІН ЖОЮ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША 94

Шарипова Асель Бостановна, Мурат Айсұлу Азаматқызы
ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА ПО ДЕЛАМ ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ 99

Шошаева Лаура Санабековна, Кусаинова Лариса Канатовна
СЕЛЕКЦИЯЛЫҚ ЖЕТІСТІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚОРҒАУ ҚҰЖАТЫН АЛУ ТӘРТІБІ 105

Шукенов Нурлан Сагындыкович
ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ СОГЛАСОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. 109

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Аблайханова Нуржанат Татухановна, Сайдахметова Айдана Қанатқызы
ОҚУ ҮРДІСІНДЕ КОУЧИНГ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ 114

Асанова Жанна Сексенбаевна, Тілеубай Сәрсенкүл Шайкамалқызы
СМАРТ БІЛІМ БЕРУ ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ 121

Бакиров Ильяс Исхарович
ДИАГНОСТИКА КОМПЕТЕНТНОСТИ ВЫПУСКНИКА КАК ЭЛЕМЕНТ САМООЦЕНКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОГО, СПЕЦИАЛЬНОГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ 126

Ертарғынқызы Динара, Рамазанова Самал Амиргалиевна
БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ИДЕАЛЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ 134

Жақанбаева Бақытгүл Болатовна
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ДИСГРАФИЯНЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША ЗАМАНАУИ КӨЗҚАРАСТАР 140

Куздеубаева Алия Бекхожаевна, Жакаева Салтанат Ануарбековна
НЕКОТОРЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ 145

Оразаева Гульжан Сериковна, Турдиева Интизар Полатовна
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГО-МЕДИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОНСУЛЬТАЦИИ 153

Рамазанова Самал Амиргалиевна, Асылбекқызы Мөлдір
ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕСТЕ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҰМЫСЫ 157

Ризаева Луиза Абдуллақызы, Кішібаева Дариха Джунисбекқызы
ЕСЕП ШЫҒАРУ БАРЫСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ 160

Ризаева Луиза Абдуллақызы, Кенжебекова Рабиға Ибрахимқызы
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛДАРЫ 164

Салыкова Алия Амантаевна, Мынбаева Айгерим Казиевна
СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКИХ НАВЫКОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ: ПОДХОДЫ И ПРАКТИКА 169

Сембаева Ардак Мауленовна
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК РЕЗУЛЬТАТ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ 173

Сыдыкова Зухра Ештаевна, Кожагельдиева Сауле
БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ 175

Тасболатова Рыскуль, Жақанова Бағдат Ерланқызы
ЗАМАНАУИ ТАЛАПТАРҒА САЙ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ 179

Тасболатова Рыскуль, Уйсембаева Молдир Саматовна
МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА САРАЛАП ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ 182

Таубаева Шаркуль Таубаевна, Багланова Роза, Матниязова Дина Хожаниязкызы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ 186

Таубаева Шаркуль Таубаевна, Матниязова Дина Хожаниязкызы, Багланова Роза
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ІС-ТӘЖІРИБЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ: ТАРИХЫ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ 193

Тулегенова Эльмира Сериковна
ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ 202

Турметова Гульмира Жусуповна, Әбдікәрімова Аяулым Сабырқызы
БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ 206

Ханов Талгат Ахматзиевич, Баширов Александр Витальевич, Орынбеков Алмас Сабитулы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ....212

Чункурова Зарина Канапияновна, Саданова Жанар Кабыкеновна
ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.218

Шолпанқұлова Гульнар Кенесбековна, Утегенова Меруерт Сыздыковна
ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ....224

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Әлім Әсел Аманханқызы, Ашимова Айтолкын Бериккызы, Есхуатова Назым Бахытовна
ИМАНГАЛИ ТАСМАГАМБЕТОВ: БОЛЬШИЕ ДЕЛА БОЛЬШОГО ПУТИ....229

Болсынбаева Аманғайша Жолдыханқызы, Ханкей Ермек
ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ М.О. ӘУЕЗОВТІҢ 1930-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ МАҚАЛАЛАРЫ....233

Burmistrova Valeriya
THE USE OF QUANTIFIED TRAINING TEXTS IN THE DISCIPLINE "PROFESSIONALLY ORIENTED FOREIGN LANGUAGE" 238

Burmistrova Valeriya
BILINGUAL TRAINING AS AN IMPORTANT COMPONENT OF MULTICULTURAL EDUCATION 242

Yemberdiyeva Perizat Salybekkyzy, Abramova Galina Iosifovna
COMPUTER SLANGS IN THE SPEECH OF ADOLESCENTS 247

Есказинова Жанар Амантаевна, Серикпаева Раушангуль Курметовна
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРАЛМАН-СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ КЕДЕРГІЛЕРІ....251

Мажитова Бибинур Карловна
СИНТАКСИСТІК ПАРАЛЛЕЛИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ....255

Мұхтаров Сабыржан Сағидоллаұлы
С. ИСАЕВ СӨЗ ТАПТАСТЫРУ ТУРАЛЫ....258

Пернебеков Елхан Махамедалыұлы, Жамбылқызы Марина
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ 262

Рамазанова Шайгүл Әмірғалиқызы, Абдрахманова Жазира Әсембекқызы, Мекебаева Ләйлә Адамқызы
АҚЫН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҮН....267

Раманова Айгүл Абибуллаевна
ТҮБІРГЕ ҚАБАТТАСА КІРІККЕН ТӘУЕЛДІК ЖАЛҒАУЛАРЫ....272

Рысбай Арайлым Әділқызы, Таусоғарова Аяужан Қайратқызы
ФОНЕТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ - КОММУНИКАТИВТІК СӘТСІЗДІКТІҢ ФАКТОРЫ....277

Ramazanova Akmaral Ramazankyzy
THE ROLE OF PROSODY IN THE IMPLEMENTATION OF POLITICAL SPEECH (ON BASIS OF THE SPEECH OF DONALD TRUMP) 282

Султаниязова Индира Сағындыққызы, Чапаева Маржан Есболқызы
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН АСПЕКТІЛЕР....286

Sadykova Saule Altynbayevna, Yergazina Aliya Abdiramanovna
PRESENTATION OF FRAME STRUCTURE KNOWLEDGE IN COGNITIVE LINGUISTICS....290

Sadirbekova Zhuldyz Anuarbekkyzy, Diuanova Raikul Kenesbayevna
THE ORETICAL ASPECT OF DEBATE USE IN DISCUSSION SKILLS OF HIGH SCHOOL STUDENTS 295

Sarsenbaeva Zhansulu Badenkyzy, Orda Gulzhakhan Zhumaberdikyzy
ART SOLUTION IN CREATING SUZGE KHANYM'S (LADY) IMAGE....301

Suleymenova Guldana Kenesbaykyzy
SEMANTIC AND PRAGMATIC USAGE OF INTERJECTIONS IN MODERN ENGLISH LANGUAGE....308

Sultangubiyeva Aigul Aitmukhanovna, Mukhambetov Zhomart Ibattolaevich
SPECIFIC VOWEL SOUNDS OF KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES 315

Тажигулова Айгул Кайратовна, Бауыржан Нурханым Бауыржанқызы
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 322

Тайманова Сара Тамшыбайқызы, Байдәулетова Аякөз Өтеуқызы
ДӘУРЕН ҚУАТТЫҢ «КІРЕКЕЙ-КҮНЕКЕЙ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ТАРТЫС 325

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы, Койбагарова Мақбал Тұрарқызы
Ш. МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БАСҚА ТІЛДЕРГЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 329

Тлеулесова Ардақ Шайкенқызы, Зияхан Ақерке Алмасбекқызы
ОРЫС ТІЛДІ ТОПТАРДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 333

Төлегенов Талғат Құрмашұлы, Жагипарова Майра Мұсақызы
ТІЛДІ ОЙЫН ТҮРІНДЕ ОҚЫТУ 338

Тулекова Гулжан Хажмуратовна, Тулекова Гульназ Хажымуратовна
ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ҰЛЫ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ 341

Тухтабаева Асель Салихаровна, Ахатова Багиля Абильмажиновна
СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ ПЕРЕВОДА ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА 345

Tsay Yelena, Birles Danezhan
STUDY OF MOIVATION OF STUDENTS OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES FOR LEARNING A FOREIGN LANGUAGE 349

Fedorova Mariya Alexsandrovna
FEATURES OF INTERNET NEWS IN POSTMODERNISM EPOCH 354

Халел Агнур, Мухаметкалиева Гульнар Окусхановна, Садакбаев Тәңірберген
ФОРМИРОВАНИЕ СТРУКТУРНЫХ КОМПОНЕНТОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ – КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ АНАЛИТИКО –СИТУАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ 358

Цай Линпэй
РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ 363

Чукенаева Гулим Толеуовна, Рахимова Айна Маратовна
ЛИНГВОЭКОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ МЕН ТЕРМИНДЕРІ 368

Шакенова Майгуль Тулегеновна, Миятбекова Зилиха Усмаганбетовна, Мукушева Алмагуль Наурызбаевна
РОЛЬ ИНТЕНСИФИКАТОРОВ ПРИ ИЗМЕРЕНИИ ТОНАЛЬНОСТИ МАССМЕДИЙНОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ КОРПУСА КАЗАХОЯЗЫЧНЫХ ИНТЕРНЕТ-ПУБЛИКАЦИЙ) 375

Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы, Абдрахманова Жазира Әсембекқызы
ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫҒАН МОРФТАРЫ 381

Shingareva Marina Yurievna, Toreyeva Nazira Zhauynbaykyzy
SUBTITLES AS AN ELEMENT OF CINEMA DISCOURSE 388

Shingareva Marina Yurievna, Alimova Kuralay Dauletovna
CASE STUDY OF THE CONCEPT "CLEVER/STUPID" IN MACROFIELD OF ENGLISH LANGUAGE 392

Shingareva Marina Yurievna, Boiko Karina Alekseevna
PHRASEOLOGICAL UNITS - SEMANTIC DERIVATIVES OF NON-VERBAL COMMUNICATION COMPONENTS 396

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Джердималиева Ритта Рамазановна, Рахимжанова Аида Канатовна
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ УМЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЗНАЧИМОЙ ПОДГОТОВКЕ МУЗЫКАНТА – ИСПОЛНИТЕЛЯ 400

Кекілбекова Мейрамкүл Қасимовна, Тульбасиев Нартай Жуманович
КӨРКЕМ ГИМНАСТИКАНЫҢ ДАМУ ПРОЦЕСТЕРІ....404

Кенжебаева Аида Абдыганиевна, Кенжебаева Лейла Абдыганиевна
ҚЫТАЙДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ МИФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР....407

Suleeva Gulzhan Sozakpaevna, Atembaeva Gulnara Aidashevna
MUSICAL REMARKS AS A MEANS OF INTONATIONAL EXPRESSIVENESS....413

Сұлтанғалиева Жанат Сәлімгерейқызы
Т. АХТАНОВТЫҢ «АНТ» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ТРАГЕДИЯЛЫҚ ТАРТЫС....422

Сыдыкова Роза Шаймардановна, Айтжанова Жанна Нургплиевна
ХОРОВОЕ СОЛЬФЕДЖИРОВАНИЕ КАК ФАКТОР АКТИВИЗАЦИИ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА МУЗЫКАНТА....426

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Қуанжанова Құндыз Түгелбайқызы, Сұлтанбек Мәлік Жұпанбекұлы
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙРЕУ СИНДРОМЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ....433

Taganova Aru Merekeevna, Kereymaganbetova Zhanar Nurlybekovna
EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A PSYCHOLOGICAL CATEGORY....439

Taganova Aru Merekeevna, Bozgulanova Nazgul Yerbolkyzy
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS AS A SUBJECT OF SELF-DEVELOPMENT IN PREPARING STUDENTS FOR THE SPECIALTY PSYCHOLOGIST AT THE UNIVERSITY....442

Торпищева Руфина Шамильевна, Бурдина Елена Ивановна
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В СОЗДАНИИ И РАСПРОСТРАНЕНИИ ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ....445

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ – INFORMATION TECHNOLOGIES SCIENCE

Турымбетов Турсынбай, Пернебай Динара Жарқынбекқызы
ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ....449

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS...452

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

ӘӨЖ 347.01.48

ЕРГАЛИЕВА КУЛЯНДА САСИПОВНА,
Заң ғылымдарының магистры, оқытушы
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

ШАПИХОВА ҚҰРАЛАЙ
«Құқықтану» мамандығының магистранты
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Аталған мақала Қазақстан Республикасындағы сот жүйесін қалыптастыру және оның жұмыс істеу мәселелерінің құқықтық сипаттамасын аша отырып, алқабилердің қатысуымен сот іс жүргізу ерекшеліктерін көрсеткен.

Түйінді сөздер: сот жүйесі, медиация, сот төрелігі, заң нормалары, алқабилер,сот.

Резюме. В данной статье раскрываются особенности судебного разбирательства с участием присяжных заседателей, раскрывающие правовые характеристики формирования и функционирования судебной системы в Республике Казахстан.

Ключевые слова: судебная система, медиация, полномочии суда, норма закона, присяжные суд.

Summary. This article reveals the features of a trial with the participation of jurors, revealing the legal characteristics of the formation and functioning of the judicial system in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: judicial system, mediation, court powers, rule of law, jury.

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері сот жүйесін жетілдіруге барынша көңіл бөлініп келе жатыр. Соның ішінде, Республика Президентінің дәстүрлі жолдауында сот жүйесін реформалау сөз болып, онда берілген тапсырмалардың көпшілігі қазіргі кезде өз шешімін тауып та үлгерді.

Биыл Елбасының билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері жөніндегі үндеуі мен Қазақстанның үшінші жаңғыруы: «жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты отыз елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерілеуге лайықталған негізгі бес басымдық қарастырылған жолдауын жариялады.

2000 ж. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңы қабылданып, еліміздің құқықтық сот реформасын жетілдіруге негіз болды. Бұл сот және құқық қорғау жүйесін жетілдіруге әсер етті. Сонымен қатар, сот билігінің өткені мен бүгініне, кемел келешегіне байыппен қарап, жүйелі жұмыс жүргізу мемлекеттік билікке деген құрмет болып табылады.

«Сот төрелігінің сапасына қол жеткізу: жаһандық трендтер мен тәжірибе» форумының жұмысына 900-ге жуық адам қатысты. Халықаралық сот форумын өткізу құқық үстемдігін қамтамасыз ету, сот төрелігін жетілдіру шеңберінде Мемлекет басшысы бастамшылық еткен үздік халықаралық стандарттарды енгізу міндеттерін іске асыруға бағытталған. Халықаралық сот форумы қазақстандық сот жүйесінің халықаралық қоғамдастықпен интеграциясын тереңдетуге көмектесетін болды.

Қазіргі уақытта елімізде сот жүйесі жаңа даму кезеңнен өткізеді. Электронды сот жүйесін құру, соттарда фронт–офистер ашу, сот органдарына білікті жас мамандарды тарту, судьялардың жүктемесін азайту сияқты шараларды айтамыз. Жоғары сот тарапынан «Сот төрелігінің жеті түйіні» бағдарламасы жүзеге асырылуда. «Татуласу: сотқа дейін, сотта» жобасы бойынша «Татуластыру орталықтары көптеп ашылуда.Ондағы мақсат-таратары бітімге келтіру. Тағы бір шара медиация жұмысын жандандыру. «Медиация туралы» Заңы

28 қантар 2011ж. қабылданып, толықтырулар мен өзгертулер 2014 ж., 3 шілдеде енгізілді [ҚРмедиация туралы Заңы].

Қазіргі таңда медиация барлық халыққа қызмет көрсететін орындарда қолданылады, яғни медиацияның мақсаты кез –келген даулы мәселені бітімгершілікпен шешу.

Ж.Қ. Асанов «Әр адам медиатор болуы тиіс дос, туыс, көрші, ағайын арасында дау туындаса, алдымен татуластыру, бір- біріне деген қарым- қатынасты,сенімді, сыйластықты қалпына келтіру. Сол үшін медиаторға жүгіну. Сонда екі жақтың да абыройы артады. Уақыты үнемделеді. Шығынға батпайды. Ең бастысы, коррупцияға жол жоқ»- деген тұжырымды пікір білдірген.

Мемлекет басшысы «Соңғы жылдары көп жұмыс атқарылды, дегенмен, басты міндет-соттарға деген сенімнің жоғары деңгейін қамтамасыз ету шешімін таппай отыр»-деп атап көрсетті. Осыған орай еліміздің сот органдарының алдына мынадай міндеттер қойылды:

-Біріншіден, сот жұмысының заманауи форматтарын және озық электронды сервистер енгізуді жалғастыру.

-Екіншіден, сот жүйесінің сапалы дамуын және кадрларының жаңаруын қамтамасыз етіп, үздік заңгерлер судья болуға ұмтылатындай жағдай жасау.

-Үшіншіден, әсіресе бизнеспен мемлекеттік құрылымдар арасындағы сот арқылы шешілетін даудамайды қарау кезінде түсінікті әрі болжамды сот тәжірибесі керек, сондай-ақ судьяларға заңсыз ықпал ету мүмкіндіктерін жою.

Сот-құқықтық реформа, сот жүйесінің ішкі әлеуметін, адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға тиімді тетіктерін құруға бағытталған мүмкіндіктерін және резервтерін пайдалануға бағытталған процесстерді жандандыру, сот процесінің өзін жаңа мазмұнымен толықтырды.

Соттық-құқықтық реформалардың ең басты міндеті мыналар болып табылады:

а)ғылымда,бүкіләлемдік тәжірибеде тексерілген сот әділдігінің демократиялық идеяларын жүргізу;

б) сот билігінің тәуелсіздігіне құқықтық кепілдікті қамтамасыз ету;

в)мамандандырылған соттарды кіргізу;

г) халықтарды соттарға жақындату;

е) құзыретті, тәуелсіз судьялардың азаматтардың істерін қарау барысында;

Соттың өкілеттіктің мәні адам құқығын және бостандығын қамтамасыз ету, қоғамдық өмірге ене бастады. Соттық жүйесінің тиімділігін көтеруде соттарды бекіту соттық жүйесінің бірілігін қамтамасыз ету соттық егемендік кепілдігін бекіту қажет етілді [Мадемаров А., Журнал Заңгер № 1, 2019, б.31].

Сот төрелігін жүзеге асырудың 2017 жылғы қортындысына арналған кеңейтілген кеңесте Жоғары Сот Төрағасы Ж.Асанов сот жүйесін дамытудағы негізгі басылымдықтарды анықтап, сот корпусының алдына «Сот төрелігінің жеті түйіні» атауымен нақты мақсаттар қойды. Түйінді мәселелерді тарқату мақсатында «Мінсіз судья», «Үлгілі сот», «Әділ процесс», «Е-СОТ», «Оңтайлы орта», «Сапалы нәтиже», «Татуласу:сотқа дейін,сотта» жобалық бағыттарын белгіледі.

Жеті түйіннің алғашқысы-әділеттілік. Әділеттілік пен сот төрелігі-егіз ұғымдар. Дегенмен, кейде заңды болғанымен, логикаға сыйымсыз және әділетсіз шешімдер қабылданған жағдайлар кездеседі. Мұндай шешімдердің қабылдануына заң нормаларындағы шектеулер, заңдардың кемшілік тұстары себеп болып жатады.

Екінші түйін-судьяның жауапкершілігі және тәуелсіздігі. Соттар мен судьяларды басқарудың әкімшіл-әміршіл әдістермен жүргізілуі, судьялардың атқарушылық билік органдарына тәуелділігі әділ сот төрелігін жүргізуге, құқықтың үстемдігін қалыптастыруға кедергі екені рас. Одан бөлек, процестің тым төрешілденуі, судьяның процессуалдық дәрменсіздігі де сот әділдігін орнатуға кері әсерін тигізіп келді.

Үшінші түйін-сот төрелігінің тиімділігін арттыру.

Осы уақытқа дейін халықтың санасында кезкелген дау бойынша тек қана сотқа жүгіну қажет деген пікір болды. Болмашы нәрсеге бола сотқа жүгіну әдетке айналды. Осының салдарынан соттағы істердің саны еселеп өсті. Бұл, өз кезегінде, істердің қаралу сапасына кері әсерін тигізді.

Төртінші түйін-әкімшілік әділет. Азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы жария-құқық даулардың азаматтық процестік заңнама шеңберінде қаралу сот әділдігіне қатысты қоғамның үмітіне жауап бермейді. Шын мәнінде әкімшілік ресурсы қуатты мемлекеттік органмен соттасатын қарапайым азаматтар арасындағы айырма жер мен көктей екені рас.

Бесінші түйін-тергеу судьясы. Бұл қызмет қоғамда өзінің қажет екенін айқындады. Сондықтан арнайы тергеу соттарын ашу қолға алынды.

-Алтыншы түйін-біліктілік. Сот беделі-сот шешімдерінің әділдігіне, судьялардың кәсіби біліктілігіне, олардың ұстанымы мен жеке басының ерекше адамгершілік қасиеттеріне тікелей байланысты.

-Жетінші түйін-Жоғарғы Соттың сотсыз татуласу орталығы жобасын құру ұсынысы негізінде, «Татуласу: сотқа дейін, сотта» пилоттық жобасы шеңберінде, атқарушы биліктің қолдауымен алғашқы рет арнайы жеке ғимаратта «Сотсыз татуласу» орталығы ашылды [Нурышев Қ., Журнал Заңгер № 1, 2019, с.9].

Елімізде сот жүйесін жетілдіру бойынша бірқатар реформалар жүзеге асырылды. Бүгінгі күні сот саласында тың өзгерістер енгізіліп, еліміздің тәуелсіз сот жүйесін қалыптастыру бағытында көптеген батыл қадамдар жасалып, оң нәтижелер беруде. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 ж 2 қыркүйегіндегі «Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның сот жүйесіндегі түйтігілді мәселелер аталып, сот жұмыстарын одан әрі жетілді-

ру бойынша жүйелі тапсырмалар берілді.

Мемлекет басшысының сот жүйесіне берген тапсырмалары мен міндеттеріне сәйкес, ең алдымен азаматтардың құқықтарын қорғауда сот төрелігінің атқарар міндеті мен оған жүктелетін жауапкершіліктің мол екендігін, сот шешімдерінің сапасын арттыру үшін бірқатар маңызды шараларды жүзеге асыру қажеттілігін баса айтып, азаматтардың өз құқықтары мен заңды мүдделерін сот арқылы қорғаудың тиімділігін арттыру жолындағы жауапкершілікті күшейтуді ұсынған болатын.

Үш сатылы сот жүйесіне көшу және Жоғарғы Сотқа қадағаушылық емес, кассациялық сатының мәртебесі мен функциясын беру мәселесін талқылау барысында да олардың Конституция талаптарына сәйкестігі туралы да түрлі пікірлер айтылған болатын. Осыған орай, Конституцияның 81-ші бабына тиісті өзгерістер енгізу ұсынылды.

Ұсыныстардың үшінші бөлігі прокуратураның мәртебесі мен өкілеттілігіне, соның ішінде соттарға да қатысты болып тұр. Ұлт Жоспары шеңберіндегі сот бақылауын күшейту, азаматтық процеске прокурорлардың қатысуын қысқарту және өзге де бірқатар мәселелерді қарау барысында осы шаралардың Конституция нормаларымен сәйкестігіне қатысты түрлі пікірлер айтылды.

Бүгінгі күннің басты талабы сот төрелігіне деген халық сенімін арттыру, сот жүйесінің қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету.

С. Зиманов «Қазақтың әдеттік- құқықтық жүйесі тарих бойы қалыптасқанын, оның әртүрлі ғасырларымен әуендестігін баса айтпаса болмайды. Бір жағынан алғанда, оның консервативтік сипаты, екінші жағынан,көшпелі өркениет ауанында әркез қозғалыста, дамуда болғандығы сезіледі. Осындай өзгерісті қозғалыс барысында би қазақтың құқықтық дәстүрінің сақтаушысы ретінде көрініс тапқан. Бұл оның кәсіптік қызметінің міндетті қыры болып табылады. Сонымен қатар, би-Ұлы Дала құқығын еркін талқылаушы, әрі оның нормаларын қоғам өзгеруіне сай қолданушы»- деп жазған болатын [С.З.Зиманов. Қазақтың ата заңдары, 2001,б.20].

Ғалым қазақтың әдет құқығының тарихы дамуын зерттей келе, соның ішінде, билер сотының қызметіне аса мән беріп, терең байыптаулар жүргізіп, бұл институттың маңызынашады. «Қазақтың билер сотын терең зерттеген ғалым бұл институттың бүгінгі сот жүйесіне үлгі етерлік тұстары көп екендігін айтады [Алауханов Е.О.,2013, б. 181-182].

Қалай дегенде, «Алқабилер туралы» заңның қабылдануы құқықтық мемлекет құру жолындағы маңызды да шешуші оң қадам екендігі анық. Оның сотта тараптардың жарыспалығына жаңа серпін берері және ақиқат. Мұның өзі азаматтардың әділ сот билігін жүзеге асыруға қатысуға құқығын іске асырудағы оңтайлы әдісі де. Оның үстіне сот жүйесін реформалаудағы, сауықтырудағы және оған азаматтардың сенімін жаңғыртудағы сүбелі іске алқабилер туралы заңның қосар үлесі де қомақты болмақ [Ақылбекұлы Өтепберген. 2006, б.224].

Бүгінгі заман ағымы өмірімізге алқабилер сотын енгізуді талап етті. Алқабилердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істер ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің, ҚР «Алқабилер туралы» Заңының, ҚР жоғары сотының 2012ж. 23 тамызындағы №4 «Алқабилерді қатыстырып қылмыстық істерді қарауды реттейтін заңнаманы сотардың қолдану практикасы туралы» нормативтік қаулысының талаптарына сәйкес жүргізіледі.

Қазіргі таңда қабылданған заңдарға сәйкес алқабилердің қатысуымен қаралатын істер, қылмыстылық істер жөніндегі мамандандырылған ауданарлық сотында және қылмыстық істер жөніндегі мамандырылған ауданаларық әскери сотында өткізіледі.

2010 жылдан 2013 жылдың шілде айына дейін соттарда алқабилердің қатысуымен қаралатын істердің саны бүгінгі күнмен салыстырғанда едәуір көп болды. Себебі, сол уақыт аралығында қолданыста болған заңға сәйкес, (ҚІЖК-нің 543-бабы) Қылмыстық кодексінің 162 – бабының(екінші және үшінші бөліктерінде), 163-бабының (екінші бөлігінде), 165,166,166-1,167,168-баптарының (бірінші бөлігінде), 169,171,233 –баптарының (үшінші және төртінші бөліктерінде), 233-2-баптарының (бірінші және үшінші бөліктерінде), 233-4-бабының (екінші бөлігінде), 234-бабының (үшінші бөлігінде), 238-бабының(үшінші бөлігінде), 239-бабының (үшінші бөлігінде) көзделген қылмыстар бойынша істерді, сондай-ақ көрсетілген әрекеттерді есі дұрыс емес күйінде жасаған не оларды жасағаннан кейін жүйке ауруына ұшыраған адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істерді қоспағанда, барлық аса ауыр қылмыстарға қатысты істер алқабилердің қатысуымен қаралатын [Сабыров А.,Заңгер №6, 2020, б.5].

Алқабилер қатысатын істің өзіндік ерекшеліктері көрсетілген. Алқабилер сот процесінде сотта қаралатын дәлелдемелерді зерттеуге қатысып, төреғалық етуші арқылы сұрақтар қойып, сот тергеуіндегі барлық әрекеттерге қатысуға толық әрекеттерге қатысуға толық мүмкіншілігі бар.

Алқабилердің қатысуымен іс жүргізудің маңызды ерекшеліктерінің бірі- мемлекеттік айыптаушы айыптау актісінің қарар бөлімін жария еткен-кезде сотталушының сотталғандық фактілері туралы еске салуға құқылы емес. Сотталушының бұрынғы сотталғандылығына байланысты, оны құнықпа маскүнем немесе нашақор деп тану туралы мән-жайлар, сондай-ақ алқабилердің сотталушыға қатысты теріс түсінігін туғызуға ықпал ететін өзге де мән – жайлар алқабилердің қатысуынсыз зерттеледі.

Қазақстан Республикасының 2019 жылдың 27 желтоқсанындағы №292-VI Заңымен қылмыстық, қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру және жеке тұлғаның құқығын қорғауды күшейту мәселелері бойынша кейбір заң актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізілгені мәлім. Соның ішінде, ҚПК-тің алқабилерге қатысты бөлігіне де біршама өзгерістер енгізілді. Бірақ, қылмыстық құқық бұзу-

шылық құрамдарын алқабилер қатысатын соттың қарауына жатқызу туралы ережелер қолданысқа тек 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізілетін болады. Бұл өзгеріс енгізілгенге дейін, алқабилердің қатысуымен қаралатын сот құзырына, елімізде негізінен жасалғаны үшін қылмыстық заңда өлім жазасы немесе өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасы көзделген, аз мөлшердегі аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары кірген болатын.

Аталған жаңа өзгерістерге сай 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап, сотталушылардың өтінішхаты бойынша, оларға қатысты қаралатын аса ауыр қылмыстар туралы істер санаттары алқабилердің қатысуымен қаралуға жататын болды. Яғни, алқабилердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істердің соттылығы бүрынғыға қарағанда едәуір кеңейтілді.

Қазіргі кезең Республика соттары үшін нақты іске көшкен бетбұрыс кезең деп сеніммен айта аламыз.

Елбасының бастамасымен сот жүйесін жаңғырту бойынша « Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы «ҚР конституциялық заңы және ҚР кейбір заңнамалық актілеріне сот жүйесін жаңғырту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңы қабылданды.

Екі заңның да басты мақсаты- судьялық кадрлар сапасын жақсарту. Бұл бірінші деп- жергілікті соттардың, судьялардың жүктемесін азайтады; екіншіден-олардың жауапкершілігін одан әрі арттырады; үшіншіден- оларды әлеуметтік қорғалуына барынша жаңдай жасайды [Баратбеков Т.,Заңгер №3, 2019, б.20].

Сот жүйесін қалыптастыру мен жұмыс істеуінің негізгі мәселелері Республикасының Конституциясында, ал сот жүйесінің, судьялардың мәртебесі және соттардың қызметін қамтамасыз етудің егжей-тегжелігі құқықтық сипаттамасы. Сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы ҚР Конституциялық заңында айқындалған.

Қызметі Конституциямен және заңдармен айқындалатын құқықтық шеңберден асатын, ерекше өкілеттіктері бар арнайы және төтенше соттар құруға Конституциялық тыйым салу сот билігі тәуелсіздігінің елеулі кепілдігі болып табылады.

Қандай да бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол берілмейді. Бұны мынадай белгілермен сипаттаймыз: а) олардың құрылысы, құзыреті және құрылу тәртібі Конституциямен және конституциялық заңмен емес, арнаулы нормативтік құқықтық актілермен реттелді; б) олардың сот төрелігін жүзеге асыруы, өзге соттар үшін заңдармен белгіленген сот ісін жүргізу тәртібінен алынып тастаулар қолданыла отырып жүзеге асырылады, бұл адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына нұсқан келтіруіне жағдай жасайды; в) олар құрылған және қызмет істеген кезде Конституцияның 3- бабының 4 тармағымен көзделген мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну принципі сақталмайды, бұл арнаулы соттардың биліктің атқарушы тармағы органдарынан ұйымдық бағыныштылығынан немесе тәуелдігінен көрінеді.

Қазақстанда қандай да бір атаумен төтенше соттарды құруға жол берілмейді.

Біздің тарихымызда мұндай соттар өткен ғасырдың 30-шы жылдарында қызмет еткен.

Соттың өкілеттіктің мәні адам құқығын және бостандығын қамтамасыз ету. Соттың жүйесін тиімділігін көтеруде соттарды бекіту соттық жүйені бірлігін қамтамасыз ету соттың егемендік кепілдігін бекіту қажет етілді.

Қазақстан Республикасы жоғары сотының бастамасымен жүріп жатқанбүгінгі сот төрелігін жетілдірудегі жеті концептуальдық бағыт осы жаңа құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы негізгі қадамдар десе де болады. Оның басты нәтижесі-қоғам тарапынан сотқа деген сенімді арттыру, заң негізінде әділеттілік орнықтау, азаматтардың құқығын қорғау, даулы мәселелерді шешуде тараптарды татуластыруға жағдай жасау, институционалдық деңгейде алқабилер соты қызмет жетілдіру, арнайы тергеу соты жұмыстарын жалдандыру, тағы басқа іс –әрекеттер сот жүйесіндегі жаңа құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы басты бағыттар болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының медиация туралы Заңы
2. Мадемаров А. Құқықтық реформаның мақсаты- сот жүйесін жаңғырту //Журнал Заңгер № 1, 2019, б.31
3. Нурышев Қ. Жаңа жобалардың нәтижесі жоғары. //Журнал Заңгер № 1, 2019, б.9
4. С.З.Зиманов. Қазақтың ата заңдары, т.1, Алматы. Жеті Жарғы. 2001ж.,б.20
5. Алауханов Е. Ғылымдағы ғасыр абызы академик Салық Зиманов. Алматы, Қазығұрт баспасы, 2013 ж. б. 181-182
6. Ақылбекұлы Өтепберген. Қара қылды қақ жарған. Астана 2006 ж, б.224
7. Сабыров А. Жаңа ереже енгізілгеннен кейін алқабилер қатысатын соттың саны артатын болады. Журнал // Заңгер №6, 2020, б.5
8. Баратбеков Т. Сот жүйесінің басты жетістігі- сот әділдігіне қол жеткізудің мүмкіндігі артып келеді // Журнал // Заңгер №3, 2019, б.20

УДК 342.9

ҚАЛҚАМАНҰЛЫ ДАНИЯР
Полиция майоры, аға оқытушы
ІІО әкімшілік қызмет кафедрасы

ПИШТАЕВ РАУАНБЕК ҚАЙРАТБЕКҰЛЫ
2 курс магистранты, полиция аға лейтенанты
ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР: НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Түйін. Ғылыми мақалада әкімшілік заңнаманың мәселелері сұрақтары қарастырылған.Құқық пен міндеттерді, құқықтық қатынастарды құру қоғам өміріндегі құқық нормаларын іске асыруы қарастырылады.Әкімшілікқұқықтық дауларды қарау кезінде қоғамдық қатынастар құқығының нормалары айқындалған.Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымының әкімшілік жауаптылықтың өзімен байланысу сипатының ерекшелігі реттелген.Дискреттік қатынастар – белгіленген мерзімде шағым немесе прокурор наразылығын беруге байланысты үзілуі мүмкін қатынастар қарастырылған.

Түйінді сөздер: әкімшілік құқық, құқықтық қатынастар, әкімшілік полиция қызметі, әкімшілік процесс, лауазымды тұлғалар, атқарушы өкімді қызмет, құқық субъектілері, материалдық норма.

Резюме. В научной статье рассматриваются вопросы административного законодательства. Создание права и обязанностей, правоотношений предусматривает реализацию норм права в жизни общества. При рассмотрении административных правовых споров определены нормы права на общественные отношения. Регламентирована специфика характера связи понятия административного правонарушения с самой административной ответственностью. Дискретные отношения-отношения, которые могут быть прерваны в связи с подачей жалобы или протеста прокурора в установленный срок.

Ключевые слова: административное право, правоотношения, служба административной полиции, административный процесс, должностные лица, исполнительно-Распорядительная деятельность, субъекты права, материальная норма.

Summary. The scientific article deals with the issues of administrative legislation. The creation of rights and obligations, legal relations provides for the implementation of legal norms in the life of society. When considering administrative legal disputes, the norms of the right to public relations are defined. The specific nature of the connection between the concept of an administrative offense and the administrative responsibility itself is regulated. Discrete relationships-relationships that can be terminated due to the filing of a complaint or protest by the Prosecutor within the prescribed period.

Keywords: administrative law, legal relations, administrative Police Service, administrative process, Officials, executive order activities, subjects of Law, material norm.

Әкімшілік құқық саласында С.Ф. Кечекьян тұжырымдағанкелесі ереже толық расталып отыр: «Құқықтық қатынастар – бұл оның іс-қимылындағы, оны жүзеге асырудағы норма. Құқық пен міндеттерді, құқықтық қатынастарды құру қоғам өміріндегі құқық нормаларын іске асыруды білдіреді» [Кечекьян С.Ф., 1955, б.24].

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап Қазақстан Республикасында нарықтық экономика мен демократияның қалыптасып, дамуы басталды. Жеке меншік пен еркін кәсіпкерліктің пайда болуы ішкі істер органдары (полиция) қызметінің әкімшілік құқықтық қатынастарының сипатын өзгертті. Аталған факторлар полицияның құқықтық қатынастардың нысандары мен әдістерін айтарлықтай өзгерту қажеттігіне мұрындық болды. Мемлекеттік басқару органдарының (сондай-ақ полицияның) нарықтық заңнаманың, оның ішінде әкімшілік-процестік заңнаманың жаңа құқықтық қатынастарына әкімшілік-процестік араласуын нақты құқықтық реттеу қажеттілігі туындады.

Соңғы онжылдықта әкімшілікқұқықтық дауларды шешу рәсімдерін реттейтін көптеген заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілер қолданысқа енгізілді. Атап айтқанда, полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын жүзеге асыруда қазіргі уақытта тіркеу және лицензиялау тәртібін реттейтін көптеген нормативтік актілер жұмыс істейді; бақылау, қадағалау және рұқсат беру функцияларын жүзеге асыру; әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану, жеке және заңды тұлғаларды әкімшілік жауаптылыққа тарту.

Сонымен қатар, әкімшілік-процессуалдық заңнамасының дамуы, талдау көрсетіп отырғандай, қандай да бір жүйеден тыс өздігінен кенеттен жүріп жатыр. Әкімшілік-процессуалдық қатынастарды реттеу саласында ведомстволық

нормашығармашылық елеулі орын алды. Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын реттейтін Қазақстан Республикасы заңдарын іске асыру нәтижелері бойынша әртүрлі қағидалар мен ережелер әзірленді және қабылданды: шетелдік азаматтарды тіркеу, лицензиялар мен рұқсаттар беру, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексін және т. б. қолдану тәртібі туралы.

Әкімшілікқұқықтық дауларды қарау кезінде қоғамдық қатынастар құқығының нормаларын реттеу, ең алдымен, оған қатысушы адамдарға (лауазымды адамдар мен азаматтарға) тиісті құқықтар мен міндеттерге ие болуды білдіреді. Өз құқықтары мен міндеттерін іске асыра отырып, осындай құқықтық қатынастарға қатысушы адамдар осы құқықтық қатынастардың басқа субъектілерімен қарым-қатынасқа түседі.

Бұл қатынастар әкімшілік-процессуалдық қатынастар болып табылады, өйткені олар дәл «рәсімдік» нормалармен, яғни әкімшілік-процессуалдық нормаларымен реттеледі. Құқықтық қатынастар, соның ішінде әкімшілік-процессуалдық қатынастар да, тиісті қатынастарды реттейтін нормаларсыз болуы мүмкін емес. Басқаша айтқанда, әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар – бұл әкімшілікқұқықтық дауды қарау шеңберінде құқықтық қатынастар субъектілерінің тиісті тәртібін қамтамасыз ету арқылы азаматтардың, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың мінез-құлқын реттеудің нәтижесі.

Құқықтық нормалар негізінде пайда болу және рәсімдік нормалармен регламенттеу мәні бойынша екі ерекшелік емес, пайымдауымызша бір ерекшелік болып табылады. Егер қарым-қатынас құқықтық норманың негізінде туындаса, онда ол құқықтық нормамен, тіпті басқаша болса да, нормамен реттеледі. Әрине, бір норма жеткіліксіз, заңды факт және құқық субъектілілігі де қажет. Алайда, норма шешуші мәнге ие.

С.Ф. Кечекьян кейінірек жазған еңбегінде өзінің бұрын айтқан тұжырымдарын мынадай түрде түсіндіреді: құқықтық қатынастар құқықтық норма әрекетінің нәтижесі ретінде «құқық нормалары белгіленген нәтиже, онсыз құқық нормалары мәнінен айырылған нәтиже. Құқықтық қатынастарда, құқықтарда, міндеттерде құқық нормаларының әлеуметтік тағайындалуы ашылады» [Кечекьян С.Ф., 1958, б.188].

Осыған байланысты біз әкімшілік-процессуалдық құқық қатынастары саласын шектейтін кейбір заңгерлердің ұстанымын қолдамаймыз. Мысалы, Н.Г. Салищева оларға жеке әкімшілік істердің белгілі бір санаттарын заңда белгіленген тәртіппен шешкен кезде қалыптасатын қатынастарды жатқызады. Автор егер материалдық әкімшілік құқық нормалары атқарушы-өкімдік қызметтің барлық тараптарына қатысты болса, онда іс жүргізушілік әкімшілік құқық нормалары реттеу мен қолданудың салыстырмалы тар саласы болады деп санайды [Салищева Н.Г., 1964 , б.156].

Біз В.Д. Сорокиннің автор маңызды жағдайды ескермеген дейтін пікірімен келісеміз. Егер материалдық және іс жүргізу нормалары кеңестік мемлекеттік басқару саласында қалыптасқан қатынастарды реттейтін болса, онда іс жүргізу нормаларының реттеуші әсерінің саласы қағидатты түрде ғана емес, тіпті айтарлықтай дәрежеде материалдық әкімшілікқұқықтық нормалардың әрекеті көрінетін саладан өзгеше бола алмайды. Бұл, ең алдымен, тиісті материалдық әкімшілікқұқықтық нормаларды іске асыруды қамтамасыз ету үшін қолданылатын әкімшілік-процестік нормаларының қызметтік тағайындалуына байланысты. Сонымен қатар, көптеген әкімшілік-процессуалдық нормалар әртүрлі материалдық нормаларға «қызмет көрсетеді» және тек қана таза әкімшілік емес. Егер материалдық құқық нормасы құқық субъектілерінің құқықтары мен заңды міндеттерінің мазмұнын анықтай отырып, осы құқықтар мен міндеттерді іске асыру үшін не істеу қажет деген сұраққа жауап берсе, онда іс жүргізу әкімшілік құқық нормасы олардың қалай, қандай тәртіппен іске асырылуы мүмкін деген сұрақтарға жауап береді.Сондықтан да, іс жүргізу нормалары басқару қызметінің барлық салаларында материалды «басшылыққа алады» [Сорокин В.Д., 1968, б.75].

Егер Н.Г. Салищеваның пікірімен келісер болсақ, онда әкімшілік іс жүргізу нормалары материалдық әкімшілік құқық нормаларының қандай да бір бөлігіне ғана қызмет көрсететінін және демек, осы нормалардың басқа бөлігі іс жүргізу ережелерінің қатысуынсыз іске асырылатынын мойындау керек.

Осыған уәкілетті субъектілердің әкімшілік құқықты қолдануының мазмұны мемлекеттік басқару саласында туындайтын нақты әкімшілікқұқықтық дауларды шешуі болады. Әкімшілік құқықты қолдану мемлекеттік басқару органдарының құзыретіне кіретін жеке істердің барлық санаттарын қамтиды. Демек, әкімшілік-процессуалдық нормаларды қолдану мемлекеттік басқару органының, сондай-ақ басқа да кейбір мемлекеттік органдардың жеке істі шешу, басқарушылық сипаттағы нақты қарым-қатынасты реттеу қажеттігі туындаған жерде орын алады.

Сондай-ақ әкімшілік-процессуалдық қатынастарымен де іс жүргізу қажет. Материалдық құқық нормасы өзінің іс-әрекетінде іс жүргізу нормаларын қолдану алдында болатыны сияқты, сондай-ақ материалдық қатынастарды әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастардың пайда болуының басты алдын ала шарты ретінде қарастырған жөн [Лунев А.Е., 1970 , б.600].

ҚР ӘҚБтК әкімшілік құқықтың әртүрлі нормаларын: нормалар-декларациялар, нормалар-қағидаттар, нормалар-ұйымдастырушылық белгі-

леулер, сондай-ақ материалдық әкімшілік құқық нормалары (әкімшілік жазаларға сипаттама беретін) және іс жүргізу әкімшілік құқық нормалары (әкімшілік жазаларды қолдану тәртібін, яғни әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді көздейтін) қамтуы даусыз факті болып табылады. Демек, ҚР ӘҚБтК нормалары материалдық және процессуалдық әкімшілік қатынастарды реттейді, бұған ешкім де дау айтпайды.

Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымының әкімшілік жауаптылықтың өзімен байланысу сипатының ерекшелігі, бізге әкімшілік құқық бұзушылық ұғымына құқық қолданатын субъектінің және өзіне қатысты құқық қолданылатын субъектінің жеке басы ғана емес, сондай-ақ жаза шараларын таңдау және қолдану кезінде басшылыққа алынатын белгіленген рәсімдер жүйесі де енгізіледі деп айтуға мүмкіндік береді.Тиісті рәсімдік ережелерді бұзу қолданылған санкциялардың жарамсыздығына және тиісінше әкімшілік жауаптылықтың өзіне зиян және деформациялануына әкеп соғады. ҚР ӘҚБтК мәтінін, сондай-ақ ондағы бөлімдер мен баптардың орналасу сипатын талдау полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарындағы іс жүргізу нормаларына қатысты бірқатар ерекшеліктерді белгілеуге мүмкіндік береді.

Материалдық және іс жүргізу қатынастарының арақатынасы мен сипаты туралы мәселе бойынша біз ішкі істер органдары (полиция) арасында әкімшілік құқық бұзушылық жасалған кезде, бір жағынан, құқық бұзушымен, екінші жағынан, материалдық қатынастар туындайды деген пікірді ұстанамыз. Олар құқық нормасында көзделген қоғамға қарсы әрекет жасауға тыйым салуға байланысты да шынайы пайда болады.Материалдық қатынас тек қана мемлекеттік орган мен құқық бұзушының арасында болмай қалмайтын жаза жөнінде пайда болғандықтан ғана емес, сонымен қатар өзінің мазмұнының толықтығына байланысты да мінсіз. Ол белгілі бір уақыт аралығына созылады және заңнамада белгіленген іс жүргізу нысанына сәйкес тоқтатылады. Яғни, бөлінген мерзім өткеннен кейін оған уәкілетті полиция лауазымды адамдарының тиісті іс-әрекеттерімен бекітілмеген идеалды құқықтық қатынастар тоқтатылады.

Мінсіз материалдық әкімшілік қарым-қатынас іс жүргізушілік қарым-қатынас болып қайта құрылуы мүмкін. Бұл, егер ішкі істер органдарының (полицияның) тиісті лауазымды адамы немесе басқа да құзыретті адам құқық бұзушылық жасау фактісін анықтаса, орын алады. Полиция қызметкері мен құқық бұзушы арасындағы байланыс іс жүргізу әкімшілік құқық нормасымен реттелген қоғамдық қатынастарды тудырады. Ол нақты сипатқа ие болады, демек, мазмұны бай болады.

Сонымен қатар, материалдық әкімшілікқұқықтық қатынастардың идеалдығы тек осы қатынас түріне тән сипат емес екенін атап өткен жөн. Керісінше, өзінің елеулі бөлігінде нақты қатынастар болып табылатын процессуалдық әкімшілік қарым-қатынастар, өзіне идеалдылықреңін қосуы мүмкін. Субъектілердің немесе заттардың құқық бұзушылыққа қатыстылығы оларды өзінің іс жүргізу қатынастарымен табу мүмкіндігіне қарай бағдарланады.

Екінші жағынан, әкімшілік-процестік қатынастар өзінің нақты анықтамасы және мәні бойынша субъектілер арасында және олардың біреуі сырттай болмаған кезде, атап айтқанда, құқық бұзушылыққа кінәлі адам болмаған кездегі байланысты білдіре алады.

Әкімшілік-процестік қатынастардың жүйелі жіктелуі туралы мәселені біз істің өту кезеңдеріне сәйкес, олардан келесі түрлерді (болжам ретінде) ажырата отырып қарастырамыз:

а) өнімді қатынастар;

б) субстанциялық (базалық) құқықтық қатынастар;

в) тривиальді және күрделі;

г) дискретті және перманентті қатынастар.

Өнімді қатынастар әкімшілік өндірістің бірінші сатысында – әкімшілік тергеу сатысында орын алады. Бұл сатының мәні құқық бұзушылықтың барлық мән-жайларын анықтаудан, кінәліні немесе келтірілген материалдық залалдың мөлшерін және істің басқа да мән-жайларын анықтаудан тұрады. Техникалық аспектіде алынған сатының орталық пункті – әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасау.

Осы кезеңде пайда болатын әкімшілік қатынастар – дербестендірілген де, дербестендірілмеген де қатынастар. Бұл нақты қоғамдық қатынастарға бағытталған қатынастардың тұтас саласы, атап айтқанда: әкімшілік, процессуалдық, материалдық, азаматтық және бір жағынан, қылмыстық-құқықтық та. Олар жеткілікті анықталмаған, себебі бірінші кезеңде құқық бұзушының іс-әрекетін, оның әкімшілік құқық бұзушылық немесе қылмыс екенін дәл саралау қиын.

Осы кезеңдегі субстанциялық қатынастар – құқық бұзушылық жасаған адамның кінәсін анықтау бойынша қатынастар. Бұл кезеңде қарым-қатынас өзінің шексіздігімен және таза объективтілігімен сипатталады, өйткені бұл жерде әңгіме істің объективті мән-жайын анықтау туралы болып отыр. Құқық бұзушылық жасаған адамның өзіне, өзінің іс-әрекеттеріне, өз іс-әрекеттерінің салдарларына қатынасы белгіленеді. Қажет болған жағдайда құқық бұзушылық жасағаны үшін ұсталған адамның психикалық жайкүйіне зерттеу жүргізіледі, сонда ІІО-да тиісті зерттеу жүргізетін денсаулық сақтау органымен қарым-қатынас туындайды. Жағдайға байланысты қажетті қорғаныс немесе аса қажеттілік және т. б. жай-күйі белгіленеді.

Құқық бұзушының материалдық залал келтіруі қатынастардың жаңа түрін – келтірілген материалдық залалды өтеу жөніндегі қатынастарды

туындатады, олар өнімді қатынастардың жалпы саласына қосылады. Материалдық қатынастар қолданыстағы азаматтық іс жүргізу заңнамасы негізінде әкімшілік немесе азаматтық тәртіппен шешілуі мүмкін.

Ішкі істер органдары (полиция) қызметкерлері мен құқық бұзушылардың қарым-қатынасының диалектикасы полиция қызметкерлері құқық бұзушының сыртқы және ішкі саласына әсер етеді, құқық бұзушының жеке басын анықтау, оның құқықтық санасына және туа біткен әділдік сезіміне әсер етеді. Полиция қызметкерінің кінәлінің субъективті саласына ену шегі – құқық бұзушылықтың өзі және онымен байланысты жағдайлар. Бұл шектерден шығуға болмайды, өйткені бұл нақты қарым-қатынас жүйесіндегі теріс әрекет болып табылады. Полиция қызметкерінің қарым-қатынасы сыртқы және заңсыз қарым-қатынас сипатына ие болады.

Кінәлі құқық бұзушының рөлі, оның құқықтық нұсқауды қабылдай отырып немесе қабылдамай, полиция қызметкерлеріне де әсер етеді. Кінәлі өз нұсқасын еркін жаза алады. Алайда оған жеңілдететін мән-жайды қолдану немесе қолданбау полиция қызметкерінің еркіне байланысты, яғни қарым-қатынас бір жақты сипатқа ие болады.

Осылайша, осы жағдайда полиция қызметкері жасалған құқық бұзушылық мән-жайларына енеді, ал құқық бұзушы қоғамға қарсы бағдарлардан тазартылады.

Осы кезеңдегі қатынастардың өте маңызды саласы – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған азаматтың жеке басын анықтау бойынша қарым-қатынас.

Бұл аспект негізделген қиындықтарды тудырады,өйткені бұл мәселе тек әкімшілік процеске ғана емес, сонымен қатар қылмыстық процеске де тән. Егер аталған мәселені таза заңдық жағынан қарайтын болсақ, онда заң жеке тұлғаны анықтау тәртібін регламенттемейтінін мойындау керек.

Құқық бұзушының жеке басын сипаттайтын деректерге жалпы теориялық тәсілге сәйкес азаматтың жеке басын куәландыратын құжаттар жатқызылуы мүмкін: паспорт, жеке куәлік, туу туралы куәлік – 16 жасқа толмаған адамдар үшін; шетелдік паспорт – Қазақстан Республикасының аумағында уақытша жүрген шетелдіктер үшін; әскери қызметшілер үшін – қызметтік жеке куәлік; әскери билет – шақыру бойынша немесе келісімшарт бойынша әскери қызмет өткеріп жүрген адамдар үшін; бас бостандығынан айыру орындарынан босату туралы анықтама – бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдар үшін; ішкі істер органдары беретін азаматтың жеке басын куәландыратын өзге де құжаттар.

Әкімшілік істі мәні бойынша тікелей бастапқы талқылау, қарау және шешу кезеңінде әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының екінші субъектісі туындайды, оларды істі мәні бойынша шешуге заңмен уәкілеттік берілген адам деп түсінеміз. Іс жүргізу құқықтық қатынастарының мұндай субъектісі жеке (мысалы, Ішкі істер органдары – ішкі істер органының (полицияның) бастығы), алқалық (кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия) және баламалы (әкімшілік сот немесе жеке-дара әрекет ететін судья) болуы мүмкін.

Процеске қатысушылар – кең түсінік. Бұл әкімшілік іс жүргізу сатыларында іс жүргізу құқықтары мен іс жүргізу міндеттері бар адамдардың барлығы.

Полиция қызметкерлерінің әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамаларды жасау бойынша әкімшілік юрисдикциялық өкілеттіктерін нақты бөлудің болмауы мәселелері көптеген заң бұзушылықтарды туындатады. Егер кейбір қызметкерлердіңкүзет пен қорғаудың жекелеген салалары бойынша арнайы білімі жоқ екенін, кейбірінің заңгерлік білімі жоқ, ал қосалқы қызметтер (кадр аппараттары, қаржы және шаруашылық қамтамасыз ету органдары, штаб бөлімшелері, хатшылық және т.б.) құқық қорғау функцияларын мүлдем орындамайтынын ескерсек, онда талданып отырған әкімшілік (полиция) құқықтық қатынастарды жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Сондықтан әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар – бұл әкімшілік өндірісте табуға болатын неғұрлым толық қатынастардың түрі. Біз В.Н. Лапшиннің барлық құқықтық қатынастарды жеке жіктеме контексінде құқықтық нормалар тұрғысынан материалдық және процессуалдық қатынастарға бөлетінпозициясымен толық түрде келісе алмаймыз. Жалпы жіктеме ретінде ол оларды былайша межелеп бөледі:

- нормашығармашылық;
- жедел-атқарушылық;
- қадағалаушылық;
- деликтік [Нерсесянц В.С.,1998, б.652].

В.Н. Лапшиннің қадағалаушылық құқықтық қатынастарының кіші құрылымын қарағанкезде материалдық және процессуалдық градация жүргізілгеніне қарамастан [Лапшин В.Н., 1984,б.23], оның негіздемеде келтірілген мазмұны бойынша деликтік құқықтық қатынастарды нақ процессуалдық, яғни құқық бұзушылық жасау негізінде туындайтын және өзіне жауапкершілікке әкеп соғатын деп есептеу керек.

Біздің пікірімізше, бұл аса дұрыс емес. Іс жүргізу құқығы – өз мәні бойынша рәсімдік қатынастар. Визаларды, лицензияларды, құқықтарды беру және т.б. – бұның барлығы іс жүргізу қатынастары. Іс жүргізу қатынастарын жасалған әкімшілік құқық бұзушылық фактісі бойынша туындайтын құқықтық қатынастарға; азаматтардың бір нәрсеге және олар өтініш жасаған жағдайда, оларды іске асыру үшін құқықтарына қызмет көрсететін құқықтық қатынастарға; ІІО алдына қойылған міндеттерді шешу фактісі бойынша

туындайтын құқықтық қатынастарға және т. б. бөлуге болады. Яғни оларды іске асыру кезінде құқықтық қатынастар субъектілері арасында арақатынас орнатушылық құқықтар мен міндеттер орын алады.

Құқықтық қатынастардың түрлері туралы мәселені қарауға оралсақ, олар жоғарыда белгіленгендей, тривиальды және күрделі, дискретті және перманентті болып бөлінеді деп айтуға болады. Тривиальды және күрделі қатынастарды құраушы элементтердің қарапайымдылығына немесе күрделілігіне байланысты ажыратуға болады. Тривиальдық қатынастар дегенде, ешқандай басқа мән-жайлармен: әкімшілік жауаптылыққа тартумен де, материалдық зиян келтірумен де және т.б. ауырлатылмаған кінәлі адамның материалдық қатынастармен бір ғана байланысы болуы түсініледі. Бұл байланыс бірлі-жарым және сондықтан тривиальды. Әдетте, мұндай байланыс ІІО мен құқық бұзушылықты алғаш рет жасаған адам арасында туындайды.

Егер бұрын кінәлі жауапқа тартылған немесе материалдық залал келтірумен ұштасқан құқық бұзушылық жасаған немесе лауазымды адам болған жағдайда, ІІО мен кінәлі азамат арасында күрделі қатынастар туындайды. Бұл жағдайда қарым-қатынас күрделі сипатқа ие болады, өйткені оның құқық бұзушылық құрамының барлық тараптарына, бірақ негізінен объективті және субъективті тарапқа жататын құрамдас элементтерінен тұрады.

Перманенттік қатынастар өз қозғалысында істің туындауынан шешілгенге дейін үзілмейтін қатынастар болып табылады. Мұндай іс жүргізу қатынастарыәкімшілік құқықта көп кездеседі.

Дискреттік қатынастар – белгіленген мерзімде шағым немесе прокурор наразылығын беруге байланысты үзілуі мүмкін қатынастар. Шағым беру әкімшілік-процессуалдық қатынастарының сипатын өзгертеді. Ол жалпы тоқтатылады деген мағынада емес, әкімшілік істі тоқтату немесе оны жалғастыру мүмкіндігі ашылады деген мағынада үзіледі.

Кейбір әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар әкімшілік-түзеу қатынастарының сипатына ие болады. Олар іс бойынша шешім шығарылған сәттен бастап және әкімшілік қамауға алу, арнайы құқықтан айыру (көп жағдайда – көлік құралдарын басқару құқығы) сияқты шараларды орындауға өтініш жасаған сәттен бастап туындайды. Әдетте, әкімшілік-түзеу қатынастары ведомстволық ұстаудың нормативтік актілерімен реттеледі.

Әкімшілік іс бойынша шешім шығарылғаннан кейін, материалдық (мінсіз) және әкімшілік-процессуалдық (нақты) қатынастары арасындағы тепе-теңдік анықталғанда, олар белсенді әрекет ететін бөлік ретінде аяқталады және адам әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды деп есептелгенге дейін созылатын қатынас ретінде әкімшілік жауапкершілікке қайта құрылады. Алайда, бұл жағдайда санкция алынып тасталатынын, ал кінә жеке тұлғаның кінәсі ретінде қала беретінін атап өткен жөн.

Ішкі істер органдары өнімді қатынастар саласында (ескерту, айыппұл, хаттама жасау және оны өзге органға немесе лауазымды адамға жіберу), құқықтық қатынастар саласында (жасалған хаттаманы қарау және әкімшілік ықпал ету шараларын қолдану, хаттаманы сотқа немесеәкімшілік жаза немесе тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдану әкімшілік юрисдикциялық өкілеттіктері берілген басқа органдарға жіберу), әкімшілік-түзеу қатынастары саласында (әкімшілік қамауға алуды орындау, көлікті басқару құқығынан айыружәне т. б.) әрекет етеді.

Әкімшілік бұлтартпау шараларын қолдану толық көлемдедәл осы құқық бұзушының нақты кінәсі белгіленетін, оның жай-күйі мен құқықтық санасы анықталатын және оған осылайша қорғалу мүмкіндігі берілетін өнімді қатынастар саласында жатыр. Бұл жағдайда жасалатын хаттама екі функцияны атқарады: заңдық, өйткені заңға негізделеді және мәселені құқықтық шешу мақсаты бар және техникалық, өйткені оқиғалар мен мән-жайларды, жай-күйді, яғни заңдық және құқықтық маңызы бар фактілерді тіркейді.

Полиция қызметіндегі әкімшілік-процессуалдық қатынастары жылдам, бір тұтас қарым-қатынасқа, уақыт бойынша бір әрекетке сығымдалған қарым-қатынастарсипатында да болуы мүмкін. Мұндай қарым-қатынастарға мысал – оқиға орнында айыппұл салу немесе ескерту сияқты шараны таңдау. Бұл жерде қарым-қатынас бір-бірімен тез ауысады, бірақ оларды толық және күрделі әкімшілік процеске «созуға» болады, мысалы, азаматты қандай да бір құқық бұзушылық үшін ескерткен полицейдің әрекеттеріне шағымданған кезде.

Осылайша, әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарды саралау мәселесіне қатысты айтылғандарды түйіндей келе, мұндай жіктеменің өнімі келесі қатынастар болады деген қорытындыға келдік:

а) өнімді;

б) субстанциялық (базалық);

в) тривиальды және күрделі;

г) дискретті және перманентті.

Полицияның әкімшілік-процессуалдық қатынастарын реттеу мақсатында ІІО (полиция) қызметкерлерінің Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексін қолдану тәртібін көздейтін Қазақстан Республикасы ІІМ жаңа ведомстволық қағидаларын әзірлеу қажет. Бұл қағидалар, әрине, полиция қызметкерлеріне құқық қолдану тәжірибелік қызметінде әкімшілік іс жүргізу мен полицияның әкімшілік-процестік қызметін жүзеге асыру кезінде әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарды дұрыс және сауатты жүзеге асыруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кечекьян С.Ф. Нормы права и правоотношения // Советское государство и право. - 1955. - №2. - с. 24.
2. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. - М.: Изд- во АН СССР, 1958.-188 с.
3. Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР. - М.: Юрид. лит., 1964. -156 с.
4. Сорокин В.ДАдминистративно-процессуальные отношения. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968 -75 с.
5. Административное право. Общая и Особенная части / Под ред. А.Е. Лунева. -М.: Юрид. лит,, 1970. - 600 с.
6. Нерсесянц В.С. Философия права. - М., 1998. - 652 с.
7. Лапшин В.Н. Административные правоотношения в деятельности органов внутренних дел: Дис. ... канд. юрид. наук. - М.: ВНИС МВД СССР, 1984. - с. 23.

УДК 342.9

ҚАЛҚАМАНҰЛЫ ДАНИЯР
Полиция майоры, аға оқытушы
ІІО әкімшілік қызмет кафедрасы

УРАЛБАЕВА ҚАРЛЫҒАШ БӨКЕНБАЙҚЫЗЫ
2 курс магистранты, полиция капитаны
ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы

ӘКІМШІЛІК ПРОЦЕСС ҚЫЗМЕТІНДЕ ІЗГІЛІК ҚАҒИДАСЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Түйін. Ғылыми мақалада әкімшілік заңнаманың мәселелері сұрақтары қарастырылған. Әкімшілік процесстегі қолданылатын жаза түрлері көрсетілген. Әкімшілік жаза колданатын субъектілердің нақты мақсатты айқындалған. Жалпы заңда қолданылатын ізгілік қағидатының түсінігі негізгі бағытты және рөлі айттылған. Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымының әкімшілік жауаптылықтың өзімен байланысу сипатының ерекшелігі реттелген. Әкімшілік процесстегі жеке тұлғалардың құқықтары мен міндеттері туралы сұрақтар қарастырылған.

Түйінді сөздер: әкімшілік процесс, әкімшілік жаза, әкімшілік процессті жүзеге асыратын субъектілер, құқық бұзушылық, ізгілік қағидаттар, жауапкершілік, заңдылық қағидатты, зорлық-зомбылық, құқық, тұрмыстық қарым қатынас.

Резюме. В научной статье рассматриваются вопросы административного законодательства. Указаны виды наказаний, налагаемых в административном процессе. Определены конкретные цели субъектов, которым налагаются административные взыскания. Понятие принципа гуманности, применяемое в общем праве, имеет основное направление и роль. Регламентирована специфика характера связи понятия административного правонарушения с самой административной ответственностью. Рассмотрены вопросы о правах и обязанностях физических лиц в административном процессе.

Ключевые слова: административный процесс, административное наказание, субъекты, осуществляющие административный процесс, правонарушения, гуманные принципы, ответственность, законность принципиальные, насилие, право, бытовые отношения.

Summary. The scientific article deals with the issues of administrative legislation. The types of punishments imposed in the administrative process are indicated. The specific goals of the subjects that are subject to administrative penalties are defined. The concept of the principle of humanity, applied in common law, has a main direction and role. The specific nature of the connection between the concept of an administrative offense and the administrative responsibility itself is regulated. Questions about the rights and obligations of individuals in the administrative process are considered.

Keywords: administrative process, administrative punishment, subjects carrying out administrative process, offenses, principles of virtue, responsibility, principle of legality, violence, law, domestic relations.

Мемлекет басшысы 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында Қ.К. Тоқаев «Біз азаматтардың негізгі құқықтарын ескермей, заңнаманы ізгілендіруге әуестік»деп атап өтті. Және одан әрі қоғамда ерекше резонанс тудыратын бірқатар құқық бұзушылықтар үшін заңнаманы қатайтуға шақырды [*Мемлекет басшысының 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы*].

Әкімшілік процесс қызметінде ізгілік қағидатын сақтау Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің (бұдан әрі - ҚР ӘҚБтК) 13-бабына енгізілген, атап айтқанда «Құқық бұзушылық жасаған адамға қолданылатын әкімшілік жаза тән азабын тартуды немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды мақсат ете алмайды» [Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі**].**

Яғни, ізгілік принципі мақаланың диспозициясында көрсетілген, ол келесі заңды ұғымдармен сипатталады: әкімшілік жаза, физикалық азап шегу және адамның қадір-қасиетін қорлау.

Әкімшілік жаза ұғымы ҚР ӘҚБтК 40-бабында берілген. Әкімшілік жаза-осыған заңмен уәкілеттік берілген судья, органдар (лауазымды адамдар) әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін қолданатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы және осындай құқық бұзушылық жасаған адамды осы Кодексте көзделгендей құқықтары мен бостандықтарынан айыруға немесе оларды шектеуге саяды. Осы баптың 3-бөлігі гуманизм қағидатының элементін қайталайды және заңды тұлға үшін осы принципті қарастырады. Әкімшілік жаза әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға тән азабын тарттыруды немесе оның адами қадір-қасиетін қорлауды, сондай-ақ заңды тұлғаның іскерлік беделіне зиян келтіруді мақ-

сат тұтпайды [Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі].

В.С. Четвериковтың пікірінше, әкімшілік жаза әкімшілік жауапкершілікке тартылған тұлғаның да, басқа тұлғалардың да құқық бұзушылықтың алдын алу функциясын атқарады [*Четвериков В.С., 2004 247 б.*].

Құқықтық әдебиеттерде келтірілген көптеген анықтамаларға сүйене отырып, физикалық азап шегу - бұл адамның физикалық ауырсынумен байланысты сезімдеріне зиян келтіру және, әдетте, олар денсаулыққа зиян келтірген кезде пайда болады. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 951-бабы негізінде тән азабы моральдық зияннның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Моральдық зиян - бұл жеке тұлғалардың жеке мүліктік емес игіліктері мен құқықтарын бұзу, кемсіту немесе олардан айыру, оның ішінде өзіне қарсы жасалған құқық бұзушылық салдарынан жәбірленушінің, ал осындай құқық бұзушылық салдарынан ол қайтыс болған жағдайда-оның жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) басынан кешірген (төзімін тауысқан, уайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, қысым көрсету, ашу, ұялу, түңілу, тән азабы, залал шегу, қолайсыз жағдай және т.б.) [*Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі №409 Азаматтық кодексі*].

Адамның қадір – қасиетін қорлау-әкімшілік (73-б.) және қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралау белгісі болып табылады. 105, 130, 131 баптары бойынша [*Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №226 Қылмыстық кодексі*].

Мысалы, Ж.К. Асанов пен С.В. Корнейчук осы біліктілік белгісіне түсінік бере отырып, психологиялық сипаттағы іс-әрекеттер болып табылатын адамның қадір-қасиетін қорлаудың анықтамасын негіздеді. Оны қорлау-ойластырылған теріс қылықтар, ақыл-есінің әлсіздігі, ақыл-ойының нашар дамуы, дене кемістігі үшін сөгіс, оның ішінде интимдік сипаттағы өсек тарату, жақын туыстары мен жәбірленушіні оған жағымсыз сөздермен қорлау (мысалы, жануарлар, өсімдіктер және т.б.), отбасы мүшелері кезінде тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбанының интимдік дәрменсіздігі туралы көпшілік алдында пікір білдіру, басқа отбасы мүшелеріне бойкот жариялауға шақыру және т.б. [*Асанов Ж.К., Корнейчук С.В., 2014, б. 194*].

Ізгілік латын тілінен аударғанда «адам» дегенді білдіреді. Бұл, ең алдымен, адамды жеке тұлға, жеке тұлға, оның еркін даму құқығы, адамның игілігін әлеуметтік қатынастарды бағалау критерийі ретінде тану. Ізгілік адамның жеке тұлға (жеке тұлға) ретінде құндылығын тануды, оның қадір-қасиетін құрметтеуді, оның игілігіне деген ұмтылысын әлеуметтік дамудың мақсаты ретінде білдіретін қоғамның адамгершілік ұстанымын көрсетеді. Ізгілік қағидаты адам тұлғасының басымдығы жарияланатын Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздерінен туындайды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында айтылғандай, «... ең қымбат қазынасы-адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [*Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы*]. Бұл ізгілік қағидаты көріністерінің бірін нормативтік бекітуден басқа ештеңе емес.

Демократиялық саяси режим, демократиядан басқа, адам мен азаматқа тиесілі құқықтар мен бостандықтардың кең жүйесін, оларды жүзеге асырудың кепілдіктерін қамтиды. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес Конституция құқықтар мен бостандықтардың санын көбейтіп қана қоймай, сонымен бірге осы құқықтардың басымдықтарында белгілі бір қайта бағдарлануды жүргізді, олардың ішінде адамның жеке басымен тікелей байланысты. Адамнан бөлінбейтін құқықтар мен бостандықтарды бекіту және олардың әрқайсысына туғаннан бастап тиесілі болу маңызды конституциялық ереже болып табылады. Жынысына, нәсіліне, ұлтына, шығу тегіне және басқа да мән-жайларға қарамастан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігін жариялау (12-бап). Қазақстан Республикасының Конституциясы олардың іске асырылуын бақылауға да кепілдік береді. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға тиіс.

Адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық деп тану. (Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабы) Қазақстанның конституциялық құрылысының гуманистік қағидаты көрініс тапқан. Осылайша, гуманизм мемлекеттің, оның экономикалық, құқықтық жүйелерінің, идеологиясының маңызды сапалық белгісі, барлық мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару, кәсіпорындар мен мекемелер қызметінің негізгі қағидаты, идеяны басқаратын, әр нақты адамның мінез-құлқын және оның азаматтық қоғаммен қарым-қатынасын анықтайды.

«Жоғары құндылық» ұғымы заңды емес, моральдік болып табылады. Алайда, Конституцияда бекітілгендіктен, ол құқықтық нормаға, яғни барлық адамдар үшін міндетті мінез-құлық ережесіне айналады. Бірақ бұл дәстүрлі құқықтық норма емес, керісінше норма-принцип. Кез-келген мәселені шешу кезінде жеке адамға, оның құқықтары мен бостандықтарына басымдық беруді талап ететін қағидат, тіпті «орындылық» деп аталатын мінез-құлықтың басқа нұсқасын ұсынған кезде де. Осыған байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты өзін-өзі айыптауға, әкімшілік құқық бұзушылық жасады деп күдік келтірілген адаммен азаптауға және адамның

қадір-қасиетін қорлайтындай қатыгездік танытуға жол берілмейді. Істі тез шешу үшін белгілі бір моральдық көзқарастарға сүйене отырып, жеке және жеке өмірге араласуға жол берілмейді.

Қорғау барлық мемлекеттік органдардан, ең алдымен сот органдарынан құқықтар мен бостандықтардың бұзылуын болдырмау, бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін шаралар қабылдауды талап етеді. Мемлекет сондай - ақ әрбір адамға өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін білікті заң көмегін, ал жекелеген жағдайларда заңда белгіленген шеңберде өзін-өзі қорғау құқығын беруге кепілдік береді.

Құқықтық жауапкершіліктің әділеттілік принципі - бұл адамның құқықтары мен бостандықтарын теңдікке, құрметтеуге және қорғауға, құқықтық нормалардың моральдық нормаларға, парасаттылық пен адалдық санаттарына сәйкес келуіне, жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделер иерархиясын ескеруден тұратын құқықтық жауапкершілікті көздейтін нормалар жүйесінде бекітілген идея, іргелі принцип.

Сонымен, ізгілік қағидаты бұл қолданыстағы әкімшілік заңнамада бекітілген іргелі бастама (идея), оны құру және қолдану кезінде заңды жауапкершілік субъектілеріне адамгершілік, мейірімді, құрметпен қарау. Ізгілік қағидатының негізгі талаптары: азаптауды, зорлық-зомбылықты және адамның қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынасты қолдануға тыйым салу; Адам құқықтары мен адамгершілік нормаларын құрметтеуді ескере отырып, заңды жауапкершілікті белгілеу; адамгершілік, мейірімділік, құрмет өлшемдері негізінде заңды жауапкершілікті функционалдық жүзеге асыру болып табылады; субъектінің ерекше сипаттамаларына (кәрілік, мүгедектік, кәмелетке толмағандық, ауру және т.б.) қарай немесе оларға қарамастан рақымшылық және кешірім жасау актілерінде көрінетін жеңілдіктер жүйесін (бұлтартпау, теңдік қағидаттарынан алып тастау) белгілеу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Мемлекет басшысының 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі.
3. В.С. Четвериков Әкімшілік құқық. Оқу құралы. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. - С. 247 (512с.).
4. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі №409 Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім).
5. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №226 Қылмыстық кодексі.
6. Ж.Қ. Асанов, С.В. Корнейчук прокуратура органдарымен тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының алдын алу бойынша Практикум: оқу-практикалық құрал. – Астана, 2014. – 194 б.
7. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы.

ӘОЖ 347.921(574)

МУЙДЕНОВА АЛИЯ КАЛЖАНОВНА
3 курс докторанты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

ДУСИПОВ ЕРКИН ШАЖИЕВИЧ
Заң ғылымдарының докторы, профессор
ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының бірінші вице-ректоры

ИСАЕВА ЖАНАТ АМАНДЫКОВНА
Заң ғылымдарының кандидаты, доценті
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ШЕТЕЛДІК ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚАТЫСУЫМЕН АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІ ҚОЗҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекетті дамыту мен жетілдіру жағдайында әр түрлі елдердің азаматтары мен ұйымдары арасындағы түрлі қатынастардың саны артып келеді. Шетелдік тұлғалардың азаматтық-құқықтық мәмілелерге қатысуы, шетелдік азаматтармен некеге тұруы және сол сияқты шетелдік элемент деп аталатын қатынастар көбінесе ұлттық соттарда талқыланатын болады.

Мақала авторлары дұрыс атап өткендей, мұның бәрі сот органдарының шетелдік тұлғалардың қатысуымен дауларды шешудегі маңыздылығының артуына әкеледі, демек, шетелдік тұлғалардың қатысуымен азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру принциптерін талдауды талап етеді. Авторлар белгілі бір азаматтық істің белгілі бір сотқа юрисдикциясын дұрыс белгілеу сотқа жүгіну құқығын іске асырудың қажетті шарты және сот төрелігіне кедергісіз қол жеткізудің кепілі деп санайды.

Түйінді сөздер: шетелдік тұлғалар, азаматтық сот ісін жүргізу, азаматтық сот ісін қозғау, халықаралық іс жүргізу юрисдикциясы, инвестор

Резюме. В условиях развития и совершенствования демократического общества и правового государства растет число многообразных связей между гражданами и организациями разных стран. Участие иностранных лиц в гражданско-правовых сделках, браки с иностранными гражданами и тому подобные отношения, осложненные так называемым иностранным элементом, нередко становятся предметом разбирательства в национальных судах.

Как правильно отмечают авторы статьи, все это обусловливает повышение значимости судебных органов в разрешении споров с участием иностранных лиц, а значит, требует анализа принципов осуществления правосудия по гражданским делам с участием иностранных лиц. Авторы считают, что правильное установление подсудности конкретного гражданского дела определенному суду является необходимым условием реализации права на обращение в суд и гарантией беспрепятственного доступа к правосудию.

Ключевые слова: иностранные лица, гражданское судопроизводство, возбуждении гражданского судопроизводства, международная процессуальная юрисдикция, инвестор.

Summary. In the context of the development and improvement of a democratic society and the rule of law, the number of diverse ties between citizens and organizations of different countries is growing. The participation of foreign persons in civil transactions, marriages with foreign nationals, and similar relationships, complicated by the so-called foreign element, often become the subject of proceedings in national courts. As the authors of the article correctly note, all this leads to an increase in the importance of the judiciary in resolving disputes with the participation of foreign persons, and therefore requires an analysis of the principles of administering justice in civil cases with the participation of foreign persons.

The authors believe that the correct establishment of the jurisdiction of a particular civil case to a particular court is a prerequisite for the exercise of the right to go to court and a guarantee of unhindered access to justice.

Keywords: Foreign persons, civil proceedings, initiation of civil proceedings, international procedural jurisdiction, investor.

КІРІСПЕ

Азаматтық іс жүргізуді қозғау - бұл соттың және процестің басқа қатысушыларының белгілі бір іс жүргізу әрекеттерінің жиынтығы болып табылатын азаматтық процестің бастапқы кезеңі. Бұл кезең негізгі болып табылады, өйткені дәл осы жерде жалпы юрисдикция сотында сот арқылы қорғау құқығын қамтамасыз ету қалыптасады.

В.Ф. Борисова атап өткендей, «бұл кезеңнің

мақсаттары - сотқа жүгіну құқығын іске асыру, азаматтық істердің дұрыс және уақтылы қаралуы мен шешілуін қамтамасыз ету, ал осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін міндеттер, ең алдымен, сотқа жүгінудің дұрыстығын дұрыс және уақтылы тексеру және оның нәтижелері бойынша шешім қабылдау болып табылады. Сот ісін жүргізуге өтініш беру, заңға сәйкес, мүдделі тұлғаның құқықтық жанжалды шешу үшін соттың іс жүргізу қызметіне, сондай-ақ тараптардың материалдық-құқықтық дауларын қарау және шешу жөніндегі одан әрі сот қызметінің мәнін айқындау» [Борисова В.Ф., 2009, 12 б].

Аталған кезең шеңберінде сот азаматтық іс бойынша арызды өзінің іс өндірісіне қабылдау және оны одан әрі қарау мүмкіндігі туралы мәселені шешеді. Шетелдік тұлғалар қазақстандықтар қолданатық құқықтарды қолданып, сол міндеттерді атқаратынын негізге ала отырып, сот талап арызды, егер ол заңда белгіленген нысан мен мазмұнға сәйкес келсе, сондай-ақ ведомстволық бағыныстылық, соттылық және сотқа дейінгі тәртіп талаптары сақталған кезде ғана қабылдайды.

Азаматтық іс қозғаған кезде сот тұлғаның процессуалдық құқықтық қатынастарға қатысу қабілетін тексеруі керек, атап айтқанда, құқықтары бұзылған адамның құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі бар-жоғын анықтауы керек, оған қосымша субъектінің ерекшелігі, яғни шетелдік тұлғаның түрі және оның құқықтары мен міндеттері ұлттық және шетелдік құқық нормаларымен, сондай-ақ шетелдік тұлғаларды заңдастыру принципіне негізделген халықаралық келісімдерге сәйкес анықталады.

Азаматтық іс жүргізуді қозғау кезеңіндегі халықаралық соттылыққа қатысты ең өткір мәселе болып отырғанын атап өткен жөн. Т.П. Ерохин атап өткендей, нақты азаматтық істің белгілі бір соттың соттылығын дұрыс анықтау сотқа жүгіну құқығын іске асырудың қажетті шарты және сот төрелігіне кедергісіз қол жеткізудің кепілі болып табылады [Ерохина Т.П., 2004, 3 б].

Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде шетелдік тұлғалардың қатысуымен азаматтық сот ісін жүргізуді қозғауға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар, оның дамуының қазіргі жағдайын сипаттайтын мемлекеттік бағдарламалар, жолдаулар, тұжырымдамалар мен заңнамалық құжаттар қарастырылды. Мақсатқа жету үшін жалпылама, талдау және салыстыру әдістері қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Халықаралық соттылық - бұл әртүрлі мемлекеттердің соттары арасында шетелдіктерге қатысты істерді қарау құзыреттерін саралау. Бұл анықтама шартты болып табылады, өйткені әңгіме екі немесе одан да көп мемлекеттің құқықтық тәртібі туралы, атап айтқанда дауды белгілі бір мемлекетке жатқызу туралы болып отыр, мұндай юрисдикция белгілі бір мемлекеттің нақты сотына немесе халықаралық сот органдарының қызметіне әсер етпейді.

Қазіргі кезде халықаралық азаматтық іс жүргізу ғылымында осы заңды категорияның әртүрлі тұжырымдамалары бар - халықаралық соттылық, халықаралық ведомстволық бағыныстылық, халықаралық процессуалдық юрисдикция, сот құзыреттілігі және т.б. Кейбір зерттеушілер «халықаралық процессуалдық юрисдикция» терминін жиі қолдайды, соттылық пен ведомстволық бағыныстылық ұғымы посткеңестік кеңістікте ғана қолданылса, юрисдикция термині латын тілінен шыққан және оны халықаралық соттар қолданады. Сонымен қатар, юрисдикция ұғымы аясында шетелдік элементпен белгілі бір азаматтық дауды қарастырумен байланысты құзыреттілік кеңірек қарастырылады, өйткені бірқатар елдерде белгілі бір даулар бар, оларды шешу соттың құзыреті емес, әкімшілік органдардың құзыретіне кіреді [Ерпылева Н.Ю., Клевченкова М.Н., 2013., 346-348 б.]. Басқа ғалымдар «халықаралық құзыреттілік» терминін қалайды, өйткені ол ұлттық және халықаралық құқықтың қазіргі жағдайларына сәйкес келеді [Шебанова Н.А., 2010., 96 б.]. Алайда, біздің ойымызша, «халықаралық соттылық» термині басымырақ, өйткені оның қолданылуы сот немесе басқа органның шетелдік элементпен байланысты дауды қарау және шешу өкілеттігін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, халықаралық соттылық ұлттық соттылықтың қандай да бір «ерекше» түрі емес, керісінше, мұндай соттылық сот құзыретін анықтауға қатысты тәуелсіз сипатта болады.

Іс бойынша іс қозғау кезінде дәл халықаралық соттылықты тексеру сот үшін күрделі практикалық функция болып табылады. Біздің ойымызша, мұндай жиі кездесетін қателіктерді, егер тараптардың бірі шетелдік тұлға болса, іс бойынша халықаралық соттылықтың болуы немесе болмауы туралы сот шешімін шығару арқылы жоюға болады. Бұл кейіннен бұзылуы мүмкін шешім шығаруды күтпестен, осы актіге шағымдану арқылы соттың өз құзыретіне қатысты олқылықтарын жоюға мүмкіндік береді, осылайша бұл іс жүргізу уақытын үнемдейді. Бұдан басқа, тараптар елеулі ақшалай шығындардан қорғалатын болады, алайда сот халықаралық актілерді егжей-тегжейлі зерделеп, қолдана отырып, халықаралық соттылықты тексеруге және таңдауға қатысты жан-жақты уәжді беруі қажет. Осыған ұқсас норма Болгария заңнамасында, атап айтқанда 2005 жылғы Болгарияның халықаралық жеке құқық кодексінде бар, онда халықаралық құзіреттілік ресми түрде тексеріледі және оның болуы немесе болмауы туралы анықтама апелляциялық және кассациялық шағымдануға жатады [1]. Егер

[1] Кодекс международного частного права Болгарии 2005 г. // URL: https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/041701

жауапкердің немесе басқа адамның пікірі бойынша азаматтық іс басқа мемлекеттің сотында қаралуға жататын болса, мұндай ұйғарымға талап арыз қабылданғаннан кейін дереу жоғары тұрған сотқа шағымдануға болады делік, ал егер бұл болжам дұрыс болса, екінші сатыдағы сот бірінші сатыдағы соттың тұжырымдары соттылықты белгілеу туралы нормаларға сәйкес келмейді деп анықтайды.

ҚР 1995 жылғы 19 маусымдағы «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заңы Қазақстан Республикасының азаматтары емес және өзінің басқа мемлекеттік азаматтығына қатысты екендігінің дәлелі бар адамдар Қазақстан Республикасындағы шетелдіктер болып танылады. Қазақстан Республикасының азаматтары емес және өзінің басқа мемлекеттің азаматтығына қатысты екендігінің дәлелі жоқ адамдар азаматтығы жоқ адамдар болып танылады» (2-бап)[1], сондай-ақ 17-1-бап «Халықтың көші-қоны туралы» ҚР Заңының 2-бабында[2] «Уақытша болатын (тұратын) жер – тұрғылықты жер болып табылмайтын және адам уақытша болатын (тұратын), мекенжайы бар ғимарат, үй-жай не тұрғынжай»; - делінген. Алайда, ТМД экономикалық соты жоғарыда аталған шетел азаматтарының құқықтық жағдайы туралы, осы мемлекеттердің аумағына кіру және болу ережелері туралы, сондай-ақ иммиграция мәселелеріне қатысты нормативтік актілер шетелдік азаматтың болу мемлекетімен қарым-қатынасы шеңберінде, яғни мемлекеттік және әкімшілік-құқықтық қатынастар саласында, атап айтқанда, олар мемлекет аумағында тұрақты немесе уақытша тұруға рұқсат берудің тәртібі мен негіздерін, тұруға ықтиярхатты (куәлікті), Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұруға, тұрғылықты жерді таңдау, жұмысқа орналасу және басқалар, бірақ шетелдік тұлғалардың қатысуымен дауларды шешу бойынша құзыреттілікті белгілеу өлшемі ретінде әрекет етпейді[3].

Осыған қарамастан, кейбір жағдайларда ұлттық азаматтық құқық нормаларының орнына халықаралық жеке құқықты басшылыққа алып, халықаралық актілерді немесе шетелдік заңнаманы ескеру қажет, әсіресе егер дау істердің белгілі бір санатына қатысты болса - сақтандыру, еңбек, мұрагерлік және т.б.

Заң ғылымындағы тығыз байланыс принципі былай түсіндіріледі: қолданыстағы заңды анықтауда сот аумақтық принципті емес, нақты істің фактілік мән-жайларын басшылыққа алуы керек, яғни азаматтық-құқықтық қатынастар ең жақын елдің заңын қолдануы керек. Тығыз байланысты қолдану ағылшын құқығынан пайда болды және егер тараптар сот шешімі туралы келісім жасамаған жағдайда қолданылады, содан кейін ағылшын сот органы әділеттілік пен парасаттылық критерийлеріне сүйене отырып, осы істі қай соттың қарауы мүмкін екенін шешеді, яғни дауды уақтылы және дұрыс шешу басымдық болып табылады [Осипов А.О., 2014., 126-127 б]. Бұл қағида шарттық құқықтық қатынастарға қатысты американдық құқықтық теория аясында одан әрі дамып, шоғырландырылды және кейінірек құқықтық қатынастардың басқа салаларына тарады [Акимова Ю.М., 2013., 115-116 б.]. Мұндай тығыз байланыс қағидаты ҚР АПК-нің 466-бабында бекітілген, онда «Егер Қазақстан Республикасының аумағында жауапкер-ұйым орналасқан болса немесе жауапкер-азаматтың тұрғылықты жері болса, шетелдік тұлғалар қатысатын істі Қазақстан Республикасының соттары қарайды» делінген[4]. Алайда, бұл норма сот әрқашан басқа мемлекеттің құқықтық жүйесіне қарамастан, шетелдік элементтің қатысуымен істі қарау бойынша өз құзыретінің болуын белгілейді, сонымен қатар бұл өкілеттік тек шарттық қатынастарға ғана емес, барлық азаматтық-құқықтық қатынастарға қолданылады, өйткені бұл қағидатты қалыптастыру бастауында көрсетілгендей, мұндай жағдай негізсіз болып көрінеді, өйткені соттың басым бағыты тек өз құзыретінің болуын белгілеуден гөрі дауды әділ шешу болуы керек.

Қазақстан Республикасының заң шығарушы органы бұл жағдайды келесі жолмен шешуге тырысты, Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 497-бабында өзара түсіністік қағидатын қолдану ережелерін бекітті. Талап арызды қарау кезінде сот өзінің бастамашылығы бойынша немесе тараптың өтініші бойынша, егер сот ісін жүргізу барысында Қазақстан Республикасына шет мемлекетте берілген юрисдикциялық иммунитеттердің көлемі Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес берілген юрисдикциялық иммунитеттердің көлеміне сәйкес келмейтіндігі анықталса, шетел мемлекетіне дауды шешу кезінде өзара түсіністік қағидатын қолдана алады.

Шет мемлекетте Қазақстан Республикасына берілетін юрисдикциялық иммунитеттер мен Қазақстан Республикасында шет мемлекетке берілетін юрисдикциялық иммунитеттер көлемінің арақатынасын тараптар ұсынған дәлелдемелер мен мемлекеттік органдардың қорытындылары негізінде сот айқындайды. Нақты дауды қарау кезінде өзара түсіністік қағидатын қолдану және

[1] «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы». ҚР 1995 жылғы 19 маусымдағы № 2337 Заңы. // URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002337

[2] «Халықтың көші-қоны туралы». 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV ҚР Заңы. // URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477

[3] Решение Экономического Суда СНГ от 22.01.1993 г. № 01-1/3-2001 «О толковании пункта 1 статьи 28 и пункта 1 статьи 29 Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам». // http://www.worldcourts.com/eccis/rus/decisions/2002.01.15_legal_aid.htm

[4] «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі» Қазақстан Республикасының кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. // URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377

оған сәйкес шет мемлекеттің юрисдикциялық иммунитеттерін шектеу туралы соттың дәлелді шешімі істі қарау қорытындылары бойынша қабылданатын сот шешімінде көрсетіледі[1].

Егер өзіне қатысты юрисдикциялық иммунитет туралы мәселе туындаған шет мемлекетте Қазақстан Республикасына ҚР АПК-нің күшіне сәйкес, шет мемлекетке берілетін иммунитетке қарағанда Қазақстан Республикасына юрисдикциялық иммунитет неғұрлым шектелген көлемде берілетіні дәлелденсе, онда Қазақстан Республикасының соты көрсетілген мәселені өзара түсіністік негізінде шешу кезінде Қазақстан Республикасының тиісті шет мемлекетте юрисдикциялық иммунитетті қандай көлемде пайдаланатынын негізге алуға құқылы.

Кейбір шет мемлекеттердің заңнамалары жақын қарым-қатынастың болуы тек ерекше жағдайларда ғана шектеліп, қолданылуы керек екенін растайды, мысалы, 1987 жылғы Швейцария Конфедерациясының Халықаралық жеке құқығы туралы Федералдық заңда, егер бұл Заңда кезкелген жағдай қарастырылмаған болса, Швейцариядағы құзыретті орган, ал шетелдегі істі қарау мүмкін емес болып шығады немесе тиісті сараптама жүргізуді тиісті іс жеткілікті түрде байланысқан жерде орналасқан құзыретті Швейцария сот немесе әкімшілік органы талап етпейді[2]. Жоғарыда келтірілген нормадан көрініп тұрғандай, Швейцариядағы тығыз байланыс қағидаты азаматтық істі кез-келген басқа елдің сот ісін жүргізу аясында шешу мүмкін болмаған кезде ғана қолданылады, бірақ сонымен бірге сот арқылы қорғауға кепілдік сақталуы керек.

А.А. Шулаковтың пікірінше, тығыз байланыс қағидатын қолдану шарттарының бірі заттың орналасқан жері болып табылады, өйткені жылжымайтын мүлікке байланысты мәселелер осы мүлік орналасқан елдің құқығына бағынады және егемен мемлекеттердің ешқайсысы өзінің көпшілік мүдделеріне байланысты оның аумағындағы жылжымайтын мүлік мәселелері шетелдік заңдармен анықталатынына келіспейді [Шулаков А.А., 2013., 22 б.]. Т.Н. Нешатаева дұрыс атап өткендей, «тығыз байланысқа негізделген сот юрисдикциясы абстрактілі сипатта бола алмайды, ол әрдайым практикалық негізделуі тиіс, атап айтқанда болашақ шешімді орындаудың жеңілдетілген тәртібі, дәлелдемелер жинау, әлсіз жағын қорғау және т.б.» [Нешатаева Т.Н., 2004., 90 б.].

Даудың тиісті мемлекеттің аумағымен тығыз байланысы анықталған кезде сот басқа мемлекеттің айрықша юрисдикциясының бұзылмағанын тексеруі керек. Сонымен қатар, тығыз байланыс критерийіне негізделген соттың юрисдикциясы ерекше юрисдикция жағдайларын туындатын төтенше деп аталатын сипатқа ие болмауы керек, атап айтқанда соттың юрисдикциясы жалпы белгіленген және халықаралық қоғамдастық белгілерінің шеңберінен тыс жұмыс істейді, сонымен қатар сотта жеткілікті байланыс болмауы мүмкін дауласушы тараптармен, азаматтық істің мән-жайлары, даулы құқықтық қатынастың субъектісі және т.б. Мысал ретінде белгілі бір американдық штаттардың заңдары, олардың нормалары «ұзын қол заңы» деп аталады, өйткені олар осы штатта бизнес жүргізетін жеке немесе заңды тұлғаларға қатысты сот юрисдикциясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді, яғни сот құзыреті бизнесті жүргізуге негізделген [Буланов В.В., 2012., 105 б].

Қазақстан Республикасы қатысушылары болып табылатын халықаралық шарттардың басым қолданылуына байланысты шетелдік тұлғалар қатысатын сот дауларының соттылық қағидалары халықаралық шартта айқындалуы мүмкін. Мұндай жағдайларда ҚР АПК-нің әртүрлі айқындауы және дау бойынша соттылық ережелерінің халықаралық шарты кезінде белгілі бір құқықтық қатынастарда халықаралық шарттың ережесі қолданылады. Азаматтық істерді шетелдік тұлғалардың қатысуымен ТМД шеңберінде қарау бойынша соттардың құзыретінің мәселелері әдетте мыналармен реттеледі:

- 1994 жылғы 19 мамырда күшіне енген Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 31 наурыздағы № 2055-XII қаулысымен ратификацияланған 1997 жылғы 28 наурыздағы өзгерістерімен бірге 1993 жылғы 22 қаңтардағы Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және құқықтық қатынастар туралы конвенция (бұдан әрі – Минск конвенциясы);

- 2004 жылғы 27 сәуірде күшіне енген Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 10 наурыздағы № 531-II Заңымен ратификацияланған азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және құқықтық қатынастар туралы 2002 жылғы 7 қазандағы Конвенция (бұдан әрі – Кишинев Конвенциясы).

Кишинев Конвенциясының 120-бабының 3-тармағына сәйкес қатысушы мемлекеттер арасында Минск конвенциясы мен оған 1997 жылғы 28 наурыздағы Хаттама өз қолданысын тоқтатады. Сонымен бірге Минск конвенциясы Кишинев конвенциясына қатысушы мемлекеттер мен Кишинев Конвенциясы күшіне енбеген оның қатысушысы болып табылатын мемлекет арасындағы қатынастарда қолданылады (Кишинев Конвенциясының 120-бабының 4-тармағы). Мысалы, Кишинев Конвенциясының 22-бабына сәйкес, егер осы бөлімнің II-V бөліктерінде өзгеше белгіленбесе, Уағдаласушы Тараптардың бірі-

[1] Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан. – Астана: Библиотека Верховного Суда Республики Казахстан, 2016. – С. 808. // https://sud.gov.kz/

[2] Федеральный закон Швейцарской Конфедерации о международном частном праве 1987 г. // https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/042901

нің аумағында тұрғылықты жері бар адамдарға талаптар олардың азаматтығына қарамастан осы Уағдаласушы Тараптың соттарына қойылады, ал заңды тұлғаларға талаптар аумағында заңды тұлғаның басқару органы, оның өкілдігі не филиалы орналасқан Уағдаласушы Тараптың соттарына қойылады. Егер іске әртүрлі Уағдаласушы Тараптардың аумақтарында тұрғылықты жері (орналасқан жері) бар бірнеше жауапкер қатысса, дау талапкердің таңдауы бойынша кез келген жауапкердің тұрғылықты жері (орналасқан жері) бойынша қаралады.

Уағдаласушы Тараптың соттары оның аумағында болған жағдайларда да құзыретті:

а) жауапкер кәсіпорнының (филиалының) саудасы, өнеркәсіптік немесе өзге де шаруашылық қызметі жүзеге асырылады;

б) даудың нысанасы болып табылатын шарттан міндеттеме орындалса немесе толық немесе ішінара орындалса;

в) ар-намысты, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы талап қою бойынша талапкердің тұрақты тұрғылықты жері немесе орналасқан жері болады.

Кишинев Конвенциясының 30-бабы бір мемлекеттің азаматтығы бар және басқа мемлекеттің аумағында тұратын ерлі-зайыптыларға өздері азаматтары болып табылатын мемлекеттің не олардың аумағында бірге тұратын жері бар мемлекеттің соттарына жүгінуді таңдау құқығын береді. Алайда, қатысушы мемлекеттердің сот мекемелерінің әртүрлі мемлекеттердің аумағында тұратын ерлі-зайыптылар арасындағы некені бұзу туралы істерді қарау бойынша көрсетілген құзыретін айқындай отырып, Кишинев Конвенциясы жауапкер жұбайының тұрғылықты жері бойынша мемлекеттің сот мекемесіне талаптың соттылығы туралы өзі белгілеген жалпы ережені қолдануды жоққа шығармайды (22-баптың 1-тармағы). Демек, бір мемлекеттің азаматтары болып табылатын ерлі-зайыптылар әртүрлі мемлекеттердің аумағында өмір сүрсе, бұл мәселені азаматтардың тұрғылықты жері бойынша мемлекеттердің сот мекемелері де қарауға құзыретті.

ТМД мемлекеттерінің шаруашылық жүргізуші субъектілері қатысатын экономикалық даулардың соттылық ерекшеліктері 1994 жылғы 20 сәуірде күшіне енген Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1992 жылғы 2 шілдедегі № 1502-XII қаулысымен бекітілген Шаруашылық қызметті жүзеге асыруға байланысты дауларды шешу тәртібі туралы келісіммен (Киев, 1992 жылғы 20 наурыз) реттеледі. Аталған Келісімнің 4-бабына сәйкес құзыретті сот шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы шарттық және өзге де азаматтық-құқықтық қатынастардан, егер осы мемлекеттің аумағында болса, олардың мемлекеттің мемлекеттік және өзге де органдарымен қатынастарынан туындайтын дауларды қарауға құқылы:

а) жауапкердің талап қойылған күні тұрақты тұрғылықты жері немесе орналасқан жері болғанда. Егер іске Достастыққа әртүрлі қатысушы мемлекеттердің аумағындағы бірнеше жауапкер қатысса, дау талапкердің таңдауы бойынша кез келген жауапкердің орналасқан жері бойынша қаралады;

б) жауапкер кәсіпорнының (филиалының) сауда, өнеркәсіптік немесе өзге де шаруашылық қызметі жүзеге асырылады;

в) даудың нысанасы болып табылатын шарттан міндеттеме орындалса немесе толық немесе ішінара орындалса;

г) зиянды өтеу туралы талап қою үшін негіз болған іс-әрекет немесе өзге де мән-жай орын алса;

д) тұрақты тұрғылықты жері немесе орналасқан жері бар талап қоюшы іскерлік беделді қорғау туралы талап қою бойынша;

е) контрагент-жеткізуші, мердігер немесе қызметтер көрсетуші (жұмыстарды орындайтын) және дау шарттарды жасасуға, өзгертуге немесе бұзуға қатысты болады.

«Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының нормаларын қолдану туралы» Жоғарғы Соттың 2008 жылғы 10 шілдедегі № 1 нормативтік қаулысының 6-тармағына сәйкес ратификацияланған халықаралық шарттар, егер халықаралық шарттарда Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу Заңымен салыстырғанда сот ісін жүргізудің өзге ережелері белгіленсе немесе шетелдік тұлғалардың қатысуымен қатынастар реттелсе, азаматтық істерді қарау кезінде іс жүргізуде тікелей күші бар және оларды қолдану үшін заңдар шығаруды талап етпейді.

Шетелдік тұлғалар, қазақстандық азаматтар және сот қорғауына жүгінуді қажет ететін заңды тұлғалар әрбір мемлекеттің айрықша соттылығын назарға алуы қажет, оны бұза отырып, заң шығарушы шетелдік соттардың шешімдерін тану мен орындаудың мүмкін еместігін байланыстырады.

Айрықша халықаралық юрисдикция ұлттық құқықтық тәртіп пен мемлекеттік егемендікке айтарлықтай әсер етуі мүмкін жерде белгіленеді. Неке-отбасы қатынастарындағы жеке және мүліктік құқықтар (некені бұзу, оны жарамсыз деп тану, бала асырап алу, әке болуды анықтау және алимент өндіріп алу), азаматты қайтыс болған және хабар-ошарсыз кеткен деп тану, эмансипация және әрекет қабілеттілігін шектеу, әрекетке қабілетсіз деп тану және басқа да ұлттық құқықтық тәртіпке байланысты құқықтық қатынастар.

Жылжымайтын мүлік объектілеріне заттық және өзге де құқықтар мемлекеттік егемендікпен байланысты, өйткені құрылыстар мен өзге де объектілер Қазақстан Республикасының аумағына жататын жер учаскелерінде болады. Сондықтан тек қазақстандық соттар жылжымайтын мүлік объектілеріне заттық құқық туралы, оларды қамаудан босату туралы, сервитуттар туралы істерді қарайды. Бұған жылжымайтын мүлік кепілгерлерінің, оның жалға алушыларының, сенімгерлік басқарушылардың, тұрғын және тұрғын емес үй-жайларды пайдаланушылардың құқықтары да кіреді.

Әкімшілік-құқықтық және өзге де жария құқықтық қатынастардан туындайтын барлық азаматтық істер қазақстандық соттардың айрықша соттылығына жатады. Әрбір мемлекет дербес белгілейтін айрықша халықаралық соттылық ережелерін сақтау сот шешімдерін өзара тану мен орындаудың алғышарттарының бірі болып табылады.

Айрықша соттылық - олардың толық тізімін құрайтын жалпы ережелердің ерекше жағдайы. Егер юрисдикция ережелерінің бәсекелестігі бірнеше талап қою талаптарының бірігуінен туындаса, онда ерекше юрисдикцияның басымдығы сақталады. Шетелдік тұлғалар қатысатын істердің айрықша соттылығына тасымалдау шарттарынан туындайтын талап-арыздарға байланысты істер, егер ерлі-зайыптылардың екеуі де Қазақстан Республикасында тұрғылықты жері болса, қазақстандық азаматтардың шетелдік азаматтармен немесе азаматтығы жоқ адамдармен некесін бұзу туралы істер жатады.

ҚР соттары, егер тараптардың дауды осы соттарға беру туралы жазбаша келісімі болған жағдайларда да істерді қарай алады. Заң ғылымында мұндай келісім пророгациялық келісім деп аталады. Тараптардың келісімі бойынша халықаралық соттылықты өзгерту қазақстандық сот мекемесінің соттауына жататын істі шетелдік соттың құзыретіне жатқызу мүмкіндігін білдіреді (дерогация).

Дау қатысушыларына құзыретті сот (қазақстандық немесе шетелдік) таңдау құқығын беру тараптар арасындағы шарттық соттылық туралы келісімге қол жеткізу фактісін негізге ала отырып, тараптардың баламалы мінез-құлқының қосымша мүмкіндіктері туралы куәландырады. Сонымен бірге, егер сөз ұлттық заңда немесе халықаралық шартта белгіленген қазақстандық соттың айрықша құзыретіне қатысты болса, құзыретті соттың шарттық юрисдикциясы негізінде өзгерту мүмкін емес.

Қалыптасқан халықаралық тәжірибе юрисдикция ережелерін сақтай отырып, іс жүргізуге қабылданған ұлттық соттың құзыретін таниды. Сондықтан, ҚР іс жүргізу заңнамасы, егер іс қабылдау кезінде ҚР сотының соттылығына жататын болса, онда оны одан әрі соттылығының өзгеруіне байланысты (тараптардың азаматтығының, тұрғылықты жерінің немесе орналасқан жерінің өзгеруіне немесе өзге де жағдайларға байланысты) басқа сотқа беруге жол берілмейді.

И.В. Воронцова дұрыс айтады «белгілі бір дауды қарау үшін құзыретті мемлекетті анықтау туралы мәселені шешкен кезде келесі жалпы ережені тұжырымдау қажет - егер халықаралық актіде дауды қарау жөніндегі құзыретті ұлттық сот ұйғарымының өзге де ережелері белгіленсе, онда мұндай халықаралық актінің нормалары қолданылады, яғни азаматтық істі қарау үшін қандай да бір мемлекеттің құзыретті органын айқындау үшін үміткер мемлекеттер арасында нақты азаматтық істі қарау құқығына жасалған құқықтық көмек туралы шарттың болуы туралы мәселені шешу қажет және оң жауап болған жағдайда тиісті нормалардың негізінде сол немесе өзге мемлекеттің осыған сүйене отырып, соттылықтың аражігін ажырату туралы мәселені шешу кезінде сот уағдаласушы мемлекеттердің соттары арасында юрисдикцияны бөлу жағдайларын болдырмау үшін жоғарыда көрсетілген ережені сақтауы қажет, бұл өз кезегінде белгілі бір жағдайларда сот шешімін танудан және орындаудан бас тартуға әкелуі мүмкін» [Воронцова И.В., 2011., 301-302 б].

Біздің республикамыз бүгінде тек өңірлік көшбасшы ғана емес, сондай-ақ танылған халықаралық әріптес және интеграциялық процестердің белсенді қатысушысы болып табылады. Оның инвестициялық тартымдылығын кеңейту қазіргі кезеңдегі экономикалық дамудың негізгі басым бағыттарының бірі болып табылады. Сондықтан инвестициялық даулар бойынша жеке сот ісін жүргізудің жұмыс істеуі инвесторлардың бұзылған құқықтары мен мүдделерін тез арада қалпына келтіруге және инвестициялық даулар бойынша құқықтық сенімділік қағидатын іске асыруға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

ҚР Азаматтық процестік кодексімен инвесторлардың мәртебесіне байланысты Астана қаласының сотында немесе Жоғарғы Сотта бірінші сатыдағы соттың ережелері бойынша инвестициялық даулар бойынша азаматтық істерді қарау регламенттелген. Ол үшін Жоғарғы Сотта жеті судьядан тұратын мамандандырылған сот алқасы құрылды, оның құзыретіне инвестициялық даулар бойынша азаматтық істерді бірінші сатыдағы соттың ережелері бойынша қарау жатады, тарапы ірі инвестор, оның ішінде шетелдік инвесторлар болып табылады. Бұл сот ісін жүргізудің бірегейлігі осы санаттағы істердің айырықша соттылық енгізу және сот сатыларын едәуір қысқарту болып табылады. Нәтижесінде инвесторлар үшін сот шығындары азайтылады, ең бастысы, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін жоғары білікті, тәжірибелі судьялардың сапалы құқықтық қорғауы қамтамасыз етіледі. Бұған дейін инвесторларға қатысты барлық даулар экономикалық және аудандық соттарда қаралып, жоғары тұрған инстанцияларда сот актілеріне шағымданудың ұзақ рәсімінен өткен болатын. Енді инвесторлар сот талқылауының мерзімін едәуір қысқартуға мүмкіндік алды: Астана қаласының бірінші инстанция сотында бір-екі ай және ҚР Жоғарғы Сотының мамандандырылған алқасында апелляциялық тәртіпте бір-екі ай.

Инвестициялық сот ісін жүргізудің негізгі міндеті инвесторлардың құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қорғауды қамтамасыз ету, олардың ұлттық сот жүйесіне сенімін арттыру болып табылады. Осыған байланысты, инвесторлардың қатысуымен даулардың соттылығын ажырату және іс жүргізу нормаларын қолдану бөлігінде бірыңғай сот практикасын қалыптастыру мәселелері айқындаушы болып табылады.

Инвестор, инвестициялық дау және инвес-

тициялық қызмет ұғымы 2016 жылдың басынан бастап қолданысқа енгізілген Кәсіпкерлік кодексінде берілген.

Кәсіпкерлік кодексінің (бұдан әрі – КК) 274 – бабына сәйкес[1] Инвестор деп Қазақстан Республикасында инвестицияларды жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалар түсініледі. Жеке және заңды тұлғалардың коммерциялық ұйымдардың жарғылық капиталына қатысу не кәсіпкерлік қызмет үшін, мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобасын, оның ішінде концессиялық жобаны іске асыру үшін пайдаланылатын тіркелген активтерді құру немесе ұлғайту жөніндегі қызметі инвестициялық қызмет деп танылады. ҚР КК-ке енгізілген «инвестор», «инвестициялық дау» ұғымдары инвесторларды шетелдік және қазақстандық деп бөлмейді. Инвестициялық даулардың юрисдикциясы тек салынған инвестициялардың сомасы мен даудың мәні бойынша анықталады. Сондықтан ірі қазақстандық инвесторлар мен мемлекеттік органдар арасындағы инвестициялық даулар да мамандандырылған сот алқасында қаралуға жатады.

ҚР КК-нің 296-бабына сәйкес, инвестордың инвестициялық қызметіне байланысты инвесторлар, оның ішінде ірі инвесторлар мен мемлекеттік органдар арасындағы шарттық міндеттемелерден туындайтын дау инвестициялық дау болып табылады.

Көрсетілген ұйғарымдардың мазмұнына сүйене отырып, коммерциялық ұйымдардың жарғылық капиталына не мемлекеттік органмен шарт жасасқан тіркелген активтерді құруға немесе ұлғайтуға қатысатын кез келген шаруашылық (жеке, заңды) тұлға Астана қаласының сотына және ҚР Жоғарғы Сотының мамандандырылған алқасына іс жүзінде жүгіне алады.

Сондықтан, Кәсіпкерлік кодекстің 296-бабының «инвестордың инвестициялық қызметіне байланысты шарттық міндеттемелер» нормасын тұжырымдау деп инвестициялық келісімшарттар не инвестицияларды жүзеге асыруға арналған өзге де шарттар, оның ішінде концессиялық шарттар мен мемлекеттік-жеке әріптестік шарттары (бұдан әрі – инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарт) түрінде ресімделген инвесторлар мен мемлекеттік органдар арасындағы шарттық міндеттемелерді түсіну керек.

Осылайша, соттылық тек көрсетілген шарттардан туындайтын даулармен шектеледі. Бұл ретте инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарттың әртүрлі атауы болуы не атауы болмауы мүмкін, бірақ негізгі ерекшеленетін белгілері: шарттың нысаны (инвестициялау объектісі); инвестициялардың (салымдардың) мөлшері; шарттың түріне қатысты өзге де елеулі талаптар қамтылуға тиіс.

Инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету мақсатында «мемлекеттік орган» деп инвесторлармен тек өз атынан ғана емес, Қазақстан Республикасының атынан да шарттар жасасқан мемлекеттік органдарды түсіну керек.

Осылайша, көрсетілген саралауды негізге ала отырып, инвестициялық дауларға даулардың мынадай түрлері жатқызылуы мүмкін: инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шартты жасасуға, өзгертуге және бұзуға байланысты даулар; инвестордың инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарттан туындайтын салықтық, кедендік, әлеуметтік, экологиялық және өзге де міндеттемелерді орындауына байланысты, соның ішінде инвестордың келісім бойынша есептелген сомалар туралы дауын; инвестордың инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарт талаптарының сақталуына тексеру жүргізу барысында мемлекеттік органның әрекетіне (әрекетсіздігіне) шағымдану туралы даулар; шарттың қолданылуы мерзімінен бұрын тоқтатылған кезде инвесторға мемлекеттік заттай грант ретінде берілген мүлікті қайтаруға не мемлекеттік органның оның құнын өндіріп алуға байланысты даулар; инвесторлардың талап-арыздары бойынша да, мемлекеттік органдардың талап-арыздары бойынша да инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарт бойынша өзара міндеттемелерді орындауға байланысты өзге де даулар.

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 27-бабы 4-бөлігінің талаптары бойынша инвесторлар мен мемлекеттік органдар арасындағы инвестордың инвестициялық қызметіне байланысты Астана қалалық сотының соттылығына жататын басқа дауларға инвесторлар мен инвестордың инвестициялық қызметіне байланысты мемлекеттік органдар арасындағы даулар кіреді: 1) Қазақстан Республикасының аумағында кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын шетелдік заңды тұлға (оның филиалы, өкілдігі); 2) Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен шетелдің қатысуымен құрылған, дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан да көп пайызы шетелдік инвесторға тиесілі заңды тұлға; 3) инвестицияларды жүзеге асыруға мемлекетпен жасалған келісімшарт болған кезде инвесторлар.

Азаматтық істер санаттарының дұрыс аражігін ажырату және инвестициялық даулар бойынша соттылықты айқындау мақсатында инвесторлардың өкілдеріне:

- сотқа берілетін талап арыздарда іс жүргізу және инвестициялық заңдарда белгіленген талаптарды қатаң сақтау (өзінің мәртебесін ғана емес, сонымен бірге жасалған шарттың нақты талаптары (тармақтарын) мен даулы құқықтық қатынастардың сипаты мемлекеттік орган тарапынан бұзылғанын ескеру қажет);

- «инвестициялық даулар» ұғымына көзқарастарды айқындау кезінде олардың қатысуымен шарттық міндеттемелерді орындауға байланысты емес салықтық, кедендік, экологиялық және басқа да жария-құқықтық даулар, мемле-

[1]«Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі» Қазақстан Республикасының кодексі. 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. // URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375

кет инвесторға атаулы сипаттағы преференциялар беретін жекелеген жағдайларды қоспағанда, Астана қаласы сотының қарауына жататын «инвестордың инвестициялық қызметіне байланысты өзге де даулар» санатына жататынына назар аудару керек.

Азаматтық іс жүргізу және инвестициялық заңнаманың нормаларына сәйкес, даудың соттылығын (Астана қаласының сотына немесе Жоғарғы Сотқа) дәлелдеу ауыртпалығы арыз берушіге жүктеледі.

Бұл үшін талап арыздарда даудың санатының (инвестициялық дау не инвестициялық қызметке байланысты өзге де дау) егжей-тегжейлі негіздемесін және істің соттылығын келтіру, инвестордың мәртебесін растау мақсатында ел экономикасына салынған инвестициялардың мөлшерін көрсете отырып, шарттық міндеттемелерден туындайтын инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарттың талаптарын көрсету, сондай-ақ инвестициялық қызмет және даудың осындай қызметпен байланысы туралы нақты мәліметтер келтіру қажет.

Растайтын құжаттар ретінде талап арызға (арызға) міндетті түрде қоса берілуі тиіс:

1) инвестор мен уәкілетті мемлекеттік орган арасында жасалған инвестицияларды жүзеге асыруға арналған шарттардың көшірмелері;

2) инвестордың инвестициялық қызметін растайтын құжаттар (жұмыс бағдарламалары және келісім-шарт талаптарының орындалуы туралы есептер, инвестициялық бағдарламалар және басқалар);

3) инвестордың әкімшілік жауапкершілікке тартылғанын растайтын құжаттар (бар болса).

АІЖК-нің 152-бабы 1-тармағының 2) тармақшасына сәйкес көрсетілген мәліметтер мен құжаттардың болмауы барлық қоса берілген құжаттармен бірге берілген талап арызды (арызды) қайтаруға әкеп соғады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, азаматтық іс қозғау сатысы сотта іс жүргізуді дамытудың бастапқы және өте күрделі кезеңі болып табылады, өйткені даудың одан әрі барысы анықталады, дәл осы жерде іс жүргізу әрекеттерінің реттілігі қағидасы әрекет ете бастайды.

Осы кезеңде туындауы мүмкін ең өткір проблемалардың бірі-халықаралық соттылық анықтамасы. Халықаралық соттылықты анықтау туралы мәселені дұрыс шешу шетелдік элемент қатысатын істер бойынша сот арқылы қорғау құқығының әрекет етуінің кепілі болып табылады, талап арызды қайтаруға әкелетін қателіктерден аулақ болуға көмектеседі.

Соттың істі дұрыс және уақтылы қарауы заңнаманың қазақстандық және шетелдік азаматтардың құқықтары мен қорғалатын мүдделерін қорғауды тиімді және жедел жүзеге асыруға қаншалықты мүмкіндік беретініне байланысты.

Іс бойынша шығарылған шешімнің сапасы, сондай-ақ бұл шешімді ол орындалуға жататын басқа мемлекетте орындау мүмкіндігі белгілі бір мемлекеттің құзыретті органы шетелдік тұлғалардың қатысуымен нақты азаматтық істі қарауға уәкілетті органның қаншалықты дұрыс анықталғандығына байланысты болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Акимова Ю.М. Принципы коллизионного регулирования в международном частном праве // Правовое государство: теория и практика. – 2013. – №3. – С. 115-116.

2. Борисова В.Ф. Возбуждение гражданского судопроизводства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Борисова Виктория Федоровна. – Саратов, 2009. – С. 12.

3. Буланов В.В. Наиболее тесная связь как процессуальная категория // Бизнес в законе. – 2012. – № 2. – С. 105.

4. Воронцова И.В. Разграничение судебной юрисдикции по делам с участием иностранных лиц: проблемы теории и практики // Марийский юридический вестник. – 2011. – № 8. – С. 301-302.

5. Ерохина Т.П. Некоторые проблемы подсудности в гражданском судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Ерохина Татьяна Петровна – Саратов, 2004. – С.3.

6. Ерпылева Н.Ю., Клевченкова М.Н. Унификация норм о международной судебной юрисдикции в международном процессуальном праве // Международное право и международные организации. – 2013. – № 3. – С. 346-348.

7. Нешатаева Т.Н. О вопросах компетенции арбитражных судов в Российской Федерации по рассмотрению дел с участием иностранных лиц // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 2004. – № 12. – С. 90.

8. Осипов А.О. Институт международной подсудности в арбитражном процессе. – СПб.: Издательство «Юридический центр», 2014. – С. 126-127.

9. Шебанова Н.А. Споры о российском зарубежном имуществе: подсудность и применимое право // Вестник ВАС РФ. – 2010. – № 1. – С. 96.

10. Шулаков А.А. Принцип наиболее тесной связи в международном частном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Шулаков Андрей Анатольевич – Москва, 2013. – С. 22.

УДК 347.235.1

САБИРОВ КАМАЛ КАНАТКАЛИЕВИЧ
PhD., аға ғылыми қызметкер
Қазақстан Республикасы заңнама және құқықтық ақпарат институты

МУКАШЕВА АНАР АБАЙХАНОВНА
Заң ғылымдарының докторы, профессор
Азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы
Заң факультеті
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ИБРАЕВ АЛИШЕР СЕРИКБОЛОВИЧ
2 курс PhD докторанты
Азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы
Заң факультеті
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖЕРГЕ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ КӨШУІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Түйін. Мақалада қазақ қоғамындағы жерге құқықтардың көшуін құқықтық реттеудің даму тарихы қарастырылады.Қазақтардың әдеттегі құқығы меншік құқығын, оның ішінде титулдық меншік иесінің де, адал иеленушінің де құқықтарын қорғаудың көптеген тиімді құралдарына ие болды.Римдік құқықтан айырмашылығы, қазақтардың әдеттегі құқығы көшпелі өмір салтына байланысты терең құқықтық дәстүрлерді қалыптастыра алмады.Қазіргі уақытта қазақтардың әдеттегі құқығын зерттеуге тым аз көңіл бөлінуде, сонымен қатар революцияға дейінгі қазақ қоғамының тарихи тәжірибесін талдау қолданыстағы заңнаманың көптеген проблемаларын шеше алар еді

Түйінді сөздер: жер құқығы, адал алушы, қазақтардың әдеттегі құқығы, азаматтық құқық, мүлікке құқық

Резюме. В статье рассматривается история развития правового регулирования перехода прав на землю в казахском обществе. Обычное право казахов обладало многими эффективными инструментами защиты права собственности, причем как прав титульного собственника, так и добросовестного приобретателя. В отличие от римского права, обычное право казахов, ввиду кочевого уклада жизни, так и не смогло заложить глубокие правовые традиции. В настоящее время уделяется слишком мало внимания изучению обычного права казахов, между тем, анализ исторического опыта дореволюционного казахского общества, мог бы разрешить многие проблемы действующего законодательства.

Ключевые слова: земельное право, добросовестный приобретатель, обычное право казахов, гражданское право, право на имущество.

Summary. The article examines the history of the development of legal regulation of the transfer of rights to land in Kazakh society. The customary law of Kazakhs possessed many effective instruments for protecting property rights, both of the title owner's rights and of the bona fide acquirer. In contrast to Roman law, the customary law of the Kazakhs, due to the nomadic way of life, could not establish deep legal traditions. At present, too little attention is paid to the study of the customary law of Kazakhs, meanwhile, an analysis of the historical experience of the pre-revolutionary Kazakh society could resolve many problems of the current legislation.

Keywords: land law, bona fide acquirer, customary law of Kazakhs, civil law, right to property.

Қазақстан Республикасының заңнамасында жылжымайтын мүлікке құқықтардың көшу мәселелері туралы сөз болғанда, қазақстандық цивилистік құқықтың негізінде кеңестік цивилистика салған институттар жатқанын негізге алу қажет. Дәл осы кеңестік азаматтық құқықтан Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы тап болып отырған көптеген құқықтық мәселелер көшіп келді.Өз кезегінде кеңес құқығы роман-германдық дәстүрге сүйенді.

Римдік құқықта меншік құқығын қорғау әдісі ретінде виндикациялық талап қолданылды. Виндикация ұғымы латынның " vim dicere "(күш қолдану туралы хабарландыру) сөзінен шыққан, яғни заңсыз иеліктен шығарылған мүлікті заңды иесіне қайтару. Бұл институттың пайда болуы ежелгі Рим құқықтық жүйесіне жатады [Виноградов П.Г., 2010, 26.]. Виндикациялық сот барлық жерде бірдей аталмаса да, оның құқықтық формасы роман-германдық құқық жүйесі елдерінің

кез-келген азаматтық заңнамасында кездеседі. Мысалы, Германияның Азаматтық кодексінде vindication ұғымы жоқ, бірақ ол меншіктен шыққан мүлікті қайтару үшін ұқсас механизмді белгілейді. "Виндикациялық сот өзінің табиғаты бойынша келісілмеген және меншік құқығын абсолютті субъективті құқық ретінде қорғайды» [Н.Д.Эриашвили и др., 2014, 220б.].

Юстиниан заманындағы Рим Заңында меншік иесінің құқықтарын қорғау абсолютті болды, ал виндикация шексіз болды, бұл талапкерге затты сатып алу негіздеріне қарамастан, өз мүлкін адал сатып алушыдан талап етуге мүмкіндік берді. Адал сатып алушының құқықтары қорғалған жоқ. Бұған ерекшелік Юстинианның ережені белгілеуі болды, оған сәйкес адал сатып алушы мүлікке меншік құқығын иеліктен шығарушы салық, император немесе императрица болған жағдайда ғана сатып ала алады. Рим құқығы мұндай сатып алушыларды кез-келген иеліктен шығарушыдан жалпы және түбегейлі тануға жеткен жоқ [Осташевский М.А., 2006, 178 б.].

Қазіргі қазақстандық құқық негізінен римдік емес, германдық құқықтық дәстүрмен байланысты. Біздің құқығымызда меншік иесі затты адал алушыдан, егер ол өз еркінен тыс оның иелігінен шыққан болса ғана талап ете алады. Қазақстан Республикасының заңнамасында бекітілген жылжымайтын мүлікке құқықтардың ауысу жағдайы германдық құқықтан өзгеше. Неміс заңнамасында қазақстандық заңнамадан айырмашылығы, «адал сатып алушы» термині жер учаскесін сатып алушыға қатысты қолданылмайды, тек жылжымалы заттарға байланысты қатынастарда ғана қолданылады. Жер учаскесінің меншік иесі ретінде жер кітабына енгізілген тұлға, ол жер учаскесін титулдық меншік иесінен сатып алған-алмағанына қарамастан, әрқашан «сатып алушы» болады.

Неміс құқығында жылжымайтын мүлік институтының негізі жер учаскесінің құқықтық режимі болып табылады, ал осы режиммен қамтылмаған объектілер заңды түрде жылжымалы заттар болып саналады. Бұл ретте ГАК-да осы терминдерге тікелей түсініктеме берілмейді. §94 ГАК сәйкес жермен тығыз байланысты ғимараттар мен заттар жер учаскесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.Осылайша, ғимараттар мен үйлер жер учаскесінен бөлінбейді. Дәстүрлі түрде жылжымайтын мүлікке жататын басқа мүлік заңмен теңестіріледі. Сондықтан пәтерге меншіктің құқықтық мәртебесі жер учаскесіне теңестіріледі.

Қазақстанның заңнамасы меншікті жылжымайтын және жылжымалы мүлікке бөледі. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 117-бабында жылжымайтын мүлікке: жер учаскелері, ғимараттар, құрылыстар, көпжылдық екпелер және жермен тығыз байланысты өзге де мүлік, яғни орнынан олардың мақсатына шамадан тыс зиян келтірмей ауыстыру мүмкін болмайтын объектілер жататыны көрсетіледі. Ақша мен бағалы қағаздарды қоса алғанда, жылжымайтын мүлікке жатпайтын мүлік жылжымалы мүлік деп танылады.

Осылайша, бір құқықтық жүйеге ортақ тиесілілігіне және проблеманы реттеуге ұқсас тәсілдердің болуына қарамастан, Германия мен Қазақстан заңнамалары жылжымайтын мүлікке құқықтарды реттеуге қатысты тәсілдерде терең айырмашылықтарды қамтиды. Сонымен бірге, Қазақстанның Азаматтық құқығы Ресейдің азаматтық құқығымен көптеген ұқсастықтарға ие, бұл жалпы тарих пен біртұтас өткенге байланысты. Бұл ретте Қазақстанның қазіргі құқығының қазақтардың әдеттегі құқығымен құқықтық сабақтастығы іс жүзінде жоқ, бірақ бұл қазақтардың әдеттегі құқығында ұқсас құқықтық конструкциялар болған жоқ дегенді білдірмейді. Е. Б. Абдрасулов атап өткендей: «билер соты қазақ даласындағы сот төрелігі институты ретінде ғана емес, қарапайым құқық нормаларын жетілдіруде де маңызды рөл атқарды» [Абдрасулов Е.Б., 2008, 80б.].

Әдет-ғұрыптардың бірі жайылымдарға қатысты қолданылатын «алғашқы басып алу құқығы» болды. Көшпелі өмір салтының ерекшеліктеріне байланысты жерге жеке меншіктің жеке дамыған институты қазақтардың әдеттегі құқығында болған жоқ, жайылымдар мен су көздері ұжымдық меншікте болды. Олар «алғашқы басып алу құқығының» объектісіне айналды, оған сәйкес қысқы қоныс аударудан кейін осы аумақтарға бірінші болып оралған тайпалық топтарға иелік ету құқығы берілді.М.А. Сәрсембаев атап өткендей: «жайылымдарға билік ету құқығы қауым билеушілерінің (старшиналар, билер мен батырлар) қолында болды. Сонымен бірге, олар осы қауымдастық мүшелерінің мүдделеріне зиян келтіріп, қоғамның меншігіне билік етуге құқылы емес еді» [Сарсембаев М.А., 2015, 223 б.]. Әрине, неміс Заңында қабылданған жылжымайтын мүлікке құқықтарды беру кезінде субъективті адалдық тұжырымдамасымен «алғашқы басып алған құқығы» дәстүріне ұқсастық жасау мүмкін емес, бірақ бұл дәстүр меншік құқығының заңдылығын қамтамасыз ететін шамамен бірдей бір меншік иесінен екіншісіне ауысу кезінде функцияны атқарды (бұл жағдайда жайылым). Сонымен бірге, бұл меншіктің дәстүрлі ауысуы туралы емес, оны «басып алу» туралы болды.

Е.О. Алауханов тың пікірі бойынша - адамның құқықтары мен бостандықтары жүйесінде меншікке құқықтын алатын орны ерекше, себебі ол адамның жеке басының сәттілігін сипаттайтын көрсеткіш. Бұл құқықтар экономикалық қатынастарды реттейді, сондықтан да олардың атқаратын міндетті көп.

Әлеуметтік құндылықтар жүйесінде меншікке құқық адамның әлеуметтік игіліктерінің ішіндегі

ең маңыздысы ретінде саналады. Сондықтан да, бұл игілікке қол сұғушылық адамның өз басына қол сұғушылықпен пара пар[Алауханов Е.О., 2001, 88 б.].

Осыны негізге ала отырып, біз қазақтардың әдеттегі құқығында мал, жеке заттар, ал ұжымдық меншікке сумен жабдықтаудың жасанды көздері жеке меншікке жатқызылды деп қорытынды жасай аламыз. Бұл заттар тәркіленбеді, ал олардың иелері өз мүлкін жоғалтқан немесе өз еркінен тыс басып алған жағдайда талап етуге құқылы болды, яғни Рим құқығына ұқсас - виндицирлеу [Сабиров К.К., 2018,152 б.]. Тараптар арасында туындаған дауларды билер соты ерікті негізде шешті. Осыған байланысты М. Ә. Сәрсембаев «Қазақ хандығындағы барлық жер дауларын билер соты шешкенін, сонымен қатар тең құқықтармен әлеуметтік мәртебесі жоғары топты білдіретін тарапқа - сұлтандарға, қожа, билер, батырларға, генеалогиялық иерархияда неғұрлым жоғары орында тұрған патронимиялық ұжымдарға басымдық берілгенін атап өтті» [Сарсембаев М.А., 2015, 114 б.].

Сот шешімдерінің шарттық сипаты жалпы көшпелі мәдениеттен тікелей туындады, ол кез-келген дауларды бейбіт жолмен шешуді, олардың барлық тәсілдері таусылғанша шешуді талап етті. Ғалымның пікірінше, «ортағасырлық кезеңдегі қазақтардың әдеттегі құқық нормаларының барлық бұзушылықтарына көзқарасының ерекшелігін ескеру қажет. Олар барлық жағдайларда, мейлі ол кісі өлтіру ме, әлде қарапайым құқық нормасын шамалы бұзу ма, жауапкершіліктің барлық мәселелерін жеке шешуге, өзара келісуге тырысты» [Сарсембаев М.А., 2015,129б.]. Бір қызығы, билер соты шығарған шешім тараптардың татуласу туралы келісімінің сипатына ие болды немесе Қазақстанның қазіргі құқығына – медиацияға ұқсас болды.

Дәстүрлі билер институтының Қазақстан Республикасындағы заманауи медиация институтымен ұқсастықтары аз емес. Мысалы, Т. Е. Каудыров пен Ш. А. Саимова «процесс басталар алдында би тараптарға татуласуды, дауларды бейбіт жолмен, келісім арқылы реттеуді ұсынды және егер тараптар бұл ұсыныстан бас тартса, ол тыңдауды бастады» [Каудыров Т.Е., 2019, 28 б.]. Бұл қазіргі заманғы құқықтық дәстүрмен және Қазақстанда медиация рәсімін қолдану тәжірибесімен тамаша үйлеседі. Қазақ мемлекеттілігінің белгілі бір тарихи кезеңде Ресейлік құқықтық ортаға сіңіп, кейіннен ресейлік, содан кейін кеңестік құқық негізінде дамығандықтан, тікелей сабақтастық туралы сөз бола алмайды. XVIII ғасырдың 30-шы жылдары басталған және XIX ғасырдың ортасында ғана аяқталған Қазақстан Ресей империясына қосылғаннан кейін Қазақстан аумағында ресей құқығы әрекет етті. Алғаш рет Ресей құқығындағы адал сатып алу институтының пайда болуын орыс ақиқатынан көруге болады [Курбонов К.Ш., 2016, 113 б.].

Дегенмен, Қазақстанның азаматтық құқығын қалыптастырудың негізі роман-герман дәстүрлері мен революцияға дейінгі орыс құқығына сүйенген кеңестік құқық болды. Рим құқығы Ресейде Византия империясының әсерінен христиан дінін қабылдағаннан бері кең таралған. Зерттеушілердің пікірінше, Византия заңы неке мен отбасы, мұрагерлік, қамқоршылық және қорғаншылық мәселелеріне қатысты әртүрлі құқықтық қатынастарды реттейтін «Шіркеу жарғыларына» енгізілген [Salogubova E., Zenkov A., 2018, 118 б.].

Келесі заң шығарушы жинақ «Орыс ақиқаты» болды, оған Рим құқығының басқа институттары кірді, мысалы, монетарлық жауапкершілік, азаматтық қатынастарды «in personam» және «in rem» (жеке талаптар мен мүліктік талаптар) және т. б. [Salogubova E., Zenkov A., 2018, 121б.].

Өз кезегінде Ресейдің революцияға дейінгі құқығына француз және неміс құқықтары әсер етті, бірақ сонымен бірге бірқатар ерекше айырмашылықтар болды. Атап айтқанда, «Француз кодексіне сәйкес, меншік praesumptio juri set de jure-бұл сөзсіз болжам (құқықтан және құқығы бойынша) (лат.), ал Ресейде, 534-бап бойынша, X томы, 1-бөлім – тек praesumptio juris-бұл құқықтан сөзсіз болжам (лат.)» [Осташевский М.А., 2006, 108б.].

И. Н. Трепицын революцияға дейінгі орыс азаматтық құқығында адал сатып алушы мүлікті қайтару туралы меншік иесінің талаптарынан қорғалғанын атап өтті [Трепицын И.Н., 1907, 470 б.]. Сонымен бірге, қазіргі уақытта Ресей заңнамасы бірқатар ауқымды реформалар жүргізді, олардың нәтижесі 2012 жылы Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 1-бабына адалдық қағидатын енгізу болды. Сонымен қатар, Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 1 – бабы 4-бөліммен толықтырылды, ол «Таза қолдар» ережесін бекітеді - ешкім өзінің заңсыз немесе теріс пиғылды мінез-құлқынан артықшылық алуға құқығыжоқ.

Нидерланды Азаматтық кодексінің нормаларына сәйкес, «несие беруші мен борышкер парасаттылық пен әділеттілік талаптарын басшылыққа алуы керек, ал егер ол парасаттылық пен әділеттілік қағидасына қайшы келсе, кез-келген міндетті норма қабылданбайды». Осылайша, бағалау тұжырымдамалары императивті нормалардың күшін жоюға қабілетті заңды факт түрінде шоғырландырылды [Hartkamp A.S., 1974, 1059 б.].

Адал сатып алушының құқықтарын қорғау идеялары Қазақстан Республикасында меншік құқығы туралы заңнаманы дамытумен қатар дамыды. Жеке меншіктің алғашқы бастаулары 1990 жылғы 15 желтоқсанда қабылданған Қазақ КСР-інде меншік туралы заңда енгізілді, онда алғаш рет «жеке меншік» ұғымы бекітілді, бұл кеңес кезеңі үшін революциялық жаңалық болды [Су-

лейменов М.К.,https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35529289 (Дата обращения: 12.04.2020)].

Кеңес Одағының ыдырауы жеке меншік институтының қалыптасу процестерін жеделдетті. Мемлекеттің жаңа экономикалық болмысын қамтитын тәуелсіз Қазақстанның Азаматтық кодексін құру қажеттілігі туындады. Жаңа кодексті әзірлеумен Ю.Г. Басин мен М. К. Сүлейменовтің басшылығымен заңгерлер тобы айналысты, олар ТМД елдерінің модельдік Азаматтық кодексін жасау бойынша жұмыс істеген жұмыс тобының құрамына кірді, сондықтан ҚР Азаматтық кодексінің көптеген нормалары ТМД-ның басқа елдерінің азаматтық кодекстерінің нормаларына ұқсас. ТМД елдерінің модельдік Азаматтық кодексінің негізінде посткеңестік мемлекеттердің көптеген кодификацияланған актілері әзірленді. Алайда, қоғамда қалыптасқан нарықтық қатынастардағы өзгерістер посткеңестік мемлекеттердің көптеген заңдарын қайта қарауға әкелді.

Б.А. Тайторина атап өткендей, «романо-германдық құқық көздерінің жүйесі толықтай дерлік мемлекеттік құқық көздерінің есебінен қалыптасады» [Тайторина Б.А., 2015, 2816.]. Оның пікірінше, континентальдық құқықтың ерекшелігі салаларға, кіші салаларға және құқықтық институттарға бөлінудің тармақталған құрылымы деп санауға болады [Тайторина Б.А., 2015, 2816.].

Тәуелсіз Қазақстан Конституциясының нарықтық қатынастарды дамытудағы, азаматтық айналымның қалыптасуындағы негізгі рөлін атап өту маңызды. 1993 жылғы 28 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Конституциясы, сондайақ оның орнына келген 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық мемлекеттің негізін қалады. Негізгі Заң жоғары құндылықтар адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екенін анықтады. С.К. Амандықова атап өткендей, көбінесе «жалған» сипатқа ие болған кеңестік Конституциялардан айырмашылығы, Қазақстан Республикасының Конституциясында негізгі заңның «тікелей әрекеті» туралы норма бекітілген, «бұдан келіп шығатыны, Конституцияның кез-келген нормасы, оның жүйесінде алатын орнына, атқаратын функциялары мен алға қойылған мақсаттарына қарамастан, тікелей әрекет ету нормасы болып табылады» [Амандыкова С.К., 2017, 536.].

Осылайша, Қазақстан Республикасында жеке меншік институттарын дамыту, социалистік шаруашылық қатынастарынан дамыған, қазіргі заманғы нарықтық құқықтық қатынастарға көшу үшін негіздер тіркелді. Дәл осы парадигмада жылжымайтын мүлікке құқықтардың ауысу институты да дамыды, оны оқшауланған құбылыс ретінде емес, қазақстандық заңнаманың жалпы жүйесінің бөлігі ретінде қарау керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанның азаматтық құқығын қалыптастырудың негізі роман-герман дәстүрлері мен революцияға дейінгі орыс құқығына сүйенген кеңестік құқық болды. Романо-германдық дәстүрде адал сатып алушы институтының дамуы классикалық рим құқығымен байланысты. Атап айтқанда, рим құқығының меншік институты (proprietas және dominium) және виндикация (reivindicatio) сияқты институттарын атап өткен жөн. Бүгінгі таңда романо-германдық құқықта адалдық принципі азаматтық құқық жүйесін қалыптастыруда белсенді рөл атқарады, ал бұл принциптің маңызы артып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Виноградов П.Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе / под ред. У.Э. Батлера и В.А.Томсинова. М.: Зерцало, - 2010, 57 с.

2. Гражданское право: учебник длястудент вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / [Н.Д.Эриашвили и др.]; под ред. М.М. Расслова, О.Ю. Ильиной, А.Н. Кузбагарова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 911 с.

3. Осташевский М. А. Защита прав добросовестного приобретателя :дисс. кандидата юридических наук : 12.00.03. - Краснодар, 2006. - 178 с.

4. Абдрасулов Е.Б. Роль суда биев в совершенствовании норм обычного права // Матер. междунар. науч.-практ. конф. «Суд биев – уникальная судебная система». – Астана, 2008. – Т. 25. – С. 79-84.

5. Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. – 342 с.

6. Алауханов, ЕсбергенОразұлы; Қылмыстыққұқық [Мәтін]: (Ерекшебөлім): оқуқұралы [жалпы ред. Е. І. Қайыржанов] - Алматы: Жетіжарғы, 2001 . - 223 б.

7. Сабиров К.К. Исторические параллели развития правовых институтов «виндикации» и «добросовестного приобретения» в обычном праве казахов» // Наука и жизнь Казахстана. – 2018. – №2/1(56). – С. 151-155.

8. Каудыров Т.Е., Саймова Ш.А., Балгынтаев А.О., Шакенов М.А. Элементы судебного прецедента в деятельности суда биев // Тенденции развития науки и образования. – 2019. – №54-5. – С. 26-30.

9. Курбонов К.Ш. Теория добросовестности в гражданском праве / под ред. Д.С. Муртазакулова. – Душанбе, 2016. – 172 с.

10. Salogubova E., Zenkov A. Roman Law's Influence on Russian Civil Law and Procedure // Russ. LJ. – 2018. – Vol. 6. – P. 118-133.

11. Трепицын И.Н. Приобретение движимостей в собственность от лиц, не имеющих права на их отчуждение. – Варшава, 1907. – 507 с.

12. Hartkamp A.S. Civil Code Revision in the Netherlands: A Survey of its System and Contents, and its Influence on Dutch Legal Practice // La. L. Rev. – 1974. – Vol. 35. – P. 1059-1090.

13. Сулейменов М.К. Гражданское законодательство Республики Казахстан: прошлое, настоящее, будущее // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35529289 (Дата обращения: 12.04.2020)

14. Тайторина Б.А., Тусупбекова С.К. Источники права: проблемы интерпретации в современной юридической науке // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2015. – №300. – С. 276-286.

15. Амандыкова С.К. Влияние Конституции на становление действующего права Республики Казахстан // Конституция и конституционная законность. Материалы X международной научно-практической конференции. – Владикавказ, 2017. – С. 53-58.

ӘОЖ 347.6

САДУАКАСОВА ЛАУРА БАЙКЕНОВНА
Заң ғылымдарының магистры, аға оқытушы
Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

КУДЖАКОВА РИЗАНА ГАЛЫМОВНА
3 курс студенті
«Құқықтану» мамандығы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

МҰРАНЫ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада, Қазақстан Республикада мұраны қабылдау процедурасының негізгі аспектілері қарастырылып талданған. Осы мәселеге қатысты ғалымдардың, зерттеушілердің ой-түйіндерімен танысып оған талдау жасалған. Сондай-ақ, мұрагерліктің жеке объектілерін мұрагерлікке қабылдау ерекшеліктерін зерттеп қарастырған.

Түйінді сөздер: мұрагерлік құқық, мұра, өсиет, Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі, Конституция, нотариус, құқықтық қатынастар.

Резюме. В данной статье рассмотрены и проанализированы основные аспекты процедуры принятия наследства в Республике Казахстан. В связи с этим был проведен анализ, ознакомившись с мыслями ученых, исследователей. Также изучены особенности принятия к наследованию отдельных объектов наследования.

Ключевые слова: наследственное право, наследство, завещание, гражданский кодекс Республики Казахстан, Конституция, нотариус, правоотношения.

Summary. The article considers and analyzes the main aspects of the procedure for accepting inheritance in the Republic of Kazakhstan. In this regard, an analysis was conducted, having familiarized with the thoughts of scientists and researchers. Also studied the characteristics of the adoption to the inheritance of certain objects inherit from.

Key words: inheritance law, inheritance, will, civil code of the Republic of Kazakhstan, Constitution, notary, legal relations.

Мұрагерлік қазақ қоғамының қай кезеңінде болмасын өзектілігін жоймаған. Қазіргі заңдар бойынша мұраны қабылдауда мына төмендегі екі тәсіл қолданылады:

1-ші мұрагер мұралық мүлікті иелену немесе басқаруға іс жүзінде кіріскенде;

2-ші мұра қабылданғаны туралы мұра ашылған жердегі мемлекеттік нотариалдық кеңсеге жазбаша арыз бергенде. Заңды мұрагердің мұралық мүлікті иеленуге немесе басқаруға кірісуі мұра ашылғаннан кейін 6 айдың ішінде жүзеге асырылуы тиіс.

Мұрагердің қатысуымен мұрагерлік қатынастарды тоқтататын заңды фактілер объективті де, субъективті де әртүрлі жағдайлар болуы мүмкін. Объективті жағдайларға мұраны қабылдауға үлгермеген, оның қатысуымен мұрагерлік құқықтық қатынастарды тоқтататын мұрагердің қайтыс болуы жатады. Белгілі бір мұрагердің қатысуымен мұрагерлік құқықтық қатынастар мұра ашылғаннан кейін оны лайықты мұрагер деп таныған жағдайда тоқтатылады. Алайда, мұрагерлік құқықтық қатынастарды тоқтатудың ең оңтайлы негізі мұраны қабылдау арқылы алу болып табылады. Мұраны қабылдау құқығы мұрагерліктің субъективті құқығының мазмұнының элементтерінің бірі болып табылады және оның заңды табиғаты бойынша жүзеге асырылуы тек мәмілеге қабілетті мұрагерлер жасай алатын бір-жақты мәміле болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 12 қаңтардағы Заңымен (2007 жылғы 3 ақпаннан бастап күшіне енді) Азаматтық кодексе (Ерекше бөлім) енгізілген өзгерістер қолданысқа енгізілгеннен кейін мұрагердің мұраны қабылдауының белсенді тәсілі белгіленді. АК-нің 1072-бабының 1-тармағына сәйкес мұраны алу үшін мұрагер заң бойынша немесе өсиет бойынша оны қабылдауға тиіс. Мұраны Мұрагер мұраның ашылған жері бойынша оны қабылдау туралы немесе мұраға құқық туралы куәлік беру туралы өтініш беру арқылы не оны іс жүзінде қабылдау арқылы қабылдайды. Аталған іс-әрекеттерді мұрагерлер мұра ашылған кезден бастап алты ай ішінде жасауға тиіс [ҚР азаматтық кодексі, 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409].

Нотариаттық корпуста бұл мәселе нотариустардың басым көпшілігінің пікірі бойынша нотариусқа мұрагерлер тобын анықтауды жеңілдететін бөлігінде оң қабылданды. Нотариаттық тәжірибе заң мұрагердің мұра ашылғаннан кейін алты ай ішінде жасалуы керек мұраны қабылдау-

ға қатысты белсенді әрекеттерін белгілейтіндігіне сүйене бастады, нотариусқа тиісті өтініш жасамайтын басқа мұрагерлер мұра туралы куәлік берілген адамдар шеңберінен шығарылуы керек. Яғни, нотариаттық қауымдастық өкілдерінің пікірінше, бұл нотариаттық іс-әрекет айтарлықтай жеңілдетілді. Бұрын 1999 жылдың 1 шілдесі мен 2007 жылдың 3 ақпаны аралығында ашылған мұраны Мұрагер ол ашылған кезден бастап, ол өзінің мұрагерлікке шақырылғаны туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап алты ай ішінде мұрадан бас тартпаған жағдайда сатып алған. Іс жүзінде нотариустың барлық мұрагерлер туралы білетін болса, бірақ олардың кейбіреулері нотариусқа мұрадан бас тартпай немесе қабылдамай, мүліктің бір бөлігіне ғана мұрагерлік құқығы туралы куәлікті куәландыруға міндетті емес.оны беру үшін өтініш берген мұрагерлер. Басқа мұрагерлер өздерінің жеке себептері бойынша нотариусқа келмеуі, шетелге тұрақты тұруға кетпеуі, мұраны ресімдеу үшін қаражаты болмауы, басқа мұрагерлермен және нотариуспен байланысын жоғалтуы мүмкін еді, бірақ соңғысы жоқ мұрагердің үлесін бөліп, тиісті нотариаттық іс жүргізуді шексіз жүргізуі керек еді.жоқ мұрагер немесе оның мұрагерлері мұрагерлік мүлікке құқықты рәсімдегенге дейін. Бұл жағдай іс жүзінде басқа мұрагерлер үшін мұрадағы үлестеріне иелік ету үшін проблемалар туғызды, егер тиісті мүлік, мысалы, пәтер, автомобиль және т.б. басқа меншік иелерінің мүдделеріне әсер етпей, тек мұрагерлік үлес аясында билік ету мүмкін емес.

Азаматтық кодексте (Ерекше бөлім), Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 12 қаңтардағы Заңымен енгізілген өзгерістер жоғарыда баяндалған жағдайды нотариаттық корпустың өкілдері нивелирлеген деп пайымдайды. Нотариаттық практикада мұраға құқық туралы куәлікті нотариус оны беру үшін белгіленген мерзімде жүгінген мұрагерлерге ғана беруі тиіс (не мерзімін сот тәртібімен қалпына келтірген), өзге мұрагерлер, тіпті олар туралы нотариусқа белгілі болса да, бірақ белсенді іс-әрекет жасамаған: мұрадан бас тартпаған және қабылдамаған, жойылған және мұра туралы куәлік барлық мүлікке ғана беріледі, тек өтініш берген мұрагерлерге, жоқ мұрагерлердің үлесі сақталмайды және бөлінбейді.

Аталған ұстаным 2014 жылғы 3-4 қыркүйекте Алматы қаласында өткен Республикалық нотариаттық палатаның «Нотариустардың құқық қолдану практикасындағы мұрагерлік құқықтың жекелеген аспектілері» атты дөңгелек үстелінің қорытындысы бойынша қабылданған қарарда көрініс тапты. Отырысқа қатысушылардың шоғырландырылған ұстанымын білдіретін көрсетілген құжаттың бірінші тармағында сөзбе-сөз бекітіледі: «дөңгелек үстелге қатысушылар: «Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (бұдан әрі мәтін бойынша - ҚР АК) 1077-бабының нормалары («жоқ мұрагерлердің құқықтары») қолданылуға жатпайды, өйткені олар қолданыстағы заңнамаға, атап айтқанда, кейінірек қолданысқа енгізілген ҚР АК («мұраны сатып алу») 60-тарауына қайшы келеді». Қарардың 5-тармағында ҚР АК-нің 1072-2-бабында белгіленген мерзімде мұрадан бас тартқан не мұраны қабылдамаған, сондай-ақ мұраны іс жүзінде қабылдамаған және мұра қалдырушыдан бұрын қайтыс болған Мұрагер құлаған мұрагер деп түсініледі. Дөңгелек үстелге қатысушылар ҚР АК-нің 1077-бабын алып тастау бөлігінде ҚР АК-не мынадай өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ұсыныспен жүгінуді ұсынды («жоқ мұрагерлердің құқықтары»). Осылайша, нотариустардың көпшілігі үшін жетекші болып табылатын РНП-ның ұстанымы, жалпы алғанда, оларға тиесілі мұраның үлесін қабылдамайтын және мұра ашылған күннен бастап заңда белгіленген алты ай мерзімде олардан бас тартпайтындарды, сондай-ақ орналасқан жері белгіленбеген мұрагерлерді ҚР АК 1077-бабының нормаларын («жоқ мұрагерлердің құқықтары») нотариаттық практикада қолданбау ұсынылады. Осыған ұқсас ұсыныстар бұрын жеке нотариустардың жарияланған жұмыстарында болған. РНП-ның ҚР АК-нің жекелеген нормаларын қолданбау бастамасын түсініктемесіз қалдыра отырып, әрбір жағдайда құқық қолдану мәселесі нақты нотариустың алдында жеке тұрғанын атап өтеміз. Мұрагерлік істі жүргізетін жекеше нотариус мұрагерлер арасында дау туындаған жағдайда сотта жауапкер болады, мұраға құқық туралы куәлікті куәландыру кезінде құқықтары ескерілмеген мұрагердің алдында материалдық жауаптылықта болады, бұл ретте РНП-ның ұстанымы сот үшін қолданыстағы құқықтың қайнар көзі, оны ресми түсіндіру нысаны болып табылмайды. Жоғарыда баяндалғанның негізінде, жиынтығында біздің қатысуымызбен бар сот практикасын ескере отырып, осы мәселе бойынша өз ұстанымын ұсынуға тырысамыз.

Жоғарыда қойылған мәселе бойынша объективті пікірді айқындау мақсатында ғылым мен практика өкілдерінің беделді ескертпелері мен мәлімдемелерін ұсынамыз. Сонымен, профессор А. Г. Диденко өз еңбектерінде былай деп жазады: «Біздің ойымызша, заңдардың мұраны қабылдау жүйесіне оралуымен, жоқ мұрагерлердің ерекше мәртебесін сақтаудың мәні жоғалады және мұрагерлік құқықтың басқа нормаларына қайшы келеді. Сонымен, өнерге сәйкес. АК 1077, егер мұра ашылған күннен бастап бір жыл ішінде жоқ мұрагердің тұрған жері анықталмаса және оның мұрадан бас тартуы туралы мәліметтер болмаса, онда қалған мұрагерлер жоқ мұрагерге тиесілі үлесті бөліп, мұраны бөлуге құқылы. Бұл норма мұра ашылған сәттен бастап мұрагерде мұрагерлік құқығы пайда болған кезде мұраны автоматты түрде алу жүйесіне арналған. Өзінің

мұрагерлік құқығын мәлімдемеген мұрагер мұра ашылғаннан кейін кез-келген уақыттан кейін жарияланып, мұраның бір бөлігін талап ете алады. АК-нің 1077-бабы осындай мұрагерлердің мүдделерін қамтамасыз етті. Азаматтық кодекске енгізілген өзгерістер мұраны қабылдау актісіз алу мүмкіндігін болдырмайды, сондықтан жоқ Мұрагер мұраға құқық пайда болуы үшін мұраны алты ай мерзімде қабылдауы керек (дәлелді себептер болған жағдайда сот оны ұзарту мүмкіндігімен). Егер ол мұны жасамаса, онда ол мұрагерлік құқығын жоғалтады, демек, Азаматтық кодекстің 3-бабының 1077-тармағында қарастырылған оның мүдделерін қорғау әдісі. Мұраны қабылдау туралы екі ереже арасында айқын ішкі қайшылық бар. Өкінішке орай, заңнама мен доктрина бір Нормативтік құқықтық актінің ішіндегі тең көлемдегі нормалар арасындағы (яғни бір жалпыға, екіншісі арнайы нормаларға қатысы жоқ) қайшылықтарды шешу жолдары туралы сұраққа жауап бермейді, сондықтан бұл сәйкессіздікті түсіндіру жолымен шешуге болмайды, заңнамалық шешім талап етіледі». Осылайша, А. Ж. Диденко белгіленген тәртіппен мұраны қабылдамаған Мұрагер автоматты түрде мұрагерлік құқығын жоғалтады, сондықтан жоқ Мұрагер мәртебесін және қорғаудың тиісті әдісін жоғалтады деп тұжырымдайды [Диденко А.Г.,2006. 722 с].

Бұдан әрі, бүгінгі күні қолданыстағы азаматтық заңнамада Мұрагер алты ай ішінде қабылдамаған мұраның бір бөлігі сол немесе өзге кезектің басқа мұрагерлеріне (ҚР АК 1061-1066-бабында белгіленген ережелерге сәйкес) ауысуы тиіс екендігі туралы ережелер жоқ екенін, яғни мұрагерлік құқықтарды нотариусқа жүгінбегендерден мұрагерлерге беру бойынша орын алатын нотариаттық практика мұраны қабылдау туралы өтініш келіп түскен мұрагерлерге материалдық құқық нормаларына негізделмегенін ерекше атап өтеміз. Нотариустар бұл тұжырымды мұраны қабылдау принципіне негізделген мұрагерлік іс жүргізу кезінде есте ұстауы керек.

АК-нің 1072-бабының 1-тармағына сәйкес мұраны алу үшін мұрагер заң бойынша немесе өсиет бойынша оны қабылдауға тиіс. ҚР АК-нің 1072 1072-1, 1072-2-баптарының қолданыстағы редакциясы мұрагерден мұраны алу және оның мүліктік құқықтарын ресімдеуде жасалатын біржақты мәміле ретінде мұраны қабылдау үшін нақты іс-әрекеттер жасауды талап етеді.

Алайда, Азаматтық кодексте мұрадан бас тартудың болмауымен бірге алты ай мерзім ішінде мұраны қабылдамау мұрагерлік құқығынан айырылуға әкеледі, яғни жоқ мұрагерлер өздерінің мұрагерлік құқықтарын жоғалтпайды деген норма бекітілмеген.

Мұраны қабылдамаған мұрагерлер мұраға конституциялық құқығын жоғалтпайды, Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабында «адам және азамат» бөлімінде заңға сәйкес мұрагерлік құқығының конституциялық кепілдігі бекітілген, бұл норма декларативті болып табылмайды. Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады. Мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік берілетіндігі туралы конституциялық норма заңнамада мұрагерлік құқығын іске асыру мен жүзеге асырудың пәрменді кепілдіктері мен тетіктерін жасауды білдіреді және көздейді.

Жоқ мұрагерлердің конституциялық құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету, олар туралы нотариусқа дұрыс белгілі, мұрагерлік құқықтарын тиісті түрде ресімдемеген, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің бірнеше нормаларымен жиынтықта қамтамасыз етіледі деп есептейміз.

Біріншіден, 2007 жылдан бастап енгізілген мұраны қабылдаудың заңнамалық жүйесі жоқ мұрагерлердің ерекше мәртебесін сақтауды жоққа шығармады. АК 1077-бабына сәйкес, егер мұра ашылған күннен бастап бір жыл ішінде жоқ мұрагердің тұрған жері анықталмаса және оның мұрадан бас тартуы туралы мәліметтер болмаса, онда қалған мұрагерлер жоқ мұрагерге тиесілі үлесті бөліп, мұраны бөлуге құқылы. Жоғарыда келтірілген норма мұрагерлік құқығын мәлімдемеген мұрагер мұра ашылғаннан кейін кез-келген уақытта жариялануы және мұраның бір бөлігін талап етуі мүмкін деп есептелген. АК-нің 1077-бабы мұндай мұрагерлердің мүдделерін толық қамтамасыз етеді: мұраны қабылдамаған, бірақ одан бас тартпаған. Бұл норманы түсіндіру кезінде бұл ереже мұраны оны қабылдаған мұрагерлер арасында бөлуге ғана қатысты деген тұжырым қате түсінік болып табылады.

Екіншіден, ҚР АК 1072-3-бапқа сәйкес мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. «Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы № 5 нормативтік қаулысының 12-тармағына сәйкес: «арыз қанағаттандырылған кезде сот шешімнің қарар бөлігінде мерзімді қалпына келтіру және мұрагерді мұраны қабылдады деп тану туралы көрсетеді, сондай-ақ нотариус берген мұраға құқық туралы куәлік болған кезде барлық мұрагерлердің үлестерін айқындайды, Тіркеуші органдарды мұрагердің мүлкіне мұрагердің құқығын тіркеуді жүргізуге міндеттейді, ал мұраға құқық туралы куәлік жарамсыз деп танылады. Қажет болған жағдайда сот жаңа мұрагердің АІЖК-нің 239 және 159-баптарына сәйкес оған тиесілі мұраның үлесін алуға құқығын қорғау жөнінде шаралар қолдануға тиіс». Осылайша, мұраны қабылдамаған және одан бас тартпаған мұрагерлер кез-келген уақытта мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру немесе мұраны қабылдау фактісін анықтау мақсатында сотқа жүгіну құқығын жүзеге асыра

алады, мұндай талаптарды орындау кезінде дәлелдемелерді бағалау соттың құзіреті болып табылады, егер талап қанағаттандырылса, сот бұрын берілген мұрагерлік куәліктерді жарамсыз деп таниды.

Осылайша, жоқ мұрагерлер мұраны қабылдау мерзімін қалпына келтіру немесе оны қабылдау фактісін анықтау құқығын жоғалтпайды, бұл олардың мұрагерлік мүліктегі үлестерін қалдырмау арқылы нотариаттық тәжірибеде кепілдендірілуі керек.Үшіншіден, мұраны қабылдау-мұрагердің ерік-жігерін білдіру, бұл мұрагердің ашылу орны мен уақытын, оны нақты нотариустың мұрагерлікке шақыруын білетін мұрагерге қатысты. Біз мұрагерлерге соңғы жағдай туралы хабарланғанын әрдайым сенімді түрде айта алмаймыз. Аталған ережелерді орындау үшін нотариус жоқ мұрагерлерді іздестіру, оларды мұраға шақыру жөнінде іс-әрекеттер жасауға тиіс. «Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы № 5 нормативтік қаулысының 33-тармағына сәйкес АК-нің 8-бабының 4-тармағына сәйкес мұрагерлер, өсиетті орындаушы, нотариус АК-нің 1074-бабында белгіленген мерзімде мұрадан бас тартпаған мұрагердің тұрған жерін анықтау үшін ақылға қонымды және қажетті шаралар қолдануға міндетті. Мұндай жоқ, бірақ мұраға құқық туралы куәлік алмаған мұрагердің тұрған жері анықталған кезде басқа мұрагерлер мұраны бөлуді Азаматтық кодекстің 1077-бабының ережелерін сақтай отырып жүргізе алады. Жоқ Мұрагер келген немесе жарияланған және ол бөлінген мұраға қатысты талап қойған жағдайда, сот мұраны өзара бөлген мұрагерлердің АК-нің 1077-бабының талаптарын орындағанын тексеруге міндетті. Осы баптың ережелері сақталған жағдайда мұрагерлер мен нотариустың іс-әрекеттерін заңды деп тану керек. Мұндай жағдайларда жоқ мұрагер мұраны қабылдаған мұрагерлерге не, егер ол заттай сақталса, оның мұрадағы үлесін бөліп беру туралы не оған тиесілі мұраның үлесін ақшалай түрде төлеу туралы талап қоюға құқылы». Жоғарыда келтірілген нормалар мұрагердің мұрагерлік мүлікке және оның үлесін кез-келген жағдайда бөлуге құқығын тағы бір рет көрсетеді: мұраны қабылдау, мұраны басқа мұрагерлер арасында бөлу және т. б.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасында мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі. Мұрагерлік құқығы абсолютті болып табылмайды, өйткені оны Конституцияның 39-бабының 3-тармағы және азаматтық заңнаманың тиісті нормалары (мысалы, лайықсыз мұрагерлер мұрадан шеттетілген жағдайда) негізінде шектеуге жол беріледі[ҚР Конституциясы,1995 жылы 30 тамыздареспубликалық референдумда қабылданған].Мұрагерлік құқығын іске асыру тетігі ағымдағы заңнамамен реттеледі және оның пәрменді кепілдіктерін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Осындай кепілдіктердің бірі мұра ашылғаннан кейін алты ай мерзімде одан бас тартпаған және мұраны қабылдамаған мұрагерлердің мұрагерлік құқығын сақтау және қамтамасыз ету болып табылады. Осы кепілдіктер үлестік меншіктегі ортақ мұрагерлік мүлікке билік ету бойынша өзінің мұрагерлік құқықтарын қабылдаған және ресімдеген мұрагерлердің құқықтарын да ескеруге тиіс.

Осы бағытта Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексіне мұраны қабылдау және одан бас тарту жүйесін реформалау, мұраны қабылдау жүйесінен бірінші, сондай-ақ бас тарту жүйесінің элементтері бар аралас жүйеге көшу бөлігінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу ұсынылады:

1. Мұраны ашу кезінде мұрагермен бірге тұрақты тұрған мұрагердің, сондай-ақ кәмелетке толмаған, қабілетсіз, шектеулі қабілетті мұрагердің, мұраны ашу кезіндегі тұрғылықты жеріне қарамастан зейнеткерлік жасқа жеткен адамның, мұрадан бас тарту жағдайларын қоспағанда, мұраны қабылдауды қамтамасыз ететін нормаларды бекіту.

2. Өзге мұрагерлерге мұра ашылғаннан кейін алты ай мерзімде нотариусқа тиісті өтініш беру арқылы мұраны қабылдаудан тұратын мұраны иеленудің қолданыстағы жүйесін бекіту.

3. Мұрагер мұрадан бас тартпайтын және оны белгіленген мерзімде қабылдамайтын жағдайда бір кезектегі мұрагерлердің үлестерін өсіру негіздерін кеңейту үшін мұндай мұрагерге тиесілі мұраның бір бөлігі мұрагерлікке шақырылған заң бойынша мұрагерлерге түсіп, олардың арасында олардың мұрагерлік үлестеріне пропорционалды түрде бөлінуі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409 // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409

2. Диденко А.Г. Гражданское право. Учебное пособие. – Нур-пресс: 2006. – 722 с. // http://booksshare.net/index.php?author=didenko

3. ҚазақстанРеспубликасының 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституциясы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000

УДК 343.3/.7

САПАРГАЛИЕВ КАЙРАТ
Докторант
ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

ДИЛЬБАРХАНОВА ЖАНАТ РАХИМЖАНОВНА
Заң ғылымдарының докторы, профессор
ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

ЖАСТАР АРАСЫНДА ЕСІРТКІНІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЕМЕС ҚОЛДАНУДЫҢ АЛДЫН АЛУ

Түйін. Бұл мақала қазіргі кезеңдегі нашақорлықтың жастар контингентінің арасында таралу проблемасының өзектілігін негіздейді. Жастар мен жасөспірімдерге қатысты басты назар оқу-тәрбие жұмысына аударылуы керек; бұл бағытта мүдделі мемлекеттік ведомстволар мен қоғамдық ұйымдардың қызметін ұйымдастыру және үйлестіру тиімді шаралар қабылдау, профилактикалық жұмыстар жүргізу, жастардың денсаулығына, өміріне деген құрмет сезімін және есірткіден аулақ болу сезімін қалыптастыру керек екендігі қарастырылған. Жастар арасында тиімді профилактикалық жұмыстарды кеңінен ұйымдастыру - бұл адам өмірінің қауіпсіздігін, қоғамның толық өмір сүруі мен дамуын, ұлттың генофондының сақталуын қамтамасыз етуге арналған мемлекеттердің қажетті шара.

Түйінді сөздер: есірткі, нашақорлық, есірткінің заңсыз айналымына қарсы тұру, нашақорлық профилактикасы.

Резюме. В настоящей статье обосновывается актуальность проблемы распространения наркомании на современном этапе среди молодежи. Акцентируется, что в отношении молодежи и подростков главный упор надо делать на воспитательную работу; принимать действенные меры, организуя и координируя деятельность заинтересованных правительственных подразделений и общественных организаций, наладить профилактическую работу, воспитывать у молодежи чувство бережного отношения к своему здоровью, жизни и неприятию наркотиков. Широкая организация профилактической работы среди молодежи - необходимая мера, отвечающая интересам государств, призванная обеспечить безопасность жизни, полноценное существование и развитие общества, сохранения генофонда нации.

Ключевые слова: наркотические средства, наркомания среди молодежи, профилактика наркомании среди молодежи.

Summary. This article substantiates the urgency of the problem of the spread of drug addiction at the present stage among young people. It is emphasized that with regard to young people and adolescents, the main emphasis should be on educational work; take effective measures, organizing and coordinating the activities of interested government departments and public organizations, establish preventive work, instill in young people a sense of respect for their health, life and aversion to drugs. A broad organization of preventive work among young people is a necessary measure that meets the interests of states, designed to ensure the safety of life, the full existence and development of society, and the preservation of the gene pool of the nation.

Key words: narcotic drugs, drug addiction among young people, prevention of drug addiction among young people.

Есірткі заттардың таралуы, оларды медициналық емес қолдану және олардың заңсыз айналымымен байланысты қылмыстармен немесе есірткілерге қатысты басқа да проблемалары әр түрлі дәрежеде дүниежүзілік қоғамдастықтың барлық мемлекеттерінің алдында тұрған. Бұл проблеманы Қазақстан мен ТМД-ға мүше басқа елдер де мемлекеттік маңызды проблемалардың қатарына кіргізген. Осы саладағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың динамикасы жоғары деңгейде сақталуда және қоғамды алаңдатуы жалғастыруда. Мемлекет басшысы К.-Ж. Тоқаев өзінің Қазақстан халқына жолдауында есірткінің заңсыз айналымы біздің мемлекет үшін ең қауіпті қылмыстардың бірі болып қала беретіндігіне назар аударды, ол үшін жазаны жеделдету керек деген ойды білдіртті [Токаев К.-Ж., 2019].

Есірткі құралдарын, психотроптық және психоактивті заттарды қолдану адамның денсаулығына, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіретіні және әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаудың катализаторы екендігі кеңінен белгілі. Есірткінің заңсыз айналымы мен ұйымдасқан қылмыс, қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату мен сыбайлас жемқорлықтың өзара қарым-қатынасы ерекше қауіп тудырады. Осындай аса қаупті әлеуметтік проблемаларымен мемлекетаралық деңгейде ғана тиімді күресуге болады.

Заманауи жағдайда, халықаралық трансұлт-

тық сипатқа ие болып, мемлекеттердің экономикасы мен тұрақтылығына қауіп төндіретіндіктен, мемлекеттер арасындағы тығыз және жан-жақты ынтымақтастық қана есірткі бизнесімен күресте жетістікке жетуге мүмкіндік береді деп бүкіл адамзат түсінеді. Адамзат қоғамының дамуына байланысты халықаралық қылмысқа қарсы күрес стратегиясы мен тактикасы өзгерді. Бұл мәселеде мемлекеттердің ынтымақтастығына әлемде болып жатқан саяси процестер тікелей әсер етеді.

XX ғасырдың аяғындағы XXI ғасырдың басындағы әлемдік әлеуметтік және экономикалық процестерді белсендіру қылмыстың интернационалдануы мен жаһандануын күшейтті, сонымен қатар қылмысқа қарсы күреске өзіндік түзетулер енгізді. Бұл мәселеде мемлекеттердің ынтымақтастығы әлемдік қоғамдастықтың одан әрі дамудың алғышарты болды. Жаңа жағдайда қалыптасудағы қылмысқа қарсы күрестегі ынтымақтастықтың нысандарын, бағыттары мен тенденцияларын зерттеу осы саладағы мемлекеттердің қызметін жетілдіру үшін басты маңызға ие болды.

Осы жылдар ішінде халықаралық қоғамдастық бірқатар бағдарламалық және саяси нұсқаулар мен іс-шараларды қабылдады. Қоғамда есірткі мен нашақорлықтың таралуына қарсы күрес мемлекеттің негізгі саяси бағыттарының бірі ретінде қарастырылады және көптеген елдердің әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларына енгізілген.

Мемлекеттердің осы әлеуметтік зұлымдыққа қарсы ұзақ мерзімді әрекеті есірткіге қарсы күрестің кешенді шаралары стратегиясын жүзеге асырған кезде ғана жетістікке жетуге болатындығын көрсетті. Бұл қоғамдағы күрделі әлеуметтік жүйелік бағдарлама және ұзақ мерзімді стратегиялық міндет.Есірткіге және нашақорлыққа қарсы күреске қоғамның барлық күштерін жұмылдыру және ұйымдастыру үшін құқықтық, әкімшілік, экономикалық, мәдени, білім беру және медициналық ресурстар қолданылуы қажет.

Есірткіге қарсы күресті құқықтық тәртіп шеңберінде жүргізу үшін қоғам құқықтық және заңнамалық жүйені үнемі дамыту және жетілдіру қажет екендігін; есірткі және психотроптық дәрі-дәрмектерді, сондай-ақ есірткіні алу оңай болатын химиялық препараттарды қолдануды, сақтауды және тұтынуды қатаң бақылау керек екендігін; нашақорлықтың алдын алу шараларын қабылдап жүзеге асыру қажеттілігін; нашақорлардың денсаулықтарын емдеу, қалпына келтіру және олардың өмірін сақтау бойынша жұмыстарды жетілдіру қажеттілігін түсінеді.

Біздің мемлекет есірткіге қарсы күрес және қоғамдағы нашақорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық ынтымақтастықты белсенді қолдайды және кең қатысу, бірлескен жауапкершілікті қабылдау, есірткімен күресудің кешенді, теңдестірілген халықаралық стратегиясын жан-жақты жүзеге асыру принциптерін жүзеге асырады.

Халықаралық деңгейде заңнамалық реттеу мақсатында көздерді бұғаттау және дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету мен тарату арналарын кесу; есірткіні заңсыз жеткізуге де, теріс пайдалануға да бақылау орнату бағытта көп жұмыс жүргізілуде [Конвенция ООН; Конвенция ООН от 21 февр. 1971 г.;поправки к Конвенции ООН от 30 марта 1961 г.: протокол от 25 марта 1972 г.;Конвенция ООН от 20 дек. 1988 г.].

Тиісінше, мемлекеттік деңгейде нормативтік құқықтық актілер, сондай-ақ нашақорлық пен есірткі бизнесіне қарсы іс-қимылдың кешенді мақсатты бағдарламалары қабылданады [Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279-I; Поврезнюк Г.И., 1998, с. 85]. Алайда, елдегі қалыптасқан есірткі ахуалының жағдайы есірткіге қарсы жүргізіліп жатқан жұмыстардың жеткілікті деңгейде тиімді еместігін көрсетеді. Оның басты кемшілігі - бұл ішкі істер органдарының, дәрігерлердің, ата-аналардың, мұғалімдердің іс-әрекеттеріндегі проблемаға және дербестікке кешенді көзқарастың болмауы.

Есірткіге тәуелділіктің белгілі медициналық, әлеуметтік, құқықтық, моральдық зардаптарына байланысты, есірткі бизнесіне байланысты құқық бұзушылықтарды ашу мен тергеу тиімділігінің жоғарылауымен қатар, ең алдымен осы құбылыстың алдын алу, сондай-ақ есірткі тұтынушыларды қайта әлеуметтендіру бойынша белсенді жұмыстардың ролі аса маңызды.

Бұл бағытта жастар мен жасөспірімдер арасында есірткіні қолданудың алдын-алу бірінші кезекте. Жастар мен жасөспірімдерге қатысты басты назар оқу-тәрбие жұмысына аударылуы керек; бұл бағытта мүдделі мемлекеттік ведомстволар мен қоғамдық ұйымдардың қызметін ұйымдастыру және үйлестіру тиімді шаралар қабылдау, профилактикалық жұмыстар жүргізу, жастардың денсаулығына, өміріне деген құрмет сезімін және есірткіден аулақ болу сезімін қалыптастыру керек. Қазіргі заманғы жағдайдағы халықтың осы санаты нашақорлықтың пайда болу қаупіне жиі ұшырайды. Сонымен қатар, есірткіні тұтынушыларды ерте анықтау оңай емес. Сондықтан барлық алдын алу шараларының ішіндегі ең тиімдісі - ақпараттық-танымдық бағыт. Есірткіге тәуелді жастардың денсаулығы мен өмірі, олардың отбасыларының денсаулығы және жалпы қоғамның денсаулығы көбіне профилактикалық жұмыстардың сапасына байланысты. Сондықтан жастар арасындағы нашақорлықтың алдын-алудың рөлін асыра бағалау қиын.

Қоғамда нашақорлық пен нашақорлықтың дамуына қарсы тұруда профилактиканың маңызы зор. Профилактика дегеніміз - қалыпты жағдайды, тәртіпті сақтауға және нығайтуға бағытталған алдын алу шараларының жиынтығы деген жалпы түсінікті білдіреді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы нашақорлықтың алдын-алудың үш түрін анықтайды: алғашқы, екіншілік және үшіншілік деңгейдегі профилактика. Алғашқы профилактиканың негізін келесі психоактивті заттарды қолданудың алдын алу шараларбағыттары құрайды: жастар мен жасөспірімдер арасындағы арнайы тәрбие жұмысы; халықтың санитарлық-гигиеналық жағынан тәрбиелеу; есірткінің таралуы мен қолданылуына қарсы қоғамдық деңгейде күрес; әкімшілік және заңнамалық шаралар.

Екіншілік деңгейдегі профилактикасы есірткі заттардан тәуелді тұтынушыларды ерте анықтау мен емдеуді, сондай-ақ рецидивтің алдын-алуды және күтім жасау терапиясын қамтиды.

Үшіншілік деңгейдегі профилактикаға нашақор аурулардың әлеуметтік, еңбектік және медициналық оңалтуы жатады.

Яғни, екінші және үшінші деңгейдің іс-әрекет жүргізу контингенті ретінде ол үшін нашақорлық проблемасы қалыптасқан тұлғалар. Бұл оңалту, өйткені есірткіні қолданушының келесі рецидивін болдырмау үшін есірткіге тәуелділермен жұмыс жүргізіледі. Ал алғашқы профилактика - бұл алдын алу, яғни нашақорларға тәуелді емес адамдармен жұмыс.

Осыған байланысты біз алдын-алудың келесі анықтамасын ұсынамыз (алғашқы профилактика): Профилактика - бұл халықпен (балалармен, ата-аналармен, мұғалімдермен және т.б.) нашақорлықтың алдын-алуға бағытталған, яғни оған балалар, жасөспірімдер мен жастардың есірткі қабылдауға кіріспеуі және олардың жақын ортасы (ата-аналары, туыстары мен мұғалімдері) оларды қоздырмауы үшін қажет болатын жергілікті билік органдарының әрекеттері, баспасөз және бүкіл қоғам тарабынан кіретін жүйелі жұмыс кіреді.

Жастар арасында нашақорлықтың себептері мен шарттары өте көп екендігі кеңінен белгілі. Осы себептердің жіктелуі және олардың анықтауы тиімді профилактикалық жұмыстарды ұйымдастыру үшін қажет. Нашақорлық, девиантты мінез-құлық формасы ретінде, көптеген факторларға тәуелді: макро- және микроәлеуметтік, объективті және субъективті, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, жеке-тұлғалық және т.б. Ғалымдар осы әлеуметтік зұлымдықтың таралуына бірқатар әлеуметтік, биологиялық, жеке-психологиялық дәстүрлі себептер мен факторларды бөліктейді, оның негізгілері:

- әлеуметтік: проблемды отбасы (алкоголизм немесе ата-аналардың нашақорлығы, өмір сүру деңгейі төмен, толық емес отбасы); белгілі бір аймақта нашақорлықтың жоғары деңгейде таралуы; бұқаралық ақпарат құралдарында есірткіні тұтынумен байланысты жастар субмәдениетінің бағыттарын белсенді насихаттау, есірткіні заңдастырудың астарлы үгіті; жастар саясатының жеткіліксіздігі, кәмелетке толмағандардыңбос уақыттарын өткізудің нақты бағдарламасының болмауы; төмен материалдық жағдайында өмір сүру және т.б.

- конституциялық-биологиялық: тұқым қуалайтын ауыртпалық және психикалық ауруға бейімділік

- дәстүрлі: белгілі бір аумақта психоактивті заттарды қолданудың қалыптасқан тәжірибесі; есірткіні арнайы субмәдениеттің белгісі ретінде, жеке дискотекалардың, концерттердің міндетті атрибуты ретінде пайдалану және т.б.

- жеке - психологиялық: жасы үлкен немесе беделді адамдарға еліктеу; жағымсыз эмоционалды құбылыстармен күресу мүмкіндігін іздеу; жасөспірім үшін маңызды құрдастар тобының әдет-ғұрпын сақтауға деген ұмтылыс; кейіпкерлердің белгілі бір ерекшеліктері (қозғыштық, өзін-өзі бағалаудың шамадан тыс бағалануы немесе бағаланбауы, мінездің тұрақсыздығы); ата-аналарға, мұғалімдерге наразылық білдіру ниеті; аутодеструктивті мінез-құлық; қызығушылық; қысым мен қорқытып істетуге бағыну және т.б.

Нашақорлықтың жастар арасында таралу қаупі мен ықтималдығы, ең алдымен, бұл санатқа басқаларға қарағанда жиі алдын-алу психологиялық қорғанысының жоқтығымен, психоактивті заттарды қолдануға жол бермейтін құндылық кедергісімен түсіндіріледі. Осыған байланысты жастардың жаппай жиналатын орны болып табылатын оқу орындары нашақорлықтың алдын-алуда жетекші рөл атқарады, сонымен қатар профилактикалық жұмыстарды ұйымдастыруға олардың кең мүмкіндіктері бар.

Жастардың бос уақытын ұйымдастыру, оларды жұмыспен қамту мәселелерін шешу бүгінгі күннің үлкен проблемасы мен қажеттілігі болып табылады. Өкінішке орай, қазіргі таңда мектептен тыс ұйымдардың саны, оның ішінде клубтар, орталықтар, спорттық клубтар және т.б. жеткіліксіз; олар жастардың үлкен емес пайызын жабады немесе мұндай мекемелердегі сабақтардың бағасы көптеген отбасылар үшін қол жетімді емес. Сонымен қатар, әсер ететіндердің арасында: салауатты өмір салтын насихаттау деңгейінің төмендігі, ауланқызығушылықтарды ұйымдастыру мен топтық спорт түрлеріне жалпы құлшыныстың төмендігі, салауатты қызығушылықтардың қалыптаспауы, әлеуметтік белсенділік пен білім беру шеңберінде әр түрлі жас санаттары мен контингенттің есірткіге қарсы насихат жұмыстардың жетіспеулігі және т.б.

Сонымен қатар, ресми статистикаға сәйкес, есірткіні тұтынушылар саны жылдан-жылға артып келеді. Тіркелген есірткіге тәуелділердің жалпы санында кәмелетке толмағандардың пайызы өсті, ал есірткі бизнесімен байланысты қылмыстар жоғары деңгейде сақталуда.

Медициналық зерттеулер есірткі қолданатын адамның денесінде (соматикалық және психикалық сфераларда) қандай тұрақты қайтымсыз па-

тологиялық өзгерістер болатынын көрсетеді. Сонымен қатар, адамның әлеуметтік деградациясы орын алады. Мұның бәрі жас кезіндегі адамның физикалық немесе ақыл-ой жағынан әлі қалыптаспағандығынан және нақты әлеуметтік нұсқаулардың жасалмағандығынан қиындай түседі. Сондықтан жас кезінен бастап нашақорлыққа қатысты төзімсіздік атмосферасын қалыптастыру өте маңызды. Есірткіге қарсы үгіт-насихат жүргізу кезінде белгілі бір аудиторияға біліксіз, немқұрайлы, артық, бейімделмеген ақпараттың өзі зиянды қызығушылықты тудыруы және есірткіні қолдану тәжірибесін тудыруы мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Мәселе тек тыйым салуда ғана емес, сонымен қатар мұндай заттарды қолданудың тұрақты келмейтіндігін қалыптастыруда көрінеді және бұған әлеуметтік бейімделген мінез-құлық мүмкіндігін қамтамасыз ету негізінде ғана қол жеткізуге болады.

Осыған байланысты зерттеу барысында ата-аналарға, мұғалімдерге және ішкі істер органдарының қызметкерлеріне контингенттің жас топтарының психологиясын ескере отырып, нашақорлықтың анықталуы мен таралуына қарсы тұру бойынша мектеп оқушылары мен студенттермен профилактикалық жұмыс өткізу бойынша әдістемелік нұсқаулықтар әзірленген.

Зерттелген нашақорлықтың таралу белгілері әр түрлі уақытта бір немесе басқа белгілер басым болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Қазіргі қоғамда олардың ең маңыздылары: нашақорлардың әлеуметтік саласының кеңейтуі; пайдалану тәсілдерін өзгерту; нашақорлықтың әйелдер арасында таралуы; психикаға әсер ететін жаңа дәрі-дәрмектерге сұраныс; есірткіге тәуелділікті жасаруы және т.б. Бұл белгілердің бөлектеуі осы санаттағы қылмыстарды тиімді ашуды және тергеуді ұйымдастыру бойынша жұмыстарды мақсатты түрде құруға ғана емес, сонымен қатар есірткінің заңсыз айналымы саласындағы жаңа қылмыстардың алдын алуға бағытталған құралдар мен әдістерді саралауға және әзірлеуге мүмкіндік береді.

Қоғамдағы нашақорлық - бүкіл адамзат үшін ортақ проблема, сәйкесінше оларға қарсы күрес бүкіл халықаралық қауымдастықтың өзекті міндеті болып табылады. Есірткі адамдардың және жалпы қоғамның денсаулығына нұқсан келтіреді, көптеген қылмыстардың себепкеріне айналады, қоғам мен адамзаттың прогрессивті дамуына зиян келтіреді, мемлекеттік қауіпсіздік пен халықаралық қатынастарға қауіп төндіреді. Сондықтан есірткінің таралуына қарсы күрес, жастар арасында тиімді профилактикалық жұмыстарды кеңінен ұйымдастыру - бұл адам өмірінің қауіпсіздігін, қоғамның толық өмір сүруі мен дамуын, ұлттың генофондының сақталуын қамтамасыз етуге арналған мемлекеттердің қажетті шара.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Токаев К.-Ж. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

2 О наркотических средствах: единая конвенция ООН от 30 марта 1961 г. // Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – М., 1970. – Вып. XXIII.

3 О психотропных веществах: конвенция ООН от 21 февр. 1971 г. // Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – М., 1981. – Вып. XXXV.

4 О поправках к Единой конвенции о наркотических сред-ствах 1961 года: протокол от 25 марта 1972 г. // Собр. законода-тельства РФ. – 2000. – № 22.

5 О борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ: конвенция ООН от 20 дек. 1988 г. // Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заклю-ченных СССР с иностранными государствами. – М., 1994. – Вып. XLVII.

6 Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279-I О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1009806

7 Нормативные акты об обороте наркотических средств // Состав. Повезнюк Г. И. — Алматы, 1998. – С.85.

УДК 343.2

СЕРАЛИЕВА АЛИЯ МАЖИТОВНА
Заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

КОНЫРБАЕВА ДИНАРА ТАЛГАТОВНА
Заң магистры, аға оқытушы
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

АДАМНЫҢ ИММУН ТАПШЫЛЫҒЫ ВИРУСЫН (АИТВ) ЖҰҚТЫРУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ СУБЪЕКТИВТІ ЖАҒЫН САРАЛАУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ҚР ҚК 118 БАБЫ)

Түйін. Авторлар адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін үлкен маңызы бар адамның иммун тапшылығы вирусын (АИТВ) жұқтырумен байланысты қылмыстың субъективті жағының белгілерін ашады. Авторлар қылмыстық заңнаманы зерделеу негізінде ҚР ҚК 118-бабы бойынша қылмыс тікелей немесе жанама ниетпен, сондай-ақ тұлға жеңіл оймен қылмыстық салдардың алдын-алуға сенген кезде қылмыстық менмендік түріндегі кінәнің абайсыз нысанымен сипатталады деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: адамның иммун тапшылығы вирусын (АИТВ) жұқтыру; АИТВ-инфекциясы, қылмыстың субъективті жағы; ниет; кінә.

Резюме. Авторы раскрывают признаки субъективной стороны преступления,связанного с заражением вирусом иммунодефицита человека (ВИЧ), которое имеет большое значение для привлечения лица к уголовной ответственности. Авторы на основе изучения уголовного законодательства, пришли к выводу, что преступление по ст. 118 УК РК характеризуется прямым или косвенным умыслом, а также неосторожной формой вины в виде преступной самонадеянности, когда лицо легкомысленно рассчитывало на предотвращение преступных последствий.

Ключевые слова: заражение вирусом иммунодефицита человека (ВИЧ); ВИЧ-инфекция; субъективная сторона преступления; умысел; вина.

Summary. The authors reveal the signs of the subjective side of the crime associated with infection with the human immunodeficiency virus (HIV), which is of great value for held a person criminally liable. Based on the study of criminal legislation, the authors concluded that the crime under article 118 of the criminal code of the Republic of Kazakhstan is characterized by direct or indirect intent, as well as a careless form of guilt in the form of criminal arrogance, when a person frivolously counted on preventing criminal consequences.

Keywords: infection with the human immunodeficiency virus (HIV);Human immunodeficiency virus (HIV); the subjective side of the crime;intent; guilt.

2014 жылғы ҚР ҚК-і қылмыстық құқық бұзушылықтарды қоғамдық қауіптілік және жазаланушылық дәрежесіне қарай қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтарға бөлді (ҚР ҚК 10-бабы) [*ҚР2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі*].

ҚР ҚК 118-бабының 3-бөлігіне келетін болсақ, бұл ауыр қылмыс, өйткені он жылға дейінгі ең жоғарғы жазаны көздейді**(**ҚР ҚК 118-бабының 3 бөлім**і)** [*ҚР2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі*]**.**

Адамның иммун тапшылығы вирусы (АИТВ) жоғары қауіпті болып саналады, өйткені ол ЖҚТБ ауруына әкеледі. Ол таралу жылдамдығына, тиімді дәрі-дәрмектердің болмауына, сондай-ақ аурудың ауыр нәтижесіне байланысты «XX ғасырдың обасы» деп аталады. Вирус тасымалдаушысы кейде оның ауруы туралы білмейді, өйткені инкубациялық кезең жылдарға, кейде онжылдықтарға созылады. Басқа адамдармен байланыста болған кезде гигиена мен санитария ережелерін бұза отырып, ол көптеген адамдарды өлімге душар етуі мүмкін, өйткені осы уақытқа дейін АИТВ-инфекциясын емдейтін дәрі-дәрмектер жоқ *[И.Ш. Борчашвили, 2006,139 б.]*.

АИТВ-инфекциясы –адамның иммун тапшылығы вирусынан туындаған, иммундық жүйенің ерекше зақымдануымен сипатталатын және жүре пайда болған иммун тапшылығы синдромы қалыптасқанға дейін оның баяу бұзылуына әкеп соғатын созылмалы инфекциялық ауру [*«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексі*]**.**

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексінің 162-бабының 5-бөлігінде тексерілуге және емделуге келуден жалтарған, сондай-ақ АИТВ инфекциясын тарат-

қан адамдарға емделуден жалтарғаны және басқа адамдарды жұқтырғаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік туралы ескертілетіні белгіленген [*«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексі*].

ҚР ӘҚБтК-нің 429-бабының 1-бөлігі АИТВ-жұқтырғандармен қатынаста болған адамдардың медициналық тексерілуден және емделуден жалтарғаны үшін жауапкершілікті көздейді [*Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V*].

Бұл норма үш бөліктен тұрады. Тұлға жауапкершілікке тек АИТВ жұқтырғаны үшін ғана емес, сонымен қатар басқа адамды жұқтыру қаупіне әдейі жеткізгені үшін де тартылады.

ҚР ҚК 118-бабы бойынша қылмыстың субъективті жағын егжей-тегжейлі қарастырайық, себебі бұл барынша пікірталасты болып саналады және заңгер-ғалымдардың назарын бұрыннан бері аударып келеді. Бұл адамға мәңгі тән қылмыскердің мінез-құлқының себептері мен мақсаттарын түсінуге деген ұмтылысымен ғана емес, сонымен бірге зерттеушілердің қылмыскердің психологиясын терең зерттеуге, оны қылмыс жасауға не әкелгенін түсінуге деген ұмтылысымен байланысты.

Субъективті жағының белгілерін елемеу тұлғаның жазықсыз зияны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуына әкелуі мүмкін. Егер зиян келтірген адамның кінәсі болмаса, ешқандай зиян келтіру қылмыс деп таныла алмайды. Кінә қағидаты қылмыстық құқықтың негізгі принциптерінің бірі болып табылады. (ҚР ҚК 19 бабы) [*ҚР2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі*].

Қылмыстың субъективті жағы – бұл әлеуметтік қауіпті әрекеттің ішкі жағы, яғни тұлғаның жасаған әлеуметтік қауіпті әрекеті мен салдарына психикалық қатынасы. Қылмыстың субъективті жағын құрайтын белгілерге тек кінә ғана емес, сонымен бірге қылмыстың уәжі мен мақсаты да жатады *[Е. Каиржанов 2006, 96 б.]*.

Қылмыстық құқық туралы оқулықтардың көпшілігінде субъективті жаққа бұндай анықтама берілген.Алайда, әдебиетте қылмыстың субъективті жағы себеп пен мақсатты қамтитын кінәмен бірдей деген тағы бір пікір бар *[В.В.Ворошилин, Г.А. Кригер,1987, 9-10 б.]*. Алайда,уәжді, мақсаттар мен эмоцияларды кінәнің мазмұнына жеткілікті негіздерсіз жатқызу кінәжәне оның нысандарының (менмендік пен немқұрайдылық) заңнамалық анықтамасы шеңберін кеңейтеді деген ойдамыз.

Біз И.Ш. Борчашвили мен М. А. Жұманиязовтың қарастырылып отырған қылмыс құрамының болуы үшін адамның өзінің ауруы бойынша білгені туралы дәлелдемелердің болуын анықтау қажет деген пікірімен келісеміз.Қылмыстық жауапкершілік науқастану және емделу кезеңінде ғана емес, емдеу мекемесінің науқасты есептен шығарғанға дейін оған бақылама қадағалау кезеңінде де туындауы тиіс *[И.Ш. Борчашвили, М.А. Жуманиязов, 2009, 130 б.]*.

ҚР ҚК 118-бабы 1-бөлігінің субъективті жағы көбінесе тікелей немесе жанама ниетпен сипатталады *[И.И. Рогов, С.М. Рахметов, 2007, 294 б.]*. Тікелей ниеттің интеллектуалдық белгісі – жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келтіруді болжау болып табылады.Бұл жағдайда болжау – бұл оның іс-әрекетінен болатын денсаулыққа зиян туралы ойлау және іс-әрекет пен денсаулыққа ауыр зиян түрінде пайда болған салдар арасындағы себептік байланысты түсіну.Бұл қылмысты тікелей ниетпен жасаған кезде кінәлі мұндай зиян келтірудің абстрактілі емес, керсінше нақты, айқын болатынын алдын-ала біледі. Заң шығарушы мұндай болжамды әлеуметтік қауіпті салдардың пайда болу мүмкіндігімен немесе сөзсіздігімен байланыстырады.

Бұл қылмыстың тікелей ниетінің ерікті элементі – жәбірленушінің денсаулығына зиянды салдардың пайда болуын қалау. Бұл жағдайда адамның еркі оның мінез-құлқын қадағалауда көрінеді, бұл денсаулыққа зиян келтіру жолындағы кедергілерді жеңу үшін белгілі бір күш-жігерді қажет етеді.Денсаулыққа зиян келтіруге деген ұмтылыс АИТВ инфекциясын жұқтырудың өзі кінәлі адам қол жеткізуге ұмтылатын, жәбірленушінің денсаулығына қол сұғатын қажетті нәтиже туралы елестету болған кезде түпкі мақсат ретінде әрекет ете алады. Ниет қаралып отырған қылмыстарда да түпкі мақсатқа жету жолындағы аралық кезең ретінде әрекет етуі мүмкін (мысалы, денсаулыққа пайдакүнемдік ниетпен зиян келтірілген кезде).

Қарастырылып отырған қылмыс құрамына қатысты адам аурудың бар-жоғын біледі және әдейі, яғнисаналы түрде басқа адамды жұқтыру қаупіне душар етеді, яғни өзінің іс-әрекетімен (әрекетсіздігімен) басқа адамды жұқтырудың нақты қаупін тудырады.

Бұл жағдайда қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде салдардың пайда болу мүмкіндігі «нақты» деп анықталатынын атап өткен жөн.Денсаулыққа зиян келтірудің нақты мүмкіндігі туралы кінәлі адам бұл зиянды дәл осы жайытта себептік байланыстың дамуының заңды нәтижесі деп санайтын жағдайларда айту керек.Егер кінәлі басқа да көптеген ұқсас жағдайларда денсаулыққа зиян келтірудің заңдылығын сезінсе, бірақ оны осы нақты жағдайға қарастырмаса, онда бұл жерде денсаулыққа зиян келтірудің абстрактілі мүмкіндігін болжау туралы ғана айтқан жөн.Денсаулыққа зиянды саналы түрде жол беру мұндай зиян келтірудің абстрактілі мүмкіндігі емес, нақты болжау арқылы ғана сипатталады.

«Қасақана» термині, бұл жағдайда кінәлі ешқандай сақтық шараларын қолданбады деп те

түсінілуі керек.Егер қабылданған шаралар тиімсіз болып шықса және жәбірленуші кінәлінің еркінен тыс жұқтыру қаупіне ұшыраса, «қасақана» ұғымы жоғалады және нәтижесінде қылмыс құрамы болмайды.

ҚР ҚК 118-бабының 2-бөлігі бойынша жауапкершілік туындайтын АИТВ-инфекциясын нақты жұқтырған жағдайда қылмыстың субъективті жағы қасақана да, абайсызда да кінәсімен сипатталады.Кінәлі іс-әрекеттің немесе әрекетсіздіктің әлеуметтік қауіпті сипатын біледі, оның әлеуметтік қауіпті салдарын болжайды және осы салдардың басталуын қалайды немесе саналы түрде мойындайды.

АИТВ инфекциясын жұқтыруға ниет болған жағдайда кінәлінің әрекетін денсаулыққа ауыр зиян келтіру ретінде ҚР ҚК 118-бабы және 106-бабы бойынша саралау көзделіп отыр.Қаралып отырған қылмысқа қатысты сананың мәні ниеттің элементі ретінде әлеуметтік қауіпті әрекет пен оның әлеуметтік қасиеттерін құрайтын нақты жағдайлар болып табылады.Кінәлінің санасы қылмыстық әрекеттің басты әлеуметтік белгісін – оның әлеуметтік қауіптілігін қамтиды. Нақты қасиеттері бойынша жәбірленушінің денсаулығына құқыққа қайшы ауыр зиян келтіруі мүмкін мұндай әрекет әлеуметтік қауіпті болады.

Бұл қылмыстың субъектісі оның әрекеттері мұндай зиян келтіруі мүмкін екенін жалпы мағынада ғана біле алады. Әрине, адамның қол сұғу объектісінің маңыздылығын түсінуі оның заңды сенімділігіне тең келмейді, дегенмен, ол жасалған әрекеттің сипатын түсінеді және, ең болмағанда, жәбірленушінің денсаулығы мен өміріне қол сұғатындығын ұғынады.Жасалған әрекеттің әлеуметтік қауіпті сипатын ұғынуға жасалған әрекеттің барлық нақты қасиеттерінің (жасалған қылмыстың орны, уақыты, әдісі, жағдайы) әлеуметтік маңыздылығын түсіну де көмектеседі.

Жәбірленуші АИТВ-ны қасақана жұқтырудан қайтыс болған жағдайда, мұндай салдарға қатысты жанама ниет туралы айтқан жөн, өйткені аталған қасақана әрекеттерді жасаған адам өлімнің нақты мүмкіндігін болжайды және оның орын алу мүмкіндігіне саналы түрде рұқсат береді немесе немқұрайлы қарайды. Бірақ бұл жағдайда кінәлінің әрекетін ҚР ҚК-нің 118-бабы және 99-баптарының жиынтығы бойынша саралау қажет.

Бұл мағынада біз қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде бұл әрекетті абайсызда өлімге әкеп соқтырған ауыр дене жарақатын келтіру немесе кісі өлтіру ретінде саралаудағы қателіктер өлімнің басталу сәті туралы дұрыс емес түсініктен туындағанына назар аударамыз.Сонымен, А. А. Пионтковский мен В. Д. Меньшагин 1955 жылдың өзінде кейде бұл әрекет жәбірленушінің ауыр дене жарақатынан дереу қайтыс болуынан – қылмыс ретінде және, керісінше, өлім біраз уақыттан кейін пайда болатындықтан – жәбірленушінің өліміне әкелетін ауыр дене жарақаты ретінде сараланатынын атап өтті *[А.А. Пионтковский и В.Д. Меньшагин, 1955, 584 б.]*. АИТВ жұқтырған кезде әр жағдайда салдардың ауырлығын анықтаудың қажеті жоқ секілді.Сөзсіз өлім нәтижесінің болуы қазірдің өзінде медицина және практикамен дәлелденді.Осылайша, егер біз «дене жарақаты» терминінен денсаулыққа зиян келтірудің әдеттегі шарты ретінде дерексізденсек, алайда АИТВ жұқтырған жағдайда қолданылмайтын болса және оны «денсаулыққа зиян» терминімен алмастырсақ, онда біз дәл осындай нәтижеге қол жеткіземіз – жәбірленушінің өлімі.

ҚР ҚК 118-бабының 3-бөлігінде көзделген әрекеттің субъективті жағы үшін жоғарыда аталған барлық белгілер тән. Бұл құрамның саралау ерекшелегі екі немесе одан да көп адамды жұқтырған кезде немесе көрінеу кәмелетке толмаған адамға қатысты бір мезгілде және әр түрлі мезгілде жұқтыруға болатындығында *[А.М. Сералиева, 2013, 158 б.]*.

Қылмыстың осы құрамының субъективті белгілерін анықтай отырып, кінәлінің қандай нақты нәтижеге ұмтылғанын анықтау керек.

1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодекстің 116-бабының 4-бөлігінде келесі көзделген: «медицина қызметкерінің, сол сияқты халыққа тұрмыстық немесе өзге де қызмет көрсету ұйымы қызметкерінің өз кәсіби міндеттерін тиісінше орындамауы салдарынан басқа адамға АИТВ/ЖҚТБ жұқтыру» *[И.Ш.* Борчашвили, 2020 *// https://zakon.uchet.kz/rus/search]*.

2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексте бұл бөлім жоқ.

Біз келесі қорытындыға келдік:

–ҚР ҚК 118-бабы 1-бөлігінің субъективті жағы тікелей немесе жанама ниетпен сипатталады.

–Қылмыстың субъективті жағы ҚР ҚК 118-бабының 2-бөлігі қасақана да, абайсызда да кінәмен сипатталады. АИТВ инфекциясын жұқтыруға ниет болған жағдайда кінәлінің әрекетін денсаулыққа ауыр зиян келтіру ретінде ҚР ҚК 118-бабы және 103-бабы бойынша саралау көзделіп отыр.

Жәбірленуші АИТВ/ЖҚТБ-ні қасақана жұқтырудан қайтыс болған жағдайда кінәлінің әрекетін ҚР ҚК-нің 118-бабы және 96-бабы бойынша саралау қажет.

–ҚР ҚК 118-бабының 3-бөлігінде көзделген әрекеттің субъективті жағы үшін жоғарыда аталған барлық белгілер тән. Бұл құрамның саралау ерекшелегі екі немесе одан да көп адамды жұқтырған кезде немесе көрінеу кәмелетке толмаған адамға қатысты бір мезгілде және әр түрлі мезгілде жұқтыруға болатындығында.

Қылмыстың осы құрамының субъективті белгілерін анықтай отырып, кінәлінің қандай нақты нәтижеге ұмтылғанын анықтау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2020.06.10. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) *[Электрондық ресурс] Қатынау режимі:https://online.zakon.kz/m/document?*

doc_id=31575252 еркін (қатынау уақыты: 30.11.2020).

2 Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: Курс лекций. Кн. 1 /Под общ.ред. И.Ш. Борчашвили. – Алматы: Жетiжарғы, 2006. – 656 б.

3 «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексі *[Электрондық ресурс] Қатынау режимі:* https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=34464437 *еркін (қатынау уақыты: 30.11.2020).*

4 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. (2020.07.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) *[Электрондық ресурс] Қатынау режимі: https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31577399 еркін (қатынау уақыты: 30.11.2020).*

5 Каиржанов Е. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. - Алматы: Арда, 2006. – 246 б.

6 Ворошилин В.В., Кригер Г.А. Субъективная сторона преступления: Учеб.пос.- М.: Изд-во МГУ, 1987. – 144 б.

7 Борчашвили И.Ш, Жуманиязов М.А. Квалификация преступлений против здоровья, половой неприкосновенности, свободы, чести и достоинства граждан. – Астана: ТОО «Институт законодательства Республики Казахстан», 2009. – 462б.

8 Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан: в 2 кн. / под ред. И.И. Рогова, С.М. Рахметова. - Астана: Изд. «Норма-К», 2007. - Кн. 1 (ст. 1-174). - 464 б.

9 Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. – М.: Госюриздат, 1955. –Т. 1. – 584 б.

10 Сералиева А.М. Преступность, связанная с заражением венерическими заболеваниями и ВИЧ/СПИДом. – Учебное пособие. –Алматы: BookPlus, 2013.– 212 б.

11 Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан: в 2 кн. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть. – Документы по состоянию на 21.10.2020 //https://zakon.uchet.kz/rus/search.

УДК 343

ТАДЖИХАНОВА БАХЫТКУЛЬ ТАЛИПБЕКОВНА
Кафедра «Право»
Казахский национальный аграрный исследовательский университет

БАЙЗАКОВА РАУШАН БЕКМАХАНОВНА
Кафедра «Право»
Казахский национальный аграрный исследовательский университет

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Түйін. Бұл мақалада қылмыстық процестегі дәлелдемелер ұғымының объективті мазмұны (объективті шындықтың шағылысқан фактісі) және субъективті нысаны бар (мұндай ақпаратты тасымалдаушы ретінде іс жүргізу саласына енетін нақты субъектінің санасында көрініс) әр түрлі көзқарастар қарастырылады.

Түйінді сөздер: дәлелдемелер, нақты деректер, фактілер, жағдайлар.

Резюме. В данной статье рассматриваются различные точки зрения понятия доказательств в уголовном процессе, которые имеет объективное содержание (отраженный факт объективной реальности) и субъективную форму (отражение в сознании конкретного субъекта, попадающего в сферу процессуальной деятельности в качестве носителя такой информации).

Ключевые слова: доказательства, фактические данные, факты, обстоятельства.

Summary. This articlediscussesvariouspoints of view of the concept of evidence in criminal proceedings, which has an objective content (reflected fact of objective reality) and a subjective form (reflected in the mind of a specific subject who falls into the sphere of procedural activity as a carrier of such information).

Keywords: evidence, factual data, facts, circumstances.

Познание произошедшего события в уголовном процессе происходит опосредованным путем. Средством такого познания являются доказательства. Формирование доказательства как сведений о произошедшем событии основано на способности любого предмета или явления под воздействием другого изменять или сохранять следы этого воздействующего предмета, явления. Высшей формой отражения объективного мира является мыслительная деятельность человека, включающая восприятие, получение и переработку информации, на основе которых появляется знание, в том числе и о фактах прошлого.

События уголовного правонарушения и связанные с ним обстоятельства оставляют в памяти людей, на вещах, документах отпечатки произошедшего. Эти следы в той или иной форме отражают событие прошлого, включая информацию о нем. Когда речь идет о следах-отображениях, то имеют ввидуследы-события, оставшиеся на вещах, либо письмо, на котором изложен план преступления, и сохранение в памяти людей тех событий, которые они наблюдали. Это отражательная способность человека, как и вещей, делает их носителями тех сведений о фактах прошлого, которые интересует дознавателя, следователя, прокурора, суд, участников уголовного процесса. В ч.1 ст.111 УПК говорится, что «доказательствами по уголовному делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном уголовно-процессуальном кодексом порядке орган дознания, дознаватель, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, предусмотренного Уголовным кодексом Республики Казахстан, совершение или не совершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, его виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела»[Уголовно-процессуальный кодекс РК от 4 июля 2014 года №231-V-ЗРКДоступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет»].

В правовой литературе понятию доказательств посвящено немало внимания, результатом которого является определение его современного состояния. Учеными даются различные определения. Так по мнению А.Я. Вышинского, судебные доказательства – это обычные факты, те же происходящие в жизни явления, те же вещи, те же люди, те же действия людей. Судебными доказательствами они являются постольку, поскольку они вступают в орбиту судебного процесса, становятся средствами для установления интересующих суд и следствие обстоятельств [Вышинский А.Я., 1950, с.223]. М.С. Строгович полагал, что термин «доказательство» в уголовном судопроизводстве должен был применяться в двух значениях: «доказательство как источник получения следствием и судом сведений о том

или ином факте и доказательство как сам факт, обстоятельство, из которого следствие и суд делают выводы о других фактах, подлежащих установлению по данному делу» [Строгович М.С., 1968, с. 134-135]. Д.А. Карев понимал под доказательствами: 1) предусмотренные законом процессуальные источники, посредством которых устанавливаются имеющие значение для дела факты; и 2) доказательственные факты, устанавливающие или опровергающие обстоятельства преступлений [Карев Д.А., 2007,с. 56]. Как видно из перечисленных определений, в ранних работах ученые-юристы давали не одинаковые определения понятию доказательств. В одном случае (Вышинский А.Я.) под доказательствами понимались вещи, предметы, люди, факты и т.д., т.е. источники или носители каких-то сведений, информации, в другом случае (Строгович М.С.) за доказательства принимались источники сведений о фактах и сами факты. Очевидно, что на позиции процессуалистов в понимании этого вопроса существенное влияние оказывала законодательная формулировка понятия доказательств. Так, в первом УПК РСФСР 1922 г., действовавшем вплоть до принятия основ уголовного судопроизводства (1958г.) и принятия нового УПК РСФСР, под доказательствами (ст. 61 УПК) понимались: заключения эксперта, вещественные доказательства, протоколы осмотров и иные письменные документы и личные объяснения обвиняемого [СУ и РКА ССР. № 14, 1922].То есть в самом законе под доказательствами понимались источники, носители фактических данных, а не сами фактические данные. Такая нечеткость формулировки закономерно влекла разноречивость толкования этого понятия, заставляя процессуалистов приспосабливаться к запросам судебно-следственной практики того времени. Во вновь принятых Основах уголовного судопроизводства 1958 г. определение понятия доказательств было сформулировано по-иному. Согласно статье 16 Основ уголовного судопроизводства «Доказательствами по уголовному делу являются любые фактические данные, на основе которых в определенном законом порядке орган дознания, следователь, суд устанавливают наличие или отсутствие общественно-опасного деяния, виновность лица, совершившего это деяние и иные обстоятельства, имеющие значение для правильного решения дела. Эти данные устанавливаются: показаниями свидетеля, показаниями обвиняемого, заключениями эксперта, вещественными доказательствами, протоколами следственных и судебных действий и иными документами».

В таком виде данное определение понятия доказательств изложено в статье 47 УПК КазССР, и в соответствующих нормах УПК других союзных республик, принятых в 1960-61 годах. Аналогичным образом звучит в ч.1 статьи 111 действующего уголовно-процессуального законодательства РК. Согласно ч.2 статьи 111 УПК РК, фактические данные, имеющие значение для правильного разрешения уголовного дела, устанавливаются: показаниями подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего, свидетеля, свидетеля, имеющего право на защиту, эксперта, специалиста, заключением эксперта, специалиста; вещественными доказательствами; протоколами процессуальных действий и иными документами.

Существование двойственного понятия доказательств заставляло искать возможности для формулировки его нового определения, в котором были бы выделены только характерные для этого понятия черты.

Так, по мнению Г.Ф. Горского, Л.Д. Кокорева, П.С. Элькинд, сведение доказательств по уголовному делу только к фактическим данным не может быть признано правильным по ряду оснований: 1) закрепление в законе положения о том, что доказательственное значение могут иметь лишь такие фактические данные, которые получены из точно и исчерпывающе названных в законе источников, означает, что вне таких источников нет и не может быть фактических данных, имеющих доказательственное значение для дела; 2) невозможно (в силу объективных свойств доказательств) отделить источники от фактических данных, хотя бы в силу того, что в числе источников доказательств указываются вещественные доказательства; 3) уяснить мысль законодателя можно только путем сопоставления статьи закона о доказательствах с рядом его других статей, поскольку норма права и статья закона не всегда образуют тождества и что правовая норма нередко находит свое закрепление не в одной, а в нескольких статьях закона, более того – в нескольких нормативных актах. Соответственно уяснить сущность доказательства по уголовному делу можно только путем сопоставления ряда статей в том числе и регламентирующих процессуальный порядок собирания, проверки и оценки доказательств [Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькинд П.С., 1978,с. 97-98].

Все более практиковалось мнение, что доказательство, как явление материального мира, имеет свое содержание и свою форму. Однако суть подобных утверждений происходила из необходимости толкования уже действующих норм законодательства, а не из возможности внести в него ясные изменения. Самым четким в этом вопросе стало утверждение необходимости сохранения единства содержания и формы, в которой источники получения доказательств рассматривались как форма доказательств. То есть термин «доказательство» может употребляться применительно и к сведениям о фактах и к средствам доказывания. Например, по мнению А.Н. Копьевой такое употребление термина

«доказательство» имеется в самом процессуальном законе и в правоприменительной практике не вызывает возражений - «в действительности каждая из этих двух сторон входит в единое понятие доказательство либо в качестве его содержания, либо в качестве его формы» [Копьева А.Н.,1973, с. 3-4]. Таким образом, дискуссия по вопросу единства и различности понятия доказательства и их источников не была завершена. Философское определение, что любой объект реальной действительности представляет собой единство содержания и формы был перенесен в сферу споров об уголовно-процессуальных понятиях. Под содержанием понимается состав всех элементов объекта, единство его свойств, внутренних процессов, связей, противоречий и тенденций развития, т.е. совокупность элементов и процессов, образующих данный объект (предмет) или явление. Под формой имеет ввиду способ внешнего выражения содержания, относительно устойчивая определенность связи элементов содержания и их взаимодействия, тип и структура содержания, то есть форма представляет собой единство внутреннего и внешнего и не является чем-то внешним по отношению к содержанию, а внутренне ему присуща. Между ними нет непроходимой пропасти. Они могут переходить друг в друга. Это противоположности, находящиеся в единстве, это разные полюсы одного и того же. Нет и не может быть бесформенного содержания и формы, лишенной содержания. В то же время, единство формы и содержания предполагает их относительную самостоятельность и активную роль формы по отношении к содержанию. Сказанное надо понимать так, что если есть форма, то должно быть и содержание, если нашли содержание, должны найти форму этого содержания, но, если исчезла форма, исчезает и содержание. И это позволяет прийти к выводу, что нельзя отделить источники доказательств от фактических данных, но не потому что в числе доказательств законодатель называет вещественные доказательства, как полагают Г.Ф. Горский, Л.Д. Кокорев и П.С. Элькинд М.С. Строгович допускает отождествление понятия доказательства с его источниками: «Необходимость различать два значения понятия доказательства несколько осложняет рассмотрение доказательств в научных исследованиях и практической работе. Эта сложность касается терминологии: каждый раз, когда в теории или на практике рассматривается вопрос о доказательстве, всегда приходится уяснять, в каком смысле понятие доказательства применяется: как источник сведений о факте или как факт, доказывающий другой факт» [Строгович М.С., 1968, с. 289]. Такое обобщениене всегда и не точно выражает сущность доказательств и зачастую приводит к ошибкам на практике, когда орган, ведущий уголовный процесс подменяет анализ доказательств перечнем их источников и обоснованием своих выводов о виновности обвиняемого ссылкой на показания свидетелей, потерпевших и другие источники, хотя в них не содержатся фактические данные, имеющие отношение к делу.

Точка зрения процессуалистов, которые под доказательствами понимают только «факты» объективной реальности, а не сведения о них, в основе своей строится на отрыве фактических данных от их источников. При этом на место сведений о фактах (фактических данных) ставятся сами факты объективной действительности. Отождествление доказательства с фактом объективной действительности не соответствует закону, следственной и судебной практике, так как это может привести к ошибкам в правоприменительной практике. Приводится пример, согласно положению понимания доказательства как факта при вынесении обвинительного приговора показаний нескольких очевидцев преступления будет недостаточно, поскольку каждый из них будет показывать об одном и том же факте. Таким образом, придется считать, что в деле об искомом обстоятельстве будет иметься только одно доказательство, тогда как закон требует наличия совокупности доказательств. Или напротив, когда один свидетель сообщает обо всех обстоятельствах расследуемого дела, тогда по данной логике придется принимать его информацию как совокупность доказательств, поскольку свидетель сообщает о многом.

В словаре С.И. Ожегова «Доказательства – это довод или факт, подтверждающий или доказывающий что-нибудь». Например, в качестве доказательства выступает вещественное доказательство, представленное суду как свидетельство совершенного преступления. «Система умозаключений, путем которых выводится новое положение». «Довод – мысль», приводимая в доказательство чего-нибудь [Ожегов С.И., 2010, с. 179]. Факт – действительное, вполне реальное событие, явление; то, что действительно произошло. В большой советской энциклопедии под доказательствами понимаются «Фактические данные (сведения) об обстоятельствах, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела или гражданского дела.Сведения, имеющие доказательственное значение, содержатся в показаниях свидетелей, вещественных доказательствах, заключениях экспертов, протоколах следственных и судебных действий и иных документах. В уголовном процессе эти сведения получают также из показаний обвиняемых, подозреваемых, потерпевших, а в гражданском – из объяснений сторон и третьих лиц» [Большой энциклопедический словарь Ушакова, 2007,с. 398]. Следовательно, можно сделать вывод, что понятие доказательств уже привязано к существующим законодательным формулиров-

кам по поводу понятия доказательств, которые содержатся в уголовно-процессуальном или в гражданском процессуальном законодательстве. Э.С.Зеликсон, комментируя ст. 47 УПК КазССР подчеркивал также, что комментируемая статья дает понятие доказательств в советском уголовном процессе как фактических данных (сведений) об обстоятельствах, подлежащих установлению по уголовному делу. При этом он же подчеркивал, что понятие доказательств неразрывно связано с обязательной формой их существования [Зеликсон Э.С., Лившиц Ю.Д., Хван В.А., 1969, с. 117-118]. Можно сделать вывод, что все авторы представляли понятие доказательства по содержанию как фактические данные. В словаре русского языка слово «фактический» истолковывается как отражающий действительное состояние чего-нибудь, соответствующий фактам. (Слово «данные» - сведения, необходимые для какого-нибудь вывода, решения) [Михайловская И.Б., 1958,с. 139]. По мнению авторов «Теории доказательств в советском уголовном процессе» «Доказательствами в уголовном процессе нельзя называть ни факты, входящие в предмет доказывания, ни иные факты, ибо в мышлении человека существуют, взаимодействуют, движутся не вещи и не предметы, а их образы, понятия, сведения о них» [Жогин Н.В., 1973, с. 226]. По этому поводу можно отметить, что, отвлекаясь от процессуальных требований, предъявляемых к форме доказательств, от порядка их собирания и проверки, исследуя структуру логических выводов, допустимо условно обозначать достоверное значение о фактах термином «доказательственный факт» т.е. аргументом в логическом выводе. Вышесказанное приводит к выводу о том, что доказательство всегда имеет объективное содержание (отраженный факт объективной реальности) и субъективную форму (отражение в сознании конкретного субъекта, попадающего в сферу процессуальной деятельности в качестве носителя такой информации). Первичным в этом единстве является понятие «фактические данные», представляющие собой информацию об обстоятельствах дела.

Понятие доказательств как фактических данных, сведений, информации, неразрывно связано с процессуальной формой их получения, источниками доказательств, определенных в законе. Доказательствами могут быть любые фактические данные и сведения, относящиеся к уголовному делу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. – 3 –е изд. – М.:Госюриздат,1950. – 380 с.

2. Строгович М.С. Советский уголовный процесс. – 4-е изд. – М.: Наука, 1968. – 468 с.

3. Уголовный процесс Российской Федерации / Под ред. Карева Д.А. – М.: Инфра, 2007. – 520 с.

4. СУ и РКА ССР. – № 14. – 1922г.

5. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькинд П.С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. –3-е изд. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1978. – 297 с.

6. Копьева А.Н. Документы как доказательства в советском уголовном процессе. – Иркутск, 1973. – 234 с.

7. Строгович М.С. Курс советского уголовного процессе. – 3-е изд. – Т.1. – М.: Наука, 1968. – 470 с.

8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – 4-е изд. доп. – М..: Изд. Инфра, 2010. – С. 179.

9. Большой энциклопедический словарь Ушакова.–М.: Энциклопедия, 2007 – Т.2. – 987с.

10. Зеликсон Э.С., Лившиц Ю.Д., Хван В.А. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу КазССР. – Алма-Ата: Изд. «Казахстан», 1969. – С. 117-118.

11. Михайловская И.Б. Относимость доказательств в советском уголовном процессе // Советское государство и право. – 1958. – № 12. – С. 120-122.

12. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Под ред. Н.В. Жогина и др. – Изд.2. – М.: Юрид. лит., 1973. – 735 с.

УДК 34.343

ТАУБАЕВ БАУРЖАН РЫСПЕКОВИЧ
Доктор философии PhD, ассоциированный профессор
Кафедры уголовно-правовых дисциплин

МУСЕКЕНОВА АЙЖАН АЙДЫНОВНА
Магистр юридических наук, докторант
Кафедры уголовно-правовых дисциплин
Факультет права и экономики
Жетысуский университет имени И. Жансугурова

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛУЖБ ПРОБАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ

Түйін. Бұл мақалада шет елдердің пробациялық қызметтері қарастырылған. Пробация қызметтерінің және пенитециарлық ситеманың ерекшеліктері анықталды, пробация қызметтерінің және пробациялық конторольді жүзеге асыру әдістерінің салыстырмалы-құқықтық талдауы жүргізілді.

Түйінді сөздер: пробация институты, пробациялық бақылау, пробация, пенитенциарлық саясат, пробациялық қызмет.

Резюме. В данной статье рассмотрены службы пробаций зарубежных стран. Выявлены особенности служб пробаций и пенитециарной ситемы, проведен сравнительно-правовой анализ служб пробаций и методов осуществления пробационного конторолля.

Ключевые слова: институт пробации, пробационный контроль, пробация, пенитенциарная политика, служба пробации.

Summary. This article describes the probation service of foreign countries. Characteristics of the probation services and penetatsiarnoy system, conducted a comparative legal analysis of the probation services and the implementation of the probation of focus.

Key words: The institution of probation, probation monitoring, probation, prison policy, probation service.

Законом РК «О пробации» от 30 декабря 2016 года введена такая разновидность пробации как досудебная (данная терминология условна, применяется не во всех странах).

Как известно, основоположником данного вида пробации является американец Джон Август - сапожник и филантроп из Бостона, который в 1841 г. выступил в суде в качестве поручителя за одного пьяницу. Будучи религиозным человеком Д.Август имел опыт работы с алкоголиками, суд предоставил ему три недели для его исправления. По истечении этого срока правонарушитель уже сам убедил судью о своем исправлении и получил номинальный штраф в сумме одного цента вместо заключения в исправительном доме.

Воодушевленный своим успехом Д. Август продолжил выступать в судах поручителем и в течение 15 лет он спас от заключения около 1800 человек. Он тщательно выбирал своих кандидатов среди впервые совершивших преступление, изучал условия их проживания и обстановку совершения преступления, выводы делал после личного общения с ними. По просьбе суда он предоставлял отчеты о поведении своих подопечных. После его смерти данную работу продолжили другие люди. Но именно Д. Август заложил модель пробации, которая сегодня существует не только в США, но и во многих странах мира.

Учитывая особенности такой деятельности, сотрудники пробации, изучающие социальную сторону преступления, в ряде стран подчинены непосредственно суду и даже располагаются в одном здании. Примером хорошей практики считается следующий: если привлекается несовершеннолетний, то социальный доклад сотрудника пробации обязателен на суде, это элемент ювенальной юстиции; если правонарушитель взрослый, то суд может отложить вынесение приговора и поручить службе пробации подготовить доклад.

Подобные доклады помогают суду сделать правильный выбор между тюремным заключением и пробационным надзором, при выборе второго определить его содержание. Поэтому, на службу пробации, готовящую социальный доклад, возлагается большая ответственность. Ее представитель, выступая в суде, вносит рекомендации относительно приговора, о чем прямо указано в Токийских правилах.

Ознакомление с положениями Закона РК «О пробации» от 30 декабря 2016 года в части досудебной пробации показало следующее.

Статья 12 определяет ее как «деятельность и совокупность мер по оказанию социально-пра-

вовой помощи подозреваемому, обвиняемому, направленных на коррекцию их поведения». Как видим, опять уклон на оказание помощи.

В статье 13 закреплено: «досудебная пробация не применяется в отношении лиц, к которым применена мера пресечения в виде домашнего ареста или содержания под стражей» [Закон РК «О пробации» от 30 декабря 2016 г., ИС «Параграф», 2020 г.].

Очевидно, что, не внося дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс РК, данный механизм не заработает. Во-первых, необходимо сотрудника пробации сделать участником уголовного процесса, чтобы он мог выступать в суде. Во-вторых, социальному докладу придать легитимность, без чего он не будет иметь значение для суда. В противном случае все это выглядит безуспешной попыткой подключить суд к системе пробации.

В наших условиях полноценная пробация не просто обновила бы подходы в исполнении наказаний, а изменила бы саму философию наказания, так как развернула бы правонарушителей лицом к обществу, что давно уже себя оправдало в других странах.

Учитывая, что специфика деятельности данной службы сильно отличается от работы в закрытых учреждениях, в ряде стран пробация либо структурно не входит в пенитенциарную систему, что не мешает им тесно взаимодействовать, либо, находясь внутри нее, имеет больше организационной самостоятельности.

По данному пути пошла и Украина, которой географическая близость с Европой позволяет лучше перенимать передовой опыт. Так, с сентября 2016 года в Министерстве юстиции данной страны Государственная пенитенциарная служба представлена тремя равными по статусу департаментами: 1) пробации, 2) организации исполнения наказаний, 3) ресурсного обеспечения.

В нашей стране служба пробации не обладает такой самостоятельностью, в структуре областных департаментов УИС ее подразделения имеют лишь статус отделов. Данные отделы организационно, кадрово, материально-финансово и т.п. полностью подчинены начальникам департаментов, для которых приоритетным направлением являются исправительные колонии и следственные изоляторы, со всеми вытекающими отсюда последствиями. Из-за существующей иерархии должностей сотрудники пробации, желающие расти по карьерной лестнице, стараются перевестись в закрытые учреждения УИС на оперативные и режимные должности.

Эти и другие обстоятельства, к сожалению, препятствуют развитию казахстанской службы пробации.

На ранних этапах развития службы пробации функции ее сотрудников сводились лишь к наблюдению за лицами, оставленными отбывать наказание в обществе. По мере развития системы альтернативных наказаний, расширения их применения совершенствовались и функции службы, и функциональные обязанности сотрудников. В итоге сформировались две основные функции с учетом целей исполнения наказаний, и альтернативных в частности, которые, хотя и формулируются в каждой правой системе по-своему, но в основном сводятся к исправлению осужденных и предупреждению совершения ими новых преступлений.Условно функции могут быть названы досудебной и послесудебной, которые подразделяются на ряд подфункций. Первая осуществляется на стадии расследования преступления одновременно с проведением необходимых следственных действий, выполнение которых возложено на следователя; вторая – после вступления приговора в законную силу и передачи осужденного под надзор службы пробации. В ходе выполнения досудебной функции осуществляется сбор информации о правонарушителе с целью оказания помощи суду в определении наиболее эффективного для данного лица вида наказания (лишения свободы либо того или иного альтернативного наказания) на основе прогнозирования его дальнейшего поведения и возможностей ресоциализации в тюрьме или на свободе. Значение этой функции, которая получила название «социальное исследование личности подсудимого» велико не только потому, что ее осуществление дает суду возможность приобрести дополнительную информацию о правонарушителе, которая не всегда может быть получена в ходе следствия и судебного заседания, но и потому, что она обеспечивает самих сотрудников пробации необходимыми данными о будущем поднадзорном для разработки программы его ресоциализации, т. е. для осуществления послесудебной функции. В случае назначения лишения свободы данные об осужденных также становятся основой программы воспитательного воздействия в тюрьме. Досудебная функция включает ряд подфункций: собственно социальное исследование личности, составление предварительного социального доклада о правонарушителе, присутствие на судебных заседаниях. Социальное исследование личности проходит четыре основных этапа. Первый заключается в установлении прежних судимостей правонарушителя на основе официальных данных полиции.На втором этапе в ходе бесед с правонарушителем дается его «социальная характеристика», т. е. его биография, условия жизни, способствовавшие формированию личности. Третий этап представляет собой медицинское обследование правонарушителя, выяснение его физического и психического состояния. И, наконец, на четвертом этапе подвергаются проверке и уточнению сведения о правонарушителе, выясняется отношение к нему лиц,

с которыми он жил и работал. Таким образом, социальное исследование личности правонарушителя представляет собой специфический вид деятельности криминологического и социально-психологического свойства, присущий только службе пробации, не имеющей ничего общего с процессом сбора и оценки доказательств, установлением вины правонарушителя, которые осуществляют органы дознания и следствия. Значительное место в социальном исследовании личности занимают различного рода беседы с правонарушителем, его близкими, родными, коллегами, друзьями. Следовательно, выполнение этой подфункции требует от сотрудников службы пробации определенных знаний в области психологии и педагогики. Кроме того, сотрудник должен обладать рядом личностных характеристик, которые бы позволили ему расположить к себе собеседника, внушить ему доверие к интервьюеру. В целях совершенствования этого вида деятельности выработан ряд рекомендаций по тактике проведения бесед в ходе социального исследования личности. Успех беседы с правонарушителем во многом зависит от того какое впечатление сложится у правонарушителя от сотрудника службы пробации. Возникновению благоприятного представления во многом способствует умение сотрудника вести беседу, тембр его голоса, выражение лица, манеры, желание понять проблемы, волнующие собеседника. Сотрудник должен уметь выражать свое сочувствие к неудачам правонарушителя, оставаясь при этом человеком, а не только исследователем. Он должен проявлять максимум терпения и доброжелательности. Однако социальное исследование личности порой не достигает своей цели в силу ряда чисто организационных трудностей; загруженность сотрудников, их недостаточная профессиональная подготовка, отсутствие нормативно установленных сроков проведения исследований. Несмотря на это подфункция социально-криминологического изучения личности правонарушителя получает все большее распространение. В Штате Техас (США) с середины 80-х до середины 90-х г. г. прошлого века количество исследований личности возросло с 4.635 до 103.405 (2.131%), поскольку была законодательна закреплена необходимость проведения этой работы в большинстве случаев совершения преступлений. При этом следует иметь в виду, что Техас отличается от большинства штатов США своей наиболее суровой системой назначения и исполнения наказаний, это один из 23 штатов, где высшая мера наказания не только назначается, но и приводится в исполнение. Однако даже в Техасе отмечается значительное увеличение количества «клиентов» службы пробации, т. е. осужденных к альтернативным наказаниям. Только в 1992 г. количество поднадзорных увеличилось на 20%, а в целом за 10 лет (с середины 80-х до середины 90-х г. г.) на 64%.

Западные страны шли к современным моделям пробации десятилетиями, экспериментируя и перенимая друг у друга лучшее. Нам же остается глубже изучить их опыт и, корректируя свое законодательство, внедрить у себя лучшие мировые образцы с учетом нашей ментальности, правовой культуры и системы государственного и общественного устройства[egov.kz,Даиров Т.С.,].В большинстве стран Европы, Америки, в некоторых азиатских и африканских государствах созданы специализированные органы, исполняющие многие альтернативные наказания – служба пробации.Это государственное вне полицейское, вне тюремное, в некоторых странах гражданское ведомство, получившее свое название от одного из самых распространенных за рубежом видов альтернативных наказаний – пробации, возникшей в США в первой половине XIX века на основе двух институтов – условного осуждения и отсрочки отбывания наказания.На Западе ведутся оживленные дискуссии о том, в чьем ведении должна находиться служба исполнения вне тюремных санкций: суда, органов социальной защиты, тюремной администрации. Должна ли она входить в качестве составной части в Министерство юстиции или МВД? Или это должна быть абсолютно независимая система? Какой должна быть ее внутренняя структура. Каждое государство решает этот вопрос, исходя из собственных традиций, представлений, возможностей. В Англии и Уэльсе по территориальному признаку создана служба пробации,самостоятельная, но работающая в тесном контакте с тюремным ведомством, подчиняющаяся в соответствии с законом независимому местному комитету, состоящему из мировых судей и граждан, пользующихся уважением в обществе.В Шотландии альтернативные наказания и общественные работы, в частности, исполняются местными органами социальной опеки, которые подотчетны местным представительным органам.В Швеции тюремная администрация и служба пробации составляют единое ведомство – национальную администрацию [Lina Petersson, Basic Facts about Prison and Probation Service in Sweden. 1996, 10-12 p.]. В Японии служба пробации находится в ведении Министерства юстиции.В индийском штате Бихар сотрудники службы пробации состоят на службе в тюремном ведомстве, но осуществляют функции надзора за лицам, отбывающими наказания без изоляции от общества.В Венгрии сотрудникислужбы пробации, осуществляющие контроль за взрослыми осужденными к альтернативным наказаниям, являются работниками судов [Davis J., 2000, 34-35p.].В некоторых странах в распоряжении судов имеются социальные работники, помогающие судам исполнять приговоры к аль-

тернативным наказаниям.В ряде стран по договоренности с мэром суд использует социальных работников местных органов власти, которые осуществляют надзор за правонарушителями в обществе.Имеются примеры контроля за исполнением альтернативных наказаний силами общественных советов, состоящих из представителей адвокатуры, церкви, учебных заведений, благотворительных организаций.В 80-90 г.г. XX века в некоторых штатах США служба пробации, служба пэроула (условно досрочного освобождения) и тюремное ведомство были объединены в единую систему, где служба пробации представлена Отделом оказания содействия исполнению наказаний в обществе. В ряде штатов США служба пробацииявляется самостоятельным ведомством, исполняющим альтернативные наказания, которое находится в двойном подчинении – судов и органов местного самоуправления. После внесения в кодекс исполнения наказаний и введения общественно полезных работ в Чехиибыла создана специальная служба, сотрудники которой являются «клерками суда высокого ранга».В Кении на первом этапе введения общественных работ был создан Временный комитет под председательством одного из судей Высокого суда и под эгидой Министерства юстиции.Таким образом, несмотря на наличие в различных государствах разнообразных организационных структур, исполняющих альтернативные наказания, в каждом из них создано специализированное ведомство. В большинстве случаев – служба пробации, российским аналогом которой можно считать уголовно-исполнительные инспекции, по крайней мере именно это структурное подразделение в соответствии с российским законодательством исполняет наказания и иные меры уголовно-правового принуждения без изоляции осужденного от общества [Янцен Мария, 80/170/12968.p]. Казахстанские пробации, пока работают немного иначе однако, на наш взгляд, существенное отличие от службы пробации за рубежом состоит в функциях, выполняемых сотрудниками, в организации их деятельности, приемах и методах работы, кадровом обеспечении, отсутствии добровольных помощников и сети неправительственных организаций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон РК «О пробации» от 30 декабря 2016 г.,ИС «Параграф»,2020 г.

2. http://uzunkol.kostanay.gov.kz/uchrezhdeniya/sluzhby-probatsii/raskhozhdeniya-sluzhb-probatsii-s-drugimi-stranami-/

3. Lina Petersson, Basic Facts about Prison and Probation Service in Sweden. 1996, 10-12 p.

4.Davis J. On the Prisoners Development Group. Brixton Prison Probation Department. January 2000, 34-35 p.www.ncjrs.gov › pdffiles1 › nij

5. Янцен Мария, https://pandia.ru/text/80/170/12968.php

УДК 343.98

ТАТАРИНОВА ЛОЛА ФУРКАТОВНА
Кандидат юридических наук, доцент
Кафедры «Социально-гуманитарные науки»
Университет международного бизнеса

ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ДОВЕДЕНИЯ ДО САМОУБИЙСТВА С ПОЗИЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Осы мақалада сипатталған және сипатталған зерттеу құқық қорғау органдарының құқық қолдану практикасындағы ең қиын міндеттердің бірін - «өзін-өзі өлтіруге дейін»бабы бойынша заңсыз әрекетті анықтауға бағытталған. Бұл мақалада заңтану саласындағы доктриналық және практикалық материалдарды талдау ғана емес, сонымен қатар психологияның кейбір доктриналық көздеріне де әсеретеді.

Түйінді сөздер: біліктілік, суицид, анықтаушылар, қылмыс, жеткізу, қорқыту, зорлық-зомбылық, заңнама, өмір, денсаулық, абырой.

Резюме. Проведенное и описанное в данное статье исследование ориентировано на решение одной из самых сложных задач в правоприменительной практике правоохранительных органов – квалификация противоправного деяния, по статье «Доведение до самоубийства». Данная статья содержит в себе анализ не только доктринальных и практических материалов из области юриспруденции, но и затрагиваются некоторые доктринальные источники по психологии.

Ключевые слова: квалификация, самоубийство, детерминанты, преступление, доведение, угрозы, насилие, законодательство, жизнь, здоровье, честь.

Summary. The research conducted and described in this article is focused on solving one of the most difficult tasks in law enforcement practice of law enforcement agencies – the qualification of an illegal act under the article “Driving to suicide”. This article contains an analysis of not only doctrinal and practical materials from the field of jurisprudence, but also touches on some doctrinal sources on psychology.

Key words: qualification, suicide, determinants, crime, provocation, threats, violence, legislation, life, health, honor.

Наряду с убийством, доведение до самоубийства выступает одним из самых опасных преступлений против жизни и здоровья личности. Однако при квалификации данного деяния возникает ряд проблем, связанных, в том числе, со сложностями определения субъективной стороны деяния. И здесь нам необходима такая процедура, как квалификация уголовного преступления, которая является одним из видов правоохранительной деятельности, имеющей высокое практико-ориентированное значение.

Правильный выбор и использование закрепленных в нормах УК РК положение, в каждом отдельном случае оказывает воздействие на дальнейшую жизнь конкретного лица(лиц), а также на компетентное правовое толкование, которое соответствует принципам применимого уголовного права Казахстана, таким как: гуманность, презумпция невиновности, законность, справедливость, ответственность только за виновно совершенное деяние.

Принцип справедливости обладает решающим значением в этой деятельности, поскольку наказание может быть справедливым, только принимая во внимание все признаки, общественной опасности и незаконности деяния, обстоятельства его совершения, личность правонарушителя и правильная оценка совершенного деяния с точки зрения уголовно-правового аспекта.

Самыми распространенными ошибками, встречающимися в процессе квалификации доведения до самоубийства, выступают: неверное определение объекта уголовного правонарушения по ст.105 УК РК, форма и вид вины, неверное толкование мотивов совершения доведения до самоубийства.

Ошибки при квалификации уголовных преступлений могут быть объяснены объективными и субъективными факторами.

Объективными факторами являются нечеткая формулировка конкретной уголовно-правовой нормы, присутствие оценочных понятий и широко трактуемых категорий в диспозиции нормы, предусматривающей уголовно-правовую ответственность за доведение до самоубийства. Субъективные факторы включают в себя не высокий уровень профессиональной подготовки правоохранительных органов, что отражается в поверхностном или неполном расследовании обстоятельств преступления, не верной оценке доказательств, которые были собраны по делу, и отсутствие полноценных знаний, способствующих разграничению смежных составов [*Семер-*

нева Н.К., 2010, с.3].

Как отмечается в научной литературе, различие между такими преступлениями, как преступление по доведению до самоубийства (ст.105 УК РК) и убийство (ст.99 УК РК), является насущной проблемой. Это разные действия с точки зрения содержания, но в определенных ситуациях очень трудно различить их. В доктрине уголовного права нет единой позиции ученых по этому вопросу, нет серьезных научных исследований в области анализа такого социального явления – доведения до самоубийства.

Ученые, занимающиеся изучением элементов преступности, склонны рассматривать различие между самоубийством и убийством только с точки зрения формы вины, при которой его можно совершить.

Исследуемая нами сфера имеет преимущественно практический характер, поскольку с проблемой квалификации доведения до самоубийства сталкиваются как сотрудники органов дознания, прокуратуры и суда, так и специалисты в области психологии и психиатрии, при определении наличия какого-либо насилия или угроз, лежащих в основе доведения до самоубийства. В этой связи, особый интерес представляют труды таких исследователей и специалистов, как: Derek Paul De Beurs, Eiko Fried, Karen Wetherall, Seonaid Cleare: «Exploring the psychology of suicidalideation: a the orydrivennet work analysis» [*Derek PaulDeBeurs, Eiko Fried, Karen Wetherall, Seonaid Cleare, 2018*], которые провели сетевой анализ, направленный на изучение психологических факторов, полученных из существующих моделей суицидного поведения, и связанных с суицидальными идеями. Также не малый интерес вызвали труды таких авторов, как: Lester D. And Danto B.L. [*Lester D., and Danto, B.L., 1994, c.188*]; D.De Beurs, E.I. Fried, K.Wetherall, S. Cleare, D.B. O'Connor, E. Ferguson, R.E. O'Carroll, R.C.O'Connor [*Beurs D.De, FriedE.I., Wetherall K., Cleare S., O'Connor D.B., FergusonE., O'CarrollR.E., O'Connor R.C., 2019*]и другие.

Также анализу подверглись труды авторов Казахстана и России, а именно: А.В. Агафонова, Е.К. Волконской, Ю.А. Уколовой, Н. Г. Чукаевой и др. Особый интерес вызвала научная публикация авторов: R.Y. Dzhansarayeva, Y.T. Nurmaganbet, A.K. Zhanibekov, M.Y.Turgumbayev, A.A. Nabiyev: «Problemsin Prevention of Suicidal Behavior of Prisoners» [*Dzhansarayeva R.Y., Nurmaganbet Y.T., Zhanibekov A.K., Turgumbayev M.Y., Nabiyev A.A., 2016, p.781*], где с правовой точки зрения анализируются проблемы профилактики суицидального поведения, хотя и только в контексте осужденных.

Основным моментом, который всегда вызывал особый интерес со стороны ученых, выступает вопрос, касательно возможности совершения доведения о самоубийства (ст. 105 УК РК), посредством прямого умысла. И отметим, что именно в этом контексте исследователи решают проблемы различия между преступлением по ст.99 УК РК и преступлением по ст.105 УК РК, представляя прямо противоположные точки зрения.

Если обратить внимание на один из подходов, имеющих место в науке уголовного права, преступление – убийство, следует классифицировать как преднамеренное и умышленно, если виновный имеет прямое намерение убить другого человека.

Итак, Н.И. Загородников отметил в своем труде, что если виновная сторона намеревалась довести, то или иное лицо до самоубийства, тогда имеются все предпосылки рассматривать данное деяние в качестве убийства, совершенного особым образом [*Загородников Н.И., 2011, с.233*].

Развивая эту точку зрения, С.В.Бородин прописывает, что в тех случаях, когда один человек ставит цель совершить деяния, направленные на доведение до самоубийства другого человека, и при этом создает благоприятные для этого условия, то данное деяние целесообразно квалифицировать как убийство, с особым образом совершения [*Бородин С.В., 2001, с.62*].

Абсолютно новый подход к определению феномена суицида, или как указано в УК РК «самоубийства», по мнению современных социологических, медицинских и правовых знаний позволяет перейти к уголовным вопросам квалификации преступления на более высокий уровень при разрешении вопросов по квалификации преступления, связанного с самоубийством. Нормы уголовного закона играют принципиально важную роль при профилактике и борьбе с доведением до самоубийства (ст.105 УК РК).

Уголовный кодекс, нормы которого лежат в основе реагирования государством на возможные преступления, распространяется лишь на область общественных отношений, которые невозможно регулировать с помощью других областей права. Поэтому центральное место в вопросах профилактики фактов, связанных с доведением до самоубийства должны занимать средства и методы уголовно-правового характера [*Кузнецова М.Ю., 2015, с.123*].

Ученые криминологи утверждают, что преступные деяния такого типа носят скрытый характер, как указывается в доктрине - латентный. В частности, Е.К.Волконская отмечает, что самоубийство, совершенное в результате доведения до него и без такового доведения (по официальным данным), можно соотнести, как 1:20, однако точно никто не может ответить, сколько из этих 20 совершились в результате доведения, потому что его крайне сложно доказать [*Волконская Е.К., 2011, с.19*]. Причина подобного явления, по мнению А. Цыркалюк кроется в том, что имеет место юридическое и техническое несовершенство

диспозиции соответствующей нормы, а также в сложности и неоднозначности определения криминальной природы доведения до самоубийства и отличия его от убийства [*Цыркалюк А.А., 2012, с.4*].

В своих работах А.В.Агафонов делает выводы, согласно которым, в таких случаях, как доведение до самоубийства, практически отсутствует какая-либо юридическая практика, возбужденные дела по такой статье впоследствии прекращаются из-за отсутствия состава преступления, и не доходят до непосредственного судебного разбирательства [*Агафонов А.В., 2012, с.4*].

В то же время автор утверждает, что в соответствии с содержанием диспозиции нормы, предусматривающей уголовно-правовую ответственность за доведение до самоубийства, необходимо наличие конкретных детерминантов, лежащих в основе такого доведения (угрозы как самому лицу, так и его близким, унижение чести и достоинства и т.п., что могло носить также систематический характер), и имеющие причинно-следственную связь между деяниями одного лица (виновного) и поведением другого лица (потерпевшего). В то же время, при наличии факта зависимости материальной либо еще какой-либо жертвы от виновного лица, деяние должно быть квалифицировано в соответствии со ст.105 УК РК (доведение до самоубийства).

Субъективная сторона анализируемого уголовного правонарушения характеризуется умыслом, а при совершении этих деяний и может выражаться в том числе и в халатности по отношению к преступному результату. В случае, когда указанные нами выше деяния совершены с намерением вызвать желание у кого-либо своей биологической смерти, и желает наступления таких последствий, должно быть классифицировано никак иначе, как преднамеренное убийство [*Агафонов А.В., 2012, с.4*].

Также в качестве основной предпосылки для правильной квалификации деяния по доведению до самоубийства является объективная сторона, данного противоправного деяния, а именно, способ совершения. Как мы уже говорили выше, оно может совершаться как путем угроз и оскорблений, оказывающих психическое воздействие на жертву, так и путем истязаний и причинения физических страданий жертве.

Проблемы противодействия доведению до самоубийства в Республики Казахстан вполне очевидны, так как согласно статистическим данным, мы наблюдаем тенденцию к росту числа преступлений, зарегистрированных в ЕРДР по ст.105 УК РК. Так, согласно данным, полученным из официального сайта КПССУ генеральной прокуратуры РК: в 2015 году зарегистрировано – 975 уголовных дел по ст.105 УК РК; в 2016 году уже 573 уголовных дел, в 2017 году – 461 уголовное дело, 2018 году – 396 уголовных дела, в 2019 году – 942 уголовных дела, а вот в2020 году, только за первые 10 месяцев уже 1000 уголовных дел по ст. 105 УК РК [*Отчет Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан - 2015-2020 года (10 месяцев)*].

Проблемы, возникающие в случаях квалификации уголовных правонарушений, которые направлены на личную свободу, защиту чести/достоинства и, конечно же, защиту жизни человека, заранее определяют поведение жертвы. Это связано с тем, что жертвы доведения до самоубийства подвергаются как психическому, так и физическому давлению со стороны виновного лица. А виновное лицо, в свою очередь способно подтолкнуть жертву к самоубийству как путем активных действий, так и путем бездействия. А это и лежит в основе сложностей, возникающих при реализации процесса профилактики и противодействия доведению до самоубийства (ст.105 УК РК).

Различие между доведением до самоубийства по ст.105 УК РК и другими пограничными составами представляет собой одну из актуальнейших, но до сих пор нерешенных проблем современного уголовного права.

Следует подчеркнуть, что для обеспечения правильного применения уголовного законодательства при квалификации преступлений против личности и наложении справедливого наказания необходимо определить форму вины, характер намерения, мотивы, цели, способ, определить ситуацию и стадию преступления, и серьезность последствий, которая выражается в тяжести деяния.

Проблема усугубляется тем, что доктрина уголовного права Казахстана не только не сформировала единодушного подхода исследователей к этому вопросу, но и не имеет серьезных научных разработок по проблемам доведения до самоубийства, и разграничения его с иными смежными составами. Это связано с тем, что исследователи, занимающиеся вопросами и проблемами привлечения к уголовно-правовой ответственности за доведение до самоубийства, не уделяют должного внимания проблеме квалификации и разграничения его и иных преступлений. Все исследования сводятся к раскрытию и изучению формы вины совершении анализируемого противоправного деяния.

И соответственно, все авторы сходятся во мнении (в большинстве своем), что доведение до самоубийства возможно лишь посредством прямого умысла, когда лицо не просто осознавало всю тяжесть вероятных последствий, я прямо желало их наступления.

В свою очередь Ю.А. Уколова при рассмотрении этого вопроса пишет, что подобное объяснение кажется довольно верным и весьма убедительным. Но в то же время, автор не иск-

лючает возможности того, что жертва предстает перед преступником в таких условиях, что даже находясь в полном и адекватном сознании, его воля максимально ограничена, и лицо априори не видит иного выхода, кроме как совершить акт суицида (например, или лицо самостоятельно уходит из жизни либо его убивают с особой жестокостью, с причинением излишних физических страданий) [*Уколова Ю.А., 2008, с.17*].

По мнению исследователя (Ю.А. Уколова), такая ситуация вызывает сомнения в выводах Р.З.Авакян, что указано в работе Н.Г.Чукаева [*Чукаева Н. Г., 2014, с.12*].

Примером ситуации по склонению может послужить следующая точка зрения: преступник предлагает жертве выбрать между возможностью остаться без еды и воды в течение длительного периода времени, и совершением самоубийства посредством использования огнестрельного оружия, которое он предоставляет потенциальной жертве, которая незамедлительно может им воспользоваться.

И даже при такой ситуации, по мнению А.И. Коробеева, мы не можем квалифицировать деяние как убийство, поскольку, по мнению автора, здесь абсолютное доведение.

Мы полагаем, что в приведенных выше примерах мы сталкиваемся с тем же самоубийством, которое было совершено с использованием такого способа, как угроза жизни жертвы, и возможно, что жертва считает такую угрозу реальной, существенной, и способной реализоваться. Подчеркнем, что в этом случае отдельная угроза, имевшая место лишь однажды, может оказать чрезвычайно сильное влияние на психику жертвы и настолько может быть значительной для потенциальной жертвы, что лицо решает лишить себя жизни.

В данном случае правоприменителям на помощь приходит нормативное постановление Верховного суда РК от 25 декабря 2006 г. «О квалификации неоднократности и совокупности преступлений», которое дает возможность определить было ли деяние систематическим, имело ли оно отношение к детерминантам противоправного деяния, а также способствует верной квалификации и правильному разграничению смежных составов с таким преступлением, как доведение до самоубийства.

В некоторых случаях мы можем столкнуться с проявлением неоднократности.

В этой связи, та свобода воли потерпевшего лица, лежащая в основе многих исследований, посвященных доведению до самоубийства, подразумевает, что лицо имело возможности самостоятельно выбрать линию своего поведения и не уходить из жизни самостоятельно, представляется мифической. Это связано с тем, что реальной возможности сделать выбор, который бы сохранил жизнь потенциальной жертве, оказавшейся под влиянием принуждения, в большинстве случаев нет.

Отсюда следует, что действия жертвы, направленные на лишение себя жизни не должны быть прямым результатом действий правонарушителя. Следовательно, если это не преднамеренный и не свободный акт жертвы, а «механическое» следствие действия/бездействия преступника, то данное деяние следует квалифицировать именно, как убийство (ст.99 УК РК).

Раскрытие проблем, связанных с процессом улучшения и модификации правовых положений об уголовной ответственности за доведение до самоубийства (ст.105 УК РК) либо покушения на таковое, должно начинаться с конкретизации правил по квалификации таких деяний, с точки зрения применимого уголовного права. В данном случае важно принимать во внимание, следующее:

1. Совершенный акт суицида, либо покушение на него можно рассматривать как конструктивный признак анализируемого нами состава преступления (ст. 105 УК РК).
2. Самоубийство либо покушение на него может указывать на другие квалифицирующие признаки самостоятельных противоправных деяний, даже несмотря на то, что в законодательстве это прямо не предусмотрено.
3. Самоубийство потерпевшего (покушение на самоубийство) может являться вторичным последствием иного преступления, например, самоубийство военнослужащего в армии в результате побоев и/или истязаний (ст.ст. 109, 110 УК РК) [*Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 января 2000 года № 80*].

Можно предположить, что та конструкция диспозиции анализируемой нормы специально создана без ограничительного перечня деяний, которые по мнению законодателя способны довести до самоубийства. Законодатель лишь прописал термин «доведение» в качестве квалифицирующего признака, что дает возможность правоприменителя полноценно использовать ст.105 УК РК, при подозрении на доведение до самоубийства. Однако подобный подход хоть и не ограничивает правоприменителей при возбуждении уголовного дела по ст.105 УК РК, однако подобная конструкция не дает возможности полноценно квалифицировать исследуемое деяние.

Таким образом, подводя итог данному подразделу, мы пришли к выводу, что действия лица, виновного в доведении до самоубийства необходимо подвергать дополнительной квалификации. Это необходимо для того, чтобы выяснить имело ли место другое самостоятельное преступление, в результате которого наступили последствия, подпадающие под ст.105 УК РК.

Если самоубийство и доведение до него стало

результатом совершения другого более тяжкого уголовного правонарушения со стороны виновного лица, то деяние будет квалифицироваться по статье, соответствующей этому тяжкому преступлению, а не по ст.105 УК РК «Доведение до самоубийства».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Семернева Н.К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): научно-практическое пособие. - М.: Проспект, 2010. – С.3 (296 с.)

2. Derek Paul De Beurs, Eiko Fried, Karen Wetherall, SeonaidCleare. Exploring the psychology of suicidal ideation: a theory driven network analysis //https://www.researchgate.net/publication/325178962_Exploring_the_psychology_of_suicidal_ideation_a_theory_driven_network_analysis

3. Lester D., and Danto, B.L. 1994. Suicide behind bars.Style. / науч. ред., предисл., пер. сангл. БойкоИ.Б. - Рязань: Стиль, 1994. - 188 с.

4. BeursD.De, Fried E.I., Wetherall K., Cleare S., O'Connor D.B., Ferguson E., O'Carroll R.E., O'Connor R.C. Exploring the psychology of suicidal ideation: A theory driven network analysis // Behaviour Research and Therapy.-Volume120, September 2019.

5. Dzhansarayeva R.Y., Nurmaganbet Y.T., Zhanibekov A.K., Turgumbayev M.Y., Nabiyev A.A. Problems in Prevention of Suicidal Behavior of Prisoners // Journal of Advanced Research in Law and Economics. - oct. 2016.- v. 7. - #. 4. - P. 781-787.

6. Загородников Н.И. Преступления против жизни по уголовному праву. - М., 2011. – 276 с.

7. Бородин С.В. Преступления против жизни. - М., 2001. – 356 с.

8. Кузнецова М.Ю. Доведение до самоубийства: проблемы квалификации // Право: история, теория, практика: материалы III междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2015 г.). - СПб.: Свое издательство, 2015. - С. 123-126.

9. Волконская Е.К. Предупреждение доведения до самоубийства: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Рязань. 2011. – 29 с.

10. Цыркалюк А.А. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 2012. – 31 с.

11. Агафонов А.В. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства: монография. - М.: Юрлитинформ, 2012. – 208 с.

12. Отчет Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан - 2015- 2020 года (январь-октябрь) // Официальный сайт Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан www.pravstat.kz/rus

13. Уколова Ю.А. Проблемы квалификации доведения до самоубийства как преступного деяния: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М.: Московская гос. юрид. академия, 2008. – 24 с.

14. Чукаева Н.Г. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства или до покушения на самоубийство (проблемы законодательного регулирования): автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. - Тюмень. 2014. – 27 с.

15. Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 января 2000 года № 80 «Об утверждении Правил осуществления единовременных выплат родителям, усыновителям, опекунам погибших, умерших военнослужащих» // САПП Республики Казахстан. – 2000. - № 31. - Ст.418.

ҒТАХР 14.25.19

ТОКАШОВА ГУЛНАЗ ЖЕТКИЗГЕНОВНА
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ДАМЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ

Түйін. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында демократияға бағытталған құқықтық мемлекет құру идеясы жүзеге асырылуда. Әрбір азамат өз құқығын жете біліп, соған сай мінез-құлық пен түрлі іс-әрекеттерін құқықтық нормаларды басшылыққа ала отырып жүргізеді. Ол үшін жалпы орта білім беру жүйесінде оқушыларға жан-жақты терең білім мен тәрбие беру, құқықтық мәдениеті мен адамгершілік тәрбиесін өзара бірлікте жүргізу, қылмыстың кез келген түріне жиіркенішпен қарауға және оған төзбеуге бағыт беру, осы бағытта құқықтық жеке сауаттылығын ынталандырып отыру, мектептен алған құқықтық білімдерін тәжірибе жүзінде қолдана білуге үйрету қажет етіледі.

Мақалада кешенді амал тұрғысынан құқықтану материалдарын оқытудың негізгі формасы сабақта ғана емес, сыныптан тыс тәрбие жұмысында кірістіріле қарастырылуы керектігі айтылады. Зерттеу барысында оқушыларды сыныптан тыс тәрбие жұмыстары арқылы құқықтық мәдениетке тәрбиелеу мүмкіндіктері айқындалып, әр оқушының мемлекет, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуіне, құқықтық мәдениетін дамытуына септігін тигізеді...

Түйінді сөздер: құқықтық мәдениет, құқықтану, оқушылар, сыныптан тыс тәрбие, мектеп.

Резюме. На современном этапе реализуется идея создания правового государства, ориентированного на демократию в Республике Казахстан. Каждый гражданин, осознавая свои права, ведет соответствующее поведение и различные действия, руководствуясь правовыми нормами. Для этого в системе общего среднего образования необходимо всесторонне углубленное образование и воспитание учащихся, проведение во взаимодействии правовой культуры и нравственного воспитания, ориентация на отвращение и нетерпимость к любым видам преступлений, стимулирование индивидуальной правовой грамотности, обучение практическому применению полученных в школе правовых знаний.

В статье отмечается, что с точки зрения комплексного подхода основная форма обучения материалам юриспруденции должна быть интегрирована не только на уроке, но и во внеклассной воспитательной работе. В ходе исследования выявляются возможности воспитания правовой культуры через внеклассную воспитательную работу учащихся, что способствует осознанию ответственности каждого учащегося перед государством, обществом, развитию правовой культуры.

Ключевые слова: правовая культура, юриспруденция, ученики, внеклассное воспитание, школа.

Summary. Currently, the idea of creating a democratic state based on the rule of law is being implemented in the Republic of Kazakhstan. Every citizen is aware of his rights and behaves and acts in accordance with the laws. To do this, in the general secondary education system, provide students with in-depth knowledge and education, mutual legal culture and moral education, an orientation towards hatred and intolerance to any type of crime, the promotion of personal legal literacy in this area, and it is also necessary to teach how to apply the knowledge gained from school in practice.

The article says that from the point of view of an integrated approach, the main form of teaching legal materials should be considered not only in the classroom, but also in extracurricular educational work. In the course of the research, the possibilities of teaching students to legal culture through extracurricular activities are identified, which contributes to the development of legal culture, a sense of responsibility of each student to the state and society.

Keywords: legal culture, law, students, extracurricular education, school.

КІРІСПЕ

Адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары қымбат қазына болып саналады. Болашақ қоғам азаматтарының құқықтық мәдениетін дамыту үшін оқушыларды мемлекет заңдары мен қоғамдағы өмір сүру ережелерін құрметтеуге, заңды бұзушылыққа төзбеуге, қоғамдық тәртіпті сақтауға тәрбиелеу мақсаты құқықтық мәдениеттің мәнін құрайды.

Дегенмен де, оқушының құқықтық мәдениетін қалыптастыруда бүгінгі таңда мектепте құқықтық мәдениетін қалыптастыру ісіне әлі де болса қажетті назар аударылмай келеді. Психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді, ғылыми зерттеулерді, жалпы орта білім беретін мектептердің тәжірибелерін зерттеу нәтижесінде мектепте құқықтық мәдениетті қалыптастыру ісіне қарама-қайшылықтардың әлі де бар екендігі айқындалды. Осы себептерге байланысты оқушылар құқықтық мәдениетін дамыту мәселелерін зерттеудің маңыздылығы зор. Сондықтан берілген мәселенің мәні мен мазмұнын талдау басымдығы мол міндет болып табылады.

Негізгі бөлім

Заманауи мемлекетіміздің – білімді, тапқыр, кез-келген жағдайда дербес шешім жасай алатын, ынтымақтасуға және өзара іс-қимылға қабілетті, ел тағдыры үшін жауапкершілік сезіміне ие адам тәрбиелеу мәселесі жөніндегі әлеуметтік сұранысына орай, «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында Елбасы: «Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына ұмтылыс кезінде бізге адал бәсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет», – деген болатын. Бұдан Елбасымыздың Қазақстан Республикасы азаматтарын патриоттыққа тәрбиелеуді басты орынға қойып отырғанын байқауға болады [Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012].

Құқықтық тәрбие - қоғамның әрбір азаматын мемлекеттік заңдарды аса жауапкершілікпен орындап отырумен байланысты тұлғаны жан-жақты үйлесімді тәрбиелеу саласының бірі. Ол, әсіресе, оның елімізде жүріп жатқан жариялылық, құқықтық және зайырлы қоғам орнату үдерісімен тығыз байланысты. Ол үшін қоғам әрбір өскелең жастарының сана-сезіміне, күнделікті мінез-құлықтарында адамзаттың сан ғасыр уақытта жасап шығарған жалпы адамзаттық негіздегі моральдық нормаларын қалыптастыру қажет.

Құқықтың тәрбие беру оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойында жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты дарытудың асыл міндеттерін атқарады. Көбіне құқықтық сананың төмендігі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін жөнді түсінбеушілік қоғамға жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды жеткізу, жеткізіп қана қоймай оның күнделікті мінез-құлық нормасына айналдыру үшін күресу құқықтық тәрбиенің міндеті болып табылады.

Бүгінде оқушылармен жүргізетін құқықтық тәрбиенің мазмұнын айқындауда А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинскийдің «Қандай да бір құқықтық тәрбие болмасын, егер ол белгілі бір мақсатпен ұйымдастырылып, жеке адамның мұқтаждығына негізделсе, екіншіден, ұжымдық жұмыстарға оқушылар шығармашылықпен қатысса, соғұрлым алдынғы буын ағалардың әлеуметтік-құқықтық жетістіктерін, тәжірибелерін қабылдап, өз мінез-құлықтарына қалыптастырады» деп осы мәселеге қатысты айтқан пікіріне идеялық маңыз беріп, мектеп тәжірибесінде кең түрде басшылыққа алудың маңызы ерекше [Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р., 2000, б. 79].

Мектептегі құқықтық тәрбиенің мақсаты:

1. Оқушыларға мемлекет, құрылым және құқық, құқықтық нормалар жайында жан-жақты білімдерді меңгерту. Бұл бағытта оқушылардың құқықтары мен міндеттері туралы нормалары белгіленген мектеп Жарғысы мен оқушыларға арналған мінез-құлық ережелері құқықтық білімге алғашқы негізін қалайды.

2. Мемлекет пен мемлекеттік заңдарға құрметпен қарау сезімдерін тәрбиелеу. Мұндағы маңызды мәселе – бүгінгі таңда елімізді қайта құру кезеңінде Парламент қабылдап жатырған заңдармен таныстыруда олардың қоғамдағы демократияны дамытып, әділдікті баянды етуде атқаратын қызметі мен ерекшеліктеріне көңіл бөліп, соның негізінде оқушылардың қоғам, заң алдындағы жауапкершіліктерін түсінуге тәрбиелеу.

3. Жеткіншектердің мінез-құлықтары мен жүріс-тұрыстарын заң талаптарына сай қалыптастырып, адамгершілік тұрғыдан әдет-дағдыға айналдыру.

4. Біздің қоғамымыз гуманист-ұжымшыл, ол халық үшін қызмет жасайтын жан болуы керек. Ата Заңның 14 - бабында «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең» деп атап көрсетілген [ҚР Конституциясы 1995 ж. II бөлім, адам және адамзат, 14-бап.]. Бұл ретте Қазақстан Республикасының азаматтың құқықтары мен бостандықтарының тең болуына кепілдік беру мемлекет тарапынан оларды шынайы пайдалануға және қорғауға көзделген. Құқықтық тәрбиенің міндеті – оқушылардың адамзаттық белсенділігін қалыптастыру, заңды бұзушылыққа қарсы күресу, әртүрлі әлеуметтік-құқықтық маңызы бар жұмыстарға қатыстыру.

Балалардың мінез-құлқы нормадан, шамадан тыс ауытқуына әртүрлі жағдай себептер бар. Олардың ішіндегі отбасы жағдайы ең бастысы болып есептеледі. Өйткені тұлғаның жеке басының жаман-жақсы қасиеттерінің негізі ең алдымен ата-аналарынан, отбасынан басталады.

Кейде отбасының балаға жасаған ықпалы жылдар бойында оны қоршаған ортаның жағымды әсерінен басым түсуі мүмкін. Сондықтан, отбасы тәрбиесіндегі теріс ықпал жеткіншектердің бойында ұнамсыз қасиеттердің пайда болуына, қоғамға жат ой-пиғылдардың қалыптасуына әсер ететін басты себептердің бірі болып табылады.

Біріншіден, отбасындағы ата-аналар және басқа да ішімдікке салынған адамдардың кесірінен күнде жанжал, төбелес болуынан, балаларды қалыпты тәрбиелеу мен оқытуға ешқандай жағдай болмағандықтан, мұндай бүлінген отбасында балалар ішімдікке әуес бола бастайды.

Екіншіден, отбасы ынтымағы бұзылуынан балалар мектептен қол үзіп, нашар оқуына, тура жолдан ауытқуына әсерін тигізеді. Ондай балалар қоғамдық жұмысқа да қатыспайды.

Үшіншіден, отбасындағы ата-ана немесе кейбір мүшелерінің ұнамсыз әрекеттері де баланың бұзылуына әсерін тигізеді [Неке және отбасы кодексі. 1998].

Еліміздегі экономикалық-әлеуметтік жағдай нашарлығынан отбасындағы күнкөріс, тіршілік ету жағдайының төмендеуі мен қаржы тапшылығына байланысты, балалардың қараусыз қалуына жеткізетін негізгі себеп - ата-аналардың жұмысбастылығы. Отбасында қаражат жетіспеушілік салдарынан балалардың мектепке бармай,

дала кезіп, ұрлық жасап, жағымсыз іс-әрекеттер жасау секілді қоғамға тән жат қылықтармен айналысуына әкеп соғады.

Оқушыларды өздеріндегі кемшіліктерді байқауға және оларды жою тетіктерін табуға үйрету қажет. Осыған байланысты сынып жетекшілері мектеп оқушыларының өзін-өзі тәрбиелеуін ұйымдастырудың пункті үнемі жұмыс істегені жөн. Осы параграфтың мақсаты мектеп оқушыларына өздеріне талап қою дағдыларын қалыптастыру, олардың ерік-жігерін, құқықтық және моральдық тұрақтылықтарын, заңды мінез-құлық дағдыларын дамыту болуы керек.

Құқықтық тақырыптағы әңгімелер мен даулар студенттерге құқықтық тәрбие берудің қажетті элементі екенін ұмытпауымыз керек. Дәл солар мектеп оқушыларын байытады, құқықтық сананы қалыптастыруға үлес қосады. Педагогика тұрғысынан ұйымдастырылған конференциялар, сұхбаттар мен даулар алға қойылған немесе көзделген мақсатқа сәйкес келеді, тәрбиелейтін және сенімді дәлелдермен, байсалды дәлелдермен және белсенді өмірлік позицияның қалыптасуымен сот шешімдерін, бағалауды дамытуға ықпал етеді. Мектеп оқушыларында білімнің болуы әрдайым осы білімге сәйкес келетін мінез-құлықты тудырмайды. Осы себепті мектеп оқушыларына заңды мінез-құлық дағдыларын, олардың моральдық-құқықтық идеяларын іс жүзінде жүзеге асыра білу дағдыларын тәрбиелеу және дамыту өте қажет [Эльмурзиев И.Я., 2019, б. 136].

Мектепте құқықтық насихат жұмыстарын жүргізудің кешенді жүйесінің қамтамасыз етілуі, оқушылар Жарғысы мен мектеп ережелерінің өз дәрежесінде орындалмауы секілді мәселелер де құқықтық тәрбие жұмыстарын нәтижелі ұйымдастыруға кері ықпалын тигізеді. Сонымен қатар, бүгінгі қоғамымызды демократияландыру, ізгілендіру жағдайында оқушылармен құқықтық-азаматтық тәрбие беруде жаңа тиімді тәсілдерді қолдануда әлі де айтарлықтай жұмыстар атқарылып отырған жоқ. Құқық нормаларын бұзуға қарсы алдын алу жұмыстарын өз дәрежесінде жүргізілмей келеді.

Құқықтық тәрбие жұмысын бастауыш сынып оқушыларына бағытталған нақты формалар мен әдістерді қолдана отырып бастау керек. Сыныпта және сыныптан тыс уақытта мектеп оқушыларына қазіргі кезде мемлекеттік құрылымның негіздерін және қылмыстық құқықтың жалпы түсініктерін түсіндіреді. Бірақ әкімшілік, азаматтық, отбасылық құқық саласындағы білім мен оқытуға өте аз көңіл бөлінеді [Алауханов Е.О., 2013, б. 55].

Оқушыларға құқықтық тәрбие беруде бірінші кезекте оларды құқықтық сана-сезімін қалыптастырудың маңызы зор. Себебі, құқықтық сана – қоғамдық сананың ерекше түрі. Сондықтан, құқықтық тәрбие беруде оқушылардың санасын тәрбиелеу, жауапкершілік сезімін көтеру, ұйымшылдық пен тәртіптілікті нығайту – мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарының негізі бір бағыты.

Мектептердегі тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың барлық сан алуан формаларын санап шығу қиын. Озат мұғалімдер, тәрбиешілер тәрбие процесін ұйымдастырудың жаңа-жаңа формаларын ұдайы іздестіріп, оны практикаға енгізіп отырады. Әрине, тек ұйымдастыру формаларына ғана иек артуға болмайды. В.А.Сухомлинский көп жылғы тәжірибесін жинақтау негізінде «Жеке басқа ықпал ететін педагогикалық әсердің әр құралы қаншалықты ойластырылған, мақсатқа бағытталған ба, басқа ықпал етудің құралы тиімді ме, осыған байланысты», - деп, әділ тұжырым жасаған [Қожахметова К.Ж., 2002, б. 7].

Тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз ету үшін оған жағдай туғызатын сабақтың мақсатымен өзара байланыста мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал ете алатын тәрбие жұмысының бір түрі - сыныптан тыс тәрбие жұмысы.

Сыныптан тыс тәрбие жұмыстары біріншіден, оқудан тыс әртарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әртүріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді. Егерде балада еңбекке деген тұрақты қызығушылық және белгілі бір практикалық дағды қалыптасқан болса, онда ол өз бетінше тапсырманы нәтижелі орындауды қамтамасыз ете алады. Бүгінде бала өзінің бос уақытын қандай іске арнауды білмей жатса, соның негізінде жастар арасында қылмыстың көбеюіне әкеледі. Сондықтан бұл өте өзекті мәселеге айналуда.

Төртіншіден, сыныптан тыс әртүрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді. Яғни, оқу, еңбек әрекеттерінде және қоғамдық пайдалы істерді атқаруда өзара ынтымақтастыққа, бір-біріне қамқор болуға, өзін басқа жолдастарының орнына қоя білуге тәрбиелейді. Тіпті оқудан тыс әрекеттің қандай да бір түрі болмасын, танымдық, спорттық, еңбек, қоғамдық пайдалы, оқушылардың өзара ынтымақтастық тәжірибесін белгілі бір салада байытады, қорытындысында үлкен тәрбиелік нәтижеге қол жеткізуге ықпал етеді. Мысалы, балалар бірігіп спектакль қойды делік, онда өзара қарым-қатынас тәжірибесін меңгереді. Сыныптың тазалығын ұжым болып атқарса, онда өзара міндеттерін бөлісу тәжірибесін меңгереді. Спорттың әрекетте балалар «Бірі бәрі үшін, бәрі бірі үшін» деген қағиданың маңызын жете_түсінеді т.с.с..

Бесіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысын

ұйымдастыру мен өткізуде уақытқа қатысты қатаң шектеу болмайды. Сынып жетекшісі оның формалары мен әдістерін, құралдары мен мазмұнын және бағытын таңдауда ерікті болады. Бұл, бір жағдайда оған өзінің көзқарасы және сенімі тұрғысында әрекет етуге мүмкіндік берсе, екінші жағдайда, оның жауапкершілігін арттырады. Бұған қосымша, одан шығармашылық белсенділікті талап етеді.

Алтыншыдан, сыныптан тыс тәрбие жұмысының нәтижесінде күнделікті бақылау мүмкіндігінің болмауы. Себебі, онда тек жалпы жетістік пен оқушылардың жеке дара даму деңгейін бақылауға ғана мүмкіндік береді. Соған сәйкес қандай да бір форма немесе әдістің нәтижесін бірден анықтау өте қиындықты туғызады. Мұндай ерекшелік сынып жетекшесін табиғи жағдайда жұмыс жасауды, балалармен қарым-қатынаста немқұрайдылыққа жол бермеуді және оның нәтижесін бағалауда оларды шиеленіскен жағдайдың болмауын қажет етеді.

Жетіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқушылардың мүмкіндіктеріне сай қолдары бос уақытта (үзілісте, сабақтан кейін, мейрам немесе сенбі және жексенбі күндері, демалыстарында) ұйымдастырылады. Сонымен қатар оған кең көлемде ата-аналар мен жұртшылықтың өкілдері қатыстырылады [Әбенбаев С.Ш., 2003, б. 15].

Сыныптан тыс жұмыстағы заң бойынша түзету бағыты қиын және қараусыз қалған мектеп оқушыларына олардың қажеттіліктерін жүзеге асыруға, қызығушылықтарын қанағаттандыруға, қабілеттерін көрсетуге, әртүрлі жағдайларда өзін-өзі бағалауға және сыныптан тыс жұмыстарға қатысу кезінде басқалармен бағалауға мүмкіндік беруінде. Сонымен қатар, ең бастысы - мұғалім және құрдастарымен қарым-қатынастың оңтайлы нұсқасын табуға тырысу, мінез-құлықтың қолайлы формасын таңдау. Сонымен, сыныптан тыс жұмыс - бұл оқушылардың белгілі бір эмоционалды, адамгершілік және мінез-құлық қасиеттерін тәрбиелеуге жағдай жасайтын тәрбиелік жұмыс [Губкина Т.А., Чичулин А.В., 2018, б. 69].

Тәрбие үдерісі - мақсатты, жүйелі үдеріс (процесс). Егерде тәрбие жүйесінің түріне тоқталсақ, қазіргі педагогикада, бірнеше ұғымға - «тәрбие шаралары», «тәрбие ісі» т.б. тоқталуға болады

«Тәрбие жұмысының түрлері» деген ұғымды тәрбие үдерісінің мазмұнында өмір сүретін, көрініс беретін ұйымдастыру тәсілі деп педагогикалық тұрғыдан қарастырамыз.

Ал, С.Ш.Әбенбаев: «Тәрбие жұмысының формасы оқушылардың нақты тәрбие әрекетін ұйымдастыру нұсқасын, олардың үлкендермен өзара әрекеттестігін, нақтылы істің композициялық құрылымын, оның мазмұнын, атрибуттарын, әдістемесін, дайындық және өткізу технологиясын, педагогикалық талдауын анықтайды», - деп, түсінік береді [Әбенбаев С.Ш., 2004, б. 179].

Қазіргі тәрбиені ізгілендіру, мектепті демократияландыру, тұлғалық-бағыттаушылық көзқарас жағдайында тәрбие процесінің тек мақсатылығы, мәні және мазмұны ғана өзгермейді, сонымен бірге тәрбиенің ұйымдастыру формасына тікелей қатысты оның әдістемесі де өзгереді. Ол өзімен бірге дәстүрлі формаларды қайта қарау және қайта құруға, дәстүрлі емес формаларды шығармашылықпен іздестіруге ықпал етеді. Сондықтан оқушылардың оқудан тыс әрекеттері нақты мақсатты көздейді – белгілі бір нәрсеге қатысты нақтылы қарым-қатынасты дамыту: музыкаға, қылқалам (живопись), табиғат, кітап оқуға т.б. Осыған байланысты ұйымдастыру формасы таңдалады. Олар: тәрбие сағаты, пікірталас, оқырмандар коонференциясы, лектория, саяхат, мектеп балы т.с.с. Содан кейін барып оқушылардың жас және дара ерекшеліктеріне сай, сынып жағдайына байланысты нақтылы тақырып атауы анықталады [Мұқтарова А., 2000, б. 77].

Аталған тәрбие процесін ұйымдастырудың формаларына жеке-жеке тоқталатын болсақ, оның негізгі түрі – **сынып сағаты**.

Сынып сағаты – бұл жаппай тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың ең көп таралған түрлерінің бірі. Кейде оны тәрбиелік сағат, тәрбие сағаты немесе сынып жетекшілігінің сағаты деп атайды.

Кейінгі кездері сынып сағаттарын өткізу күн ілгері мектеп кестесіне енгізілетін болып жүр. Олар әдетте аптасына бір рет белгілі бір күнде өткізіледі. Оны 20-30 минутқа, ал кейде бір сағаттан астам уақытқа созылуы мүмкін. Барлығы сынып сағаттарының сипатына, мақсатына, оқушылардың жасына байланысты. Бұл жерде оқушылардың, сынып жетекшісімен еркін қарым-қатынасы басым болады. Сынып сағаттар тақырыптары сынып жетекшілерінің жоспарларында белгіленеді. Олар, негізінен, идеялық-адамгершілік тәрбиелері, мәдени мінез-құлық мәселелеріне, газет-журналдардағы мақалаларды, жаңа кітаптарды, спектакльдерді, кинофильмдерді талқылауға, өмірі қызық адамдармен кездесулер өткізуге арналады.

Кейбір жағдайларда күні бұрын жоспарда қарастырылмаған сынып сағаттары өткізіледі. Олар ағымдағы оқиғаларға, сыныптағы төтенше жағдайларды талқылауға, сынып жұмыстарының қорытындыларын шығаруға арналады.

Кейде сынып сағаттары оқылған газет-журналдарды шолу, сынып өмірінің түрлі мәселелерін талқылау түрінде өткізіледі. Егер сыныпта оқушылар ұжымының өмірі мен қызметі жақсы ұйымдастырылса, онда сынып сағаттары қызықты, мазмұнды өтеді.

Сынып сағатын жақсы өткізу - сабақты жақсы бергеннен гөрі әлдеқайда қиын екенін ескерген жөн. Бұл жерде көп нәрсе сынып жетекшісінің шығармашылығына, оқушылар белсенділігінің даму дәрежесіне байланысты. Егер бір сынып сағаты екіншісіне ұқсамаса, егер олардың мазмұны әртүрлі және сыныптың күнделікті өмірімен байланысты болса, онда жақсы.

Сынып сағаттарын үйрету мен уағыз үшін, «сөгіс» пен «өсиет айту» үшін пайдаланбаған жөн. Тәжірибелі сынып жетекшілері оқушылар

сол сәтте өздерін тәрбиелеп жатқанын сезінбеуіне талпынады. Өмірге және төңірегіндегі адамдарға дұрыс көзқараста болу, оқушылардың өз міндеттеріне жауапты қарауы мектеп өмірінің бүкіл құрылысын қалыптастырады.

Сынып сағатына дайындалу үстінде оның қалай, қай формада өткізілетіндігін күні бұрын ойластырудың маңызы зор. Жеке оқушыларға тапсырмалар беруге болады (керекті материалды іріктеу, стендіні немесе альбомды безендіру және т.б.). Өйткені, тек сынып сағатының өзі ғана емес, оған дайындық та оқушыларды тәрбиелейді.

Сынып сағаты - сынып жетекшісі қызметі жалпы жүйесіндегі буындардың бірі ғана. Тәрбие жұмысын жоспарлағанда оқушыларға идеялық-тәрбиелік ықпал барлық түрлеріне байланысы мен бірлігіне қол жеткізу және практикалық істерді кешенді әдіс негізінде ұйымдастырудың маңызы зор.

Сыныптан тыс жұмыстың мәні жоғары. Кеңейтіліп жүргізілген сыныптан тыс жұмыстың тәрбиелік, дамытушылық, білімділік маңызы зор.

Сыныппен жаппай жұмысты ұйымдастырудың басқа да формалары қарастырылады. Жаппай жұмыстарға оқырмандар конференциялары мен пікірталастарды, атақты адамдармен қызықты кездесулерді, кинотеатрға, театрға, мұражайларға ұжымды түрде баруды, өлкетану жорықтарын және т.б. жатқызуға болады. Сонымен бірге, мектеп оқушыларының ғылыми көзқарасы мен адамгершілік негіздерін қалыптастыру еңбек тәрбиесімен ұштастырған жағдайда неғұрлым сәтті өтеді. Осының бәрі балалар ұжымындағы достықты және адамгершілікті нығайтуға, қиын оқушыларды қайта тәрбиелеуге мүмкіндік жасайды [Маханбетова А., 2004, б. 9].

Сыныптан тыс ұжымдық жұмыс формаларының тағы бір түрі - жасөспірімдер және балалар клубтары. Оған тәрбиелік жұмыстар жүргізетін спорт секциялары, ғылымның, техниканың, өнердің жеке салаларына бейімділігі бар оқушылар үшін тілектеріне орай клубтар – жас техниктер, құрылысшылар, химиктер, ауыл шаруашылығы механизаторлары, табиғат, музыка, өнер әуесқойлары, жас әдебиетшілер, тарихшылар, фото және радиоәуесқойлары, туристер, филателистер, жас аңшылар, балықшылар клубтары жатады.

Клуб жұмыстарының мазмұны мен формасы олардың профильдеріне байланысты анықталады. Мәселен, оқушылардың көптеген клубтарында мораль-этика тақырыптарына диспуттар ұйымдастырылады, оқырмандар конференциялары, тақырыптың кештер, әдебиеттік оқулар, концерттер, спектакльдер, түрлі конкурстар, байқаулар, көрмелер, олимпиадалар өткізіледі. Осының бәрі оқушылардың шығармашылығына, өнертапқыштық қабілетінің дамуына, оларды тәжірибе мен зерттеу жұмыстары дағдыларымен қаруландыруға мүмкіндік жасайды.

Сыныптан тыс оқушылармен жеке жұмыстар да жүргізіледі. Ол балаларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде сынып жетекшісінің қызметінде елеулі орын алады. Негізінен оқушылар ұжымына сүйене отырып, ол жеке оқушылардың ерекшеліктерін, олардың ынта-ықыластары бейімділігін ескереді.

Өзіне ерекше назар аударуды қажет ететін мектеп оқушылары кез келген сыныпта бар. Олар – оқуда үлгермеушілер, жалқаулар, тәртіпсіздер. Кейде менмендер мен шадыр мінезділер де кездеседі. Сынып белсенділері, мұғалімдер мен ата-аналардың көмегімен оларға бұл кемшіліктерінен арылуына көмектескен жөн. Ұялшақ және тартыншақ оқушылар қосымша назар аударуды қажет етеді. Оларды дер кезінде ынталандырып, бірлескен еңбек қызметіне біртіндеп тарту керек, олармен жеке әңгімелер өткізіп, қоғамдық тапсырмалар берген жөн.

Сонымен бірге ғылымға, техникаға, өнердің белгілі бір саласына зор ынта білдіріп жүрген дарындыларға да назар аудару керек. Пәндік және техникалық үйірмелерге, көркемөнерпаздар ұжымдарына тарта отырып, мектептен тыс мекемелермен, ғылыми ұжымдармен байланыс жасай отырып, олардың таланттары мен қабілеттерін дамуына жан-жақты көмектесу қажет.

Әрине, бәрін күн ілгері көре білу қиын, сондықтан кейде жоспарда қарастырылмаған жұмыстарды жүзеге асыруға тура келеді. Сынып өміріне дереу араласуды, педагогикалық ықпалды талап ететін көптеген оқиғалар болып жатады. Егер сынып жетекшісі сынып оқушылар ұжымының қоғамдық пікіріне сүйенсе, бұл ықпалдың тиімділігі едәуір артады. Мәселен, оқушы тәртіпті бұзды делік. Оның қылығын айыптап, оны қайталауға жол бермеу туралы ескеру қажет. Егер ол түзелмей, тәртіпті бұзуды одан әрі жалғастыра беретін болса, сынып ұжымының көмегіне сүйенуге тура келеді. Мұндай оқушының тәртібін сынып жиналысында талқылауға немесе оның қылығын қабырға газетінде айыптауға болады. Жолдастарымен, сынып ұжымының әсері аса күшті келеді.

Жаппай және жеке тәрбие жұмысын жүргізе отырып, сынып жетекшісі сонымен бірге оқушылардың жеке топтарына педагогикалық ықпал жасайды. Ол сыныптың белсенді тобын іріктейді және біртіндеп қалыптастырады, белсенділерді жинайды және солармен ақылдасады. Мәселен, мектеп жанындағы учаскедегі жаппай жұмысқа немесе экскурсияға, туған өлке бойынша жорыққа дайындалғанда, ол алдын ала белсенділермен әңгімелеседі, жұмыс немесе экскурсия, өлке тану жорығы кезінде оқушыларды ұйымдастыруға байланысты жеке тапсырмалар береді.

Кейде сыныпта шағын ұжымдар болады. Әдетте олар ортақ мүдде және ортақ іс негізінде құрылады (марка жинау, көгершіндер өсіру, модельдер жасау және т.б.). Сынып жетекшісі мұндай ұжымдардың жұмысымен танысып, оларға дұрыс бағыт беріп отыру керек. Әсіресе, пәндік үйірмелер (әдебиет, тарих, жас физиктер, математиктер, химиктер және т.б.) кең тараған. Бұлар қызықтыратын оқу пәні бойынша білімдерін тереңдетуге және кеңейтуге, практикалық дағдыларымен

және шеберліктерімен қаруланууына, творчестволық қабілетті дамытуға көмектеседі [Баймырзаева Р., 1998, б. 39].

Сонымен қатар, сынып жетекшілері оқушылардың көркемөнерпаздар үйірмелеріне (драмалық, музыкалық, хор, хореография, және басқалары) қатысуын да қуаттайды. Творчестволық қабілеттерін дамыту үшін, өнердің алуан түрлеріне тарту үшін мұнда кең мүмкіндіктер жасалады. Көркемөнерпаздар үйірмелеріне қатысу дарындылардың табылуына және олардың өнерін ұштай түсуіне жәрдемдеседі, мектеп оқушыларын өнер саласында кәсіби мамандық алуға даярлауға көмектеседі.

Тәрбие – педагогикалық процестің өте маңызды, әрі күрделі де ұзақ мерзімді қажет ететін құрамдас бөлігі екендігі бізге мәлім. Олай болса, оқушылардың сабақтан тыс уақытын тиімді ұйымдастыру, тәрбиелік шаралардың нәтижесін арттыру одан да күрделі мәселе. Мектеп жағдайында бұл жауапты мәселені жүзеге асыру, сынып жетекшілеріне жүктеледі. Оны нәтижелі ұйымдастыру, сынып жетекшілердің педагогикалық білім деңгейінің сапасы мен педагогтік шеберлігіне байланысты.

Мектеп оқушыларына құқықтық тәрбие берудегі олардың құқықтық білімі, дағдысы, мәдениеті мен құқықтық санасының даму деңгейін зерттеуде, тәрбиелік шараларын өткізу арқылы олардың құқықтық білімі мен дағдыларын дамытуға болатынын анықтау үшін эксперимент жұмыстары өткізілді. Эксперимент жұмысы үш кезеңнен тұрды:

1. Анықтаушы;
2. Қалыптастырушы;
3. Қорытынды.

Мектеп оқушыларының құқықтық білімі мен дағдыларын даму деңгейлерін анықтау мақсатында 2013 жылдың қазан айынан бастап 2014 жылдың ақпан айына дейін №21 мектепте арнайы тәжірибелік эксперимент жұмыстары жүргізілді. Зерттеудің анықтаушы кезеңінде 8"а", 8"б"- сыныптарында оқушылардың құқықтық білімдері мен дағдыларының деңгейлерін анықтау үшін тестер, сауалнамалар, сұхбат өткізілді [Бержанова Ж.З., 2012, б. 22]. Оның алдында олардың құқықтық тәрбиелілігін анықтайтын (критерий) белгілерін жасадық.

Анықтаушы кезең эксперименттік топ пен бақылаушы топтың деңгейі орташа біркелкі жағдайда болды. Бұл екі сынып оқушыларының әлеуметтік құрамын анықтап, «қиын» жасөспірімдер топтарын белгілеуге мүмкіндік береді. Осы алған мәліметтерге қарай қалыптастырушы кезеңде жүргізілетін экспериментак жұмыстардың әдістемесін құрдық.

Осы әдістемені негізге ала отырып, төмендегідей іс шаралар өткізуді ұсындық:

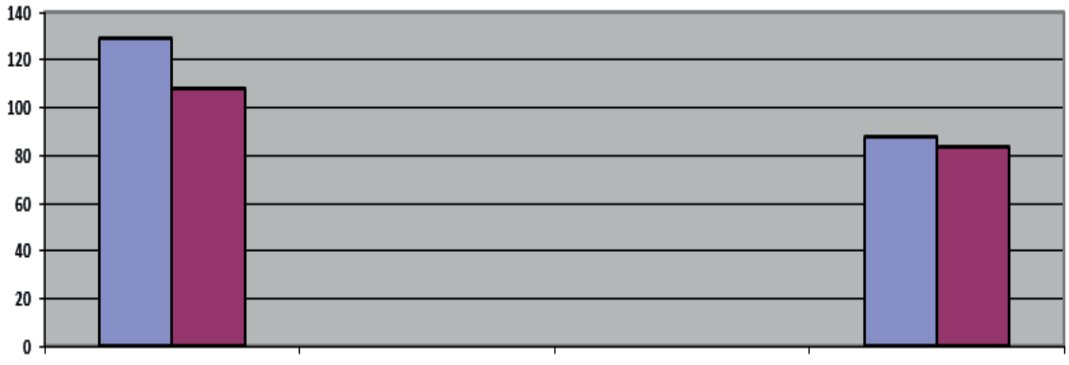
1. Оқушылардың құқықтық білімі мен мәдениетін дамыту үшін «Құқықтық апталық» өткізу;
2. Оқушылардың бүгінгі заманымыздың құқықтық фактілерге баға беру, талдау жасау мақсатында ғылыми- зерттеу жұмысына тарту, мектептегі «Жас заңгер», «Жас құқықтанушы» кіші ғылыми-зерттеу орталықтарына жазылып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу;
3. Оқушылардың бүгінгі құқықтық өмірмен байланысын, өмір тәрбиесін қалыптастыру мақсатында белгілі заңгерлермен, құқық қорғау орындары қызметкерлерімен байланыс орнату, кездесу өткізу, көкейкесті құқықтық мәселелрге арналған ғылыми конференцияларға, олимпиадаларға қатыстыру;
4. Құқықтық білім беру бағдарламасын қолдап отырған ұйымдармен байланыс жасау, олар ұйымдастырған іс-шараларға қатыстыру;

1- кесте. Оқушылардың құқықтық тәрбиелігінің деңгейінің белгілері

Төмен	Орташа	Жоғары
Жауапкершілігі жоқ, қатаң қадағалауды қажет етеді, қорыққанды сыйлай- ды, адамгершілік қа- сиеттері төмен, сабақ үлгірімі нашар, мектеп ішілік тәртіп ке бағынғысы келмейді, жалқаулық анық сезіледі, шолжаң еркелігі де бар. Құқықтық білімі тө- мен, заңмен өмір сүру дағдылары қалыптас-паған. Сыныптас жолдаста- рымен көбінесе тіл табыса алмай,жағдай- лардан шығу жолы көбінесе жұдырық-пен, күшпен шешеді, айналасын қорқытып сыйлатқызуға тыры- сады.	Жауапкершілігі бар, бірақ та кейбір жағдайларда тапсырманы орындамауы да кездеседі, сылтау іздеп жазалаудан қашып кету жағдайы да кездеседі. Қазақстан Республикасы заңдары туралы жалпы мағлұматы бар, азаматтардың негізгі құқықтары және міндеттемелерімен таныс, тәртіп сақтауға тырысады. Мінезі қыңыр, ожар, жолдастарымен сөз табысуы кейде қиынға соғады. Осындайда өзін өзі тоқтату, ақылға түсу қиынға соғады.	Жауапкершілік сезімі мол, мектептің ішкі тәртібін меңгеріп, міндеттерін ұғынып, тапсырмаларды үлкен жауапкершілікпен орындайды, қоғамдық жерлердегі ережелерді түсініп, талқылап, сақтайды, саналы түрде тәртіпті болуды мақсат етеді. Жолдастарымен жақсы қарым-қатынаста болады, үстемшілік жасамайды, тез тіл табысып, демократиялық жолмен қарама қайшылық жағдайларды үлкен сабырлылықпен, ұстамдылықпен шешім қабылдайды.

2- кесте. Эксперименттің анықтаушы кезеңдегі оқушылардан алынған көрсеткіштер

8 “а”- сынып	27	Эксперименттік топ	төмен	орта	жоғары
			8	12	7
8 “б”- сынып	26	Бақылаушы топ	6	15	5

1- сурет. Анықтаушы эксперимент нәтижесі

5. Оқушылардың заңдық жауапкершілігін арттыру үшін жасөспірімдердің ісі жөніндегі комиссия мен мектеп арасындағы байланысты күшейту. Олар берген мәліметтер бойынша оқушылардың құқықтық жағдайларын анықтап, салыстырып, құқықтық фактілерді талдау;

6. Оқушылардың азаматтық-құқықтық білімін жетілдіру үшін «Ақжелкен», «Ұлан» т.б. балалар баспасөзінде құқықтық бағаң, «Сұраңыз, жауап береміз» атты маман заңгерлердің кеңесін ашу. Радио, телехабарда балалар құқығы, Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заңы, «Балалар құқығы туралы конвенция» т.б. маңызды мәселелер бойынша этикалық әңгіме, конференция, тәрбие сағаттарын өткізу;

7. Мектептегі «қиын» оқушылармен жеке дифференциалды жұмыс істеу, мектеп психологымен байланыста құқықтық-психологиялық қызмет көрсету [Венгер А.Л., Цукерман Г.А., 2003, б. 48].

ҚОРЫТЫНДЫ

Адам баласы туған күннен бастап мемлекеттің қамқорлығына алынады. Өйткені, ол - елдің азаматы. Сондықтан Ата Заңда - Қазақстан Республикасының Конституциясында оның құқықтары мен қоғам алдындағы міндеттері айқын көрсетілген. Ең бастысы, өз құқықтары мен міндеттерін, заңдарды білу ғана емес, оларды іс жүзінде жауапкершілікпен орындау. Егер, біз бәріміз, үлкендер мен балалар заңдарымызды жақсы біліп, мүлтіксіз орындасақ, әділ де парасатты қоғамда бақытты өмір сүретін боламыз.

Жұмысты ұйымдастыруда кешенді амал тұрғысынан құқықтану материалдары оқытудың негізгі формасы сабақта ғана емес, сыныптан тыс тәрбие жұмысында кірістіріле қарастырылды. Зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелер төмендегідей қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

1. Зерттеу жұмысының бастапқы кезеңінде оқушыларды сыныптан тыс тәрбие жұмыстары арқылы құқықтық мәдениетке тәрбиелеу мүмкіндіктері айқындалды.

2. Оқушылардың бойында құқықтық мәдениетті дамытуға байланысты ұйымдастырылған сыныптан тыс тәрбиелік іс-шаралар әр оқушының мемлекет, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуіне, құқықтық мәдениетін дамытуға мүмкіндік туғызды.

3. Оқушылардың бойында құқықтық мәдениетін дамытуға арналған тәжірибелік-эксперименттік жұмысты жүргізуде ұйымдастырылған жалпы сыныптан тыс тәрбие шараларды өткізу барысында оқушылардың белсенділіктері артқанын байқадық.

4. Зерттеу барысында оқушылардың құқықтық мәдениетінің қалыптасу деңгейінің көрсеткіштеріне құқықтану материалдарын пәндік, пәнаралық бағытта ғана емес, сабақтан тыс іс-шараларды ұйымдастыру, тиімді әсер етті деуге болады.

5. Қорыта келгенде, құқықтану материалдары мақсатты бағытталып, жүйелі жүргізілетін болса, онда оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру мәселесінің оңтайлы шешімін табатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Астана, Ақорда, 2012ж. https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevtyn-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kaza

2. Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р. Педагогика. Алматы, 2000 ж. -79 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: Жеті-жарғы 1995 ж. II бөлім, адам және адамзат, 14-бап.
4. Неке және отбасы кодексі. 1998 ж. 17 желтоқсан- 64 - бап.
5. Эльмурзиев И.Я. Внеклассные и внешкольные формы обучения праву – как часть системы правового воспитания учащихся общеобразовательного учреждения. 2019 г.-136 с.
https://elibrary.ru/item.asp?id=38566522
6. Алауханов Е.О. Криминология Юридический центр-Пресс, 2013.-55 с.
7. Қожахметова К.Ж. «Сынып жетекші» Астана – 2002 ж.-7 б.
8. Әбенбаев С.Ш. «Сынып жетекшісі» Алматы – 2003 ж.-15 б.
9. Губкина Т.А., Чичулин А.В. Внеурочная работа по праву в школе, ее взаимосвязь с другими видами деятельности. 2018г.-69с. https://elibrary.ru/item.asp?id=35673567
10. Әбенбаев С.Ш. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2004 ж.-179 б.
11. Мұқтарова А. Баршаға арналған адам құқығы. Орта білім беретін мұғалімдерге арналған оқу құралы. Алматы. 2000 ж. -77 б.
12. Маханбетова А. Бала құқығының білім беру саласында қолданылуы «Қазақстан тарихы» әдістемелік журнал №8, 2004 ж. – 9 б.
13. Баймырзаева Р. Жалпыға бірдей құқықтық оқудың өзекті мәселелері. Қазақстан заңдары. 1998 ж. №8, 39 б.
14. Бержанова Ж.З. Сыныптан тыс тәрбие жұмыстары негізінде оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру 6М010300 – Педагогика және психология мамандығы бойынша білім магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация жұмысының рефераты. Қызылорда, 2012 ж.- 22 б.
15. Венгер А.Л., Цукерман Г.А. Психологическое обследование младших школьников. Москва, Владос пресс, 2003 г.-48 с.

УДК 343.34

ТӨЛЕЕВА АЛИЯ СОВЕТХАНҚЫЗЫ
Студент 4 курса
Специальность «Юриспруденция»
Жетысуского университета имени И. Жансугурова

КАРЯКИНА РЕГИНА АЛЕКСАНДРОВНА
Студент 4 курса
Специальность «Юриспруденция»
Жетысуского университета имени И. Жансугурова

КОНОВАЛОВА МИЛЕНА ИВАНОВНА
Студент 4 курса
Специальность «Юриспруденция»
Жетысуского университета имени И. Жансугурова

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРТЕРРОРИЗМУ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада кибертерроризм сияқты құбылыстың қылмыстық заңнамасындағы өзекті мәселелер туралы мәліметтер айқындалған. Қазіргі кезде кибертерроризм цифрландыру саясатын ілгерілету кезінде пайда болған және пайда болатын жаңа қылмыс болып табылады, өйткені мемлекеттік және мемлекеттік емес қызметтер өздерінің қызмет көрсету салаларына ақпараттық технологияларды енгізген сайын, кибертерроризмнің құрбаны болуға үлкен мүмкіндік бар. Сондай-ақ, ғылыми мақалада зерттеудің әдіснамалық негіздері және осы мәселеге қарсы күрес көрініс тапқан.

Түйінді сөздері: кибертерроризм, зерттеу, әдістеме, күрес, қылмыс.

Резюме. В данной статьеприведены данные об актуальных проблемах в уголовном праве такого феномена как киберртерроризм. Кибертерроризм на сегодняшний день является обратной темной стороной монеты по продвижению политики цифровизации, так как чем больше государственные и негосударственные службы внедряют информационные технологии в свои сферы услуг имеется огромный шанс стать жертвой кибертерроризма. Также в научной статье отображены методологические основы исследования и борьбы с данной проблемой.

Ключевые слова: кибертерроризм, исследование, методика, борьба, преступление.

Summery. This article provides data on topical problems in criminal law of such a phenomenon as cyber terrorism. Cyber terrorism today is the dark side of the coin for promoting digitalization policy, since the more government and non-government services introduce information technology into their service sectors, there is a huge chance of becoming a victim of cyber terrorism. Also, the scientific article reflects the methodological foundations of research and the fight against this problem.

Key words: Cyber terrorism, research, methods, fight, crime.

Кибертерроризм - это многогранное явление, вызванное в значительной степени неконтролируемым использованием глобальных сетей, недостаточным вниманием государства, гражданского общества и спецслужб к этому сегменту политики, проявляющееся в атаках на компьютеры, компьютерные программы и сети или находящуюся в них информацию чтобы создать в обществе атмосферу страха и безысходности ради достижения целей и интересов субъектов террористической деятельности, что требует объединения усилий мирового сообщества для эффективного противодействия ей.

Как явление уголовного права, терроризм носит международный характер и в соответствии с рядом международных документов классифицируется как международное преступление. В полной мере это относится к новым формам его проявления - кибертерроризму или, как его часто называют, компьютерному терроризму. Анализ мировых тенденций развития кибертерроризма с высокой степенью вероятности позволяет прогнозировать, что его угроза будет расти с каждым годом.

Количество пользователей Интернета постоянно растет. Их уже 158 миллионов в Соединенных Штатах, девяносто пять в Европе, 90 в Азии, четырнадцать в Латинской Америке и три в Африке. В Казахстане, по разным оценкам, количество пользователей Интернета колеблется от 4,5 до 9 миллионов человек *[Муслимова К.Р., 2017, с. 14]*.

Основываясь на приведенной выше информации, сегодня мы можем сказать, что Интернет охватывает все страны мира, поскольку с помощью новых технологий (с помощью устройств

мобильной спутниковой связи) можно подключиться к Интернету из любой точки мира. Если говорить о развернутой инфраструктуре, то в такой ситуации Интернет сегодня охватывает более 150 стран мира.

Внедрение современных информационных технологий привело к появлению новых форм компьютерных преступлений и компьютерного терроризма - незаконного вмешательства в работу компьютеров, систем и компьютерных сетей, кражи компьютерной информации, незаконного владения, вымогательства. Для него характерны высокая степень запаздывания и уровень раскрытия, при определенных различиях в механизмах совершения и сокрытия компьютерных преступлений. Кроме того, компьютерный терроризм может дестабилизировать ситуацию,поэтому необходимо учитывать негативные факторы, возникшие в связи с нынешним появлением кибертеррористов, и то, как эти факторы могут повлиять на дальнейшее развитие Казахстана.

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев на саммите ШОС призвал участников Шанхайской организации сотрудничества создать новый институт, который поможет странам ШОС бороться с нарастающей угрозой кибертерроризма.«Проблема терроризма влияет на всемирную сеть и требует дополнительных мер по поддержанию кибербезопасности. Создание центра информационной безопасности внесло бы значительный вклад в защиту киберпространства ШОС», - заявил президент Токаев на ежегодном саммите ШОС в Бишкеке *[Вестник Кавказа, 2019]*.

Кибертерроризм это новейшее веяние ведения войн, но не таких прямых и явных, а как раз таки с использованием цифровых скрытных технологий, но тем не менее более разрушительных.

Войны ведутся в контексте их эпохи с использованием оружия, определяемого преобладающими технологиями того времени. При этом были предложены такие концепции, как электронная война, информационная война, сетевая война, кибервойна и кибертерроризм, чтобы объяснить возникающую зону конфликта. В отличие от кинетического оружия, такого как оружие массового поражения, которое мгновенно приводит к многочисленным жертвам, кибервойнатак создает разрушительныеэффектыдругого рода с не менее серьезными последствиями.

Термин кибервойна или кибертерроризм относится к действиям национального государства по проникновению в компьютеры или сети другой страны с целью причинения ущерба или нарушения работы. Считается, что крупнейшие мировые вооруженные силы создают программы кибервойны для ведения своего рода кибертерроризма, причем несколько державных государств, включая США, Китай, Россию, Израиль и Иран, уже считаются участниками, способными к кибервойне. Эти потенциальные военные или террористические угрозы, среди прочего, являются последствиями кибератак: а) на энергосистему может привести каскадный отказ по всей стране с катастрофическими последствиями; б) финансовые системы могут привести к экономической панике и / или краху фондового рынка; в) на водных системах могут открываться плотины, вызывая наводнения или делать целые города непригодными для проживания; (г) на железнодорожных системах (например, при преднамеренном отклонении поездов от маршрута) может вызвать массовые столкновения; (д) по системам управления воздушным движением может привести к массовым жертвам; и (е) на ядерных установках может привести к расплавлению ядерного реактора, что приведет к катастрофической гибели людей. Во многом из слабой цифорвизации многих сервисов указанных выше в Казахстане такой сценарий малоосуществим, однако сегодня мы все больше внедряемся в использование все новых и современных технологий что делают жизнь Казахстанского общества легче, но и как раз таки с одной стороны очень опасным *[Н.Э.Назарбаев, 2003, с. 23]*.

Как уже говорилось, некоторые эксперты предположили, что опасения по поводу кибервойны сильно преувеличены. Недавнее исследование кибервойны в Дартмуте, финансировавшееся компанией DHS, показало, что степень ущерба, который может быть нанесен в результате кибератаки может привести к значительным экономическим издержкам для государственного и частного секторов и ухудшает производительность ключевых инфраструктур (через ИТ-сети, связанные, например, со встроенными компьютерными системами) кажутся правдоподобными и реалистичными. Известный американский эксперт по кибербезопасности Джеймс Льюис из Центра стратегических и международных исследований неоднократно выражал скептицизм в отношении мнения о том, что кибератаки могут привести к гибели людей, ущербу и разрушениям.

Кибератаки не очень разрушительны по сравнению с кинетическим оружием, особенно стратегическим. Кажется справедливым сказать, что в настоящее время вероятность ущерба, смерти и разрушения в результате кибератак низка. Кибероружие будет иметь трудности с жертвами. Признавая серьезность киберугрозы, сотрудники спецслужб в начале 2019 года резко смягчили свою риторику о кибервойне. Например, хотя директор национальной разведки США Джеймс Клэппер заявил Конгрессу в марте 2018 года, что кибератаки являются самой опасной угро-

зой для Соединенных Штатов, хотя данное государство имеет наивысшие протоколы защиты от кибертерроризма, он также сказал, что разведывательное сообщество видит лишь отдаленную возможность крупной компьютерной атаки на Соединенные Штаты в ближайшие два года. Если отбросить риторику, эксперты изо всех сил пытаются найти адекватные ответы на кибератакитеррористов.

Как и в случае с любыми традиционными формами войны, существуют разные уровни интенсивности кибертерроризма как один из аспектов кибервойны. Не все эти типы атак будут направлены на уничтожение ресурсов или перенаправление во время атаки. Некоторые будут участвовать в военной разрушительной или подрывной деятельности институтов общества, некоторые - в сборе разведывательной информации, представляя собой кибершпионаж.

Хотя создание типологии кибероперациий затруднено из-за природы задействованных технологий, Механ (эксперт США по кибербезопасности) предлагает следующую квальцификацию кибертерроризма: кибертерроризм I класса связана с защитой личной информации или личной жизни. Хотя результаты по-прежнему могут быть разрушительными, кибертерроризм первого класса считается самой низкой степенью. Кибертерроризм II класса связана с промышленным и экономическим шпионажем, который может быть направлен против наций, корпораций или других организационных структур. Кибертерроризм класса III связана с глобальной войной и терроризмом, который включает кибервойну, но может также включать атаки на другие части критически важной инфраструктуры. Наконец, кибертерроризм IV класса представляет собой комбинацию методов I - III классов в сочетании с кинетическими военными действиями *[J. Teplinsky, 2013, p. 265-267]*.

Что касается самого кибероружия, оно включает в себя все те базовые кибертехнологии, которые мы можем найти в киберпреступности, а именно вирусы, вредоносное ПО, отказ в обслуживании, шпионаж, постановку помех, блокирование и так далее. Факторами, которые отличают кибертерроризм от киберпреступности, являются объект и уровень интенсивности атаки, а также изощренность стратегии атаки.

Интересным и довольно тревожным событием является то, что в ноябре 2017 года Министерство обороны США впервые пришло к выводу, что кибератаки могут представлять собой акт войны, на который Соединенные Штаты могут ответить, используя традиционную военную силу (т.е. Кинетическую, а не кибер-основной, ответ). На основе данной информации можно предположить что при совершении акта кибертерроризма можно гипотетически развязать неужный военный конфликт между государствами что может привести к огромным бедствиям и проишествиям.

Безусловно, проблема кибертерроризма носит комплексный характер, но, на наш взгляд, в авангарде борьбы с кибертерроризмом должно быть уголовное право. Поэтому необходимо подойти к этой проблеме с точки зрения уголовного законодательства *[Диденко А.И. 2018, с. 2-3]*.

На сегодняшний день в уголовном кодексе Респбулики Казахстан не имеется правонарушения или преступления называемое как кибертерроризм. В УК РК имеется определение за акт совершенного терроризма только по статьям 255-260. Хотя в данных нормах уголовного права и можно найти аспектные элементы отображающие действия совершаемых при кибертерроризме, прямого контекста отоброжающего данное деяние нет.

Однако следует отметить что в действующем Уголовном кодексе Республики Казахстан киберпреступности посвящена целая глава «Уголовные преступления в сфере информатизации и связи», которая содержит 9 статей, регулирующих правоотношения в этой сфере и предусматривающих уголовную ответственность. На наш взгляд, проблему современной киберпреступности необходимо рассмотреть более подробно, поскольку количество преступлений увеличивается, а их проявления разнообразны - от простых мелких нарушений до глобальных атак которые и можно определить как кибертерроризм [*Уголовный кодекс РКот 3 июля 2014 года №226-М ЗРК*].

Для борьбы с киберпреступностью или кибертерроризмом необходимо принять следующие меры - снизить риски в системе защиты национального информационного пространства, предотвратить распространение незаконной информации, защитить казахстанских пользователей от разрушительного и технологического воздействия нелегального Интернета. ресурсов, усиление контроля за использованием телекоммуникационных сетей в противоправных целях операторами связи, совершенствование системы централизованного управления телекоммуникационными сетями и регулирование процесса управления информационными потоками в / из Республики Казахстан при чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера *[Смагулов А., 2017]*.

В связи с тем, что легального определения кибертерроризма в Казахстанском законодательстве нет, логично обратиться к науке. В научной литературе существуют разные мнения о проявлениях кибертерроризма. Поскольку помимо того чтобыпредложить сформулировать их в постановлении о преступлениях акт терроризма, мы считаем логичным ограничиться следующими аспектами которые отоброжали преступление кибертерроризм как отдельную графу преступ-

лений и включало в себя описание следующих действий, например:

- кража или уничтожение общедоступной информации, программного обеспечения и технических ресурсов путем преодоления систем безопасности, внедрения вирусов, программных ошибок и т.д.;

- воздействие на программное обеспечение и информацию с целью их искажения или изменения в информационных системах и системах управления;

- повреждение или активное подавление линий связи, неправильная адресация, искусственная загрузка узлов коммутации.

Важно, чтобы список был открытым, чтобы появление нового способа воздействия на компьютеры, компьютерные программы, компьютерные сети или информацию, которую они обрабатывают в киберпространстве, оставалось наказуемым.

В результате мы надеемся, что в ближайшее время будут приняты соответствующие нормативные акты, которые позволят эффективно бороться с кибертерроризмом с помощью уголовного законодательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Муслимова К.Р. Противодействие международному кибертерроризму.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Муслимова Ксения Рудниковская. – М., 2017. – 70 с.
2. Вестник Кавказа, 2019 // https://vestikavkaza.ru/articles/Kazakhstan-nachinaet-borbu-s-kiberterrorizmom.html
3. Назарбаев Н.Ә. Сындарлы он жыл. – Алматы. «Атамұра», 2003. – 240 с.
4. J. Teplinsky. American University Business Law Review. – NY., 2013. – 345 p.
5. Диденко А.И.Понятие и место кибертерроризма в уголовном праве России // https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-mesto-kiberterrorizma-v-ugolovnom-prave-rossii
6. Уголовный кодекс РК. [Электронный ресурс]. Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-М ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Параграф онлайн». Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=5;-106
7. Смагулов А. Киберщит и «кибермеч» Казахстана. // Казахстанская правда. 2017. // https://kazpravda.kz/articles/view/kibershchit-i-kibermech1

УДК 343.8

TLEUBAEV AZAMAT BOLATOVICH
2nd year doctoral student
the Faculty of law and economics
Zhetysu State University named after I. Zhansugurov

R**esearch supervisor: TAUBAEV BAURZHAN RYSPEKOVICH**
Dean of the faculty of Law and Economics,
PhD, associate professor,
Zhetysu State University named after I. Zhansugurov

DEVELOPMENT OF THE PROBATION INSTITUTE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Түйін. Мақалада пробация институтының ерекшеліктері және оның Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесіндегі рөлі қарастырылады. Пробация институтының тарихи дамуы және оның қалыптасуы. Пробация қызметінің белсенділігі мен мәртебесі.

Түйінді сөздер: пробация, қылмыстық-атқару құқығы, пенитенциарлық жүйе, қылмыстық саясат.

Резюме. В статье рассматриваются особенности института пробации и ее роль в уголовно-исполнительной системе Республики Казахстан. Историческое развитие института пробации и ее становление. Деятельность и статус службы пробации.

Ключевые слова: пробация, уголовно-исполнительное право, пенитенциарная система, уголовная политика.

Summer. The article discusses the features of the Institute of probation and its role in the penal system of the Republic of Kazakhstan. Historical development of the Institute of probation and its formation. Activity and status of the probation service.

Key words: probation, criminal executive law, penitentiary system, criminal policy.

Decriminalization of the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan since the mid-tenth years has prompted a number of changes in legislation and the activities of criminal enforcement services. These changes were dictated rather by economic and social problems, one of which was the burden on the institutions of cuis. In this regard, the need for a full-fledged and continuous modernization of the cuis increases. Probation has played an important role in the transformation, as the positive results of this service and its institutions have a good impact on the criminal enforcement system as a whole.

According to the law of the Republic of Kazakhstan "on probation" dated December 30, 2016, probation is defined as a system of activities and individually defined control and socio-legal measures aimed at correcting the behavior of persons whose categories are defined by law, in order to prevent them from committing criminal offenses. Where the main idea is to help ensure the normal functioning of society by correcting the behavior of the suspect, the accused, and distancing the convicted person from society; re-adaptation and rehabilitation of a person released from an institution of the penitentiary system.

According to the purpose of probation, the following tasks are put forward: first, providing social and legal assistance to persons registered with the probation service; second, executing the types of punishments defined by law that are not related to deprivation of liberty; third, monitoring a convicted person serving a sentence of restriction of liberty, a probationer, or a person released on parole from serving a sentence of imprisonment; fourth, participating in the preparation for the release of a convicted person serving a sentence in an institution of the criminal Executive (penitentiary) system. The duration of probation control is determined by a verdict or court order. These norms are a modern reflection of the ideas of probation in domestic legislation, more precisely in the law of the Republic of Kazakhstan" on probation " dated December 30, 2016 No. 38-VI ЗРК.

A court sentence that determines the type of punishment is applied for execution no later than fifteen days from the date of receipt by the probation service of the relevant court order with a copy of the sentence (definition, resolution). The probation service-first, keeps records of convicts; second, explains to convicts the procedure and conditions for serving sentences, as well as monitoring the serving of sentences; third, monitors the correctness and timeliness of deductions from the wages of convicts and transfers the amounts withheld to other States; fourth, once a month conducts a preventive conversation with the convict; fifth, if necessary, sends convicts to the employment centers for employment; sixth, in relation to the

convict who has disappeared in order to evade serving his sentence, carries out initial search measures and submits a notice to the court about the wanted list [Chukmaitov D.S., 2016, 312 p].

A prerequisite for the appearance and development of the institution of probation, which originated the institution of probation, was the realization in the second half of the XVIII century, the legal community and the law enforcers leading countries of the world, the extreme efficiency of the use of imprisonment. The deprivation of liberty has been sharply criticized for failing to solve the main task of criminal punishment-social rehabilitation and correction of offenders. This led to the introduction of an institution in criminal law that, for the Commission of less dangerous crimes, would make it possible to pass a sentence that would not only be carried out immediately, but might not be executed at all.

This issue was discussed at the first international prison Congress in London in 1872, then at the same Congress in Rome in 1885, at the Congress of the Union of international law in Brussels in 1889, and was the subject of special consideration at the 4th International prison Congress in St. Petersburg in 1890 [Tagantsev, N.S., 1902, 450 p.].

It should be noted that the literature sources define the country of conditional sentence differently. Thus, according to A. A. Piontkovsky [3, Piontkovsky, A. A., 1894, 40 p.], this Institute was first formed in 1869 in North America. In turn, Von List pointed to the primacy of the prison reformer Beranger, who proposed the introduction of probation in France in 1884 [List, F. F., 2004, 43 p.]. Other theorists believed that probation was first introduced in England in 1820 (and even earlier), others in continental Europe, namely in Belgium by the Law of may 31, 1888 [Tkachevsky, Yu. I., 2003, 36 p.], [Austin James, 2011, 35 p.].

Over the long history of its existence, probation has undergone a number of fundamental changes from the original form of a type of suspended sentence to an independent type of punishment, a modern alternative to imprisonment. It is natural that in the process of development of this institution, views on it also changed. If before 1935, American lawyers believed that the functions of probation were limited exclusively to monitoring supervised persons, then later it is considered as a means of reducing recidivism [1973, 39 p.]. It should be noted that currently the judgment about probation as an alternative to imprisonment is quite common. Its appearance was due to the "imperfection" of the punishment in the form of imprisonment and the General growth of the" prison population " in the world. In the words of the famous Norwegian criminologist N. Christie, in the second half of the XX century, most civilized countries are aware of the "crisis of punishment", the crisis of criminal policy and criminal justice, the crisis of police control [Christie, N., 2001, 214 p.].

At the present stage, as a result of the concern of the international community, special international standards have been adopted on legal sanctions that are alternatives to imprisonment. The United Nations standard minimum rules for non-custodial measures (the Tokyo Rules), adopted by the United Nations General Assembly on December 14, 1990, indicate that "alternatives to imprisonment can be effective means of treating offenders in society, both for the benefit of offenders and society". Guidelines for the re-socialization of offenders are clearly expressed in Recommendation (92) 16 on the European rules for the application of public sanctions and penalties, adopted in 1992. CE. Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe, such as: recommendation no. K22 (99), of 30.09.1999; recommendation K (97) 12 of 10.09.1997 and recommendation K (2003) 22 of 24.09.2003. [Michelle S.Phelps, 2014, 51 p.].

Today, the progressive world community is observing the international standards as alternatives to imprisonment, and how the basic measures of punishment not related to deprivation of liberty, which should apply in the first place. Having come to a consensus that deprivation of liberty should be resorted to only in exceptional cases, when it is in the interests of the safety of the victim, society and the process of re-socialization of the convicted person. Moreover, there is an opinion that the entire modern penitentiary system is a huge experiment that ended unsuccessfully and requires very high costs, they suggest returning to the old "community" justice system [Voskobitova, L.A., 2001,78p.].

At the same time, attention should be paid to the statement of the authors, who note that the cost of keeping one prisoner, based on the requirements of international standards, is about $ 20,000 per year, while one convicted person without isolation in a penitentiary institution costs the taxpayer not much more than $ 1,000 per year. They also point out that the advantages of probation are not limited to this and include a fairly low recidivism of crime, the possibility of the least painful rehabilitation of the offender, who is not subjected to the destructive influence of places of deprivation of liberty. In addition, the use of probation contributes to a more flexible criminal policy of the state in relation to crimes of varying severity and in relation to various categories of offenders, since it allows you to take into account the characteristics of the criminal's personality when determining the penalty and implement the principles of social justice and individualization of the appointment and execution of punishment [Khutorskaya, N. B., 2003, 45 p.]. The positive attitude of both the state and society to the problems and achievements of probation allows us to have optimistic forecasts for the future development of probation institutions in our country [Akkulev, A. Sh. 2010, 41 p.].

In Kazakhstan, probation in its current form was born after the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on probation services" dated February 15, 2012. The vector of development of probation was affected by the turning point of the penal system associated with its transfer in 2011 from the Ministry of justice back to the Ministry of internal Affairs. This event made significant adjustments to the original probation model, and its draft was simplified by eliminating certain provisions. As a result, a probation service with truncated powers was created at that stage.

The independent law "on probation" adopted on December 30, 2016 gives Kazakhstan's probation model a certain system, builds a logical chain of its varieties, and lays down the main organizational provisions. The main purpose of probation, as before, remains the provision of social and legal assistance, which will now apply not only to convicted and former convicts, but also to suspects and accused persons. In General, the developers of the law have taken serious steps to bring the domestic probation service closer to international standards. Nevertheless, if we talk about probation in a broad sense, that is, not as a service, but as a legal institution, then a comparative analysis of foreign and Kazakh models, despite the external similarity, reveals certain fundamental differences. Without going into the legal details, we will try to cover them. The most important difference is in the essence of probation. In foreign legislation and law enforcement practice, this essence lies on the very surface. The word "probation" is from the English "probation", and literally translates to"test". And this is not an empty phrase, the test mode is permeated with all probation, all its varieties. The idea of probation is to reduce the "prison population" by giving the offender the opportunity to avoid incarceration or reduce their sentence, but only if they successfully pass the test. This test is expressed through the responsibilities that imposes on the court to pay damages to the victim and to bring him a public apology, perform free work on social projects, to undergo medical treatment, do not drink alcohol, not to engage in certain activities or conversely to engage in specific useful activities, to be trained, not to visit certain places or establishments, to reside at a specific address at a certain time not to leave home to report to the probation service at her call, etc.

Probation supervision is voluntary, in accordance with the United Nations standard Minimum rules for non-custodial measures (Tokyo rules) of 14 December 1990. In some countries, if the defendant agrees to probation, the sentence is imposed for a short time, for example, the courts of the state of Hawaii in the United States initially specify the terms of imprisonment and probation in the sentence. This approach is based on the natural desire of the offender to preserve his freedom, and in prison to speed up the release, so he agrees to many restrictions and responsibilities [Salamatov E., 2017, 258 p.], [Geta M. R., 2016, 303 p.].

Pursuing a good goal-to reduce the "prison population", Kazakhstan in the XXI century turned to international experience. This desire is due to the recognition of the validity of the thesis that it is impossible to correct a person by isolating him from a law-abiding society. In addition, life has shown that the widespread use of deprivation of liberty has only led to additional criminalization of society; for everyone who has served a prison sentence, especially in the conditions inherited from the Soviet state of the detachment-barrack system, inevitably absorbs the prison subculture into their consciousness, which they mentally carry into society after their release.

Therefore, the study of international experience and the search for the most effective mechanisms for reducing the number of prisoners logically led to the import and attempt to introduce into national legislation such a widespread legal institution as probation [Dzhansarayeva R. E., 2014].

Next, we would like to draw attention to some of the problems that exist in the legislation on probation. Familiarization with the provisions of the law of the Republic of Kazakhstan "On probation" of December 30, 2016 in terms of pre-trial probation showed the following. The article defines it as "activities and a set of measures to provide social and legal assistance to a suspect or accused, aimed at correcting their behavior." As you can see, the bias is to provide assistance. Article 13 stipulates: "pre-trial probation is not applied to people who are subject to a preventive measure in the form of house arrest or detention." It is not clear why it is forbidden to prepare a social report on these categories of persons? The same article states that "the probation service makes a pre-trial report submitted to the person to whom pre-trial probation is applied before the start of the trial". At the same time, neither this law nor the accompanying one provides for the participation of a probation officer in court proceedings. It turns out that the defendant himself must read the report in relation to himself and make recommendations about his punishment [Michelle S.Phelps, 2014, 51 p.].

It is obvious that this mechanism will not work without additions to the Criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan. First, the probation officer must be made a participant in the criminal process so that he can appear in court. Second, the social report should be given legitimacy, without which it will not be relevant to the court. Thus, if we want our probation to be probation in the generally accepted sense, we will have to work scrupulously to adjust the criminal and criminal procedure legislation. Probation is an interdisciplinary Institute and it cannot be created only within the framework

of penal legislation and criminally-executive system, the test mode must be laid primarily in the Penal code and supported by norms of the Criminal procedure code.

In our conditions, full-fledged probation would not just update the approaches to the execution of sentences, but would change the very philosophy of punishment, as it would turn offenders to face society, which has long been justified in other countries.

At the end of this article, we would like to highlight the status of probation services. Given that the specifics of this service are very different from working in closed institutions, in some countries probation is either structurally not part of the prison system, which does not prevent them from working closely together, or, being inside it, it has more organizational independence.

In our country, the probation service does not have independence, in the structure of regional departments of the CCES, its divisions have only the status of departments. These departments are organizationally, human resources, material and financial, etc. completely subordinate to the heads of departments, for which the priority direction is correctional colonies and pre-trial detention centers, with all the consequences that follow from this. Due to the existing hierarchy of positions, probation officers who want to grow up the career ladder try to transfer to closed institutions of the cuis for operational and regime positions.

These and other circumstances, unfortunately, hinder the development of Kazakhstan's probation service. Objectively speaking, we simply renamed the criminal executive inspectorate into the probation service and were satisfied with this. It is too early to talk about probation as a system-forming, cross-sectoral legal institution. However, this is not a reason to be disappointed. Western countries have been moving towards modern probation models for decades, experimenting and adopting the best from each other. It remains for us to study their experience more deeply and, by adjusting our legislation, introduce the best world standards in our country, taking into account our mentality, legal culture and the system of state and social structure [Salamatov E., 2017, 258 p.].

REFERENCES:

1. Chukmaitov D. S. Criminal Executive Law of the Republic of Kazakhstan. Textbook/ 2nd edition ed. - Almaty: Zheti Zhargy, 2016 -312 p.
2. Tagantsev, N. S. Russian criminal law: Lectures. Part of the General. Vol. 1, 2nd ed., - St. Petersburg: State Type., 1902..
3. Piontkovsky, A. A. On conditional conviction, or the system of testing: Criminal and political research. Odessa: Type-lit. Headquarters of the Odessa military district, 1894.
4. List, F. F. Tasks of criminal policy. Crime as a socio-political phenomenon. / Comp. And a Preface by Ovchinsky, B. C. - (Library of criminologist). - M,: INFRA-M, 2004.
5. Tkachevsky, Yu. I. the Concept of conditional conviction // Bulletin of MSU. Vol. Il.Right. 2003. No. 3. P. 36.
6. About some tendencies of the development of criminology. Based on the materials of the VI International criminological Congress. - M., 1973.
7. Christie, N. Fighting crime as an industry. - M.: ROO " Center for assistance to criminal justice reform. 2001.
8. Voskobitova, L. A. Judicial power: emergence, development, typology: Textbook // - Stavropol.,: Stavropolservisshkola, 2001. - 128c.
9. Khutorskaya, N. B. International standards and organization of activities of the probation service abroad // Proceedings of the International conference: "Development of the penitentiary system in the Kyrgyz Republic: results, problems and prospects". Bishkek, 2003.
10. Akkulev, A. Sh. " Separate issues of probation" https://online.zakon.kz /
11. Salamatov E. "Problems of Kazakhstan probation. The Magazine «Femida» 2017 No. 6 (258)
12. Geta M. R. "Criminal law: limits, objects and means of influence in the fight against crime in modern Russia". - M.: Norm, 2016. - P. 303.
13. R. E. Dzhansarayeva, R. A. Romashov - "the mechanism of penetrative legal regulation" 8th International Scientific Conference "European Applied Sciences: modern approaches in Scientific researches": 30.01.2014, Stuttgart, Germany.
14. Michelle S.Phelps, The Paradox of Probation: Community Supervision in the Age of Mass Incarceration, Mar 1st 2014, 51 p.
15. Austin James, Making Imrisonment Unprofitable, Criminology & Public Policy 2011, 10:629-35

УДК 343,2

УТАНОВ МУХТАРХАН АЙДАРХАНОВИЧ
Доктор юридических наук, доцент
Университет «Астана»

ОСНОВАНИЯ, УСЛОВИЯ, ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Түйін. Жұмыс қылмыстық жауаптылықтан босатудың қылмыстық-құқықтық және қылмыстық іс жүргізу регламенттеу мәселелеріне арналған. Қылмыстық-құқықтық институттың мазмұны ашылды (негіздері мен шарттары). Сот практикасын талдау негізінде соттардың қылмыстық жауаптылықтан босату мәселелерін регламенттейтін қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заң нормаларын екіұшты немесе дұрыс түсінбеуі, түсіндіруі және қолдануы көрсетілген. Қылмыстық заңды және құқық қолдану практикасын жетілдіру бойынша ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: шын өкіну; жағдайдың өзгеруі; ескіру мерзімдері; тараптардың татуласуы; іс жүргізу келісімі; қылмыстық саясат; қылмыстық істердің тоқтатылуы; ақталмайтын негіздер.

Резюме. Работа посвящена вопросам уголовно-правовой и уголовно-процессуальной регламентации освобождения от уголовной ответственности. Раскрыто содержание уголовно-правового института (основания и условия). На основе анализа судебной практики показано неоднозначное или неправильное понимание, толкование и применение судами норм уголовного и уголовно-процессуального закона, регламентирующих вопросы освобождения от уголовной ответственности. Даны рекомендации по совершенствованию уголовного закона и правоприменительной практики.

Ключевые слова: деятельное раскаяние; изменение обстановки; сроки давности; примирение сторон; процессуальное соглашение; уголовная политика; прекращение уголовных дел; нереабилитирующие основания.

Summary. The work is devoted to the issues of criminal law and criminal procedure regulation of exemption from criminal liability. The content of the criminal law Institute (grounds and conditions) is revealed. Based on the analysis of judicial practice, the ambiguous or incorrect understanding, interpretation and application by the courts of the norms of the criminal and criminal procedure law regulating the issues of exemption from criminal liability is shown. Recommendations for improving the criminal law and law enforcement practice are given.

Keywords: active remorse; changes in the situation; limitation periods; reconciliation of the parties; procedural agreement; criminal policy; termination of criminal cases; non-rehabilitating grounds.

Уголовная политика Республики Казахстан развивается в двух известных направлениях: 1) усиление мер уголовной репрессии и 2) смягчение мер уголовной репрессиивплоть до исключения. Наличие в Уголовном кодексе РКот 2014 года института освобождения от уголовной ответственности обусловлено вторым вектором казахстанской уголовной политики, направленного на поэтапное сокращение сферы применения уголовной репрессии по отношению клицам, не представляющим большой общественной опасности, а также снижение удельного веса осужденных в стране[1].

Вместе с тем,институту освобождения от уголовной ответственности отводится особо важная роль в профилактике и предупреждении преступности.По мнению О.Ю. Аввакумовой, для решения этой задачи государствунеобходимо использовать различные меры, в том числе направленныена стимулирование позитивного поведения граждан после совершения преступления[2].

В ряде публикаций отмечено, что нормы данного института обладаютеще воспитательным эффектом. Так, известный казахстанский ученый Е.О. Алауханов, научные изыскания которого в основном посвящены изучению криминологических проблем предупреждения и профилактике преступности, считает, что уголовно-правовые нормы об освобождении от уголовной ответственности оказывают в целом обще-профилактическое воздействие. В соответствии с предложенной им трехзвенной классификации уголовно-правовых норм, критерием которых является профилактическое содержание, виды освобождения от уголовной ответственности образуют группу, оказывающих воспитательное воздействие[3].

[1] «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года». [Электронный ресурс]:Указ Президента РК от 24 августа 2009 года № 858. Доступ предоставлен Информационно-правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_

[2] Аввакумова О.Ю. Уголовно-правовая регламентация освобождения от уголовной ответственности.автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аввакумова Ольга Юрьевна. – Тюмень, 2007. - С. 3.

3Профилактика преступлений [Текст] : учеб. / Е. О. Алауханов, З. С. Зарипов; [отв. ред.: Е. И. Каиржанова, В. Е. Квашис] - Алматы :Заңәдебиеті, 2008. – С. 62-63.

Конечно, в отличие от старого уголовного законодательства, современное не говорит о такой цели наказания как перевоспитание. Казахстанское общество и государство заинтересовано лишь в том, чтобы осужденный встал на путь исправления ивпредь не нарушал уголовный закон. Тем не менее, невзирая на то, что перевоспитать людей невозможно, одним из важных факторов в предупреждении и профилактике преступлений остается воспитание каждогогражданина в духе уважения закона, а также прав и свобод и законных интересов иных граждан.

К сожалению, не все авторы положительно относятся к институту освобождения от уголовной ответственности, в целом видя в нем нарушение принципов неотвратимости уголовной ответственности и наказания, а также справедливости. Так, Ф.Р. Ахмеджанов, С.М. Рахметов полагают, что в результате гуманизации уголовного закона расширился перечень норм, предусматривающих возможность освобождения от уголовной ответственности, вследствие чего в разы увеличилось количество уголовных дел, прекращенных по нереабилитирующим основаниям, а освобождение от уголовной ответственности приобрело массовый характер.Авторы опасаются того, что такое положение дел в стране можетусугубить криминогенную обстановку, поскольку не все освобожденные от уголовной ответственности лица правильно оценивают проявленный в отношении них государством акт гуманизма, а органы уголовного преследования и суд будут необоснованно прекращать уголовные дела[1].

Очевидно, сторонники такого подхода забывают о том, что государство в борьбе с преступностью используют различные приемы, способы и средства, посредством которых осуществляется правовая охрана и правовое регулирование общественных отношений. Среди них такие общепризнанные методы, как: принуждение, убеждение и поощрение. В уголовно-правовом регулировании общественных отношений используется также поощрение, оно имеет место при освобождении от уголовной ответственности или наказания, добровольном отказе от совершения преступления, обстоятельствах исключающих преступность и наказуемость деяния и др.

Вспомним, что реформатор уголовно-правовой науки У.С. Джекебаевв одной из своих работ, посвященных принципам уголовного права РК, дал исчерпывающий ответ тем, кто предлагал исключить из УК РК институт освобождения от уголовной ответственности ввиду его противоречия принципам неотвратимости уголовной ответственности и наказания[2].

К тому же, советские и постсоветские ученые,проводившие на глубоком монографическом и диссертационном уровне исследования по этой теме, убедительно доказали, что освобождение от уголовной ответственностине противоречит принципам уголовного права и соответствует целям уголовной политики.

Научный интерес к теоретическим и практическим вопросам освобождения от уголовной ответственности проявлялся всегда, а еще больше возрос с принятием в 2014 году нового Уголовного и Уголовно-процессуального кодекса РК. Итак, УК РК от 2014 года предусматривает следующие семь видов освобождения от уголовной ответственности:

1) в связи с деятельным раскаянием (ст. 65 УК);

2) при превышении пределов необходимой обороны (ст. 66 УК);

3) при выполнении условий процессуального соглашения (ст. 67);

4) в связи с примирением (ст. 68 УК);

5) в связи с изменением обстановки (ст. 70 УК);

6) в связи с истечением срока давности (ст. 71 УК);

7) на основании акта амнистии или помилования (ст. 78 УК).

Обратим внимание на то, что УК РК от 2014 года в редакции, действовавшейдо 27 декабря 2019 года, предусматривал такой вид освобождения от уголовной ответственности как освобождение от уголовной ответственности с установлением поручительства. По истечении десяти календарных дней после дня первого официального опубликования Закона РК от 27 декабря 2019 года № 292-VI, заголовок ст. 69 УК изложен в следующей редакции: «Статья 69. Освобождение от наказания с установлением поручительства»[3].

Стоит упомянуть о том, что утратившему силу УК РК от 1997 года неизвестны такие виды освобождения от уголовной ответственности и наказания, как: «при выполнении условий процессуального соглашения» и «с установлением поручительства».

Прежде всего, следует определиться с юридической сущностью и правовой природой института освобождения от уголовной ответственности. Их характеризуют следующие важные моменты:

1) деяния лица, освобождаемого от уголов-

[1]Ахмеджанов Ф.Р., Рахметов С.М. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному законодательству Республики Казахстан.// Вестник Института законодательства РК, 2017. - № 4 (49). - С. 78.

[2]Джекебаев У.С. Основные принципы Уголовного права РК. (Сравнительный комментарий к книге Дж. Флетчера и А.В. Наумова «Основные концепции современного уголовного права»). А: Жетiжарғы, 2001. – С. 140.

[3] «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и усиления защиты прав личности» [Электронный ресурс]:Закон РК от 27 декабря 2019 года № 292-VI ЗРК.Доступ предоставлен Информационно-правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000292

ной ответственности, содержат в себе все признаки уголовного правонарушения (уголовного проступка и преступления).

2) освобождение от уголовной ответственности предполагает освобождение от всех последствий совершенного уголовного проступка или преступления (наказанияи судимости).

3)освобождение от уголовной ответственности возможно только при наличии четких оснований и условий, которые в своей совокупности присущи тому или иному самостоятельному виду освобождения от уголовной ответственности.

4) наличие оснований для освобождения от уголовной ответственности свидетельствуют о наличии оснований для привлечения лица к уголовной ответственности по той или иной статье Особенной части УК.

5) институт освобождения от уголовной ответственностиявляетсясамостоятельным институтом Общей части УК РК.

6) нормы об освобождении от уголовной ответственности включены в систему поощрительных уголовно-правовых норм.

7) освобождение от уголовной ответственности является эффективным средством урегулирования уголовно-правового конфликта.

В силу перечисленных характеристик, освобождение от уголовной ответственности отличается от институтов добровольного отказа от уголовного правонарушенияи освобождения от наказания, а также от обстоятельств, исключающих преступность и наказуемость деяния и смягчающих уголовную ответственность и наказание. Вместе с тем, обстоятельства, при наличии которых лицо освобождается от уголовной ответственности,отличаются от тех обстоятельств, когда лицо не подлежит к уголовной ответственности. Среди таких обстоятельств Э.Б. Аблаевавыделяет: несовершеннолетие;отставание в психическом развитиинесовершеннолетнего; достигшего возраста уголовной ответственности;невменяемость; малозначительность деяния; невиновное причинение вреда или создание угрозы причинения вреда; свидетельский и общеуголовный иммунитет[1].

Важно установить основание и условие освобождения от уголовной ответственности. Однозначного ответа на этот вопрос нет, так как мнения ученых разделяются, что, в свою очередь, нередко на практике приводит к путанице. В теории уголовного права относительно оснований освобождения от уголовной ответственности уже состоялись научные дискуссии. Проанализировав различные мнения, выделяем четыре группы авторов, по своему понимающих основания освобождения от уголовной ответственности. Так, первая группа авторов считает, что совокупность предпосылок (условий, обстоятельств), лежащих в основе того или иного освобождения от уголовной ответственности, является основанием освобождения от уголовной ответственности[2]. Вторая группа авторов считает, что основанием освобождения от уголовной ответственности является небольшая степень общественной опасности совершенного деяния и личности виновного[3]. Третья группа авторов считает, что основанием освобождения от уголовной ответственности является возможность исправления виновного без применения наказания[4]. Четвертая группа авторов считает, чтоименно позитивное посткриминальное поведение является основанием освобождения от уголовной ответственности[5].

На основе представленных мнений и определения понятий основания и условия, Э.Б. Аблаева дает следующие пояснения. Например, основанием применения ч.1 ст.65 УК является деятельное раскаяние, выразившееся в явке с повинной, способствовании раскрытию или расследованию преступления, при условии совершения им впервые преступления небольшой или средней тяжести. Если данным лицом совершено тяжкое и особо тяжкое преступление, то наличие указанных действий будет служить основанием смягчения уголовной ответственности и наказания. Основанием освобождения по ч.1 ст.67 УК РК является примирение с потерпевшим, выразившееся в возмещении ущерба или заглаживании причиненного преступлением вреда, а условием выступает совершение преступления небольшой или впервые средней тяжести. При совершении лицом тяжкого или особо тяжкого преступления, действия виновного по возмещению имущественного ущерба и морального вреда, причиненных в результате преступления, или иных действий, направленных на заглаживание вреда, причиненного преступлением, будут являться основанием смягчения уголовной ответственности и наказания[6].

С учетом представленных выше мнений, основанием освобождения от уголовной ответственности будет являться положительное

[1]Аблаева Э.Б. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному праву Республики Казахстан: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аблаева Эльвира Бекболатовна. – Астана, 2010. С. – 43-44.

[2] Магомедов А.А. Уголовная ответственность и освобождение от нее: Эволюция правовых воззрений и современность: Автореферат ... дисс. на соискание уч. ст. док.юрид. наук: /12.00.08: / Магомедов, АсбегАхмеднабиевич. - М., 1998. - С. 5.

[3] Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. М.; Наука. 1974. – С. 49.

[4] Барабаш А.С. Прекращение уголовных дел в стадии предварительного расследования в связи с применением мер административного взыскания: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Барабаш Анатолий Сергеевич. – Л., 1982. - С.10.

[5] Сабитов Р.А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия): монография/ под ред. Р.Р. Галиакбарова, Томск: Изд-во Томского ун-та, 1985. - С. 147.

[6] Аблаева Э.Б. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному праву Республики Казахстан: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аблаева Эльвира Бекболатовна. – Астана, 2010. – С. 41-42.

постпреступное поведение лица, совершившего уголовное правонарушение, наличие которого ставит перед органами, ведущими уголовный процесс,вопрос о возможности прекращения в отношения него уголовного дела. Однако для освобождения от уголовной ответственности решающее значение имеют не толькообстоятельства, характеризующие личность правонарушителя после совершения уголовного правонарушения. Законодатель в некоторых случаях допускает освобождение от уголовной ответственности лиц, впервые совершившихуголовный проступок либо преступление. Это правило выступает в качестве условий освобождения от уголовной ответственности, а вместе с тем условием, которое в совокупности с иными образуетобстоятельства, характеризующие личность правонарушителя до совершения уголовного правонарушения. Если признать, что условием является именно то обстоятельство, от которого и зависит освобождение от уголовной ответственности, значит, в качестве таковых в одних случаях будут признаваться степень общественной опасности совершенного деяния, а в других, в том числе и личность правонарушителя. При этомнекоторые виды освобождения от уголовной ответственности имеют свои основания и условия. Например, основанием освобождения от уголовной ответственности по ст. 71 УК являются определенные сроки, истекшие со дня совершения уголовного правонарушения и до момента вступления приговора суда в законную силу. Условием выступают те обстоятельства, которые свидетельствуют о том, что в течение давностных сроков лицо не совершило нового преступления и не уклонилось от следствия и суда. Основанием освобождения от уголовной ответственности по ч. 2 ст. 70 УК РК является последующее безупречное поведения лица ко времени рассмотрения дела в суде, исключающее его общественную опасность. А условием является совершение впервые уголовного проступка либо преступления небольшой или средней тяжести. Таким образом, при наличии условий, позволяющих освободить лица от уголовной ответственности, орган ведущий уголовный процесс прекращает в отношения него уголовное дело и одновременно уголовное преследование. Как отметила Несвит В.В., «уголовное дело или уголовное преследование может быть прекращено по основаниям, исключающим уголовную ответственность и основаниям, освобождающим отуголовной ответственности»[1].

Перейдем к процессуальномупорядку прекращения уголовных дел или уголовного преследования в силу оснований освобождения от уголовной ответственности. Во-первых, освобождение от уголовной ответственности является обстоятельством, исключающими производство по делу.В соответствии с п. 4) ч. 1 ст. 35 УПК РК, уголовное дело подлежит прекращению за истечением срока давности привлечения к уголовной ответственности. В соответствии с п. 12) ч. 1 ст. 35 УПК, уголовное дело подлежит прекращению в отношении лица, подлежащего освобождению от уголовной ответственности в силу положений УК РК.

Во-вторых,освобождение от уголовной ответственности является обстоятельством, позволяющим не осуществлять уголовное преследование. В соответствии с п. 1 ст. 36 УПК РК, орган уголовного преследования и суд при наличии соответствующих обстоятельств, в пределах своей компетенции вправе прекратить уголовное преследование с освобождением лица от уголовной ответственности.Случаи, предусмотренные ч. 1 ст. 65, статьями 66 и 67, частями 2 и 3 ст. 68, частями 1 и 3 ст. 83, а также примечаниями статей 441, 442, 444 – 448, 453 УК РК, признаются обстоятельствами, позволяющими не осуществлять уголовное преследование.

Следовательно, уголовное дело не может быть возбуждено, а возбужденное уголовное дело подлежит прекращению в отношении лиц, которые в силу положений УК РК, подлежат освобождению от уголовной ответственности. Представляется, что в названных выше случаях прекращение уголовного дела выступает процессуальной формой реализации уголовно-правового освобождения от уголовной ответственности.

В-третьих, освобождение от уголовной ответственности является нереабилитирующим обстоятельством, которое лишает освобождаемого от уголовной ответственности лица права на реабилитацию. Об этом свидетельствуют нормы процессуального права и разъяснения Верховного Суда РК. Так, к лицам, имеющим право на реабилитацию, ст. 37 УПК не относит лиц, в отношении которых органом уголовного преследования и суда прекращено уголовное дело по основаниям, предусмотренным пунктами 3), 4) и 12) ч. 1 ст. 35 УПК РК.Уголовное дело не может быть возбуждено, а возбужденное уголовное дело подлежит прекращению органом уголовного преследования и судом только при наличии оснований и условий, указанных в УК РК. При этом наличие оснований и условий освобождения от уголовной ответственности недостаточны для того, чтобы не возбуждать уголовное дело или прекратить возбужденное уголовное дело. Необходимо также, чтобы лицо признало свою вину в совершенном уголовном правонарушении и не возражало против прекращения уголовного дела. Так, в соответствии с ч. 5 ст. 36 УПК РК, прекращение уголовного дела по основаниям, указанным в ч. 1 ст. 36 УПК, не допускается, если подозреваемый, обвиняемый,

[1] Несвит В.В. Процессуальный порядок освобождения от уголовной ответственности: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Несвит Виктория Викторовна. – М., 2002. -С. 14.

подсудимый или потерпевший против этого возражают. В таком случае производство по делу продолжается в обычном порядке.

Верховный СудРК разъясняет, что до прекращения дела лицу, совершившему преступление, потерпевшему, а также заявителю должны быть разъяснены правовые последствия основания прекращения дела и право на возражение против прекращения по этому основанию. Потерпевшему и заявителю также следует разъяснить, что он не вправе после прекращения дела по ст. 68 УК ставить вопрос о возобновлении уголовного преследования в отношении того же лица по тому же обвинению[1].

Интересной представляется позиция казахстанских процессуалистов, обративших внимание при обсуждении проекта нового УПК РК на то, что прекращение уголовного дела на стадии досудебного расследования осталось вне судебного контроля. Так, по мнению А.Н.Ахпанова и других прекращение досудебного расследования по нереабилитирующим основаниям органами уголовного преследования противоречит положениям Всеобщей Декларации прав человека и гражданина, Международного пакта о гражданских и политических правах, а также Конституции РК. Авторы считают, чтопри прекращении уголовных дел на досудебной стадии вывод о виновности лицаформулируетсяиз-за недостатка процессуальных гарантий, что свидетельствует об ограничении его конституционных прав. В связи с этим профессор А.Н. Ахпанов и другие предлагают принятие решения о прекращении уголовных дел по нереабилитирующим основаниям передать в исключительные полномочия следственного судьи[2].

В круг вопросов, подлежащих рассмотрению следственным судьей, указанных в ст. 55 УПК РК, не входит санкционирование прекращения уголовных дел органами уголовного преследования по нереабилитирующим обстоятельствам. Тем не менее, в целом полномочия следственного судьи заключаются в осуществлении им судебного контроля за ходом досудебного производства. Кроме того, следственный судьяв порядке, установленном ст. 106 УПК РК, рассматривает жалобы лиц о нарушении их прав и свобод действием, бездействием и решением прокурора, органов следствия и дознания, в том числе о прекращении уголовного дела. Следственный судья при рассмотрении таких жалоб не разрешает дело по существу, не дает оценку имеющимся в деле доказательствам инеделает выводов о доказанности или недоказанности вины. Предметом судебного контроля является: 1) проверка наличия либо отсутствие материально-правовых и процессуальных оснований для принятия решения по делу; 2) выяснение соблюдения норм закона при совершении прокурором, органом следствия и дознания действий (бездействия) и принятии решений. Возможно, в силу изложенных моментов, следственный судья не должен рассматривать вопросы о санкционировании прекращения уголовных дел на досудебном производствепо нереабилитирующимоснованиям.

Следующим выяснению подлежит вопрос о правильном применении органами уголовного преследования и суда норм уголовного закона об освобождении от уголовной ответственности. Для этого обратимся к некоторым уголовным делам, прекращенных в силу статей 65-71 УК РК.

Итак, обобщение судебной практики по различным категориям уголовных дел, рассмотренных судами республики за 9 и 10 месяцев 2015 года, показало, что в целом они при освобождении от уголовной ответственности правильно понимают,толкуют и применяют нормы материального и процессуального закона. Лишь в редких случаях выявлены нарушения норм уголовного и уголовно-процессуального закона. Так, в одних случаях суды до прекращения уголовного дела по нереабилитирующим обстоятельствам сторонам не разъяснили их права и обязанности, а также последствия прекращения уголовного дела. В других случаяхсуды неправильно применяют нормы уголовного закона, регламентирующие вопросы освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением, о чем свидетельствует судебная практика по уголовным делам о преступлениях, предусмотренных ст. 430 УК РК.Неправильное применение норм уголовного закона заключается в том, что суды уголовные дела о преступлениях, предусмотренных ст. 430 УК РК, объектом которых являются интересы правосудия и порядок исполнения наказания, прекращают с применением ч. 1 ст. 68 УК РК, а не ч. 3 ст. 68 УК РК. В третьих случаях судами не достигнуто единообразие судебной практики по уголовным делам, прекращенных в связи с примирением. В пятых случаях суды в качестве оснований освобождения от уголовной ответственности применили обстоятельства смягчающие уголовную ответственность и наказание[3].

Анализ уголовных дел, прекращенных суда-

[1] «О судебной практике по применению статьи 68 Уголовного кодекса Республики Казахстан». [Электронный ресурс]:-Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 21 июня 2001 года N 4. Доступ предоставлен Информационно-правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P01000004S_

[2] Ахпанов А.Н., Азаров В.А., Амиргалиев А.А. Пределы и механизм судебного контроля в стадии досудебного расследования: анализ проекта УПК Республики Казахстан // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права, 2014. - № 1. - С. 158-159.

[3] См.: Обобщение судебной практики по различным категориям уголовных дел, рассмотренных судами республики за 9-10 месяцев 2015 года. URL: https://sud.gov.kz/rus/court-acts

ми в силу оснований и условий освобождения от уголовной ответственности, позволяет заключить, что правоприменительная практика далека от совершенства. Верховному Суду РК как высшему судебному органу следовало бы в целях обеспечения правильного понимания, толкования и применения судами норм материального и процессуального права, регламентирующих вопросы освобождения от уголовной ответственности, дать соответствующие разъяснения. Сегодняимеется одно единственное нормативное постановление Верховного Суда РК, посвященное судебной практике освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением, которое было издано еще в 2002 году. Сложности в правоприменительной практике вызваны тем обстоятельством, что некоторые нормы об освобождении от уголовной ответственности имеют схожий характер. Соответствующего рода разъяснения позволили быустранитьпроблему конкуренции уголовно-правовых норм, разграничить основания освобождения от уголовной ответственности по той или иной статье или части статьи УК РК, а также достичь единообразия в судебной практике.

Однако такого рода проблемы имеют место на практике не только вследствие неправильного применения органами уголовного преследования и суда норм материального и процессуального права, но и в силу несовершенства самого уголовного закона. На наш взгляд, законодатель в отдельных случаях допускает незаслуженное освобождение от уголовной ответственности некоторых лиц. По сути нормы института освобождения от уголовной ответственности направлены на стимулирование лица, совершившего уголовное правонарушение, к совершению каких-либо положительных действий взамен на его освобождение, Однако, этоисключено при освобождении от уголовной ответственности на основании ч. 2 ст. 70 УК РК.Соответственно, складывается мнение о несоблюдении принципа справедливости и равенства всех перед законом и судом. Несовершенство уголовного закона состоит и в том, что основания освобождения от уголовной ответственности по той или иной статье или части статьи УК РК не являются самостоятельными. Например, чистосердечное раскаяние, являющееся одной из форм деятельного раскаяния и заглаживание вреда, предусмотрено в качестве оснований освобождения от уголовной ответственности по ч. 3 ст. 68 УК РК в связи с примирением, а также ст. 65 УК РК в связи с деятельным раскаянием.

Автор, не претендуя на исключительность и окончательность выводов, сделанных по итогам исследования, выражает благодарность каждому читателю и надежду на то, что некоторые из них окажутся полезными.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Аблаева Э.Б. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному праву Республики Казахстан: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 /Аблаева, Эльвира Бекболатовна. – Астана, 2010. – 186 с.

2 Ахмеджанов Ф.Р., Рахметов С.М. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному законодательству Республики Казахстан. // Вестник Института законодательства РК, 2017. - № 4 (49). - С. 76-81.

3 Ахпанов А.Н., Азаров В.А., Амиргалиев А.А. Пределы и механизм судебного контроля в стадии досудебного расследования: анализ проекта УПК Республики Казахстан // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права, 2014. - № 1. - С. 154-161.

4 Барабаш А.С. Прекращение уголовных дел в стадии предварительного расследования в связи с применением мер административного взыскания: Автореферат дисс... на соискание уч. ст. канд. юрид. наук:12.00.08 /Барабаш, А.С. – Л., 1982.

5Джекебаев У.С. Основные принципы Уголовного права РК. (Сравнительный комментарий к книге Дж. Флетчера и А.В. Наумова «Основные концепции современного уголовного права»). А: Жетi жарғы, 2001. – 256 с.

6 Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. М.; Наука. 1974. – 232 с.

7 Магомедов А.А. Уголовная ответственность и освобождение от нее: Эволюция правовых воззрений и современность: Автореферат ... дисс. на соискание уч. ст. д.ю.н.:12.00.08 / Магомедов, АсбегАхмеднабиевич. - М., 1998. - 58 с.

8 Несвит В.В. Процессуальный порядок освобождения от уголовной ответственности: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Несвит, Виктория Викторовна. – М., 2002.–30 с.

9 Профилактика преступлений [Текст] : учеб. / Е. О. Алауханов, З. С. Зарипов; [отв. ред.: Е. И. Каиржанова, В. Е. Квашис] - Алматы :Заңәдебиеті, 2008 . – 373 с.

10 Сабитов Р.А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия): монография / под ред. Р.Р. Галиакбарова, Томск: изд-во Томского ун-та, 1985. – 193 с.

ӘОЖ 347.91

ШАРАПАТ АЙНУР ҒАЛЫМБЕККЫЗЫ
2 курс магистранты
«Құқық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар»факультеті
Сулейман Демирель атындағы университет

ТӨРЕЛІК СОТ ШЕШІМІНІҢ ОРЫНДАЛУЫ ЖӘНЕ КҮШІН ЖОЮ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША

Түйін. Мақалада еліміздің заңнамасы бойыншатөрелік қызмет процесінде туындайтын төрелік шешімдерді орындау тәртібі мен күшін жою мәселелері заңнамалалық және ғылыми тұрғыда қарастырылады.Сонымен қатар соттармен Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде көзделген реттегі төрелік шешімнің орындалуы мен күшін жою жөнінде талдаулар жасалынып, автормен төрелік шешіміне, төрелік орнында сот бақылау жүргізуінің мәнін анықтауға қатысты айқындауларды қажет ететіндігі турасында пікір білдіре келе, «Төрелік процестік туралы» заңнаманың қабылдануы қажеттігі жөнінде көзқарастар білдіріледі.

Түйінді сөздер: төрелік, сот, төрелік шешім, төрелік шешімінің орындалуы, мәжбүрлеп орындату, төрелік шешімінің күшін жою.

Резюме. В статье рассматриваются законодательные и научные аспекты порядка исполнения и отмены арбитражных решений,возникающих в процессе арбитражной деятельности в соответствии с действующим законодательством страны. Кроме того, проанализированы исполнение и отмена арбитражного решения судами в порядкепредусмотренном Гражданским процессуальным кодексом Республики Казахстан, автором высказаны мнения о необходимости определения значения судебного контроля на решения арбитражапо местуарбитража, а также о необходимости принятия законодательства «Об арбитражном процессе».

Ключевые слова: арбитраж, суд, арбитражное решение, исполнение решения арбитража, принудительное исполнение, отмена решения арбитража.

Summary. The article deals with the issues of enforcement and annulment of arbitral awards arising in the course of arbitration activities in accordance with the current legislation from a legislative and scientific point of view. In addition, the courts analyzed the execution and annulment of an arbitration award in accordance with the procedure provided for by the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the author expressed opinions on the need to define the concepts of an arbitration award, determine the essence of judicial control at the place of arbitration, and adopt a Law “On arbitration”.

Keywords: arbitration, court, arbitral award, enforcement of an arbitration award, compulsory enforcement, annulment of an arbitration award.

КІРІСПЕ

Еліміздің әлемдік экономикаға сәтті интеграциялануы Қазақстанның дамуындағы жаңа сапалы серпілістің негізі ретінде әлемнің бәсекеге қабілетті және қарқынды дамып келе жатқан 50 мемлекетінің қатарына кіру стратегиясының негізгі басымдықтарының бірі ретінде атауға болады [Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.]. Бұл басымдылықты іс жүзінде жүзеге асыру, жауапкершілікті арттыруға бағытталған қосымша шаралар кешенін әзірлемей және іске асырмай мүмкін емес.

Әрине, мұндай шаралардың бірі ретінде, экономикалық айналымға қатысушылар арасында туындайтын жанжалдарды шешу саласындағы мемлекеттік соттардың ауыртпалығын едәуір жеңілдетуге ықпал етіп, мемлекеттік сотқа балама ретінде төрелік сотты дамыту болып табылатындығы сөзсіз. Сонымен қатар, сыртқы экономикалық қатынастар саласында халықаралық арбитраж халықаралық ынтымақтастықты дамытуға тиімді ықпал ететін маңызды элемент ретінде қаралады.

Қазақстанның тәуелсіз егемен мемлекетке айналуымен және елдегі нарықтық қатынастардың дамуымен төрелік соттардың қажеттілігі табиғи түрде пайда болды, бірақ олардың қызметі үшін өзіндік құқықтық негіз болмады. Елімізде төрелік шешімдерді танудың және орындаудың тәртібі мен шарттарын реттейтін 2004 жылғы «Аралық соттар туралы», «Халықаралық төрелік туралы» заңдардың қабылдануы елімізде немесе оның шегінен тысқары жердегі тұлғалардың қатысуымен азаматтық құқықтық қатынастан туындайтын дауларды шешуде бірқадам алға ілгерілеушілікті байқатты.Бүкіл әлемде бұзылған азаматтық құқықтарды қорғау органдары арасында төрелік сот кең таралған. Мемлекеттік емес арбитраждық соттардың шешімдері шет мемлекеттер соттарының шешімдеріне қарағанда басқа мемлекеттерде толығымен танылған. 1995 жылы - Қазақстан дүниежүзілік мемлекеттердің басым көпшілігі қатысқан шетелдік арбит-

раждық шешімдерді тану және орындау туралы 1958 жылғы Нью-Йорк конвенциясына қосылды [О присоединении Республики Казахстан к Конвенции от 4 октября 1995 г. № 2485].

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасында бірнеше негізгі бағыттарды айқындай келе, келешекте «Аралық және төрелік соттар жүйесі дамитын болады» деп нақты көрсеткен 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат]. Осы тұрғыдаҚазақстан Республикасында еліміздің аумағында төрелік қызмет процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды, сондай-ақ төрелік шешімдерді танудың және орындаудың тәртібі мен шарттарын реттейтін «Төрелік туралы» 2016 жылғы заң қабылданды [Төрелік туралыҚазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V ҚРЗ].

Төрелік сот – кәсіпкерлік қызмет, мүліктік қатынастар барысында немесе басқару аясында туындайтын дауларды шешу үшін құрылатын орган [Нысанбаев Ә.,(ред), 1998 ж., 233 б.].

Шет мемлекеттер соттарының шешімдерін тану және орындау үшін әлі де бірқатар жұмыстар жасалынып жатқандығы, еліміздің төрелік сот жүйесінің ілгері жылжуының айғағы.Төрелік соттар бүкіл әлемде кең дамыған, бұл олардың қызметтері халықаралық коммерциялық айналымға қатысушыларды қорғауды қамтамасыз ететіндіктен емес, сонымен қатар олар өз елдерінің аумағында азаматтық-құқықтық мәмілелерге қатысушылардың құқықтарын сәтті қорғайтындығынан туындады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Елімізде төрелік туралы құқықтық норманың қажеттігі бірқатар сұрақтарды шешуге ықпалын тигізді. Соның бірі төрелік сот шешімі тараптар үшін қаншалықты дәрежеде міндетті және түпкілікті екендігін және төрелік сот шешімінің орындалуын қамтамасыз ету жөнінде сұрақтар реттелді.

Ал, халықаралық конвенциялармен расталған әлемдік тәжірибе бұл сұрақтарға біржақты жауап берді: дау тараптарының аралық сотты таңдауы олар үшін де, мемлекет үшін де міндетті; төрелік соттың өз еркімен орындалмаған шешімі мемлекеттік соттың мәжбүрлі түрде орындауына жататындығын нақты айқындады. Сонымен бірге, соңғысының мәні бойынша қабылданған шешіммен келіспеу негіздері бойынша орындаудан бас тартуға құқығы жоқ екендігін көрсетті.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың мемлекеттік сотқа емес, аралық сотқа жүгінуді ұнататын себептері белгілі. Өйткені:

- құзыреттілігі мен объективтілігіне күмәнданбайтын және толықтай сенетін арбитр тараптарының таңдауы;

- барлық сот процедурасының жабық жүргізілуі және құпиялылықтың толық сақталуы, оны тек тараптардың келісімімен ашуға болады және т.б.

Сөзсіз, төрелік талқылаудың сапасы тек мұқият жасалған процедуралық механизмдерге ғана емес, сонымен қатар төрешілердің біліктілігіне де байланысты екендігі белгілі.

«Төрелік соттың шешімі сот актілерінің түрлерінің бірі болып табылады және тек бірінші сатыдағы сот дауды мәні бойынша шешкен кезде қабылдайды». Қарастырылып отырған мұндай анықтаманы ресейлік Төрелік іс жүргізу кодексінен табуға болады. Теориялық тұрғыдан, ең толық, біздің ойымызша, М.К. Треушников редакциясымен берілген оқулықта: «Төрелік соттың шешімі - бұл кәсіпкерлік және өзге де экономикалық қызметті жүзеге асырумен байланысты экономикалық даулар және басқа да істерді қарау және шешу кезінде бірінші сатыдағы төрелік сотпен қабылдаған және даулы құқықтық қатынасқа қатысушылардың бұзылған құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын сот актісі»,-деп анықтама берілген [ТреушниковМ.К., 2011 ж., 396 б.].

Ғалымдардың пікірлерін талдай келе, олардың көпшілігінің берген анықтамаларынан «төрелік сот шешімі» терминінің мағынасы сәйкестігін байқадық, бірақ көптеген теоретиктер екпінді әр түрлі жолмен қоятындығын аңғардық. Атап айтқанда, Л.В. Левшин төрелік сот шешімін «даулы құқықтық қатынастардың нақты қатысушыларының жүріс-тұрысын айқындайтын белгілі бір құқықтық нормаға негізделген нұсқаулық» деп анықтады [Загайнова С.К., 2012 ж., 232 б.].

Ресейде кәсіпкерлік қызметпен байланысты істерді қараумен айналысатын төрелік сот өндірісінің қызметін реттейтін Ресей Федерациясының Төрелік процестік Кодексінің 232-233-баптарында төрелік сот шешімінің орындалуы, күшін жою іс жүргізу тұрғысынан қарастырылған [Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации» от 24.07.2002 N 95-ФЗ].

Қазақстан Республикасының Төрелік туралы Заңының 2-бабы 8)тармақшасында «төрелік шешім – төрелік шығарған шешім» деген анықтама келтірілген [Төрелік туралыҚазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V ҚРЗ].

Төрелік сот шешімінің танылуы сынды, оның орындалуы, төрелік шешімі сот актілерінің түрлерінің бірі болып табылады және тек дауды мәні бойынша шешкен кезде қабылдайды. Шетелдік тұлға тараптардың бірі болып табылатын төрелік шешімдерді тану, мәжбүрлеп орындау туралы келісімде төрелік ережелер болуы мүмкін. Тараптар дауды сот шешімі шыққанға дейін төрелікке, оның ішінде шетелдік төрешілерге

шешуге жібере алады. Мұндай беру төрелік келісіммен ресімделеді, Қазақстан шетелдік аралық сот шешімдерін тану және орындау туралы конвенцияның қатысушысы болып табылады (Нью-Йорк, 1958).

Халықаралық төрелік шешімдерді іс жүзінде тану және орындау, егер төрелік шешімде басқа да жағдайлар қаралмаған болса, шешімнің күрделілігі оларды мәжбүрлеп орындау үшін олардың заңды күшіне енген күнінен бастап үш жыл ішінде келтірілуі мүмкін.

Қазақстанда төрелік шешімдерін тану және орындау тек қазақстандықтардың ғана емес, сонымен қатар шетелдік төрелік соттардың шешімдері мемлекеттік соттың шешімімен танылады және орындалады. Қазақстан шетелдік арбитраждық шешімдерді тану және орындау туралы Нью-Йорк конвенциясына қосылды. 2015 жылғы 31 қазандағы ҚР Азаматтық процестік кодексіне төрелік шешімді орындауға арналған 253-255 баптарды қамтитын 20-тарау «Төрелік шешімді орындау» кірді. Сондай-ақ шетелдік төреліпен шығарылған төрелік шешімдердің орындалуына қатысты шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша іс жүргізу бойынша 501, 503-504 баптар қамтылып отыр [Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V].

ҚР АПК-нің 253 бабының 1-бөлігінде көзделгендей егер төрелік шешім онда белгіленген мерзімде ерікті түрде орындалмаған жағдайда, өз пайдасына төрелік шешім шығарылған төрелік талқылау тарапы (өндіріп алушы) төрелік шешімді мәжбүрлеп орындату туралы арызбен төреші дауды қарағанжердегі не борышкердің тұрғылықты жеріндегі немесе заңды тұлғаның органы орналасқан жердегі, егер тұрғылықты жері немесе орналасқан жері белгісіз болса, онда борышкердің мүлкі орналасқан жердегі сотқа жүгінуге құқылы.

Қазақстан Республикасының «Төрелік туралы» Заңының54-бабында төрелік шешімді тану және орындау туралы қарастырылған. Төрелік шешім міндетті болып табылатындығы нақты көрсетілген. Егер сотқа жазбаша арыз берілген жағдайлар болса, онда ҚР Азаматтық процестік заңнама нормаларына сай орындалуға жатады.

Егер төрелік шешім ондағы белгіленген мерзімде ерікті түрде орындалмаса, онда ол мәжбүрлеп орындатуға жатады, төрелік шешімді мәжбүрлеп орындату төрелік шешімді мәжбүрлеп орындатуға сот берген атқару парағы негізінде төрелік шешімді орындау кезінде қолданылатын атқарушылық іс жүргізу қағидалары бойынша жүзеге асырылады (55-бап).

Төрелік шешімді танудан немесе орындаудан бас тартудың екі түрі бар:

1. Тараптардың бірінің бастамасы бойынша, егер ол сотқа: 1) төрелік келісім тараптарының бірі құзыретті сот арқылы әрекетке қабілетсіз немесе әрекетке қабілетсіз деп танылса; 2) төрелік келісім тараптар ұсынған заңға бойынша жарамсыз болса; 3) өзіне қатысты шешім шығарылған тарапқа төреші тағайындау немесе төрелік іс жүргізу туралы тиісті түрде хабарланбаған немесе құзыретті сотпен дәлелді деп танылған басқа себептер бойынша өз түсіндірмелерін бере алмаса; 4) төрелік шешім төрелік келісімде көзделмеген немесе оның шарттарына сәйкес келмейтін немесе төрелік келісімнің шеңберінен тыс мәселелер бойынша шешімдерді қамтитын дау бойынша, сондай-ақ даудың төрелік соттың қарауына жатпайтындығына байланысты шығарылған; 5) төрелік соттың құрамы немесе іс жүргізудің төрелік рәсімі тараптардың келісіміне сәйкес келмесе немесе ол болмаған жағдайда, төрелік болған елдің заңнамасына сәйкес келмесе; 6) шешім тараптар үшін әлі күшіне енбесе немесе күші жойылса немесе оның орындалуы заңға сәйкес елдің сотында тоқтатылған болса.

2. Мемлекеттік соттың бастамасы бойынша: Егер құзыретті сот осы төрелік шешімді тану және орындау Қазақстан Республикасының жариялы тәртібіне немесе төрелік сот шешімі шығарылған дау қайшы келді деп табылса, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес төрелік қарауды мәні бола алмайды [http://zangerlf.com/ru/publications/209].

Сулейменов М.К., Дуйсенова А.Е. пікірлері бойынша, төрелік шешімдерді танудан және орындаудан бас тарту негіздерінің мұндай кеңеюі Нью-Йорк конвенциясының ережелеріне, сондай-ақ ЮНСИТРАЛ Халықаралық коммерциялық арбитраж туралы Типік заңға қайшы келеді. Іс жүзінде мұндай қайшылық өзімен бірге белгілі бір проблемаларға, ең алдымен мемлекеттік соттардың судьялары үшін қиындық тудыруы мүмкін. Бұл негіздер жаңа Төрелік заңнан да, Азаматтық іс жүргізу кодексінен де алынып тасталуы керек [Сулейменов М.К., Дуйсенова А.Е., 2016].

Осылайша, төрелік шешім шығарылған жердің соты оны жоюға барлық өкілеттіктерге ие. Сонымен бірге бұл процедура акцессорлық (қосымша келісім) сипатта болады, өйткені ол дауды мәні бойынша емес, істі төрешілердің қарауына байланысты шешеді. Сонымен қатар, шешімнің өзі оның қабылданған жердің құқықтық тәртібімен нақты байланысы жоқ. Сонымен қатар, төрелік шешімнің жеке-құқықтық сипатына байланысты, ол жойылғаннан кейін тең құқықты екі акт пайда болады. Оның 1) төрелік шешім және 2) оның күшін жоятын сот актісі. Бұл жағдайда, төрелік сот шешімнің оны шығарған жердің күшін жою, сот үшін оның танылған және шығарылған жері абсолютті маңызға ие болмауы керек.

Қазақстан Республикасының «Төрелік туралы» Заңының 52-бабына сәйкес, төрелік шешімнің күшін жою негізі ретінде соттың төрелік шешімнің күшін жоюы үшін оның күшін жою туралы өтінішхатты мәлімдеген тарап: 1) төрелік шешімнің төрелік

келісімде көзделмеген немесе оның шарттарына дәп келмейтін мәселе бойынша шешімді қамтитындығы не төрелік келісімнің шегінен шығатын мәселелер жөніндегі қаулыны қамтитындығы, сондай-ақ даудың төреліктің ведомстволық қарауына жатпайтыны туралы дәлелдемелерді ұсынуға тиіс. Егер төрелік келісімде қамтылған мәселелер бойынша төрелік шешімдерді осындай келісімде қамтылмайтын мәселелер бойынша шешімдерден бөліп алу мүмкін болса, онда төрелік шешімнің төрелік келісімде қамтылмайтын мәселелер бойынша шешімді қамтитын бөлігінің ғана күші жойылуы мүмкін;2) сот төрелік келісім тараптарының бірін әрекетке қабілетсіз деп танығандығы немесе тараптар төрелік келісімді жасауға негізге алған заң бойынша, ал мұндай заңға сілтеме болмаған кезде Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша төрелік келісімнің күшінің жоқтығы; 3) төрешінің тағайындалуы туралы немесе төрелік талқылау туралы тараптың тиісті түрде хабардар болмағандығы немесе сот дәлелді деп таныған басқа да себептер бойынша өзінің түсіндірулерін ұсына алмағандығы;4) төрелік құрамы немесе талқылаудың төрелік рәсімі тараптардың келісіміне сәйкес келмегендігі, егер тек мұндай келісім тараптар бас тарта алмайтын Төрелік туралы Заңның кез келген ережесіне қайшы келмесе, немесе мұндай келісім болмаған кезде Заңға сәйкес келмегендігі; 5) сол тараптар арасындағы дау бойынша, сол нысана туралы және сол негіздер бойынша шығарылған заңды күшіне енген соттың шешімі немесе төрелік шешім не талап арыз берушінің талап арыздан бас тартуына байланысты іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы соттың немесе төреліктің ұйғарымы болғаны туралы дәлелдемелерді ұсынуға тиіс.

2. Мыналар: 1) төрелік шешім Қазақстан Республикасының жариялы тәртібіне қайшы келетіндігі; 2) төрелік шешім шығарылған дау Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша төрелік талқылау нысанасы болып табылмайтыны айқындалған жағдайда сот төрелік шешімнің күшін жояды.

Бұл туралы Г.А.Жайлиннің: «Төрелік талқылау нысанасы бойынша талап қою берілген сот, егер төрелік келісім жарамсыз, күшін жойған немесе орындалуы мүмкін болмайтын деп таппаса, егер тараптардың кез келгені бұл туралы өтінсе, даудың мәні бойынша өзінің алғашқы өтінішін ұсынудан кешіктірмей тараптарды төрелікке жіберуге тиіс». Төрелік келісімді ҚР АК көзделген негіздердің бірі бойынша жарамсыз деп тану қажет екендігі сөзсіз Төрелік келісімнің табиғаты заңмен анықталуды қажет етеді»,- деген пікірін қолдаймыз [Жайлин Ғ.А., 2019 ж., 13 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Сотпен төрелік шешімнің күшін жою салдары халықаралық төрелік аясын реттеудегі «бос орын» болып қала береді. Төрелік шешімнің күшін жою үшін заңға сәйкес келтірілген негіз болу керек. Шағымның танылуы және орындалуын қамтамасыз ету орны үшін сот үшін күшін жоюдың абсолютті маңызы бар ма және егер бұл жағдайда төрелік шешімнің өзіне қатысты болса, оның күші қандай маңызға ие деген сауал пікір-талас туғызады. Шетелдік төрелік шешімдерді тану және орындалуы туралы БҰҰ Конвенциясы (Нью-Йорк, 10.06 1958 ж.) ол шығарылған жердегі соттың төрелік шешімді жоюы туралы ережені жүзеге асырудың нақты механизмдерін қарастырмайды.

Төрелік шешімді мәжбүрлеп орындау туралы мәселені қарастыру кезінде екі түрлі жағдайды ажырата білу керек, 1) іс жүзінде, мұндай шешімді арбитраж елінде мәжбүрлеп орындату туралы сөз болғанда, 2) шешімді басқа юрисдикцияларда орындау туралы сөз болғанда.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 505-бабы 3-бөлігіне сәйкес, Аралық соттардың төрелік туралы заңнамалық акт қолданысқа енгізілгенге дейін шығарылған шешімдерінің төрелік шешімдердің күшін жою туралы өтінішхат бойынша іс жүргізу деп аталатын 56-тарауында, көзделген тәртіппен күші жойылуы мүмкін және олар бойынша атқарушылық парақтар ҚР АПК-нің төрелік шешімді орындау деген 20-тарауында көзделген тәртіппен жазылып берілуі мүмкін. Төрелік шешімнің күшін жою туралы өтінішхатты сот ҚР АПК көзделген қағидалар бойынша (465-бап) іс қозғалған кезден бастап он жұмыс күні ішінде қарайды. Үшінші тұлға өтінішхат берген кезде қосымша дәлелдемелер беру қажет болса, судьяның іс бойынша іс жүргізуді бір айға дейінгі мерзімге ұзартуға құқығы бар.

Азаматтық процестік кодекстің 464-бабының 1-бөлігіне сәйкес, Төрелік шешімнің күшін жою туралы өтінішхатты төрелік талқылау тараптары, іске қатысуға тартылмаған, бірақ төрелік заңда көзделген негіздер бойынша құқықтары мен міндеттеріне қатысты шешім қабылдаған үшінші тұлғалар төрелік шешімді алған күннен бастап бір ай ішінде бере алады.Осыған байланысты іс жүзінде төрелік соттардың шешімдері жойылған кезде қай заңмен реттелуі керек деген сұрақ туындайды.

Жоғарыдағыларды тұжырымдай отырып, төрелік шешіміне, төрелік орнында сот бақылау жүргізуінің мәнін анықтауға қатысты айқындауларды қажет етеді. Төрелік шешім күшін жойған кезде, ол өзінің мәнін тоқтатады, ал сот төреліктің орнына төрелікке бақылау жүргізеді.

Егер, мемлекеттік сот төрелік шешімнің күшін жойса, онда төрелік шешімінің күші төмен бе, деген шешілуі қажет заңды сұрақ туындайды. Төрелік шешімнің күшін жоюдың бір қарағанда нақты салдары іс жүзінде нақты айқындалмаған және бұл мәселе егжей-тегжейлі қарастыруды қажет етеді. Төрелік шешімді сотқа жеткізбеу қажет. Осы тұрғыда еліміздеазаматтық-құқықтық қатынастардан туындаған, төрелік шешетін дауларға

қатысты, төрелік шешімдердің орындалуы мен күшін жою процесін реттеуді қарастыратынтөрелік сот өндірісінің қызметін реттейтін «Төрелік процесс туралы» заңнаманы қабылдау орынды болады деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. Электронды тасымалдауыш: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/ (Жүгінген күні: 28.10.2020 ж.)

2. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений (Нью-Йорк, 10 июня 1958 года). О присоединении Республики Казахстан к Конвенции от 4 октября 1995 г. № 2485 Электронды тасымалдауыш: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007771

3. 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 ЖарлығыменбекітілгенҚазақстанРеспубликасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасы. Электронды тасымалдауыш:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/ (Жүгінген күні: 28.10.2020 ж.)

4. Төрелік туралыҚазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V ҚРЗ. Электронды ресурс:

5. «Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 , VIII том.- 233 б.

6. Арбитражный процесс: учебник / Т.К. Андреева, Е.А. Борисова, Е.В. Кудрявцева; под ред. М.К. Треушникова. - М.: Городец, 2011. - 396. б

7. Загайнова С.К. Судебные акты в механизме реализации судебной власти в гражданском и арбитражном процессе / М.: ВолтерсКлувер, 2012. – 232 б.

8. «Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации» от 24.07.2002 N 95-ФЗ (ред. от 08.06.2020) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37800/

9. ҚазақстанРеспубликасыныңАзаматтықпроцестіккодексі. 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. Электронды ресурс: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/

10.Электронды ресурс: http://zangerlf.com/ru/publications/209

11.Сулейменов М.К., Дуйсенова А.Е. Достоинства и недостатки нового Закона об арбитраже. – 2016.// https://www.zakon.kz/4796696-dostoinstva-i-nedostatki-novogo-zakona.html

12. Жайлин Ғ.А. Төрелік келісімнің табиғаты заңмен анықтауды қажет етеді. Заң Журналы №1.2019 ж.-13 б.

УДК 343.1(547)

ШАРИПОВА АСЕЛЬ БОСТАНОВНА
Кандидат юридических наук, доцент
КазНУ имени аль-Фараби

МУРАТ АЙСҰЛУ АЗАМАТҚЫЗЫ
Магистрант 2 курса
Юридического факультет
КазНУ имени аль-Фараби

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА ПО ДЕЛАМ ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ

Түйін. Мақалада жеке айыптаушы ретінде сот ісін жүргізудің нақты қатысушысының болуына байланысты жеке айыптау істері бойынша сот талқылауының тәртібі талданады. Жеке айыптау істері бойынша сот ісін жүргізудің бір ерекшелігі, зардап шеккен адамның кінәлі адаммен татуласуы, бұл олардың арасындағы жанжалды жоюға және жағдайды қалыпқа келтіруге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: жеке айыптаушы, сот талқылауы, сотталушы, жеке айыптау істері, судья, үкім, тараптардың татуласу институты.

Резюме. В статье анализируется порядок судебного разбирательства по делам частного обвинения, заключающиеся в наличии специфичного участника судопроизводства как частный обвинитель.Раскрывается одна из особенностей судопроизводства по делам частного обвинения, как примирение пострадавшего лица с виновным лицом, которое позволяет ликвидировать возникший между ними конфликт и нормализовать обстановку.

Ключевые слова: частный обвинитель, судебное разбирательство,подсудимый,дела частного обвинения, судья, приговор, институт примирения сторон.

Summary. The article analyzes the procedure for trial in cases of private prosecution, which consists in the presence of a specific participant in the proceedings as a private Prosecutor. The article reveals one of the features of legal proceedings in cases of private prosecution, such as reconciliation of the injured person with the guilty person, which allows to eliminate the conflict that has arisen between them and normalize the situation.

Keywords: private prosecutor, trial, defendant, private prosecution cases, judge, sentence, Institute of reconciliation of the parties.

Судебное разбирательство у судьи осуществляется с соблюдением всех обязательных условий и принципов судопроизводства, установленных УПК РК: непосредственность, устность судебного заседания; гласность, непрерывность судебного заседания; состязательность, равенство сторон с обязательным участием подсудимого, его защитника и обвинителя, недопустимость поворота обвинения в худшую сторону;рассмотрение дела одним и тем же судьей.

Так, непосредственность судебного разбирательства подразумевает, что судья обязан исследовать все доказательства, представленные по делу, лично, т.е. осмотреть вещественные доказательства, произвести допрос сторон процесса, свидетелей; ознакомиться с заключениями экспертов, огласить протоколы и пр. В соответствии с УПК РК приговор суда может быть основан лишь на тех доказательствах, которые были исследованы в судебном заседании.

Исключение из принципа непосредственности судебного разбирательства составляет лишь случай, когда подсудимый согласен с предъявленным к нему обвинением и ходатайствует о рассмотрении дела в особом порядке, о чем будет сказано ниже.

Устность судебного разбирательства является одним из проявлений состязательности процесса, поскольку позволяет всем участникам процесса и судье в равных условиях одновременно воспринимать все происходящее в зале судебного заседания, выслушивать показания свидетелей, заключения экспертов, ходатайства сторон и т.п.

Гласность означает, что судебное разбирательство проводится в открытом режиме, т.е. при возможном присутствии всех желающих граждан. Процесс может освещаться и в средствах массовой информации, однако проведение фото- и видеосъемки в зале судебного заседания возможно только с разрешения суда и согласия сторон.

Гласность представляет собой одну из предпосылок для постановления справедливого, законного и обоснованного приговора по делу, поскольку действия судьи находятся под общественным контролем.

Из этого правила есть исключения. Так, в не-

которых случаях судья к таким случаям относятся:

-разбирательство уголовного дела в суде может привести к разглашению государственной тайны;

-рассматривается уголовное дело об уголовных правонарушениях несовершеннолетних;

-рассмотрение дела может привести к разглашению сведений об интимных сторонах жизни участников уголовного судопроизводства либо сведений, унижающих их честь и достоинство;

-этого требуют интересы обеспечения безопасности потерпевшего, свидетеля или других участвующих в деле лиц, а также членов их семей или близких родственников.

Главной и основной стадией уголовного судопроизводства по делам частного обвинения является их судебное разбирательство. Такое исключительное по значимости положение указанной стадии уголовного судопроизводства стало возможным в результате того, что в современных условиях суд занял центральное место в системе защиты прав и свобод человека и гражданина, ибо в соответствии с ч.1 ст. 11 УПК РК « Правосудие по уголовным делам в Республике Казахстан осуществляется только судом», а согласно ч.2 ст.11 УПК РК «Никто не может быть признан виновным в совершении уголовного правонарушения, а также подвергнут уголовному наказанию иначе, как по приговору суда и в соответствии с законом» [Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V]. Кроме того, в настоящее время суд фактически остался единственным государственным органом, осуществляющим процессуальную деятельность по делам частного обвинения.

Таким образом, судебный приговор, постановляемый от имени государства, требует от судей вынесения только законных и обоснованных решений (ст.387 УПК РК) с назначением справедливого, но гуманного наказания, являясь важнейшим актом правосудия, имеющим огромное воспитательное и общественное значение. При этом приговор должен быть постановлен на достоверных доказательствах, исследованных непосредственно в судебном заседании, ибо вынесение приговора, основанного на предположениях, не допускается.

До принятия нового уголовно-процессуального законодательства дела о преступлениях частного обвинения (ст.ст. 97, 99 ч.1, 118 ч.1 и 119 УК Казахской ССР) при наличии достаточных данных судья своим постановлением возбуждал дело частного обвинения и предавал обвиняемого суду. Реформирование системы уголовного судопроизводства внесло серьезные коррективы, связанные не только с расширением перечня категории дел, по которым производство возможно в частном порядке, но и в целом с процессуальным порядком производства.

Для назначения судебного заседания при наличий оснований судья в срок до семи суток со дня поступления жалобы в суд обязан вызвать лицо, в отношении которого подана жалоба, ознакомить его с материалами дела, вручить копию поданной жалобы, разъяснить права подсудимого в судебном заседании, предусмотренные статьей 64 УПК РК. Судья также выясняет, кого, по мнению данного лица, необходимо вызвать в суд в качестве свидетелей защиты, о чем отбирается подписка. В случае неявки лица, в отношении которого подана жалоба, в суд, копия жалобы с разъяснением прав подсудимого, а также возможности примирения направляется по почте.

Рассмотрение дел частного обвинения производится по общим правилам судебного разбирательства, но с некоторыми особенностями, суть которых заключается в следующем:

1) судебное следствие начинается с изложения жалобы частным обвинителем либо его представителем жалобы. При одновременном рассмотрении по делу частного обвинения встречной жалобы ее доводы излагаются в том же порядке после изложения доводов основной жалобы.Обвинитель представляет доказательства, вправе участвовать в их исследовании, излагать суду свое мнение по существу обвинения, о применении уголовного закона к подсудимому и назначении ему наказания, а также другим вопросам, возникающим во время судебного разбирательства. Обвинитель в судебном заседании может изменить обвинение, если этим не ухудшается положение подсудимого и не нарушается его право на защиту, а также вправе отказаться от обвинения (ч.5 ст.411 УПК РК);

2) неявка частного обвинителя или его представителяв судебное заседание без уважительных причин, если обвинитель лично не участвовал в рассмотрении дела, влечет прекращение дела, однако по ходатайству подсудимого дело может быть рассмотрено по существу в их отсутствие (ч.6 ст.411 УПК РК).

Институт частного обвинения, претерпел изменения, связанные с освобождением суда от функции уголовного преследования.

Одной из особенностей судопроизводства по делам частного обвинения является возможность примирения пострадавшего лица с виновным лицом, которое позволяет ликвидировать возникший между ними конфликт и нормализовать обстановку, а кроме этого способствует предупреждению правонарушений и преступлений. Судья, получив жалобу от пострадавшего лица, принимает меры к вызову сторон для собеседования, во время которого обязан разъяснить им их право на примирение. В случае поступления от них заявления о примирении или соглашения о достижении примирения в порядке медиации

производство по постановлению судьи прекращается (ч.6 ст.409 УПК РК). Если же примирение не состоялось, то дело частного обвинения назначается к рассмотрению в судебном заседании по правилам статьи 322 УПК РК. С момента назначения указанного дела к рассмотрению в судебном заседании обвиняемый именуется подсудимым. В подготовительной части судебного заседания судья обязан в соответствии с требованиями ч.4 ст.411 УПК РК вновь разъяснить частному обвинителю и подсудимому их право на примирение, о чем делается отметка в протоколе судебного заседания. Примирение сторон возможно до удаления суда в совещательную комнату.

Судье следует разъяснить потерпевшим, что примирение исключает возможность привлечения к уголовной ответственности за те же действия лица, на которого подана жалоба.

В настоящее время, согласно действующему уголовно – процессуальномузаконодательству, институт примирения сторон имеет двойственную природу, которая зависит от формы уголовного преследования. Прекращение уголовного дела частного обвинения за примирением сторон имеет некоторые отличительные черты, поэтому, на наш взгляд, будет верным целесообразно рассмотреть вопросы применения примирения сторон более подробно и по отдельности [Сабырбаев М.К.,2001, с.35].

Одной из особенностей производства по делам частного обвинения является возможность примирения потерпевшего с лицом, на которое подана жалоба, либо отказаться от поддержания обвинения, что является основанием для прекращения уголовного преследования. К сожалению, отечественное законодательство не определяет значимость института примирения сторон. На практике, зачастую, это сводится к вызову сторон или одного потерпевшего к судье и проведению с ними, или с одним из них, беседы, склонению к примирению и ликвидации конфликта.

Я.О. Мотовиловкер придает весьма серьезное значение правилу о принятии мер к примирению по делам частного обвинения и поднимает вопрос о процессуальных последствиях непринятия мер к примирению потерпевшего с лицом, на которого подана жалоба. Автор считает, что выражение в уголовно-процессуальном законе положения «судья принимает меры к примирению потерпевшего с лицом, на которого подана жалоба» означает: «судья обязан принять меры». В противном случае он не выполняет возложенной на него юридической обязанности, нарушает закон, смысл которого не столько в том, чтобы была достигнута экономия средств и времени, сколько в предупреждении расширения (обострения) взаимной неприязни в отношениях между потерпевшим и обидчиком. Непринятие мер к примирению потерпевшего с лицом, на которого подана жалоба, автор определил, как существенное нарушение закона. Объяснял это, автор, тем, что «... непринятие мер к примирению - существенное нарушение прав и интересов обвиняемого, поскольку не исключено, что в результате примирения (если бы меры к тому были приняты) он бы вообще избежал в отношении себя обвинительного приговора» [Мотовиловкер Я.О., 1976, с.62].

Некоторые ученые, отрицают, необходимость принятия судьями активных мер к примирению сторон, полагая, что судьи не должны неоднократно вызывать стороны для беседы, уговаривать стороны примириться и написать в суд соответствующее заявление. По их мнению, достаточно того, что судьи разъясняют сторонам их право на примирение. В случае, если после выполнения указанных действий примирение не было достигнуто, суд сразу же должен принять жалобы к своему производству или отказать в этом, но по другим основаниям.

Следует признать достаточно аргументированной позицию процессуалистов, выступающих против принятия судьями активных мер к примирению сторон. Более того, законодатель закрепляет порядок, согласно которому ч.6 ст.409 УПК РК до начала судебного разбирательства, судья обязан лишь разъяснить сторонам возможность достижения примирения, но в них не содержится указание о принятии судьей мер к достижению примирения. Такое положение соответствует концепции судебно-правовой реформы, заложившей принципы разграничения полномочий, освобождения судей от выполнения несвойственных им функций. Однако, ч.6 ст. 409 УПК РК, при рассмотрении дела частного обвинения в судебном заседании, перед началом судебного следствия возлагает на председательствующего обязанность принять меры к примирению сторон, что подтверждается единогласным мнением судей, относительно данного вопроса. Одно лишь неясно, - какие меры, и каким образом судья должен принять и не отразится ли это на авторитете судьи, являющегося носителем судебной власти? По нашему мнению данное должно быть отрегулировано на законодательном уровне.

При назначении судебного заседания по делам частного обвинения необходимо строго соблюдать требования ст.409 УПК РК, устанавливающей порядок и сроки вручения подсудимому копии заявления потерпевшего, обеспечивая, тем самым соблюдение его прав и охраняемых законом интересов.

При поступлении в суд наряду с жалобой потерпевшего встречного заявления лица, на которого подана жалоба, судья вправе объединить их в одном производстве и рассмотреть встречное заявление в том же порядке, как и

жалобу потерпевшего, лишь тогда, когда жалоба потерпевшего и встречное заявление касаются одних и тех же лиц, одного противоправного деяния или хотя и разных деяний, но взаимосвязанных между собой. Поскольку при объединении встречной жалобы в одном производстве с жалобой потерпевшего оба лица выступают в одном и том же процессе не только в качестве потерпевших, но и подсудимых, суду следует обеспечивать соблюдение всех процессуальных прав, предоставленных законом каждому из них как потерпевшему и как подсудимому. Если встречное заявление поступает в ходе судебного разбирательства, то при положительном решении вопроса о его совместном рассмотрении судья для обеспечения права этого лица на защиту откладывает судебное разбирательство на срок не более трех суток. Допрос этих лиц об обстоятельствах, изложенных ими в своих жалобах, производится по правилам допроса потерпевшего, а об обстоятельствах, изложенных во встречных жалобах - по правилам допроса подсудимого. Обвинение в судебном заседании поддерживает частный обвинитель или его представитель.

Кроме того, при рассмотрении дел частного обвинения необходимо обращать внимание на соблюдение процессуальных норм, предоставляющих потерпевшему право поддерживать обвинение, которое не сводится только к участию в судебных прениях, а осуществляется на протяжении всего судебного разбирательства путем заявления ходатайств, представления доказательств и т.п. В случае объединения в одном производстве встречных обвинений суд определяет очередность выступлений участников судебных прений.

Учитывая, что при неявке потерпевшего в судебное заседание без уважительных причин (болезнь, лишающая потерпевшего возможности явиться; смерть близких родственников; стихийные бедствия; неполучение повестки (уведомления); иные обстоятельства, лишающие потерпевшего возможности явиться в назначенный срок) дело частного обвинения в соответствии с ч.2 ст.157 УПК РК и ч.6 ст.411 УПК РК может быть прекращено. Судье следует в каждом случае выяснять причину этой неявки. Если же будет установлено, что потерпевший не явился без уважительной причины, а подсудимый ходатайствует о рассмотрении дела, судья обязан провести судебное разбирательство и принять решение по существу.

Рассмотрев дело по частному обвинению, судья, руководствуясь правилами уголовно-процессуального закона, принимает одно из следующих решений:

1) выносит обвинительный или оправдательный приговор;

2)прекращает дело в случае отказа частного обвинителя от обвинения и примирения сторон;

3)направляет дело прокурору для решения вопроса о проведении по делу дознания или предварительного следствия. При этом суд вправе избрать в отношении обвиняемого меру пресечения.

Решение суда по делу частного обвинения может быть обжаловано сторонами на общих основаниях в порядке и в сроки, предусмотренные главами 47 и 48 УПК РК.

При рассмотрении дел частного обвинения необходимо выявлять причины и условия, способствовавшие их совершению, и принимать меры к их устранению путем вынесения частных постановлении в адрес соответствующих организации и учреждений.

Правильное урегулирование процессуальной деятельности сторон в ходе судопроизводства по уголовным делам и, прежде всего, по делам частного обвинения обеспечивает соблюдение конституционных прав граждан, назначение эффективного и справедливого наказания, воспитание у граждан чувства уважения к закону и нормам поведения в обществе, способствует ликвидации возникающих на личной почве конфликтов и предупреждает в ряде случаев связанные с ними тяжкие преступления против жизни и здоровья.

Подводя итог особенностям судебного производства при частном обвинении, следует указать, что исчерпывающий перечень уголовных дел, по которым производство осуществляется в частном порядке, предусмотрен законом (ст. 32 УПК РК). Это дела:

1) уголовные правонарушения против личности неосторожное причинение вреда здоровью (ч.1 ст.114 УК РК), принуждение к половому сношению, мужеложству, лесбиянству или иным действиям сексуального характера (ст.123 УК РК), оскорбление (ст.131 УК РК);

2) уголовные правонарушения против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина (нарушение неприкосновенности частной жизни и законодательства РК о персональных данных и их защите (ч.1, 2 ст.147 УК РК), нарушение неприкосновенности жилища (ч.1 ст.149 УПК РК), воспрепятствование осуществлению избирательных прав или работе избирательных комиссий (ч.1 ст.150 УПК РК);

3) уголовные правонарушения против собственности (против собственности нарушение авторских прав и (или) смежных прав (ч.1 ст.198 УК РК), нарушение прав на изобретения, полезные модели, промышленные образцы, селекционные достижения или топологии интегральных микросхем (ч.1 ст. 199);

4) медицинские уголовные правонарушения (разглашение врачебной тайны (ст. 321 УК РК) [Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226V].

Устанавливая особый порядок производства по делам об этих уголовных правонарушениях, законодатель исходит, прежде всего, из того, что такие деяния не представляют значительной общественной опасности, и потому потерпевший вправе сам решить, обращаться ли ему за защитой своих прав и законных интересов в суд, или разрешить их без вмешательства государственных органов.

Следует указать, что нормы УПК РК, регулирующие институт частного обвинения, нуждаются в определенном совершенствовании; они содержат ряд редакционных погрешностей, страдают синонимией, противоречивыми и неопределенными положениями и т.д. Суть их заключается в следующем:

1) лишив суд полномочий по возбуждению уголовных дел, законодатель предусматривает, что дела частного обвинения возбуждается лицом (т.е. потерпевшим) путем подачи жалобы в суд. Из этого следует, что факт регистрации в суде жалобы потерпевшего является моментом возбуждения уголовного дела. В этой связи возникает вопрос о том, кто должен принимать решение о прекращении уголовного в случае отказа судом принятия жалобы к своему производству? Ведь, если дело возбуждено, но имеются основания для его прекращения, то, следовательно, должно быть вынесено постановление о прекращении дела. Однако в законе об этом ничего не говорится. Поэтому, на наш взгляд, суд при наличии определенных законом оснований должен не отказать в принятии жалобы к своему производству, а прекратить уголовное дело, т.к. оно возбуждено;

2) законодатель дает разные формулировки понятия «частный обвинитель». Ч.1 ст.72 УПК РК предусматривает, что частным обвинителем лицо становится с момента подачи в суд жалобы по делу частного обвинения и поддерживающее обвинение в суде. Однако ч.6 ст.408 УПК РК определяет, что частным обвинителем лицо становится с момента принятия судом жалобы к своему производству. Анализ норм, регулирующих институт частного обвинения, позволяет сделать вывод о том, что лицо приобретает статус частного обвинителя в случае, предусмотренном ч.6 ст.408 УПК РК, т.к. только с момента принятия судьей дела к своему производству появляются правовые основания для признания лица таковым. Именно с момента принятия дела к производству лицо реально приобретает права, т.е. права частного обвинителя, предусмотренные ст.72, ч.ч.4,6 ст.411 УПК РК, которые должны быть ему разъяснены судьей, о чем составляется протокол, подписываемый судьей и лицом, подавшим жалобу;

3) наряду с понятием «частный обвинитель» законодатель употребляет также понятие «потерпевший, иное лицо, подавшее жалобу о совершенном преступлении...» (ч.1 ст.410 УПК РК). Кто это «иное лицо» - родственник частного обвинителя, его представитель, друг или просто прохожий, случайно узнавший о преступлении? Решение этого вопроса, видимо, зависит от фантазии судьи, т.к. законодатель не дает по этому поводу никакого разъяснения;

4) нормы УПК, регулирующие институт частного обвинения, не предусматривают требований, предъявляемых к содержанию постановления судьи о принятии жалобы к своему производству. В частности, в законе нет прямых указаний по вопросу о том, должен ли судья указывать в названном постановлении формулировку обвинения, статью уголовного кодекса, на основании которой лицо привлекается к уголовной ответственности. Часть 2 ст.408 УПК РК не обязывает частного обвинителя указывать в своей жалобе статью уголовного кодекса, под которую подпадает деяние. Однако знание обвиняемым статьи УК РК, по которой ему предъявлено обвинение, является важнейшей гарантией его права на защиту. Пункт 2 ч.2 ст.322 УПК предусматривает одним из требований, предъявляемых к постановлению о назначении судебного разбирательства «точное указание уголовного закона, нарушение которого вменяется подсудимому». Однако ч.ч.3, 4 ст.409 УПК предусматривают, что обвиняемому вручаются только копии жалобы и постановления о принятии жалобы к своему производству, но не копии постановления судьи о назначении судебного разбирательства. Таким образом, до начала рассмотрения дела в судебном заседании обвиняемый находится в неведении о правовой квалификации деяния;

5) законодатель, отнеся уголовные правонарушения, предусмотренные ст.123 (принуждение к половому сношению, мужеложству, лесбиянству или иным действиям сексуального характера) УК РК, к делам частного обеспечения, значительно осложняет обеспечение потерпевшим по таким делам доступ к правосудию. Это обусловлено тем, что в соответствии с ч.2 ст.408 УПК РК потерпевшие должны не только указать сведения о лице, привлекаемом к уголовной ответственности, но и представить доказательства, список свидетелей, вызов которых необходим и т.д. Учитывая характер указанных уголовных правонарушений, нравственные моменты, сложность доказывания, следовало бы их отнести к делам частно-публичного обвинения.

В заключении хотелось бы напомнить прописную истину о том, что соответствующая четкая, беспробельная нормативная регламентация производства по уголовным делам в целом, и производства по делам частного обвинения, в частности, является важнейшей гарантией соблюдения законности в уголовном судопроизводстве. В юридической литературе справедливо указывается на то, что недостаточная

урегулированность общественных отношений, неопределенность предписаний законов, их противоречивость могут привести и приводят к отрицательным последствиям. Если закон не в полной мере отражает существа возникающих отношений, или оставляет вне регулирования важные вопросы, возникающие при производстве по уголовным делам, то это порождает правовой нигилизм. Привыкая действовать с отступлениями от требований закона, участники уголовного процесса допускают его нарушения даже в тех случаях, когда те или иные отношения и действия полно урегулированы нормами уголовно-процессуального законодательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) https://online.zakon.kz/.

2. Сабырбаев М.К. Обстоятельства, препятствующие окончанию производства по делу как основания приостановления производства по уголовному делу // Правовая инициатива. - 2001. - № 2 (5). - С.34-38.

3. Мотовиловкер Я.О. Основные уголовно-процессуальные функции. - Ярославль, 1976. - 94 с.

4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) https://online.zakon.kz/.

УДК 347.771.012

ШОШАЕВА ЛАУРА САНАБЕКОВНА
Аға оқытушы
Экономикалық қатынастардықұқық реттеу кафедрасы
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

КУСАИНОВА ЛАРИСА КАНАТОВНА
Заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Экономикалық қатынастарды құқық реттеу кафедрасы
Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университеті

СЕЛЕКЦИЯЛЫҚ ЖЕТІСТІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚОРҒАУ ҚҰЖАТЫН АЛУ ТӘРТІБІ

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес селекциялық жетістіктер объектілеріне анықтама беріліп, оларға құқықтық қорғау құжатын алу тәртібі баяндалады. Селекциялық жетістіктер объектілерінің маңыздылығы мен оларды құқықтық қорғау зерделенген.

Түйінді сөздер: селекциялық жетістіктер, патент, өсімдік сорттары, жануарлар тұқымдары, сараптама ұйымы.

Резюме. В статье дается определение на объекты селекционных достижений в соответствии с законодательством Республики Казахстан и излагается порядок получения на них правового охранного документа. Изучена значимость объектов селекционных достижений и их правовая охрана.

Ключевые слова. Селекционные достижения, патент, сорта растений, породы животных, экспертная организация.

Summary. The article provides a reference to the objects of selection achievements in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan and sets out the procedure for obtaining a legal protection document for them. The significance of objects of selection achievements and their legal protection is studied.

Keyword: Selection achievements, patent, plant varieties, animal breeds, expert organization.

КІРІСПЕ

Адам өміріндегі селекциялық жетістіктердің маңыздылығын асыра бағалау қиын. Қазіргі заманғы өсімдік өсіру бізге ауылшаруашылық өндірушілеріне пайдалы, өнімді, тиімді, әртүрлі ауруларға төзімді өсімдік сорттарын жасауға мүмкіндік береді, оларды адамдар мен жануарларға арналған тағамдардағы тамақтану сапасын жақсарту үшін пайдаланады, өсімдік препараттарынан түрлі дәрі-дәрмектер шығаратын фармацевтикалық өндірушілер, мемлекет, осылайша азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Бір жағынан, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы қоғам мен мемлекеттің мүдделерін және екінші жағынан, селекциялық қызметтің жекелеген субъектілерінің коммерциялық мүдделерін үйлестіру қажеттілігі осы қызмет саласына жоғары қызығушылық тудырады. Бірақ инновациялық ауылшаруашылық өнімдерін нарыққа шығару үшін селекционерлерге зияткерлік меншік нәтижелерін қорғау қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұрынғы КСРО - да селекциялық жетістіктер құқықтық қатынастардың жеке объектісі ретінде қарастырылмады. Ашулар, өнертабыстар және рационализаторлық ұсыныстар туралы Ережені 22-бабына сәйкес селекциялық жетістіктер құқықтық қорғау бойынша өнертабыстарға теңестірілді, алайда бұл объектілер бірдей болған жоқ және осы зияткерлік меншік объектілеріне сараптама жүргізу тәртібі әртүрлі болды.[1]

Сондай-ақ, мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығына қатысты селекциялық жетістіктер объектілерінің екі түрлі түрі болды және өсімдік өсірушілер мен мал өсірушілердің құқықтары 1976 жылғы мал шаруашылығындағы селекциялық жетістіктерді сынау туралы ережеге және 1980 жылғы КСРО-дағы өсімдіктердің жаңа сорттарын құқықтық қорғау туралы Ережеге сәйкес реттелді.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстанда селекционерлерді құқықтық қорғауды қамтамасыз ететін жаңа заңнамалық актілер қабылдан-

[1] Ашылулар, өнертабыстар және рационализаторлық ұсыныстар туралы ережені және ашылулар, өнертабыстар және рационализаторлық ұсыныстар үшін сыйақы туралы Нұсқаулықты бекіту туралы КСРО Министрлер Кеңесінің 24.04.1959 N 435 қаулысы// URL: http:www.consultant.ru/cons/cgi/online

ды, атап айтқанда, бұл 1999 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің Ерекше бөлігі және 1999 жылғы 13 шілдедегі «Селекциялық жетістіктерді қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.

ҚР Азаматтық кодексі өсімдік шаруашылығындағы селекциялық жетістік деп жасанды жолмен немесе іріктеу жолымен алынған және оны өсімдіктердің қазіргі сорттарынан ерекшелейтін бір немесе бірнеше шаруашылық белгілері бар өсімдік сортын таныды.[1]

Өз кезегінде, ҚР 1999 жылғы 13 шілдедегі №422-I «Селекциялық жетістіктерді қорғау туралы» Заңына сәйкес: «селекциялық жетістік – бұл өсімдіктің жаңа сорты, адамның шығармашылық қызметінің нәтижесі болып табылатын, патент берілген жануардың жаңа тұқымы».[2]

Селекциялық жетістіктерге құқықтарды бұзу қылмыстық заңмен қудаланады.**С**елекциялық жетістіктер туралы мәліметтер ресми түрде жарияланғанға дейін автордың немесе өтініш берушінің келісімінсіз жария етілсе, сонымен қатар авторлықты иемденіп алу немесе тең авторлыққа мәжбүрлеу, селекциялық жетістікті заңсыз пайдалану заңда көрсетілген тәртіппен жазалануға жатады *[Е.О. Алауханов, 2008, 637 б.]*.

Селекциялық жетістікке құқық ҚР заңнамасымен қорғалады және патентпен - патент иеленушінің селекциялық жетістікті пайдалануға айрықша құқығын, оның басымдығын және селекционердің авторлығын куәландыратын мемлекеттік қорғау құжатымен расталады.

Өсімдіктер сорттарына патенттің қолданылу мерзімі сараптама жасау ұйымына өтінім берілген күннен бастап - 25 жылды, жануарлар тұқымдарына - 30 жылды, жүзім, сәндік ағаш, жеміс және орман дақылдары сорттарына, оның ішінде олардың телітінділеріне-35 жылды құрайды. Патенттің қолданылу мерзімі он жылдан аспайтын мерзімге ұзартылуы мүмкін.

Селекциялық жетістікке патент алудың басты мақсаты мемлекеттен құқықтық қорғау алу болып табылады. Бұл жағдайда патент иеленуші селекциялық жетістікті пайдалануға айрықша құқық (монополия) алады, бұл бәсекелестер алдында артықшылықты қамтамасыз етеді. Ал нарықтық жағдайда бұл өте маңызды.

Патент иеленуші құқықтық қорғауды алумен қатар селекциялық жетістікке патентке билік ете алады. Селекциялық жетістіктердің патент иеленушілері тұқымдарды, өсімдік материалдарын, асыл тұқымды жануарларды сатумен қатар, бұл ретте қосымша табыс ала отырып, селекциялық жетістікті пайдалануға лицензия бере алады, бұл, әдетте, селекциялық жетістікті құру айтарлықтай қаржылық және уақыт шығындарын талап ететінін ескере отырып, маңызды болып табылады.

Бұдан басқа, патент иеленуші селекциялық жетістікке барлық құқықтарды үшінші тұлғаларға бере алады.

Жоғарыда аталған артықшылықтардан басқа, патент алу қоғамдық маңызға ие. Олар селекциялық жетістікке өтінім мен патент туралы мәліметтерді міндетті түрде жариялау, өсімдіктер сорттары мен жануарлар тұқымдарының алуан түрлілігін дамыту және ұлғайту арқылы білім алмасуға ықпал етеді. Өз кезегінде, дақылдардың және олардың түрлерінің әртүрлілігі қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына көбірек бейімделуге мүмкіндік береді.

Селекциялық жетістікке патент алу үшін ол патентке қабілеттіліктің міндетті шарттарына жауап беруі тиіс:

Жаңа болуы.

Егер автор немесе оның құқықтық мирасқоры сортты, тұқымды: 1) Қазақстан - өтінім берілген күнге дейін бір жыл бұрын; 2) кез келген басқа мемлекеттің - біржылдық дақылдар бойынша өтінім берілген күнге дейін төрт жыл бұрын және өтінім берілген күнге дейін алты жыл бұрын - көпжылдық дақылдар, тұқымдар бойынша пайдалану үшін осы селекциялық жетістіктің тұқымын немесе басқа да көшет материалын сатпаса және басқа тұлғаларға бермесе, Сорт, тұқым жаңа деп есептеледі.

Ерекше болуы.

Сорт, тұқым, егер олар өтінім берілген кезде бар екені жалпыға мәлім кез келген басқа сорттан, тұқымнан анық ерекшеленетін болса, осы өлшемге сай келеді.

Патент алуға өтінім беру немесе сортты, тұқымды жаңа сорттардың, тұқымдардың ресми тізіліміне енгізу кез келген елде осы өтінім беру нәтижесінде патент берілген немесе сорт, тұқым көрсетілген тізілімдерге енгізілген жағдайда, сортты, тұқымды өтінім берілген күннен бастап жалпыға мәлім етеді. Сорттардың, тұқымдардың жалпыға мәлім болуы өсіру, пайдалану және жариялау фактісі бойынша да белгіленуі мүмкін. Сорттың, тұқымның сипаттамалық және айрықша ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін белгілер қалпына келтірілуі және дәл сипатталуы тиіс.

Біртекті болуы.

Егер олардың көбею ерекшеліктерін ескере отырып, осы сорттың өсімдіктері немесе тұқымы селекцияланатын белгілері бойынша біртекті болса, сорт, тұқым біртекті болып саналады.

Тұрақты болуы.

Сорт, тұқым, егер олардың негізгі белгілері әр көбеюден кейін, ал көбеюдің арнайы циклі жағдайында әр көбею циклінің соңында өзгеріссіз қалса, осы өлшемге сәйкес келеді.

Селекциялық жетістікке патент алу рәсімі қандай?

1 кезең. Сараптама жасау ұйымына селекциялық жетістікке патент беруге өтінім беру

Егер селекциялық жетістікті қызметкер қыз-

[1] Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі №409-1 Азаматтық кодексі // URL: https:online.zakon.kz/

[2] 1999 жылғы 13 шілдедегі №422-I «Селекциялық жетістіктерді қорғау туралы» ҚР // URL: Заңы https:online.zakon.kz/

меттік тапсырманы немесе қызметтік міндеттерін орындау кезінде жасаса, ашса немесе шығарса, өтінім беру құқығы авторға, мұрагерге немесе олардың құқықтық мирасқорларына немесе жұмыс берушіге тиесілі болады. Егер селекциялық жетістікті бірнеше өтінім беруші жасаса, ашса немесе шығарса немесе авторлардың құқықтық мирасқорлары болып табылса, олар да өтінім бере алады.

Өтінім өсімдіктердің әрбір сортына, жануарлардың тұқымына қазақ немесе орыс тілдерінде ұсынылады. Онда патент беру туралы өтініш, тиісті тектер мен түрлер үшін селекциялық жетістіктер белгілерінің кестесі қоса берілетін селекциялық жетістік сауалнамасы, онда өтінім беруші сортты немесе тұқымды белгілердің көріну дәрежесі мен индексі бойынша сипаттайды және егер іс жүргізу өкіл арқылы жүргізілген жағдайда, сенімхат болуға тиіс. Өтінімге сондай-ақ белгіленген мөлшерде өтінім беру төлемін растайтын құжат қоса беріледі.

2 кезең. Алдын ала сараптама жүргізу

Ұсынылған құжаттардың негізінде сараптама жасау ұйымы алдын ала сараптама жүргізеді, оның барысында өтінімнің басымдық күні белгіленеді, құжаттардың бар-жоғы және оларға белгіленген талаптардың орындалуы тексеріледі. Селекциялық жетістіктің ұсынылған атауының дұрыстығын тексеруді Мемкомиссия жүргізеді. Мемлекеттік комиссияның атауды тексеру нәтижелері туралы қорытындысы сараптама ұйымына беріледі.

Алдын ала сараптаманың оң нәтижесін алған кезде сараптама жасау ұйымы өтінімді одан әрі қарау туралы шешім қабылдайды, бұл туралы өтінім берушіге хабарланады. Өтінімнің және селекциялық жетістік сауалнамасының көшірмелерін тиісті мемлекеттік комиссия жібереді.

Алдын ала сараптама нәтижесінде одан әрі қарау туралы шешім шығарылған өтінім туралы мәліметтерді жариялау шешім қабылданған күннен бастап бір ай ішінде ресми бюллетеньде жүргізіледі.

Қорғауға мәлімделген селекциялық жетістікке өтінім туралы мәліметтер жарияланған күннен бастап патент берілген күнге дейін уақытша құқықтық қорғау беріледі.

3 кезең. Сорттың, тұқымның ерекшелігіне, біртектілігіне және тұрақтылығына сынақтар жүргізу.

Сынақтарды мемкомиссиялар қабылданған әдістемелер бойынша жүргізеді. Өтініш беруші сараптама жасау үшін тұқымның немесе асыл тұқымды материалдың қажетті мөлшерін ұсынуға міндетті, бұл туралы өтініш берушіге мемкомиссия тиісті хабарлама жібереді.

Мемлекеттік комиссиялар Қазақстан Республикасының, сондай-ақ басқа мемлекеттердің басқа ұйымдары жүргізген сынақтардың нәтижелерін пайдалануға құқылы.

Қазақстанда сорттық сынақтар іс жүзінде екі вегетациялық кезеңге, яғни екі көктемгі-жазғы-күзгі кезеңге созылады, бұл нәтижелерді өңдеуді және мемкомиссиямен хат алмасуды ескере отырып, шамамен бір жарым - екі жылды құрайды. Егер өтініш беруші тұқым материалын күзде жіберсе және оны тек көктемде отырғызуға болатын болса, онда 2 жыл, егер тұқымдар көктемде жіберілсе - шамамен бір жарым жыл. Ерекшеліктері болуы мүмкін. Сонымен, егер отырғызу күзде жүргізілсе, онда екі вегетациялық кезең екі жылға созылады.

Мемлекеттік комиссиялар сараптама жасау ұйымына өтінім материалдарын сараптама жасау ұйымы жіберген күннен бастап бір ай ішінде патент қабілеттілігіне сынақтар жүргізудің нақты мерзімдері туралы хабарлайды.

4 кезең. Сортты, тұқымды сипаттай отырып қорытынды жасау. Патент беру немесе патент беруден бас тарту туралы шешім қабылдау

Сорт, тұқым патентке қабілеттілік шарттарына сәйкес келген кезде мемлекеттік комиссия сортты, тұқымды сипаттай отырып, қорытынды жасайды. Мемлекеттік комиссияның қорытындысы негізінде сараптама ұйымы селекциялық жетістікке патент беру туралы шешім береді, бұл туралы өтініш берушіге он жұмыс күні ішінде жазбаша хабарлама жіберіледі.

5 кезең. Патент беруге дайындағаны және жариялағаны үшін алым төлеу

Өтінім берушіге патент беру туралы шешім қабылданғаны туралы хабарлама жіберілген күннен бастап үш ай ішінде өтінім беруші сараптама жасау ұйымына патент беруге дайындағаны және жариялағаны үшін тиісті төлемді растайтын құжатты ұсынады.

6 кезең. Патент туралы мәліметтерді Мемлекеттік тізілімге енгізу және патент беру

Сараптама жасау ұйымының патент беру туралы шешімінің, қорғау құжатын беру туралы Мемкомиссияның шешімінің негізінде және сараптама жасау ұйымының патент беруге дайындау және жариялау жөніндегі қызметтері үшін ақы төленгенін растайтын құжат ұсынылған кезде өсімдіктер сортына немесе жануарлар тұқымына селекциялық жетістікке патент туралы мәліметтер Қазақстан Республикасының қорғалатын өсімдіктер сорттарының мемлекеттік тізіліміне немесе Қазақстан Республикасының қорғалатын жануарлар тұқымдарының мемлекеттік тізіліміне енгізіледі *[Болотов М., 2018]*.

Ресми бюллетеньде селекциялық жетістікті тіркеуге қатысты мәліметтер жарияланады, ал патент иеленушіге патент беріледі.

Патент иеленуші жыл сайын патентті күшінде ұстап тұру үшін өтінім берілген күнге сәйкес келетін күнге ақы төлеуді жүргізеді.

Егер сараптама жүргізу барысында сорттың, тұқымның патентке қабілеттілік талаптарына сай келмейтіні анықталса, сараптама ұйымы мемле-

кеттік комиссияның қорытындысы негізінде он жұмыс күні ішінде патент беруден бас тарту туралы шешім қабылдайды, бұл туралы өтінім берушіге он жұмыс күні ішінде жазбаша хабарлама жіберіледі.

Бұл жағдайда өтініш беруші патент беруден бас тарту туралы шешімге оны алған күннен бастап үш ай мерзімде Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің апелляциялық кеңесіне қарсылық бере алады. Қарсылықты апелляциялық кеңес ол келіп түскен күннен бастап үш ай мерзімде қарауға тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Селекциялық жетістікке патент берудің ерекшелігі өтінімнің «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Ұлттық зияткерлік меншік институты» РМК - да (бұдан әрі-сараптама ұйымы немесе ҰЗМИ) және «Ауыл шаруашылығы министрлігінің Ауыл шаруашылығы дақылдарының сорттарын сынау жөніндегі мемлекеттік комиссиясы» РММ-де немесе Қазақстан Республикасының тұқымдарын сынау және байқаудан өткізу жөніндегі мемлекеттік комиссиясында (бұдан әрі-Мемкомиссия) қаралуы болып табылады.

Жоғарыда баяндалғанды қорытындылай келе, селекциялық өнертабысқа патент алу белгілі бір қаржылық және уақытша салымдарды талап ететініне қарамастан, бұл селекциялық жетістікті дұрыс коммерцияландыру (жарғылық капиталға қосу, пайдалануға лицензия беру және т.б.) жағдайында сізге өтелетіннен де артық және бәсекелестерден тиімді қорғайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Болотов М. Селекциялық жетістік дегеніміз не және оны Қазақстанда қалай қорғауға болады // *URL*:https://atameken.kz

2. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексіне түсініктеме / Жауапты ред. Е.О. Алауханов. – Алматы: Жетіжарғы,2008. – 1120 б.

УДК 343.1

ШУКЕНОВ НУРЛАН САГЫНДЫКОВИЧ
Магистр юриспруденции, подполковник полиции, докторант
Карагандинской академии МВД РК имени Б.Бейсенова

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ СОГЛАСОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада автор ҚР Қылмыстық процесінде келісу терминін ашады. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылар арасындағы келісу рәсімдерінің мәнін және сотқа дейінгі тергеудегі мәнін қарайды.

Түйінді сөздер: сотқа дейінгі тергеу, келісім, санкция, бекіту, тергеуші (анықтаушы), прокурор, тергеу судьясы.

Резюме. В статье автор раскрывает термин согласование в уголовном процессе РК. Рассматривает сущность процедур согласования между участниками уголовного судопроизводства и значение в досудебном расследовании.

Ключевые слова: досудебное расследование, согласие, санкция, утверждение, следователь (дознаватель), прокурор, следственный судья.

Summary. In the article, the author reveals the term coordination in the criminal process of the Republic of Kazakhstan. Examines the essence of coordination procedures between participants in criminal proceedings and their significance in pre-trial investigation.

Keyword: pre-trial investigation, consent, sanction, approval, investigator (inquirer), Prosecutor, investigating judge.

По своему содержанию термин «согласование» в уголовном процессе РК рассматривается как процедура «утверждение», «согласие» и санкционирование процессуальных решений или действий органов, ведущих уголовный процесс.

Для того чтобы определить саму сущность процедуры согласование процессуальных решений и действий в Казахстанском уголовном процессе, представляется необходимым, исследовать такие понятия как «утверждение», «санкционирование», «согласие» и рассмотреть их соотношение.

В уголовном процессе правом утверждения наделены прокурор и начальник органа дознания. А, утверждение получают лишь дознаватель и следователь.

С.И. Ожегов в своём толковом словаре «утверждение» раскрывает как «Положение, мысль которой доказывают, утверждают что – нибудь. Правильные утверждения. Ошибочное утверждения» [Скворцова Л.И., 2015г. с.753] В новом словаре русского языка Т.Ф. Ефремовой «утверждение» определяется как «Процесс действия по значимому глаголу» [Ефремова Т.Ф., 2000г., с.434] В.И. Даль в своём толковом словаре раскрывает значение слова утверждение как «утвердить договор, условие, дать согласие своё и слово, принять условно на себя обязательства. Утвердить правила, предположение, установить его властью своею. Кто утверждает в должности, тот и увольняет». [В.И. Даль, 1903, с.734] В словаре иностранных слов и выражений «утверждение» (от латинского authorization) – санкционирование [А.Михайлова, 2002г., с.313]. В юридической энциклопедии дано следующее определение: «утверждение – санкционирование, упрочение, согласие, тезис, одобрение, установление, пропуск и т.п.» [Барихин А.Б., 2010г., с.960].

Рассмотрев понятие «утверждение» и его значение в различных словарях и энциклопедиях, можно резюмировать о его признании и применении в уголовном процессе РК.

УПК РК не даёт определение понятию «утверждение», однако уголовно – процессуальным законом предусмотрено утверждение процессуальных решений и действий, принятых дознавателем (следователем).

Следовательно, утверждению подлежат итоговые процессуальные решения принятые дознавателем, следователем по находящимся у них в производстве уголовным делам.

Уголовно – процессуальный процесс является сложным механизмом, где принимают участие не один субъект уголовно – правового регулирования. Поэтому, в последнее время как мы видим, уголовный процесс РК терпит изменения и модернизацию в полномочьях между властными субъектами уголовного процесса.

Как мы уже отразили выше, правом утверждения наделены начальник органа дознания и прокурор. Однако, стоит отметить, что они данным правом наделены на разной стадии досудебного расследования. Да, понятие «утверждение» во многих толковых словарях даёт толкование об утверждении, разрешении и санкционировании чего – либо или какого – нибудь процессуального документа. То есть, вроде бы выражает одно

- смысловое значение, но уголовный процесс в своих правовых нормах трактует об установленных так скажем иерархиях властных субъектов уголовного процесса. В 2015 году в законную силу вступил новый УПК РК, где появился еще один участник уголовного процесса следственного судьи, который наделён правом санкционирования процессуальных решений и действий принятых следователем (дознавателем).

Если рассматривать иерархию участников уголовного процесса наделённых правом утверждать, давать разрешение и санкционировать процессуальные решения и действия, начальник органа дознания наделён правом утверждать процессуальные решения принятые сотрудниками органа дознания. Начальник органа дознания не наделён таким правом, как утверждать на стадии досудебного расследования и по окончании его процессуальные документы следователя, так как тот в силу своего процессуального статуса является независимо процессуальным лицом. В свою очередь, прокурор кроме выражения своего согласия с процессуальными решениями и действиями, наделён правом также и утверждать эти же самые процессуальные решения всех субъектов органа расследования. По нашему мнению и как трактуют нормы УПК РК, начальник органа дознания наделён функциями контроля и поэтому он может лишь утверждать процессуальные решения сотрудников органа дознания, которые приняты по окончании проведённого дознания, то есть итоговые процессуальные решения. В свою очередь, прокурор, также являясь властным участником уголовного процесса, осуществляет надзор за законными принятыми процессуальными решениями, как на стадии досудебного расследования, так и по его окончании. Прокурор вправе утвердить тот или иной процессуальный документ, выразить согласие по принятому процессуальному решению или действию. По сути, правами предусмотренными нормами уголовно – процессуального законодательства, которыми наделены начальник органа дознания и прокурор относятся к процедурам согласования. Однако, в этих процедурах согласования имеется чёткая грань, которую мы уже описали выше.

Таким образом, можно подытожить, что утверждение даётся лишь властными участниками уголовного процесса, письменно и уже в отношении окончательно принятых итоговых процессуальных решений предусмотренных нормами УПК РК.

Рассмотрим понятие санкция.

В части 39 статьи 7 УПК РК дано определение санкция – разрешение суда на совершение в ходе досудебного производства органом уголовного преследования процессуального действия [Уголовно-процессуальный кодекс РК, 2014г., с.26]

В норме статьи 55 УПК РК закреплены все виды санкционирования следственным судьей, поэтому не видится необходимым перечисление каждой части и пункта данной статьи в нашем исследовании [Уголовно-процессуальный кодекс РК, 2014г., с.51]

Слово «санкция» произошло от латинского слова sanctio, что означает «нерушимый закон строжайшее постановление» [Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю., 2005г., с.516]

Если обратиться к энциклопедическому словарю, то санкция (от лат. sanctio — строжайшее постановление) рассматривается в нескольких значениях: 1) мера воздействия, важнейшее средство социального контроля. Выделяют негативные санкции, направленные против отступлений от социальных норм, и позитивные санкции, стимулирующие одобряемое обществом поведение. Формальные санкции налагаются официальным общественным или государственным органом; неформальные — проявляются через реакцию членов группы, друзей и т. д.; 2) государственная мера, применяемая к нарушителю установленных норм и правил; 3) часть правовой нормы, содержащая указание на меры государственного воздействия в отношении нарушителя данной нормы; 4) в международном праве — меры воздействия, применяемые к государству при нарушении им своих международных обязательств или норм международного права; 5) утверждение чего-либо высшей инстанцией, разрешение [А.М. Прохоров, 2000г., с.315]

В большом словаре иностранных слов и выражении понятие «санкция» рассматривается как: 1. Признание законности какого – нибудь явления, утверждение чего – нибудь, высшей инстанцией. 2. Одобрение. Дать санкцию на что – нибудь, или чему – нибудь [Михайлова А.М., 2002г., с.467].

Значение термина «санкционирование» в «Современном толковом словаре русского языка» Т.Ф. Ефремовой представлено следующим образом: «санкционировать - давать санкцию чему - нибудь, разрешение на определенные действия [Ефремова Т.Ф., 2000г., с.434].

В толковом словаре русского языка под редакцией Д.Н.Ушакова термин «санкционировать» понимается следующим образом: «дать (давать) санкцию чему-нибудь, узаконить (узаконять), признать (признавать) законным, правильным, утвердить (утверждать)» [Ушаков Д.Н., 1935-1940, с.57].

С.И. Ожегов в своём толковом словаре понятие «санкция» раскрывает как: 1. Утверждение чего – нибудь высшей инстанцией, разрешение. (Например получить санкцию директора на проведение эксперимента). 2. Мера, принимаемая против стороны, нарушившей соглашение, договор, вообще та, или иная мера воздействия по отношению к правонарушителю (спец.). Уголов-

ные, административные, дисциплинарные санкции [Скворцова Л.И., 2015г. с.753].

Как отмечено в статье 7 УПК РК правом санкционирования процессуальных решений и действий органов уголовного преследования наделён лишь суд, а конкретнее следственный судья, статус которого был введён в 2015 году и закреплён нормой уголовно – процессуального законодательства. Но, в Казахстане не всегда было так, до 30 августа 2009 года правом санкционирования процессуальных решений, действий и применение мер принуждения был наделён прокурор. Лишь, после многих научных дискуссии и обсуждении, полномочья по санкционированию процессуальных решений и действий были переданы суду. Конечно же, это ни для кого не секрет, что мы выбрали путь по модернизации уголовного – процессуального законодательства и сделали выбор в пользу таких развитых стран как Германия, Франция, Великобритания, где суды наделены полномочьями по контролю за уголовно – процессуальным производством. Например, модель уголовного – процессуального права Германии, предусматривает наличие такого участника уголовного процесса как – следственный судья, который и отвечает за дачу разрешении на проведение процессуальных действий, существенно затрагивающих законные интересы, права и личную неприкосновенность граждан.

Мы с этим солидарны, думается, что это был правильный шаг по реформированию, модернизации уголовной – процессуальной системы Казахстана и отклонения от застоявшейся системы права постсоветского пространства. В последнее время видно, что даже та же РФ делает путь в пользу реформирования своего уголовно – правового судопроизводства в пользу демократизации и практически ежегодно вносятся изменения и дополнения в уголовно – процессуальное законодательство.

В концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 года по 2020 год, дана была положительная оценка проводимой судебной реформе и обозначены цели перед уголовным судопроизводством:

- усиление состязательных начал в досудебном расследовании;

- расширения сферы оперативного (предупредительного) судебного контроля за действиями и решениями прокурора, органов предварительного следствия и дознания [Концепция правовой политики РК, 2009г., с.14].

В своих выступлениях Елбасы Республики Казахстан не раз говорил, о необходимости смещения акцента в деятельности правоохранительной системы от внутриведомственных интересов в сторону защиты прав граждан [Послание Президента РК, 2010г. с.15].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что санкция в уголовном судопроизводстве, это в первую очередь разрешение судьей на проведение следственных действий и процессуальных решений органами уголовного преследования. Санкционирование судьей является гарантированная защита конституционных прав, свобод, законных интересов граждан и конечным итогом пресечение незаконных действий на стадии досудебного расследования, а также в последующем восторжествования правого результата.

Теперь, рассмотрим понятие «согласие», которое как и рассмотренное нами уже понятие «утверждение» является частью процедуры согласования.

В толковом словаре В.И. Даля слову «согласие» дано определение «разрешение, дозволенье, изволенье, одобренье, утверждение, как прямое желание согласившегося на что, или как уступка его», «согласиться – дать согласие своё, не спорить или дозволить, разрешить, изволить, уступить» [В.И. Даль, 2002г., с.131].

С.И. Ожегов и Н.Ю. Шведова раскрывают «согласие» как «разрешение, утвердительный ответ на просьбу; единомыслие, общность точек зрения», «согласиться – 1. Дать согласие на что-нибудь. 2. Выразить, подтвердить свое согласие», «согласить – примирить, объединить (разные мнения, интересы)» [Н.Ю. Шведова, 1990г., с.202].

Д.Н. Ушаков даёт следующее определение понятию «согласие» - утвердительный ответ на что – нибудь; сделать или на просьбу разрешить что –нибудь; дать согласие на что – нибудь [Ушаков Д.Н., 1935-1940, с.51].

В словаре иностранных слов и выражении: «согласие» (от латинского consent договорённость) – разрешение, единодушие, мирные отношения (например мирные отношения) [А.Михайлова, 2002г., с.320].

Большая советская энциклопедия раскрывает выражение «согласие» как – разрешение, утвердительный ответ на просьбу. Дать согласие на что – нибудь [О.Ю. Шмидт, 1926-1947г., с.627].

Как мы видим некоторые синонимы раскрывающие понятие «согласие» схожи с понятием «утверждение». И это не удивительно, ведь как уже отражено выше, утверждение относится к процедурам согласования процессуальных действий и решений. Однако, сравнительно, утверждение, в отличие от согласия получается и даётся властным участником уголовного процесса и по принятым окончательным процессуальным решениям в письменной форме. В этом и есть различие между утверждением и выражением согласия в уголовном процессе.

В отличие от утверждения, согласие в уголовном – процессуальном законодательстве применяется более в широкой орбите. Да и не только в уголовном процессе, согласие имеет более широкое распространение: в различных правовых сферах, могут быть использованы субъектами

частных правоотношении.

Например, Президент может использовать процедуры согласования и в Конституции РК, для решения разногласий между государственными органами и субъектами государственной власти и принятию единого решения.

По этому поводу есть мнение Российского учёного Бобраковой Е.Е. под согласованием в общеправовом смысле понимается регламентированный процедурными нормами права взаимосвязанный и поэтапный порядок действий (ряд взаимосвязанных и последовательных действий), направленных на достижение согласия по тому или иному правовому вопросу тех субъектов права, для которых решение этого вопроса входит в их совместную компетенцию либо является основой для их взаимодействия [Бобракова Е.Е., 2001г., с.24].

О.А. Кожевников отмечает понятие «согласие» как самостоятельное средство реагирование прокурора в уголовном судопроизводстве [Кожевников О.А., 2006, с.17].

По мнение М.В. Бызовой они являются лишь элементами процессуальных документов органов расследования [Бызова М.В., 2008, с.70].

Нельзя согласится с мнением М.В. Бызовой, что они лишь являются элементами процессуальных документов. В сущности, выражение согласие и утверждение прокурора того или иного процессуального документа изменяет ход расследования и является решением прокурора.

Законодатель определил за прокурором в рамках надзора за досудебным расследованием, выражение согласие на принятие процессуальных решений и проведение процессуальных действий. Целью, которого является недопущение нарушения законности в ходе досудебного расследования и правильное применение установленных норм уголовного процесса. При принятии решения прокурором выражения согласия, следует проверка законности проведение того или иного процессуального действия или принятия решения. В ходе проверки, в случае незаконности принимаемого процессуального решения, прокурор отказывает в его проведении и принимает иные формы реагирования.

В уголовном процессе прокурор наделён правом как утверждать, так и выражать согласие. По своим признакам они схожи, но между ними есть существенное различие. Так, прокурором применяется утверждение в отношении уже принятых итоговых процессуальных документов. Например, в таких, как утверждение обвинительного акта, по сути итогового процессуального документа, выражающее окончание уголовного дела. А, выражение согласие или отказ в выражении того согласия, происходит на стадии досудебного расследования, в процессе принятие процессуального решения и позволяет контролировать процесс расследования. Например, как при выражении согласия или его отказ при рассмотрении ходатайства следователя (дознавателя) о применении мера пресечение в виде «Содержание под стражей» и санкционировании его судом.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что согласие является процедурой, то есть продвижение и действия на различных стадиях, этапах процесса. Кроме того, согласие может быть, как и единичным актом, так и результатом нескольких действий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Однотомный толковый словарь русского языка С.И. Ожегова. Под. общ. редак. Л.И. Скворцовой – 28 издание, г.Москва Мир и образование, 2015г. С. 1375.

2. Новый толково – образовательный словарь русского языка Т.Ф. Ефремовой, Русский язык, 2000г., С.1213.

3. Толковый словарь живого великорусского языка В. Даля. В 4 т. - Спб., 1863-1866./ 3-е испр. и доп. изд. под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ. Тт. 1-4. М., 1903.

4. Толковый словарь иностранных слов и выражений. М.: Аст. Астрель: Русские словари, 2002г., С.960 по ред. А. Михайловой.

5. Большая юридическая энциклопедия. Автор: Барихин А.Б. Издательство: Москва: Книжный мир Год: 2010 Формат: djvu Страниц: 960.

6. Уголовно – процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 231-V. Информационный портал: online.zakon.kz

7. Уголовно – процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 231-V. Информационный портал: online.zakon.kz

8. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю.. Юридическая энцеклопедия. Издание 5-е перераб.и.доп/ Под ред. М.Ю. Тихомирова.М-2005.,-С. 771-772.

9. Большой энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохоров. — 2-е изд. — М. : Большая Российская энциклопедия, 2000. — С. 875.

10. Толковый словарь иностранных слов и выражений. Информационный портал: М.: Аст. Астрель: Русские словари, 2002г., С.960 по ред. А. Михайловой.

11. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3-х томах. Том 2 [Текст]. –

М.: Астрель, 2006. – С. 236, 248.
12. Толковый словарь русского языка: В 4 т. /под ред. Д.Н. Ушакова [Текст]. – М.: гос. ин-т «Сов. Энцикл.», 1935-1940. Т.3. – С. 326.
13. Однотомный толковый словарь русского языка С.И. Ожегова. Под. общ. редак. Л.И. Скворцовой – 28 издание, г.Москва Мир и образование, 2015г. С. 1375.
14. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. Инф. ресурс: adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858. Дата входа 17.01.2017 г.
15. Послание Президента Республики Казахстан Назарбаев Н.А. народу Казахстана «Новое десятилетие - новый экономический подъем – новые возможности Казахстан//Каз. правда. 29.01.2010
16. Даль В.И.Толковый словарь живого великорусского языка. Современное написание. Т.-3 М.: «Артель-АСТ», 2002.-С.258.
17. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Изд. 22-е /под. редак. Шведовой Н.Ю.-М.: «Русский язык», 1990.-С.768.
18. Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н. Ушакова. М.: гос. ин-т Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940. (4 т.) Год:1935-1940.
19. Толковый словарь иностранных слов и выражений. М.: Аст. Астрель: Русские словари, 2002г., С.960 по ред. А. Михайловой.
20. Большая советская энциклопедия. Под редак. О.Ю. Шмидт, М.:1926-1947. – 26см..
21. Бобракова Е.Е. Согласительные процедуры в конституционном праве: общие основы и особенности применения в федеральном законодательном процессе: дис. канд. юрид. наук – Москва, 2001. – С.200.
22. Кожевников О.А. Прокурорский надзор за исполнением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, дознание и предварительное следствие: учебное пособие. – Екатеринбург : УрГЮА, 2006. – С. 493.
23. Бызова М.В. Понятие и соотношение актов прокурорского надзора и актов прокурорского реагирования // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2008. – № 3 (6). – С. 70–73. 4

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

МРНТИ 14.07.09

АБЛАЙХАНОВА НУРЖАНАТ ТАТУХАНОВНА
Биология ғылымдырының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

САЙДАХМЕТОВА АЙДАНА ҚАНАТҚЫЗЫ
Білім ғылымдарының магистрі, оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ КОУЧИНГ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Түйін. Мақалада қазіргі білім беру саласында қолданылатын инновацилық технологиялардың өзектілігі қарастырылған. «Коучинг» ұғымының терминдік мәніне анықтама беріліп оқыту үрдісінде қолданудың тиімді жақтары көрсетілген. Сондай-ақ биология пәні бойынша коучинг әдістемесінің негізінде ұйымдастырылған сабақтың кезеңдері бойынша орындалатын тапсырмалардың үлгілері мен нәтижелері көрсетіледі.

Түйінді сөздер: коучинг, миға шабуыл, жасушаның танымдық шеңбері, прокариот, эукариот, органоидттар.

Резюме. В статье представлена актуальность инновационных технологий, применяемых в современной сфере образования. С определением терминального значения понятия " Коучинг» определены эффективные стороны применения в учебном процессе. Также будут показаны образцы и результаты заданий по этапам урока, организованого на основе методики коучинга по биологии.

Ключевые слова: коучинг, мозговой штурм, познавательный круг клеток, прокариот, эукариот, органоиды.

Summary. The article presents the relevance of innovative technologies used in the modern field of education. With the definition of the terminal meaning of the concept of "Coaching", the effective aspects of application in the educational process are determined. Samples and results of assignments by stages of the lesson, organized on the basis of the method of coaching in biology, will also be shown.

Key words: coaching, brainstorming, the cognitive circle of cells, prokaryotes, eukaryotes, organelles.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде еліміздегі білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Заман талабы – жаңаша оқыту. Қоғамның қай саласы болсын жаңаша құру – уақыт талабы. Ал білім берудегі инновациялар – қоғамның тұрақты өзгеріп отыратын мұқтаждықтарына сәйкес, оның дамуының қажетті және табиғи шарты *[Пірімбетова М.Б., 2012, Б. 114-116]*. XXI ғасыр жоғары технологиялар ғасыры болғандықтан, білім беруді ұйымдастыруға қойылып отырылған талап та жоғары. Әсіресе оқушылардың таным белсенділігін қалыптастыруда оқытудың жаңа технологияларын қолдану ерекше маңызды деп айтсақ та болады. Әрбір технология өзіндегі жаңа әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді *[Аблайханова Н.Т., 2020, б. 146]*. Соның ішінде біз қарастырып отырған коучинг білім беру саласына жаңа мүмкіндіктер беріп, әртүрлі әдістер мен тәсілдерді біріктіретін әдістеменің бірі. Ал, коучинг дегеніміз не? Бірнеше анықтама беріп кетейік.

Коучинг – Батыс елдерінен келген психологтардың жаңа жұмыс үлгісі. Коучинг үйретпейді, үйренуге көмектеседі (Тимоти Голви). Ол тек спортта ғана емес, бизнесте, экономикада, саясатта, білім беруде және басқа да маңызды салаларда қолданылады *[Павлов А.В., 2012, б. 131]*.

Коучинг – адамға қажетті әдістер мен мысалдарды пайдаланған кезде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін процесс *[Горностаева Ж.В., 2007, б. 87]*.

Негізгі бөлім. Жоғарыда көрсетілген анықтамалардың негізінде білім беру саласында коучинг әдістемесін қолдану оқушылардың өздігінен шешім қабылдап, өздеріне деген сенімділікті

арттыратын әдістердің бірі екенін көріп отырмыз. Коучинг әдістемесінің негізінде ұйымдастырылған сабақтың қысқа мерзімдік жоспарының үлгісі төмендегі 1-кестеде ұсынылады.

1 – кесте
Коучинг әдістемесі негізіндегі сабақтың қысқа мерзімді жоспары

Қысқа мерзімді жоспар	
Сынып	8
Сабақтың тақырыбы	Прокариот және эукариот жасушаларының құрылысы
Осы сабақ арқылы жүзеге асырылатын оқу мақсаттары	8.4.2.2 эукариот және прокариот жасушалардың құрылысын салыстыру
Сабақтың мақсаты	Прокариоттық және эукариоттық жасушалардың құрылыс ерекшеліктерін сипаттау; Прокариоттар мен эукариоттар жасушаларын салыстыру; Прокариоттық эукариоттық жасушалары тән ағзаларға мысалдар келтіру.
Бағалау критерийлері	прокариоттық, эукариоттық жасушаларын сурет бойынша ажырата алады; прокариоттық, эукариоттық жасушаларының айырмашылықтарын түсіндіре алады; прокариот, эукариоттарға мысалдар келтіре алады
Тілдік мақсаттар	Оқушылар: прокариот және эукариот жасушаларымен байланысты негізгі терминдерге ауызша, жазбаша анықтама береді. прокариот және эукариот жасушаларына тән құрылымдарды атап жасушаларды ауызша сипаттай алады; прокариот және эукариот жасушаларының айырмашылықтарын сурет/сызбада белгілеп жаза алады; ауызша сұрақтар құрастырып, қоя алады. Пәнге қатысты лексика мен терминология: прокариоттық жасуша, эукариоттық жасуша, жасушалық мембрана, цитоплазма, ядро, вакуоль, митохондрия, хлоропласт, рибосома, жасуша қабырғасы, мебраналы органоидтар, ядролық мембрана, талшық, капсула, мезосома. Диалог құруға /жазылымға қажетті сөздер топтамасы: Егер жасушада ядролық мембранасы бар болса, онда бұл ...жасуша. Жасушада мембраналы органоидтар кездесетін болса, бұл...жасуша. Прокариоттық жасушаның мөлшері эукариоттық жасушаға қарағанда... Бұл ... ағзаға тән жасуша. Бұл өсімдік / жануар жасушасы себебі. Прокариоттық/эукариоттық жасушада... болады. Бұл өсімдік/ эукариот жасушасы, өйткені онда ... бар
Құндылықтарды дарыту	Сабақ барысында оқушыларда ынтымақтастықта бола білу, өзгелердің пікірімен санасу, сыйластық, адамгершілік құндылықтарын дарыту жүзеге асырылады. Үлгілеу кезінде өз білімін жетілдіруге деген жауапкершілігі дамытылады. Сабақта алған білімдерін жаһандық мәселелерді шешуде қолдануға қатысты талқылаулар арқылы жаһандық азаматтық қалыптастырылады.
Пәнаралық байланыс	Цитоплазмадағы заттар туралы білім арқылы химия пәнімен байланысады.
Бастапқы білім	Оқушылар жаратылыстану курсынан жасуша және ұлпа ұғымдарын біледі. 7 -сыныптан өсімдік жануар жасушаларының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын, жасуша құрамбөліктері (пластидтер, вакуоль, ядро, цитоплазма, жасушалық мембрана мен жасуша қабырғасы) қызметтерін біледі.
Сабақтың барысы:	

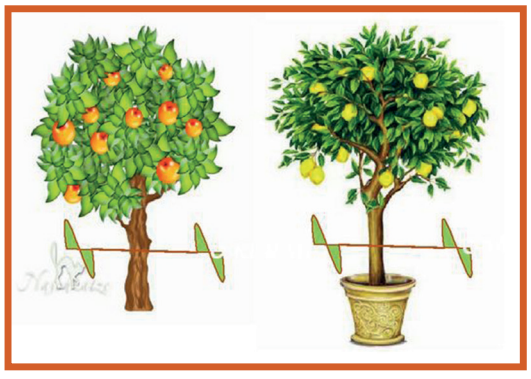
Сабақ кезеңдері	Жоспарланған іс-әрекеттер	Оқыту көздері мен ресурстар
Сабақтың басы 10 мин	1. Білімді жаңарту үшін материалды қайталау. Слайдта органоид жасушаларының суреттері көрсетілген. «Миға шабуыл» стратегиясы арқылы оқушылар органоидтың атауын көрсетіп, оның қызметін ауызша сипаттау керек. 2. Мақсатты орнату. Оқушылармен бірге сабақтың мақсаты тұжырымдалады: жасушаның негізгі компоненттерінің қызметтерін түсіну 3. «Жеміс бағы» әдісі бойынша оқушыларға сабақтың мақсаты бойынша, күтетін нәтижесі мен қауіпін айқындайды	Ағаштың суреті бейнеленген плақаттар, қағаздан қиылған алмалар мен лимондар,
Сабақтың ортасы 20 мин	1. «Жасушаның танымдық шеңбері» атты сызбасы. Оқушылар жаңа тақырыптың материалымен өз бетімен танысып, ондағы негізгі түсініктерді жазып шығады, яғни негізгі органоидтарды. 2. Дайын өсімдік және жануар жасушаларының препараттарымен немесе фотогалереямен жұмыс. Оқушылар «Өсімдік және жануарлар жасушасын салыстыру» кестесін толтырады	«Жасушаның танымдық шеңбері», «Өсімдік және жануарлар жасушасын салыстыру» кестесі
Сабақтың соңы 10 мин	Рефлексия Оқушылар «Жасушаның танымдық шеңбері» атты сызбаға, «Даму шкаласына» қайта оралып бүгінгі сабақ бойынша талдау жұмысын жүргізеді	«Жасушаның танымдық шеңбері», «Даму шкаласы»

Сабақтың кезеңдері бойынша орындалған тапсырмалардың нәтижесі:

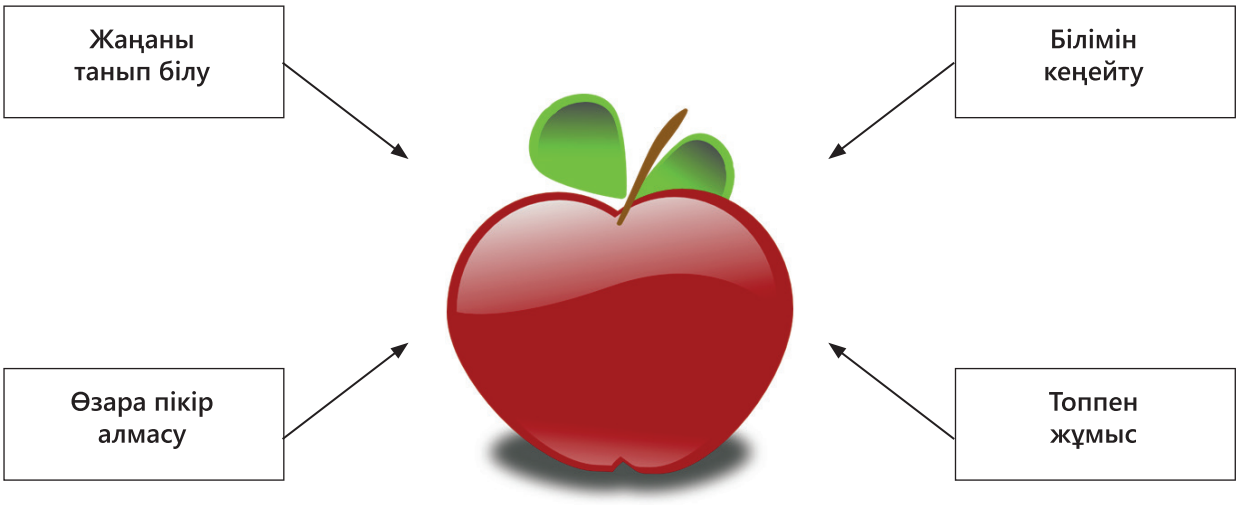
Сабақтың басы. Алынған білімді жинақтау, қайталау. Сабақтың тақырыбымен таныстыру кезеңі: бұл кезеңде ең алдымен оқушылардың жаңа сабақтың тақырыбы бойынша бұрыннан қалыптасқан білімдерін қайта тексереміз, қайта еске түсіреміз. Осыған орай, «Миға шабуыл» стратегиясы арқылы оқушыларға сұрақ қою олардың бұрыннан қалыпстасқан білімдері негізінде мәліметті қайта жаңартып, толықтыруға мүмкіндік береді. «Жасуша – тіршіліктіктің қарапайым және қызмет атқаратын өлшем бірлігі» тақырыбы бойынша оқушыларға келесі сұрақтар қойылады: 1. Жасуша дегеніміз не? 2. Кез келген тірі жасуша қандай бөліктерден тұрады? Органоидтар деген не? Органоидтардың атқаратын қызметі қандай? Өсімдік жасушасының органоидтарын атаңыз. Бүгінгі сабақта қандай мәселені қозғайтынымызды білесіздер ма?

Осы сұрақтар негізінде жаңа сабақтың тақырыбын оқушылармен талдау жүргізу арқылы таныстырамыз, ашамыз. Сабақтың мақсатын таныстырып өтеміз. Бұл оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттыруға жәрдемдеседі.

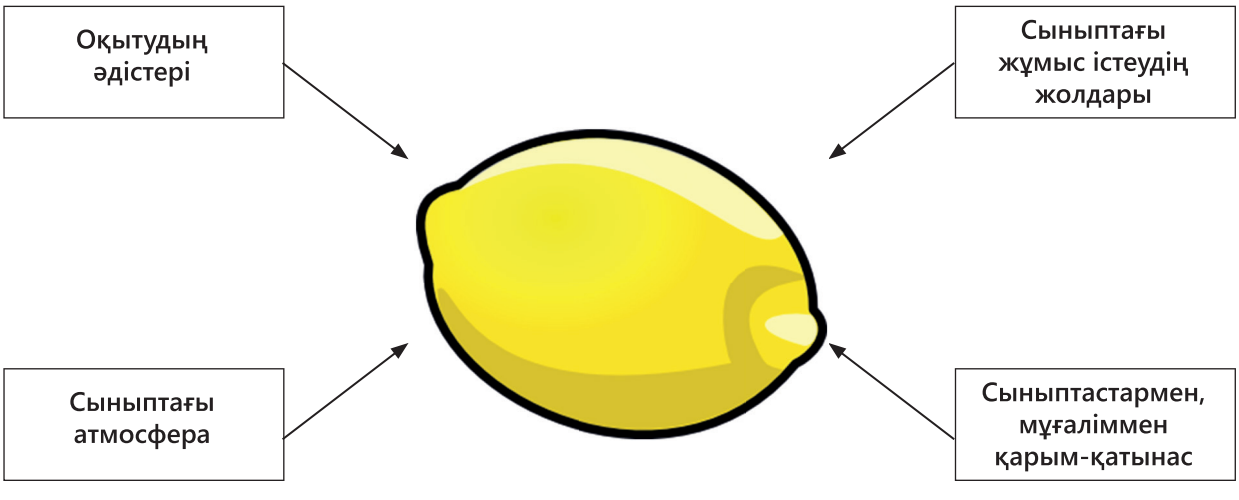
Күтілетін нәтижені анықтау кезеңі: бұл кезең оқушыларға сабақтың мақсаты бойынша, күтетін нәтижесі мен қауіпін айқындауға мүмкіндік береді. Осы орайда, оқушылармен «Жеміс бағы» әдісін өткізу оның нәтижелеріне сүйеніп, мұғалімге сыныпты және сыныптың әрбір оқушысын түсіне білуге жәрдемдеседі. «Жеміс бағы» әдісі бойынша алдын-ала екі ағаштың суреті бейнеленген плаккаттар ұсынылды (сурет 1). Біреуіне - «Алма», екіншісіне-«Лимон» ағашы атауы беріледі. Сондай-ақ, оқушыларға алдын-ала дайындалған қағаздан қиылған ірі алмалар мен лимондар ұсынылды. Оқушыларға осы сабақтан күтілетін нәтижелері мен қауіптерін нақты анықтап алуды тапсырады. Күтілетін нәтиже мен қауіптер бірнеше болуы мүмкін. Күтілетін нәтиже мен қауіптердің қатарына оқытудың формалары мен әдістері, сабақтағы жұмыс істеу жолдары, сыныптағы атмосфера, мұғалім мен сыныптастар арасындағы қарым-қатынас кіреді. Күтілетін нәтижені оқушылар – алма, ал қауіптерін – лимон қағазына жазып алуы тиіс. Анықтап алғандар қағаздан қиылған алма мен лимон жемістерін сәйкесінше «Алма» (сурет 2), «Лимон» (сурет 3) ағаштарының бұтақтарына жабыстырады. Мұғалім оларды дыбыстайды. Күтілетін нәтижелер мен қауіптермен таныс болған соң мұғалім бұл жайлы талқылау жұмыстарын ұйымдастырады. Оқушыларға алдын-ала бағыт беріп отырады.

1 – сурет. Жеміс бағы әдісі

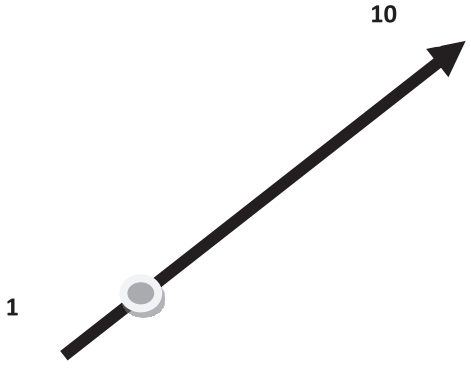
2 – сурет. Күтетін нәтижелерді анықтау

3-сурет. Оқушылардың қауіпін анықтау

Бұндай әдіс оқушыларға өзінің білім алудағы негізгі мақсатын анықтап алуға, өзінің күтетін нәнтижесі мен қауіп-қатерімен бөлісуге септігін тигізеді. Есесіне мұғалім оқыту үрдісі барысында бұл жағдайларды ескеріп отырады.

Сонымен қатар, бұл кезеңде оқушылар алдын - ала өзінің білімдерін бағалауды ұйымдастыруға болады. Ол үшін мұғалім «Даму шкаласын» қолданады (сурет 4). Оқушылар өз білімдеріне лайық деген бағаны беріп, қағаз жүзінде белгілеп, мұғалімге тапсырады. Жұмыс аяқталған соң мұғалім оқушыны бағалап, бағасын оқушының өзіне қойылған бағасымен салыстырады (егер оқушының бағасы жоғары болса, онда мұғалім қатемен жұмыс жасайды, егер бағасы төмен болса, онда қосымша бағаланады). 8-сынып үшін өзіндік бағалауды оқушылар дербес атқаруға мүмкіндік беру үшін сабақтың аяғында оқушылар қай дәрежеге жеткендігін өздері бағалап отырады.

4-сурет. Оқушының өз білімін бағалаушы «Даму шкаласы»

Айта кететін жайт, бұл кезеңде оқушылар білім алудағы мақсатын айқындау барысында, ойын ашық айтуға дағдыланып, коммуникативтік құзыреттілігін дамыта түседі.

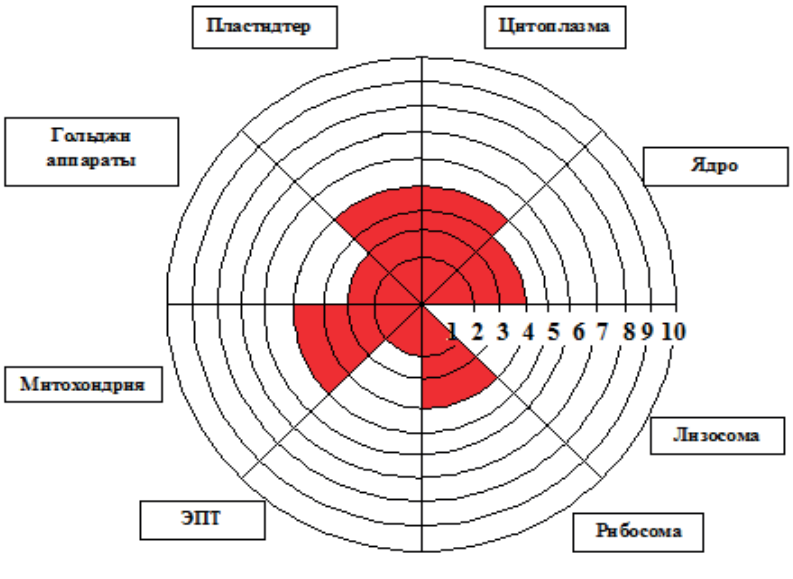
Сабақтың ортасы. Жаңа материалды меңгерту кезеңі: Бұл кезеңде оқушылар жаңа материалмен таныс болады және жаңа тақырыптың мазмұны бойынша өндеу жұмыстарын жүргізеді. Ол үшін оқушылар «Жасушаның танымдық шеңбері» атты сызба құрастырады (сурет 5).

Бұл кезеңде оқушылар жаңа тақырыптың материалымен өз бетімен танысып, ондағы негізгі түсініктерді жазып шығады, яғни негізгі органоидтарды. Органоидтар туралы білімін шеңбер бойында қаншалықты білетіндігі жайлы белгілеп шығады.

Шеңбердің негізгі сұрақтары:

1. Қандай түсініктер сізге таныс?
2. Қандай түсініктер жайлы біліміңізді тереңдеткіңіз келеді?
3. Қандай түсініктермен сіз жаңадан таныс болдыңыз?
4. Бұл түсініктер жайлы білу үшін қандай әрекет жасауға тиіссіз?
5. Бұл түсініктер жайлы мәліметтер сізге не үшін қажет?

Осы сұрақтар негізінде сабақтың мақсаты анықталады.

5-сурет. Жасушаның танымдық шеңбері

Қарастырылатын мәселе: Жасуша – тіршіліктің құрылымдық, қызметтік бірлігі екендігін дәлелдеу:

– Жасушаның құрылысын талдау, органоидтарын ажырату;

– Прокариот және эукариот жасушаларының айырмашылықтарын белгілеп жазу;

– Өсімдік және жануар жасушасының айырмашылықтарын анықтау;

Бұндай әдістерді қолдану оқушылардың келесідей ӘОӘ дамытады:

– Танымдық: мәселені анықтау және оларды

шешу; себеп-салдар байланысын орнату, пайымдаудың логикалық тізбектерін құрау.

– Коммуникативтік: оқыту барысында мұғалім мен сыныптастарымен ынтымақтастықты жоспарлау, ойын ашық жеткізе білу.

Сабақты бекіту, білімді жүйелеу кезеңі: бұл кезеңде оқушылар алған білімдерін жүйелеп бекітеді. Ол бойынша оқушылар дайын өсімдік және жануар жасушаларының препараттарымен немесе фотогалереямен жұмыс жасауы тиіс. Өсімдік және жануар жасушасының препараттарын немесе суреттерін оқушылар мұқият зерттеп, олардың атқаратын қызметіне байланысты құрылысындағы ерекшеліктерді анықтай отырып кестені толтырады (2-кесте).

2 – кесте

Өсімдік және жануарлар жасушасын салыстыру

Жасуша	Суреті	Құрылысындағы ерекшеліктер	Қызметі
Өсімдік			
Жануар			

Өсімдік және жануар жасушасын салыстыра отырып, оқушылар зерттеу нысандарын өзара салыстыруға, жалпылауға және негізгі материалды талдауға, түсініп білуге, қолдана алуға дағдыланады.

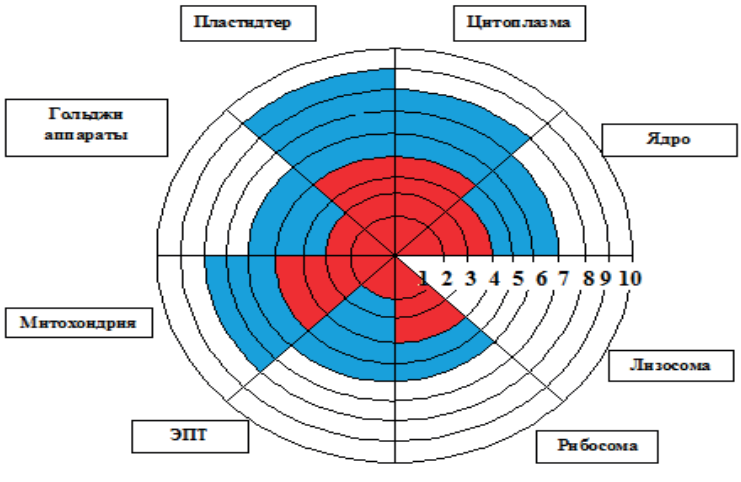
Сабақтың соңы. Рефлексия кезеңінде: бұл кезеңде оқушылар «Жасушаның танымдық шеңбері» атты сызбаға қайта оралады. Сызба бойынша оқушылар бүгінгі сабақ бойынша талдау жұмысын жүргізеді (сурет 6):

1. Сызба бойынша қандай өзгерістер орын алды.

2. Қай оқушыда жақсы көрсеткіштер байқалды.

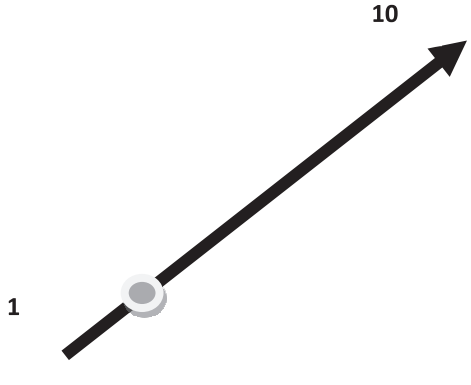
3. Жасуша органоидтары жайлы кім көп ақпаратты меңгере алды?

4. Одан әрі жетістіктерге қол жеткізу үшін қандай шаралар қолдану керек?

6-сурет. Жасушаның танымдық шеңбері

Екінші кезекте оқушылар «Даму шкаласы» бойынша талдау жүргізеді (сурет 7):

7-сурет. Сабақтың аяқталуы кезінде оқушылардың алған білімін бағалауы

1. Нәтижеге қол жеткізу үшін алғашқы қадамдарыңыз қандай болды?

2. Шкала бойынша ілгерілеуге не себеп болды?

3. Сіз үшін сабақтағы маңызды жағдай?

4. Сабақ барысында алынған білімдеріңізді қолдана алдыңыз ба?

5. Күтілетін нәтижелерге қол жеткізе алдыңыз ба? Егер де жоқ болса, оқушылар өздерінің пікірімен бөлісіп, ұсыныстарын айтады. Айтарлық, қосымша ақпарат көзімен танысу, танымдық бағдарламаларды қарау және т.б.

Қорытынды. Коуч әдістемесін қолдану барысында оқушылардың келесі құзыреттіліктерін дамытуға болады:

- оқушының сабаққа деген қызуғушылығын арттырады;

- оқушының сабаққа деген өзіндік мағыналы көзқарасы қалыптасады: ішкі позициясы, өзін-өзі бағалауы;

- оқушының регулятивті қабілетін қалыстастырады: әр түрлі жағдайда саналы түрде өз әрекеттерін, жағдайын, ынтасын басқарып отыруы;

- оқушының танымдық қызметін дамытады: мәселені анықтау және оларды шешу, себеп-салдар байланысын орнату, пайымдаудың логикалық тізбектерін құрастыруы;

- оқушының коммуникативтік іс-әрекетін жетілдіреді: оқыту барысында мұғалім мен сыныптастарымен ынтымақтастықты жоспарлау, ойын ашық жеткізе біледі.

Коучинг әдістемесі оқушының ішкі іс-әрекет потенциалын дамытуды қамтамасыз ететін, білім алуда үлкен жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін оқудың әр түрлі талаптарына сай қабілеттіліктері; өз өмірінің белсенді құраушысы, құрастырушы қабілеттіліктері; өз алдына мақсаттарын қойып, оларды шеше білу икемділігі; тәуелсіз таңдауға деген қажеттілігі мен осындай таңдау жасаудағы жауапкершілігі, сондай-ақ, оқушылардың өз мүмкіншіліктерін максималды түрде қолдануға қажетті жағдайларды жасауға; оқушылардың өз білімдерін әрқашан шыңдай түсетін білім беру кеңістігін қалыптастыра алады. Осыған орай, коуч оқушыға бағыт-бағдар беріп, тәжірибесімен бөлісіп, олардың мақсатына сәтті қол жеткізуіне жәрдемдеседі *[Жартынова Ж.А., 2014, б. 92]*.

Қорытындылай келе, оқытудың жаңа технологиялары негізінде ұйымдастырылған биология сабақтары тек білім сапасын арттыруға, оқушылардың пәндік және түйінді құзыреттерін қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге оқушылардың өз ойын еркін жеткізе алатын тұлға ретінде қалыптастыруға және де өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аблайханова Н.Т., Сайдахметова А., Мухитдинов А.М., Үсіпбек Б. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы негізінде биология сабағын ұйымдастыру // Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 2020. №3/2. – Б. 146-154.

2. Горностаева Ж.В. Коучинг как метод повышения эффективности деятельности предприятия // Экономический вестник Ростовского государственного университета, 2007. №1/2. – С. 86-88.

3. Жартынова Ж.А., Касымова А.А., Корнилова Т.Б., Оракова А.Ш. Настольная книга учителя – коуча (учебное пособие для системы повышения квалификации учителей). – Алматы: филиал АО НЦПК «Өрлеу» РИПК СО Республики Казахстан, 2014. – 92 с.

4. Павлов А.В., Койва Е.С. Коучинг в образовании // Успехи в химии и химической технологии, 2012. Т. 26. №8 (137). – С. 131-135.

5. Примбетова М.Б. Студенттердің танымдық белсенділігін қалыптастыруда оқытудың жаңа технологияларын қолдану // Бәсекеге қабілетті маман даярлаудағы әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытуды модернизациялаудың өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды, 2012. – Б. 114-116.

МРНТИ 14.85.01

АСАНОВА ЖАННА СЕКСЕНБАЕВНА
Докторант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

ТІЛЕУБАЙ СӘРСЕНКҮЛ ШАЙКАМАЛҚЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

СМАРТ БІЛІМ БЕРУ ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Түйін. Мақалада білім беру қызметінің жаңа формасы ретінде смарт білім берудің мәні және тұжырымдамасы қарастырылған. Білім беруде SMART-технологияларды қолдаудың әдістері мен тәсілдері қарастырылған. Смарт оқыту терминінің анықтамалары сипатталып, «smart» ұғымына анықтама берілген. Сонымен қатар, интерактивті тақтамен жұмыс істеу, виртуалды экскурсиялар, мультимедиялық презентациялар және т.б. технологияларды қолдану білім алушылардың танымдық белсенділігін, зерттеушілік қызметін, өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіруін арттыратындығы көрсетілген.

Түйінді сөздер: смарт, смарт технология, смарт білім беру, электронды оқыту, педагогикалық технологиялар

Резюме. В статье рассматривается сущность и концепция смарт-образования, как новая формы образовательной деятельности. Рассмотрены методы и приемы использования внедрения SMART-технологий в образовании. Дана характеристика термина смарт образование, определено зачение термина «smart». Также указаны многочисленные виды и формы данных технологий, такие как: работа с интерактивной доской, виртуальные экскурсии, мультимедийные презентации и другие, применение которых повышают познавательную активность, исследовательскую деятельность,саморазвитие и самосовершенствование обучающихся.

Ключевые слова: смарт, смарт технология, смарт образование, электронное обучение, педагогические технологии

Summary. The article describes with the essence and concept of smart education as a new form of educational activity. The methods and techniques of using the introduction of SMART-technologies in education are considered. The characteristic of the term smart education is given, the conception of the term "smart"is defined. Also, numerous types and forms of these technologies are indicated, such as: working with an interactive Board, virtual tours, multimedia presentations, etc., the use of which increases cognitive activity, research activities, self-development and self-improvement of students

Key words: smart, smart technology, smart education, e-learning, pedagogical technologies

КІРІСПЕ

Ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар білім берудің түрлі салаларына күн сайын терең еніп келеді.Бүгінгі таңда педагогтарға озық педагогикалық технологиялар негізінде жаңа ұрпақтың білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру функциясы жүктелген, ол өскелең ұрпақты болашақта өмірге дайындау және өмірде өзін табысты жүзеге асыруға қабілетті заманауи ойлау қабілеті бар тұлға ретінде тәрбиелеуді мақсат етіп қояды.

Қазіргі уақытта E-learning-тен Smart Education - ақылды білімге көшу жүзеге асырылуда. Smart-білім беру тұжырымдамасы – көптеген дерек-көздердің болуын, мультимедияның барынша алуан түрлілігін білдіреді. Білім беруді дамыту үшін адами капиталдың әсері жеткіліксіз. Білім беру ортасын өзгерту, білім беру мазмұнын, оның әдістерін, құралдары мен ортасын сапалы түрде өзгерту қажет, сөйтіп SMART-білімге көшу қажет.

SMART тұжырымдамасы біздің өмірімізге кәсіби қызмет пен жеке өмір үрдісін жеңілдететін әртүрлі ақылды құрылғылардың (смартфон, ақылды үй, смарткар – зияткерлік автокөлік, смарткорд – интерактивті зияткерлік электронды тақта) енуінен кейін пайда болды. Осы тұжырымдаманы білім беруге көшіруде, терминдер мен негізгі ұғымдар қалыптасу процесінен өтеді.

Қазіргі оқу процесінде белсенді қолданылып жүрген қашықтықтан оқыту мен электрондық оқытудың жетілдірілген түрі, ол smart education немесе smart learning. (смарт білім беру немесе смарт оқыту). Оқытудың осы түрін тереңірек қарастырайық. Сөздің түбіріне келетін болсақ ағылшын-қазақ сөздігінде «smart» - ақылды және зерек деген мағынаны білдіреді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

S.M.A.R.T ұғымының ғылыми қолданыста енуі туралы екіұшты көзқарас бар. Кейбір дереккөздерде 1954 жылы ғылымға алғаш рет американдық ғалым, экономист, публицист, педагог, XX ғасырдағы менеджмент теориясының негізін са-

лушы Питер Дуркер десе, ал кейбірі 1981 жылы Вашингтонның стратегиялық процессін жоспарлау бөлімін басқарған бұрынғы кеңесші Джордж Доран енгізген делінген. Ол өзінің «S.M.A.R.T – басқарудың мақсаттары мен міндеттері» атты мақаласында жариялаған. Екеуіде мақсатты дұрыс қоюға, кейінірек оқытудың мақсаттары мен міндеттерін сипаттауға қолданған. Ал біз қарастырып отырған басқа S.M.A.R.T:

Кесте 1. S.M.A.R.T аббревиатурсы:

S	Self-directed	Өзін-өзі оқытуға бағдарланған
M	Motived	Белсенді танымдық іс-әрекетті негіздейді
A	Adaptive	Білім беру субъектісіне бейімделген
R	Resourse Free	Білім беру ресурстарына еркін қолжетімділігі бар
T	Technology Embedded	Техникалық оқыту құралдарымен қамтамасыз етіледі

Смарт оқыту қазіргі әлемнің мүмкіндіктері мен міндеттеріне сәйкес максималды білімнің жоғары деңгейін қаматамасыз етіп, жастардың жылдам құбылмалы қоғам жағдайына бейімделуіне, оқулықтан нақты белсенді әрекетке негізделген білім алуға мүмкіндік береді. Енді оқыту және білім беру ұғымдарының ара жігін ажаратайық. Ең алдымен білім беру және оқыту ұғымдарын тоқталайық.

Білім беру – табиғат пен қоғам жайында жинақталған білім жүйесін жеке адамның меңгеруі және оны өмірде тиімді етіп қолдана білуі. Білім беру ұғымын педагогикаға тұңғыш енгізген И.Песталоцци. Білім беу – оқыту мен тәрбие жұмысын біріктіретін және жеке бастың дамуына ықпал жасайтын процесс.

Оқыту – білім берудің негізгі жолы. Оқыту екі жақты, бір текті процесс.

1. Оқытушы білім алушыларға білім беріп, іскерлік, дағдыға үйретеді.

2. Білім алушы таным міндеттерін жете түсініп, жаңа білімді, іскерлікті, дағдыны игереді және оларды өмірге қолданады. Ал адамның білім алуы тек оқыту процесінің нәтижесі емес, оның білім алуына көпшілік ақпарат құралдары смартфон, интернет, кино, радио, телехабар, т.б. ықпал жасайды [*Ш.Қ.Құрманалина, Б.Ж.Мұқанова, Ә.У.Ғалымова, Р.К.Ильясова, 2007, б.37*].

Қашықтықтан білім беру мен электрондық оқытуды дамыту жаһандық құбылыстың – смарт білім берудің дамуына бастау болды.Әлемде жүріп жатқан технологиялық революция қоғамның, ұйымдардың, өнімдер мен қызметтердің, білім берудің, әлемдік көзқарастың өзгеруінен смарт технологиялардың пайда болуына әкелді. Осылайша, ақпараттық технология сөздігіне жаңа ұғым смарт технология қосылды.

Келесі кезекте технология терминин қарастырайық. «Технология» ұғымы «techne»-өнер, шеберлік, «logos» - ілім, білім, оқу, ғылым деген мағынаны білдіретін, грек тілінен енген екі сөзден тұрады. Сондықтан «технология» терминін қазақ тіліне «өнер туралы ғылым немесе шеберлік туралы ғылым» - деп аударуға болады. «Технология» - бұл қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың жиынтығы [*Г.Ғ.Еркебаева, 2010, б.17*].

Технология ұғымы соңғы кездері ең көп қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Технология ұғымының оқытудың технологиясы, педагогикалық технология, білім беру технологиясы, креативті технология, компьютерлік технология,мультимедиалық технология, ақпараттық технология,ақпаратты-коммуникациялық технология сияқты психологиялық-педагогикалық ұғымдармен байланысы сан алуан. Жоғарыда аталған технологиялардың қай түрі болмасын, өзінің мәні анықталып, ғылымда сипаттамасыберілген. Қазіргі кезеңде ғылыми айналымда «технология» және технологиямен байланысты жеке ұғымдарға берілген анықтамалар баршылық. Соның бірі жаңадан қолданысқа енген смарт технология.

Ең алдымен заманауи ақпараттық технологиялардың көптүрлілігіне байланысты, қандай технологиялар смарт технологиялар болып саналады және смарт білім берудің қалыптасуына қандай технологиялар әсер етті деген сұраққа жауап іздеуіміз қажет. Отандық және шетелдік әдебиеттерде смарт технология және смарт білім беру туралы қалыптасқан біріңғай нақты тұжырым жоқ.

В.А.Ермаков [*В.А.Ермаков, 2014, б.19*] зерттеулерінде смарт технология «жақсы ұйымдастырылған» деген мағынада қарастырылады. Ол смарт технологияларға тән білім беру процесінің мобильділігі, әлеуметтік медиамен екіжақтылық интеграция, ақпараттың өздігінен толықтырылуы, кеңесшілермен онлайн байланыс сындысипаттамаларды келтіреді.

Смарт технология деп мобильді, кері байланыс, жүйелілілік және реттілік, материалдың өздігінен толықтырылуы, мәліметтер қорының өздігінен жаңартылуы, дербестілік қасиеттері бар білім беру іс-әрекетін жүзеге асыратын технологияны атаймыз.Смарт технология әр түрлі ғылым саласында өз мақсаттары үшін қолданылып келеді. Білім беру саласында смарт технологиялардың қолданысын интерактивті тақталардың қолданысқа енуінен басталды деп санауымызға болады.

Смарт білім беру тәсілдерін зерттеушілер: Н.Кондратьев, А.В.Ширяй, Н.А.Дмитриевская, В.П.Тихомиров, Н.В.Тихомирова, Б.Б.Славин, И.Г.

Борисенко және т.б. Смарт білім беру ұғымын зерттей келе, оны оқытудың жаңа парадигмасы, кейбірі оқытудың жаңа формасы, бірі оқытудың жаңа тренді ретінде қарастырғанын байқауға болады. Қазіргі уақытта smart education терминологиясы тұрақтала қоймады. Әлі күнге дейін біріңғай, жалпыға түсінікті, тұрақты, мамандарға түсінікті бірде бір смарт білім берудің түсінігі қалыптаспаған. Көптеген әр түрлі ұқсас терминдері бар. Оларды төмендегі кестеден көруге болады:

Кесте 2. Смарт оқыту терминінің анықтамалары

Смарт оқыту	бағдарламалық қамсыздандырудың онлайндық таралуы мен мультимедиа түріндегі конттердің бірігуінен тұратын оқытудың бірінші тренді
Смарт оқыту	әлемдік контенттің көмегімен интерактивті білім беру ортасында икемді оқыту, яғни оқытудың кең көлемді, шексіз, қолжетімді түрі
Смарт оқыту	бұл икемді және ашық білім ортасын: гаджеттерді қолдану, басқару жүйесі, ашық және қолайлы білім алу ортасын құру арқылы оқыту
Смарт оқыту	акт көмегімен уақытқа, кеңістікке шектелмей, ыңғайлы білім алу мүмкіндігі.
Смарт оқыту	үлкен көлемдегі әр түрлі білім ресурстарының (аудио, видео, графика) тыңдаушыға қажетінше оңай әрі жылдам, ыңғайлы түрде берілуі болып табылады. Сонымен қатар оңай басқарылатын және әрдайым сыртқы білім ресурстарымен толығып отыратын болуы тиіс.
Смарт оқыту	кез-келген жерде, кез-келген ортада оқыту; өзіндік оқу; мобильді оқыту; электронды оқыту.
Смарт оқыту	қашықтықтан оқыту мен электрондық оқытудың жетілдірілген түрі
Смарт оқыту	бұл ортақ стандарт, келісім мен технология негізінде Интернет желісіндегі бірлескен білім берушілік әрекетті жүзеге асыру мақсатында құрылған оқу мекемелері мен профессорлық-оқытушылық құрамының бірлестігі
Смарт оқыту	бұл барлық әлемнің контентінің көмегімен еркін кіруге болатын интерактивті білім ортасындағы икемді оқыту.
Смарт оқыту	оқытудың жаңа түрі, қарқынды дамып келе жатқан бірегей үдеріс. Бұл әлеуметтік желілір арқылы білім алмасу, жеке тұлғалық ерекшеліктерді ескере отырып оқыту қызметі, білім алушыға бағытталған, бағдарланған, орталықтандырылған, оқыту ортасы, ең соңында смарт құрылғыларды пайдалана отырып оқыту

Десекте оқытудың бұл түрі технологиясы жақсы дамыған Оңтүстік Корея, АҚШ, Канада секілді алпауыт мемлекеттерде стандартқа айналғанын байқауға болады. Смарт білім беру туралы теориялық дереккөздер жақын арада ғана пайда бола бастағандықтан жүйелілік қалыптаспағанын, оларда «smart» ұғымына, категориясына нақты бір анықтама берілмегенін жоғарыдан байқауға болады. Қазіргі кезде смарт білім беру тұжырымдамасын толықтай ашатын зерттеулердің жоқтығын айта кеткен жөн. Осыған қарамастан электронды білім беру белсенді түрде дамуда.

Смарт қоғамға өтудегі негізгі ерекшеліктер 2012 жылғы Н.В.Тихомирова және Н.Т.Тихомированың монографиясында ұсынылды [*Н.В.Тихомирова, 2012*]. Білім беру кеңістігін виртуализациялау сұрақтарын қарастыратын 2017 жылғы И.Г.Борисенканың жұмысы да бар. Ақпараттық білім беру ресурстары, соның ішінде смарт технологиялар оның пікірінше, ол «тек білім беру ықпалдастығынғана емес, сонымен қатар басқа да коммуникациялық қарым-қатынастың виртуализациясын тез арада арттырата алатын ерекше әмбебебап» ақпараттық-коммуникациялық технологиялар [*I.Borisenko, 2013, б.489*]. Автор осы технологияның көмегімен білім беру процесінің тиімділігін және сапасын арттыруға болады деп тұжырымдайды.

Smart білім беруді зерттеудің әдіснамасылық тұжырымдамасы Н.В.Днепровская және Е.А.Янковскаяның еңбектерінде ұсынылған. Олардың ұсынысы бойынша «Смарт білім беру – білім беру процесін ақпараттық смарт-технологияларды қолдану мүмкіндігі негізінде адаптивті жүзеге асыруды болжайтын, білім беру жүйесіндегі жаңа типті, білім беру парадигмасы болып табылады» [*Н.В.Днепровская, 2015, б.23*].

А.В.Нестероваңың анықтамасы бойынша «смарт білім беру (ақылды оқыту) – бұл ортақ стандарт, келісім мен технология негізінде Интернет желісіндегі бірлескен білім берушілік әрекетті жүзеге арттыру мақсатында құрылған оқу мекемелері мен профессорлық – оқутышылық құрамының бірлестігі [А.В.Нестеров, / Компетентность. 2015. №2, б.2]. Осылайша «ақылды» білім беру ортасы, білім беру, технологиялар және университеттер ғалымдар мен зерттеушілердің ортасында өзекті, дегенмен де ол толықтай ашылмағандықтан зерттеу жүйелілікті талап етеді. Отандық ғалымдардан смарт білім берудің әдіснамасын А.А.Шәріпбайдың, А.Б.Барлыбайдың еңбектерінен көруге болады. Мақалада интеллектуалды электронды оқыту, смарт университеттерді құрудың қазіргі және болашақ бағыттары, білім беру саласындағы интеллектуалды оқыту жүйелерімен оны қолдану жолдары қарастылған [*А.А.Шарипбаев, А.Б.Бар-*

лыбаев, 2015, б.320].

Отандық және шетелдік әдебиеттерде смарт технология және смарт білім беру туралы нақты тұғыр қалыптаспаған. Біз қазіргі кезде жоғарыда көрсетілген кесте негізінде смарт білім беру туралы қолданылып жүрген анықтамалар негізінде тәсілдерге бөліп көрдік.

Кесте 3. Смарт білім беру анықтамасына қатысты тәсілдер

Анықтамаға қатысты тәсілдер	Анықтамалар	Авторлары
Білім беру, интеллектуалды орта	Жаңа білім беру ортасы; әлемдік білімді және белсенді контентке көшу мақсатында оқытушылардың, мамандардың және студенттердің бірігуі	Ширяй А.В. [2014, с.2]
	Формальді және формальді емес оқыту түрін қолдайтын, білім алушылардың құзіреттілігін дамытатын үздіксіз білім беретін интеллектуалды ортаны жасау	Дмитриевская Н.А.[2011, б.4]
Білім беру мекемелері мен оқытушылар құрамының жиынтығы	Ортақ стандарт, келісім, мен технология негізінде ғаламтор желісіндегі бірлескен білім берушілік әрекетті жүзеге асыру мақсатында білім беру мекемелерімен оқытушы құрамының бірлестігі	Тихомиров В.П., Тихомирова Н.В.[2012, с.17]
Білім берудің жаңа түрі	Ұжымдық білімнің бірігуі мен көптеген дереккөздерді пайдалану шартында жаңа сапалы білімге, ғылымға, әлеуметтік және коммерциялық нәтижелерге жетуге бағытталған білім	Славин Б.Б. [2013, с.72]
	Білім беру процесін ақпараттық смарт-технологияларды қолдану мүмкіндігі негізінде адаптивті жүзеге асыруды болжайтын, білім беру жүйесіндегі жаңа типті, білім беру парадигмасы болып табылады	Днепровская Н.В Янковская Е.А. [2015, с.23-28]
Тұлғалық даму және смарт құзіреттілікті қалыптастыру	Тұлғаның смарт әрекеттестік субъектісі ретінде дамуы, ақпараттық құзіреттіліктің қосымша бөлігі ретінде субъектінің смарт құзіреттілігін қалыптастыру	Борисенко И.Г. [2015, с.55]

Сонымен, смарт білім берудің мақсаты оқыту үрдісін электронды ортаға айналдыра отырып, білім беруді неғұрлым тиімдірек ете түсу.

ҚОРЫТЫНДЫ

Смарт білім беруді жүзеге асыру үшін смарт орта қалыптастыру қажет. Смарт орта смарт қоғамның аумағында құрылып, оны смарт қоғам қалыптастырады. А.В.Нестерованың пікірінше смарт орта әрбірінде жеке смарт қасиетке ие емес, шынайы және жасанды элементтердің жүйелі ұйымдасқан жиынтығы. Кәсіби ортада жасанды нақтылық деген атпен қолданыста.

Смарт білім беруді ендірудің өзектілігі, қазіргі білім беру жүйесін Smart экономика және Smart қоғамның талаптарына сәйкес жетілдіру болып табылады. Смарт білім берудің басты мақсаты – білім алушыларда коммуникативтілік, әлеуметтік жауапкершілік, сыни тұрғыдан ойлау, креативтілік, қауымдастық секілді XXI ғасыр қоғамының білімі мен дағдыларын дамыту арқылы, жоғары деңгейдегі бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ететін білім беру ортасын құру.

Әрине смарт білім беру дәстүрлі оқыту формасын ауыстырмайды, тек оны толықтыра түседі. СМАРТ білім беру өзгермелі әлем жағдайында осы міндеттерді шешу кезінде тұлғаның даму мүмкіндігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, әсіресе СМАРТ білім беру болашақ маманның шығармашылық әлеуетін қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ш.Қ.Құрманалина, Б.Ж.Мұқанова, Ә.У.Ғалымова, Р.К.Ильясова Педагогика. –Астана: «Фолиант», 2007. – б.37

2. Г.Ғ.Еркебаева. Қазіргі білім беру технологиялары: магистранттарға арналған оқу құралы. –Алматы: Гига-трейд, 2010. - б.17

3. В.А.Ермаков.Smarteducation – будущее образовательных технологии //Актуальные проблемы современной науки: материалы III международной науно-практической конференции - 2014. – с.19

4. Н.В.Тихомирова. Глобальная стратегия развития Smart-общества. МЭСИ на пути к Smart –уни-

верситету. [Электронный ресурс] /Н.В.Тихомирова //SmartEducation. 2012- http://smartmesi.blogspot.com/2012/03/

5. I.Borisenko. Educational Smart Technologies in the Educational Process / I.Borisenko, D.Volodina // Journal ofSiberian Federal University. Humanities & Social Sciences. -2013. -3. –P.489

6. Н.В.Днепровская.Ключевые понятия концепции смарт образования / Н.В.Днепровская, Е.А.Янковская // Россия: тенденции и перспективы развития. Ежегодник. ИНИОН РАН. -2015. –с.23

7. А.В.Нестеров Приведет ли смарт образование к «закату» университетов? / А.В.Нестеров // Компетентность. -2015. - №2 – с. 2

8. А.А.Шарипбаев, А.Б.Барлыбаев. Методология смарт-образования как новая форма образовательной услуги // Вестник Казахского Национального Технического Университета. - 2015. №5. –с.320

9. В.А.Ширяй. Smart образование в информационном обществе http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2014/pdf/d01/s14/s14_018.pdf

10. Н.А.Дмитриевская. Интегрированная интеллектуальная среда непрерывного развития компетенции // Открытое образование. -2011. –с.4

11. В.П Тихомиров., Н.В. Тихомирова.SmarteLearning – новая парадигма развития образования и обеспечения устойчивой конкурентоспособности страны// ИКТ в образовании: педагогика, образовательные ресурсы и обеспечение качества: Материалы международной конференции –М.: Институт ЮНЕСКО. – 2012. – С. 17

12. Б.Б.Славин. Создание инфраструктуры смарт региона на основе развития информационных технологий и электронного образования // Информационные системы и технологии в бизнесе.– 2013. –№ 3. – С. 72

13. Борисенко И.Г. Виртуальные тенденции в глобальном образовательном пространстве: Smart–технологии // Проблемы развития общества и современное образование. – 2015. –№ 3. –С. 55

УДК 355.23

БАКИРОВ ИЛЬЯС ИСХАРОВИЧ
Доктор PhD, заместитель начальника кафедры
Пограничная академия КНБ Республики Казахстан

ДИАГНОСТИКА КОМПЕТЕНТНОСТИ ВЫПУСКНИКА КАК ЭЛЕМЕНТ САМООЦЕНКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОГО, СПЕЦИАЛЬНОГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Түйін. Мақалада әскери арнайы оқу орны түлегінің білім сапасын өзін-өзі бағалау процес үдерісінің ішкі жүйесі ретіндегі курсанттардың құзірктілігін диагностикалау ерекшеліктері қарастырылады. Түлектің құзіреттілігін диагностикалау компонентінің алгоритімі және оның нәтижелерін көрсетуге арналған құрал қорытыңдысы. Құзыреттілік компоненттерінін өлшеу нәтижелерін бағалау және корреляциялау тәртібін қысқаша сипаттайды.

Түйінді сөздер: білім сапасы, өзін-өзі бағалау, компоненттік, диагностика.

Резюме. Статья раскрывает особенности диагностики компетентности курсанта как подсистемы процесса самооценки качества образования выпускника военного, специального учебного заведения. Предложен алгоритм диагностики компетентности выпускника и инструментарий отражения ее результатов. Кратко описан порядок ранжирования и соотнесения результатов измерений компонентов компетентности.

Ключевые слова: качество образования, самооценка, компетентность, диагностика.

Summary. The article reveals the features of diagnostics of cadet competence as a subsystem of the process of self-assessment of the quality of education of a graduate of a military special educational institution. An algorithm for diagnosing a graduate's competence and tools for reflecting its results are proposed. The procedure for ranking and correlating the results of measurements of components of competence is briefly described.

Key words: the quality of education, self-assessment, competence, diagnostics.

Образование было и остается непреходящей ценностью.«Если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех», - отметил в статье "Болашаққабағдар: руханижаңғыру" Н.А. Назарбаев. Качество образования как лакмусовая бумажка отражает все достижения и проблемы общества. В свою очередь качество подготовки специалистов силовых структур определяет способность государства ответить на внешние и внутренние угрозы его безопасности.

В связи с этим, совершенствование процесса оценки качества образования в военном, специальном учебном заведении (далее – всузе) становится актуальной проблемой. Один из крупных специалистов в области управления качеством К. Исикава подчеркивал его всеобъемлющий характер, затрагивающий все направления деятельности организации и все уровни персонала от руководителей высшего звена до производственных работников [Исикава К., 1988, с. 47]. Такое пониманиесложностипроцесса оценки качества образования актуализирует необходимость теоретического обоснования системы самооценки качества образовательной деятельности всуза.

Решение этой проблемы усложняется наличием в отечественной и в зарубежной практике различных взглядов на определение подходовк проведению оценки иподборкритериев. Так отдельные отечественные исследования рассматривают оценку качества образования в форме педагогического мониторинга [Жайтапова А.А., Садвакасова З.М., Кабдолданова Б.А., 2010, с. 222]. В свою очередь зарубежные работыпрямо указывают на существование в мире множества конкурирующих, иногда конъюнктурно обусловленных наборов целевых показателей политики качества образования [G.Valverde, 2014, с.577].

Обобщая различные взгляды можно констатировать только одно: система диагностики качества должна включать компоненты, оценивающие все направления деятельности всуза от научно-исследовательской до организационно-управленческой и, конечно, предусматривать компонент оценки основного результата – компетентности выпускника. Именно этот компонент является предметом рассмотрения этой публикации, подготовленной в рамках научно-технического проекта по грантовому финансированию «Разработка комплексной методики оценки качества образования выпускников военных вузов».

Значимость оценки результатов обучения очевидна: она в форме обратной связи определяет действенность всего процесса и мотивирует его участников – преподавателей и обучаемых на его совершенствование [E. Rwanamiza, 2008]. Многими учеными отмечается, что традиционная система контроля и оценки качества учеб-

ных достижений потеряла свою эффективность в новых условиях функционирования высших учебных заведений. Среди ее недостатковназывают: проявление субъективизма оценок педагогов; отсутствие средств объективного контроля, адекватных современному уровню требований и компетентностному подходу в обучении; отсутствие стандартизированных измерителей, единых шкал и критериев оценивания; недостаточное методическое обеспечение самоконтроля, самокоррекции и самооценки результатов учебной деятельности; отсутствие современных методов практической реализации идей личностно ориентированного и развивающего обучения и другие [Ефремова Н.Ф., 2005, с.95]. Всузы, в свою очередь, отражают крайний консерватизм в вопросах совершенствования и перестройки системы подготовки военных специалистов. Поэтому система оценки подготовки выпускника всуза может быть как крайне громоздкой и неинформативной, так и практически отсутствовать – опираясь только на результаты работы государственной аттестационной комиссии. В связи с этим, система оценки компетентности выпускника всуза становится актуальным объектом исследования.

Сложность оценки основного результата образования как процесса и результата всестороннего развития личности заключается в необходимости учета многофакторных изменений, соотнесения различных приобретенных качеств и свойств и, конечно же, новообразований – знаний и умений, необходимых для профессиональной деятельности. Чаще всего основной результат образования рассматривается в форме компетентности. Как интегративное свойство личности компетентность включает набор компонентов, обеспечивающих некую функциональную достаточность специалиста, раскрывающуюся в способности полноценно функционировать и самореализоваться в области определенной компетенции (Зимняя И.А., Нуриев Н.К.**,** Дж. Равен, Таубаева Ш.Т., Хуторской А.В. и другие).

По мнению отечественных ученых компетентность должна рассматриваться как основное свойство специалиста (Анарбек Н.А., Булатбаева А.А., Мынбаева А.К. и другие). Она является одновременно потенциалом и инструментом решения профессиональных задач. Компетентность характеризует текущие и перспективные возможности работника. В настоящее время компетентность не только категория HR подразделений коммерческих организаций, она получила широкое распространение и в государственных структурах. В связи с этим, наряду с системным и процессным, компетентностный подход и ориентация на результат заявлены как методология построения деятельности органов исполнительной власти Казахстана и, конечно же, должна использоваться в образовательных учреждениях, реализующих программы высшего и послевузовского образования по подготовке государственных служащих.

Такое значение компетентности предполагает ее сложную структуру. К ее составным частям относят собственно знания, умения, навыки; опыт деятельности; профессиональную направленность [Хуторской А.В., 2008]. Чаще всего при исследовании компетентности онираспределены по трем компонентам: когнитивном, деятельностном, мотивационном. В некоторых случаях, при рассмотрении специфичной компетентности или компетентности второго уровня, рассматривается рефлексивный компонент или другие [Таубаева Ш.Т., Насыров С.А., 2018].

В последнее время мотивационному компоненту уделяют всебольшее внимание, выделяя его особое положение в структуре компетентности [Дж. Равен, 1984]. Отдельные исследователи включают в его содержание ценности корпоративные, потребности работника по отношению к его профессиональной деятельности, мотивы поведения и особенности построения коммуникации и собственно отношения к своему текущему функционалу, настоящему и будущему положению в организации. Мотивационный компонент во многом определяет конкурентоспособность выпускника, его востребованность, скорость его адаптации и перехода на полноценное функционирование в новой структуре [Васенёв Ю.Б., 2011,с.13].

Сложность содержания компетентности обусловлена не только ее разветвленной горизонтальной структурой, но и наличием вертикальных составляющих. Последние, так называемые предметные компетентности, отвечают в общей структуре за обеспечение определенных направлений деятельности. Так, например, профессионально-педагогическая компетентность содержит методическую, технологическую, дидактическую и другие компетентности второго уровня.

Компетентность должна иметь возможность диагностики соответствию модели компетенций. Кроме того, как основной показатель готовности специалиста к определенному виду профессиональной деятельности, она подлежит регулярному контролю. Но ее сложная структура не позволяет просто соотнести результаты измерений. Да и сами измерения превращаются в сложный и долговременный процесс.В связи с этими, компетентность достаточно редко оценивается полностью. Как правило, регулярно оцениваются элементы когнитивного компонента. Реже – деятельностного.Не смотря на его значимость, мотивационный компонент оценивается не системно, подходы к его диагностике поверхностны и не раскрывают глубины и содержания профессиональной мотивации работника. Это

приводит к серьезным ошибкам в оценке компетентности в целом. Недостаточно знать как выполнить, необходимо желать выполнить задачу эффективно. А это как раз и отражается в особенностях сформированности мотивационного компонента, значимость которого указывается в документах ЮНЕСКО, гдеценности и некогнитивные навыки рассматриваются важными целями образования [ЮНЕСКО, 2004].

Одним из основных этапов жизненного пути личности является обретение профессии.Как правило, он завершается получением степени бакалавра по окончанию вуза. Следующий этап – этап профессионального становления и роста. Все этапы характеризуются особенностями содержания профессиональной компетентности, разными уровнями ее развития и разными результатами профессиональной деятельности. Для качественного сопровождения специалиста, определения направлений его развития, подготовки и переподготовки, требуется постоянный контроль за уровнем компетентности.Особенно актуальна проблема диагностики компетентности для вуза. Особенности формирования компетентности как свойства личности позволяют определить степень эффективности обучения. Недостатки образовательного процесса хорошо выявляются при появлении несоответствия результатов заявленным целям. Достоверная и подробная диагностика содержания компетентности (динамики ее формирования) позволяет контролировать работу отдельных подсистем учебного заведения и обоснованно определять направления их совершенствования.

В связи с этим, измерение компетентности обучаемых, выявление особенностей ее развития является важным показателем оценки образовательной деятельности вуза. Это требует при проектированиисистемы самооценки качества образования выпускника вуза, основным ее критерием считать степень сформированности профессиональной компетентности будущего специалиста.

Необходимо учитывать, что качество образования представляет собой постоянную ориентацию на удовлетворенность потребителя образовательными результатами. Следовательно, одним и из основных субъектов оценки компетентности становятся выпускник и, учитывая специфику образовательной деятельности всузов, заказчик. Понятия «заказчик» и «работодатель» разнесены в связи с тем, что независимо от дальнейшего профессионального пути выпускника, иногда не соответствующего его специальности, содержание его образования определяет руководитель ведомства. Большое значение для оценки деятельности учебного заведения имеет мнение родителей. Как непредвзятый источник, объективно рассматривающий уровень развития обучаемых – родители прямо или косвенно могут помочь вскрыть многие проблемы и конфликты в учебно-воспитательном процессе.

Однако промежуточную оценку подготовки обучаемых осуществляет профессорско-преподавательский состав в ходе контроля текущей успеваемости и промежуточной аттестации. Преподаватель как второй субъект педагогической системы непосредственно работает, организует и управляет развитием компетентности обучаемого. Он учитывает особенности личности: индивидуальные потребности, темперамент, способности и формирует оптимальную среду для достижения самых высоких образовательных целей. В связи с этим он остается главным субъектом оценки компетентности обучаемых.

Компетентность не является абсолютной категорией. Оценка любого свойства человека не приемлет триггерного подхода. Компетентность – это качество личности и она относительна. Нельзя сказать, что даже самый плохой работник не компетентен, можно лишь констатировать низкий уровень его компетентности. Конечно, существуют определенные нормы, закрепленные в моделях компетенций и квалификационных требованиях, но они статичны и рассматриваются как оторванный от конкретного работника идеал, связанный с определенным уровнем образования. Они характеризуют готовность работника к конкретной должности. Но, с другой стороны, уровень образования не всегда отражает уровень подготовки. Например, модель компетенций преподавателя предполагает определенный набор знаний и умений. Но эти же знания и умения могут быть у лица, не проходившего обучениев научно-педагогической магистратуре. И педагогическая эффективность такого «самородка» будет выше по сравнению со «специалистом». И дело здесь не только в харизме и большом профессиональном опыте. В результате самообразования, профессиональной деятельности, социализации из многих источников мы получаем массу знаний и жизненного опыта, которые формируют нашу субъектную компетентность. И ее содержание становится, порой, достаточным для выполнения специфичной профессиональной деятельности без формальных признаков обучения. Это предполагает, что диагностику компетентности необходимо осуществлять ужеприрассмотрении возможности поступления кандидата в учебное заведение.Так, оценка освоения пререквизитов (уровня первоначальной подготовки), соответствия будущей специальности во всузах производится на вступительных экзаменах и профотборе будущих военных специалистов.

Непрерывность диагностики компетентности требует определение этапов ее проведения. Среди них можно выделить:начальный, промежуточный, основной и контрольный. Количество измерений на различных этапах диагностики

может варьироваться. Первые два этапа – вузовские, третий – совместный с заказчиком в форме государственной аттестации. Четвертый, лонгитюдный – сопровождение офицера после окончания учебного заведения. Он позволяет выявить наиболее характерные проблемы в служебной деятельности, пробелы и недостатки в подготовке специалистов.

Подходы к оценке компетентности выпускника и положение ее в общей системе самооценки качества образования выпускника отражены на рисунке 1.

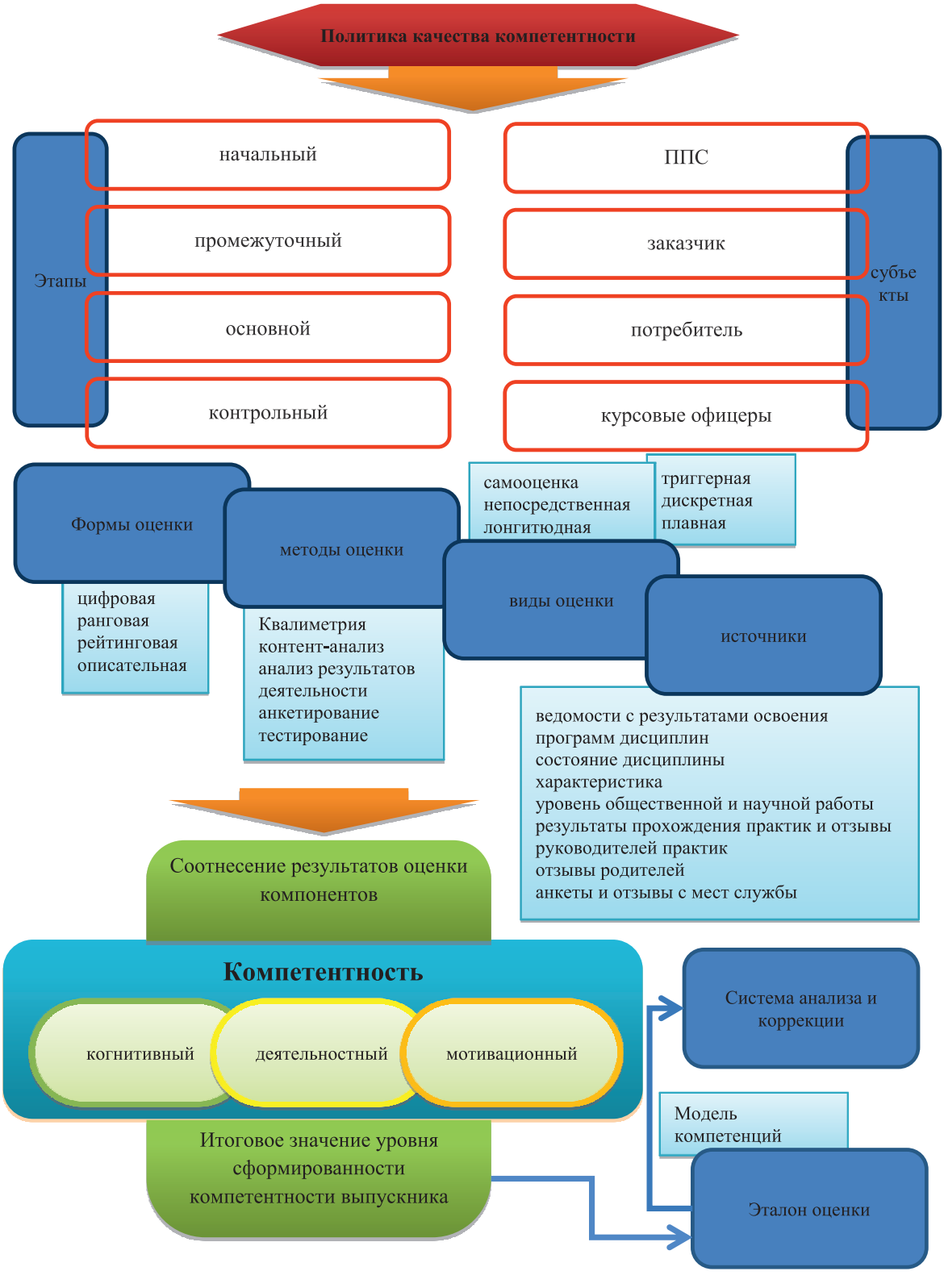

Рисунок 1 – Схема диагностики компетентности выпускника всуза

При сборе информации о качестве подготовки выпускника используются методы квалитологии образования [Субетто А.И., 1991]. В качестве инструментов измерения качества образования она рассматривает мониторинги, рейтинговая оценка, групповые экспертные оценки и т. п. Внешняя оценка компетентности осуществляется путем анкетирования, количественного и качественного анализа результатов служебной деятельности. Источники информации – отзывы, характеристики, результаты служебной деятельности руководимых подразделений, результаты профессиональной подготовки, иные источники, содержащие оценку основных результатов профессиональной деятельности офицера.

Внутренняя (вузовская) оценка более сложна. По своему содержанию она должна охватывать все компоненты компетентности. Поэтому более подробно остановимся на порядке проведения диагностики компетентности в ходе подготовки специалиста в самом учебном заведении. Рассмотрим особенности проведения данного вида педагогического измерения.

Педагогическое измерение представляет собой процесс диагностики изменений, происходящих в личности обучаемого. Результаты измерения позволяют оценить степень действенности текущей системы. Значимость результата педагогического измерения и требование по обеспечению его объективности обусловливают определенную сложность процедуры его проведения.

Для проведения диагностики компетентности будет использована «методика оценки интегративных качеств личности», разработанная на базе научной лаборатории Пограничной академии, которая позволяет произвести оценку и проследить динамику формирования зависимой переменной при проведении педагогического эксперимента. Методика имеет гибкое вариативное содержание и отвечает требованию системности процесса оценки компетентности выпускника. Она позволяет создать портфолио формирования компетентности, что обеспечивает контроль сильных и слабых сторон подготовки специалистов [B. Huenges, B. Woestmann, S. Ruff-Dietrich, H. Rusche, 2017]

В целях ее адаптации и приведения ее функционала к требованиям рассмотренного выше процесса самооценки качества образования выпускника всуза, методика была переработана и уточнен ее математический аппарат. Сущность методики заключается в поэтапном проведении диагностических процедур на основе определения значимости компонентов измеряемого качества с использованием трихотомической порядковой шкалы.

Алгоритм диагностики компетентности включает три основных этапа:

1) определение уровня развития компонентов компетентности;

2) выявление значимости каждого из компонентов компетентности;

3) определение уровня сформированности компетентности путем пропорционального соотнесения результатов диагностики компонентов.

Рассмотрим основные правила проведения диагностики компетентности:

- для оценки результатов диагностики каждого компонента компетентности используется только шкала порядка, предусматривающая три ранга, соответствующих трем уровням сформированности критерия;

- при демонстрации различий в сформированности отдельных компонентов недопустимо прямое арифметическое сравнение номеров рангов;

- диагностика компетентности производится с учетом степени значимости ее компонентов;

- результаты соотнесения уровней сформированности компонентов компетентности также отражаются на трихотомической шкале порядка;

- динамика развития компетентности отображается в виде изменений положения ее уровня сформированности на шкале порядка без сравнения абсолютных числовых значений, полученных из арифметических действий с номерами рангов.

Для использования результатов оценки компетентности и отображения динамики ее сформированности используется индивидуальная сводная картарезультатов диагностики компетентности выпускника всуза. Она позволяет вести учет оценки компонентов и компетентности в целом на различных этапах ее формирования. Образец индивидуальной сводной карты отображен на рисунке 2.

Индивидуальная сводная карта компетентности выпускника

шифр ____

Компонент компетентности (k_i)	Диагностический инструментарий	Этап															
		начальный				промежуточный				основной				контрольный			
		коэффициент значимости (F_{k_i})	низкий	средний	высокий	коэффициент значимости (F_{k_i})	низкий	средний	высокий	коэффициент значимости (F_{k_i})	низкий	средний	высокий	коэффициент значимости (F_{k_i})	низкий	средний	высокий
		Числовое выражение уровня сформированности i-компонента компетентности (O_{k_i})															
Мотивационный (k_1)																	
Когнитивный (k_2)																	
Деятельностный (k_3)																	
Числовое значение совокупного ранга развития компонентов интегративного качества ($O_к$)																	
Уровни компетентности, соответствующие цифровым показателям совокупного ранга сформированности компетентности **Итоговый уровень компетентности**		низкий	средний	высокий	низкий	средний	высокий	низкий	средний	высокий	низкий	средний	высокий				

Рисунок 2 – Индивидуальная сводная карта результатов диагностики компетентности выпускника всуза

Индивидуальная сводная карта позволяет производить оценку как с полным охватом обучаемых, так и при работе с выборками.Она упрощает подготовку к использованию средств математической статистики для анализа достоверности частных и итоговых результатов измерений.

Заполнение сводной карты начинается с результатов оценки компонентов компетентности. Для их диагностики применяется инструментарий, допускающий отображение результатов на трехпозиционной шкале порядка. Так, для оценки когнитивного компонента возможно использовать результаты обучения в балльно-рейтинговой форме. Например: низкий уровень соответствует интервалу от 0 до 60 баллов, средний – 61-85, высокий – 86-100 баллов. Источник – результаты текущего контроля. Допустимо измерение сформированности когнитивного компонента путем проведения промежуточной аттестации «среза» за период обучения.

Деятельностный компонент оценивается по результатам демонстрации практических умений и навыков управления подразделением припроведении тактико-специальных занятий и учений. Мотивационный компонент оценивается через анкетирование, отзывы, состояние дисциплины, результаты общественной работы и т. д.

Далее производится определение мощности каждого критерия. В зависимости от этапа диагностики их значимость может быть разной. Так на первом курсе наиболее значимым является мотивационный компонент. Он определяет характер познавательной активности обучаемого, его стремление к освоению будущей профессии. К выпускному курсу мотивация курсантов снижается. Происходит некое «пресыщение» и осознание собственной значимости, создается ощущение «всезнания». На начальном этапе значимость и мотивации вновь увеличивается и позволяет максимально быстро адаптироваться в новых условиях жизнедеятельности.

После получения данных о значимости компонентов производится определение итогового уровня сформированности компетентности (формула 1).

$$O_к = \sum_{i=1}^{n} F_{k_i} O_{k_i} \quad (1)$$

где:

k_i – совокупный ранг развития компонентов компетентности;

k_i – оценка сформированности отдельного компонента компетентности (k_i);

$O_к$ – коэффициент значимости отдельного компонента компетентности ($O_к$).

В результате вычислений совокупный ранг развития компонентов компетентности($O_к$) выражается в виде чисел, соответствующих уровню его сформированности:

в интервале от $1 \leq O_к \leq 1{,}66$ – степень сформированности компетентности соответствует низкому уровню;

в интервале $1{,}66 \leq O_к \leq 2{,}34$ – среднему уровню;

в интервале $2{,}34 \leq O_к \leq 3$ – высокому уровню.

Для проверки наличия статистически значимых изменений в уровне сформированности компетентности среди разных групп обучаемых возможно использование различных параметрических и непараметрических критериев. В обоих случаях вариационные ряды результатов диагностики целесообразно выстраивать из числовых значений совокупных рангов развития компонентов интегративного качества, отображенных в индивидуальной сводной карте диагностики компетентности выпускника всуза. Результаты размещения совокупного ранга развития компонентов на итоговой трехпозиционной шкале рангов возможно использовать для наглядной демонстрации динамики сформированности исследуемого качества в группах (выборках) и проведения анализа ее результатов.

Таким образом, уровень сформированности компетентности выпускника – является важным критерием самооценки образовательной деятельности всуза. Оценка компетентности выпускника всуза представляет собой непрерывный поэтапный процесс мониторинга степени освоения им компетенций, предусмотренных образовательной программой в ходе обучения и профессиональной деятельности на первичной должности. Оценка компетентности сложна в связи с наличием разветвленной вертикальной и горизонтальной структуры, имеющей разнообразные по видам и неравнозначные по значимости компоненты, меняющиеся по своему содержанию на различных этапах обучения и профессиональной деятельности военного специалиста.Для ее проведения целесообразно применениеспециально подготовленной методики, позволяющей провести диагностику, выявить динамику и создать индивидуальное портфолио формирования компетентности выпускника.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Исикава К. Японские методы управления качеством. – М.: Экономика, 1988 – 199 с.

2 Жайтапова А.А., Садвакасова З.М., Кабдолданова Б.А. Менеджмент качества в организации образования: Учебное пособие – Алматы: ИП Волкова, 2010. – 279 с.

3 G. Valverde. Educational Quality: Global Politics, Comparative Inquiry, and Opportunities to Learn // Comparative Education Review.Vol. 58.No 4 (November 2014) – pp. 575-589.

4 E. Rwanamiza.Assessment for Quality Education and Inherent Challenges to Attaining the Standards //the 26th Annual Conference of the AEAA held in Accra. Ghana.from 18th to 22nd August 2008. Режим доступа: URL:http://www.researchgate.net/publication/317013495_assessment_for_quality_education_and_inherent_challenges_to_attaining_the_standardscвободный. (Дата обращения: 15.11.2020).

5 Ефремова Н.Ф. Тестовый контроль в образовании: учебное пособие для вузов. – М: Университетская книга Логос, 2005 г. – 368 с.

6 Хуторской А.В., Хуторская Л.Н. Компетентность как дидактическое понятие: содержание, структура и модели конструирования // Проектирование и организация самостоятельной работы студентов в контексте компетентностного подхода: Межвузовский сб. науч. тр. Выпуск 1 / Под ред. А.А. Орлова. –Тула: Изд. Тул. гос. ун-та им. Л.Н. Толстого, 2008, вып.1. – С. 117-137.

7 Таубаева Ш.Т., Насыров С.А. Формирование профессиональных предпринимательских компетенций // Наука и жизнь Казахстана. 2018. №3 (58). – С. 345-349.

8 Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с. Режим доступа: URL:http:// libking.ru/books/sci-/culture/365199-dzhon-raven-kompetentnost-v-sovremennom-obshestve.htlmcвободный.(Дата обращения: 15.11.2020).

9 Васенёв Ю.Б. Применение компетентностного подхода и кредитно-модульного принципа для создания рабочих программ учебных дисциплин: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2011. – 170 с.

10 2005 Education for All: The Quality Imperative. Paris: UNESCO, 2004. Режимдоступа: URL:http://en.UNESCO.org/gem-report/ report/2005/education-All-Quality-Imperativeсвободный. (Дата обращения: 16.11.2020).

11 Субетто А.И. Введение в квалиметрию высшей школы [в 4 кн.] Кн.3: Общая квалиметрия и специальные методы квалиметрии. – М.: Исслед. центр гособразования СССР, 1991 – 171 с.

12 B. Huenges, B. Woestmann, S. Ruff-Dietrich, H. Rusche. Self-Assessment of competence during postgraduate training in general medicine: A preliminary study to develop a portfolio for further education // GMS Journal for Medical Education. 2017.Vol. 34(5)URL:http://www.egms.de/en/journals/zma/2017-34/zma001145.shtmlсвободный.(Дата обращения: 16.11.2020).

ӘОЖ 378.06:7(574)

ЕРТАРҒЫНҚЫЗЫ ДИНАРА
PhD, аға оқытушы
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

РАМАЗАНОВА САМАЛ АМИРГАЛИЕВНА
Аға оқытушы
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ИДЕАЛЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ

Түйін. Мақалада болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық үлгісі ұсынылды. Болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлауға қатысатын субъектілер анықталып, оның әдіснамалық негіздері, заңдылықтары мен механизмдері айқындалды.Сондай-ақ кәсіби идеалды қалыптастырудың педагогикалық шарттары, формалары мен әдістері қарастырылып, компоненттері, көрсеткіштері, өлшемдері мен деңгейлеріне сипаттама берілді.

Түйінді сөздер: әлеуметтік педагог, кәсіби идеал, педагогикалық шарттар.

Резюме. В статье представлена структурно-содержательная модель формирования профессионального идеала будущих социальных педагогов. Выявлены субъекты подготовки будущих социальных педагогов, определены ее методологические основы, закономерности и механизмы. Рассмотрены педагогические условия, формы и методы формирования профессионального идеала, дано описание компонентов, показателей, критерий и уровней.

Ключевые слова: социальный педагог, профессиональный идеал, педагогические условия.

Summary. The article presents a structurally meaningful model of the formation of the professional ideal of future social teachers. The subjects of the training of future social teachers are identified, its methodological foundations, patterns and mechanisms are determined. The pedagogical conditions, forms and methods of forming a professional ideal are considered, descriptions of components, indicators, criteria and levels are given.

Key words: social educator, professional ideal, pedagogical conditions.

Педагогикалық ғылым мен практикада жоғары мектепте білім беру, мамандарды даярлау мәселелері өзекті болып отыр. Қазіргі кездеотандық бірқатар ғалымдар, атап айтсақ, І.Р. Халитова [І.Р. Халитова., 2007, 156.], Н.С. Әлқожаева [Әлқожаева Н.С., 2011, 98 б.], А.Б. Айтбаева [А.Б. Айтбаева., 2011, 21 б.], Қабыкенов Ғ.У. [Қабыкенов Ғ.У., 2011, 168 б.] әлеуметтік педагогикадан оқу құралдарын жазып, санаттық сипаттама берді. Шетелдік көптеген ғалымдар әлеуметтік педагогиканың тұжырымдамасы мен теориясын білім туралы ғылымды дамытуға ықпал ете отырып, білім берудің жалпы теориясына сүйенекарастырды. Швецияда әлеуметтік педагогика кәсіби әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі контексіндедамыды [5, 2010, 9 б.]. Бұл жағдай Финляндия [Hamalainen, J., 2011, 101 б.], Дания [Madsen, B., 2006, 85 б.] және Норвегия [Gjertsen, P., 2010, 45 б.] секілді басқа да скандинавия елдерінде көрініс тапты. Испанияда тарихи себептерге баланысты әлеуметтік педагогика халықтық білім беру, өз-өзіне көмек көрсету, қоғамдастықтың іс-әрекеті тұрғысынан дамыды [Lo ´pez-Blasco, A., 1998, 41 б.]. Ұлыбритания мен Ирландияда әлеуметтік педагогика білім берудегі коммуникативтік дағдыларға, әсіресе балалар мен жастарды тәрбиелеуге қатысты сұрақтарды зерттеді [Petrie, P., 2011, 47 б.]. Әлеуметтік педагогика балалардың күнделікті іс-әрекетін жақсарту үшін [Cameron, C. and Moss, P, 2011, 45 б.] және интернат мекемелерінде балаларды дамыту мәселесін шешу үшін негіз ретінде қарастырады [Milligan, I.,2011,pp. 207–13].

Жоғары оқу орындарында әлеуметтік педагогтарды кәсіби іс-әрекеткер даярлау, мамандардың кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесін зерттеуге үлкен мән беріліп, оны шешудің тәжірибесі жинақталған. «Жүйе» ұғымын ғылыми айналымға Берталанфи Л. Фон енгізді [Беляева Л.А., 1994, 47 б.]. Сондай-ақ В.Н. Садовский, А.И. Усмов, Э.Г. Юдин және т.б. ғалымдар жүйе теориясының дамуына зор үлес қосты. Соған қарамастан ғылымда «жүйе» ұғымына қарасты біркелкіанықтама жоқ. Мысалы, В.Н. Садовскийдің «Жүйенің жалпы теориясының негіздері» атты монографиясында жүйенің 40 түрліанықтамасын келтіреді. Ол жүйе деп «тұтас бірлік құрайтын өзара бір-бірімен байланысқан

көптеген элементтердің белгілі бір тәртіпке байланысты реттелуі» деп түсінеді. Педагогика ғылымындаЮ.К. Бабанский, В.П. Беспалько, И.А. Колесникова, Ю.А. Конаржевский, Н.В. Кузьмина, Л.И. Новикова, П.И. Пидкасистый, А.М. Сидоркин, В.А. Сластенин және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде «жүйе» ұғымын талдаған. Олар жүйені өзара бір-бірімен байланысқан және бір-біріне ықпал ететін компоненттерден тұратын арнайы қызмет атқаратын белгілі бір құрылымды құраушы деп қарастырады. Педагогикалық жүйелер әлеуметтік (элемент орналасқан қозғалыс формасының негізінде), ашық (қоршаған ортаның ықпалына сәйкес), динамикалық (даму сипатына байланысты), басқарылатын (басқару механизміне байланысты), өзін-өзі ұйымдастырушы (ұйымдастыру сипаты бойынша) жүйелерретінде жіктеледі [Додонов Б.И., 1994, 35 б.]. Біз өз кезегімізде зерттеу тақырыбымызға сәйкес жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесінің құрылымдық-мазмұндық үлгісін қарастырамыз.

Модель (лат.*modulus* –үлгі, өлшем) нысан және оған қатынастық мәндерді көрсететін көрнекілік құралдардың бірі (шартты бейне, схема, т.б.). Бұлар негізінен нобайдың сандық сипатын анықтайды. Кең мағынада қарастырғанда, үлгі – шынайылықты абстракциялау деңгейіне дейін бейленейтін сипаттама. Педагогикалық үлгі– күтілетін нәтижесі көрсетіліп, оның мәніанықталып, жүзегеасыру үшін қажетті құралдары мен шарттары, іс-әрекет субъектісі көрсетілген педагогикалық іс-әрекеттің үлгісі [Рубинштейн С.Л., 1976, 372 б.]. Аталмыш анықтаманы біз жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесінің құрылымдық-мазмұндық үлгісін құрастыруда басшылыққаалдық. Болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесінің құрылымдық-мазмұндық үлгісін құрастыруда-*тұжырымдамалық, мазмұндық-технологиялық, бағалау-критерийлік* блоктарды негізгеалдық.

Тұжырымдамалық блокта зерттеудің әдіснамасы, заңдылықтары мен ұстанымдары, механизмдеріанықталды.

Ал *мазмұндық-технологиялық* блокта болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастырудың педагогикалық шарттары, формалары мен әдістері таңдалынды.

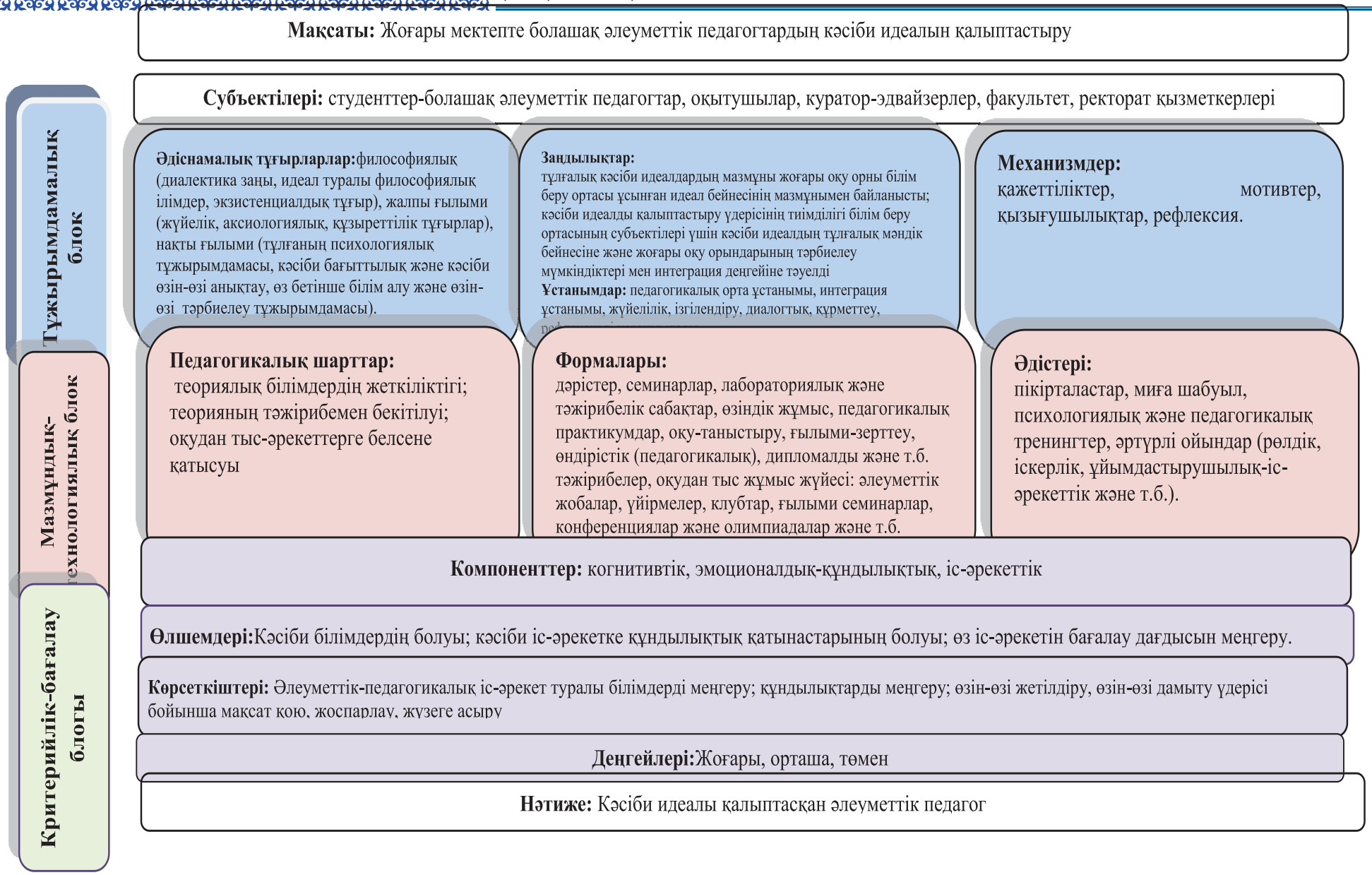
Келесі *бағалау-критерийлік* блокта кәсіби идеалдың компоненттері, оның қалыптасуының көрсеткіштері, өлшемдері мен нәтижесі көрсетілді (Сурет 1).

Зерттеуіміздің мақсаты жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтарда кәсіби идеал қалыптастыру екенін ескерсек, жүйенің субъектілеріретінде студенттер – болашақ әлеуметтік педагогтар, оқытушылар, куратор-эдвайзерлер, факультет, ректорат қызметкерлерін жатқызамыз. Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастырудың әдіснамалық тұғырларын философиялық (диалектика заңы, идеал туралы философиялық ілімдер, экзистенциалдық тұғыр), жалпы ғылыми (жүйелік, аксиологиялық, құзыреттілік тұғырлар), нақты ғылыми (тұлғаның психологиялық тұжырымдамасы, кәсіби бағыттылық және кәсіби өзін-өзіанықтау, өз бетінше білім алу және өзін-өзі тәрбиелеу тұжырымдамасы) деңгейлерде қарастырдық. Аталмыш әдіснамалық тұғырларға сәйкес *тұлғалық кәсіби идеалдардың мазмұны жоғары оқу орны білім беру ортасы ұсынған идеал бейнесінің мазмұнымен байланысты; кәсіби идеалды қалыптастыру үдерісінің тиімділігі білім беру ортасының субъектілері үшін кәсіби идеалдың тұлғалық мәндік бейнесіне және жоғары оқу орындарының тәрбиелеу мүмкіндіктері мен интеграция деңгейіне тәуелді деген* заңдылықтар мен *педагогикалық орта ұстанымы, интеграция ұстанымы, жүйелілік, ізгілендіру, диалогтық, құрметтеу, рефлексивті ұстанымдар*деп аталатын ұстанымдаранықталынды.

«Механизм» термині гуманитарлық ғылымдардааыспалы мағынаға ие. Техника ғылымында «іс-әрекетті жүзегеасыруға түрткі болатын машинаның ішкі жабдығы, аппараты, құрылғысы» [Узнадзе Д.Н., 1961, 185 б.] дегенді білдіреді. Гуманитарлық ғылымдардааталмыш термин алғаш рет психология ғылымында қолданыла бастады. Көптеген психологтар тұлға бейнесі қалыптасуының әр түрлі механизмдерін зерттей келе, оны алғышарттар, шарттар, құралдар, факторларретіндегі компоненттер жүйесін қарастырды.

Тұлғаны қалыптастыру мен дамыту мәселелері педагогика ғылымының да зерттеу нысаны болып табылатындықтан, педагог ғалымдар механизм мәселесін жоспарланған нәтижеге жетуді қамтамасыз ететін педагог пен білім алушының әрекеті мен бірлескен әрекетінің қатынасы ретінде сипаттайды. Біздің зерттеуде механизм кәсіби идеал қалыптастыру үдерісінің себептері, мазмұны және кезеңдерімен сипатталатын өзара байланысты және өзара әрекет етуші компоненттерінің қатынасы ретінде қарастырылады.

Білім алушылардың құндылықтық-мәндік аймағының қалыптасуынаарналған психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді зерттей келе, механизмдерді бейімделу, идентификациялар, интериоризациялар (иемдену) мен рефлексия (өзін-өзі тану, өз әрекеттерін талдау) механизмдері деп атайтынын аңғаруға болады [Шихарев К.К., 1979, 1476.]. Психологиялық және педагогикалық механизмін анықтауда идеалды «адамның психикалық әлемінің феномені», «түрткілік құрылымы» тұрғысынан қарастырдық. Сондықтан, механизмдерді таңдауда идеалды күрделі дүниетанымдық кешен ретінде сипаттай-

Сурет 1 – Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтың кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесінің құрылымдық-мазмұндық моделі

тын философиялық және педагогикалық теория мен тұжырымдамаларға [Сластенин В.А., 1976, с. 160], тұлғаның қажеттілікті-мотивациялық аймағына [Левитов Н.Д., 1966, 121 б.], рефлексиялық ойлау теориясына, атап айтқандарефлексияның құрылымдық актісіне [Мясищев Н.В., 1960, 245 б.] сүйендік.

Енді, жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастырудың педагогикалық шарттары ретінде теориялық оқыту, тәжірибе, оқудан тыс іс-әрекеттерді ұйымдастыруды қарастырдық. Сол оқу, тәжірибе және оқудан тыс әрекеттерді ұйымдастыру әртүрлі формаларарқылы жүзегеасады. Мысалы, дәрістер, семинарлар, лабораториялық және тәжірибелік сабақтар, өзіндік жұмыс, педагогикалық практикумдар, оқу-таныстыру, ғылыми-зерттеу, өндірістік (педагогикалық), дипломалды және т.б. тәжірибелер, оқудан тыс жұмыс жүйесі: әлеуметтік жобалар, үйірмелер, клубтар, ғылыми семинарлар, конференциялар және олимпиадалар және т.б. Әрбіраталған формалар өзіндік мағынаға ие.

Ал, кәсіби идеалдың компоненттеріне келетін болсақ, болашақ әлеуметтік педагогтың кәсіби идеалы когнитивтік, эмоционалды-құндылықтық жәнеіс-әрекеттік компоненттерден тұрады деп қарастырамыз.

Сонымен осы компоненттердің мазмұнын қарастырайық.

Когнитивтік компоненттің мазмұнына:

• кәсіби әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекет, оның құрылымы мен ерекшеліктері туралы ақпараттарды білуі;

• іс-әрекет логикасын түсінуі;

• іс-әрекеттің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін қажетті біліктерді, іс-әрекет құралдарын түсіну;

• болашақ әлеуметтік педагог тұлғасының кәсіби мәнді сапалары туралы білім. Атап айтатын болсақ, эрудиция, толеранттылық, талапшылдық, өз-өзіне сыни көзбен қарау, мамандығын сүю, балаларды сүю, кәсіби көзқарасының болуы, өзін-өзі жетілдіруге, дамытуға дайын болуы, қарым-қатынасқа түсугеашық болуы, әділеттілік, эмпатия.

• әлеуметтік педагог мамандығына қойылатын талаптарды түсінуі;

• әлеуметтік-педагогикалық ұғымдар жүйесін, тұжырымдамаларды білу және олардың бірбірімен байланысын түсіну.

Болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалының эмоционалдық- құндылықтық компоненті тұлғаның кәсіби санасын, оларға деген эмоционалдық қатынасын анықтайтын кәсіби құндылықтарды қамтиды.

Құндылықтарадамның дүниетанымын, оның адамгершілік көзқарастары мен сенімдерін сипаттайды. Құндылықтық бағдарлар құбылыстар мен заттардың жағымды және жағымсыз бағасын білдіреді. Құндылық бағдарлардың тұрақты және бір-біріне қайшылықсыз жиынтығы индивидтің тұтастық, өз ұстанымдары мен идеалдарынаадалдық, осы идеалдарға жетудегіерік-жігерлерін білдіреді.

Терминалдық құндылықтар негізін білім алушының құндылық қабылдауын, әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің шығармашылық сипатын, өзін-өзі жүзегеасыру мен өзін-өзі дамыту құндылықтары құрайды. Құралдық құндылықтар құндылық-білім, құндылық-сапа және құндылық-технологияны қамтиды. Құндылық-білім жүйесіне әлеуметтік-педагогикалық ақпараттарды меңгеруге (негізгі ұғымдар, теориялар мен жүйелердің мәнін және т.б.) мүмкіндік беретін білімдер жүйесінен тұрады. Құндылық-сапа болашақ әлеуметтік педагогтың қайырымдылық, толеранттылық, эмпатия және т.б. секілді тұлғалық маңызды кәсіби сапаларында көрініс табады. Құндылық технологияларіс-әрекет жетістіктерін анықтайды. Құндылықтардың осындай құрылымы кәсіби идеалдың когнитивтік компонент құралымен тікелей байланысады.

Іс-әрекеттік компонент тиімді кәсіби әлеуметтік-педагогикалық әрекетті жүзегеасыру үшін қажетті сапа, білім және жалпы педагогикалық біліктердің қалыптасуын бағалау, кәсіби өзін-өзі жетілдіруге мақсаттар қою, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту жоспарын жүзегеасыру бойынша әрекеттер барысында көрініс табады. Кәсіби өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі дамыту бойынша жоспарды жүзегеасыру келесідей іс-әрекеттерді қамтиды: мотивтер мен өз мүмкіндіктерінің сәйкестілігі, жоспарды жүзегеасыру бойынша шарттарды анықтау, іс-әрекет стратегиясын таңдау, өзін-өзі жетілдіру бойыншаіс-әрекет құралын таңдау.

Когнитивтік компонент көрсеткіштеріне әлеуметтік педагогтың тұлғалық және кәсіби сапалары туралы білімдердің жүйелілігі, толықтығы, өзектілігі жатады.

Эмоционалды-құндылықтық компонент көрсеткіштеріретінде кәсіби құндылықтардың жүйелілігі, олардың тұлғалық маңыздылығын түсіну, кәсіби құндылықтарды анықтауға бағытталған тапсырмаларды шешуге шығармашылық тұрғыдан келу.

Іс-әрекеттік компоненттің көрсеткішіретінде рефлексияның қалыптасуы, өзін-өзі жетілдіру бойынша жоспарланған іс-әрекеттерді ұғыну.

Кесте 3 – Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастыру компоненттері, өлшемдері мен көрсеткіштері

Компоненттер	Өлшемдер	Көрсеткіштер
Когнитивтік	Әлеуметтік педагогика саласында кәсіби білімдердің болуы	Әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекет туралы білімдерді меңгеру; Жалпы жәнеарнайы білімдердің болуы; Кәсіби білімдердің болуы.
Эмоционалдық құндылықтық	Болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби іс- әрекетке құндылықтық қатынастарының болуы	Мамандықты таңдаудың дұрыстығын сезіну; «Шынайы Мен» мен «Идеалды Менді» сәйкестендіру.
Іс-әрекеттік	Кәсіби әлеуметтік-педагогикалық әрекетті жүзегеасыру үшін қажетті сапа, білім және жалпы педагогикалық біліктердің қалыптасуын өзіндік бағалау дағдысын меңгеру.	Өзін-өзі бағалай алу білігінің болуы; өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту жоспарының жүзегеасуы; өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту бойынша мақсат қою; өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту үдерісін жоспарлау.

Өлшемдер кәсіби идеал негізіндеанықталды. Кәсіби идеалдың қалыптасуы когнитивтік және эмоционалдық құндылықтық компоненттердің көріну деңгейінде Б.Блумның таксономиясына сай, ал іс-әрекеттік компонент Дж.Брунердің таксономиясына сәйкес құрастырылды.

Когнитивтік компонент аясында келесідей таксономиялық категориялар қарастырылады:

– білім (кәсіби білім, білік және тұлғалық сапалары туралы ақпараттарды тану, еске сақтау және қайта жаңғырту ретінде қарастырылады);

– түсіну (болашақ әлеуметтік педагог тұлғасының кәсіби маңызды сапалары туралы ақпараттарды түсіндіру, олардың арасындағы байланысты табаалу білігіанықталады);

– қолдану (әлеуметтік-педагогикалық жағдаяттарды талдай алу білігінде көрініс табады);

талдау (кәсіби білім, білік, тұлғалық сипаттамалардың қажеттілік себептерін өз бетіншеанықтай алу біліміретінде қарастырылады);

– синтез (кәсіби іс-әрекет мәні, қажетті тұлғалық сапалар мен кәсіби білімдер туралы әртүрлі қайнар көздерден алынатын ақпараттарды жалпылай алу білігінде көрінеді);

– бағалау (кәсіби сапа туралы білімдерді шығармашылық меңгеру).

Ал, эмоционалды-құндылықтық компонент саласында келесідей таксономиялық категорияларды бөліп қарастыруға болады:

– қабылдау (құндылықтарды түсіну және оларға зейінді шоғырландыру);

– әсерету (кәсіби құндылықтарғареакция беру және әдістерін қабылдау);

– меңгеру (бағалау және құндылықтарды таңдау);

– ұйымдастыру (құндылықтарды тұжырымдау және құндылықтар жүйесін құру);

– өз іс-әрекетінеауыстыру (құндылықтар жүйесін кәсіби іс-әрекет тұрғысына сәйкес қайта құру).

Дж.Брунердің таксономиясына сәйкес, іс-әрекеттік компонент саласына келесідей таксономиялық категорияларды қарастыруға болады:

– өзін-өзі жетілдіру ниетін таңдау;

– қажетті білім, білік, дағдылар қалыптасуының өзіндік бағалауын ескере отырып, кәсіби өзін-өзі жетілдіругеішкі дайындық;

– кәсіби өзін-өзі жетілдіруді ұйымдастыру бойыншаіс-әрекет.

Таксономиялық категорияларды сәйкестендіру арқылы кәсіби идеалдың қалыптасу деңгейлерін анықтауға болады. Зерттеу барысында болашақ әлеуметтік педагогтарда кәсіби идеал қалыптасуының жоғары, орташа, төмен деңгейлеріайқындалды.

Кәсіби идеал қалыптасуының *төмен деңгейіне* когнитивтік аймақтағы білім, эмоционалды-құндылықтық аймақтағы қабылдау мен әсерету, іс-әрекеттік аймақтағы ниет ету сәйкес келеді. Студенттердің таңдаған мамандығына, сондай-ақ оқылатын пәндерге деген қызығушылығының төмендігі көрініс табады. Білімдердің жеткіліксіздігі немесе теориялық және тәжірибелік білімдердің арасындағы байланыстың болмауы әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекет сапасының төмен деңгейінеалып келеді.

Кәсіби идеал қалыптасуының *орташа деңгейіне* когнитивтік аймақтағы білім, түсіну, қолдану, эмоционалды-құндылықтық аймақтағы қабылдау, әсерету, меңгеру, ұйымдастыру, іс-әрекеттік аймақтағы ниет ету жәнеішкі даярлық жатады. Болашақ мамандығына деген мотивациясы тұрақсыз, өз мамандығының маңыздылығын жеткілікті түрде сезінбейді. Кәсіби-педагогикалық іс-әрекет барысында қарым-қатынас орнатуда қиналады, ұйымдастырушылық қабілеті орташа.

Кәсіби идеал қалыптасуының *жоғары деңгейіне* когнитивтік, эмоционалды-құндылықтық, іс-әрекеттік аймақтағы көрсетілген бар-

лық категориялар жатады. Болашақ кәсіби іс-әрекетке қызығушылығы айқын көрініс табады. Өз мамандығына деген мотивацияның жоғары деңгейімен сипатталады. Кәсіби-педагогикалық іс-әрекет барысында қарым-қатынасқа түсуге дайын, балалармен қарым-қатынас орнатаалады. Болашақ кәсіби іс-әрекетінің маңыздылығын сезінеді. Әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетке бейім. Кәсіби-педагогикалық қажеттіліктері айқын. Кәсіби әлеуметтік-педагогикалық білім, білік, дағдылардың болуымен сипатталады

Сонымен, болашақ әлеуметтік педагогтарда кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесінің құрылымдық-мазмұндық үлгісі негізінде болашақ мамандардың кәсіби даярлықтарын жүзегеасыру нәтижесінде кәсіби идеалы қалыптасқан тұлға тәрбиелеуге мүмкіндігіміз болады. Қорытындылай келе, қазіргі кезеңде білім берудің теориялық және технологиялық негізін жасаудың тиімді жолдары ұсынылуда. Бұл мәселені шешудің бір жолы педагогтардың құзыреттілігіне де байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 ХалитовaI.Р. Әлеуметтік педагогика: оқу құралы. - 2-ші бас. - Алматы : Білім, 2007. – 200б.

2 Әлқожаева Н.С. Әлеуметтік педагогика: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2011. – 140б.

3 АйтбаеваА.Б. Әлеуметтік педагогика: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2011. – 165б.

4 Қабыкенов Ғ.У. Әлеуметтік педагогика тарихы: оқу құралы. – Астана, 2011. – 232 б.

5 (Eriksson, 2010b) 'Community development and social pedagogy: Traditions for understanding mobilisation for collective development', Community Development Journal Advance (online journal), February 18, pp. 1–18.

6 Hamalainen, J. (2011) 'Social pedagogy in Finland', Criminology & Social Integration Journal, 20(1), pp. 95–104.

7 Madsen, B. (2006) Socialpedagogik: Integration och inklusion i det moderna samha ¨llet [Social Pedagogy: Integration and Inclusion in the Modern Society], translated by B. Larson, Lund, Studentlitteratur.

8 Gjertsen, P.-A (2010) Sosialpedagogikk: Fo ¨rsta ˚else, handling og refleksjon [Social Pedagogy: Understanding, Action and Reflection], Oslo, Fagbokgorlaget.

9 Lo ´pez-Blasco, A. (1998) 'The development of social pedagogy in Spain: The tension between social needs, political response and academic interests', European Journal of Social Work, 1(1), pp. 41–53.

10 Petrie, P. (2011) Communication Skills for Working with Children and Young People: Introducing Social Pedagogy, 3rd edn, London, Jessica Kingsley Publishers.

11 Cameron, C. and Moss, P. (eds) (2011) Social Pedagogy and Working with Children and Young People: Where Care and Education Meet, London, Jessica Kingsley.

12 Milligan, I. (2011) 'Resisting risk-averse practice: The contribution of social pedagogy', Children Australia, 36(4), pp. 207–13.

13 Беляева Л.А. Социокультурные основания педагогической деятельности: Автореферат докт. дисс.-Екатеринбург, 1994.-45с.

14 Додонов Б.И. Теоретико-методологические основы духонравственного развития личности в наследии русских философв конца XXI начала XXвв.-М.,1994.

15 Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии/Отв.ред. Е.В.Шорохова.-Изд.2-е. – М.: Педагогика, 1976.-416с.

16 Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки.-Тбилиси, 1961.-210с.

17 Шихарев К.К. Современная социальная психология США.-М.: Наука, 1979.-230с.

18 Сластенин В.А. Формирование личности учителя школы в процессе профессиональной подготовки. -М.: Просвещение, 1976.-160с.

19 Левитов Н.Д. О психологический состояниях человека.-Л.: 1966-202с.

20 Мясищев Н.В. Личность и неврозы.-Л.: Изд. Ленингрдаского университета, 1960. -426 с.

УДК 376

ЖАҚАНБАЕВА БАҚЫТГҮЛ БОЛАТОВНА
3 курс докторанты
«Арнайы білім беру» кафедрасы
Педагогика және психология институты
Абай атындағы ҚазҰПУ

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ДИСГРАФИЯНЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША ЗАМАНАУИ КӨЗҚАРАСТАР

Түйін. Дисграфия – тұрақты және қайталанбалы қателер байқалатын (әріптерді тастап кету мен бұрмалау, сөздің дыбыстық буындық құрылымының бұзылысы, жазудағы аграматизм т.с.с) жазу үрдісінің жартылай бұзылысы. Ақпараттарды талдау барысы дисграфияның бастауыш сынып оқушылары арасында кең таралуын және тұрақтылық сипатын көрсетті.

Дисграфия ауызша сөйлеу тілінің барлық жақтарымен және жазу дағдысымен де тығыз байланысты. Дисграфияның этологиясы туралы ғылыми деректер өте көп. Дисграфия бас миының зақымдалуы, оның жетіспеушілігі, жүктіліктің паталогиялық үрдісте өтуі, жарақттар, асфиксия; нейроинфекциялық аурулар, орталық жүйке жүйесінің зақымдалуы салдарынан туындауы мүмкін. Сонымен қатар жазбаша сөйлеу тілінің бұзылысының қалыптасуына әлеуметтік - психологиялық факторлар, отбасындағы ек тілділік (билингвизм), сөйлеу тілінде бұзылысы бар адамдармен контакт, сөйлеу тілік коммуникация жетіспеушіліктері, баланың сөйлеу тілі мен жазу дағдыларының қалыптасуы кезеңі барысында ата аналардың салғырт қарауы, педагогикалық салғырттық, сауат ашуға баланы тым ерте жастан оқыту т.с.с көптеген факторлар болып келеді.

Мақалада бастауыш сынып оқушыларында дисграфияның алдын алу мәселесі бойынша заманауи көзқарастар, дисграфия дефинациясы, топтастырулары мен симптоматикасы, түзету жолдары қарастырылған. Бастауыш сынып оқушыларындағы дисграфияның классификациясын дұрыс білу, диагностикалап, тиімді жолын анықтау, оны түзету үрдісін тиімді ұйымдастыру негізі болып келеді.

Түйінді сөздер: дисграфия, жазбаша сөйлеу тілі, топтастыру, симптоматика, механизмдер т.с.с

Резюме. Дисграфия - это частичное нарушение процесса письма, где наблюдаются стойкие и повторяющиеся ошибки: замены букв и искажения, а также искажения звуко-слоговой структуры слова, аграмматизмы на письме. Анализ данных показал о весьма высокой распространенности дисграфии и ее устойчивости среди детей начальных классов.

Дисграфия связана со всеми сторонами устной речи, с навыками письма детей начальных классов. Существует много научных толковании об этиологии дисграфии. Дисграфия может быть вызвана поражениями головного мозга и его недоразвитостью а также патологическое течение беременности, травмы, асфиксия; нейроинфекционные заболевания, поражения ЦНС; а также большое значение в формировании нарушений письменной речи играют социально-психологические факторы, двуязычие в семье (билингвизм), контакты со страдающими нарушениями речи, дефицит речевых коммуникаций, а также невнимательное отношение родителей к ребенку в период формирования речевого навыка и навыка письма, педагогическая запущенность, очень раннее начало обучения ребенка грамоте и др.

В статье рассматриваются современные взгляды по проблеме преодаления дисграфии у детей начальных классов, дефинация термина дисграфия, класификации и симптоматика, а также пути их преодаления. Правильная диагностика, классификация видов дисграфии являются основой для правильной организации коррекционной работы.

Ключевые слова: дисграфия, письменная речь, классификация, симптоматика, механизмы и т.д

Summary. Dysgraphy is a partial violation of the writing process, where persistent and repeated errors are observed: letter substitutions and distortions, as well as distortions of the sound-syllabic structure of the word, agrammatism on the letter. The analysis of the sources showed a high prevalence of dysgraphia and its stability among primary school children.

Dysgraphia is associated with all parties of oral speech with writing skills primary school children. There is much scientific interpretation of the etiology of dysgraphia. Dysgraphy can be caused by brain damage and its underdevelopment, as well as the pathological course of pregnancy, trauma, asphyxia; neuroinfectious diseases, CNS (central nervous system) lesions; social and psychological factors, bilingualism in the family (bilingualism), contacts with people suffering from speech disorders, lack of speech communication, as well as inattentive attitude of parents to the child during the formation of speech and writing skills, pedagogical neglect, very early start of the child's literacy training, etc. play a great role in the formation of writing disorders.

The article discusses modern views on the problem of overcoming dysgraphy in primary school children, the definition of the term dysgraphy, classification and symptoms, as well as ways to overcome them. Proper diagnosis, classification of types of dysgraphia are the basis for the proper organization of correctional work.

Key words: dysgraphia, written expression, classification, symptoms, mechanisms, etc.

Жазбаша сөйлеу тілі - тілдің бір формасы, пайда болу уақыты бойынша екінші, ауызша сөйлеу тілінен кейін пайда болатын форма. Жазбаша сөйлеу тілі түсінігі жазу мен оқудың құрамдас бөлігі болып саналады *[Левина Р.Е., 1940. 72б.]*

Жазу - ақпаратты қашықтықтан жеткізуге мүмкіндік беретін сөйлеу тілін фиксациялаудың белгілік жүйесі. Жазудың кез - келген жүйесі белгілердің құрамымен сипатталады. Ауызша сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеу тілі формалары екіншілік белгілік жүйенің уақыттық байланыс түрі болып, бірақ ауызша сөйлеу тіліне қарағанда тек мақсатты оқыту нәтижесінде ғана қалыптасады. Яғни, оның механизмдері сауат ашуға оқыту негізінде қалыптасады. Рефлекторлы қайталау нәтижесінде акустикалық, оптикалық, кинестетикалық тітіркендіргіштердің бірлігі туындайтындығын Л.С. Выгодский атап өткен болатын. Жазбаша сөйлеу тілін меңгеру естілетін және айтылатын, көрінетін және жазылатын сөз арасында жаңа байланыстарды орнату болып келеді. Себебі, жазу үрдісіне сөйлеу тілдік әрекеттік, сөйлеу тілдік есту, көру, және қозғалыс сияқты төрт маңызды анализаторлар қатысады.

Жалпы жазу қалай пайда болады? біз жазбаша сөйлеу тілі жайында айтқанда жазуды ғана емес, оқуды да маңызды мәселе ретінде қарастырамыз. Сөйлеу тілінің екі формасы туралы көптеген зерттеулер мен трактаттар да бар. Белгілісі, ауызша сөйлеу тіліне қарағанда жазбаша сөйлеу тілі тек арнайы оқыту жағдайында ғана қалыптасады. Жазбаша сөйлеу тілінің бұзылысының туындау механизмін түсіну үшін оқу мен жазу үрдісін не басқарады, барлық түйінде қалай байланысатындығын білу қажет.

Бұл күрделі шировкалар бас миының төбежелке- самай бөліктерінде бала өмірінің 10-11 жасында нақты қалыптасатындығын М.Л. Лукашенко мен Н.Г. Свободина атап өткен. Жазу мотив пен ояну, бағдарламалаудан басталып, басқару сияқты деңгей бас миының маңдай өлігімен қамтамасыз етіледі. Барлық ақпараттар жадыда бас миының бүтін іс әрекетінің көмегімен сақталады. Көріп отырғанымыздай, жазу мен оқу үрдісі көп деңгейлі, барлық анализаторлардың қатысуын талап ететін үрдіс болып саналады *[Левина Р.Е., 1940. 72б.]*

Л.Р. Лурия оқуды импресситі сөйлеу тілінің ерекше формасы ретінде, ал жазуды экспрессивті сөйлеу тілінің ерекше формасы ретінде болатынын атап өтіп, жазу (оның кез келген формасында) белгілі ойдан басталып, оны сақтау барлық бөгде тенденциялардың тежелуіне ықпал ететіндігін (қайталап оқу, алдыға жылжу) айтқан. Сәйкесінше, жазу бірқатар операцияларды қамтиды:

- жазылатын сөздің дыбыстық құрамын талдау. Жазудың бірінші жағдайы ол сөздегі дыбыстардың кезектілігін анықтау. Екіншісі дыбыстарды анықтау, яғни дәл сол мезетте естілген дыбыстық нұсқаларды нақты жалпыланған сөйлеу тілідік дыбыстарға, фонемаларға айналдыру. Бастапқыда екі процесс те толық саналы өтіп, кейін дағдыға айналады. Акустикалық талдау мен жинақтау артикуляцияның жақын қатысуымен өтеді.

- фонемаларды графемаға аудару (естілетін дыбыстарды), яғни олардың элементтерінің кеңістікте орналасуын есепке ала отырып, графикалық белгілердің көру сызбанұсқасына айналдыру.

Жазбаша сөйлеу тілі бұзылыстарын зерттеудің нейропсихологиялық тұғырлары қалыпты еститін, көретін және интеллектісі қалыпты балаларда да жазбаша сөйлеу тілінің бұзылыстары кеңінен кездесетіндігін көрсетті. А.Е Соболева бойынша,, бастауыш сынып оқушыларының сауаттылық деңгейі үлкен бас ми сыңарларының өзара ықпалдастық әрекетіне байланысты екендігін айтқан. Оң жақ ми сыңары бүтін образға жауап берсе (мысалы, заттың немесе сөздің), ал сол жақ ми сыңары оның дұрыс атауы мен орфографияға сәйкес дұрыс жазылуына жауап береді. Кей балаларда доминантты ретінде оң жақ ми сыңары болып, ал сол жақ ми сыңары жеткіліксіз қалыптасқан болуы мүмкін. Сондықтан да басым жағдайда белсенді, қиялы кең, бірақ сауатты жазбайтын оқушыларды кездестіруге болады.

А.Р. Лурия ми бөліктерін шартты түрде үш блокқа бөліп қарастырған *[Лурия А.Р., 1973. 374б.]* Біріншісі мидың белсенділігіне жауап береді. Егер, ол дамымаса бала тез шаршағыш, энергетикалық ресурстары аз болып келіп, сабақта есінеп, ақпаратты қабылдауда тез шаршап, сабақта қаламдары мен қарындаштарын түсіріп алып, өзгелерге кедергі келтіріп ойнап отырады. Сол үшін балалардың тонусын жоғарлату үшін қанайналым мен миға кислород қажет болады. Осы орайда тыныс алу жаттығулары, қозғалыстық коррекциялар т.с.с жүргізіледі.

Екінші блоктың жеткіліксіз қалыптасуы есте сақтаудың бұзылысы, кеңістікке бейімделу қиындықтарын туғызып, ал ол өз кезегінде әріптерді жазудағы айналық бұзылыстар, шатастыру, мысалы, «б» мен «д» әрпін шатастыру, грамматика ережелерін қолданудағы қателермен т.с.с сипатталады. Сонымен қатар, екінші блок әріптерді

дұрыс ажырату үшін қажет фонематикалық есту мен көруді қамтамасыз етеді. Үшінші блок дамуындағы жетіспеушіліктер басқару мен реттеудегі бұзылыстармен сипатталып, бұнда оқушы тіпті тіпті қаласа да ережелерді сақтап, ұстауы қиынға соғады. Біріншіден, оқу ережелерінің дұрыс сақталмауы: бала сәйкес ережелер бойынша үлгі бойынша әрекет ете алмайды (бала ережені білсе де, қатемен жазады). Екіншіден, жалпы әрекет нормаларын сақтауда қиналады. Бала сабақ ортасында тұрып, ойнап немесе терезе жақты бақылап кетуі мүмкін. Ми сыңары блоктарының жұмысын, ұйымдастырылуын білу бүгінгі таңда дисграфияны қарастырып, оған логопедиялық және нейропсихологиялық тұрғысынан ықпал ету үшін маңызды болып келеді.

Бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушыларын сауат ашуға оқытуда, бастауыш сынып оқушыларының функциональды сауаттылықтарын қалыптастыруда бірқатар қиындықтар кездесіп жатады. Басым қиындықтар балалардың оқу мен жазу дағдыларын меңгерумен тығыз байланысты. Көріп, естіп қабылдау, кинестетика, ұсақ қол моторикасы, кеңістіктік қабылдау т.с.с кешенді үрдістердің қызметін қамтитын жазбаша сөйлеу тілінің бұзылыстарының аграфия, дисграфия, дисорфография т.с.с түрлері бар. Соның ішінде біз қарастырып отырған дисграфия термині И.Н. Садовникова бойынша, ол басты симптомы тұрақты қателердің болуымен сипатталатын жазбаша сөйлеу тілін меңгерудегі жартылай бұзылыстары болып келеді *[Садовникова Н.И., 2012. 279 б.]*

Дисграфияның туындау себептері (этиологиясы) әр түрлі болып келеді. Олардың қатарына: зиянды ықпалдар немесе тұқым қуалаушылық бейімділіктегі жазу үшін маңызды функциональды жүйелердің қалыптасуының тежелуі; органикалық генездегі ауызша сөйлеу тілінің бұзылысы; баладағы ми сыңарының функциональды ассиметриясының қалыптасуындағы қиындықтар (латерализация); баланың өз дене сызбасын танудың қиындықтары; уақыт пен кеңістікті қабылдауының бұзылысы салдарынан уақыт пен кеңістікті талдау мен орындауының бұзылыстары; аффективті бұзылыстар, фонетикалық-фонематикалық бұзылыстар, сол қолмен жазу, билингвизм, зейін мен есте сақтаудағы бұзылыстар т.с.с себептер жатады. «Жазу үрдісі қалыпты жағдайда белгілі сөйлеу тілдік және сөйлеу тілдік емес функциялардың жеткілікті деңгейде қалыптасуы негізінде жүзеге асырылады: дыбыстарды естіп ажырату, оларды дұрыс айту, тілдік талдау мен жинақтау, сөйлеу тілінің лексикалық грамматикалық жақтарының қалыптасуы, көріп талдау мен жинақтау, кеңістіктік түсініктерінің қалыптасуы т.с.с

Психолингвистикалық аспект барысында А.А. Леонтьев бойынша, жазу бұзылысының механизмін жазбаша сөйлеу тілдік пайымдаудың туындау операцияларының бұзылысы ретінде қарастырады *[Леонтьев А.А., 2003. 336б.]*: байланыстырылған мәтінді ішкі бағдарламалау, жеке сөйлемдерді ішкі бағдарламалау, грамматикалық құрылымдау, фонемаларды таңдау операциясы, сөздерді фонематикалық талдау т .с.с А.Н. Корнев осы орайда конститутциональды бұзылыстар, энцелопатикалық бұзылыстарды, жағымсыз әлеуметтік және ортаны жатқызған *[Корнев А.Н., 2003. 336б]*

Дисграфияның механизмдерін талдаудың психологиялық тұғырлары қабылдау, ойлау, есте сақтау, зейін сияқты үрдістердің кешенділігімен байланысты сөйлеу тілдік әрекеттің жалпы функциональды механизмдерінің бұзылыстарымен де байланысты екендгін айқындайды. А.Л. Сиротюк бойынша (2003) дисграфия бас ми сыңарының дисфункциясы немесе жетіспеушілігі, аймақтық зақымдалуы салдарынан жазу дағдыларының жартылай бұзылысы болып келеді. Е.А. Логинова (2004) бойынша: «дисграфия ол мектепте оқу кезеңінде, яғни жазу «техникасын» меңгеру аяқталған деп саналған кезде жазуды жүзеге асыру үрдісінің баладағы тұрақты бұзылысы».

Дисграфия жазбаша сөйлеу тілінің бұзылысы ретінде қалай танылды және қалай пайда болды? Алғашқы жазу мен оқудағы бұзылыстарды өзіндік паталогия ретінде А.Куссмауль 1877 ж қарастырылып, оқу мен жазудағы бұзылыстар жазбаша сөйлеу тілінің бірегей бұзылысы ретінде танылды. (Ф. Бахман, Г. Вольф, Б.Энглер сияқты ғалымдар трапынан аталмыш паталогия тек зияты зақымдалған балаларға ғана кездеседі деген ойлар да болған. Бірақ, 1896 ж В. Морган жазу мен оқудың бұзылысын интеллектісі сақталған он төрт жастағы балада анықтап, кейін А. Куссмауль мен О. Беркан жазбаша сөйлеу тілінің бұзылысын зият бұзылысымен байланысты емес паталогия ретінде қарастырды. Әдебиеттердегі диагностикалық тәжірибеде жазу мен оқудағы бұызылыстар қабылдау мен есте сақтаудың жетіспеушіліктеріне негізделеді деген ойлар да басым кездеседі. Осыған орай тіпті «туа біткен сөздік соқырлық» деген атау да пайда болған.

О.Т. Токарев топтастыруы бойынша, дисграфияның моторлы, акустикалық, оптикалық түрлері ажыратылса; ал М.Е. Хватцева бойынша келесу топтастырулар қарастылыған:

- фонематикалық есту дефектісі мен акустикалық агнозия негізіндегі дисграфия;

-ырғақ бұзылысы негізіндегі дисграфия;

-оптикалық (литеральды және вербальды) дисграфия);

- моторлы және сенсорлы афазия кезіндегі дисграфия;

- ауызша сөйлеу тілі бұзылысы негізінде туындаған дисграфия.

А.Н. Корнев бойынша дисграфияның келесі топтастырулары қарастырылған *[Корнев А.Н.., 2003.336 б.]:*

- дисфонологиялық дисграфия (фонематикалық және паралаликалық);

- тілдік талдау мен жинақтау бұзылысына негізделген дисграфия;

- диспраксикалық дисграфия.

Т.В. Ахутина бойынша (2001) дисграфияның реттеушілік *[Ахутина Т.В., 1997. 38б]* ми сыңарының активті тонусы жағдайын ұстаудағы қиындықтарға негізделген дисграфия; оң жақ жарты ми сыңарының типі бойынша көру кеңістікті дисграфия сияқты түрлері қарастырылған. Көріп отырғанымыздай, бастауыш сынып оқушыларындағы дисграфия мәселесін зерттеуде түрлі топтастырулар мен оның тұғырларын аңғаруға болады. дегенімен, олардың әрқайсысысынң механизмі мен симптоматикасы әр түрлі болады.

Р.И. Лалаева бастауыш сынып оқушыларындағы дисграфия мәселесін қатастырып, бірқатар симптоматикаларын атап өткен: жазудың бұзылысы, әріпті көру образының бұзылысы, әріптерді алмастыруы, сөздерді қосып немесе бөлек жазу, сөздің дыбыстық, буындық құрылымының бұзылысы, аграмматизмдер, брадиграфия т.с.с деп атап өтіп, соның ішінде әріптерді алмастыру сипаты: оптикалық ұқсас әріптерді алмастыруы, контекстуальды ықпалдар әсерінен әріптерді алмастыруы, фонетикалық жақын дыбыстарды білдіретін әріптерді алмастыруы, персеверация, антиципация т.с.с деп атап өткен *[Лалаева Р.И., 2004. 224б.]*

И.Н. Садовникова бойынша, әріп пен сөз деңгейінгі қателер:

-сөзді дыбыстық талдау әрекетінің қалыптаспауы (әріптерді немесе сөздерді тастап кету, орнын алмастыру, артық қою);

- акустикалық артикуляциялық ұқсас фонемаларды дифференциациялаудағы қиындықтар;

- кинестетикалық ұқсас әріптерді жазудағы;

- дифференцироваланған тежелудің әлсіздігімен байланысты прогрессивті және регрессивті ассимиляцияның ауызша және жазбаша сөйлеу тіліндегі көріністері т.с.с

Бастауыш сынып оқушыларындағы дисграфияны дұрыс анықтап, тиміді түзету жұмысын ұйымдастыруда оның топтастыруын жіті анықтап білу маңызды. Ол жеке түзету жұмысының дұрыс жолын таңдауға мүмкіндік береді. Біз қарастырып отырған оптикалық, артикуляторлы акустикалық, акустикалық дисграфия түрлері өкінішке орай бастауыш сынып оқушыларнда жиі кездесіп жатады.

Оптикалық дисграфия. Ол көру түсініктері мен елестерінің тұрақсыздығына негізделеді. Таза түрінде кездесуі сирек, бірақ оның элементтері әдетте өзге формада көрініс табады. Ол қалай көрініс табады? Оптикалық дисграфия кезінде жеке әріптер танылмай, белгілі белгілермен сәйкестендірілмейді. Ең жиі кездесетіндері: п-н, п-и, у-и, ц-щ, ш-и, м-л, б-д, п-т, н-к, о-а, Е-З т.с.с;

- әріптердің жеке элементерінің айналық бейнесі.

Артикуляторлы акустикалық дисграфия. Бұл кезде дыбыс айтуының бұзылысымен қатар балада фонематикалық қабылдауы да зардап шегеді. Яғни, бұл кезде бала қалай айтса, солай жазады. Яғни, дұрыс дыбыстап айтуын түзету бойынша жұмыс жүргізілмей, бала өзі айтып отырып жаздыру арқылы түзету жұмысына көшу мүмкін емес. Баланың бір уақытта фонематикалық қабылдауын да дамыту қажет. Дегенімен, дыбыстап айтудағы бұзылыстардың барлығы дисграфияның бұл формасына әкеле бермейді. Кей жағдайда балалардың дыбыстарды естіп ажырату қабілеті, фонематикалық үрдістері жақсы болса, балада жазуда еш қиындықтар туындамауы мүмкін. Кейде балаларда дыбысап айтуын түзеткеннен кейін де жазудағы алмастырулар сақталып жатады. Басты себептерінің бірі дыбыстардың кинестетикалық образдарының қалыптаспауы болып келеді.

Акустикалық формасы (аралас). Жазбаша сөйлеу тілінің бұзылыстары бар балаларда кең тараған дисграфия формасы. Дисграфияның бұл түрінің механизмі дыбыстарды естіп ажыратуының жеткіліксіздігімен байланысты болып, бірақ баланың дыбыстап айтуы қалыптыболады. Олардың көріністері қандай және олар не үшін пайда болуы мүмкін?

- әріптер мен буындарды тастап кетуі; жоғарыда аталған себептермен қатар баланың мектепке келіп түскен кездегі асығып оқуы, яғни қолдың дыбыстап айтуға үлгере алмауы да болуы мүмкін;

- сөздерді жазуда әріптерін тастап кетуі; себебі – баланың дыбыстап айтуы жазуынан тез болғанда;

- әріптер немесе буындардың орнын ауыстыруы; мектепке дейін баламен күрдделі буындық құрылымды меңгеру бойынша жұмыстың толыққанды жүргізілмеуі;

- әріптер мен буындарды қайталап жазуытұрып қалу, персеверация;

- контаминация – бір сөзде түрлі сөздердің буындарының болуы;

- артық әріпті жазуы – бала жазу кезінде дыбысты ұзақ әуездеп айтқанда;

- аграмматизмдер;

- жалғаулар мен шылауларды бірге жазуы т с.с.с

Дыбыстық талдау мен жинақтаудың бұзылысы негізіндегі дисграфия. Дисграфияның бұл түрінің механизмі тілдік талдау мен жинақтаудың келесі формаларын қамтиды: сөйлемді сөзге, буынға талдау, буындық және фонематикалық талдау мен жинақтау. Сөз деңгейінде сөйлемдерді талдаудың жеткіліксіздігі сөздерді бөліп жазумен сипатталады. Мысалы: ал ды.

Аграмматикалық дисграфия. Дисграфияның бұл түрі балалардың сөйлеу тілінің лексикалық грамматикалық құрылымының қалыптаспауына

негізделген болып келіп, ол келесі сипатта көрініс табады:

- сөйлемдер арасындағы тілдік және логикалық байланыстарды орнатудағы қиындықтар;
- жеке сөйлемдер арасындағы грамматикалық, мағыналық байланыстардың бұзылысы;
-сөйлемінің маңызды мүшелерін тастап кету түріндегі синтаксистік бұзылыстар;
-сөздердің кезектілігін орнатудағы қателер;
- септеу, тәуелдеу келіспеушлік;
- жекеше және көпше түрдегі зат есім формаларын шатастыруы;
- сөздердің жалғауларын алмастыруы т.с.с

О.А. Токарев бойынша, дисграфияның акустикалық, оптикалық және моторлы түрлері қарастырылған. Осы орайда моторлы дисграфия үшін жазу барысында қол қимылының қозғалысындағы қиындықтар, сөздердің моторлық образдарының байланысының олардың дыбыстық және көру образдарымен байланысының бұзылысы тән болып келеді *[Токарева О.А., 1969. 190б.]*

Заманауи психологиялық және психолингвистикалық зерттеулер моторлы дисграфия семантикалық, тілдік, сенсомоторлы бұзылыстарды қамтитын күрделі дисграфияның формасы ретінде қарастырады. М.Е. Хватцев бойынша, фонематикалық естіп қабылдау мен акустикалық агнозия негізіндегі дисграфия кезінде ауызша сөйлеу тілі зақымдалып, көшіріп жазу сақталған болып келеді. Кемістіктің физиологиялық механизмі көру мен есту арасындағы ассоциативті байланыстардың бұзылысы болып, онда әріптерді тастап кету, алмастыру, орнын ауыстыру т.с.с көрініс табады. Оның негізінде фонематикалық талдаудың жеткіліксіз қалыптасуы, сөздің дыбыстық құрамын естіп қабылдаудың жеткіліксіздігі жатады. М.Е. Хватцев бойынша ауызша сөйлеу тілі бұзылысы негізіндегі дисграфия, дыбыстық ырғақ бұзылысы негізіндегі дисграфия түрлері де жіті қарастырылған. Ауызша сөйлеу тілі бұзылысы негізіндегі дисграфия кезінде ауызша сөйлеу тілі бұзылысы ауыр болған сайын соншалықты жазбаша сөйлеу тіліне тигізер әсері де ауыр болмақ. Дыбыстық ырғақ бұзылысы негізіндегі дисграфия бүгінгі таңда кең тараған түрлерінің бірі саналады. М.Е. Хватцевтың пайымдауынша, ол фонематикалық талдау мен жинақтаудың жеткіліксіздігінен және сөздің дыбыстық, буындық құралымының жеткіліксіздігінен туындайды *[Хватцев М.Е., 1959. 258б.]*

Моторлы және сенсорлы афазия кезіндегі дисграфия бас миының органикалық зақымдалуы салдарынан ауызша сөйлеу тілінің жеткіліксіз қалыптасуымен сипатталады.

Көріп отырғанымыздай, бастауыш сынып оқушыларындағы дисграфия, оның алдын алу, түзету мәселесі бойынша зерттеу жұмыстары өз өзектілігін бүгінгі күнге дейін де жоғалтпай отыр. Себебі, апараттық дамыған заманда смартфон, телефон т.с.с өзге де технологиялардың енуі бұл үрдісті зерттеудің өзектілігін қайта арттыра түсті. Себебі, бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушыларында дисграфия сияқты жазбаша сөйлеу тілі бұзылыстары күннен күнге артуда. Ал, оны оны дұрыс диагностикалау, ерте анықтау, бала дамуының жас кезеңдерін есепке алу, «дамудың өзекті және жақын» аймағына сүйену, түзету жұмысын тиімді ұйымдастыру т.с.с бастауыш сынып оқушыларындағы дисграфияның алдын алуға, тиімді түзетуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Левина Р.Е. Недостатки чтения и письма у детей. - М.: Учпедгиз, 1940. 72с
2. Дисграфия. Исправление ошибок при письме : практ. методика устранения недостатков правописания у школьников мл.кл. / М. Л. Лукашенко, Н. Г. Свободина ; Рис. Владимира Романова. - М. :Эксмо, 2004
3. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. [Для фак. психологии гос. ун-тов]. - М.: Изд-во МГУ, 1973. – с 374
4. Ирина Садовникова: Дисграфия, дислексия. Технология преодоления. Парадигма, 2012. - с.279
5. Леонтьев, А. А. Некоторые вопросы лингвистической теории письма. В Н.: Вопросы общего языкознания [Текст] / А.А.Леонтьев; М., 1964
6. Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей. - СПб.: Речь, 2003 – 336с.
7. Ахутина Т.В., Золотарева Э.В. О зрительно-пространственной дисграфии: нейро-психологическийанализ и методы ее коррекции // Школа здоровья. 1997. №3. – с. 38-42.
8. Лалаева Р.И., Бенедиктова Л.В. Нарушение чтения и письма у младших школьников. Диагностика и коррекция / Ростов н/Д: «Феникс»Ю СПб: «Союз». - 2004. - 224 с
9. Токарева О.А. Расстройства чтения и письма (дислексии и дисграфии). // Расстройства речи у детей и подростков. / Под. ред. С.С. Ляпидевского. - М.: Медицина, 1969. - с.190-212.
10. Хватцев М.Е. Логопедия. - М.: Учпедгиз, 1959. с 258.

УДК371.8

КУЗДЕУБАЕВА АЛИЯ БЕКХОЖАЕВНА
Кандидат педагогических наук, старший преподаватель
Кафедра «Исполнительское искусство»
Факультет «Спорт и искусство»
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави

ЖАКАЕВА САЛТАНАТ АНУАРБЕКОВНА
Кандидат педагогических наук, доцент
Кафедра «Искусство»
Факультет «Искусств»
Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова

НЕКОТОРЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Түйін. Мақалада қоғамдық-отбасылық қатынастардың жалпы бағыттылығын айқындау мен үйлестіру тек әлеуметтік-экономикалық емес, ең алдымен үлкен маңызы бар психологиялық-педагогикалық проблема, өйткені жасөспірім ұрпақтың ізгілік-адамгершілік тәрбиесі — бүкіл қоғамның қамқорлығында туралы қарастырылады. Сонымен, тәрбиенің қоғамдық институты ретінде мектепке диагностикалық, үйлестірушілік, кіріктірушілік және бағыттаушылық рөлі беріледі. Оқушының тұрмыста, үйде, жақын айналасында қалай тұратынын терең және жан-жақты білуді, осы заманғы отбасылық тәрбие мәселелерінде жақсы бағдар алуды, отбасының, мектептің, қоғамның өзара әрекетін тиімді ұйымдастыра білуді, т. б. мұғалімнен ерекше талап етіледі.

Түйінді сөздер: тәлім тәрбие, тұлғалық қасиеттері, білім, педагогика, құзыреттілік, қалыптастыру, болашақ мұғалімі, мектеп, білім алушы.

Резюме. В статье рассматривается психолого-педагогическая сторона проблемы, которая имеет большое значение в духовно-нравственномвоспитании подрастающего поколения. Качеству общественного института воспитания в школе отводится диагностическая, координирующая, интегрированная и направляющая роль. Особенно требуется от учителя глубокое и всестороннее знание того, как ученик живет в быту, дома, в близком окружении, раскрывается ориентация в вопросах современного семейного воспитания, эффективная организация взаимодействия семьи, школы, общества и др.

Ключевые слова: наставничество, личностные качества, компетентность, формирование, будущий учитель, школа, обучающиеся.

Summary. The article considers not only the socio-economic, but also the psychological and pedagogical side of the problem, which is of great importance, since the spiritual and moral health of the younger generation is the concern of the entire society. Thus, the quality of the public institution of education in the school is assigned a diagnostic, coordinating, integrated and guiding role. The teacher is especially required to have a deep and comprehensive knowledge of how the student lives in everyday life, at home, in close surroundings, reveals orientation in issues of modern family education, effective organization of interaction between the family, school, society, etc.

Keywords: mentoring, personal qualities, education, pedagogy, competence, formation, future music teacher, school, students.

ВВЕДЕНИЕ

Становление Республики Казахстан суверенным государством, формирование курса экономики в рыночной модели, вхождение в мировую систему образования обусловлено объективными факторами новаторского направления и характера образования. Коренное обновление нашего общества невозможно до тех пор, пока не сформулируется потенциал специалистов, соответствующих его обновлению.

Ведущую роль в обеспечении кадрами нового поколения играет высшая школа. Новый подход в условиях высшей школы представляет собой кардинальный перелом в формировании сознания будущего специалиста, способного грамотно, творчески мыслить, соответствующего требованиям современного общества, в котором формируются новые приоритеты и направления процесса обучения.

В системе высшего образования основной вопрос заключается в повышении качества подготовки будущих специалистов, развитии инновационного образования, интеграции с научно-исследовательской деятельностью, тесной связи исследований вузов с требованиями социальной и экономической сферы, совершенст-

вования информационных и образовательных ресурсов. Эти проблемы научно обоснованы, касаются целесообразности процесса обучения, нормативно-методического обеспечения, в том числе учебного процесса, его цели и содержания, методики и формы организации, общей и частичной проблемы дидактики высшей школы.

Необходимо продумать новый путь обучения в вузах, который возникает из-за неудовлетворенности общества качеством подготовленных специалистов, что в первую очередь объясняется необходимостью уточнения категории социальной востребованности педагогики. Необходимость преобразования некоторых аспектов дидактики высшего образованиязаключается в анализе таких тенденций, как развитие общества, переход к рыночной экономике, создание правового государства.

В рамках реализации Государственной программы развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, утвержденной указом Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева от 29 ноября 2010 года № 1113 [указ Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева от 29 ноября 2010 г., № 1113], раскрываются новые возможности подготовки будущих специалистов в новых условиях жизнедеятельности, в условиях современной ускоренности, демократизации, где одной из главных задач является дальнейшее развитие и совершенствование глубокого образования и воспитания молодежи с учетом национальных особенностей. Современной школе нужны профессионалы своего дела, специализирующиеся на высоком уровне. Весь мир признает потребность будущих педагогов-специалистов, наиболее умелых, талантливых, ответственных за воспитательную деятельность. Ведь в судьбе человека школьное время играет очень важную роль. В начале жизни детей стоит педагог, который должен быть квалифицированным специалистом, мастером своего дела, педагог должен быть умелым: объективно оценивать свои возможности как учитель новой формации, обладать способностями, необходимыми для профессиональной профессии, владеть общекультурной, интеллектуальной деятельностью, культурой поведения, общения, ориентироваться на происходящие интеграционные процессы, темпы мирового образовательного пространства.

Коренные изменения, происходящие в сфере образования, обусловленные новыми политическими, социально-экономическими условиями развития общества, требуют высокого уровня профессионального мастерства современного специалиста. Одним из важных условий, необходимых для работы педагога, является не только ответственность за свое дело, но и свобода его в работе. Педагог должен быть самостоятельно образованным специалистом, отвечающим за всю свою работу.

В ходевстречи Елбасы Н.А.Назарбаева с будущими педагогами-студентами Казахского Государственного университета имени Аль-Фараби, были обсуждены основные направления Послания Первого Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Нұрлы жол-путь в будущее». «Учителя - это самая образованная, самая патриотичная и самоотверженная часть общества, которая является частью «самого пробуждения», - сказал Н.А. Назарбаев, поэтому сегодня независимой стране нужен квалифицированный специалист, мастер своего дела. А в чем основа педагогического мастерства? Мастер-педагог должен обладать знаниями, опытом, умением сочетать знания и воспитание, с целью формирования учащихся как личности. Мы считаем, что определение одаренности каждого ученика, создание благоприятных условий для их развития, определение роли школы, семьи, учителя, формирование студенческого и педагогического коллектива - основывается на совершенствовании педагогического мастерства» [Назарбаев Н.А., Послание, «Нұрлы жол-путь в будущее». 2014, с.12]. Также были обсуждены основные направления Послания Главы государства народу Казахстана "Казахстанский путь-2050: единая цель, единые интересы, единое будущее", в ходе реализации поручений главы государства, озвученных в послании народу Казахстана "Стратегия" Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства". Поэтому возлагаю обязанности на учителя" [Гос. Программа развития образования в Казахстане на 2015-2020 годы, с.7]. От современного учителя требуется не только глубокий знаток своего предмета, но и историческая познавательная, педагогико-психологическая грамотность, политическое экономическое образование и информационная грамотность. Он должен стать педагогом, умеющим работать творчески, проникнуться в учебную и воспитательную деятельность, умело осваивать новые технологии обучения [Гос.программа развития образования в Казахстане на 2015-2020 годы, с. 8].

В Государственной программе развития образования в Казахстане на 2015-2020 годы была обозначена цель проводимых реформ в системе образования нашего государства – обеспечение сознательных изменений в условиях рыночной экономики с учетом того, что он приобрел глобальный масштаб [Назарбаев Н.А., Послание«Казахстанский путь-2050» 2014]. Реформирование образования требует создания новых правовых, методических, финансовых материальных условий и надлежащего кадрового обеспечения для углубления и развития данного процесса на основе накопленных позитивных потенциальных сторон в этой области.

Законодательство Республики Казахстан

провозглашает образование как основу духовного, социального, экономического, культурного развития общества и государства. В законе «Об образовании», принятом в 2007 году, отражены приоритетные задачи системы образования:

1. создание условий для освоения образовательных программ;

2.-развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, интеллектуальное обогащение путем создания условий для личностного развития;

3.-воспитание гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине, уважения к государственным символам, почитания народных традиций, нетерпимости к любым антиконституционным и антиобщественным проявлениям;

4.-приобщение к достижениям мировой и отечественной культуры, изучение истории, традиций, языка казахского народа и других народов Республики;

5.-внедрение новых технологий обучения, информатизация образования, выход на международные глобальные коммуникационные сети;

6.-подготовка, переподготовка и повышение квалификации педагогов и специалистов, способных конкурировать на рынке труда.

Роль учителей в выполнении и реализации этих задач очень велика. Упорным трудом человек изменяет сознание общества в целом, формируется в нового человека. Созидательным трудом учителей, развиваются и совершенствуются учащиеся, овладевая не только новыми знаниями, но и развивают в себе способности мышления, речи, формируют правильное отношение к жизни, желание, доверие, терпимость, умения, совершенствовать познавательные качества.

Что означает слово «Талант» в педагогической деятельности? Значением этого вопроса задаются многие педагоги, ученые. Талант присущ поэтам, писателям, артистам, людям искусства. "Быть учителем-талант или нет?» - возникает вопрос. Если любой учитель проявляет инициативу, настойчивость, трудится самостоятельно, умеет быть идейно-вдохновенным, политически устремленным человеком, хорошо знает свой предмет, владеет методикой преподавания, умеет совершенствовать психологию ребенка, формировать педагогическую технику, обладая качествами достижения педагогического мастерства, овладевая педагогической профессией, проявляя педагогическую этику- все эти качества присущи педагогической профессии.

Педагогическое мастерство тесно взаимосвязано с педагогическим талантом. По словам К.Д. Ушинского:... «В совершенстве владея теорией педагогики, не значит, что владеешь всеми гранями педагогической этики» [К.Д. Ушинский, 1948, с.87].

Целостным и системным понятием, определяющим качество профессиональной деятельности в педагогике, является «педагогическое мастерство». В словаре русского языка говорится, что: «Мастерство определялось как искусство в определенной области, мастер - это специалист, который добился высоких результатов в своем деле " (С.И. Ожегов, 1990) [Н.М. Шанский, В.В. Иванов, 1987].

Рассматривая педагогическое мастерство как высокое искусство в педагогической работе человека, педагог должен каждый час охватывать в своей профессиональной деятельности изменения, происходящиекаждую минуту в окружающем мире, формировать в себе красоту и воспитание, опираясь на закономерности науки. При этом следует учесть, что каждый педагог индивидуален, имеет свои , присущие только ему личностные качества. Может ли Педагог достигать мастерства с освоением передовых знаний в различных областях науки? На практике своих коллег мы можем видеть, что, в профессиональной деятельности, важно понимать, речь идет обобъективных законах, то есть о том, что человек-педагог-личность со своими взглядами и отношением к жизни.

Содержание некоторых определений педагогического мастерства, мы рассматриваем как основу отечественной педагогической науки, научно-методической литературы, которая очень широко отражена в научной литературе советской эпохи, а также в современной науке о педагогике. В 1928 году, в своем выступлении на заседании воспитателей и общественных деятелей, комиссар просвещения А.В Луначарский говорил: «..... Ответственность педагога особая: «если мастер, который может испортить золото, его можно перелить, если драгоценные камни повреждены, то останутся без огранки, но самый бесценный бриллиант-человек, который приходит в жизнь. Разрушение человека является самым тяжким преступлением или большим грехом. С этим материалом следует четко и четко работать, определить, что вы делаете заранее»" [А.В Луначарский, 1967, с.98].

В статье Н.К. Крупской (1960) «Об учителе», опубликованной в 1932 г., в качестве «мерила образцового учителя» определились следующие критерии: учитель должен знать свой предмет, каждого ученика, научные основы организации труда, уметь пробудить способности ученика, владеть методикой преподавания, уметь совмещать учебную и воспитательную работу, быть авторитетом [Н.К. Крупская, 1963, с.8].

Основываясь на мнениях А.С. Макаренко (1988) о педагогическом мастерстве, его доказательство – это «истинное знание воспитательного процесса, наличие умений в воспитательном деле». Об этом он сказал: «Я убедился на своем

опыте, что только мастерство, основанное на знаниях и навыках, может решить проблему. Советская педагогика рассматривает сущность концепции педагогического мастерства в широком диапазоне поведенческих умений [А.С. Макаренко, 1983, с.115].

В.А. Сухомлинсий (1981) не дает точного определения этому понятию, однако он говорит о том, что: «...Личность педагога должна быть вдохновляющей, умеющей привлекать к себе воспитанника. Гармоничная целостность идеалов и принципов, взглядов и вкусов, симпатии и антипатии, морально-этических принципов в речи и деле педагога – вот такие качества становятся звездой, которая дает путь к сердцу молодого поколения». Он также говорит о том, что гармония очень важна для воспитателя как органическая потребность, и это закон жизни, который без него не может представить душевный мир, личное счастье, сознание [В.А. Сухомлинсий, 1979, с.67].

А.И. Щербаков (1968) считает, что педагогическое мастерство – гармоничное сочетание научного, методического искусства, умений и навыков, личностных качеств учителя. Такое гармоничное целое методическое искусство вызывает только творческое начало. Основной атрибут этого искусства - выполнение своей работы с большой ответственностью [Щербаков А.И., 1990, с.42].

Ю.П. Азаров (1971), говоря о значении мастерства воспитателя, раскрывает его суть: «... Основой педагогического мастерства является знание закономерностей воспитания ребенка. В дальнейшем речь идет о взаимодействии компонентов, составляющих мастерство, развивает определение мастерства:» взаимодействие чувств и техники приводит к массовому эмоциональному образу воздействия педагога на личность или коллектив» [Азаров Ю.П., 2002, с. 5].

Педагогическая техника является важным компонентом в составе педагогического мастерства. Ю.П. Азаров «....Набор инструментов, применяемых мастером-воспитателем для достижения необходимого воспитательного результата; техника – это часть мастерства. Мастер-класс проявляется в том, как педагог ведет себя, как владеет голосом, в каких пределах может проявить раскрытие, радость, сомнения, требования, доверие, как общается с коллективом и ребенком». Таким образом, состав педагогического мастерства учителя определяется его профессиональной пригодностью.; характеризуются профессиональными знаниями, характеризующимися комплексностью, системностью, субъектностью восприятия и реализации учителя; профессионально-педагогической направленностью личности учителя; развитыми педагогическими способностями и сочетанной педагогической техникой [Азаров Ю.П., 2002, с.6].

Одним из главных условий совершенствования профессионального мастерства учителя является повышение уровня его квалификации, а также большое значение имеет система специально организованной методической работы в школе. Методическая работа может в значительной мере удовлетворить потребности учителей по ускорению научно-методической подготовки, конечно, это может происходить только в условиях индивидуальности и разнообразия методической работы. Результативность организации методической работы на основе диверсификации одобряется различными специалистами и экспертами. На наш взгляд, это связано со следующими объективными и субъективными предпосылками: в первую очередь, это жизненные и профессиональные принципы учителя, ценностные ориентиры, направленные на повышение их профессионального уровня.

Важно отметить, что непрерывность профессионального образования учителя, является необходимой предпосылкой для развития его творческих способностей и является условием устойчивого развития его индивидуального педагогического опыта. Стремительный рост профессионального мастерства и педагогической культуры учителя имеет место в следующих условиях: если личность занимает позицию активного субъекта деятельности, если его практический индивидуальный стаж актуализируется и смешивается с его социальным и профессиональным опытом,если творческий профессиональный поиск в педагогическом коллективе поощряется и награждается. В связи с изменениями, происходящими на сегодняшний день в социально-культурной жизни, в системе образования, в учебно-познавательной деятельности обучающихся и характере процессов их личностного развития наиболее востребованы способности учителей к рефлексии, организации реального педагогического общения в коммуникативной системе «учитель-ученик», а также креативные способности учителя, определяющие формирование инновационной культуры. В связи с особенностями современного педагогического процесса, в качестве главных показателей профессионально-педагогического мастерства учителя используется высокий уровень личностного развития учителя, его способности к саморазвитию как результат его тесного взаимодействия и взаимодействия.

Другими словами, критерий значимости педагогического мастерства современного учителя заключается в том, что он имеет новое педагогическое мышление, которое заключается в понимании субъективной роли ученика в педагогическом процессе, понимании необходимости создания благоприятных условий для личностного саморазвития обучающихся. В итоге, педагогические способности каждого

будущего учителя формируются различными способами и развиваются дальше. Его динамичность и интенсивность являются важным характером структурного компонента педагогического мастерства. Такой характер развития педагогических способностей не может быть найден у любого педагога, что связано с наличием его профессиональной пригодности и уровнем его развития и профессионально-педагогической направленностью личности учителя. Таким образом, профессиональное и педагогическое мастерство учителя основано только в учебном заведении, формирование которого продолжится до конца его функционирования. Только в творческом поиске, дополнении и повышении квалификации учителя может повысить уровень педагогического мастерства. Кроме того, важную роль в повышении педагогического мастерства играет способность к саморазвитию.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Главным направлением государственной политики является модернизация и развитие системы непрерывного образования. Кроме того, модернизация системы образования требует совершенствования качества профессиональной подготовки бакалавров педагогического направления в вузе.

В последние годы педагогическая наука и практика ищут пути совершенствования подготовки педагогических кадров в соответствии с новыми социально – экономическими условиями нашей страны.

Современный этап развития педагогической практики требует формирования педагога – исследователя нового типа, проектировщика, педагога – разработчика новых технологий образования и воспитания.

Какой учитель сегодня является педагогически грамотным специалистом? Конечно, мы можем сказать, что учителя, способные работать в педагогических проектах и системах, научились изучать особенности инновационного движения в школьном образовании, понимают сущность инновационной деятельности в области образования, владеют обширным арсеналом инновационных образовательных технологий, педагогическим мастерством. Развитие инновационной деятельности учителя, формирование педагогического мастерства – это одно из стратегических направлений образования.

В концепции воспитательной работы Республики Казахстан "Основная цель воспитания - воспитание здорового, национального самосознания, с высокой степенью духовного мышления, культурой, интеллекта, богатой совестью, трудолюбия, деловых и других благородных качеств» [Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 16 ноября 2009 года № 521]. В этой связи формирование личности молодого поколения является одной из актуальных проблем современного воспитания и образования.

В Законе Республики Казахстан «Об образовании», программах главы государства «Болашак», «Дарын», Послании народу Казахстана «Казахстан – 2030», государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2020-2025 годы в числе приоритетных задач определены основные принципы государственной политики в области образования и развития личности, вопросы повышения развивающего характера образования. Одним из путей реализации этих задач является разработка эффективной методики и развития сотрудничества школы и семьи в формировании личности учащихся.

Великий Абай в 25-м слове сказал «Наука, Искусство - ключ к миру. Понимая их, жизнь становится лучше» [Кунанбаев А., с.45]. Абай говорил, прежде всего, каждый человек должен ориентироваться на знания, а потом на науку, искусство. Великий просветитель, поэт, мыслитель жил в XIX веке, стремился к массовой грамотности народа, понимал, что только благодаря науке и знаниям казахский язык станет одним из самых прогрессивных источников.

В своем Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Елбасы Нурсултан Абишевич Назарбаев сказал: «Главным критерием успеха образовательной реформы является повышение уровня того, чтобы любой гражданин страны, получивший соответствующие знания и умения, стал востребованным специалистом в любой стране мира» [Назарбаев Н.А., Послание,с.18]. Реформа наставничества, как и в других сферах жизни, должна быть основана не только на переломах в этой деятельности, но и на огромных поисках на пути успеха, предполагая, что Казахстан будет в числе пятидесяти наиболее развитых стран мира. Для этого необходимо добиться развития, отвечающего международным стандартам, основанным на конкуренции в любой сфере жизни. Цель перехода школ на двенадцатилетнюю образовательную программу также вытекает из этих международных требований. Для этого, прежде всего, стоит задача подготовки нравственных воспитателей и квалифицированных учителей, вооруженных нравственным воспитанием и качественными знаниями.

Основная задача сотрудничества семьи и школы- формирование личности учащихся, воспитание ярких чувств и добрых идеалов, обучение умению жить среди людей. Все эти качества развиваются и укрепляются в основном в семье и школе, то есть в среде, которая воспитывает души. Все исследования показывают, что на воспитание семьи возложена большая ответственность за подготовку ребенка к жизни. Справедливость и братство, взаимопонимание, любовь

и уважение к родителям, любовь к Родине и окружающей природе, уважение к людям и труду – это главные приоритеты в воспитании подрастающего поколения. Важно научить детей правильно общаться с друзьями, в семье, школе. Будущий учитель несет большую ответственность за обучающихся. В связи с этим он обязан выполнять следующие задачи в своей педагогической деятельности:

- умение предлагать учебно-тренировочный предмет на требуемом уровне;
- взаимодействовать с учениками на основе нравственного воспитания;
- гармонизировать учебно - образовательную среду обучающихся;
- использовать традиционные и инновационные педагогические технологии в научно-методическом направлении;
- уметь проявлять себя на педагогическом уровне.

Главное условие выполнения данных задач-профессиональное мастерство учителя, учебно-обучающие методики и педагогические технологии. Нетрадиционные, то есть новаторские технологии повышают интерес и заинтересованность обучающихся в школе, формируют творческое сотрудничество и конкурентные условия, способствуют личностному росту школьников, приобщая их к чувству собственного достоинства, воспитывают уважение к национальным ценностям и культурным различиям, проявляют удовлетворение и вдохновение от творческой свободы, а главное – радость учебы.

Реализация приведенных технологических подходов, безусловно, зависит, прежде всего, от уровня личности учителя, умений и навыков, жизненного опыта. Такой практический фонд, конечно же, достаточен для выполнения ежедневных задач семейного воспитания, потребностей в обучении и воспитании в реальном времени. Однако это не имеет системности, научной глубины и обоснования бытовых учебно –воспитательных знаний, умений и навыков.

На многих молодых учителей оказывается гораздо больше давления и требований, чем раньше, особенно в странах с высоким уровнем дохода. Национальные реформы образования все больше фокусируются на стандартах и результатах обучения, и учителя, как ожидается, будут идти в ногу со временем, иногда молниеносно. Между тем в странах с низким уровнем дохода соотношение учеников и подготовленных учителей может быть очень высоким. Молодые учителя зачастую недостаточно подготовлены к педагогическим задачам обучения в больших классах с ограниченными учебно-методическими ресурсами и возможностями. В сельских, отдаленных и кризисных районах задача удержания учителей в классе имеет свои собственные проблемы. Перемещения и миграция, вызванные чрезвычайными ситуациями, а также другие острые проблемы в области здравоохранения, в значительной степени влияют на повседневную практику учителей, их присутствие в классе, их эффективность и уровень мотивации. Молодые новые квалифицированные преподаватели часто сталкиваются с учащимися и общинами, которые, возможно, пережили травму, являются уязвимыми мигрантами или перемещенными лицами. Начинающие учителя, особенно женщины, которые уже сталкиваются со значительными проблемами, связанными с их жильем, безопасностью и условиями труда, могут беспокоиться об их изоляции, отсутствии семейных связей, социальных связей и механизмов поддержки [Ingersoll, R., Merrill, L, Stuckey, D., 2018, p.36].

У каждого учителя индивидуальные возможности в решении проблем воспитания и обучения,развитие функциональной мысли зависит от его педагогической деятельности, от научно-личностных педагогических стажировок, от использования передовых идей и методик обучения и воспитания. Каждый современный и будущий учитель – будь то студент в стенах вуза, обязаны научиться овладевать новыми знаниями, умениями и навыками, приобретать профессиональные компетенции.

Великий просветитель Аль-Фараби говорил: «Первый вопрос-это не образование, а воспитание» [Аль-Фараби, 1970, с.45].Организация взаимоотношений между педагогом и учащимися в определении психолого-педагогических проблем управления процессом обучения требует наличия у учителя теоретических знаний. Профессиональные педагогические функции будущего специалиста: конструктивные, организационные, коммуникационные, развивающие, информационные, исследовательские должны ярко проявляться во время обучения, приобретения новых знаний.Будущие учителя должны иметь высокий уровень образования. Ведь это требование должно определять содержание образования по каждой специальности как относительно целостную образовательную сферу. В овладении сложным содержанием образования, реализации современных принципов организации учебно-воспитательного процесса, важнейшей задачей является педагогический процесс, т.е. взаимосвязанное взаимодействие преподавателей и обучающихся. Поэтому перед нынешним высшим образованием стоит вопрос реализации новых форм и методов обучения.

Заключение

На сегодняшний день в сфере образования происходят качественные изменения, направленные на решение важных задач воспитания конкурентоспособного поколения. Профессиональные возможности учителя напрямую за-

висят от его готовности к саморазвитию. Для социально-педагогического подхода к этому вопросу необходимо убедиться в уровне готовности учителя к выполнению поставленных перед собой задач как субъекта педагогической деятельности. Конечно, его профессиональный рост вполне связан с особенностями личности. Поэтому здесь появляется возможность распознавать свои потребности в компонентах личностного становления, профессионально-методического совершенствования, комплектования профессионально-предметных знаний.

В соответствии с изменениями в политической, экономической, культурной, общественной жизни страны, высшие учебные заведения, осознавая большую ответственность, стремясь к подготовке квалифицированных, профессионалов своего дела, конкурентоспособного, широкого спектра, всесторонне развитого специалиста, нуждаются в квалифицированных, профессионально специалистах, знающих свое дело в связи с изменением содержания и характеристик своего социально-экономического и духовного развития и повышением требований к качеству труда.

Под профессиональной компетенцией мы понимаем сочетание личностных качеств будущего педагога и его психолого-педагогических и теоретических знаний, профессиональных умений и навыков, опыта. Для того, чтобы стать профессионалом своего дела, хорошим учителем, будущий специалист должен обладать способностями, необходимыми для своей профессии, общемировой культурой, знать культуру своей страны, культурой общения, культурой языка, стремиться овладеть интеграционными процессами. Формирование профессиональной компетентности требует развития индивидуальных творческих способностей, правильного восприятия педагогических инноваций, быстрой адаптации к изменяющейся повседневной педагогической среде. Вопросы подготовки будущего специалиста отражают сущность формирования его личностных качеств. Результаты обучения в личностно-ориентированном направлении объясняются как формирование педагогической ориентированной личности в системе знаний, умений и навыков, опыта творческой деятельности и проявления эмоционального настроения, добровольного общения.

Большую роль в формировании профессиональной компетентности учителя играет педагогическая практика. При прохождении педагогической практики студенты быстро формируют педагогические умения и навыки. Развивается его способность исследовать творческие и педагогические явления, закладываются основы педагогического мастерства. Практика является частью учебно-воспитательного процесса в вузе и обеспечивает интеграцию теоретической подготовки и практической деятельности будущих учителей. В процессе педагогической практики решаются следующие задачи:

- воспитание у студентов стабильности интереса и любви к профессии учителя;

- закрепление и углубление процесса использования психолого-педагогических и специальных знаний при решении конкретных педагогических задач;

- формирование и развитие профессиональных умений и навыков будущих учителей;

- адаптация к педагогической деятельности к творческому, исследовательскому подходу.

Основные условия эффективности педагогической практики-ее профессиональная направленность, теоретическая обоснованность, характер обучения и воспитания, комплексный подход к содержанию и организации педагогической практики, системность, необходимость ее проведения.Во время прохождения педагогической практики студент должен овладеть следующими основами профессионально-педагогической деятельности:

- определение конкретных учебно-воспитательных задач с учетом возрастных и индивидуальных особенностей учащихся и социально-психологических особенностей коллектива;

- исследование личности учащегося и коллектива с целью диагностики и проектирования воспитания и развития учащихся;

- осуществление планирования текущей и будущей работы педагогической деятельности (учебная и внеклассная работа по предмету, в различных видах деятельности и т. д.);

- использовать различные формы и методы управления в учебно-познавательной деятельности учащихся и решать образовательно-воспитательные задачи;

- правильное общение с учителями, классными руководителями, воспитателями, родителями и всеми людьми, имеющими отношение к воспитательной работе;

-контроль и анализ учебно - воспитательной работы;

-проведение педагогической пропаганды среди родителей .

Определение и координация общей направленности общественно-семейных отношений являются не только социально-экономической, но и психолого-педагогической проблемой, имеющей большое значение, так как духовно-нравственное здоровье подрастающего поколения — забота всего общества.

Таким образом, в качестве общественного института воспитания в школе отводится диагностическая, координирующая, интегрированная и направляющая роль. Особенно требуется от учителя глубокое и всестороннее знание того, как ученик живет в быту, дома, близком окружении, хорошая ориентация в вопросах совре-

менного семейного воспитания, эффективная организация взаимодействия семьи, школы, общества и др.

Как известно, развитие личности берет свое начало в первую очередь из семьи. Семья и в дальнейшем остается наиболее важной средой формирования основных сфер личности человека. Но в современном обществе произошли очень важные изменения в взглядах на семью. Рыночные отношения усилили значение экономического фактора (материальное неблагополучие), что привело к переориентации всей деятельности педагогов на личностно-педагогический, эмоционально-нравственный фактор.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, утвержденной указом Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева от 29 ноября 2010 года, № 1113.
2. Назарбаев Н.А. Послание Первого Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Нұрлы жол-путь в будущее» 11 ноября 2014 года.
3. Государственная программа развития образования в Казахстане на 2015-2020 годы
4. Назарбаев Н.А. Послание Первого Президента народу Казахстана «Казахстанский путь-2050» 17 января 2014 года.
5. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Т.2. М-JL, Изд-во АПН РСФСР, 1948.-С. 78-79.
6. Современный русский язык. Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» В 3 ч. Ч. 1. Введение. Лексика. Фразеология. Фонетика. Графика и орфография / Н.М. Шанский, В.В. Иванов. — 2-е изд., испр. и доп.. — М.: Просвещение, 1987. — С. 96—97. — 192 с.
7. Луначарский А. В. Собр.соч. в 8-ми т. М.: Художественная литература, 1967 г. - т.7. - С. 140.
8. Крупская Н.К. Педагогические сочинения: В 11-ти т. / Под ред. Н. К. Гончарова [и др.]. — М.: Академия пед. наук, 1963.- С.89-97.
9.Макаренко А.С. «Педагогические сочинения», т. 3, М., 1983.-С.58-69.
10. Сухомлинский В. А. Сто советов учителю // Избранные произведения в 5-ти томах. Киев.: Радянська школа. 1979. - Т.2. - С. 449-454.
11. Щербаков А.И. К вопросу о гениальных озарениях //Щербаков А. Змий: Ф повести и рассказы.- М.: СП «Интербук», 1990.-С.142-147.
12. Азаров Ю.П. Чувство, техника, мастерство. – М.: Знание, 2002. – 32 с. С.5.-6.
13. Концепция воспитания в системе непрерывного образования Республики Казахстан. Утверждены Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 16 ноября 2009 года № 521.
14. Кунанбаев А. Сборник произведений в двух томах. Том I. - Алматы: издательство «Ғылым» Казахской ССР, - 312 С.
15. Назарбаев Н.А. Послание Первого Президента народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» 28 февраля 2007 года.
16. Alban-Metcalfe, R., &Alimo-Metcalfe, B. (2001). The transformational leadership questionnaire (TLQ-LGV): A convergent and discriminant validation study. Leadership & Organization Development Journal, 21(6), 280-296.
17. Ingersoll, R., Merrill, L, Stuckey, D. Education International: 'The Global Status of Teachers and the Teaching Profession' September 2018. P.36.
18. Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1970.Т.1.С.-45-51.

УДК 376.3

ОРАЗАЕВА ГУЛЬЖАН СЕРИКОВНА
Кандидат педагогических наук, доцент
Заведующая кафедры «Специальной и социальной педагогики»
Казахского Национального Женского Педагогического Университета

ТУРДИЕВА ИНТИЗАР ПОЛАТОВНА
Магистрант
Высшей школы педагогики и психологии
Казахского Национального Женского Педагогического Университета

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГО-МЕДИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОНСУЛЬТАЦИИ

Түйін. Бұл мақалада авторлар психологиялық-медициналық-педагогикалық консультацияның қалыптасуы мен даму жолдарын қарастырады. ПМПК мамандарының жұмыс формалары, әдістері мен принциптері, сондай-ақ олардың өзара әрекеттесуі сипатталған.

Түйінді сөздер: ПМПК, қағидаттар, тексеру, ЕОҚ бар балалар, кеңес беру.

Резюме. В данной статье авторы рассматривают пути становления и развития деятельности психолого-медико-педагогической консультации.Описываются формы, методы и принципы работы специалистов ПМПК, а также их взаимодействие.

Ключевые слова: психолого-медико-педагогическая консультация, принципы, обследование, дети с ООП, консультация.

Summary. In this article, the authors consider the ways of formation and development of psychological, medical and pedagogical consultation. It describes the forms, methods and principles of work of PMPC specialists, as well as their interaction.

Keywords: PMPC, principles, examination, children with CSEN, consultation.

Одной из самых актуальных проблем в современном мире, представленными перед человечеством, является проблема детей. В связи с этим, целью в нашей Республике ставится «... обеспечение создания национальной модели образования и ее интеграции в международное образовательное пространство». По статистике в Казахстане проживает 7 миллионов детей, по данным Республиканской психолого-медико-педагогической консультации числится 151216 детей с особыми образовательными потребностями (далее – ООП), которые нуждаются в различных мерах государственной помощи.

По решению главы Алма-Атинской городской администрации Республики Казахстан и приказом городского управления народного образования города Алма-Ата в октябре 1992 года была открыта «Алматинская городская психолого-медико-педагогическая консультация». Позже по постановлению акимата города Алматы в 2005 году ПМПК была переименована в ГУ «Алматинский городской реабилитационный центр для детей с ограниченными возможностями» Управления образования.

В данный момент сложилась достаточно разветвленная сеть подразделений КГУ АГРЦДОВ, которые предоставляют услуги комплексного психолого-медико-педагогических консультаций (далее – ПМПК).

ПМПК является первоначальным звеном в системе особой поддержки детям, имеющим отклонения в психофизическом развитии, а так же трудности в обучении, общении и действии.

Как утверждает Л.С. Выготский, социальная ситуация развития – это отношение между ребенком и окружающей его социально опосредованной действительностью. При таком понимании «отклонение в развитии» необходимо рассматривать в более широком значении. Традиционно считалось то, что отклонения в развитии препятствуют ребенку адаптироваться в социальной среде и интегрироваться в неё [ЕрсаринаА.К., 2014., с. 85].

Основные направления деятельности ПМПК:

– диагностика и консультирование

– определение типа образовательной программы ребенка с особыми образовательными потребностями

– направление детей с психофизическими нарушениями для углубленного обследования, лечения в организации здравоохранения, в том числе с целью решения вопросов необходимости обучения на дому по состоянию здоровья, получения медицинских услуг

– ведение учета и формирование сводной отчетности о детях с особыми образовательными потребностями об их потребностях в специальных образовательных услугах [ЕрсаринаА.К., 2014., с. 85].

Целью деятельности специалистов ПМПК является дать ответ на вопрос, при каких условиях ребенок с выявленной структурой разви-

тия сможет реализовать свой потенциал развития, будучи интегрированным в социум.

Важнейшей задачей ПМПК, а значит, и основным содержанием ее деятельности является проведение комплексной психолого-медико-педагогической диагностики детей и подростков с рождения до 18 лет.

Модель деятельности ПМПК основывается на идее единства системы общего, специального и инклюзивного образования, социальной защиты и медицинской поддержки. Слаженность и единонаправленность деятельности ПМПК, организаций образования, здравоохранения и социальной защиты позволяет определить сообразный, особенностям ребенка, реабилитационный и образовательный маршрут, способствует нормализации жизни ребенка и его семьи, обеспечивает реализацию законных прав ребенка и, в конечном итоге, ведет к активной социализации личности в инклюзивном обществе.

Немаловажным для ПМПК является методическое обеспечение ее деятельности. Современные требования к обследованию ребенка в ПМПК обозначают две ведущие тенденции в отношении методического обеспечения обследования. Первая из них предполагает оснащение ПМПК унифицированным набором стандартизованных экспериментальных методик, тестов, других методических средств. Вторая тенденция заключается в высокопрофессиональном владении этими средствами и гибком индивидуализированном их использовании по отношениюк каждому конкретному ребенку [ИвановаТ. А., 2011г.,с. 354].

Методология деятельности ПМПК в своих основах в достаточно совершенном и перспективном виде была заложена учеными еще в начале XX века. Многие выдающиеся педагоги и врачи, занимавшиеся проблемами «трудного детства», утверждали, а также осуществляли на практике межпредметный подход, несмотря на межведомственные препятствия.

В своей деятельности ПМПК неуклонно следует **принципам**. Одним из основных является **принцип гуманности**, заключающийся в том, чтобы вовремя создать каждому ребенку необходимые условия, при которых тот сумеет максимально развить собственные возможности. Данный принцип обязывает глубоко и внимательно проводить обследование ребенка, искать пути и средства для преодоления трудностей, встречающихся на его пути. Лишь в этом случае, если все необходимые и возможные меры помощи, оказанные детям в условиях общеобразовательных учреждений, не дали положительных результатов, ставится вопрос о перенаправлении их в специальные учреждения.

Необходимо рассмотреть ***принцип раннего выявления*** *детей* с особенностями психофизического развития. Своевременная диагностика даст возможность предупредить нежелательные последствия, связанные с наслоениями социального характера на первичный дефект.

А также одним из главных является **принцип комплексного изучения детей**. Данный принцип обязывает учитывать при совместном обсуждении данных, полученные при обследовании ребенка всеми специалистами: невропатологом, психиатром, дефектологом, психологом, логопедом. Применение каждым специалистом научных методов исследования дает возможность получить сугубо специфические результаты, которые являются частью целостного изучения особенностей развития и состояния ребенка. Отсюда вытекает принцип стереогнозиса — оценки состояния ребенка с различных точек зрения (разными специалистами).

Огромное значение имеет принцип всестороннего и целостного изучения ребенка. Он учитывает исследование познавательной деятельности, эмоционально-волевой сферы а также поведения. Предусматривается также физическое состояние детей, что способен значительно воздействовать на формирование их умственных способностей. Изъясняясь о целостности изучения, следует иметь в виду,то что психическое развитие ребенка не определяется простой суммой отдельных, изолированных способностей, поэтому нельзя делать заключение о состоянии ребенка только на основании исследования его восприятия, памяти или других психических функций. Под целостностью изучения предполагается обязательное сопоставление всех полученных о ребенке данных: об особенностях отдельных психических процессов, эмоций, воли, поведения и физического состояния. Всестороннее, целостное изучение ребенка может быть успешным, если оно будет осуществляться в процессе его деятельности: учебной, трудовой или игровой. Необходимо, чтобы и методы, и материалы, используемые при изучении детей, были максимально индивидуализированы с учетом их возрастных и характерологических особенностей. Установленный с ребенком контакт поможет лучше выявить все качества его личности: интересы, состояние волевой сферы, целенаправленность в действиях, особенности протекания основных психических процессов и т.д. Инструментарий специалиста (врача-психиатра, педагога-психолога, учителя-дефектолога, учителя-логопеда) приобретает полифункциональные, интегративные возможности, сокращается время проведения обследования.

Специфическим для дефектологии является **принцип динамического изучения детей**, согласно которому при обследовании важно учитывать не только то, что дети знают и могут выполнить в момент исследования, но и их воз-

можности в обучении. В основе этого принципа лежит учение Л.С. Выготского о «зоне ближайшего развития» детей, их потенциальных возможностях в обучении. Чем выше умственное развитие ребенка, тем быстрее он научится выполнять то или иное задание, переносить полученный опыт в новую ситуацию. В соответствии с данным принципом определяется то методическое обеспечение, которое необходимо всем специалистам для проведения адекватной диагностической работы.

Диагностический инструментарий,а также надлежащий ему инструментарий и технология проведения обследования должны включать в себя методики, выстроенные на единых методологических основах, но в то же время ориентированные на различный возраст детей.

Характерные особенности непосредственно консультационного процесса определяются **принципом соблюдения интересов консультируемого ребенка**, понимаемым как определение и доведение до сведения членов семьи адекватных условий для его обучения и развития, воспитания и лечения, как в школе, так и дома. Правильная постановка диагноза – существенно важное, однако недостаточное условие для этого. Родителям необходимо разъяснить надобность адекватного обучения ребенка в соответствии с его психофизическими и когнитивными возможностями.

Отсюда вытекают следующие два принципа проведения психолого-медико-педагогического обследования: **щадящая форма сообщения поставленного диагноза и проведение психокоррекциониой работы с родителями на всех этапах консультирования и всеми специалистами**. Оба эти принципа непосредственно определяют эффективность комиссии как таковой. В беседе с родителями необходимо не просто сообщить диагноз и решение специалистов, а следует раскрыть психологическую структуру отклонения в развитии ребенка и доступным для них языком рассказать об особенностях его развития, указать на положительные качества, объяснить, какие специальные занятия необходимы их ребенку, к каким специалистам нужно обратиться дополнительно, как с ним заниматься в домашних условиях, на что следует обратить внимание. Кроме того, консультационный процесс необходимо проводить исходя из учета условий жизни каждой семьи, ее структуры, культурного уровня, для того чтобы рекомендации и советы не оказались для семьи трудновыполнимыми или непонятными, чтобы у родителей не возникало вторичное чувство вины и собственной беспомощности перед ребенком [Левченко И.Ю., Забрамная С.Д., 2003 г., с. 105].

В своей деятельности ПМПК основывается на нормативные правовые акты Правительства Республики Казахстан, центральные исполнительные органы в сфере образования, здравоохранения, социальной защиты населения и иными нормативными правовыми актами. Это Закон Республики Казахстан «О правах ребенка», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», постановление Правительства РК по социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями в развитии «О социальной защищенности инвалидов».

В Республике по данным на 01 января 2019 года действует 71 областных, районных и городских ПМПК, в том числе республиканская ПМПК. В соответствии с Законом «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» ПМПК охватывает 60 тыс. детского населения.

Для успешной деятельности ПМПК необходимы такие условия, как наличие формальной базы данных по учреждениям образования района, осуществляющие различные формы обучения при помощи детям с ООП, также неформальные связи со специалистами этих образовательных учреждений, что существенно облегчает выбор конкретного образовательного учреждения для ребенка.

Ребенка необходимо направлять непосредственно в то учреждение, где будут реализованы те требования, какие написаны в образовательном маршруте. Специалисты ПМПК реализовывают прямую взаимосвязь с координаторами в ОУ и имеют представление о наличии мест в различных подразделениях также специфике комплектования групп и классов. В случаях, когда в детских садах, школах воспитатели, педагоги и специалисты психолого-педагогического сопровождения затрудняются своими силами решить вопросы, связанные с поведением, неуспеваемостью, выбором и построением образовательного маршрута, и иными проблемами детей. Таких детей направляют в ПМПК для уточнения психофизического состояния, определения места дальнейшего обучения и построения образовательного маршрута.

В случаях, когда в детских садах, школах воспитатели, педагоги и специалисты психолого-педагогического сопровождения затрудняются своими силами решить вопросы, связанные с поведением, неуспеваемостью, выбором и построением образовательного маршрута, и иными проблемами детей, таких детей направляют в ПМПК для уточнения психофизического состояния, определения места дальнейшего обучения и построения образовательного маршрута.

Необходимость и актуальность разработки классификации психолого-педагогических диагнозов обуславливается специфичностью

работы ПМПК, как специальной организации образования. По сравнению с медицинскими организациями, конечной целью диагностико-консультативной работы ПМПК является не установление нозологического диагноза, требующего оказания врачебной помощи, а определение психолого-педагогических условий коррекции, обучения и воспитания ребенка, максимально соответствующих его возможностям и особенностям и сопутствующих его социальной адаптации. Диагностика проблем и нарушений психического развития в условиях психолого-медико-педагогической консультации должна опираться не только и не столько на клинические, сколько на социальные критерии и базироваться на психолого-педагогических и социально-психологических знаниях о ребенке.

Весь ход обследования ребенка в комиссии фиксируется в индивидуальной карте. Индивидуальное обследование проводится каждым специалистом консультации, принимается коллегиальное решение о месте дальнейшего воспитания и обучения с учетом его психофизических и индивидуальных особенностей, после выводится общее заключение об особых образовательных потребностях [Стребелева Е.А., 1998г., с. 173].

На основании данных индивидуального обследования ребенка каждым специалистом комиссии составляется заключение о характере отклонений. Принимается коллегиальное решение о месте дальнейшего воспитания и обучения с учетом его психофизических и индивидуальных особенностей. Каждым специалистом даются конкретные рекомендации.

Содержание работы по комплектованию включает в себя медицинское, психолого-педагогическое и логопедическое обследование.

Педагогическое обследование в ПМПК, являясь составной комплексного психодиагностического обследования, вносит свой вклад в понимание проблем обучения и воспитания детей и направлено на выявление необходимых педагогических условий для психолого-педагогической реабилитации и социальной адаптации ребенка с нарушениями развития [Ерсарина А.К., Сулейменова Р.А., Айтжанова Р.К. и др., 2000 г., с. 97.].

Разделение психологического и педагогического обследования в условиях ПМПК достаточно условно, поскольку направлены на диагностику психического развития и базируются на общей методологической основе и принципах психолого-педагогической диагностики.

ПМПК является единственной организацией в республике, которая осуществляет статистический учет детей с особыми образовательными потребностями. ПМПК стремится к продуктивному, конструктивному диалогу как с родителями детей с ООП, так и со специалистами системы образования, здравоохранения и социальной защиты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Диагностика проблем обучения и воспитания детей раннего дошкольного и школьного возраста. Методические рекомендации для специалистов психолого-медико-педагогических консультаций/ авт.сост. А.К. Ерсарина, Алматы 2014. С - 85стр.

2. «Психолого-медико-педагогическое обследование детей и подростков». Практическое пособие. /под общей редакцией Т. А. Ивановой. – Ярославль, - С. 2011. – 354 с

3. Психолого-педагогическая диагностика. Учеб.пособ./ под ред. И.Ю. Левченко, С.Д.Забрамной. - М., 2003., - С. 105.

4. Дети-сироты: консультирование и диагностика развития /Под ред. Е.А.Стребелевой. -М., 1998г. – С. 173.

5. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста. /Ерсарина А.К., Сулейменова Р.А., Айтжанова Р.К. и др. – Алматы, 2000. – С. 97.

УДК 378.147.88

РАМАЗАНОВА САМАЛ АМИРГАЛИЕВНА
Аға оқытушы
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

АСЫЛБЕККЫЗЫ МӨЛДІР
4 курс студенті
Педагогика және психология мамандығы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕСТЕ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҰМЫСЫ

Түйін. Мақалада педагог-психолог оқу процесінде оқушылардың есте сақтау қабілетін қалыптастыру жұмыстары мен әдістері қарастырылады.

Түйінді сөздер: ес, қабілет, шығармашылық, есте сақтау,есте сақтау дағдысы.

Резюме. В этой статье рассматриваются работа и методы формирования памяти учащихся в учебном процессе педагога-психолога.

Ключевые слова: память, способности, творческие способности, память, навыки памяти.

Summary. The article considers the work and methods of formation of students' memory in the educational process of a teacher-psychologist.

Keywords: memory, ability, creativity, memory, memory skills.

Білім беру деңгейі экономикалық және ғылыми-техникалық прогрестің ең негізгі көрсеткіші екені белгілі. Ол –мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі. Әрбір білім беру мекемелерінің алдында жеке ұрпақтың ерекшеліктерін ескере отырып, шығармашылықпен ойлай алатын жеке тұлғаны қалыптастыру мақсаты тұр. Осыған орай бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе туындайды. «Оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеруі тиіс»-деп атап көрсеткендей, қазіргі таңда елімізде жаппай білім беру мазмұны жаңартылуда. Білім беру мазмұнын жаңарту бағдарламасы сабақ берудің әдіс-тәсілдерін, мұғалімдердің педагогикалық шеберліктерін жетілдіреді. Аталмыш бағдарламаның басты мақсаттарының бірі – оқушыны оқыта отырып, ой еркіндігін,есте сақтау қабілетін,белсенділігін, ізденімпаздығын қалыптастыру, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру болып табылады.

Оқушыларды шығармашылық бағытта жанжақты дамыту - бүгінгі күннің басты талабы, олардың алған білімдерін меңгеруі үшін көп еңбекті қажет етеді. Оны жүзеге асыру жолдары оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытуға септігін тигізетін оқу үдерісін ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін ұсынуды міндеттейді. Яғни, оқу-тәрбие барысындағы оқушылардың есте сақтау қабілетін дамыту, сол арқылы қарым-қатынас жасай білуге үйрету өзекті мәселенінің бірі. Адамның есте сақтау қабілетінің мәні мен маңызы ерекше ғой. Мектеп қабырғасында тиісті бағдарламаны балаға меңгеріп, білімі мен білігін дамыту үшін оның есте сақтау қабілетіне жүк те артып отыр. Осы орайда есте сақтау қабілетінің жұмысын жеңілдету үшін, мәліметтерді есте сақтаудың тиімді әдістері мен тәсілдерін меңгеру қажет.

Егер есте сақтау қабілетін іс-әрекет деп танысақ, онда сәйкесінше қандай да бір мәліметті есте сақтауға септігін тигізетін арнайы іс-әрекетке байланысты әдіс-тәсілдерді меңгеру қажет болады. Әрбір саналы адам мақсатты түрде есте сақтау қабілетін дамытуға бағытталған әдістерді меңгерсе, өзінің есте сақтау жадын тиімді әрі рационалды түрде дамыта алатындығы ғылыми түрде дәлелденген.

Есте сақтаған мәліметтерді бейнелі образдарға айналдыру қабілетінің болуы, мысал ретінде, «Ассоциация» әдісін дәлел ретінде алуға болады.

Мәліметті ұзақ уақыт бойы есте сақтау дағдысын қалыптастырып, қажетінде еске түсіртетін зейін тұрақты болуы тиіс.

Білім беру саласында жаңа педагогикалық технологиялар енгізілуде. Сол технологиялардың ішінен өзімізге қажеттісін таңдап, оқу үрдісінде әр кезеңінде тиімді қолдана білу қажет. Қазіргі кезде мектептер интерактивті тақталармен жабдықталған. Сол аталмыш техникада дидактикалық материалдарды қамтамасыз етіп, оқушылардың қызығушылық қабілеттерін ашып сөздің

айтылуын, оқылуын, жазылуын, суретті интерактивті тақтаға шығарып қойсақ, оны көру арқылы, тыңдау арқылы есте сақтап қалу қабілеттерін жақсы дамытуға болады.

Психолог ғалымдардың айтуынша: «Көрнекіліктерді қолдану мидың қабығында қосымша тітіркендіргіштердің пайда болуына ықпал жасап, есте сақтау қабілетін нығайтады екен».

Есте сақтау қабілетін тұрақтандыру үшін қарапайым қағидаларды да ұстанған дұрыс. Ғалымдар есте сақтаудың бірнеше жолдарын айтып өткен. Мысалы, бос уақытта сурет салу есте сақтауды жақсартады екен. Бұл жерде суреттің сапасы мен көркемдігі маңызды емес, бастысы - сурет ойды тынықтырады. Ойдың тынығуы есте сақтау қабілетін жоғарылатады. Көзге арналған жаттығулар да естің дамуына пайдалы. Егер таңертен күнде 30 секунд жаттығу жасап отырса, есте сақтау қабілетіміз 10%-ға жақсарадыекен. Сөзжұмбақтар, ойша санау, логикалық сұрақтарды шешу, өлеңдерді жаттау,шет тілдерін меңгеру - миды жұмыс істеуге арналған ең тиімді әдістер болып саналады.

Жалаң аяқ жүгірудің өзі де есте сақтау қабілетін жақсартады. Себебі, адам жалаң аяқ жүрген кезде, аяғын жарақаттап алмайын деп айналасына барлай қарап жүреді емес пе, мұндай сәтте ми да белгілі бір қызмет атқарады. Ол қызметтер есті жақсартуға көмектеседі екен. Келесі тәсіл – жазу. Қазіргі кезде қолмен жазу қалып келеді. Көбінесе біз пернетақта көмегімен жұмыс жасаймыз. Дегенмен, есте сақтау қабілетімізді жақсарту үшін бір мезгіл қолға қалам алып, жазу жазып та тұру өте қажет.

Елдің келешегі бүгінгі жас ұрпақтың қолында,жас ұрпақтың тағдыры ұстаздың қолында деп айтқандай,ал оны орындау бәріміздің қасиетті борышымыз.

Егемен елдің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, өз алдымен, білім мен тәрбиенің бастауы болатын ұстаздың қолында. «дарынды шәкірт, дарынды ұстаздан шығады, оқушының жеке тұлға ретінде дамуына жағдай жасау, өз бетінше білімді меңгерту, өміргекөзқарасын қалыптастыру және интеллектуалдық іс-әрекетке әзірлеу қажет. Білімді ұрпақ болашақтың кепілі демекші, білімі жоғары дамыған елде ғана халқының тәуелсіздігі мен егемендігін сақтап қалады.

Қазіргібілім мен ғылымның түрлі инновациялық технологиялар мен дүниежүзілік интернет жүйесінің дамыған заманында бүкіл әлемде ақпараттың шектен тыс көбеюі байқалуда. Сондықтан ұстаздарға жүктелетін міндет өте ауыр. Сонымен қатар, мұғалім өзінің әрбір ісінде әйтеуір жаңалықты пайдалану осы екен деп, бейберекет пайдаланбай, оқыту мен тәрбиелеуде оның орнын білуі керек. Яғни, ұлттық тәрбиені білім негіздерімен ұштастыра, сабақтастыра отырып оқушының жеке қабілеті мен дарынын ояту, шығармашылыққа баулып, есте сақтау қабілеттерін арттырып, құзіреттілігін қалыптастыру көзделр отырғандығы белгілі.

Әлеммен, шынайы өмірмен байланысын айқындау. Инербелсенді оқыту –әрекет көмегімен және іс-әрекет арқылы үйрету, ал мұндай ұстаным жақсы нәтижеге жеткізетін ең тиімді жүйе деп есептелінеді, өйткені адамның жадында бірінші мезетте тек өзінің іс-әрекеттері мен өз қолымен жасағаны ғана қалады. Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций былай деген: «Маған айтып берсең –мен ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң –үйренемін!».

Сол себепті интербелсенді оқыту оқушылардың оқу процесіндегі белсенді әрекеттерін үйренудің негізгі құралдары мен тәсілдері ретінде таниды. Сондықтан да интербелсенді оқыту оқу процесінің тиімділігі мен нәтижелігін үйренушілердің есте сақтаудәрежесімен өлшемей, олардың әрекеттерімен бағалайды, тек іс-әрекет арқылы ғана үйрену ықтимал деген қағида ұстанады. Интербелсенді оқыту оқушылардың өз тәжірибесі мен өзге де оқушылардың тәжірибесі тұрғысынан жасаған белсенді қарым –қатынасқа негізделеді. Ал оқушылардың тәжірибесі олардың өзіндік пікірлері мен көзқарастары, ойлары мен идеялары, ұстанымдары мен пайымдаулары, тұжырымдары менқорытындылары, дәлелдері мен уәждері.

Орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде мұғалімдер ғылыми-жаратылыстану пәндерін оқытуда, өз сабақтарында интербелсенді оқытуды қолданса, оқушылар мынандай білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді.

Ми неғұрлым белсенді жұмыс істеген сайын, оқу үдерісі соғұрлым қарқынды жүзеге асады. Ал, белсенді оқу, оқушылардың белсенді қызметпен айналысу арқылы мұғалім берген ақпараттың мәнін ұғынып, алған білімдерін есте сақтап, оны қолдана алуын қамтамасыз етеді. Оқушылардың пән бойынша терең білім алу мұғалімдердің дағдыларына байланысты, яғни олар оқушылардың жаңа білімдерін оған дейінгі білімдерімен ұштастыра алуын бақылай білулері маңыздырақ.

Адамның есте сақтау қабілеті тылсым дүние, ол үрдістің қалай іске асатыны толық белгілі емес. Бірақ ми кейде бізге керекті ақпараттарды ұмытып қалып жатады. Немесе адамда есімдерді, жерлерді жаттау қабілеті жақсы дамыған болуы мүмкін. Есесіне сандарды есте сақтауда қиналады. Бірақ бұл қабілеттерді дамытуға болады. Ми да адамның бұлшықеттері секілді, оны жаттықтырмаса, әлсіз болады. Күнделікті жаттығу арқасында мидың жаттау қабілетін дамытуға болады [https://el.kz/news/archive/este_sa-tau_-abiletin_damytudy-_13_t-sili/].

Есте сақтауды жақсарту үшін оны жаңартып, жиі пайдаланып отыру керек. Жаңа нәрсе үйрену керек. Ұзақ өмір сүрген адамдардың кө-

бісі миларына көп жұмыс істеткен. Жаңа би, тіл, жаңа ойын жалпы, жаңа бірнәрсені үйреніңіз. Өзіңізді қызықтыратын жаңа саланы зерттеу керек. Белсенді болып, жаңа қабілеттерді дамыту маңызды.

Жақсы ұйқы, есте сақтау қабілетінің кепілі. Күнделікті адамға сегіз сағат ұйықтау керек. Ақпаратты есте сақтап қалудың ең жақсы жолы, ұйқы алдында оқу. Ұйқы барысында ақпарат өңделіп, есте сақталып қалады.

Жүзу, жүгіру және басқа да спорттық белсенділік ми жұмысын жақсартады. Бұл миға келетін қанның көлемін арттырады.

Адамның миы энергия аз құртатын болса да, энергетикалық тамақтарды көп қажет етеді. Көк шай, жаңғақтар, мұхит балықтары, зәйтүн майы есте сақтау қабілетін арттырады. Сол себепті осы азық-түлікті пайдалану керек. Сонымен қатар басқа да құнарлы тамақтар мидың дұрыс жұмыс істеуіне әсер етеді. Бастысы, дұрыс тамақтану рационын құру керек

Медитация қазіргі уақытта кең таралған. Бірақ танымалдылықтан бөлек шынайы көмегі бар. Біріншіден, медитация біздің жүрек қағысты арттырады. Миға қанның келуін арттырады. Екіншіден, өзіңді тануға мүмкіншілік береді. Сол уақытта жинақталған ақпараттарды реттеп алса болады. Үшіншіден, стрессті азайтып, терең демалуды үйрунеге болады. Өз кезегінде мидың жұмысына оң әсер етеді.

Сөйлесу – сіздің миға керекті жақсы әрекеттің бірі. Пайдалы, мәнді әңгіменің орны ерекше. Жай өсек айту немесе құр сөйлеу есте сақтау қабілетіне әсер етпейді. Сол себептті сөйлесудің де пайдалы тұстарын пайдалану керек [https://el.kz/news/archive/este_sa-tau_-abiletin_damytudy-_13_t-sili/].

Оқушының жеке басының қасиетттерін анықтау барысында олардың танымдық ойлау қабілетін, байқағыштық қабілетін, неврoздық дамуын, логикалық және механикалық есті дамыту, оперативті есті дамытуға, оқушының мінез-құлқы мен адамгершілік қасиеттерін зерттеуге ашық, еркін пікірлесу, сырласу, сұрақ-жауап, сауалнама, тест, тренинг т.б. әдістері қолданылады.

Оперативтік есте сақтау қабілетін тексеру. Бұл әдісте оқушының оперативтік есте сақтау қабілеті ретінде аз уақыт ішінде есінде сақтай отырып, оны сол мезетте өңдей алатын ақпарат көлемі бағаланады.

Нұсқау. Сіздерге бес таңбалы сандар қатары оқылады. Сіздің міндетіңіз: сандарды сол оқылған ретімен есте сақтау. Содан соң ойша бірінші санды екіншісімен қосып, қосындыны жазып қоясыз, екінші санды үшіншісімен қосып, қосындыны жазып қоясыз, Үшінші санды төртіншісімен қосып, қосындыны жазып қоясыз, төртінші санды бесіншісімен қосып, қосындыны жазып қоясыз. Шыққан төрт қосындыны тізбектей жазасыз.

Мысалы: 32716 -3 + 2=52 + 7=97+1=8 1+6=7 Нәтижесі -5987

Жаттығу. Кроссвордтар мен түрлі логикалық есептерді шешіп, немесе қара өлең атаулыларын жатқа оқып, шеттілдерінен сабақ алу –есте сақтау қабілетінің ең мықты қалыптасуының себепкері екен. Бұл –миға жұмыс берудің ең оңай тәсілдері саналады.

Көздің жаттығуы. Егер адам баласы күн сайын таңертең көзді оңға, солға, жоғары, төмен қаратып 30 секундтай жаттықтырып тұрса, есте сақтау қабілеті 10 пайызға көтеріледі. Бұл –дәлелді қажететпейтін факт. Ми қабатының екі бөлігі де бір-бірімен тығыз байланыста болып, есте сақтауға өз әсерін тигізеді [*Нұрмұхамбетова Т.Р., 2006*].

Ассоциялар. Кез-келген объектіні есте сақтап қалу үшін белгілі бір түске, я болмаса иіске, дәмге байланысты дүниелерді ерекше есте сақатаған дұрыс. Ол – әлгі объектіні жылдам еске түсіруге көмегін береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. [https://el.kz/news/archive/este_sa-tau_-abiletin_damytudy-_13_t-sili/].
2. https://el.kz/news/archive/este_sa-tau_-abiletin_damytudy-_13_t-sili/].
3. Нұрмұхамбетова Т.Р. Тәжірибелік психология №1., Шымкент: 2006 .

ӘОЖ 373.
МҒТАР 14.33

РИЗАЕВА ЛУИЗА АБДУЛЛАҚЫЗЫ
3 курс PhD докторанты
Silkway Халықаралық университеті

КІШІБАЕВА ДАРИХА ДЖУНИСБЕККЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Silkway Халықаралық университеті

ЕСЕП ШЫҒАРУ БАРЫСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Мақалада есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері, мақсаттан әрекетті орындаудың тәсіл-амалдарынан тұрады. Оқу үрдісі оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің ең жоғарғы көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білуі болып табылады.

Түйінді сөздер: шығармашылық, танымдық, қызығушылық, белсенділік, зерттеу, дағды, іс-әрекет, оқу үрдісі, қоғам, үрдіс, мотив, интелектуалдық, мүдде, талант.

Резюме. Возможности формирования исследовательских навыков у младших школьников в процессе постановки задачи в статье - это очень активная умственная деятельность. Возможности формирования исследовательских навыков у младших школьников, состоит из целенаправленных способов и приемов выполнения действий. Учебный процесс формируется познавательной активностью учащихся на основе возможностей формирования у учащихся исследовательских навыков. Высшим проявлением возможностей формирования исследовательских навыков младших школьников является умение учащихся использовать полученные знания в жизни.

Ключевые слова: творчество, познавательные, интересы, активность, исследования, навыки, деятельность, учебный процесс, общество, процесс, мотив, интеллект, интерес, талант.

Summary. The possibility of developing research skills in younger students in the process of setting the problem in the article is a very active mental activity. Opportunities for developing research skills in younger students, consists of targeted methods and techniques for performing actions. The educational process is formed by the cognitive activity of students based on the possibilities of developing students ' research skills. The highest manifestation of the possibilities of developing research skills of younger students is the ability of students to use their knowledge in life.

Keywords: creativity, cognitive, interests, activity, research, skills, activity, educational process, society, process, motive, intelligence, interest, talent.

Қазақстан қоғамының қазіргі даму кезеңінде мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық дамуының құдіретті факторы ретінде білім беру жүйесін модернизациялауға ерекше назар аударылып отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңарту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі» мәселесі қойылады. Мемлекет басшысы білім берудің қолжетімділігін кеңейту қажеттігін атап өткен, "оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге үйретуі тиіс",- деген [Н.Ә. Назарбаев, 2012, б. 2]. Елімізде білім беру жүйесіндегі оң өзгерістер көптеп саналады. Солардың қатарына жеке тұлғаның қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармаішылығын, танымдық қызығушылығын, белсенділігін, талантын ұштаудағы оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруды, оқытудың озық технологияларын пайдалануды жатқызуға болады. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері олардың қасиеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етіп, ізденісіне, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері, мақсаттан әрекетті орындаудың тәсіл-амалдарынан тұрады. Оқу үрдісі

оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерініі көздейтін мүддесі, білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттілігі негізінде дамиды. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің ең жоғарғы көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білуі болып табылады. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зертеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері, сонымен қатар өзін-өзі саналы түсіну – адамның өзінің сезінуін білдіреді. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің ішкі жағдайларына психикалық дамудағы сапалық өзгерістерді жатқызуға болады, психологиялық құрылымдағы жаңаның пайда болуы.Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері танымдық әрекетке ауыса бастайды. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері танымдық қызығушылығын дамытадыдеген сөз. бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің негізгі екі жүйесі бар деп көрсетеді [Песталоци И.Г., 1998, с. 225]. Оқушының тәжірибесінің біртіндеп көбеюі, зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері жаңа біліммен және ақпаратпен толықтырылып отырады.Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерініңпайда болуы мен берік бекуіне кең мүмкіндік береді. «Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің тереңдеуі және біртіндеп көбеюі, оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің даму жүйесін құрайды» [Әміралиев Ш., 2005, б. 98]. Бастауыш сыныпта келесі дағдыларды меңгерту арқылы мақсатты түрде әлемді тану және оның түрленуін тану үшін тікелей оған қатысты әдістерді меңгертуге жоспарланды.Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері жұмыс істеу барысында ескеретін бір жағдай: әлемді эмоционалды-сезімталдықпен меңгерудің арқасында зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері жедел жүреді. Сондықтан да оқушыларды тәрбиелеп жатқан – ата-аналар, педагогтар, үнемі еске сақтауы керек бір жай- оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің қалыптасуы үнемі үздіксіз жүріп жататынын естен шығармау керек.Нәтижесінде, осы қатынастар келешекте оқушының өз білімін және мүмкіндіктерінің дамуын неге бағыттайтынын анықтайды.Жағымды қатынастың екі түрі бар:1. Әрекетке деген жағымды қатынас тудыру, әрекет нысанына қатысты, әрекет процесс. 2. Оқушыға қатысты адамдарға жағымды танымдық белсенділігі, қызығушылығы мен ізденімпаздығын қамтитын еріктік, сезімталдық үрдістер мен мотивтері бірлігі нәтижесінде оқушылардың интелектуалды, жеке қасиеттерін және кәсіби маңызды біліктерін дамытатын оқу материалының мазмұны қажетті көлемін игеруді көздейтін жан-жақты оқу жұмысы. Есеп шығаруда бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің мынандай белгілері анықталған: есеп шығаруда зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің маңыздылығы;есеп шығаруда зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің оқушы бойындағы білімдік сипаты;есеп шығаруда зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің білім беру барысында тиімділігі;

Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері жайлы өз ойларын көптеген ғұламалар еңбектерінде жазып қалдырған. Оның себептерінің бірі қазіргі таңда ғылым мен техниканың дамуына, технология саласының озық жетістіктерінің өндіріске көптеп өзгерістер енгізуіне байланысты бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің білім мен іскерлікті беру қажеттігі туындайды [ФридманЛ.М., 1998, с. 116]. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктеріне үнемі мұғалім, топ ұжымы, ата-ана тарапынан қолдау тауып отыруы тиіс. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктеріжас ерекешелігіне, психологиялық даярлығына қарап қалыптастырады. Жан-жақты талант иесіөз еңбегінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің қажеттігін көрсеткен [Жалмухамедова А.К., 2006, б 12]. Мұғалімнің сабақтарында ұтымды уақыт тауып бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерін қалыптастыруға болады. Мұғалім бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктеріне тапсырмаға лайықты жағдайлар іздеп табуы керек. Математика сабағында кейбір практикалық тапсырмаларды орындауда танымдық қызығушылық әрекеттерін арнаға бұрып, өзгертуге болады. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің төмендегідей түрлерін жүргізуге болады:

1. оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптастыру;

2. Оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптастыру мүмкіндіктерінталқылау;

4. Оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру бойынша есептер құрастыру;

Сурет-1 Математика сабағына дағдыларды меңгерту әдістері

Оқушылардың қызығуы, яғни, сабақ мазмұнының қызғылықты, қызғылықсыз жүргізілуі есептің мазмұнына, оның талаптарына да байланысты. Оқушыларға негізгі білім беруде бағдарламадан бастау алады. Бағдарламада теориялық материалдар ауыр-жеңілдігіне қарай бір-бірімен байланыста, өзара сабақтастықта жүйелі түрде беріледі, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестендіріледі. Бағдарламадағы математика пәнінің білім мазмұны мен мақсаты оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптастыру мүмкіндіктерінің оқу-тәрбие жұмысына қойылған талаптарымен ұштастырылады. Сонымен қатар оқушылардың топ бойынша математика пәнін игеретін білімі мен білік, дағдыларына қойылатын талаптар мен пәнаралық байланыста көрсетіледі. Бастауыш сынып оқушыларына математика пәнін оқыту міндеті - жеткіншек ұрпаққа ғылым негіздерінен терең де сапалы, тиянақгы білім беру, оларды практикада қолдану қабілеті мен дағдыларын қалыптастыру, яғни оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру бүгінгі күннің негізгі мақсаты болып отыр. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері бірдей болмайтындығына байланысты қолданылатын да материалдарды орнымен пайдалану мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Оқулық- білім алудың құралы. Оның ең басты міндеті - оқушылардың білімін жетілдіру. Оқулық бағдарламаның негізінде жазылып, оқушыларға берілетін білім мазмұнын құрайды, танымын, білік, дағдыны қалыптастырады.Сонымен қатар сұрау тапсырмаларымен жұмыс жасағанда, үй тапсырмасын орындағанда жетекшілік қызмет атқарады. Сондықтан да мұғалім оқу үдерісінде оқулықгы басшылыққа алады. Яғни, «оқулық жақсы сабақ берудің іргетасы» - деп [Ақпаева Ә, Лебедева Л., 2014, б. 65] айтқандай бүгінгі тәуелсіз еліміздің ұлттық қадір-қасиетін сақтауға негіз болатын, үздіксіз білім жүйесінің негізгі сатысы болып табылатын математика оқулығы.Демек,оқушылардың ұйымдастырылған оқу іс-әрекетте қызығушылығын арттыруда оқулықтың да өзіндік ролі бар. Оқулытың білім мазмұны мен құрылымының ғылыми тұрғыдан дұрыс бағытта болуын айқындайтын әдістемелік, педагогикалық талаптар мыналар:

- Оқулық мазмұнының бағдарламаға және оқушының жас ерекшелігіне сәйкестігі;
- Оқулық мазмұнының стандарт талаптарына сәйкестігі;
- Оқулықгың теориялық, практикалық жақтарының бір-бірімен тығыз байланыста болуы;
- Оқулық мазмұнның логикалық тұрғыда түсінікті болып, проблемалық ситуациялардың қамтылуы;
- Тілінің жатық, оқушыға түсінікті болуы.

Сондай-ақ оқулықта дүниетанымдық ұғымдар, анықтамалар да мысалдар арқылы беріледі. Әр түрлі суретті материалдарын қайталау бағытында деңгейлік сұрау - тапсырмалары оқушыларды өз бетінше жұмыс істеуге, ізденіске баулиды. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері әрбір тақырыпты түсіндірудің өзіндік ерекшелігіне байланысты көрнекі, техникалық құралдарды пайдаланудың да маңызы зор. Оқушыларының зерттеу дағдылары – бастауыш сынып оқушыларының жаңа білім, білік және дағдысын меңгеруге, объективті нақтылықты тануға бағыттылығы. Меңгерілген білімнің сипаты әртүрлі болуы мүмкін. Бұл, біздің пікірімізше, пәннің танымдық іс-әрекеттің әртүрлі түрінен айырмашылығын анықтайды. Бұл бақылау оның үдеріске ешқандай араласпай-ақ танылатын сыртқы белгілері, таным нысанының қасиеті болуы мүмкін [Оспанов Т., Керемкұлова Г., 2014, б. 55]. Математика сабақтарындағы оқушылардың зерттеу дағдыларының негізгі түрлері бақылау, эксперимент, кітаппен жұмыс, білімді жүйелеу және т.б. болып табылады. Бұл іс-әре-

кет түрлерінің пәні бір бірінен ажыратылмаған. Бұдан, оқушыларының зерттеу дағдыларының түрлері өзара байланысты. Бұл өзара байланыстың объективті негізі біздің барлық жағдайда нақтылық туралы объективті білім алуымыз болып табылады. Оқушылардың зерттеу дағдыларын оятатын, тәрбиелік мәні зор, түрлендіріп берілген материалдар көптеп кездеседі. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері өз дәрежесінде орындалуының да ерекшелігі мұғалімнен шеберлікті талап етеді. Оқушыға бастауыш сыныпта жүйелі білім беруде мұғалім жетекші роль атқарады. «Білімдендіруді жүзеге асыратын - мұғалім»,- дейді. Оқулықтағы білім мазмұнының күрделенуі сияқты әрбір грамматикалық тақырыптардағы жаттығуларды бірте-бірте күрделендіре беру оқушылардың сабаққа деген белсенділігін, қызығушылығын,- қабілетін арттырады, уақыттың қалай тез өткенін сезбей қалады, жаттығуды қызыға орындайды. Оқушылардың сабаққа қызығу, сабақ мазмұнының қызғылықсыз жүргізілуі жаттығулар мазмұнына, оның талаптарына да байланысты. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері дидактикалық материалдар ойланатындай етіп құрылуы тиіс. Яғни, Е.А. Коссаковскаяның жеңілден ауырға қарай принципінде жүзеге асырылады. Жеңілден ауырға көшіру білім мазмұнында да берілген тапсырмаларды оқушы бұрынғы өзінде бар білім негіздерімен ұштастыра орындайды. Ал, оқушылар негізгі сатыда сапалы білім беру бағдарламасынан бастау алады. Бағдарламада теориялық материаддар ауыр-жеңілдігіне қарай бір-бірімен байланыста, өзара сабақтастықта жүйелі түрде беріледі, оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкестендіріледі. Ол үшін мұғалім ең алдымен топта шығармашылық көңіл-күй тудыру үшін оқушының назарын бір нәрсеге бағыттауы тиіс. Яғни, бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері үшін үнемі елеусіз болса да шығармашылық тапсырма - жаттығу, ойын түрлерін ұсынған жөн: әрбір зертеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері оқушыға ұсынудың жолын әдіс-тәсілін білу керек;

- Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерітапсырмалардың мазмұны жас ерекшеліктеріне, қызығушылығына үйлесуі тиіс;

- тапсырма - міндетпен танысқаннан кейін оқушы жұмысқа кіріседі. Мұғалімнің ең үлкен міндеті - оқушы белгілі бір шешім тауып, ойын тұжырым жасап түсінгенге дейін назардан тыс қалдырмау, белсенділік бағыт-бағдар беріп отыруы;

-есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері жеке дара оқушы емес, топтың бүкіл мүшелері ойласуы үшін жағдай, мүмкіндік туғызу қажет;

Ал, егер ол оқиға, сюжет құруға, образ жасауда шеберлік танытса, оқушы ерекше елтиді. Өздерінің күшіне деген сенім калыптасады. Оқыту әдістері бар мұғалім мен оқушылардың оқу тәрбие жұмысының міндеттерін ойдағыдай шешуге бағытталған өзара байланысты іс-әрекетінің тәсілдері. Оқыту әдісін осылай дидактика тұрғысынан түсіндіру жалпы философиялық анықтамаға сай келеді. Әдіс дәл жалпы мағынысына мақсатқа жету іс-әрекетін нақты ретке келтіру деген тәсілдер. Есеп шығару барысында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктері берілген тапсырманы басқаның көмегінсіз орындауымен, шектелмейді. Ол алдына саналы түрде мақсаттар қойып, соған сәйкес өзінің іс-әркетін бағыттап отыру мүмкіндігіне ие болу керек. Сондықтан да оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптатыру мүмкіндіктерінің оқу үдерісінде ең негізгі міндет болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Әлеуеттік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары. // Егемен Қазақстан. Астана, 2012ж, 28 қаңтар.

2. Песталоцци И.Г. Педагогические сочинения.– Москва, 1998. Педагогика.320-с.

3. Әміралиев Ш. Оқушылардың шығармашылығынқалыптастыру.Алматы,2005. Рауан баспасы. Б.145.

4. Фридман Л. М.. Учитесь учиться математике. – Москва, 1998.«Просвещение». 201-с.

5. Жалмухамедова А.К. Организационно-методические основы раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс: дис.канд. пед.наук:.13.00.03.- Алматы, 2006.

6. Ақпаева Ә,Лебедева Л. Математика. Есептер мен жаттығулар жинағы.Кітап баспасы. Алматы,2014. Б.120

7. Оспанов Т., Керемкұлова Г. Математика. Оқу әдістемелік құрал.Зерде баспасы. Алматы, 2014. Б.136

ӘОЖ 373
МҒТАР 14.33

РИЗАЕВА ЛУИЗА АБДУЛЛАҚЫЗЫ
3 курс PhD докторанты
Silkway Халықаралық университеті

КЕНЖЕБЕКОВА РАБИҒА ИБРАХИМҚЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Silkway Халықаралық университеті

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛДАРЫ

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларында зерттеу дағдыларын қалыптастыру құралдары оқыту үдерісінде, оқушылардың танымдық іс-әрекетінде барлық қарама-қайшылықтар әрекет ететіні қарастырылады. Осыған орай қазіргі кезеңдегі білім беру үдерісіне ғылыми-зерттеу қызметін енгізудің, сонымен қатар, оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке даярлаудың негізгі ерекшелігі оның қолданбалы бағыттылығын, пәнаралық байланыстарды сәйкестендіретін оқудың мазмұны мен мақсатын нақты көрсететін жолдарын іздестіру болып табылады

Түйінді сөздер: зерттеу, дағды, қарама-қайшылық, қозғаушы күш, үдеріс, іс-әрекет, шығармашылық,білім, қызығушылық, ізденімпаздық, мотив, тұлға, даму,жеке,қоғам.

Резюме. Статья представляет собой средство формирования исследовательских навыков у младших школьников в процессе обучения, наличие всех противоречий в познавательной деятельности учащихся. Противоречие может быть движущей силой, если учитель и ученик имеют целенаправленные действия по его разрешению. Инструменты для развития исследовательских навыков у учеников начальной школы находятся в процессе разрешения каждого противоречия в исследовательском процессе таким образом, чтобы поднимать их деятельность на новый, более высокий уровень.

Ключевые слова: исследование, навыки, противоречия, движущая сила, процесс, действие, творчество, знания, интерес, поиск, мотив, личность, развитие, личность, общество.

Summary. The article is a means of forming research skills in younger students in the learning process, the presence of all contradictions in the cognitive activity of students. A contradiction can be a driving force if the teacher and student have purposeful actions to resolve it. Tools for developing research skills in primary school students are in the process of resolving each contradiction in the research process in such a way as to raise their activities to a new, higher level.

Keywords: research, skills, contradictions, driving force, process, action, creativity, knowledge, interest, search, motive, personality, development, personality, society.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» [Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы, 2007, б. 10-13] заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет әр оқушының қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы жеке адамның дарындылығын таныту сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі. XXI ғасыр - бәсеке ғасыры, яғни осы кезеңде біздің қоғамда бәсекеге қабілетті, дарынды, білімді жан-жақты жетілген тұлға қажеттілігі басты орында болады. [Н.Ә. Назарбаев, 2012, б. 2] «Қазақстан халқына жолдауының жетінші міндетінде білім берудің сапасы барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет және білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс»,- деп айтты. Осыған орай бүгінгі уақытта негізгі мақсат - әлемдік деңгейге бәсекелесуге дайын, жеке көзқарастары қалыптасқан білімді, тәрбиелі тұлға тәрбиелеу. Ол үшін мектеп табалдырығынан бастап оқушыларды іздемпаздыққа үйрету, белсенділігін арттыру, қалыптастыру және білімді дайын күйінде емес алуға емес өз бетінше ізденуге бағытталған зерттеушілік іс-әрекетке даярлау керек. Білім беру үдерісіне ғылыми-зерттеу қызметін енгізудің, сонымен қатар, оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке даярлаудың негізгі ерекшелігі оның қолданбалы бағыттылығын, пәнаралық байланыстарды сәйкестендіретін оқудың мазмұны мен мақсатын нақты көрсететін жолдарын іздестіру болып табылады. Оқушыларды ғылымға бағыттау үшін бастауыш сыныптан бастап зерттеушілік іс-әрекетке даярлау барлық білім беру ошақтарында басты міндет болып саналады. Көптеген педагогикалық әдебиеттерде «оқушылардың зерттеушілік іс-әрекеті», жоғары және бастауыш сынып оқушыларының «зерттеушілік іс-әрекеті», сонымен бірге «оқушылардың оқу-таным-

дық іс-әрекеті», «оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмысы» деген ұғымдар да көптеп кезедеседі. Оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін, зерттеушілік іс-әрекет, зерттеушілік әдіс, зерттеушілік оқыту, зерттеушілік мінез-құлық деген ұғымдарды салыстырмалы қолдануға болады. Жалпы алғанда, зерттеушілік іс-әрекет ұғымының негізі іс-әрекет ұғымымен байланысты. Зерттеушілік іс-әрекет ғылыми және оқу танымының байланысына негізделген, оқу танымының маңызды белгілерін және оны орындау кезеңдерімен тығыз бірлікте. Оқушылардың зерттеушілік іс-әрекеті объективті нақтылық және әрқашан даму үстінде болып табылатындығын сезіну, сонымен қатар әрбір оқушының тұлға ретінде дамуын қаматамасыз ету қажет. Яғни бұдан білім алу және тұлғаны дамыту жүзеге асырылады. Бастауыш сынып оқушыларында зерттеу дағдыларын қалыптастыру құралдары зерттеушілік іс-әрекетті қалыптастырудағы басты міндет – оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Бұл үрдіс 3 кезеңнен өтеді: Дайындық, ізденіс, орындау. Осы деңгейлерге бастауыш сынып оқушыларында зерттеу дағдыларын қалыптастыру құралдарынанықтайды, өз бойынан оларды талдайды, бағыттай отырып дамытады және жетілдіреді. Яғни, жаңа дәуірдің мұғалімдерінен оқушылардың зерттеушілік іс-әрекеттерін, оқушылардың өз бетімен білім ала алуын дамыту арқылы олардың білімдерінің сапасын арттыру, деңгейін көтеру талап етіледі. Ал, бұл мәселені шешудің бірден-бір тиімді жолы оқушыларды оқу-зерттеу ісіне баулу арқылы оларға білімді зерттеушілік іс-әрекет деңгейінде игерту болып табыладыБастауыш сынып оқушыларында зерттеу дағдыларын қалыптастыру құралдарыпсихологиялық моделін жасаудағы зерттеу жұмыстарына талдау жасау, зерттеу зерттеушілік іс-әрекетінжүзеге асыра алатын оқушы дайындауда келесідей психологиялық-педагогикалық талаптарды ескеру қажеттігін көрсетті:

1. Оқушы зерттеу зерттеушілік іс-әрекетін жүзеге асыра алуы үшін оның оқу дайындығының жоғары деңгейде болуы; зерттеушілік және практикалық даярлығының ұштастырылуы; өз білімін үнемі жетілдіріп отыруына, зерттеу зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру ұстанымын практикада қолдана білуге ынталы болуы қажет.

2. Оқушыларда келесідей қасиеттер қалыптастырылуы тиіс: байқағыштық; жоғары дәрежедегі танымдық белсенділік, ізденімпаздық, зерттеушілік іс-әрекетке қызығушылық; сыншылдық; шығармашылық-ізденуде бағыттылық, жаңашылдық, адамгершілік, сезгіштік, мақсаткерлік, шешімпаздық.

3. «Зерттеуші оқушы» зерттеу логикасын, әдістерді меңгеруі; ұстанымдарды жүйелей және жалпылай алуы; ғылыми ақпараттарды қолдана білуі тиіс.

Сонымен қатар ол: а) игерген білімі мен білектерін оқу, зерттеу міндеттерін шешуге қолдана алуы; өзінің және замандастарының тәжірибелерін талдай, жалпылай алуы; ғылымның теориялық ақпаратының элементтерін, формалары мен негізгі танымдық әрекеттерді (суреттеу, түсіндіру, қайта өңдеу) білуі; өз бетімен зерттеу мәселесін табуды, әдістерін меңгеруі; тиімді ізденіс тәсілдерін таңдауды, сақтауды және ақпаратты қолдануды білуі; қосымша әдебиеттерді қолдана алуы, кітапхана қорымен жұмыс істей білуі қажет; б) ғылыми ізденісте өзінің әрекетін жалпы эвристикалық ізденіс ережелерімен сәйкес құра отырып, келесідей мәселелерді жүзеге асыра алуы керек: талдау жасауды (диагноз қоя білуді); бастапқы мәліметтерді нәтижемен салыстыра отырып жобалай, болжай алуды; білімді игеру үрдісін жүзеге асыра алуды; алынған мәліметтерді бағалай білуді; жаңа міндеттерді қоя алуды іс жүзінде дамытушылық оқыту принциптерін іске асыру бүгінгі күннің маңызды қажеттілігін құрайды. Математиканы оқытудың тиімділігі мен сапасы бағдарламада қарастырылған меңгерген білімнің, іскерліктің және дағдылардың беріктігімен ғана емес, сонымен қатар оқушылардың дамуымен де анықталады. Қазіргі заманғы мектептің негізгі міндеттерінің бірі оқушыларға өз қабілеттерін толық көрсетуге, бастаманы, дербестігін, шығармашылық әлеуетін дамытуға көмектесу болып табылады. Бұл міндеттерді табысты іске асыру көбінесе оқушылардың табысқа жетуі мүмкін тапсырмалардың осындай түрлерін орындауға кірісуге мүмкіндігі бар және сонымен бірге мақсатқа жету кезінде белгілі бір кедергілерді еңсеру қажеттілігін сезінетін жағдайларда дамитын оқушылардың зерттеу іскерлігінің қалыптасуына байланысты.Ойлау әрекеттерін кезеңмен қалыптастыру теориясы оқушыны жаңа білім және білік алуға ұмтылдыратын оқытуды іс-әрекеттің арнайы түрлері жүйесі ретінде қарастырады. Оқушының әрбір іс-әрекетінің түрі, өз кезегінде жалпы мотив және іс-әрекет мақсатына жетуді қамтамасыз ететін жиынтықты біріктіретін әрекет жүйесінен тұрады». Мұндай меңгеру үдерісінде сыртқы әрекеттен ішкіге ауысу жүреді. Бұл ауысудың мүмкіндігі, алдында көрсетілгендей ішкі және сыртқы іс-әрекет құрылымының жалпылығымен түсіндіріледі. Сонымен, сыртқы іс-әрекет ішкі іс-әрекеттің негізі болып табылады. Екінші ойлау әрекетін кезеңмен қалыптастырудың маңызды шарты әрекеттің бағдарланушы негізі, бағдарлану типі болып табылады.Біз үшін әрекет негізін бағдарланушының болуы зерттеушілік іс-әрекетті меңгерудің тиімділігін арттырады. Бірақ іс-әрекетті меңгеру осындай жағдайда ғана жоғары деңгейде қалыптасады. [Гальперин И.Я., 1996, б. 18-35] әдістемесінің ерекшелігі [Менчинская Н.А., 1998, с. 69-85] пікірінше, нақты бағдарланған белгілердің және мұғалім көрсететін операцияның толық құрамы болуы болып табылады. Оның пікірінше, бұл теорияның барлық

айырмашылықтары, бала ойлау әрекетін меңгере ме жоқ па соған әкеледі.Ол бұл теорияда танымтеориясында іс-әрекеттің рөлінің бағасы асыра көрсетілген. Атап айтқанда:1) «Адамның іс-әрекеті бейнеленудің себебі болып табылады деп есептеу дұрыс емес. Бейнеленудің себебі – сыртқы әлем».2) Іс-әрекет ұғымы өте кең сипатталады.Біздің пікірімізше, екі теория да жеткілікті деңгейде бір-бірін жоққа шығармайды.«Ұғымды және заңдылықтарды меңгеруде ерекшелеу керек, содан соң бір белгіге біріктіру емес, бір-бірімен арнайы қатынаста болатын белгілер жүйесіне біріктіру».

Сонымен, әрбір белгіні меңгеру бастауыш сынып оқушыларының арнайы әрекетін талап етеді [Асанов Ж., Әбдіхалықов Н.П., 2016, б. 45-62], [Талызина Н.А. 1998, с. 34-53]. Сонда белгілер жүйесін меңгеру әрекет жүйесін қажет етеді, яғни әрбір элементтің күрделі құрылымы іс-әрекеттің күрделі құрылымын көрсетеді. Егер талдау мен синтез – іс-әрекеттің түрлері болса, онда олар өз құрылымына ие болады. Мазмұндық жалпылау теориясының негізгі талаптары:

1) оқыту үдерісінде бастауыш сынып оқушыларын ойлау әрекетінің жалпылама тәсілдеріне, жалпылама білікке үйрету қажет;

2) бұл оқыту бастауыш сынып оқушыларында теориялық абстракция мен жалпылауды қалыптастырудың негізінде жүргізілуі тиіс;3) оқыту үдерісінде танымға жол – абстрактіліден нақтыға қарай жүруі қажет.

Барлық теория арасындағы жалпысы келесілер:

1) танымның негізінде объект мен субъектінің өзара әрекеті жатыр, яғни іс-әрекет;

2) білім тұлғаның (субъектінің) қасиеті (сипаттамасының бір бөлігі) болып табылады;

3) тұлғаны, оның психикасын қалыптастырудың, негізі іс-әрекет болып табылады. «Субъектінің нақтылыққа өмірлік, белсенді қарым-қатынасын көрсететін ерекше үдерістерді басқа үдерістермен салыстырғанда іс-әрекет үдерісі деп атаймыз». С.Л.Рубинштейн [С.Л.Рубинштейн, 78-91б] адамның санасы мен іс-әрекетінің үйлесімділігі мәселесіне назар аударған. Оның пікірінше, адамның психикасы іс-әрекет үдерісінде қалыптасады. Іс-әрекет тұлғаның психикалық қасиеттерін қалыптастырудың басты шарты ретінде көрінеді. Ол «тұлғаның оны қоршаған әлеммен үзіліссіз өзара қатынасы үдерісінде, әлемнің тұлғаға және оның жауапты әрекетіне өзара қатынасының толассыз ағысында психикалық құбылыс туындайды және пайда болады». Осылайша, әсеру ету сипаты анықталады. С.Л.Рубинштейн зерттеушіліктерін талдау нәтижесінде іс-әрекеттің мәнінің анықтамасы келесі тұжырымдардан шығады:1) Іс-әрекет – адамның қоршаған нақтылықпен қарым-қатынасын жүзеге асыру үдерісі. 2) Іс-әрекеттің кез келген түрі практикалық және теориялық іс-әрекеттің бірлігін көрсетеді. Бұның негізінде іс-әрекеттің екі жоспары: процессуалдық жоспары (қарым-қатынасты жүзеге асыру үдерісі) және тұлғалық жоспары (өзіндік психикалық үдерістер). 3) Адамның қоршаған нақтылыққа қарым-қатынасын жүзеге асыру үдерісі адамның табиғатпен өзара әрекетінің біржақты үдерісі емес, іс-әрекеттің басты үдерісі. Мұнымен қоса, іс-әрекеттің екі жағын ерекшелейді: бірінші жағы – іс-әрекет бағытталған, іс-әрекеттің өзгеі болып табылатын объективтік маңызы бар объект, екінші жағы – нақты заттың адам санасындағы субъективті бейнесі. «Бастысы, бір іс-әрекетті басқасынан ерекшелеу, олардың заттарының әртүрлілігінде. Іс-әрекет заты оған арнайы бағыт береді». Осылайша, іс-әрекеттің жеке түрін ерекшелеуді, оның затының басқасынан айырмашылығын көрсету арқылы жүзеге асырамыз. Іс-әрекет затын қалай анықтауымыз қажет? А.Н.Леонтъевтің пікірінше іс-әрекет заты – неге бағытталса, сол, яғни тірі жаңа неге жатады, оның іс-әрекеті заты да- оның ішкі және сыртқы іс-әрекет екендігіне қарамастан соған жатады. Бұдан, біздің зерттеуіміз үшін психологиялық талдау бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетінің түрін оның затының ерекшелігіне байланысты ерекшелеу болып табылады. А.Н.Леонтьев іс-әрекет құрылымын анықтай отырып, бізге қажетті тұжырымдарды қалыптастырған: мотив (зат) іс-әрекетті анықтайды; мақсат (жалпы және аралық) әрекетті анықтайды; әрекет орындалатын шартты операциялар анықтайды. Затына байланысты іс-әрекет түрі де өзгереді, мақсатқа байланысты – іс-әрекет алгоритмі, шартқа байланысты – операциялық құрам өзгереді.

Сонымен, мотив, мақсат, шарт – кез келген іс-әрекеттің, сонымен қатар танымдық іс-әрекеттің де компоненттері болып табылады. Сонымен бірге іс-әрекет, әрекет, операциялар өзара айналыста болуы мүмкін.Мақсат, мотив, шарт, сонымен қатар іс-әрекет, әрекет және операциялар нақты бекітілмеуі мүмкін деп есептейді. Оның пікірінше, олар өзара айналыста болады деп тұжырымдайды. А.Н.Леонтьевтің пікірінше, «іс-әрекет оны өмір сүруге шақыратын мотивті жоғалтып алуы мүмкін, сонда ол іс-әрекеттің басқа түрінің құрамына енетін әрекетке айналады» [Давыдов В.В., 1996, с. 213-240]. Іс-әрекеттің күрделі және маңызы ұғымы «мотив» болып табылады. Бұл мотив іс-әрекетті орындайтын және іс-әрекеттің өзін тұлғаның жеке ерекшеліктерімен өзара байланыстырады. Мотив арқылы іс-әрекеттегі тұлғалық ерекшеліктерді жүзеге асыру орындалады. Бұдан басқа, тұлғаның құрылымын қарастыра отырып, біз мотивтің жүйелеуші рөлін белгіледік. Осыған орай мотив ұғымын толығырақ қарастырамыз. Психологияда мінез-құлықта, іс-әрекетте, белсенділікте өзектің айырмашылығы мәселесі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Оның жауаптары әртүрлі (іс-әрекеттің шарты, мінезінің сипаты, қойылатын міндеттің ерекшелігі), бірақ бірқатар зерттеушіліктерде жауап - іс-әрекет

түрткісі ретінде бірыңғай берілген. «Мінез-құлық өз әрекетінің нәтижесін бағалауға және жеке салдарын күтуге бағытталады. Субъект салдары ретінде көрінетін маңыздылық, оған тиесілі құндылық диспозицияларымен анықталады, бұл көбінесе «мотив» сөзімен белгіленеді» Әрі қарай: «Мотив ұғымына» қажеттілік, еліктеу, ұқсау, ұмтылу және т.б. тәрізді ұғымдар енеді.

Мотив – бұл, іс-әрекетте адам үшін құндылықты көрсетеді. «...мотив «тұлға-орта» қарым-қатынасының мақсатты жағдайымен беріледі». Психологияда қазіргі дейін «мотив» ұғымының бірыңғай анықтамасы келітірілмеген. Бұл ұғымның мүмкін болатын 3 жағдайы ерекшеленеді:

1) қажеттілігін қанағаттандырумен байланысты іс-әрекетке ұмтылысы; субъектінің белсенділігін туғызатын және оның бағыттылығын анықтайтын ішкі және сыртқы жағдайлар жиынтығы;

2) іс-әрекеттің затқа бағдарлануының таңдалуы;

3) әрекетті таңдаудың негізіндегі себептің саналылығы.

Сонымен, мотив – бұл біріншіден, ішкі ұмтылыс, екіншіден ішкі және сыртқы жағдайы; үшіншіден, іс-әрекет заты, төртіншіден, әрекетті таңдау себебі. Осы төрт кезең де тұлғаның белсенділігін туғызады және іс-әрекеттің бағыттылығын анықтайды. Көріп отырғанымыздай, ұғымның түсінігі мейлінше кең. А.Н.Леонтьевтің пікірінше, «іс-әрекет заты оның нақы түрткісі болып табылады». Л.И.Фридман мотив ұғымын А.Н.Леонтьевтің пікіріне ұқсас түсіндіреді.а)іс-әрекет құрылымының мазмұнын аша отырып, ол компоненттерін ерекшелейді және оларға келесідей анықтама береді:а) аталған іс-әрекетті туғызатын қажеттілік;ә) мотив – іс-әрекет бағытталған зат;б) мақсат – іс-әрекет нәтижесінде қол жеткізіледі;в) іс-әрекетке ену жағдайы;г) іс-әрекет құралатын әрекеттер;д) әрекет жүзеге асырылатын операциялар. Сонымен қатар, оның пікірінше барлық алты компоненттер әрекет етсе іс-әрекетті басқару тиімді болады [Қаңтарбай С.Е., 2016, б. 245-272]. «Мотив» ұғымын енгізудің тиімді жолы мотив пен мақсатты сәйкестендіру арқылы түсіндірген тұжырымдамасы болып табылады. Адамның іс-әрекеті, жануарлардың іс-әрекетінен ерекшелігі саналы орындалады. Іс-әрекеттің саналылығы адамның психикасының қатынасуымен жүзеге асырылады және оның психикасын қалыптастырады. Бұл кез келген адамның іс-әрекеті үшін мақсат пен мотивтің болуын болжайды. «Кез келген адамның әрекеті мотивтен пайда болады және арнайы мақсатқа бағытталады».Зерттеушілік іс-әрекет, іс-әрекеттің түрі ретінде мақсат пен мотивтері болады. Қазіргі ғылымда мақсат іс-әрекетті орындау жолымен жететін нәтиже ретінде анықталады. Мақсат ұғымын С.Л.Рубинштейн нақты анықтады: «... адамның әрекеті әрқашан нақты нәтижеге бағытталады ... Нәтижелердің біреуі әрекет етуші субъектінің саналы мақсаты болып табылады». Көрсетілген әдіснамалық жағдайды зерттеушілік іс-әрекет қатынасында жүзеге асыра отырып, біз келесідей тұжырымдаймыз. Зерттеушілік іс-әрекеттің мақсатын анықтау үшін іс-әрекет барысында алынатын басты нәтижені анықтау қажет. Бастауыш сынып оқушылары оқу-танымдық зерттеушілік іс-әрекетін орындай отырып, олар үшін жаңа білімді; осы жаңа білімді алуға мүмкіндік беретін білік пен дағдыны меңгереді. Бұдан, бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетінің мақсаты - құбылыстар, үдерістер, қоршаған болмыстың заттары туралы жаңа білімі, оны тану әдістері, осы әдістерді жүзеге асыру бойынша білік пен дағдысы болып табылады. Зерттеушілік іс-әрекеттің мақсаты әрбір нақты жағдайда, әрбір пән бойынша өзінің ерекшелігі бар, біз қарастырып отырған өзін-өзі тану пәнінде де мазмұнына қарай өз ерекшелігі бар, дейтұрғанмен бірақ, барлық жағдайда жағдайдан, пәннен тәуелсіз мақсатты тұжырымдауға болады, яғни мақсат тұжырымдау - іс-әрекет барысында алынуға тиіс басты нәтижені анықтау. Барлық іс-әрекет барысы осы мақсатқа бағынады. Оқушы іс-әрекеттің белсенді субъектісі болып табылады. Ол іс-әрекетте, оның мақсатына қатынаспай қала алмайды. Керісінше жағдайда іс-әрекет болмайды. Психологтар адам іс-әрекетті туғызатын «ішкі күйзелісті» басынан кешіреді деп тұжырымдайды.Мақсат адамнан тыс, әрекетті орындатады: мақсат объективті. Бұл зат, құбылыс немесе басқа да нәрсе болуы мүмкін. Бірақ егер мақсат саналы түрде орындалса не өзгереді? Егер С.Л.Рубинштейннің пікіріне сүйенсек, онда мотив – тұлға санасының бір сипаты ретіндегі саналы түрде таңдалған мақсат. Бұл жағдайда саналы түрде қабылданған мақсат адамды арнайы әрекетті анықталған бағытта орындауға мәжбүр етеді. «Педагогтың міндеті дамудың әрбір кезеңінде сәйкесінше міндетті түрлендір және қайта қарау арқылы оқушыларға бара-бар мотивті табумен» анықталады.

Сонымен мотивтер оқушы санасында ғана туындап қана қоймайды, сонымен қатар мұғалімде ұсынады. Сыртқы міндеттер, әртүрлі жеке күйзеліс түріне айнала отырып, оқушы зерттеушілік іс-әрекетін ұтымды ұйымдастыру жағдайында іс-әрекеттің түрткісі болып табылады Оқушылардың зерттеушілік іс-әрекеті тек проблемалық-танымдық тапсырмаларды шешуде ғана емес, сонымен қатар пән бойынша шығармашылық жобалау әрекетінің маңызы зор. Жоғарыда айқындалған, оқытудағы зерттеушілік іс-әрекеттің қызметтері, әдістер, технологиялар, формалар, тәсілдер, жолдарды таңдаудың өлшемдері ретінде алынды. Педагогикалық іс-әрекет және теориялық зерттеулер барысында сабақта және сабақтан тыс уақытта, бастауыш сынып оқушыларын зерттеушілік іс-әрекетке, даярлау үшін, жобалар әдісінің зор мүмкіндіктері қарастырылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2007. – 10-13 б.
2. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Әлеуеттік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары. // Егемен Қазақстан. Астана, 2012ж, 28 қаңтар.
3. Гальперин И.Я., Введение в психологию.– Москва, 1996. :Педагогика.320-с.
4. Менчинская Н.А. Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников. – Москва, 1998.301-с.
5. Асанова Ж., Әбілқасымова А.Е. Оқушылардың танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру // Монография. – Алматы, 2016. Білім баспасы. Б.162
6. Талызина Н.А. Управление процессом усвоения знаний. – Москва, 1998. «Просвещение». 344-с.
7. Рубинштейн С.Л. Формирование личности школьника.– Минск, 1921. Педагогика.320-с.
8.Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – Москва, 1996. :Педагогика.228-с.
9. Қаңтарбай С.Е., Жүсіпова Ж.А. Ғылыми-педагогикалық зерттеу әдістемесі: Оқулық. ЖШС РПБК «Дәуір» баспасы.Алматы, 2016.Б. 245.

УДК 371.8

САЛЫКОВА АЛИЯ АМАНТАЕВНА
Магистрант 2 курса
ОП «Социальная педагогика и самопознание»

МЫНБАЕВА АЙГЕРИМ КАЗИЕВНА
Доктор педагогических наук, профессор
Кафедра общей и прикладной психологии
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКИХ НАВЫКОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ: ПОДХОДЫ И ПРАКТИКА

Түйін. Көшбасшылық қасиеттер мен дағдылар қазіргі жастарға кәсіби қызметте де, өмірде де жетістікке жету үшін қажет. Білім беру жүйесі көшбасшылық қасиеттер мен дағдылардың қалыптасуына және дамуына ықпал етеді. Мақаланың бірінші бөлімінде, көшбасшылықты зерттеуде үш тәсілдің мәні ашылды, сонымен қатар феноменді ашудағы саяси, басқарушылық және әлеуметтік-психологиялық тәсілдерге қысқаша талдау жасалды. Мақаланың екінші бөлімінде жас ұрпақтың көшбасшылық қасиеттерін дамыту стратегиялары ұсынылады: коммуникативті дағдыларды жетілдіру, өмірдің және кәсіптің әртүрлі аспектілеріне қызығушылықты сақтау, кәсіби және басқарушылық қабілеттерді дамыту, мақсатқа жетуге назар аудару стратегиялары, адамның эмоционалдық жағдайы мен позитивті ойлау жүйесін басқару стратегиялары және басқалары. Авторлар, білім берудегі көшбасшылық курсын жобалау үшін, өзінің ғылыми зерттеулерін жалғастыруды жоспарлайды.

Түйінді сөздер: көшбасшылық, көшбасшылық қабілеттер, білім, көшбасшылықты дамыту стратегиялары, әлеуметтік жауапкершілік.

Резюме. Лидерские качества и навыки необходимы современной молодежи для достижения успеха как в профессиональной деятельности, так и в жизни. Система образования способствует трансляции и развитию лидерских качеств и навыков. В первой части статьи раскрыты три подхода к изучению лидерства, кратко проанализированы политологический, управленческий и социально-психологический подходы в раскрытии феномена.Во второй части статьи предложены стратегии развития лидерских качеств молодого поколения: совершенствования коммуникативных навыков, поддержание интереса к разным сторонам жизни и профессии, развития профессиональных и управленческих навыков, стратегии ориентации на достижение целей, стратегии управления своим эмоциональным состоянием и позитивное мышление, и другие. Авторы планируют продолжить исследование для проектирования курсов по лидерству в образовании.

Ключевые слова: лидерство, лидерские навыки, образование, стратегии развития лидерских навыков, социальная ответственность.

Summary. Leadership qualities and skills are necessary for today's youth to achieve success both in professional activity and in life. The education system promotes the transmission and development of leadership qualities and skills. The first part of the article reveals three approaches to the study of leadership, briefly analyzes the political science, managerial and socio-psychological approaches to the disclosure of the phenomenon. In the second part of the article, strategies for the development of leadership qualities of the young generation are proposed: improving communication skills, maintaining interest in various aspects of life and profession, developing professional and managerial skills, strategies for focusing on achieving goals, strategies for managing one's emotional state and positive thinking, and others. The authors plan to continue their research to design courses in educational leadership.

Key words: leadership, leadership skills, education, leadership development strategies, social responsibility.

ВВЕДЕНИЕ

Феномен лидерства важен для любой сферы деятельности человека, любой социальной организации общества, в том числе и сферы образования. Система образования транслирует лидерские качества граждан страны, в этом ее значимость повышается. Лидерство организаций образования опирается на сильный интеллектуальный и социальный капитал организации, т.е. на членов организации, которые наделены лидерскими качествами.

Как известно, лидерство существует там, где есть коллективные действия людей. Любая совместная деятельность упорядочивает поведение людей, помогает выработать общие цели и определить пути и средства их достижения.

В статье разберем подходы к изучению лидерства и лидерских качеств, представим осо-

бенности нескольких стратегий развития лидерских качеств у молодежи. **Цель статьи** – раскрыть феномен лидерства и систематизировать подходы и стратегии развития лидерских качеств у молодежи.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ
ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Понятие «лидерство» представляет собой сложное и многогранное явление. В настоящее время существует множество подходов к определению понятия лидерства и его природы [*Сайкина Е.Н, 2004*]. Среди наиболее распространенных:

1. Лидерство как форма власти. Отсюда проистекает понятие «политическое лидерство», при этом данное понятие крайне сложное и не поддается однозначной интерпретации. Эта тенденция характерна для политологических исследований и практики.

2. Лидерство как управленческий статус, связанный с принятием решений и позволяющий влиять на поведение других людей. Данное направление изучается в менеджменте, экономических исследованиях, организационной психологии и психологии управления.

3. Лидерство в рамках влияния, характеризующиеся постоянством, влиянием на социальную группу, здесь феномен рассматривается в русле социальной психологии, психологии образования.

Лидер, являясь объектом научного исследования, обладает собственными функциями и типами. Кратко изложим подход в политологии, менеджменте, а затем остановимся на образовании. В казахстанской политологии рассматривается такое понятие как «имидж лидера». Например, Байтурбаева А.Т., говоря о теории лидерства и имидже лидера, акцентирует внимание на необходимость изучения политического лидерства в условиях политической модернизации Казахстана [*Байтурбаева А.Т.,2013*]. Помимо нескольких причин, обуславливающих необходимость изучения лидерства, автор акцентирует внимание на следующем: «одна из основных задач, актуализирующих проблему исследования политического лидерства, заключается в том, что его назначение, реализуясь в политико-властной деятельности конкретных лидеров, иногда вступает в противоречие с индивидуально-личностными возможностями политических лидеров и их характеристиками» [*Кочедыков И., 2014*].

Другие ученые Нестуля А.А. и Нестуля С.И. рассматривают лидерство с позиций служения, в рамках управленческой парадигмы развития государственных институтов Казахстана. Авторы приводят точки зрения зарубежных ученых, обосновывая идею о том, что лидер – это, прежде всего, слуга для тех, кто избрал его руководителем, стоящим над всеми. Авторы утверждают: «быть лидером слугой – значит поднимать людей на более высокий уровень, стремясь к вершинам руководства» [*Нестуля А.А., 2016, с.3*]. В качестве примера приводятся модели и принципы руководства современных успешных компаний, например, “Starbucks”, “Procter&Gambell”. Авторы уверены, что «лидерство-служение на рубеже двух тысячелетий оказалось одним из наиболее востребованных трендов лидерской управленческой парадигмы» [*Нестуля А.А., 2016*].

Исследованию вопросов лидерства в казахстанских компаниях посвящена работа Бекжановой Ж.Е. Автор обосновывает понятие «формального лидерства», связывая его с такими феноменами как семейственность, командно-административная система. Более того, в своей публикации автор поднял проблему о недостаточной разработки теории менеджмента, а, следовательно, и лидерства, ведь, согласно приведенным данным «лишь 27 % руководителей смогли определить свой стиль либо как демократический, либо как авторитарный… остальные 73% затруднялись это сделать…» [*Бекжанова Ж.Е., 2009*].

Вопросам развития лидерских способностей подрастающего поколения уделяется достаточно большое внимание в современной отечественной педагогической науке и практике. Если заглянуть в историю, то лидерские способности в советское время в педагогике рассматривались с идеологических позиций, и были связаны с воспитанием лидеров комсомольского и пионерского движения.

В условиях независимости многие казахстанские авторы - Есполов Б.Т., Козыбакова Г.М., Аспанова Г.Р., А.Ж. Ибраев, Д.А. Игалиева, СС Фадин, А.Ч. Болатбаева, Б.Т. Куппаев и т.д. - рассматривают формирование и развитие лидерских качеств у молодого поколения, поскольку именно на это поколение делается ставка как на новое поколение граждан независимого Казахстана, способного решать экономические, социальные, научные, образовательные задачи современного развития страны и общества.

Например, Аспанова Г.Р. считает, что «наиболее целесообразным формировать лидерство в период обучения ребенка в начальной школе, так как именно в этот период закладывается фундамент будущей личности, развиваются многообразные отношения к людям, различным видам деятельности, самому себе» [*Аспанова Г.Р., 2015*]. Действительно, именно противопоставление произвольности действий и непроизвольности эмоций рождаются качества присущие истинным лидерам. Более того, автор делает акцент на то, что лидерство является двусторонним понятием, т.е. включает не только лидера, но и последователей.

Почему актуально развитие лидерских качеств у каждого человека? На наш взгляд, развитие лидерских качеств становится важным для улучшения не только карьерных перспектив, но и для индивидуального и личностного развития и жизненного существования.

При развитии лидерских навыков молодое поколение будут повышать знания и компетенции для достижения личных и профессиональных целей и получения лучших возможностей для улучшения качества жизни.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Обобщим стратегии развития лидерских качеств и навыков из научных источников. Следует отметить, что приведенные стратегии не являются исчерпывающими, а представляют собой наиболее приемлемые и реализуемые в рамках отечественных реалий.

Во-первых, для развития лидерства необходимы навыки эффективного общения. При развитии коммуникативных навыков необходимо принимать во внимание три основных аспекта: говорение, слушание и реакция (т.е. ответ). Для лидера необходимо иметь достаточный словарный запас, варьирующийся не только от разговорного стиля, но и до научно-академического. Более того, нужно владеть умением слушать и обращать внимание на говорящих. Наконец, слушателям очень важно отвечать и давать правильную обратную связь. В образовательных учреждениях, а также в других организациях, когда люди практикуют навыки лидерства, другими словами, когда они направляют людей к реализации их целей и задач, подобный навык крайне необходим. Причем важным является любой вид коммуникативных навыков как устный, так и письменный.

Во-вторых, лидеру нужно проявлять энтузиазм и поддерживать интерес к разным сторонам жизни. Этот интерес и энтузиазм распространиться и на выполнение своих задач и деятельности. Когда кто-то обращается к реальному или потенциальному лидеру, необходимо обратить внимание на высказанные проблемы и помочь разными возможными способами. Энтузиазм и интерес в первую очередь выражаются в доступности, внимательности и вежливости, в обеспечении равного обращения и равных возможностей для всех членов группы, а также в честной и согласованной работе с другими. Для лидеров жизненно важно обеспечить равные возможности и не допускать дискриминации других на основе таких факторов, как каста, вероисповедание, раса, религия, этническая принадлежность, пол, возраст и социально-экономическое положение. В условиях классной комнаты обучающиеся различаются по этим факторам. Следовательно, когда студенты сосредоточиваются на развитии лидерских навыков, им жизненно важно относиться к однокурсникам с уважением и вежливостью.

В-третьих, стратегия ориентации на достижении целей. Когда учащиеся развивают лидерские навыки, им необходимо сосредоточиться на своих личных и профессиональных целях. Например, когда один учащийся помогает другому лучше понять тему занятия, его главная цель – убедиться, что его сокурсник способен адекватно понимать новую концепцию. Задача лидеров – направлять людей к достижению желаемых целей правильной траекторией. В некоторых случаях студенты испытывают затруднения в обучении и не обращают внимания на учебу. В образовательных учреждениях они могут заниматься другими задачами и деятельностью. В таких случаях обязанностью руководителей студентов является мотивировать их к выполнению своих заданий и уделять внимание учебе. Педагоги обычно поручают преподавателям наблюдение за классом, особенно в их отсутствие. В таких случаях руководителям студентов необходимо обеспечить поддержание дисциплины, концентрацию студентов на учебе и поддержание условий окружающей среды в классе.

В-четвертых, стратегия управления своим эмоциональным состоянием, позитивное мышление. В процессе выполнения служебных обязанностей человек могут испытывать стресс, тревогу или разочарование. Они могут формировать различные негативные точки зрения. В частности, когда человек перегружен множеством обязанностей, он может чувствовать стресс и тревогу. Любой человек может научиться управлять своим настроением и эмоциями, а также транслировать позитивное мышление в коммуникации. Особенно если лидер – руководитель группы или организации, тогда на него возложен ряд обязанностей, и им необходимо обеспечивать хорошие отношения с другими людьми и проявлять великодушие. В образовательных учреждениях, когда студенты выполняют свои обязанности, желательно вежливо общаться с другими и применять на практике этические нормы. Перспективным лидерам необходимо обеспечить хорошие отношения и отношения со всеми сокурсниками.

В-пятых, выявление слабых сторон для поиска решения совершенствования, конструктивного улучшения жизни людей. Во всех областях образовательных учреждениях, особенно в методах преподавания-обучения, стратегиях обучения, учебно-методических материалах и других задачах и мероприятиях в школе и вузе, необходимо вносить изменения и прогрессировать. Для улучшения системы образования необходимо применять современные инновационные методы и стратегии. Следовательно, лидерам жизненно важно определить области, которые необходимо улучшить. Причем внедре-

ние улучшений – совместная задача профессионально-учебной деятельности, поэтому следует использовать позитивные коммуникативные умения и навыки, направленные на сотрудничество.

Мотивация учащихся во время обучения к размышлению с точки зрения поставленных задач и сценариев, особенно связанных с развитием лидерских навыков, вдохновляет на развитие навыков когнитивного мышления, поощряет творческое исследование и расширяет круг личных исследований и достижений студентов. Учебные методы, которые используются при обучении надлежащим образом, помогают студентам приобрести навыки, знания и отношения, которые имеют жизненно важное значение для преодоления проблем, связанных с академической деятельностью. Когда учащиеся способны преодолевать трудности и учатся справляться с проблемами, они могут улучшить свои лидерские качества. Кроме того, преподавателям необходимо применять на практике методы оценки лидерских способностей как внутри, так и за пределами организации. Внедрение методов оценки помогает выявить ограничения и внести улучшения. Важно применять на практике современные и инновационные методы для развития лидерских качеств среди студентов.

Дальнейшие исследования по развитию лидерских навыков мы планируем провести через анализ литературы и практики в двух направлениях:

- обучение и развитие лидерских навыков через предмет «Самопознание». Например, в учебнике 11 класса [*Омарова Г.А., Рысбаева А.К., Лосева Е.М., Сапарбаева А.Б., 2018*] для школьников предусмотрена проектная деятельность для развития лидерских навыков и ответственности школьников;

- возможность проектирования курсов по лидерству в образовании для студентов - будущих учителей и менеджеров образования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Понятия как «лидерство» и «лидер» являются достаточно изученными в отечественной науке. Выделены три направления подходов: политологический, управленческий, социально-психологический. Для развития лидерских качеств учащимся необходимы различные стратегии: эффективные коммуникативные навыки, энтузиазм и интерес, ориентация на достижении целей, определение ответственности и некоторые другие, которые определяют области для улучшения и контроля значимых индивидуально-личностных характеристик. Можно констатировать, что оттачивание лидерских навыков не только помогает студентам достичь желаемых академических целей, но и может улучшить профессиональные навыки и поддерживать свою жизнь надлежащим образом. Развитие лидерства напрямую связано с развитием социальной ответственности личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сайкина Е.Н. Современные концепции и тенденции развития лидерских качеств студентов в вузах США: автореферат... на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Казань, 2004.

1. Байтурбаева А.Т. К проблеме формирования имиджа лидера страны на примере Республики Казахстан // Вестник КазНПУ. Политология. - 2013. Режим доступа: https://articlekz.com/article/11155

2. Кочедыков И. Специфика политического лидерства в центральной Азии на примере Узбекистана и Казахстана // Россия и мусульманский мир. - 2014. - №11 (269). – С. 106-108.

3. Нестуля А.А. Лидерство-служение как управленческая парадигма развития общественных институтов в XXI веке //Глобальные вызовы современному обществу в XXI веке: новые возможности, перспективы развития, стратегия действий: Материалы международной научно-практической конференции, 15 октября 2016 года / Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза. – Караганда, 2016. – С. 3-7.

4. Бекжанова Ж.Е. Стиль формального лидерства в казахстанских компаниях // Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева, 2009. Режим доступа: https://articlekz.com/article/12376

5. Аспанова Г.Р. Модель лидерских качеств младшего школьника // КазНПУ, 2015. Режим доступа: https://articlekz.com/article/19689

6. Самопознание: Учебник для 11 кл. общеобразоват. шк./ Г. А. Омарова, А.К. Рысбаева, Е.М.Лосева, А.Б. Сапарбаева. – Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2018. – 162 с.

УДК 378.147.88

СЕМБАЕВА АРДАК МАУЛЕНОВНА
Кандидат педагогических наук, и.о. доцент
Кафедры «Педагогики и образовательного менеджмента»
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК РЕЗУЛЬТАТ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Түйін. Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығы нәтижесінде кәсіби және этикалық құзыреттілік қарастырылған. Бұл мұғалімнің білім беру мекемесінде жұмыс істеуге кәсіби және жеке дайындығының көрсеткіші мен нәтижесі ретінде қызмет етеді.

Түйінді сөздер: этика, этикалық құзыреттілік, педагогикалық этика, кәсіби және этикалық құзыреттілік.

Резюме. В статье рассматриваетсяпрофессионально-этическая компетентность как результат профессиональной подготовки будущих педагогов. Которая выступает показателем и результатом профессионально-личностной готовности педагога к работе в образовательном учреждении.

Ключевые слова: этика, этическая компетенция, педагогическаяэтика, профессионально-этическая компетентность.

Summary. The article examines professional and ethical competence because of professional training of future teachers. Which is an indicator and result of the teacher's professional and personal readiness to work in an educational institution.

Keywords: ethics, ethical competence, pedagogical ethics, professional and ethical competence.

Качество образования на современном этапе определяется не только его содержанием, учебными планами, программами и новейшими образовательными технологиями, но икомпетентностьюспециалиста и его адекватным уровнем нравственно-этической культуры. В особенности это относится к будущему педагогу, так как ему необходимо не только знание этики и основ морально- нравственных взаимоотношений в обществе, но и умение применять полученные знания на практике в рамках его профессии.

Переориентация современного образования на европейские стандарты, а также переход образовательного пространства на дистанционное обучениеставит перед педагогом принципиально новые задачи.

В эпоху кризисов и перемен усиливается потребность в этическом воспитании и в повышении нравственной направленности педагогического процесса. Поэтому, для будущего педагога, профессионально-этическая компетенция имеет приоритетное значение. Которая выступает показателем и результатом профессионально-личностной готовности педагога к работе в образовательном учреждении.

Этическая компетентность имеет интегрированный характер и сочетает в себе определенный комплекс знаний, умений и отношений, которые приобретаются будущими педагогами в течение усвоения всего содержания педагогического образования.

Ключевая роль профессионально-этической компетентности как результата профессиональной подготовки будущих педагогов обусловлена высокими требованиями к их уровню нравственно-этической культуры личности Профессиональные задачи, которые возникают в процессе педагогической деятельности, не имеют шаблонного и однозначного варианта решения, поэтому нуждаются в конструктивном переосмыслении и мобильном принятии решений с учетом этического аспекта.

«Молодые специалисты», которые только приступили к осуществлению педагогической деятельности часто сталкиваются с ситуациями, связанными с «этическими дилеммами», разрешение которых вызывает определенные сложности.

Н.Б Лаврентьева и А.В. Нечаева считают, что педагог может лишь тогда стать профессионалом, когда овладеет тончайшим инструментом воспитания - наукой о нравственности, морали. Именно он помогает сформировать духовный мир своего подопечного, нравственные ориентиры, дать ему общие представления о нормах поведения в обществе, прививает моральные качества. Поэтому особо актуальными становятся вопросы профессиональной этики педагога, его нравственного облика [Н.Б. Лаврентьева, А.В. Нечаева, 2010,с.6].

В.И.Бакштановский отмечает,что педагоги «работают с поколениями», их «продукт» – не учебник, не программа, а «выросший профессионал другого поколения». По мнению Педагога, понятие профессионализма в его сфере деятельности многослойно и многогранно. Едва

ли найдется другое дело, которое требовало бы – в идеале – столь обширного спектра знаний и умений. И «архитектурных излишеств в этом построении нет», изъятие хоть одной несущей конструкции немедленно приведет к обвалу здания, «именуемого педагогическим профессионализмом». За каждым из необходимых учителю качеств – своя документальная наука, годы размышлений и честный анализ неизбежных собственных ошибок. Вот почему, устав от дилетантизма, захлестнувшего многие сферы нашей жизни, будучи максимально социально просвечиваемой фигурой (дети сегодня не смолчат, чувствуя педагогическую халтуру), учитель обречен становиться «профи» [Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В., 2005,с.171].

В связи с этим, формирование профессионально-этической компетентности в условиях обучения в магистратуре является актуальным и значимым направлением в профессиональной подготовке педагогов.

Педагогическая этика - это составная часть этики, отражающая специфику функционирования морали (нравственности) в условиях целостного педагогического процесса, наука о разных нравственных аспектах деятельности учителя. Специфика педагогической этики обусловлена прежде всего тем, что педагог имеет дело с весьма хрупким, динамичным «объектом воздействия» - ребенком. Отсюда повышенная деликатность, тактичность, ответственность» [Н.Б. Лаврентьева, А.В. Нечаева, 2010, с.12].

Этическая компетенция - сложное личностно-психологическое образование на основе интеграции теоретических знаний, практических умений и навыков в области этики и определенного набора личностных качеств, определяющих готовность учителя к реализации профессиональной деятельности на основе законов этики [Садартынова Э.Р., Казань,2012,с.380].

Этическая компетентность профессионала - это «автоматическое» поведение в соответствии с этическими стандартами (приватность, неразглашение, право «не быть обманутым», умение избегать конфликтов и хамства и др.). Это способность минимизировать моральные (в том числе имиджевые) риски, действовать «не теряя лица», принимать управленческие решения высокой степени этичности и владение определенными личными и профессиональными ценностями. Этически компетентный специалист способен сохранять этические стандарты в сложных условиях: при дефиците времени, ресурсов, в стрессовых ситуациях.Этически компетентная деятельность основывается на умении самомониторинга, контроля эмоций, тона, уместности выражений и оценок [Викторук Е.Н.,2014,с.206].

Профессионально-этическая компетентность будущего педагогапредставляется как индивидуально-психологическое образование, которое формируется в процессе профессиональной подготовки и включает сформированность системы специальных профессиональных компетенций, позволяющих выпускнику успешно выполнять функциональные обязанности, оценивать уровень ответственности за результаты собственной деятельности с позиций этики и нравственных ценностей, в том числе в ситуациях морального выбора.

На кафедре «Педагогика и менеджмент образования» проводятся эффективные формы работы по формированию профессионально-этической компетентности будущих педагогов, разработаны тренинги «Круг мастерства», семинары-практикумы, круглые столы, конкурсы педагогического мастерства, включающие общение и взаимоотношение педагога и учащихся.

Современная система образования должна заложить фундамент для становления будущего педагога как профессионала своего дела, как личности обладающего высоким уровнем морально-нравственных качеств и профессиональной этики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Педагогическая этика / Н.Б. Лаврентьева, А.В. Нечаева. – Барнаул: изд-воАлтГТУ, 2010.-156 с.

2. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Этика профессии: миссия, кодекс, поступок /Монография/ Тюмень: НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2005. – 378 с.

3. Садартынова Э.Р. Педагогические условия развития этической компетенции учителей начальных классов // Научный журнал «Молодой ученый», - Казань: изд-во «Молодой ученый», - № 10 (45).- С. 380-383.

4. Викторук Е.Н. «Должное» и «сущее» в этическом образовании инженеров // Научный журнал «Ведомости прикладной этики», - Тюмень:ФГБО УВО Тюменский индустриальный университет,- № 44. С. 202-214.

УДК 371. 383
ҒТАМИ 14.25.07

СЫДЫКОВА ЗУХРА ЕШТАЕВНА
Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті

КОЖАГЕЛЬДИЕВА САУЛЕ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада шығармашылық – қызығушылық, тұлғаның ізденімпаздық қабілет сапасын дамыту жолдарын айтады.

Оқытудың диалогтық формаларына жүгіну, пікірталастар, мәселелік диалог ұйымдастыру балалардың шығармашылық белсенділігін арттыру ғана емес, сонымен қатар оқуға деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Балалардың жұмысын жандандыру үшін сабақтарда базалық білім беріп қоймай, шығармашылыққа жетелейтін, бірақ әркімге қол жетімді және қызықты болатын жұмыс түрлерін енгізу қажет.

Шығармашылық белсенділік - шығармашылық сипатқа ие қызмет процесінде дамиды, оқушыларды таным мен бейстандартты жағдайларда шешім табуға үйретеді. Сондықтан бүгінгі күні педагогикалық ғылым мен практикада оқытудың жаңа, стандартты емес формаларын, әдістер мен тәсілдерін қарқынды іздеу жүріп жатыр. Синтез шығармашылық процестерді білдіреді. Түсіну деңгейінде оқыту оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің дамуының мүмкіншіліктерін ұлғайтады.

Түйінді сөздер: тұлға, шығармашылық, қызығушылық, білім беру, даму.

Резюме. В данной статье раскрываются пути развития творческого интереса, поисковых способностей личности.

Обращение к диалогическим формам обучения, дискуссии, организация проблемного диалога позволяют не только сохранить творческую активность детей, но и повысить интерес к учебе.

Для активизации работы детей необходимо внедрить на уроках не только базовые знания, но и формы работы, ведущие к творчеству, но и доступные и интересные для каждого.

Творческая активность-развивается в процессе деятельности, носящей творческий характер,учит учащихся находить решения в нестандартных ситуациях. Поэтому сегодня в педагогической науке и практике ведется интенсивный поиск новых, нестандартных форм, методов и приемов обучения. Синтез представляет собой творческие процессы. Обучение на уровне понимания увеличивает возможности развития творческих способностей учащихся.

Ключевые слова*:* личность, творчество, интерес, образование, развитие.

Summary. This article reveals the ways of developing creative interest and search abilities of a person.

Turning to Dialogic forms of learning, discussions, and organizing a problem-based dialogue can not only preserve the creative activity of children, but also increase their interest in learning.

To activate the work of children, it is necessary to introduce in the lessons not only basic knowledge, but also forms of work that lead to creativity, but also accessible and interesting for everyone.

Creative activity-develops in the process of activities that are creative in nature,teaches students to find solutions in non-standard situations. Therefore, today in pedagogical science and practice, there is an intensive search for new, non-standard forms, methods and methods of teaching. Synthesis is a creative process. Learning at the level of understanding increases the opportunities for developing students' creative abilities.

Key words: personality, creativity, interest, education, development.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда еліміздің болашақ ұрпақтарын тәрбиелеу бағытындағы білім беру мәселесі - мемлекетіміздің басты ұстанымдарының бірі. Жаһандық заманның білім беру жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығын қалыптастыру, оқу-танымдық іс-әрекеттегі шығармашылық қызығушылығына тікелей байланысты. Шығармашылық қызығушылық – тұлғаның ізденімпаздық қабілет сапасын дамытудың негізгі өзегі болып табылады. Себебі өмірдегі құндылықтардың барлығы да жаңашылдық бағыттар арқылы ғана іс-әрекетке тұрақты шығармашылық қызығушылық нәтижесінде танылып, болашақта өміршең дамуына мүмкіндік алады. Сондықтан шығармашылық қызығушылықты жеке тұлғаның дамуына, оның рухани жетілуінде мәні терең, мотивациялық, білімділік бағдар құндылығы ретінде танылуының маңызы зор [Нұрахметова Г..//Бастауыш мектеп

2006 - № 2. -56 б].

Қазақтың кемел талантты ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», - деген ойымен жастарға білім мен тәрбие беру мәселесінен өткір мәселе екенін ұқтыратындай.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шығармашылық – жаңа нәрсені ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі. Бұл мәселе төңірегінде жазылған ойлар, тұжырымдамалар, көзқарастар, еңбектер жетерлік. Ежелден-ақ ұлы ойшылдар Жүсіп Баласағұн, Әл-Фараби және ұлы Абайды ерекше толғандырған. Ғұламалардың сөзіне сүйене отырып шығармашыл тұлға бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық, сезімталдық, талдап-жинақтай білу сияқты кешенді қасиеттермен қатар, ерекше ой қызметі қиыншылықтарды түсіну, шығармашылыққа деген құштарлығы болуы керек деген ой түйдік [Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан 2010].

Қазіргі ұстаздар алдында жаңартылған білім бағдарламасына сәйкес алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізіп, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал ету болып табылады.

Бұл міндет баламалы білім беру бағдарламаларында, қазіргі мектепте болып жатқан инновациялық процестерде көрініс табады. Сондықтан бүгінгі күні педагогикалық ғылым мен практикада оқытудың жаңа, стандартты емес формаларын, әдістер мен тәсілдерін қарқынды іздеу жүріп жатыр.

Жаңартылған білім бағдарламасының негізгі міндеті - осы қасиеттерді кезкелген оқушының бойында қалыптастыру.

Бұл мәселе Қазақстан Республикасының Білім туралы заңындағы білім беру жүйесі туралы бабында: «жеке адамның шығармашылық, рухани және жеке мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастыру» - делінген [Омарова Р., Нұрмаханова Г.,Қазақстан мектебі. 2006 - № 5. 56 б].

Көптеген психологтар қабілеттерді шығармашылықпен, ең алдымен ойлау ерекшеліктерімен байланыстырады. Атап айтқанда, адам ақыл-ойының мәселелерімен айналысқан әйгілі американдық психолог Дж.Гилфорд, дивергентивті ойлау шығармашылық адамдарға тән деп тапты [Миразова А.Т.,Ұлағат. 2004 - № 2. 54 б.].

Дамыта оқыту теориясы шеңберінде де әр түрлі мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілді. Олар - бастауыш сыныптарда дамыта оқытуды теориялық және әдістемелік қамтамасыз ету, оқу барысында жеке тұлғаның дамуы (Александр Николаевич Дусавицкий), оқу барысындағы қатынас түрлері (Галина Анатольевнп Цукерман), оқу қызметінің қалыптасу деңгейіне баға беруин, (Елена Заика) және т.б. [Скаткин М.Н., 1984].

Шығармашылық қабілеттердің құрамдас бөліктері туралы жоғарыдағы пікірлерді талдай отырып, оларды анықтаудағы көзқарастардың айырмашылығына қарамастан, зерттеушілер шығармашылық қиял мен шығармашылық ойлаудың сапасын шығармашылық қабілеттің ажырамас компоненттері ретінде анықтайды деп қорытынды жасауға болады.

Александра Осборнның пікірі бойынша шығармашылық қызметті жандандыруға төрт қағиданы сақтау арқылы қол жеткізіледі:

1) сынды алып тастау принципі (кез келген ойды жаман деп танылады деп қорықпай айтуға болады);

2) ең қауырт қауымдастықты мадақтау (идея неғұрлым жабық болып көрінсе, соғұрлым жақсы);

3) ұсынылған идеялардың саны мүмкіндігінше көп болуы туралы талаптар;

4) айтылған идеялар ешкімнің меншігі болып табылмайтындығы, оларды монополиялауға ешкімнің құқығы жоқтығы; әр қатысушы басқалардың айтқан идеяларын біріктіруге, өзгертуге және жетілдіруге құқылы [Миразова А.Т., 2004, 25б.].

Михаил Николаевич Скаткин бастауыш сыныпта оқушыларға өз беттерімен танымдық міндеттерді шештіруді, сабақ мазмұнында берілетін материалдарды проблемалық мәселе ретінде ұсынуды дұрыс деп есептейді. Сабақта берілетін білім мазмұнын жан–жақты ашу үшін оқушыларға тек соңғы нәтиже ғана айтылып қоймай, оның жүзеге асатын жолдары түсіндірілуі тиіс дейді. Ғалым – дидактик Василий. Васильевич Давыдов, Михаил Николаевич Скаткиннің бастауыш сыныпта жаңа әдістерді енгізуін мақұлдап, оқушылардың теориялық түсініктерін қалыптастыру мүмкіндігін, бала психикасын дамыта оқытудың тиімді шешімін табуды алға қояды.

Михаил Николаевич Скаткин шығармашылық белсенділіктің жеке тәсілдерін қарастырады:

1) білімді проблемалық түрде ұсыну;

2) пікірталас;

3) зерттеу әдісі;

4) балалардың шығармашылық жұмыстары;

5) сабақта ұжымдық шығармашылық белсенділік ортасын құру [Скаткин М.Н.. 1984, 56 б.].

Новиков Павел Максимович белсенді оқытудың мынадай айырмашылықтарын көрсетеді:

1) ойлау белсенділігін арттыру;

2) оқуға қызықтыру уақыты айтарлықтай ұзақ болуы;

3) өзіндік шығармашылық шешімдер қабылдау, оқушылардың сезімдік және мотивациялық жоғары деңгейі.

Осы тұжырымдарды мұғалімдердің озат тәжірибесімен ұштастыра отырып, қазіргі бастауыш сыныптардың білім мазмұны мен әдістерін жетілдіру мәселелері шешімін күтуде.

Біріншіден баланың шығармашылығын арт-

тыруда оның тұрақты және оң көзқарас пен баланың қызметте өз – өзіне көңіл толуы керек. Ол іс-әрекеттен қуанышты қанағат сезімін сезінуі керек, содан кейін ол өз бастамасы бойынша мәжбүрлеусіз айналысқысы келеді. Қызығушылық, жұмысты орындауға деген ықылас, мүмкін, жақсырақ, оған ресми емес, немқұрайлы қарамау - белсенділіктің қабілеттердің дамуына жағымды әсер ететін жағдайлар емес.

Екіншіден, бастауыш сынып оқушысының іс-әрекеті мүмкіндігінше шығармашылық болуы керек.

Үшіншіден, кіші оқушының іс-әрекетін әрдайым оның мүмкіндіктерінен, қол жеткен белсенділік деңгейінен сәл асып түсетін мақсаттарды көздейтін етіп ұйымдастыру маңызды. Анықталған қабілеттері бар балаларға әсіресе күрделі және әр түрлі шығармашылық тапсырмаларды қажет етеді.

Оқытудың диалогтық формаларына жүгіну, пікірталастар, мәселелік диалог ұйымдастыру балалардың шығармашылық белсенділігін сақтауға ғана емес, сонымен қатар оқуға деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Балалардың шығармашылығын арттыру мүмкіндік шарттарының бірі жөнді сұрақтар қою болып табылады.

Алғашында әрбір жеті жасар баланың шығармашылық қабілетінің ашылмауына байланысты проблемалар мен қиындықтар туындайды. Бұл кемшіліктерді түзетіп, балалардың жұмысын жандандыру үшін сабақтарда базалық білім беріп қоймай, шығармашылыққа жетелейтін, бірақ әркімге қол жетімді және қызықты болатын жұмыс түрлерін енгізу қажет. Мұндай формалар көп, бірақ бала үшін бақытқа бөлейтін ойын. Онда бала тұлға ретінде белсендіріледі, ойын арқылы әлемді таниды. Шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша әдеби шығармалар үлкен рөл атқарады. Шығарма жазу, құрастыру — өз білімін ретке келтіру. Бұл шығарма-шығармашылық қабілеттерінің жоғары түрі. Балалардың оқу үрдісінде шығармашылық қызметін дамыту үшін белгілі бір психологиялық шарттарды сақтау қажет:

1) сабақтарда оқушылардың жұмысты орындаудан өзіне пайдалы білімді түсінуге мүмкіндік беретін сергектік, эмоционалдық атмосфера құру қажет;

2) балаларды оқуға үйрету, яғни олардың танымдық күші мен қабілеттерін дамыту қажет. Сабақта балаларды ойлауға, пікір таластыруға және дәлелдеуге үйрету керек[Серімбетова С.,-Білім (Ғылыми-педагогикалық журнал). 2005. №3, -54 б.].

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне ендіріліп жатқан Б.Блумның оқу мақсаттары (оқыту нәтижелері) басшылыққа алынады және төменде кеңінен ашып жазылады.

Білім деңгейі (танымның төменгі деңгейі).

Қайталау немесе тану арқылы мәліметтердің есте қалай сақталғанын тексеру, мағлұмат пен деректерді еске түсіру арқылы жүзеге асырылатын категория. Бұл деңгейде тестілеу, қалдырып кеткен белгілерді орнына қою, анықтамалар мен атауларды жаттау немесе қайталау, процестердің өрбу немесе орын алу тәртібін қайталау сияқты тапсырмалар қолданылады.

Түсіну деңгейі (танымның орта деңгейі).

Түсіну дегеніміз ақпаратты таныс, анық күйге (формаға) ауыстыру арқылы өзіндік түсінік қалыптастыру. Оқушылар оқулықта немесе сөздікте берілген анықтаманы жатқа айтпайды, өзіндік тұрғыдан ұғым немесе құбылыстың анықтамасын өздеріне таныс әрі түсінікті сөздермен құрастырады.

Қолдану - қандай да бір проблеманы (мәселені) шешу үшін мәліметті іс жүзінде қолдану, жүзеге асыру. Бұл деңгейде оқушылар мұғалімнің көмегінсіз таныс емес проблеманы өздігінше шешуі керек. Мұнда қорытынды нәтиже (мысалы, проблеманың шешімі) маңызды мәселе болып қалмай, сонымен бірге шешім іздену процесінің өзі де маңызды болып танылады.

Қолдану деңгейінде оқушылар тарапынан келесі әрекеттер атқарылады:

1. Проблемамен танысады.

Проблема мүлдем таныс болмағандықтан, ол жан-жақты қарастырылады. Бұл әрекет «Білім» деңгейіне сәйкес келеді.

2. Проблеманың ерекшеліктерін анықтайды.

Проблема басқа да ұқсас мәселелермен салыстырылып, сол арқылы оның ерекшеліктері айқындалады. Бұл әрекет «Түсіну» деңгейіндегі қимылдарға ұқсас.

3. Шешім қабылдайды.

«Қалай жасаймын?», «Не істеу керек?» деген сұрақтарға жауап беріледі.

4. Шешімді жүзеге асырады, қолданысқа түсіреді.

Бұл шешім анықтама, ереже, формула, теңдеу күйінде келтірілуі мүмкін.

Бұл деңгейге келесідей тапсырмалар мен сұрақтар жатады:

- Қалай қолдануға болады?
- Өздеріңіз жасап көріңіздер.
- Не білгіңіз келеді?
- Қалай жасау керек?
- Таблица, кесте, график жасаңыздар.

Талдау деңгейі (танымның жоғары деңгейі).

5) Синтез деңгейі (танымның жоғары деңгейі).

Синтез - жаңа мазмұн мен бүтін ұғым (түсінік, құбылыс, құрылым) тудыру мақсатында жеке бөліктерді (элементтерді) шығармашылықпен біріктіру.

Синтез шығармашылық процестерді білдіреді. Мұндағы зерттеу жұмыстары «Қолдану» деңгейіне де, синтезге де жатуы мүмкін. Бірақ «Қолдану» жаңа ұғымды құрастыруды талап етпейді, ал синтез үйренушінің жеке тәжірибе

негізінде жаңалық енгізуді, жаңаша шешімді келтіруді меңзейді. Синтез - «жинақтау» деген ұғым, ол болжау, шарттылық, мүмкіндік ұғымдарын қолданып, құрамдас бөліктердің қалайша бірігіп, жаңа мазмұн, құрылым, модель құрайтындығын көрсетеді.

Синтездің келесідей түрлері болады:

1. Шығармашылық жанрлар – эссе, өлең, жоба, баяндама, шығарма, шешендік (ораторлық) сөз, сценарий, компьютерлік бағдарлама, т.б.

2. Жоспар құрастыру, әрекеттердің тәртібін келтіру немесе тәжірибе өткізу.

3. Абстрактылы қатынастармен көрсетілетін нәтижелер.

Мәселен, әртүрлі құбылыстарды бақылау нәтижелерінің негізінде жаңа моделдер құрастыру: бұл қандай да бір ғылыми болжам келтіретін гипотеза болуы мүмкін.

Түсіну деңгейінде оқытудың басты мақсаты - оқу материалын терең меңгерген бастауыш сынып оқушысын қалыптастыру. Қазіргі білім беру жүйесінде өз пікірін білдіретін, ойын дәлелдей алатын, тұжырым шығара білетін, жан-жақты тұлға тәрбиелеу басты міндет болып отыр. Бұл өзінің кезегінде бастауыш сынып оқушыларынан бастау алуы қажет. Сондықтан да ол бастауыш сыныптарда түсіну деңгейінде оқытумен тығыз байланысты. Түсіну деңгейінің келесі түрі оқушының тұжырым жасап, қорытынды шығаруына негіз болады. Бастауыш сынып оқушылары өзіндік тұрғыдан ұғым немесе құбылыстың ережесін түсінікті сөздермен құрастырып анықтамалар шығарады. Мысалы, оқушылар жалаң және жайылма сөйлемдерге күнделікті өмірден мысалдар келтірген соң, жеке немесе ұжымдасқан түрде жалаң сөйлем деген не, жайылма сөйлем деген не екендігін тұжырымдайды[Әлімов А., 2009, б. 328].

Қорытынды

Бастауыш сыныптарда түсіну деңгейінде оқытуда мұғалім бағыт беруші, жол сілтеуші ғана. Түсіну деңгейінде оқыту оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің дамуының мүмкіншіліктерін ұлғайтады. Оқушыларға білімді өздері ізденіп алуын үйретіп, интеллектуалдық деңгейін көтереді және оқуға деген қызығушылығын арттырады, ой-өрісін кеңейтеді. Бұл сабақтар оқушылардың сөздік қорын молайтып, сөйлеуін дамытады, және эстетикалық талғамын дамытып, бағалауды үйретеді.

Ал, бастауыш білім берудің бағдарламаларын кеңінен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениетінің берік дағдыларын дамытуға бағытталған.

Білім сапасына қойылып отырған жаңа ұстанымдарға байланысты оқу әрекетінің мақсаттылығына, мазмұнына үлкен мән берілуде. Оқушының ғылыми ұғымдар мен заңдарды түсініп, практикалық мәселелерді шешуге бағытталған ойлаудың жалпы амал-тәсілдерін, дағдыларын ғана меңгеріп қоймай, шығармашылық бағытта еңбектенуі – оқу әрекетінің негізгі мақсаты және нәтижесі болып табылады.

Сабақ барысында жеке адамның дербестік, ынталылық, табандылық, мақсатқа талпынушылық, жинақылық пен еңбексүйгіштік қасиеттері қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Нұрахметова Г. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. //Бастауыш мектеп 2006 - № 2. -56 б.

2 «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» // Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан 2010

3 Омарова Р., Нұрмаханова Г. Шығармашылық дербестікті қалыптастыру. //Қазақстан мектебі. 2006 - № 5. -56 б.

4 Миразова А.Т. Оқушының шығармашылық қабілетін дамытудағы әдістермен жетістіктер. // Ұлағат. 2004 - № 2. 54 б.

5. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики — М., 1984.

6 Серімбетова С. Оқушылардың шығармашылық қабілетін сабақта жәнесабақтан тыс уақыпта дамыту. //Білім (Ғылыми-педагогикалық журнал). 2005. №3, -54 б.

7 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы, ЖШС «Жедел басу баспаханасы» 2009. - 328 б.

ОӘЖ 373.1..02:372.8:514А

ТАСБОЛАТОВА РЫСКУЛЬ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, доцент
Математика және информатика кафедрасы
Жаратылыстану факультеті
«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті» КЕ АҚ

ЖАҚАНОВА БАҒДАТ ЕРЛАНҚЫЗЫ
4 курс білімгері
Математика мамандығы
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

ЗАМАНАУИ ТАЛАПТАРҒА САЙ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Түйін. Мақалада жаңартылған білім мазмұны аясында қашықтықтан оқыту түрлері қарастырылып, олардың әртүрлі сабақтарда қолданылу ерекшеліктері айқындалған.

Түйінді сөздер: жаңартылған білім мазмұны, қашықтықтан оқыту, онлайн режим, оффлайн режим, вебинар, интернет желілері.

Резюме. В статье рассмотрены дистанционные формы обучения в рамках обновленного содержания образования, определены особенности их применения наразличных уроках.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, дистанционное обучение, онлайн-режим, оффлайн-режим, вебинар, интернет-сети.

Summary. in the article, within the framework of the updated content of education, the types of distance learning are considered, and the specifics of their use in various classes are determined.

Keywords: updated content of education, distance learning, online mode, offline mode, webinar, internet networks.

«Оқыту – тәрбиелеудің қуатты құралы, бұл құралдыпайдалана

білмеген тәрбиеші шәкірттерге әсер етудің ең басты және қажетті құндылықтан айырылады.»

К.Д Ушинский

«Елімізде жер- жаһанға зор қауіп төндірген пандемияға қарсы күрес әлі жалғасуда.Індетпен күрес дана халқымызға тән асыл қасиеттердің арқасында жүзеге асты. Коронавирус індетінің салдарынан дүниежүзіндегі мектеп оқушылары мен студенттердің басым көпшілігі қашықтықтан оқуға көшті.Бұл жұмыстың тәсілі мен мазмұны түбегейлі түрде өзгертуді. Толыққанды оқу үдерісі үшін қажетті барлық функциялары бар біріңғай онлайн білім беру платформасын шұғыл әзірлеу қажет»,- деп Президентіміз атап айтқандайқашықтан оқыту –бұл белгілі бір қашықтықта оқыту, яғни оқытушы мен оқушының бір-бірінен кеңістікпен алшақтатылған және оқу үдерісінің барлығы немесе оның басым бөлігін қазіргі ақпараттық және телекоммукациялық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылады [URL: https://bilimdinews.kz/?p=99079].

Қашықтан оқытуды жүйесінің рөлі қазіргі таңда білім саласы үшін өте жоғары,себебі бұл жүйе арқылы оқытушылар мен білімгерлер,мұғалімдер мен оқушылар әлемдік ақпараттармен байланысуға, білімдерін онлайн жалғастыруға,-ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге , әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік алады.

Қашықтықтан оқыту түрінің қолайлылығы:

- психологиялық жайлылық ,өз компьютеріңіздің алдында үйреншікті жайда оқу;
- оқытудың арнайы мерзімдері және шапшаңдығы;
- дербестіктің жоғары үлесі;
- территориялық және уақыт шектеуін жеңу.

Бүгінгі таңда қашықтықтан оқыту компьютерлік және интернетте оқыту технологиялары ретінде саналып отыр. Заманауи технологиялар мыңдаған километр бөліп турған студенттер мен оқытушы , мұғалім мен оқушы арасын байланыстырушы болып табылады. Оқыту корпоративтік желіде, интернет желісінде, электрондық пошта арқылы және басқа заманауи байланыс құралдарын пайдалану арқылы жүргізіледі. Қазіргі уақытта білім алудың ілгері даму мүмкіндігі

зор тәсілдерінің бірі-заманауи телекоммуникациялық технологияларды қолдана отырып қашықтықтан оқыту.

Қашықтан оқыту – адамның білім алуға және ақпарат алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде мамандардың негізгі қызметін атқара жүріп, білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді [Хуторской.А.В., 2000, с.118-120].

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхрондық), оффлайн (асинхрондық) және кең таралған үшінші түрі вебинар.

• Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы

• Оффлайн режимдегі оқыту дегеніміз - интернет ресурстарының көмегімен (электрондық пошта) мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасуды қамтасыз етуге мүмкіндік беретін оқытудың формасы.

• Вебинар дегеніміз – интернет желілерінің көмегімен семинарлар мен тренингтер өткізу формасы. Қазіргі қиын сәтте сан қырлы, әрі күрделі мәселелерді жүзеге асыруда мұғалімнің атқарар рөлі орасан зор. Оған әрі ауыр, әрі жауапты міндет жүктеледі: ол қысқа мерзімді оқу жоспарын дайындап, оны қашықтықтан білім беру жүйесімен астастырып бейімдейді, оқу үрдісінің барысын қадағалап, тапсырмаларды орындау барысында, өз бетімен бақылау-пысықтау жұмыстарын орындау жөнінде ұсыныстар береді. Бұл ретте қашықтықтан оқыту жүйесінің әдістерінде көрсетілгеніндей, көңіл-күй, психологиялық қарым-қатынас бой көрсетеді.

Оқытушы ең алдымен,өзінің және оқушыларының қашықтықтан оқытудың сыныптағыдай маңызды екендігіне көз жеткізуі керек, бірақ олардың арасында қашықтық болады. Оқушылар материалды өз бетінше зерделеуге мұқият болулары керек, бақылау олардың онлайн тапсырмаларын бағалау арқылы жүзеге асырылады.Оқушыларға материалды игеруге және тапсырмаларды орындауға арналған уақытты нақты анықтап белгілеген жөн. [URL:https://bilimdinews.kz/?p=98671]

Осы орайда қашықтықтан оқыту нысанын дұрыс таңдау аса маңызды екендігін атап өтуге болады. Егер оқытушы оқушыларды экранға жинай отырып, онлайн режимінде сабақ өткізгісі келсе, онлайн-веб-жүйелерді немесе онлайн-журнал функциясын пайдаланып, жұмыс үстелін көрсетумен онлайн сабақтар өткізе алады (ұсынылатын оқу платформалары BilimLand; Kyndelik.kz; Darin online).Оқытушы асинхронды оқу режимін таңдаса, онда ол оқушыларыңыз ресурстардың көмегімен еркін режимде жұмыс жасайтын болады, яғни оқытушы онлайн сабақтармен сәйкес платформаны таңдауы тиіс.

Қашықтықтан оқыту кезінде оқушылармен байланыс ең маңызды мәселе болып табылады. Тапсырманың анық-қанығын, оқу материалдарына толық қолжетімділіктің болуын және т.б. үнемі бақылау қажет. Электрондық күнделікте топтық хабарламаларды қолдануға, сонымен бірге осы мақсатта оқушылар арасында танымал болған мессенджерді (Whatsapp және т.б.) әлеуметтік желілердің ресурстарын пайдалануға болады.Қашықтықтан сабақ өзінің құрылымындағы (дидактикалық бөлім) күндізгі сабақпен бірдей болатындығын үнемі ескеру қажет [Зайченко Т.П., 2004. 17 с].

Халықаралық білім беру кеңістігінде оқыту әдіс-тәсілдерін жіктеуге қатысты бірыңғай жүйе қалыптаспаған. Қолданылып жүрген әдістәсілдерді шартты түрде келесі жүйемен топтастыруға болады:

Қолданылып жүрген әдістер мен тәсілдер бойынша:

✓ **Түсіндірмелі-иллюстрациялық әдіс**

Оқытудың сыныптық-сабақтық жүйесінде мұғалімнің материалға түсініктеме беруі суреттер/сызбалар/тәжірибелер арқылы бекітіледі және «орташа» деңгейлі оқушыға бағдарланады.

• *Қашықтан оқытуға нені алуға болады:*

Таныстырылым арқылы көрсету үшін суреттерді, сызбалар мен модельдерді, скринкаст және қысқа бейнероликтерді пайдаланып, оқушыларға оларды таныстыруды немесе түсініктеме беруді ұсынуға болады.

✓ **Проблемалық оқыту**

Мұғалім – оқушылардың ойлануына бағыт-бағдар беретін жетекші. Оқушылардың жаттап оқуына мүмкіндік берілмейді, ал білім алу ойын түрінде немесе оқу іс-әрекеттері арқылы меңгеріледі.

• *Қашықтан оқытуға нені алуға болады:*

Оқушылардың алдына белгілі бір оқу міндеттері қойылады, бұл міндеттерді шешу үшін оқушылар қолжетімді ресурстарды пайдаланып, қажетті ақпаратты өздері таба алады.

*Кейбір оқушыларға қажетті ресурстар қолжетімсіз болған жағдайда олардың жұмысын қалай ұйымдастыруға болады?

✓ **Бағдарламаланған оқыту**

Мұғалім тапсырма бөліктерінің жүйелі түрде орындалуын ұйымдастырады. Меңгерілген жаңа білім тәжірибе жүзінде сынақтан өткізіледі, содан кейін тексеріліп, бағаланады.

• *Қашықтан оқытуға нені алуға болады:*

Бөлім бойынша оқу мақсаттарын модульдерге бөлу, уақытты үнемдеу және өлшемдеу мақсатында оқытуды алдын ала жазып алынған бағдарламалар (Bilimland, ЯУчебник, электронды оқулықтар) арқылы жүзеге асыру.

✓ **Офлайн оқыту (аудиториялық, сыныптық-сабақтық жүйе)**

Оқу бөлмесіндегі белсенді өзара әрекеттестік ортасы және оқушылардың жауабын бірден

білу, жедел кері байланыс алу мүмкіндігі.

• *Қашықтан оқытуға нені алуға болады:*

Жағымды эмоционалдық ахуалды қалай қалыптастыруға болатынын ойластырыңыз. Синхронды оқытуда – мұғалімнің бірқалыпты жағымды дауыс мәнері, сабырлы күлімсіреуі, оқытудың интербелсенді құралдарын тиімді қолдануы (Padlet, Jamboard, Trello интерактивті тақталары, Google дискідегі бірлесе қолдануға арналған құжаттар және т.б.). Асинхронды оқытуда мұғалімнің кері байланысы оқушыларды ынталандыруға және қолдау көрсетуге бағытталып, оқушылардың жұмысы туралы жағымды пікірлерден басталуы тиіс (бұл синхронды оқытуда да маңызды).

- Синхронды оқыту

Педагог пен оқушының нақты уақыт кезеңінде өзара қарым-қатынастағы оқу іс-әрекеттері.

- Асинхронды оқыту

Оқушы мұғаліммен ешқандай қарым-қатынаста болмай, білімді өз бетінше меңгереді.

Мазмұнды ұйымдастыру бойынша

✓ **Сызықтық оқыту**

Оқушы білімді әр сабақ сайын жүйелі түрде меңгереді. Білім алушылардың басым бөлігі үшін тамаша модель: біз жүруді, оқуды немесе тамақ әзірлеуді осылай үйренеміз. Алайда сіздің сыныбыңызда дарынды балалар болса, мұндай мызғымайтын құрылым оларға кедергі болып, пәнді оқуға қызығушылығын төмендетуі мүмкін.

• *Қашықтан оқытуға нені алуға болады:*

Оқу материалдарын ұсыну біртіндеп, шағын бөліктермен жүзеге асырылады (белгіленген оқу мақсатына қатысты тек ең негізгі, өзекті материалдар).

✓ **Сызықтық емес оқыту**

Оқушылардың білім алу бағыт-бағдарын өз бетінше қалыптастыруға, тақырып бойынша материалдар, ресурстар мен тапсырмалар жиынтығынан оқушының өзі жұмыс істегісі келетінін таңдап алуға мүмкіндігі бар. Мұндай оқыту келешекте студент болуға әзірленіп жүрген жоғары сынып оқушылары үшін өзекті болып табылады.

• *Қашықтан оқытуға нені алуға болады:*

Дербестендірілген оқуды ұйымдастыру үшін (саралап оқытуды ескере отырып) әртүрлі форматтағы (таныстырылымдар, бейнероликтер, мәтіндік материалдар) оқу материалдарын ұсына отырып, оқу нәтижелерін оқушының да, мұғалімнің де тексере алу мүмкіндігі (мысалы, GoogleClass немесе Teams қолдану). Ашық курстар бар оқу платформаларына сілтемелер ұсыну.

✓ **Оқу қызметін ұйымдастыру түрлері (ОҚҰТ) бойынша**

Дәстүрлі сыныптық-сабақтық оқыту жүйесінде фронталды, топтық, жұптық және жеке жұмыс түрлері қолданылады.

Синхронды оқытуда ZOOM сессияларын немесе Teams командаларын, WhatsApp және Telegram мессенджерлері арқылы топтық қоңырау шалуды қолдана отырып, топтық және жұптық жұмысты ұйымдастыруға болады. Қажет болған жағдайда жеке оқу бағыттарын ойластырып, жоғарыда аталған құралдарды қолдана отырып, оқушыларға кеңес беру арқылы қолдау көрсету.

Асинхронды оқытуда оқушыларға жұптарға немесе топтарға бірігіп жоба жұмыстарын орындап,оның ақпараттары мен нәтижелерімен мессенджер чаттарында, бірлесіп қолданылатын құжаттарда, интерактивті тақталарда өзара бөлісуді ұсынуға болады [Околесов О.П., Педагогика. 1999. № 6. с. 50-56].

Осы орайда Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу Университетінде қашықтықтан оқыту профессор –оқытушылар мен білімгерлерге , магистранттарға, докаранттарға ыңғайлы ауқымды жұмысты қамтитын оқу-әдістемелік жүйе бойынша жүзеге асырылып жатқандығын атап өтуге болады. Ол жүйеде Whatsapp, ZOOM, Telegram, Teams , Google Meet, Webex Meet бағдарламалары кеңінен қолданыс табуда.

Бұл саладағы жетістіктер Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Физика,математика және цифрлық технологиялар жоғарғы мектебінің математика кафедрасының және І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің математика және информатика кафдрасының ғалымдары, оқытушылары,магистранттары мен докаранттарының қатысуымен 2020 жылдың қазан айының 22 жұлдызында "Математика пәнін оқыту процесінде студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру" тақырыбында өткізілген ғылыми – әдістемелік семинарда (Уақыты 22.10.2020 сағат 15.00. https://meet.google.com/xda-ituq-cap Google meet) көрініс тапты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ :

1. Интернет в школе. Практикум по дистанционному обучению: Учебник /А.В.Хуторской; ИОСО РАО, -М.;2000, 304 с2.Основы дистанционного обучения: Теоретико-практический базис: Учебное пособие. Зайченко Т. П– Пб.:Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. –167с 3.ОколесовО.П. Системный подход к построению электронного курсадля дистанционного обучения // Педагогика. -1999. -№ 6. -С. 50-56.

2. URL:https://bilimdinews.kz/?p=98671

3. URL: https://bilimdinews.kz/?p=99079

ӘОЖ 373.1.02:372.8:514

ТАСБОЛАТОВА РЫСКУЛЬ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, доцент
Математика және информатика кафедрасы
Жаратылыстану факультеті
«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті» КЕ АҚ

УЙСЕМБАЕВА МОЛДИР САМАТОВНА
2 курс магистранты
Математика және информатика кафедрасы
Жаратылыстану факультеті
«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті» КЕ АҚ

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА САРАЛАП ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Түйін. Оқытуды жақсартуда оқыту мен саралап оқытудың тиімділік шарттары қарастырылып, жаңартылған білім беру мазмұны аясында саралап оқытуға дайындау жолдары анықталған.

Түйінді сөздер: деңгейлік саралау, дифференциация, саралау элементтері, фронтальды жұмыс, тәжірибе, зияткерлік деңгей, шығармашылық белсенділік.

Резюме. Рассмотрены условия эффективности обучения и дифференцированного обучения в улучшении обучения, определены пути подготовки к дифференцированному обучению в рамках обновленного содержания образования.

Ключевые слова: уровневая дифференциация, элементы уровневой дифференциации, фронтальная работа, эксперимент, интеллектуальный уновень, творческая активность.

Summary. The conditions for the effectiveness of training and differentiated learning in improving learning are considered, and ways to prepare for differentiated learning within the updated content of education are determined.

Keywords: level, differentiation, elements of level differentiation, front work, experiment, intellectual level, creative activity.

«Сабақ беру-үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер»
Жүсіпбек Аймауытұлы

Тәуелсіз ел тірегі - білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе - білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы-мектеп, ал мектептің жаны-мұғалімдердің басты міндеті, өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін қастерлейтін және оны жалпы азаматтық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде оқыту мен оқу тәжірибесіндегі заманауи басқарудағы инновациялық қадамдар мен педагогикалық тиімді әдіс – тәсілдерін тәжірибемізде қолданудың маңызы зор. Бұл бағытта оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білу, ұжымда, топтарда жұмыс істеу барысында логикалық, шапшаң есептеу қабілеттерін, сыни ойлауын, функционалдық сауаттылығын дамытып, оқушылардың алған білімдерін іске асыра білуіне, танымдық белсенділігін арттыруға және бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруға саралап оқыту әдісін қолдану ***өзекті мәселелердің*** бірі болып табылады.

Соңғы уақытта білімсаласында көптеген өзгерістер болып жатыр.Қазіргі уақытта«сабақты қалай қызықты өткізуге болады, оқушыларды қалайша сабаққа ынталандыруға болады?»,- деген сұрақ әр мұғалімді ойландырады.Жаңашыл ұстаз сабақ барысында балалардың өз бетінше, шығармашылықпен жұмыс жасауына ықпал етуі тиіс.

Мұғалім баланың оқу іс-әрекеті барысында нәтижеге қол жеткізуге көмектесуі керек екенін есте ұстап, үнеміоқушыларға қолайлы жағдай жасауықажет. Осы орайда,оқытудың тиімдіәдістерін пайдалану білім сапасын арттыруға, сонымен қатар оқушыларға өзін толыққанды тұлға ретінде тануға көмектесетіндігіне көз жеткізуге болады.

Оқушының оқу іс-әрекетінде тиімді әдісті қолдану дегеніміз-әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеретін мұғалім жұмысының ұйымдастырылуы. Бұл жағдайда ең оңтайлы әдістердің бірі - саралап оқыту әдісі. Сараланған білім беру процесінің негізгі принципі оқушылардың жеке дамуын жүзеге асыруға ықпал ету болып табылады.

Дифференциация сөзі латын тілінен (difference) шыққан және «айырмашылық», «бөлу» деген мағынаны білдіреді. Осы тұрғыдан «дифференциация» дегеніміз- оқыту нәтижесі әртүрлі дәрежеде жүзеге асатын жекеленген оқушылар тобын бөліп алу. Шындығына келгенде, дифференциация түсінігі анағұрлым терең, әрі кең ұғым.

Саралап оқытудың негізгімақсаты- әр оқушының мүмкіндіктері, қабілеттері, ерекшеліктеріне қарап деңгейлеп оқыту.

Саралап оқыту әдісін қолдану үшін:

• әр түрлі балаларды оқытудың жеке стратегияларын әзірлеп;

• оқу-педагогикалық диагностикасын жасап;

• әр оқушыға жеке кеңес беру керек.

Оқытуды саралаудың екі түрі бар: сыртқы және ішкі саралау. Ішкі саралау қабілеттері әртүрлі деңгейдегіоқушылардан құрылған тұрақты топта (сыныпта), оқу процесінде олардың жеке типологиялық ерекшеліктерін ескереді. Топтарға бөліну айқын немесе жасырын болуы мүмкін. Топтардың құрамын оқу тапсырмасына байланысты өзгертіп отыру қажет.

Сыртқы саралау дегеніміз-оқушылардың белгілі бір деңгейлері (қабілеттері, қызығушылықтары және т.б.) бойынша білім мазмұнын оқыту әдістері мен ұйымдастырушылық формалары әртүрлі болатын тұрақты топтарға бөлінуі [Ізғали Ж.І., 2019, б. 7].

Саралап оқытудағы басты мақсат әр оқушының жеке мүмкіндіктері мен сұраныстарын ескере отырып, оқушыға сапалы білім беру болып табылады.

Оқытуды саралаудың негізгі жолы ретінде топтарды біріктіру ұсынылып, яғнитоптарға біріктіру, ең алдымен, міндетті дайындық деңгейіне жету критерийі негізінде жүзеге асырылады.

Көбінесе оқушылардың үш тобы ерекшеленеді:

➢бірінші топтың оқушыларытапсырмаларды орындаудакөптеген мағлұматтар қамтылмайды, тапсырмалардың бір–екі қадамын өз бетінше жасай алады, бірақ күрделі тапсырмаларды орындау барысында біршама қиналады.Жаттығудың орындалу жолын, есептеу тәсілін іздестірмейді. Бұл топта сабаққа дайындықтарының нашарлығы, сабақтарына жиі қатыспауы салдарынан білімінде олқылықтар мен дамуында артта қалған оқушылар болуы мүмкін.

➢екінші топ оқушыларыоқу тапсырмалары туралы жеткілікті білімге ие, білімдеріноқу тапсырмаларын орындауда өз білімдерін қолдана алады. Жаңа үлгідегі жаттығуларды, күрделі тапсырмаларды орындауға көшу кезінде қиналады, күрделі (типтік емес) тапсырмаларды өз бетінше шеше алмайды.

➢үшінші топ оқушылары күрделі тапсырманы өз бетімен шығара алады, жаңа материалды өз бетінше игере алады, тапсырманы орындаудың бірнеше жолын таба алады.

Осы мақсатқа жетудеайрықшаланатын міндеттер тобын келтірейік:

• жеке тұлғаның типологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқу процесін оқушыға бейімдеу;

• топтық жұмыс барысында оқушылардың жауапкершілік сезімін және өзін-өзі бағалау қабілеттерін қалыптастыру;

• оқушылардың пән бойынша білім алуын қамтамасыз етіп, оқушылардың пәнге деген танымдық қызығушылықтарын арттыру.

• математикалық ойлауды, есептеу жолдарымен арнайы математикалық сөйлеу дағдыларын дамыту.

• оқушылардың оқу деңгейін анықтау және оны арттыруға ықпал ету.

Жұмыс барысында ұстанылатын принциптер:

• тәрбиелік оқыту мен тәуелсіздікке, өз іс-әрекеттерін жоспарлауға, шешім қабылдауға, көпшіл болуға үйрету;

• табысқа бағдарлау: әр оқушы ақылды болуға құқылы;

• дамуға бағдар: жетістікке назар аударып, қателіктерді дер кезінде түзету, олардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастырып, оны дамыту.

• ынтымақтастық: біз сіздермен біргеміз, біз проблемаларды бірге шешеміз, табыстарға қуанамыз;

Саралау элементтері математиканы оқытудың әртүрлі кезеңдерінде: жаңа материалды оқу кезеңінде; білімді бекіту кезеңінде; білімді тексеру кезеңінде қолданылады.

Сабақ оқу іс-әрекеті ұйымдастырудың әртүрлі әдістерімен сипатталады, олар: фронтальды, жеке, топтық.

Фронтальды жұмыс мұғалімнің басшылығымен барлық сынып оқушыларының бірлескен әрекеттерін,жеке жұмыс- әр оқушының жеке орындайтын оқу тапсырмаларын,топтық жұмыс 3-6 оқушыдан тұратын топтарда немесе жұпта жұмыс түрлерін қамтиды.

Математика сабағында жаңа материалды үйрену кезінде сабақты ұйымдастырудың фронтальды формасын жиі қолданған жөн. Бұл кезеңде оқушылар бір уақытта барлығына бірдей, ортақ жұмысты орындайды, бірге талқылайды, салыстырады және қорытындылайды. Осындай сәттерде бүкіл сыныппен бір уақытта жұмыс істейміз. Мұның бәрі оқушылар арасында сенімді қарым-қатынас орнатуға,оқушыларға сыныптастарының қателіктерін табуға және тұрақты танымдық қызығушылықтарын қалыптастыруға, олардың қызметін жандандыруға мүмкіндік береді. Нақты мүмкіндіктеріне байланысты оқушылар бір уақытта қорытынды жасап, шешім шығара алады, сабақ барысында әртүрлі танымдық деңгейде талқылай алады. Осыны ескере отырып, оқушылардың олардың мүмкіндіктеріне

сәйкес жауап береміз.

Оқытуды фронтальды ұйымдастыру кейде репродуктивті және шығармашылық тапсырмалар бірге жүргізіледі. Сонымен қатар, шығармашылық тапсырма барлық оқушыларды белсенді жұмысқа тартуға мүмкіндік беретін бірқатар қарапайым тапсырмаларға бөлінуі керек. Тапсырмалардың күрделілігі әр оқушының деңгейіне байланысты, оқушылардың жеке мүмкіндіктерін ескереді [Тасболатова Р., 2018, б. 35].

Сабақтың барлық кезеңдерінде, әртүрлі мәселелерді шешуде оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың жеке формасын қолданамыз; әртүрлі тапсырмаларды орындауда, жаңа білімді игеру және оларды бекітуде, өткен тақырыпты қайталауда, қалыптастырушы бағалау жұмыстарын алу барысында және т.б жұмыстарды жүзеге асыру барысында қолданып отырамыз. Жұмысты ұйымдастырудың осы формасымен әр оқушы өз бетінше орындау үшін өзінің дайындығы мен мүмкіндіктеріне сәйкес арнайы дайындалған тапсырманы таңдап алады. Оқушылар тапсырманы орындаған кезде, олардың тапсырмаларды орындау деңгейлерін бақылаймыз, туындаған қиындықтарды шешуге көмектесеміз.

Материалды бекіту кезеңінде тапсырмалар мынандай тәсілдермен беріледі:

Білімді бекітудің 1- тәсілі:

✓ жалпы тапсырмалар;

✓ дарынды және жылдам орындайтын оқушыларға қосымша тапсырмалар.

Білімді бекітудің 2- тәсілі:

Тармақталған тапсырмалар

✓ жеңіл тапсырмалар;

✓ орташа тапсырмалар;

✓ жоғары деңгейлі тапсырмалар.

Осылайша материалды бекіту кезінде деңгейлік дифференциация элементтері қолданылады, оның басты ерекшелігі оқушылардың білімі мен дағдыларына қойылатын талаптарды саралау болып табылады. Бұл деңгей барлық оқушыларға қол жетімді және қолайлы. Оның негізінде материалды игерудің жоғары деңгейлері қалыптасады (Білімді бекітудің 2 - тәсілінің орташа тапсырмасы;Жоғары деңгейлі тапсырмасы). Балалар өздерінің қажеттіліктеріне, мүмкіндіктеріне, қабілеттеріне сәйкес келетін деңгейді таңдау құқығы мен мүмкіндігіне ие болады. Әр деңгейдің тапсырмалары оқушыларға түсінікті және қиындық деңгейі белгілі болады. Тек осы жағдайда біз оқушылардың деңгейін, олардың жұмыс нәтижелері мен қызығушылығын біле аламыз. Оқушы өзі үшін белгілі бір деңгейді таңдауға құқылы, бұл оқушының сыныптағы психологиялық жайлылығына ықпал етіп, жауапкершілік пен шешім қабылдау қабілетін дамытады.Сонымен қатар мұндай жұмыста өзін-өзі бағалау қабілеті олардың тапсырмаларды қиындық деңгейіне қарай таңдау барысында қалыптасады.

Оқушылардың білімін тексеру үшін өздік және қалыптастырушы бағалау жұмыстары жүргізіледі. Оқушыларөздік және қалыптастырушы бағалау жұмыстарын орындау кезінде белгілі бір деңгейді таңдайды. Біріншісі міндетті бағдарламалық талаптарға сәйкес келеді; екіншісі-күрделіліктің орташа деңгейі; үшінші деңгейдегі тапсырмалар математикаға жоғары қызығушылық танытатын оқушыларға арналған. Бұл сараланған бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді [Әлқожаева Н.С., Ұ.Б. Төлешова, 2016, б. 90].

Оқушыға жоғары баға қою үшін оның міндетті оқу нәтижелеріне толық ие екендігіне көз жеткізу жеткілікті, яғни ол күрделі мәселелерді шеше алады. Егер тапсырмаларды орындау барысында оқушылар "1-3" –арасындағы баллды алса, онда оқушы қателіктермен жұмысты өзі немесе мұғалімнің көмегімен жасауы керек. Егер оқушы "4-6" , "7-8" немесе "9-10" деген баллға түзеткісі келсе, онда ол қателіктермен жұмыс жасауы керек . Сабақта оқушылардың оқу жұмысын бұлай ұйымдастыру әр оқушыға өз мүмкіндіктеріне, қабілеттеріне, жинақылығына байланысты алған білімдерін біртіндеп, бірақ тұрақты түрде тереңдетуге және шоғырландыруға, қажетті дағдыларды дамытуға, өз бетінше білім алу қажеттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тәжірибеде көрсеткендей, математика пәні бойыншпоқушылардың үй жұмысын орындауда айтарлықтай кемшіліктер кездеседі.

✓ үй тапсырмаларын орындау кезінде жұмыс уақытын ұйымдастыра білмеуі, қатаң белгіленген режимнің жоқтығы;

✓ оқулықпен жұмыс істеу кезінде оқушылар зерттелетін материалды жартылай механикалық оқуы, оны жеке бөліктерге бөлмей және білімді меңгеруді өздігінен бақылай алмай адасады;

✓ көптеген мектеп оқушыларының жазбаша тапсырмаларды орындауы материалды алдынала игермеуі арқылы жүзеге асырылады.

Осы кемшіліктерді жоюдың тиімді және қызықты тәсілдерінің бірі-жеке үй тапсырмасы. Оқушыларғакүрделілік деңгейі бойынша бөлінген таңдау тапсырмалары беріледі. Үшінші типтегі тапсырмалар көбінесе зерттеуге берілетін қиын тапсырмалар болып табылады. Бірінші типтегі тапсырмалар міндетті бағдарламалық талаптарға сәйкес келеді (базалық деңгей). Екінші деңгейдегі тапсырмалар бірінші деңгейдегі тапсырмалардың бір бөлігін және бірнеше жоғары деңгейдегі тапсырмаларды қамтиды [Молева Г.А..2018, с. 6-12].

Сабақ барысында сараланған оқыту әдісін қолдану арқылы мынандай нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- пәнге оң көзқарас;
- оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру;
- оқушылардың зияткерлік деңгейін арттыру;
- оқушылардың талдау жасау қабілеттерін

жақсарту;

- шығармашылық белсенділік пен дербестікті дамыту.

Қорытындылай келе, саралап оқыту-күрделі жұмыс түрі. Ол мұғалімнен қажырлы еңбекті, сабаққа шығармашылық дайындықты, оқушыларын жақсы білуді талап етеді. Оқытудың бұл әдісі бірізділік және жүйелілік тәрізді дидактикалық принциптердің жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Осы факторлардың негізінде ғана бағдарламалық материалды игеруде оң нәтижелерге қол жеткізуге, әртүрлі жеке мүмкіндіктері бар оқушылардың танымдық іс-әрекетін қалыптастыруға, олардың шығармашылық белсенділігі мен тәуелсіздігін дамыту бойынша жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкін болады.

Мақалада келтірілген материалдардың жас мұғалімдерге, магистранттарға, білімгерлерге тигізер пайдасы мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ізғали Ж.І. Жоспарлау мен оқытуда саралау тәсілдерін қолдану. Әдістемелік құрал. Атырау 2019. 7-13 бет

2. Тасболатова Р. Болашақ математика мұғалімінің құзырлылығын қалыптастырудың педагогикалық негіздері. Оқу құралы. Қарағанды 2018. 35-40 бет

3. Әлқожаева Н.С., Ұ.Б. Төлешова Білім берудегі педагогикалық технологиялар. Оқу-әдістемелік құралы - Алматы: Қазақ университеті 2016. 90-95 бет.

4. «Методика дифференцированного обучения учащихся учебному предмету «технология», Молева Г.А., Владимир 2018. 6-12 бет.

УДК 378.147.88

ТАУБАЕВА ШАРКУЛЬ ТАУБАЕВНА
Педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

БАГЛАНОВА РОЗА
2 курс магистранты
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

МАТНИЯЗОВА ДИНА ХОЖАНИЯЗКЫЗЫ
2 курс магистранты
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Мақалада оқу үдерісін жетілдіру үшін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелерін пайдалану мәселесі қарастырылған. Ресей мен Қазақстанның білім беру жүйесін дамыту тұрғысынан бағалау нәтижелерін қолданудың мүмкін бағыттары мен нысандары сипатталады.

Түйінді сөздер: білім беру мониторингі, білім алудағы жетісттікті бағалау, ақпараттандыру, аттестациялау, стратегия, оқу жетістігі, олимпиада, оқу сапасы.

Резюме. Статья посвящена проблеме использования результатов оценки учебных достижений учащихся для совершенствования учебного процесса. Рассматриваются возможные направления и формы применения результатов оценки с точки зрения развития системы образования России и Казахстана.

Ключевые слова: образовательный мониторинг, оценка образовательных достижений, информатизация, аттестация, стратегия, учебные достижения, олимпиада, качество обучения.

Summary. The article is devoted to the problem of using the results of evaluating students ' academic achievements to improve the educational process. Possible directions and forms of application of the assessment results from the point of view of the development of the education system in Russia and Kazakhstan are considered.

Keywords: educational monitoring, evaluation of educational achievements, Informatization, certification, strategy, educational achievements, Olympiad, quality of education.

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасында ұлттық білім беру жүйесін жаңғырту жалғасуда. "Білім беру жүйесін реформалау көптеген посткеңестік елдерге тән, бұл ретте Қазақстан мен Ресейдің білім беру жүйелеріндегі өзгерістер мазмұны жағынан ең жақын болып шықты" [Курмангалиева А.Ш., Абдрахманова Г.А., Вопросы образования. – 2012]. Екі ел үшін де білім беру саласында білім берудің жаңа парадигмасын іздестіру, білім беру стандарттарын, оқу орындарының түлектерін даярлау деңгейіне қойылатын талаптарды жетілдіру, әртүрлі меншік нысанындағы оқу орындарының әртүрлі типтерінің пайда болуы, білім беруді ақпараттандыру және оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді қаржыландырудың мемлекеттік емес көздерін белсенді тарту тән.

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының алдында тұрған білім беру саласындағы ең өзекті міндеттердің бірі оның сапасын бағалаудың заманауи жүйесін құру болып табылады. Қазіргі уақытта бұл жүйенің маңызды компоненттері:

– Қазақстан Республикасында – ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ), мемлекеттік аралық бақылау (2012 жылдан бастап оқу жетістіктерін сырттай бағалауға ауыстырылды), талапкерлерді кешенді тестілеу, жоғары оқу орындарын лицензиялау, аттестаттау, аккредиттеу, рейтинг және басқалар;

– Ресей Федерациясында-бірыңғай мемлекеттік емтихан (БМЕ), 9-сынып түлектерін жаңа нысандағы мемлекеттік қорытынды аттестаттау, сыртқы тестілеу және т. б.

Тәуелсіз бағалау жүйесі қалыптасқан сайын,

білім беру үдерісін жетілдіру үшін осы жүйеде жиналған ақпаратты барабар пайдалану мәселесі өзекті бола түсуде.Қазіргі уақытта білім беру жүйесінің қызметкерлері (басшылар, педагогтар), сондай-ақ білім алушылар мен олардың ата-аналары (мысалы, жеке білім беру траекторияларын құру кезінде) бағалау рәсімдерінің нәтижелерін қолдану мүмкіндіктері толық пайдалана алмауда .

Ғылыми қызмет білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және жоғары білім беру жүйесінде ғылыми, оқу және өндірістік қызметті интеграциялау құралы болып табылады.

Білім алушылардың ғылыми жұмысы олардың оқу процесінің ажырамас бөлігі болып табылады, сондықтан білім алушылардыңғылыми іс-шараларға белсенді қатысып, өздерінің шығармашылық қабілеттерін дамытып, өзіндік ғылыми процесті жүргізудің қажетті дағдыларын игеріп, ғылыми-зерттеу жұмысының заманауи әдістерін игеруі керек.

Білім алушылармен оқу жұмысының ең танымал түрлерінің бірі- гуманитарлық, әлеуметтік-экономикалық, жаратылыстану және жалпы кәсіптік бағыт бойынша өткізілетін пәндік олимпиадалар. Олимпиаданы пән деңгейінде өткізу білім алушыларды ынталандыруға және оқытылатын пәнге қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Олимпиада білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың, оқу-танымдық қызметті жандандырудың, оқу процесін қарқындату мен жетілдірудің әмбебап құралы болып табылады.

Ю.А. Тарасенконың пікірінше, " пәндік олимпиадалар-бұл дарынды студенттермен жұмыс істеудің классикалық түрі, оларды дамыту мен тәрбиелеу бойынша бірқатар маңызды міндеттерді шешуге көмектеседі. Пәндік олимпиада қатысушыларға өз білімдері мен біліктерінің деңгейін тексеруге, өздерінің кәсіби мүмкіндіктері мен бәсекелестерінің мүмкіндіктерін салыстыруға, кемшіліктері мен күшті жақтарын анықтауға, кәсіби құзыреттерді меңгеру сапасын тексеруге мүмкіндік береді" [Тарасенко Ю.А., [Электронный ресурс] // Образование и воспитание. – 2017].

Н. А. Самсикова "білім беруде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үшін білім алушылардың тәуелсіздігін және оқытушы мен оқушының өзара әрекеттесу сипатын өзгертуді талап ететін оқыту технологияларын қолдануды ұсынады, онда білім алушы осы процестің субъектісі ретінде ғана емес, мұғалім – оның ұйымдастырушысы болады».

Білім беру саласында қабылданған шешімдер көбінесе білім беру қызметтерінің сапасы туралы ақпаратпен әлсіз байланысты, дегенмен мұндай ақпаратты алу мүмкіндігі соңғы он жылда айтарлықтай өсті. Халықаралық зерттеулердің мәліметтерін қоса алғанда (PIRLS, TIMSS, PISA және т.б.) қайталама талдау үшін сирек қолданылады [Тюменева Ю. А.,/ Вопросы образования. – 2008].

Білім алушылар көрсететін білім беру нәтижелерінің мәні әлі де негізінен білім туралы құжат алу және/немесе білім алуды жалғастыру мүмкіндігі аспектісінде қарастырылады. Сонымен бірге, бағалау нәтижелерінің бұл функциясы біртіндеп төмендейді (Ресейде, мысалы, "Ресей Федерациясындағы білім туралы" федералды заңға сәйкес [Федеральный закон от 29.12.2012 № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»: (правовая база данных; электрон. ресурс)], 2013 жылдың 1 қыркүйегінен бастап күшіне енеді, орта кәсіптік білім жалпыға қол жетімді болады) және, керісінше, басқарушылық және педагогикалық шешімдер қабылдаудың ақпараттық негізі ретінде жетістіктерді бағалаудың рөлі артады.

Бағалау нәтижелерін өндірістік жоспарда кешенді және тиімді пайдалану мәселесі біздің елімізде қабылданған бірқатар стратегиялық құжаттарда көрініс тапты.

Ресей федерациясының 2013-2020 жылдарға арналған "Ресей Федерациясының Білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасында "сапаны бағалаудың нысандары мен мазмұнын дамыту білім беру жүйесі туралы ақпараттың өсуіне және нәтижесінде басқарушылық және саяси шешімдер қабылдау үшін осы ақпаратты барабар пайдалану мәселесінің шиеленісуіне әкеледі" делінген. Ол үшін Бүкілресейлік білім беру сапасын бағалау жүйесінде жинақталған ақпарат негізінде зерттеулер мен талдауларға жаңа тәсілдер қажет". Аталған құжат бойынша білім беру сапасын бағалаудың ішкі ресейлік рәсімдерінен алынған мәліметтер негізінде және халықаралық салыстырмалы зерттеулерге қатысу нәтижелері бойынша білім берудегі қажетті өзгерістер туралы ұсыныстар дайындау үшін жүйелі аналитикалық жұмыс ұйымдастырылған. Жалпы алғанда, білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі білім беру жүйесінің өзін-өзі реттеу және жекелеген институттар қызметінің негізі болуы тиіс деген пікір де бар [Распоряжение Правительства РФ от 22.11.2012 N 2148-р «Об утверждении Государственной программа Российской Федерации «Развитие образования» на 2013–2020» годы].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында "білім берудегі сапа менеджменті жүйесінің қағидаттарының бірі мониторинг нәтижелерін ескере отырып, білім беру үдерісін үнемі жетілдіру принципі болып табылады" деп атап көрсетілген [Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы // Мин-во образования и науки Республики Казахстан : офиц. сайт]. Аталған бағдарлама басқарудың ақпараттық базасы және даму жолдарын болжау түрінде білім беру мониторингінің бі-

рыңғай жүйесін енгізуді көздейді.

Қазақстан Республикасында білім берудің бірыңғай ақпараттық жүйесін ұйымдастыру және жұмыс істеу ережелері бекітілді. Бұл жүйенің мақсаты «білім беру ұйымдарын, білім беру жүйесінің басқару органдарын Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің қызметі туралы толық, сенімді және салыстырмалы ақпаратпен уақтылы қамтамасыз ету» , және жүйенің алдында тұрған міндеттер келесідей анықталған:

«1) білім беру мониторингін және білім беруді басқару жүйесін ақпараттық қамтамасыз етуді жүзеге асыру;

2) Қазақстан Республикасы Білім беру жүйесінің қатысушылары мен элементтерін сәйкестендіру;

3) білім беру ұйымдарының қызметі, қызметкерлер құрамы және оқушылардың жетістіктері туралы ақпаратты жинау және өңдеу процестерін автоматтандыру;

4) талдамалық және ақпараттық ақпаратты мақсатты ұйымдастыру:

- әр оқушыға,
- әр тәрбиешіге,
- әр білім беру ұйымы үшін;

5) Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің бірыңғай ақпараттық кеңістігін ұйымдастыру;

6) Интернетнемесе ұялы байланыс арқылы студенттердің жетістіктері туралы халықты ақпараттандыру» [Правила организации и функционирования единой информационной системы образования // Мин-во образования и науки Республики Казахстан].

Бағалау процедураларының нәтижелері бойынша шешімдер мен ұсыныстарды әзірлеу білім беруді бағалау жүйесінің ішкі компоненті ретінде заңды түрде қарастырылуы мүмкін. Бұл компонент болмаған кезде бағалау жүйесін келісілген және толық деп санауға болмайды.

Оқу мен оқытуды жетілдіру үшін білім беру нәтижелерінің сапасы туралы деректерді қолдану өте көп еңбекті қажет ететін және шығынды өлшеу процедураларының соңғы нүктесі болып табылады.Кез-келген іс-әрекет сияқты, егер кешенді тәсіл әдістемесі қолданылса, білім беру үдерісін жақсарту үшін мониторинг нәтижелерін қолдану тиімдірек болады. Басқаша айтқанда, егер мониторинг нәтижелеріне негізделген немесе осы нәтижелерді ескеретін басқарушылық және педагогикалық әсерлер білім беру сапасына әсер ететін факторлардың мүмкіндігінше толық жиынтығына әсер етсе және егер бұл әсерлер өзара байланысты болса, білім беру ұйымдары өз жұмыстарын тиімді ұйымдастыра алады.Кешенді тәсілге сүйену білім беру үдерісін жетілдіру үшін бағалау нәтижелерін тиімді пайдаланудың негізгі шарты болып табылады.

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының Білім беру жүйелерінің жұмыс істеуі мен даму үрдістерін құрайтын стратегиялық іс-қимылдар мен басқару рәсімдерін жүзеге асыру кезінде білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелерін пайдаланудың негізгі мүмкіндіктерін саралайық.

Білім беру саласында саяси шешімдер қабылдау.Әдетте, стратегиялық және ұзақ мерзімді таңдаумен байланысты саяси шешімдер ең сенімді және толық ақпаратты тартуды қамтиды. Мұндай ақпарат үлкен теріс салдарға әкелуі мүмкін қателіктер қаупін азайтады. Білім беру саласында саяси шешімдер, ең алдымен, білім беру сапасы мен қол жетімділік динамикасының тенденциялары туралы ақпаратты талдауға негізделуі керек, бұл тәуелсіз өлшеу нәтижелеріне жүгінуді қажет етеді.

Соңғы жылдары Ресей мен Қазақстанда ұлттық білім беру жүйесін дамыту стратегиясын айқындайтын құжаттар осындай нәтижелерге көбірек негізделгендігін атап өткен жөн. Қол жеткізілген өнімділік мәндерін талдау негізінде бұл құжаттар жаңа міндеттер мен мақсаттарды тұжырымдайды. Мысалы, 2011–2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2011–2015 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарында келесі көрсеткіш бар: қазақстандық орта мектеп оқушыларының халықаралық салыстырмалы зерттеулердегі PISA нәтижелері (50–55 орын), TIMSS (10-15 орын) [План мероприятий на 2011–2015 годы по реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы // Мин-во образования и науки Республики Казахстан : офиц. сайт (Электронный ресурс)].

Алайда, аймақтық деңгейде (облыс, қала, аудан) стратегиялық шешімдерді әзірлеу кезінде мұндай тәсіл әлі де қажетті мойындауға ие болуы керек.

Білім беруді дамыту бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру. Мұндай бағдарламаларды әзірлеу кезінде бағалау нәтижелері ең алдымен ағымдағы жағдайды талдау, мәселелері мен әлсіз тұстарын сипаттау, сондай-ақ бар мәселелерді тудыратын факторлар мен жағдайларды оқшаулау үшін пайдаланылуы керек. Бағалау нәтижелері нақты міндеттерді қою үшін де қажет, өйткені бұл әрекет бастапқы деңгейді ескеруді қажет етеді.

Білім беру сапасындағы өзгерістерді сипаттайтын деректер бағдарламаны іске асыру барысында жедел басқару шешімдерін қабылдау үшін негіз болып табылады. Сонымен, бұл деректер бағдарламаның тиімділігін берілген критерийлер бойынша бағалауға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесінің қызметкерлерін аттестаттау. Аттестаттау қызметкерлердің кәсіби қызметін бағалауды білдіреді. Педагог қызметкерлерді аттестаттау рәсімін регламенттейтін құжаттармен мыналар қарастырылған:

- Ресей Федерациясында-білім алушылардың

білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелерін бағалау;

- Қазақстан Республикасында-білім алушылардың оқу жетістіктері туралы, пәндік олимпиадалардың, конкурстардың, байқаулардың, жарыстардың, ойындардың жеңімпаздары туралы материалдарды, сондай-ақ педагогтің кәсіби құзыреттілігін тәуелсіз бағалау материалдарын зерделеу негізінде педагог қызметінің қорытындыларын талдамалық қорытындылау.

Аттестаттауды өткізудің басты қағидаттарының бірі ретінде оның объективтілігін арттыру екі елде де білім беру сапасын тәуелсіз бағалау жүйесінде (емтихан, ҰБТ нәтижелері, басқа да тәуелсіз бағалау рәсімдері) жиналатын деректердің рөлін күшейтуді көздейді. Сонымен қатар, білім беру сапасын сыртқы өлшеудің нәтижелерін қолдану аттестаттау процедурасын мұғалімнің кәсіби деңгейін бағалауда қарапайым, технологиялық және дәлірек етуге мүмкіндік береді.

Педагогикалық және басқарушылық құрамның жұмысын ынталандыру. Қазіргі кезеңде Ресей мен Қазақстанның білім беру жүйелері үшін педагогикалық еңбекті тиімді ынталандыру мәселелері өте маңызды болып табылады. Білім беруде жалақы белгілеудің жаңа тәсілдері оның мөлшерінің орындалатын жұмыстың сапасы мен тиімділігіне тәуелділігін білдіреді. Бұл өз кезегінде мұғалімнің жұмысын барынша объективті және нақты бағалау міндетін қояды. Білім берудегі өлшеудің заманауи әдістері, оның ішінде (және, мүмкін, көбінесе) оқушылардың оқу жетістіктерін кең ауқымды бағалау шеңберінде осы міндетті шешуге мүмкіндік береді.

Бұл ретте, біздің түсінігімізше, әңгіме жалақының оқушылардың оқу жетістіктеріне тәуелділігі туралы емес (өйткені бұл жағдайда кейбір мұғалімдердің бастапқыда "күшті", ал басқаларында бастапқыда "әлсіз" сыныптармен жұмыс істейтіндігі ескерілмейді), оқыту нәтижелерінің динамикасын сипаттайтын өлшемдер деректері туралы болуға тиіс.

Басқарудың негізгі функцияларының бірі кадрларды іріктеу және орналастыру болып табылады. Бүгінгі таңда білім беру саласындағы кадрларды конкурстық іріктеу негізінен басқарушы персоналды қалыптастыру кезінде мүмкін болады.

Білім беруде басқарушы кадрларды іріктеудің негізгі мәні-тиімді басқару қызметіне қажетті білімі мен тәжірибесі бар білім беру саласындағы басқару органдары басшыларының және білім беру ұйымдары басшыларының құрамын қалыптастыру. Дұрыс таңдау - бұл бірінші кезекте студенттердің негізгі және қосымша білім беру бағдарламаларын игерудегі жетістіктерінің деңгейін көрсететін нақты индикаторлар негізінде өлшенетін басқару процесінің сапасы мен тиімділігін арттыру міндеттеріне сәйкес келетін кадрлық тағайындауларды жасау.Басшыларды іріктеу кадр саясатының ең жауапты міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл міндетті табысты шешу үміткерлердің құзыреттілігін бағалауды көздейді.

Мұндай бағалау үміткерде басқарушылық қызметтің ұзақ тәжірибесінің болуы критерийлері бойынша іріктеумен алмастырылмауы (оның өнімділігіне қарамастан) және оның жоғары басшыларға деген адалдығымен, бір "командаға" жататындығымен және т. б. анықталмауы өте маңызды.

Персоналды іріктеудің тиімді технологиясы ретінде басқару объектісінің, мысалы, білім беру ұйымының немесе муниципалды білім беру жүйесінің жұмыс істеу нәтижелері бойынша менеджерлерді (менеджерлердің орынбасарларын) таңдау ұсынылуы мүмкін.Бұл үміткердің оған қойылатын талаптарға сәйкестігі туралы "интуитивті" түсініктерді (сонымен бірге жиі бұлыңғыр) оның кәсіби жетістіктерінің неғұрлым нақты, жақсырақ өлшенетін көрсеткіштерімен алмастыру туралы, оның ішінде оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелері де болуы мүмкін.

Оқушыларды даярлау сапасына тәуелсіз бағалау жүргізу осындай бағалау нәтижелерін лауазымдарға іріктеу үшін пайдалануға мүмкіндік береді, мысалы, мектеп директорлары басшыларының орынбасарлары немесе білім беру ұйымдарының құрылымдық бөлімшелерінің басшылары арасында. Үміткерлерді олардың жүзеге асырылған қызметінің тиімділік деңгейі бойынша іріктеу критерийлерін пайдалана отырып, жұмыс тәжірибесі олардың білім беру ұйымының немесе оның құрылымдық бөлімшесінің жұмыс істеу сапасы көрсеткіштерінің жоғары мәндеріне қол жеткізуді қамтамасыз ету қабілетін айғақтайтын кандидаттарға басымдық беру қажет.

Оқушылардың оқу жетістіктерін тәуелсіз бағалау нәтижелерін (әрине, басқа көрсеткіштермен қатар) білім беру саласында басқаруды жүзеге асыратын атқарушы билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметкерлерін қалыптастыру кезінде ескеру қажет.

Үміткердің (мысалы, директор лауазымына үміткер директордың оқу-тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары) "жауапкершілік аясына кіретін білім беру сапасының көрсеткіштерін (бірінші кезекте түпкілікті нәтижелерді, сондай-ақ осындай нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті жағдайларды) ескере отырып, білім беру саласындағы басшы лауазымдарына кандидаттарды іріктеу қағидаты білім беру мекемелері мен білім беруді басқару органдары басшыларының корпусын қалыптастыру кезінде кадр қателіктерінің қаупін азайтуға мүмкіндік береді.

Сонымен бір мезгілде, "тиімді келісімшарттарға" көшуге байланысты басшылар лауазымдарына жұмысқа қабылдау қызметтің белгілі

бір көрсеткіштеріне (ГИА, емтихан, ҰБТ және т.б. нәтижелердің өсуі) қол жеткізу міндеттемесімен жүзеге асырылуы орынды.Бұл ретте, бағалау нәтижелерін пайдаланудың басқа жағдайларындағыдай, оқытудың барлық сатыларын және міндетті оқу пәндерінің барлығын (немесе көпшілігін) қамтитын бір емес, белгілі бір өлшемдер сериясының деректері (ал соңғылары шеңберінде, мүмкіндігінше – және барлық негізгі бөлімдер) назарға алынатын тәсілді оңтайлы деп есептеген жөн. Бұл белгілі бір шешімдерді, соның ішінде кадрлық шешімдерді қабылдау кезінде бүкіл суретті көрсетпейтін өлшеу нәтижелерін қолдану қаупін азайтады.

Білім беру саласындағы жалақының одан әрі өсуі жағдайында білім алушылардың білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелері бойынша кадрлық іріктеу педагог қызметкерлерге де таратылуы мүмкін.

Білім беру мазмұны мен технологияларын түзету. Бұл бағыт оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелерін қолданудың педагогикалық аспектілерін тікелей қамтиды. Бұл әдістемелік қызметтердің, педагогтердің біліктілігін арттыру институттарының, білім беру мекемелерінің консультанттарының, өздерінің кәсіби деңгейін арттыруға мүдделі педагог қызметкерлердің өздерінің қызмет саласы. Білім алушыларды даярлау сапасын бағалау нәтижелері негізінде бұл жағдайда педагогикалық қызметтің мақсаттары, мазмұны, нысандары мен әдістері түзетіледі.

Көбінесе тиісті ұсыныстар тікелей өлшеулер туралы есептерде болады. Сонымен, Ресейдің TIMSS-2011 зерттеуіне қатысу нәтижелері бойынша сарапшылар, мысалы, ұсыныстар жасады: бастауыш мектепүшін – оқушылардың тәжірибелері мен бақылауларын жүргізу үшін білім беру бағдарламаларында оқу уақытын көбейту, негізгі мектеп үшін – жаратылыстану пәндерін оқыту тәжірибесінде егжей-тегжейлі жауабы бар тапсырмаларды кеңінен қолдану, жалпы логикалық дағдыларды дамыту және жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру [Результаты международного исследования TIMSS-2011 : пресс-релиз / Центр оценки качества образования ИСМО РАО].

PIRLS-2011 жобасын ("мәтінді оқу және түсіну сапасын зерттеу") іске асыру барысында алынған ресейліік оқушылар туралы мәліметтер зерттеушілерге, атап айтқанда, ұлдарда оқуға деген қызығушылықты дамыту үшін арнайы күш-жігердің қажеттілігі туралы, бастауыш білім беру сатысында мектеп оқушыларының өз ойларын жазбаша түрде жеткізе білу қабілетінің өзектілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Оқу үдерісінде компьютерлерді әдістемелік тұрғыдан игерудің маңыздылығы туралы, оның ішінде білім алушыларды ақпаратты алу және өңдеу үшін компьютерлерді пайдалану бойынша дербес жұмысқа қосу қажеттілігі туралы [Результаты международного исследования PIRLS-2011 : пресс-релиз / Центр оценки качества образования ИСМО РАО].

Қазақстанда оқушылардың математикалық дайындық деңгейін зерттеу (TIMSS-2007 шеңберінде) қазақстандық бастауыш мектеп түлектерінің стандартты емес есептерді талқылаудан және шешуден гөрі алған білімдерін қолдана білетіндерінің жоғары деңгейін көрсетті. Осыған байланысты, мысалы, Қазақстан Республикасындағы білім берудің жай-күйі мен дамуы туралы Ұлттық баяндаманың авторлары "бастауыш мектептегі математика курсының бағдарламаларында ұсынылған мазмұны негізінен стандартты есептерді шешу және стандарттық жағдайларда әрекет ету біліктерін қалыптастыруға бағытталған" деген қорытынды жасайды [Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан / Б.К. Дамитов, Н.Т. Ермеков, О.И. Можаева, Г.И. Головатая, Ж. К. Егимбаева, С.Ж. Ногайбаланова, Ш.А. Сулейменова, Г.П. Махметова, Т.У. Текешева. –2009].

Білім беру жүйелері мен білім беру ұйымдарының ақпараттық ашықтығын қамтамасыз ету. Қазіргі әлемде білім беру жүйелері мен білім беру ұйымдарының ақпараттық ашықтығына қойылатын талаптар артып келеді. Білім беру қызметін тұтынушылар әртүрлі білім беру мекемелері ұсынатын білім сапасы туралы ақпаратқа қызығушылық танытады. Мұндай ақпарат жеке білім беру траекториясын құру (мекемені таңдау мүмкіндіктерін, білім алу нысанын, білім беру бағдарламаларын, білім беру технологияларын ескере отырып, сондай-ақ баланың жеке оқу жоспары бойынша оқуға құқығын ескере отырып) және ашық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану үшін маңызды.

Білім беру қызметтерінің сапасы туралы ақпарат білім берумен қатар көші-қон стратегиясын жиі таңдайтын ауыл оқушылары үшін ерекше маңызға ие болуы мүмкін [Курмангалиева А.Ш., Абдрахманова Г.А., Вопросы образования. – 2012].

Білім беру сапасы туралы ақпаратқа қол жеткізу білім алушылардың, олардың ата-аналарының, жұртшылық өкілдерінің білім беру мекемелерін басқаруға қатысуының негізі, кең мағынада-білім беру жүйесінің өзін-өзі реттеуінің негізі болып табылады.Білім беру қызметтерінің сапасы туралы ең объективті және нақты ақпаратты тәуелсіз өлшеу нәтижелері ұсынады.

Қазіргі уақытта мұндай нәтижелер негізінен нақты мамандарды (әдіскерлер, мұғалімдер, біліктілікті арттыру жүйесінің қызметкерлері) талдау тақырыбы болып табылады, бірақ тиісті мәліметтер білім беру қызметін тұтынушылардың мінез-құлқын көбірек анықтауы маңызды.

Көрсетілген нәтижеге қол жеткізуге бағытталған басқа шаралардың ішінде білім алушылар

мен олардың отбасыларының тәуелсіз өлшеулер нәтижелеріне деген сенімін нығайтуға (қазір бұл сенім БАҚ-тағы кәсіби емес сынмен азаяды), сондай-ақ ақпаратты неғұрлым қолжетімді және көрнекі түрде ұсынуға (бірақ сапаны салыстыру мүмкіндігін міндетті түрде қамтамасыз ететін-аумақтар, ұйымдар, білім беру бағдарламалары арасында және белгілі бір жағдайларда педагогтар арасында) ерекше назар аудару қажет.

Білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелері туралы деректерді олардың құзыретіне жатқызылған шешімдерді қабылдау кезінде білім беру ұйымдарын басқарудың алқалы органдары (мектеп кеңестері, бақылау және педагогикалық кеңестер, ата-аналар комитеттері, білім алушылар кеңестері және т.б.) ескеруі тиіс.

Білім беру жүйесі қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және оларға кеңес беру. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелеріне педагогтердің біліктілігін арттыру жүйесінің "сезімталдығын" арттыру өзекті міндет болып табылады. Бүгінгі таңда мұғалімдердің қосымша кәсіби білім беру бағдарламаларының мазмұны тәуелсіз өлшеу кезінде алынған мектептегі білім сапасының көрсеткіштерінен оқшауланған. Мұғалімнің іс-әрекетін әдістемелік сүйемелдеу туралы да айтуға болады.Бұл мәселені шешудің ұйымдастырушылық шешімдерінің бірі оқушылардың білім жетістіктерін бағалау нәтижелері ұқсас мұғалімдерді біріктіретін білім беру топтарын құрудан тұруы мүмкін.

Консультациялар икемді технологияларды қолданумен байланысты қиын жағдайда білікті көмек көрсету үдерісі ретінде жан-жақты және объективті ақпаратты тартуды талап етеді. Оқыту мен оқудың сапасын арттыруға бағытталған білім беру қатынастарына қатысушылармен кеңесу үдерісі, егер оқушылардың оқу жетістіктерін объективті өлшеу нәтижелері қолданылса, тиімді бола алады.

Бағалау нәтижелерін ескере отырып, консультант жетекшіге, мұғалімге, оқушыға, ата-аналарға қиындықтарды қалай шешуге, нақты басқарушылық немесе білім беру жағдайындағы мінез-құлықтың тиімді сызығын анықтауға кеңес береді.

Консультациялық технологиялар және білім беру саласындағы консультациялар практикасы қазір Ресейде де, Қазақстанда да кеңінен таралуда. Консультациялық қызметтерге сұраныс олардың сапалық деңгейіне байланысты анықталады, бұл өз кезегінде консультанттардың студенттердің білім жетістіктері туралы талдамалық ақпарат (жалпы және нақты) алу мүмкіндігіне байланысты болады.

Студенттермен және олардың отбасыларымен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс. Білім беру нәтижелері көптеген зерттеулермен дәлелденген, соның ішінде салыстырмалы зерттеулер (PIRLS, TIMSS, PISA және т.б.) білім беру технологиялары мен мазмұнына ғана емес, сонымен қатар бала өмір сүретін және оқитын мектеп пен отбасылық ортаның әртүрлі сипаттамаларына байланысты.

Сонымен, PIRLS-2011-де («Мәтінді оқу және түсіну сапасын зерттеу») ата-аналардың тәрбиесі, ата-аналардың кәсіби жұмыспен қамтылуы, үйдегі кітаптардың жалпы саны, балаларға арналған кітаптардың саны, Интернетке қосылу және оқушының жеке бөлмесінің болуы баланың білім алуына ресурстар ретінде қарастырылады.Сонымен қатар, оның танымдық қызығушылығының даму деңгейі оқушының жетістіктеріне әсер етеді.

Сонымен, білім беру сапасын зерттеу нәтижелері әлеуметтік педагогтар, сынып жетекшілері, тәрбиешілер, тәрбиешілер, отбасылық қатынастар бойынша консультанттар және баланың отбасымен өзара әрекеттесетін және әлеуметтік-педагогикалық қолдау көрсететін басқа да педагогикалық және әлеуметтік қызметкерлер категориялары қолданатын кәсіби ақпараттың маңызды бөлігін құрауы керек. Бұл оқытудың тікелей нәтижелері туралы, сондай-ақ отбасы мен мектеп факторларының осы нәтижелерге қол жеткізуге қосқан үлесі туралы мәліметтерге қатысты.

Ресей федерациясының 2013-2020 жылдарға арналған "Білім беруді дамыту" мемлекеттік бағдарламасында білім беру ұйымдарының қызметіне қоғамдық рейтинг енгізу қарастырылған. Мұндай рейтингтер Ресей Федерациясының барлық субъектілерінде қалыптасуы керек. Осы бағдарламаға сәйкес білім беру ұйымдарының рейтингтері мен бағдарламаларын ашық ұсыну жеке білім беру траекторияларын құруда отбасылар мен балаларды қолдауға және ашық білім беру саласының ресурстарын тиімді пайдалануға ықпал ететін болады.

Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңына сәйкес білім беру мониторингінің компоненттері білім беру ұйымдарының қызметі жетістіктерінің рейтингтік көрсеткіштерін жүйелі бақылау, талдау, бағалау және болжау болып табылады [Закон Республики Казахстан от 27.07.2007 № 319-III «Об образовании» // Мин-во образования и науки Республики Казахстан]. Білім берудің бірыңғай ақпараттық жүйесін ұйымдастыру және оның жұмыс істеу қағидаларында осы жүйенің өңірлік белгісі бойынша ашық рейтингтік жүйенің жұмыс істеуіне ықпал етуі тиіс екендігі көрсетіледі [Правила организации и функционирования единой информационной системы образования // Мин-во образования и науки Республики Казахстан].

Тарату мақсатында үздік білім беру практикаларын іріктеу. Білім беру жүйесі жұмысының сапасын арттырудың тиімді стратегияларының бірі үздік білім беру тәжірибелерін анықтау және тарату болып табылады. Үздік тә-

жірибелерді іріктеудің ең объективті критерийі білім беру сапасын тәуелсіз бағалау нәтижелері болып танылуы керек. Осы критерийді пайдалану білім берудің тиімді жұмыс істейтін аумақтық жүйелерін және білім беру ұйымдарын олардың базасында педагогикалық және басшы қызметкерлердің біліктілігін арттыру және қайта даярлау орталықтары ретінде тағылымдама алаңдарын қалыптастыру үшін іріктеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында үздік мектептерге – "орта білім беретін үздік ұйым"арнайы гранттары беріледі. Қажетті қаражатты облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың жергілікті атқарушы органдары жыл сайын бөледі. Конкурс қорытындылары бойынша гранттар беру рейтингтік көрсеткіштер негізінде жүзеге асырылады.

Ресей Федерациясында "білім беру" басым ұлттық жобасы шеңберінде инновациялық мектептерді іріктеу тәжірибесі бар.

Үздік білім беру мекемелерін іріктеу кезінде негізгі критерий ретінде білім беру нәтижелерін талдау көзделуі тиіс.Білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелері негізінде шешім қабылдау үшін осындай нәтижелерді салыстырмалы талдау талап етіледі.Осыған байланысты білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелерін білім беру процесін жетілдіру үшін пайдалану мыналарды қамтиды:

– алынған (жиналған) деректерді басқа білім беру ұйымдары, ұлттық және аумақтық білім беру жүйелері бойынша ұқсас деректермен салыстыру (сыртқы салыстыру);

- уақыт бойынша деректердің өзгеруін талдау (ішкі салыстыру).

Жекелеген жағдайларда білім беру саласының жұмыс істеу нәтижелілігінің көрсеткіштерін басқа салалармен – мәдениет, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау және т. б. салыстыру заңды.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелерін қолдану тиімділігінің маңызды шарты білім беруді басқарудың мемлекеттік органдарынан бастап педагог қызметкерлерге дейін осындай қолданудың "енетін" сипатын қамтамасыз ету, сондай-ақ қызметтің алуан түрлі түрлері мен рәсімдерді жүзеге асыру кезінде пайдаланылатын бірыңғай немесе, ең болмағанда, өзара байланысты сапа көрсеткіштерінің (оқу жетістіктері деңгейінің) болуы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Курмангалиева А.Ш., Абдрахманова Г.А. Миграционные, карьерные и образовательные стратегии сельских школьников Казахстана // Вопросы образования. – 2012. – № 2. – С. 121–139.

2. Тарасенко Ю. А. Роль предметной олимпиады в формировании профессиональных компетенций [Электронный ресурс] // Образование и воспитание. – 2017. – № 1. – С. 50–54. – Режим доступа :https://moluch.ru/th/4/archive/52/1789/.

3. Тюменева Ю. А. Сравнительная оценка факторов, связанных с успешностью в PIRLS: вторичный анализ данных PIRLS2006 по российской выборке // Вопросы образования. – 2008. – № 4. – С. 56–80.

4. Федеральный закон от 29.12.2012 № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» // Консультант Плюс: [правовая база данных; электрон.ресурс]. – URL: http://www.consultant.ru/law/hotdocs/23125.html

5. Распоряжение Правительства РФ от 22.11.2012 N 2148-р «Об утверждении Государственной программа Российской Федерации «Развитие образования» на 2013–2020» годы //Консультант Плюс: [правовая база данных; электрон.ресурс]: [некоммерческая Интернет-версия, доступ по расписанию]. – URL:http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=%20138166;frame=11375/#04663689847530885

6. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы // Мин-во образования и науки Республики Казахстан: офиц. сайт [Электронный ресурс] URL:

7. Правила организации и функционирования единой информационной системы образования // Мин-во образования и науки Республики Казахстан: офиц. сайт [Электронный ресурс].URL:

8. План мероприятий на 2011–2015 годы по реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы // Мин-во образования и науки Республики Казахстан: офиц. сайт [Электронный ресурс]. – URL:

9. Результаты международного исследования TIMSS-2011 : пресс-релиз / Центр оценки качества образования ИСМО РАО [Электронный ресурс]. – URL: http://www.centeroko.ru/public.html

10. Результаты международного исследования PIRLS-2011: пресс-релиз / Центр оценки качества образования ИСМО РАО [Электронный ресурс]. – URL:http://www.centeroko.ru/public.html

11. Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан / Б.К. Дамитов, Н.Т. Ермеков, О. И. Можаева, Г. И. Головатая, Ж. К. Егимбаева, С. Ж. Ногайбаланова, Ш. А. Сулейменова, Г. П. Махметова, Т. У. Текешева. – Астана, 2009 // Мин-во образования и науки Республики Казахстан: офиц. сайт [Электронный ресурс]. – URL:https://www.gov.kz/ memleket/entities/edu?lang=kk

12. Закон Республики Казахстан от 27.07.2007 № 319-III «Об образовании» // Мин-во образования и науки Республики Казахстан : офиц. сайт [Электронный ресурс]. –URL:http://www.edu.gov.kz/fileadmin/user_upload/zakonodatelstvo/Zakony/Zakon_2007_goda_No_319.pdf/

УДК 378.147.88

ТАУБАЕВА ШАРКУЛЬ ТАУБАЕВНА
Педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

МАТНИЯЗОВА ДИНА ХОЖАНИЯЗКЫЗЫ
2 курс магистранты
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

БАГЛАНОВА РОЗА
2 курс магистранты
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ІС-ТӘЖІРИБЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ: ТАРИХЫ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби қызмет тәжірибесін қалыптастыруға ықпал ететін практикалық дайындықты ұйымдастырудың ерекшеліктеріне байланысты сұрақтар ашылады. Сонымен қатар кәсіби тәжірибенің қалыптасуына ықпал ететін отандық және шетелдік педагогикалық мектептерде практикалық оқуды ұйымдастырудың ерекшеліктері сипатталған. Педагогикалық жүйелер тарихындағы болашақ мұғалімдердің практикалық дайындығының орны мен рөлі туралы түсініктерді қалыптастыру мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: педагогикалық әрекет, педагогикалық практика, педагогика ұстанымдары, практикалық қызмет, кәсіби дайындық.

Резюме. В статье раскрываются вопросы, связанные с особенностями организации практической подготовки, способствующей формированию опыта профессиональной деятельности будущих педагогов. Также описаны особенности организации практического обучения в отечественных и зарубежных педагогических школах, способствующие формированию профессионального опыта. Рассмотрены вопросы формирования представлений о месте и роли практической подготовки будущих учителей в истории педагогических систем.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, педагогическая практика, принципы педагогики, практическая деятельность, профессиональная подготовка.

Summary. The article deals with issues related to the organization of practical training that contributes to the formation of professional experience of future teachers. It also describes the features of the organization of practical training in domestic and foreign teacher training schools that contribute to the formation of professional experience. The questions of forming ideas about the place and role of practical training of future teachers in the history of pedagogical systems are considered.

Key words: pedagogical activity, pedagogical practice, principles of pedagogy, practical activity, professional training.

Бұл мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби қызмет тәжірибесін қалыптастыруға ықпал ететін практикалық дайындықты ұйымдастырудың ерекшеліктеріне байланысты сұрақтар ашылады. Мәселеніңкелесі қырлары қамтылған. Олар:

- кәсіби тәжірибенің қалыптасуына ықпал ететін отандық және шетелдік педагогикалық мектептерде практикалық оқуды ұйымдастырудың ерекшеліктері;
- педагогикалық жүйелер тарихындағы болашақ мұғалімдердің практикалық дайындығының орны мен рөлі туралы түсініктерді қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

Жоғары педагогикалық білім беру жағдайындағы кәсіби педагогикалық практика мазмұны мен әдістемесі О.А. Абдуллина, В.А. Болотов, И.А. Бочкарева, З.Й. Васильева, Н.В. Кузьмина, А.И. Пискунов, П.Е. Решетников, В.А. Сластенин, Е.Н. Соловова, Н.Д. Хмель, M. Cochran-Smith, J. Elliot және басқа ғалымдардың зерттеулерінде орын алды.

Практика және практикалық қызмет ұғым-

дарына тоқталайық. Қазіргі идеяларға сәйкес, тәжірибе адам қызметінің маңызды және шешуші құрамдас бөлігі болып табылады. Әлеуметтік болмыстың негізгі тәсілі бола отырып, тәжірибе іс жүзінде практикалық іс-әрекет бола отырып, іс-әрекеттің тұтас жүйесі ретінде қызмет етеді. Тәжірибенің нәтижесі, оның түпкі мақсаты–шынайы тәжірибе болмысын өзгерту. Практикалық және теориялық әрекет тығыз өзара байланысты және өзара әрекеттеседі. Ғалымдардың пайымдауынша, практикалық іс-әрекет білімнің қайнар көзі, негізі және нәтижесіде екендігінде көрінеді. Қажет болған кезде ол теориялық белсенділікті түзетеді. Ал теория, өзкезегінде, практиканың эмпирикалық материалдарын жинақтайды, оны өңдейді және сол арқылы практиканың дамуына жаңа перспективалар ашады. Тәжірибесіз теория - өлі, ал теориясыз тәжірибе - соқыр. Адамның әлемге қатынасының жалпы заңдылығын формула арқылы білдіруге болады: практикадан теорияға және теориядан практикаға [Хмель Н.Д., 2001].

Бұл қағидалар болашақ педагогты даярлау компоненттерінің мазмұнына қатысты өткен ғасырдың педагогтары айтқан идеялардың негізін құрады. Айталық, И.Г. Песталоцци адамның табиғатына тән күштер мен қабілеттерді тәжірибе арқылы дамытуға болатындығын атап өтті; сондықтан оқыту ұстанымдарының бірі-адамның өзіндік іс-әрекеті. Сонымен қатар, практикалық жаттығулар адамның қабілеттерін дамытуға ғана емес және оның ақыл-ой, адамгершілік әлеуетін дамытуға да ықпал етеді. Тәжірибе тірі әсерлер мен бақылаулардың таптырмас көзі болып табылады.

Педагогикалық әрекетті дамыту оған тікелей қатысу арқылы ғана мүмкін болады. Бұл болашақ мұғалімнің шығармашылық даралығын қалыптастыру міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәжірибе, ол жеке тұлға мен оның өмір сүруінің бір бөлігі ретінде қабылданған іс-әрекеттің бірлігі негізінде ғана мүмкін болады. Песталоццидің идеяларын дамыта отырып, неміс педагогы Й.Ф. Гербарт педагогикалық іс-әрекеттің теориялық және практикалық компоненті арасында үйлесімді байланыс бар екенін атап өтті. Теория оқу-тәрбие тәжірибесін жүзеге асырудың негізі болып табылады. Теориялық тұжырымдарды білу, оның пікірінше, болашақ педагогикалық іс-әрекеттерді модельдеуге мүмкіндік береді. Әріптестердің тәжірибесімен танысу мұғалімнің идеяларын кеңейтеді, ал теориялық дайындық мұғалімнің жеке тәжірибесіне қарамастан кез-келген жағдайда алға жылжуға мүмкіндік береді. Педагогикалық іс-әрекетті өнер түрі ретінде игеру педагогика ғылымы мен педагогикалық әдептілікті игеруді білдіреді, нәтижесінде «әр жас пен мінезді басқара білу» қалыптасады.

Болашақ мұғалімнің теориялық және практикалық дайындығын біріктірудің маңыздылығын орыс педагогы К.Д. Ушинский атап өтті. Мұғалімнің «шеберлігі», оның пікірінше, білім беру өнерін қалыптастыра отырып, теорияны нақты жағдайларда қолданған жөн. Педагогикалық теорияның дамуы практикалық тәжірибе мен педагогикалық көзқарастың қалыптасуымен біріктірілуі керек. Педагогикалық іс-әрекеттің практикалық элементтерін игеру қажеттілігін А. С. Макаренко, В.А. Сухомлинский және т.б. атап өтті. Осылайша, өткен ғасырдың жетекші педагогтары практикалық тәжірибені болашақ педагогтарды тәрбиелеудің маңызды және ажырамас бөлігі ретінде анықтады [Ушинский К.Д., 1988].

Педагогикалық практиканың заманауи түсінігі жаңа білім беру парадигмасы аясында қалыптасады. Болашақ мұғалімдердің университеттік білім беру кезеңіндегі кәсіби дамуы мақсатты, реттелетін үдеріс болып табылады және модельденген кәсіби міндеттер мен нақты кәсіби жағдайларды қолдану арқылы білім беру мазмұны мен технологиясымен анықталады. Қазіргі педагогикалық білім берудегі теориялық және практикалық дайындықтың арақатынасының теориялық қырлары О.А. Абдуллина, Й.А. Бочкарева, А.И. Пискунов, П.Е. Решетников, В. А. Сластенин, т. б. еңбектерінде қарастырылған.

Дереккөздерді талдау білім беру үдерісінде педагогикалық практика болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың бөлігі, блогы, модулі, элементі ретінде қарастырылатындығын анықтауға мүмкіндік берді; мақсаты бойынша - теориялық және практикалық дайындықты біріктіруді қамтамасыз ету, педагогикалық ойлауды қалыптастыру құралы, кәсіби әрекет элементтерін игеру құралы, нақты білім мен дағдыларды меңгеру құралы, кәсіби әрекетті өзі үшін сынап көру құралы ретіндеқарастырылады [Абдуллина О.А., Загрязкина Н.Й., 1989].

Бұл ретте педагогикалық практиканы білім беру жүйесінің нақты жағдайларында кәсіби қызмет міндеттерін шешу бойынша мұғалімдердің практикалық әрекеті ретінде және педагогикалық практиканы білім беру бағдарламаларын игеру кезеңі және болашақ мұғалімдердің оқукәсіби әрекетінің түрі ретінде ажырату керек.

Қазіргі зерттеушілер педагогикалық практиканың келесі негізгі қызметтерін ажыратады (О.А. Абдуллина, В. А. Сластенин, Г.М. Коджаспирова және Л.В. Борикова):

- студенттердің педагогикалық процестің ырғағына, студенттерге, жалпы білім беру ұйымындағы қатынастар жүйесіне үйрену үдерістерін көрсететін ***бейімделу функциясы***;
- болашақ педагогтардың теориялық білімдерін тереңдетуге және қолдануға және педагогикалық дағдылар мен дағдыларды, сондай-ақ педагогикалық сананы қалыптастыруға байланысты ***оқыту функциясы***;
- педагогикалық ойлауды дамытуды, олардың танымдық және шығармашылық белсенді-

лігін, компенсаторлық дағдыларды, кәсіби қабілеттерін дамытуды қамтитын болашақ педагогтардың жеке басының өзін-өзі танытуына негізделген ***дамыту функциясы***;

■ кәсіби міндет сезімі, балаларға деген сүйіспеншілік, жауапкершілік, мәселелі педагогикалық жағдайларда шыдамдылықтың көрінісі, қарым-қатынас мәдениеті және т. б., өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін қалыптастыру сияқты кәсіби және жеке қасиеттерді қалыптастыруға қатысты ***тәрбиелік функция***;

■ дамыған дағдылар мен жеке қасиеттерді жетілдіру динамикасын көруге, педагогикалық әрекетке дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін ***диагностикалық функция***.

Демек, педагогикалық практика болашақ педагогтардың кәсіби дамуы үшін үлкен әлеуетке ие. Алайда, зерттеулерде көрсетілгендей, педагогикалық білім беру тарихында бұл әлеует осы уақытқа дейін толық пайдаланылмады.

Тәжірибені талдау бүкіл кезеңде кеңестік педагогикалық білім беру теориялық зерттеулер мен оларды нақты білім беру үдерісінде әлсіз байланыспен сипатталғанын көрсетті [Абдуллина О.А., 1990]. Бұл педагогикалық практика жүйесін дамытуға да қатысты. Болашақ педагогтарды теориялық даярлаудың олардың кәсіби және жалпы еңбек практикасымен тығыз байланысы қажеттілігін үнемі атап көрсетуге қарамастан, теориялық дайындықты кеңестік мектептегі практикамен үйлесімді үйлестіру жүйесі толық дамымаған (О.А. Абдуллина, И.А. Бочкарева, А.И. Горняцк, В.А. Сластенин).

Кеңес Одағының педагогикалық оқу орындарында педагогикалық практика кеңестік педагогикалық мектептің алғашқы жылдарынан бастап ұйымдастырыла бастады (кесте1).

1-кесте. Кеңестік педагогикалық мектептегі педагогикалық практика құрылымының ұйымдастырушылық ерекшеліктері (XX ғасырдың 20-80 жж.)

Кезең	Құрылым	Педагогикалық практиканың түрі	Негізгі мазмұны
1920 жж	2 курс студенттері сабақтан тыс уақытта аптасына 4 сағат;	Педагогикалық практика	Оқушыларды және жалпы педагогикалық үдерісті бақылау
	3 курс - аптасына бір күн, 2 сағат;		сабақтарды бақылау, пәндік үйірмелерге басшылық ету
	4 курс - аптасына бір күн, 3 сағат		мамандық бойынша сынақ сабақтары
1930 жж	3 курс -4 апта; 4 курс-4 Апта	оқу-тәрбие практикасы	бақылау, зерттеу, сабақтар
1940-50 жж	2 курс 4 апта	қоғамдық-саяси тәжірибе, пионерлік практика	жеке жоспар бойынша: әңгімелер, экскурсиялар, т.б
	3,4 курс - 12 апта	бірыңғай оқу-тәрбие жұмысы	оқу міндеттері мен тәрбие қызметтерін орындау
1975-1984 жж	1-3 курс - аптасына 2 сағаттан	қоғамдық-педагогикалық жұмыс	ұйымның және басшылықтың қоғамдық жұмысына қатысу
	3 курс-4 апта	жазғы педагогикалық практика	оқушылардың еңбегі мен демалысын ұйымдастыруға қатысу
	4 және 5 курс-6 және 7 апта	оқу-тәрбиелік практика	пән мұғалімі мен сынып жетекшісінің қызметін орындау
1984-1992 жж	1-3 курс-12 апта	үздіксіз педагогикалық практика	ағымдағы оқу-тәрбие жұмысына қатысу
	4 курс - 6 апта	оқу-тәрбие практикасы	пән мұғалімі мен сынып жетекшісінің қызметінорындау
	5 курс - 7 апта	Педагогикалық практика	пән мұғалімі мен сынып жетекшісінің қызметін өз бетінше орындау

Педагогикалық практика құрылымының дамуы бірнеше бағытта өтті:

- білім беру ұйымдары базасында студенттердің практикалық әрекеттің ұзақтығын арттыру;
- студенттерді алғашқы кәсіби дайындық кезеңінен практикаға енгізу;
- практиканттардың қызметтерін кеңейту, олардың іс-әрекетінің мазмұнын практикада күрделендіру;
- практика түрлерін саралау.

Кеңестік Жоғары педагогикалық мектепте педагогикалық практиканың дамуын талдау оны ұйымдастырудың келесі ерекшеліктерін бөлуге мүмкіндік береді:

- практиканың әртүрлілігі (қоғамдық-педагогикалық, пионерлік, жазғы, оқу-тәрбиелік, тағылымдамалық, үздіксіз практика);

- педагогикалық практиканы ұйымдастырудың теориялық және практиканың базасының өзара байланысының әлсіздігі және оның ЖОО-ның нақты білім беру үрдісінде іске асырылуы;

- болашақ педагогтардың жұмыс мазмұнындағы назардың өзгеру жиілігі (оқытуға немесе тәрбиелеуге бағытталған міндеттердің басым болуы, олардың нашар үйлесуі);

- педагогикалық практика үдерісінде болашақ педагогтардың іс-әрекет түрлерінің біртіндеп күрделенуі, оның көлемі мен ұзақтығының артуы;

- практиканттар әрекетінің мазмұнын анықтау тәсілдеріндегі функционализм;

- болашақ педагогтардың педагогикалық практикасына әдістемелік басшылық сапасын қамтамасыз ету мәселелеріне аз көңіл бөлінеді.

А.И. Пискунов атап өткендей, болашақ педагогтардың практикалық дайындығының маңыздылығын түсінуіне қарамастан, кеңестік педагогикалық білім беруде оқу-тәрбие практикасы жүйесі қалыптаспаған, бүгінде ол пәндік-әдістемелік деп түсініледі, жалпы, 80-жылдардың аяғында педагогикалық практика бағдарламаларын белгілі деңгейде байытуға және жетілдіруге қарамастан, О.А. Абдуллина олардың функционализммен, практика мазмұнының әртүрлі жақтары арасында бірліктің болмауымен, педагогикалық практиканы басқарудың жеткіліксіз дамыған компонентімен және оның теориялық курстардың мазмұнымен байланысымен ерекшеленеді деп тұжырымдайды [Хмель Н.Д., 2001] [Пискунов А.И., 2001].

90-шы жылдардағы болашақ педагогтарды даярлауды ұйымдастыру өзгерістер мәнмәтінімен анықталды, олардың ішінде:

1) комсомол және студенттік өзін-өзі басқару рөлінің әлсіреуі,

2) білім беру мекемелеріндегі қоғамдық жұмыстарды тоқтату,

3) негізінен мектепте студенттердің практика аймағын оқшаулауы,

4) педагогикалық практиканы қоса алғанда, психологиялық-педагогикалық пәндер блогына бөлінетін уақытты қысқарту,

5) төменгі курстарда пассивті тәжірибенің жоғалуы,

6) студенттердің педагогикалық практикасын әдістемелік басқаруға бөлінетін сағаттар санын азайту және т. б.

Осылайша, кеңестік кезеңде педагогикалық практика болашақ педагогтарды теориялық оқыту мен олардың оқу орындарындағы өзіндік жұмысы арасындағы байланыстырушы буын ретінде түсінілді. Оған кәсіби әрекеттің білімін, іскерлігін және дағдыларын тереңдету, педагогикалық ойлауды, танымдық шығармашылық белсенділікті, мұғалімнің жеке басының кәсіби-педагогикалық қасиеттерін дамыту, сондай-ақ педагогикалық әрекетке кәсіби жарамдылығы мен дайындығын диагностикалау бойынша функциялар берілді.

Болашақ педагогтарды кәсіби даярлау үдерісінде практиканы тағайындау өте терең зерделенген (О.А.Абдулина, Е.Л. Белозерцев, В.А. Болотов, З.Й. Васильева, Г.М. Коджаспирова, П.Е. Решетников, В. А. Сластенин, Н.Д. Хмель т. б.), соңғы уақытта педагогикалық практиканың маңызы айтарлықтай қайта қарастырылуда, студенттерді дайындауда оны пайдалану резервтері белсенді түрде қарастырылуда.

О.А. Абдуллина, В.Л. Сластенин, И.Ф. Харламов, В.Л. Горленко педагогикалық практиканы студенттердің алдағы іс-шараларға кәсіби дайындығының барлық аспектілерінің жүйелік факторы ретінде қарастыруды ұсынады. Бұл ретте зерттеушілер Ресейде және шет елдерде қолданыстағы нұсқаулықтар мен түрлі әдістемелік құралдарда практика мақсатын қою мәселесін қарастырудың ғылыми негізділігі мен тереңдігінің жеткіліксіздігін көрсетеді [Сластенин В.А., Москва, 2000].Сондай-ақ, болашақ педагогтарды практикалық даярлаудың басқа аспектілері бойынша отандық және шетелдік зерттеушілер шешетін ұқсас мәселелер атап өтілді.

Шетелдік жоғары оқу орындарының тәжірибесіне жүгіну бұл жерде педагогикалық практиканың кемшіліктері де байқалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді [Bail D.,& Cohen D., San-Francisco, 1999]. Олар:

- педагогикалық практиканың толық тұжырымдамасының болмауы;

- педагогикалық зерттеудің рөлін жете бағаламау және болашақ педагогтардың практикалық дайындығының маңыздылығын қайта бағалау;

- барлық оқу жылдарында әр түрлі студенттер үшін педагогикалық практика мазмұнын саралау;

- жоғары оқу орындарының оқу жоспарлары мен бағдарламаларындағы айырмашылықтар, олардың әрқайсысы мұғалімнің кәсіби дайындығының мазмұнын анықтауы;

- педагогикалық практиканың теориялық курстардың мазмұнынан айтарлықтай алшақтығы;

- практиканттардың қызметін басқару бойынша жұмыстың негізгі ауырлығын мектеп қызметкерлеріне ауыстыру.

Деректерді талдау отандық және шетелдік жоғары оқу орындарының болашақ педагогтардың теориялық және практикалық даярлығын ұштастырусаласындағы ұқсас мәселелерді

шешудің алдында тұрғанын айғақтайды. Сонымен қатар, педагогикалық практика жеке тұлға әрекетінің әртүрлі салаларына әсер ете отырып, болашақ педагогтардың кәсіби дамуында айтарлықтай әлеуетке ие және оларды белгілі бір жағдайларда жүзеге асырады, олар:

- практика үдерісінің құрылуымен (кезеңділік, үздіксіздік, теория мен практиканың өзара байланысы, алдыңғы тәжірибеге сүйену, заманауи технологияларды пайдалану және т. б.).);

- студенттердің осы үдерістегі басшылыққа алатын ұстанымымен (белсенділік, дербестік, рефлексия және т.б.).);

- осы үдерістің субъектілері арасындағы қатынастармен (қолдау, қолдау, кеңес беру және т.б.).

Педагогикалық жүйелер тарихында білім беру үдерісінің бөлігі ретінде педагогикалық практиканы ұйымдастырудың үш моделі қалыптасты (кесте2).

2-кесте. Болашақ мұғалімдердің педагогикалық практикасын ұйымдастыру модельдері

Көрсеткіштер	қиылысатын модель concurrent model	сериялық модель consecutive model	аралас модель
Модельдер	Бұл модель практиканы бүкіл оқу кезеңінде ұйымдастыруды, оны теориялық сабақтармен алмастыруды қарастырады.	ол алдымен әрекеттің теориялық негіздерін, содан кейін семинарлар мен тренингтерді (нақты жағдайларды модельдеу) игеруді, ал дайындықтың соңғы кезеңінде-ұзақ уақыт практиканы қамтиды.	бұл практикалық дайындықтың басқа екі моделінің сипаттамаларының үйлесімі
Мемлекеттер атауы	КСРО, Дания, Нидерланды, Эстония, Польша, Словакия, Германия және т.б.	Испания, Исландия, Болгария, Франция, Австрия, Италия, Люксембург және т. б.	Португалия, Ұлыбритания, Швеция, Финляндия, Норвегия, Исландия және т. б.

Кеңестік педагогикалық университеттерде педагогикалық практиканы ұйымдастырудың бұрын ұсынылған жүйесі қиылысатын модельдің мысалы болып табылады. Дәйекті модель аясында болашақ педагогтардың практикалық дайындығын ұйымдастыру оқу үдерісінде теориялық және практикалық кезеңдерді дәйекті түрде біріктіруді қамтиды:

1 - ші фаза - тренингтер және шағын жаттығулар түрінде мектеп тәжірибесін қамтитын теориялық дайындық,

2-ші фаза - ұзақтығы 15 айдан 18 айға дейінгі практикалық курс, ол "мұғалім болуға кандидат" немесе практикадан өтуші ретінде жұмыс орнында практикадан өтуді білдіреді.Оқытудың бірінші кезеңінде практикалық дағдыларды игеру студенттермен белсенді қызметін ынталандыру арқылы жүзеге асырылады. Студенттік және пәнаралық семинарлар, шағын тренингтер, жобалау қызметі және модельдеу сияқты әдістер кеңінен өткізіледі.

Педагогикалық даярлықтың екінші кезеңінде – педагогикалық практикаға ерекше мән беріледі. Мұнда үш кезең ерекшеленеді: кіріспе кезең, теориялық семинарлар және бір-бірімен үйлесетін тәжірибелік оқыту. «Жұмыс орнында» соңғы тәжірибе барысында практикант білікті әріптестер сияқты жұмыс істейтін кәсіби маман ретінде қарастырылады. Педагогикалық әрекет-барысында екі санатының режимі іс жүзінде еш айырмашылығы жоқ [The teaching profession in Europe., Eurydice, 2004].

Көптеген елдерде практиканттан жұмыс істейтін білікті мұғалімдермен бірдей кәсіби шеберлік деңгейі күтіледі. Алайда, біріншіден, олардың шеберлігін арттыру саласында көп күш қажет.

Практикант әрекетінің мазмұнына: сабақтарды ұйымдастыру және дайындау; ағымдағы және есептік құжаттаманы жасау; топтық жұмысқа қатысу; сабақтан тыс шараларды жүргізу және оларға дайындық; мектептен тыс қызметке қатысу; кеңестерге, өндірістік оқытуға және халықаралық жобаларға қатысу кіреді. Практикант әрбір практикадан өтуші студентке бекітілетін куратормен (консультантпен) тұрақты түрде консультация алады. Практиканттың дербестік дәрежесі әртүрлі. Практиканттың жұмыс жүктемесі оқу жүктемесінің көлемі, оқытушылық және оқудан тыс қызмет кестесі айқындалған келісімшартпен немесе арнайы ережелермен айқындалады.

Практикалық жұмыстан басқа, практикадан өтуші студенттер оқуын жалғастыруы керек. Оқыту семинарларына, конференцияларға, студияларға және т.б. қатысуға міндетті, бұл тағылымдама аяқталған кезде оқылады. Бұл оқу сессиялары тыңдаушылардың өзгеретін қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін икемді түрде ұйымдастырылған. Оларды университеттер ұйымдастырады. Студенттерге кездесулер тақырыбын немесе қиындық тудыратын іс-әрекет мәселелерін анықтау құқығы беріледі.

Кейбір елдерде (мысалы Люксембург) практикант жұмысының мазмұнына ғылыми зерттеу жүргізу де кіреді.Практиканттың жұмыс сапасы талап етілетін біліктілікпен салыстыру арқылы айқындалады. Дайындық деңгейін көрсету тәсіл-

дері елдер бойынша ерекшеленеді және сынақ сабақтарын, ауызша (жазбаша) жұмыстарды, тестілерді, қорытынды жұмыстар және т.б. қамтиды [The teaching profession in Europe., Eurydice, 2004]. Осылайша, қазіргі білім беру үдерісі теориялық және практикалық оқытуды біріктірудің әртүрлі формаларын қамтиды. Болашақ педагогтардың практикалық дайындығын дамытудың жалпы бағыты педагогикалық практиканы ұйымдастырудың аралас моделінің сипаттамаларын қалыптастыруға бағытталған. К.М. Эвертсон атап өткендей, мұғалімдердің кәсіптік білім беруді дамытудың жетекші тенденцияларының бірі-студенттердің мектепте өткізетін уақытын көбейтуге әкелетін мектеппен тығыз қарым-қатынасқа негізделген дайындықтың практикалық компонентін күшейтуге бағдар беру. Болашақ педагогты даярлаудың негізгі көзі және қозғаушы күші болашақ іс-әрекеттің тәжірибесін жинақтау үдерісінде өзінің өзін-өзі сезінуі болып табылады.

Зерттеулерде қазіргі педагогикалық университетте педагогикалық практика теориялық оқытуға қатысты өз позициясын жоғалтқаны атап өтілді. М.Н. Бурмистрованың пікірінше, жағдайды практиканың үздіксіздігін қамтамасыз ету және болашақ педагогтарды педагогикалық қолдау-сүйемелдеудің жобалары мен технологияларын енгізу арқылы оның нәтижелілігін арттыру есебінен түзетуге болады.

Үздіксіз педагогикалық практика болашақ педагогтардың оқыту пәні бойынша іргелі даярлықты талап етпейтін және оқытудың бастапқы кезеңінде (ұйымдастырушылық, коммуникативтік, диагностикалық және т.б.) іске асырылуы мүмкін кәсіби әрекет міндеттерін шешу дағдылары мен машықтарын біртіндеп меңгеруін көздейді. Содан кейін, бекітілген дағдылар мен шеберліктер негізінде пән мұғалімінің арнайы кәсіби міндеттерін жүзеге асыру үшін қажетті дидактикалық дағдылар кешені дамиды.Қазіргі жағдайда педагогикалық практиканың үздіксіздігін қамтамасыз етудің дәстүрлі тәсілдері өзгеруде.

Ғалымдар білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының өзара іс-қимылын неғұрлым тығыз етуге шақырады: ЖОО мен мектептің интеграциясы болашақ педагогтардың кәсіптік-педагогикалық даярлығының мазмұнын неғұрлым серпінді жаңартуға мүмкіндік береді; жалпы білім беретін мектеп пен кәсіптік білім беру мекемесі болашақ педагогтың кәсіби дамуының бірыңғай білім беру кеңістігі ретінде әрекет етуі тиіс. Мұндай практикалық дайындықты ұйымдастыруды жүйелі түрде қарастыру тәжірибе моделінде ұсынылған. Онда педагогикалық практиканың білім беру кеңістігіне болашақ педагогтың кәсіби дамуы әр түрлі, бірақ қосымша бағыттар бойынша жүзеге асырылатын жалпы білім беретін мектеп пен кәсіптік білім беру мекемесі кіреді. Жоғары оқу орындарының жанынан базалық мектептер құру, педагогикалық шеберханалар ашу, лицей сыныптарын құру тәжірибесі осы идеялардың өнімділігі туралы куәландырады.

Деректер мектептің нақты жағдайында тікелей практикалық іс-әрекетке кіріспес бұрын болашақ педагогтар оқу міндеттерін кәсіби міндеттерге аударуды үйренуі керек екенін көрсетеді. Білім беру әрекетінен кәсіби қызметке ауысу моделін А.А. Вербицкий ұсынады. Мәтінмәндік оқытудың авторлық технологиясы болашақ кәсіби әрекеттің пәндік және әлеуметтік мазмұнының символдық құралдары тілінде модельдеу негізінде құрылады. Оқу проблемалары, міндеттері мен жағдайлары жүйесінде оқыту барысында барған сайын кәсібилендірілетін кәсіби мәселелер, міндеттер мен жағдайлар жүйесі ұсынылған. Болашақ педагогтар кәсіби іс - әрекет тәжірибесін алдымен нақты педагогикалық үдерісті еліктейтін, нақты іс-әрекетке жақын модельделген жағдайларда-семинарларда ала бастайды, содан кейін мектепте нақты білім беру үдерісінде практикалық іс-әрекеттерді жүзеге асырады [Вербицкий А.А., 1991].

Осылайша, қазіргі тәжірибеде практикалық дайындықтың әртүрлі формалары қолданылады - семинарлар, практикумдар (дисскуссия, пікірталастар, іскерлік ойындар және кәсіби жағдайларды модельдеу) және білім беру мекемесіндегі практикалық іс-шаралар. Қазіргі заманғы жоғары оқу орындары практикаларының бағдарламалары сондай-ақ практикалық кәсіптік машықтар мен дағдыларды қалыптастыру жөніндегі практикумдарды болашақ мұғалімдерді практикалық даярлау жүйесіне қосуды көздейді.

Болашақ педагогтардың кәсіби дағдылары мен шеберліктерін дамытуға педагогикалық практиканың жетекші әсері көптеген зерттеулерде негізделген.Кәсіби педагогикалық біліктер жүйесін қалыптастыру бағдарламасы концентрлік қағидатқа, әр топтың біртіндеп күрделенуіне және дамуына, әр шеберліктің көлемін кеңейтуге негізделген. Оқытудың әр кезеңінде болашақ педагогтарда жеке дағдылар емес, олардың жүйесі қалыптасады, бірақ мазмұны мен деңгейіәртүрлі [Абдуллина О.А., 1990].

Болашақ педагогтар іс жүзінде шешетін кәсіби міндеттердің күрделенуі бірнеше жолмен мүмкін: міндеттер тізімін кеңейту, оларды игеру деңгейіне қойылатын талаптарды арттыру және оларды жүзеге асыру шарттарын өзгерту.Болашақ педагогтарды негізгі мектептің білім беру үдерісінің әртүрлі кезеңдеріне қосу осы нұсқаларды жүзеге асыруға жағдай жасайды. Н.Е. Бурлакованың педагогикалық практикасының болжамдық моделінде (Липецк, 1999) кәсіби дағдыларды қалыптастыру жүйесін құру бойынша ұсыныстар ұсынылды "...тәжірибенің барлық кезеңдеріндегі мақсаттардың бірлігі және соны-

мен бірге әр кезеңдегі практикалық дайындық міндеттерін ажырату, олардың тығыз өзара әрекеттесуі және біртіндеп күрделенуі".

Педагогикалық практиканы кезеңдер жүйесі ретінде құру кәсіптік мектепте практикалық оқытуды ұйымдастыруда жалпыға бірдей қабылданған тәсіл болып табылады.Алайда болашақ педагогтардың кәсіби дамуы үшін практикалық қызметке қатысу жеткіліксіз. Бұл үдерісті түсіну мен басқаруды қамтамасыз ету қажет. Ол үшін педагогикалық практика заманауи білім беру үдерісінің талаптарына жауап беруі, болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін инновациялық-рефлексивті технологиялар негізінде құрылуы керек.

Шетелдік зерттеулерде практиканы ұйымдастырудың заманауи технологиялары мұғалімнің білім көзі ретінде емес, өзіндік кәсібиліктің жасаушысы және оқушының жеке басының өзін-өзі анықтауы мен өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдай жасаушы ретіндегі рөлін жаңа түсінумен байланысты екендігі баса айтылған. Сондықтан оқыту әдістерінің едәуір бөлігін инновациялық әдістер алуы керек; ал практикалық дайындықтың формалары мен әдістері студенттердің жеке мүдделерін, микро-күйзелістердегі психологиялық климатты, сондай-ақ оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынасты алқалы, тепе-тең өзара әрекеттесу деңгейінде бұрынғыға қарағанда мұқият ескерумен байланысты.

Жеке тұлғаның кәсіби дамуының жетекші шарттарының бірі-басқа адаммен, қоғаммен өзара әрекеттесу. Жоғары білім беру жүйесінде болашақ педагогтардың кәсіби қызмет тәжірибесін игеруде оқытушыға ерекше рөл беріледі. Студенттер мен оқытушылар, әдіскерлер арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесін қарастыру оған деген қызығушылықтың және тақырыптық зерттеулердің (М.Н. Бурмистрова, Т.Д. Барышева, ЕЛ, Гошева, В.И. Коротков, E.S. Maleski, E. Kingston-Mann, E. Jacob, S. Jacobson, т.б.) бар екендігін көрсетті. Қазіргі білім беру үдерісінде студенттермен қарым-қатынас студенттердің субъектілігін қалыптастыру үшін жағдай жасауы керек екендігі анықталды.Тақырыптың негізгі сипаттамалары ретінде белсенділік, мақсат қою және рефлексия қабілетімен байланысты сана, таңдау еркіндігі және ол үшін жауапкершілік, бірегейлік ерекшеленеді. Субъектілік адамның өзіне тұлға ретінде қатынасын білдіреді және осы атрибуттарды мойындаумен және осы танудан туындаған әрекеттерді орындаумен байланысты. Студенттердің білім беру тәжірибесі - білім беру жүйелерімен, оның субъектілерімен, мақсаттарымен, білім беру тәсілдерімен өзара әрекеттесу нәтижесінде алынған білім, білік, қарым-қатынас, сезім, құндылықтар тәжірибесі-болашақ педагогтың субъектілік позициясын көрсетудің маңызды өрісіне айналады. Болашақ педагогтың кәсіби дағдыларын дамытуға бағытталған оқытушылар мен студенттердің өзара іс-қимылының мазмұны мен сипаты ерекше мәнге ие.

Н.Ф. Радионованың дамып келе жатқан өзара әрекеттесу туралы идеяларына сүйене отырып, біздің зерттеу мәселеміздегі осындай өзара әрекеттесудің ерекшеліктері анықталды. Жеке кәсіби қалыптасу үдерісінде студент пен оқытушы бір-бірін толықтырады. Олардың өзара іс-қимылы тараптардың теңдігін, өзара тілектестік пен құрметтеуді көздейтін әріптестік сипатында болуға тиіс. Мұндай өзара әрекеттесуді ұйымдастырудың қажеттілігін қазіргі ғалымдардың зерттеулері көрсетеді (И.С. Батракова, З.И. Васильева, Е.Н. Волкова, В. А. Козырева, Н.Е. Щуркова).Субъект-субъектілік өзара әрекеттесу рефлексия үдерісін жандандыруға, студентті кәсіби тәжірибені байытуға ынталандыруға арналған. Болашақ педагогтардың тәжірибесі ерекше назар аудару және өсіру нысанына айналуы керек. Ол үшін тиісті жағдайлар жасау қажет, олардың арасында білім беру үдерісіне қатысушылардың субъектілігі жетекші шарт болып табылады.

Қазіргі жағдайда студент пен оқытушының дәстүрлі рөлдік өзара әрекеті жеке тұлғалардың өзара әрекеттесуімен толықтырылып, байытылады. Оқытушының білім беру әрекеті өзінің субъективтік ұстанымын ашумен қатар болашақ педагогтардың субъективтік ұстанымын жаңа білім беру технологияларымен дамытуды ынталандыру қажеттілігімен толықтырылады. Демек, субъектілік өзара әрекеттесуді ұйымдастыруда оқытушыға ерекше рөл беріледі; оның міндеті - басқа субъектінің - болашақ педагогтың қызметін ұйымдастыруда көмек, қолдау.Практикалық қызметте болашақ педагогтарды педагогикалық қолдау кеңес беру түрінде жүзеге асырылуы мүмкін.

"Кеңес беру" термині дәстүрлі түрде оқушының сұрақтарынан туындайтын "жұмсақ" нұсқаулық ретінде түсіндірілетін контексте қолданылады. Кеңес берушінің міндеті-студентке проблемалық жағдайды оның бастамасы бойынша шешуге көмектесу. Бұл ұстаным тартымды, өйткені студенттің кеңес беру қажеттілігі оған өз іс-әрекетінің қайнар көзі ретінде сезінуге, өзі үшін және өз қызметінің нәтижесі үшін жауапкершілікті сезінуге мүмкіндік береді. Мұғалім кеңесші нақты мәселені шешуге бағытталған; ол өзі болжай алатын дайын шешімді біледі немесе мәселені шешудің жолын көрсететін қызмет тәсілдерін біледі. Мұғалімнің осы ұстанымдағы басты мақсаты-болашақ мұғалімдерді оқуға үйрету. "Педагогикалық практика мұғалімнің кәсіби өсуінің қайнар көзіне айналады, ол құрылымдық талдаудың объектісі болып табылады: оқшауланбаған практика пайдасыз және уақыт өте келе дамуға емес, мұғалімнің кәсіби тоқырауына әкеледі" (М.Уолес).

Тәжірибе көрсеткендей, жеке ғана емес, со-

нымен қатар топтық кеңестер де тиімді. Бұл ретте, бірлі-жарым консультация студенттердің қиындықтарын жоюға және шешуге ықпал етпейді. Әсер практиканың барлық кезеңінде ұсынылатын консультациялық қызметтердің қисынды өзара байланысты және дәйекті сериясымен ғана қамтамасыз етіледі.

Осылайша, педагогикалық практика жағдайында кәсіби даму процесінде студенттер мен әдіскер мұғалімдердің субъективті-субъективті өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету қажет екендігі анықталды.Жоғары оқу орындарының тәжірибесін талдау практикалық оқытуды ұйымдастыру кезінде қазіргі заманғы білім беру технологияларын пайдалану болашақ педагогтардың субъективтілігін қалыптастыру үшін жағдай жасауға ықпал ететінін көрсетеді.

Сонымен, көп деңгейлі педагогикалық білім беру тұжырымдамасы аясында (П.А. Анисимов, М.Н. Костикова, В. А. Колобков, П.К. Одинцов, А.И. Панарин, Т. В. Тальникова, А.Л. Тряшщына, В. С. Ямпольский), білім беру бағдарламаларын құрудың блок-модульдік қағидасы ұсынылған. Педагогикалық практика білім беру процесінің, кәсіби дағдыларды дамыту үдерісінің және студенттердің болашақ кәсіби қызметінің нақты жағдайларына енуінің бірлігі ретінде қарастырылады. Оның мақсаты студенттердің өндірістік, кәсіби-педагогикалық дағдыларын дамыту, білім беру қызметтері саласындағы маманның жеке қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Практика мазмұнына келесі блоктар кіреді: міндетті (инвариантты), вариативті (таңдау бойынша міндетті) және жеке (студенттің еркін таңдауы), олардың толтырылуы маман даярлаудың барлық деңгейлеріндегі мамандық мұғалімінің біліктілік сипаттамасымен анықталады.

Практиканы ұйымдастырудың бірнеше тәсілдерін В. А. Болотов пен М.Н. Костикова ұсынған және мәдени-тарихи және қызмет тәсілдеріне негізделген жеке тұлғаға бағытталған тұжырымдама аясында жасалды (Л.С. Выготский, А.А. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, Г.П. Щедровицкий және т.б.). Олардың арасында практиканың бірнеше түрін ұйымдастыру үдерісінде студенттердің кәсіби қызмет түрлерін біртіндеп меңгеруіне бағытталған ұжымдық жобаны (В.А. Болотов, И.Д. Фрумин, Б.И. Хасанов) атап өту керек; сондай-ақ болашақ педагогтарды кәсіби даярлаудың инновациялық технологиясы П.Е. Решетников, ол студенттердің кәсіби педагогикалық қызметке ерте араласуымен ерекшеленеді.

Соңғы жылдары білім беру ұйымдарында педагогикалық тәжірибені ұйымдастырудың жаңа формалары пайда болды - "педагогикалық шеберханалардағы тәжірибе"," бір жұмыс күнінің тәжірибесі" және т.б.Заманауи тәжірибені талдау болашақ мұғалімдердің кәсіби дамуына бағытталған педагогикалық практиканы құрудың негізгі принциптерін анықтауға мүмкіндік берді:

Студенттің жеке маңызды ретінде кәсіби мәселелерді шешу тәжірибесін игерудің кешенді мақсатын қабылдауға және іске асыруға қатынасын анықтайтын ***саналы перспектива ұстанымы*** күтілетін нәтижені көрсете отырып, кезең-кезеңімен әрекет ету бағдарламасын белгілейді.

Болашақ педагогтардың тәжірибесін оқыту көздерінің бірі ретінде пайдалану идеясын жүзеге асыратын ***тәжірибеге сүйену ұстанымы***, сонымен қатар белгілі бір іс-әрекет құрылымында кәсіби тұлғаның қалыптасуының танымдық үдерістері мен логикасының өзара байланысын анықтайды.

Жеке кеңес беру ұстанымы болашақ педагогтарға шешілетін міндеттердің мазмұны бойынша да, әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, қойылған мақсаттарға қол жеткізудің оңтайлы жолдары мен әдістерін таңдау бойынша кеңес беруді қамтиды.

Вариативтілік ұстанымы болашақ педагогтың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес студенттің іс-әрекетінің мазмұнын іс жүзінде таңдауды қамтиды.

Практиканың жүйелілігі мен үздіксіздігі ұстанымы педагогикалық практиканы ЖОО-да кәсіптік оқытудың бүкіл кезеңін практикалық даярлаудың бірыңғай жүйесі ретінде құруды көздейді.

Жүргізілген талдау жаңа жағдайларда практиканы студенттерді алдағы педагогикалық қызметке кәсіби даярлаудың жүйе құраушы факторы ретінде қарастыру және оны оқу, шығармашылық, зертханалық міндеттерді, педагогикалық жобалау және модельдеу міндеттерін шешу тәжірибесін жинақтау арқылы білім беру және жеке тәжірибені кәсіби міндеттерді шешу тәжірибесіне айналдыру процесі ретінде түсіну қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Педагогикалық практика-болашақ педагогтардың білім беру үдерісіндегі практикалық қызметінің түрі, сондай-ақ болашақ педагогтардың кәсіби міндеттерін шешу тәжірибесін қалыптастыруға бағытталған оқыту процесін ұйымдастыру тәсілі.

Сонымен, ізденудің жалпы бағыттары практиканың ұйымдастырушылық және мазмұнды негіздерін шешумен байланысты: педагогикалық практиканың жаңа түрлері анықталды, оның құрылымы мен кезеңдері өзгерді. Қазіргі білім беру үдерісіндегі педагогикалық практика студенттерді бірыңғай білім беру кеңістігінің құрамдас бөлігі болып табылатын білім беру мекемелері негізінде практикум және практикалық қызмет нысандарында кәсіби міндеттерді шешуге кезең-кезеңімен енгізуді білдіруі тиіс. Студенттер мен әдіскерлердің өзара әрекеттесуі болашақ педагогтың субъективтілігі қалыптасатын субъект-субъектілік өзара әрекеттесудің

сипаттамаларына ие, ал әдіскер кеңесші ретінде әрекет етеді. Педагогикалық практика оқытудың заманауи әдістерін (жобалық оқыту, топтық жұмыс, рефлексивті оқыту және т.б.) қамтиды және болашақ педагогтардың кәсіби және жеке тәжірибесін түрлендірудің құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хмель Н.Д. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса. – Алматы, 2001

2. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы //Педагогические сочинения: В 6 т.»Т. 1. / Сост. С.Ф. Егоров. - М.: Педагогика, 1988.-С. 160-177

3. Абдуллина О.А., Загрязкина Н.Й. Педагогическая практика студентов: Учеб.пособие для студентов пед. ин-тов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Просвещение, 1989. -175 с.

4. Абдуллина О.А. Общепедагогаческая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для пед. спец. высш. учеб.заведений.-2-е изд., иерераб. и дов.-М.: Просвещение, 1990-141с

5. Пискунов А.И. Педагогическое образование: концепция, содержание, структура //Избранные педагогические сочинения 1955-2001

6. Сластенин В.А. Проектирование содержания педагогического образования: гуманистическая парадигма // Сластенин. - М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2000. - С.229-247.

7. Bail, D., & Cohen, D. Developing practice, developing practitioners: Toward a practice-based theory of professional education. In L. Darling-Hammond & G. Sykes (Eds.), Teaching as the learning profession: Handbook of policy and practice 1999. - San Francisco, CA: Jossey Bass. 1999. - Pp. 3-32

8. The teaching profession in Europe: profile, trends and concepts. Vol.3. Report 1. Initial training and transition to working life of teachers in general lower secondary education. - Eurodice, 2002. - 103 p

9. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. пособие. – М.: Высш.шк., 1991. – 207

УДК 378.016:811.161.1

ТУЛЕГЕНОВА ЭЛЬМИРА СЕРИКОВНА
Старший преподаватель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУВ ВУЗЕ

Түйін. Мақалада қазіргі білім берудің негізгі жолдары баяндалған. Автор ЖОО-дағы орыс тілі сабақтарында колдануға болатын оқытудың кейбір тиімді технологияларын карастырган. Жалпы, иновациялық технологиялардың мәні ашылып көрсетілген.

Түйінді сөздер: инновациялық тәсіл, сыни тұрғыдан ойлау, әдіс-тәсілдер, жоба, кластер.

Резюме. В статье изложены основные подходы к современному обучению. Автором рассматриваются некоторые эффективные технологии обучения, применимые на занятиях русского языка в вузе. Раскрывается суть инновационных технологий в целом.

Ключевые слова: инновационный подход, развитие критического мышления, методы и приемы, проект, кластер

Summary. The article outlines the main approaches to modern education. The author explores some effective teaching technologies that are applicable to Russian language lessons at the university. The essence of innovative technologies ingeneral is revealed.

Keywords: innovative approach, development of critical thinking, methods and techniques, project, cluster.

Последние два десятилетия очень многое изменилось в образовании. Думаю, нет такого преподавателя, который бы не задумывался над вопросами: «Как сделать занятие интересным? Как вовлечь студентов в учебный процесс? Как создать на занятии ситуацию успеха для каждого обучающегося?». Каждый современный педагог мечтает, чтобы на его занятии ребята работали добровольно, с интересом и творчески.

Ведь именно интерес является основным стимулом деятельности студента, его обучения и развития.

Инновационный подход к обучению позволяет так организовать учебный процесс, что занятие проходит в радость и приносит пользу обучающемуся. И, может быть, именно на таком занятии, как говорил Цицерон, «зажгутся глаза слушающего о глаза говорящего».

Определение «инновация» как педагогический критерий встречается часто и сводится, как правило, к понятию «новшество», «новизна». Между тем, инновация в точном переводе с латинского языка обозначает не «новое», а «в новое». Именно эту смысловую нагрузку вложил в термин «инновационное» в конце прошлого векаДж. Боткин. Он и наметил основные черты «дидактического портрета» этого метода, направленного на развитие способности обучающегося к самосовершенствованию, самостоятельному поиску решений, к совместной деятельности в новой ситуации [НикишинаИ.В., 2008, с.12].

Актуальность инновационного обучения состоит в следующем:

- соответствие концепции гуманизации образования;
- преодоление формализма, авторитарного стиля в системе преподавания;
- использование личностно -ориентированного обучения;
- поиск условий для раскрытия творческого потенциала обучающегося;
- соответствие социокультурной потребности современного общества
- самостоятельной творческой деятельности.

В основе инновационного обучения лежат следующие технологии:

- развивающее обучение;
- проблемное обучение;
- развитие критического мышления;
- дифференцированный подход к обучению;
- создание ситуации успеха на занятии .

Основными принципами инновационного обучения являются:

- креативность (ориентация на творчество) ;
- усвоение знаний в системе;
- нетрадиционные формы занятий;
- использование наглядности;
- использование ИКТ.

А теперь я хочу перейти от общих методических принципов инновационного обучения к методам.

При использовании инновационных технологий в обучении русскому языку в вузе успешно применяются следующие приемы:

- ассоциативный ряд;
- опорный конспект;
- ИНСЕРТ (интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления) ;
- мозговая атака, или мозговой штурм;
- групповая дискуссия;
- таксономияБлума;
- кластеры;

- синквейн;
- «Продвинутая лекция» ;
- эссе;
- ключевые термины;
- перепутанные логические цепочки;
- дидактическая игра;
- интеллектуальные карты;
- лингвистическая аллюзия (намек) ;
- исследование текста;
- работа с тестами;
- нетрадиционные формы домашнего задания.

Несколько подробнее мне хотелось бы остановиться на некоторых приемах, используемых в технологии развития критического мышления.

Технология развития критического мышления через чтение и письмо разработана Международной Ассоциацией и Консорциумом Гуманистической педагогики. В последние 15 лет она получила широкое распространение в системах общего и профессионального образования в 29 странах мира.

Критическое мышление – это точка опоры для мышления человека, это естественный способ взаимодействия с идеями и информацией. Мы и наши обучающиеся часто стоим перед проблемой выбора, выбора информации. Необходимо умение не только овладеть информацией, но и критически ее оценить, осмыслить, применить. Встречаясь с новой информацией, обучающиеся вуза должны уметь рассматривать ее вдумчиво, критически, оценивать новые идеи с различных точек зрения, делая выводы относительно точности и ценности данной информации [Бахвалов В. А., 2009, с.15].

Методика развития критического мышления включает три этапа или стадии. Это «Вызов – Осмысление – Рефлексия».

Первая стадия – вызов. Ее присутствие на каждом занятии обязательно.

Эта стадия позволяет:

- актуализировать и обобщить имеющиеся у обучающегося знания по данной теме или проблеме;
- вызвать устойчивый интерес к изучаемой теме, мотивировать обучающегося к учебной деятельности;
- сформулировать вопросы, на которые хотелось бы получить ответы;
- побудить студента к активной работе на занятии и дома.

Вторая стадия – осмысление. Эта стадия позволяет обучающемуся:

- получить новую информацию;
- осмыслить ее;
- соотнести с уже имеющимися знаниями;
- искать ответы на вопросы, поставленные в первой части.

Третья стадия – рефлексия.Основной целью этой стадии является:

- целостное осмысление, обобщение полученной информации;
- усвоение обучающимсянового знания, новой информации;
- формирование у каждого студента собственного отношения к изучаемому материалу.

На стадии рефлексии осуществляется анализ, творческая переработка, интерпретация изученной информации. Работа ведется индивидуально, в парах или группах.

Эффективным считаю прием « чтение с остановками».

Этот прием требует подготовительной работы:

1. Заранее отбирается текст для чтения.

Критерии отбора текста:

- он должен быть неизвестным для данной аудитории (в противном случае

теряется смысл и логика использования приема);
- динамичный, событийный сюжет;
- неожиданная развязка, проблемный финал.

2. Текст заранее делится на смысловые части. Прямо в тексте отмечается, где следует прервать чтение, сделать остановку.

3. Преподаватель заранее продумывает вопросы и задания к тексту, направленные на развитие у обучающихся различных мыслительных навыков.

Педагог дает инструкцию и организовывает процесс чтения с остановками, внимательно следя за соблюдением правил работы с текстом. (Описанная стратегия может использоваться не только при самостоятельном чтении, но и при восприятии текста «на слух»)

Эта работа предполагает не только тщательный анализ текста, но и умение «идти» вслед за автором, «видеть», как он создает текст, что хочет «сказать» читателю на данном этапе.

При работе над частью «С» особую сложность представляет для обучающихся умение находить проблемы текста (как правило, их несколько).Поможет в этом составление кластера.

Кластер-это способ графической организации материала, позволяющий сделать наглядными те мыслительные процессы, которые происходят при погружении в ту или иную тему. Кластер является отражением нелинейной формы мышления. Иногда такой способ называют «наглядным мозговым штурмом».

Последовательность действий логична и проста:

- посередине чистого листа (или доски) написать ключевое слово, которое является «сердцем» темы, идеи;
- вокруг «накидать» слова или предложения, выражающие идеи,факты,образы, подходящие для данной темы (модель «планета и её спутники»);
- по мере записи, появившиеся слова соеди-

няются прямыми линиями с ключевым понятием. У каждого из «спутников» появляются новые «спутники», устанавливаются новые логические связи.

В итоге получается структура, которая графически отображает наши размышления, определяет информационное поле данной теме.

Система кластеров позволяет охватить избыточный объем информации.

5-минутное эссе. Этот вид письменного задания обычно применяется в конце занятия, чтобы помочь обучающимся подытожить свои знания по изученной теме. Для преподавателя – это возможность получить обратную связь. Поэтому обучающимся можно предложить два пункта:

1. написать,что они узнали по новой теме;

2. задать один вопрос, на который они так и не получили ответа.

Особенно перспективным представляется метод проектов, который позволяет эффективно развивать критическое мышление, исследовательские способности аудитории, активизировать ее творческую деятельность, медиакомпетентность обучающихся. Проект в обучении – это специальным образом оформленная детальная разработка проблемы, предусматривающая поиск условий и способов достижения реального практического результата; это самостоятельное развитие выработанных умений, применение знаний, полученных на занятиях русского языка, но уже на новом, продуктивном, поисковом уровне [Атаева Х.К., 2016, с.2].

Виды проектов, которые я использую на занятии:

1. Творческие проекты. К ним относятся презентации, театрализованные представления произведений искусства, видеофильмы и т.п.

2. Информационные проекты. Этот тип проектов изначально направлен на сбор информации о каком-то объекте, явлении, ознакомление участников проекта с этой информацией, ее анализ и обобщение фактов. К таким проектам можно отнести «Речевой портрет студента», «СМС как новый речевой жанр», «Язык телевидения и СМИ» и т.п.

На мой взгляд, совершенно невозможно в каждом проекте детально проанализировать все этапы работы. Планируя систему проектов, преподаватель должен определить для себя главные этапы. Начать нужно именно с рефлексии презентации проекта, так как это наиболее зрелищный, яркий и интересный для обучающихся этап работы.

Все чаще современные педагоги стали использовать синквейн(приём технологии развития критического мышления, на стадии рефлексии).

Синквейн в переводе с французского «пять строк». Синквейн – белый стих, помогающий синтезировать, резюмировать информацию. На первый взгляд эта технология может показаться сложной, но, если разобраться, все просто. Почему интересен именно этот прием? Это форма свободного творчества, но по особым правилам. Технология критического мышления учит осмысленно пользоваться понятиями и определять свое личное отношение к рассматриваемой проблеме. Ценность заключается в том, что все это собрано в пяти строках. Так, в нестандартной ситуации, обучающиеся усваивают научные понятия, применяют знания и умения. Рождаются мысли, развиваются мыслительные навыки. Развивать мышление – значит развивать умение думать.

Для чего используют?

- обогащает словарный запас;
- подготавливает к краткому пересказу;
- учит формулировать идею (ключевую фразу);
- позволяет почувствовать себя хоть на мгновение творцом;
- получается у всех.

Пример синквейна:

1. Вода
2. Пресная, чистая, соленая
3. Испаряется, исцеляет, замерзает
4. Вода – главный источник жизни.
5. Ресурс

Большое значение для раскрытия творческого потенциала студента имеют и нетрадиционные формы домашнего задания, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на занятии, а с другой стороны, позволяют обучающемуся проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания.

Типы домашнего задания:

- творческая работа;
- лингвистическое исследование текста;
- художественное чтение;
- создание самостоятельных литературных произведений различных жанров;
- продолжение неоконченных произведений;
- наблюдение за природой;
- подготовка словарных диктантов;
- составление вопросника к зачету по теме;
- составление конспекта, опорных таблиц;
- составление интеллект-карты и др.

Такие домашние задания помогают избежать однообразия в обучении. Обучающийся может почувствовать себя и в роли автора, и в роли иллюстратора, и в роли педагога. Необычные задания активизируют мышление, заставляют обучающихся обобщать, систематизировать материал по теме.

Таким образом, сочетание элементов различных технологий, создает комфортную среду для обучения.Применяя различные технологии на занятиях, мы добиваемся успеха: результаты обучения становятся выше. Мы чувствуем себя более уверенно, так как владеем современными методиками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Атаева Х.К. Проектная деятельность на занятиях русского языка в вузе. // Молодой ученый . – 2016. - №10.2(114.2) . – с.1-3.

2. Бахвалов В. А. Методики и технологии образования. – Рига. – 2009. – с.80

3. Боголюбов В.И. Педагогические технологии: эволюция понятия. Издательство «Просвещение». – 2011. – с. 200

4. Никишина И.В. Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе. / «Учитель». - Волгоград. – 2008. – с.91

ҒТАХР 14.35.01

ТУРМЕТОВА ГУЛЬМИРА ЖУСУПОВНА
Техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті

ӘБДІКӘРІМОВА АЯУЛЫМ САБЫРҚЫЗЫ
Магистрант
Биология мамандығы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Мақалада биология бойынша ерікті сапаларды дамыту шарты ретінде өзіндік жұмыстар кешенін әзірлеу арқылы оқу процесінің сапасы мен тиімділігін арттыру ерекшеліктері қарастырылады. Авторлар зерттеудің өзектілігін атап көрсетеді, сонымен қатар тәуелсіз тапсырмаларды дайындау кезінде оқушылардың жас ерекшеліктерін назар аудару керектігі ашылады. Өздік жұмыстың негізгі артықшылықтары жалпы білім беру жүйесінде және оқушылардың танымдық қасиеттеріне әсер ететін "биология" пәнін оқытуда таңдалған оқыту әдісінің маңыздылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: өзіндік жұмыс, оқушы, мұғалім, таным, диалог, әдіс, дағды белсенділік

Резюме. В статье рассматриваются особенности повышения качества и эффективности учебного процесса посредствомразработки комплекс самостоятельных работ по биологии как условия развития волевых качеств. Авторы подчеркивает актуальность исследования, а также раскрываются некоторые возрастные особенности учащихся, на которые необходимо обращать внимание при подготовке самостоятельных заданий. Изложенные основные преимущества самостоятельной работы, позволяют сделать вывод о важности выбранного метода обучения в системе образования в целом и в обучении предмету «биология» которые оказывают влияние на познавательные качества учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная работа, ученик, учитель, познание, диалог, метод, навыки активность.

Summary. The article discusses the features of improving the quality and effectiveness of the educational process by developing a set of independent works on biology as a condition for the development of strong-willed qualities. The authors emphasize the relevance of the study, and also reveal some age characteristics of students that need to be paid attention to when preparing independent tasks. The stated main advantages of independent work allow us to draw a conclusion about the importance of the chosen method of teaching in the education system as a whole and in teaching the subject "biology", which have an impact on the cognitive qualities of students.

Keywords: independent work, student, teacher, cognition, dialogue, method, skills activity.

КІРІСПЕ

Оқу үрдісінің тиімділігі мен сапасын арттыру міндеттерін шешудегі басты мәселе - оқушылардың оқу белсенділігін жандандыру. Оның айрықша маңызы - бұл рефлексиялық-трансформациялаушы іс-әрекет болып табылатын оқыту материалын қабылдауда ғана емес, сонымен қатар оқушының когнитивтік белсенділікке қатынасын қалыптастыруға бағытталған.

Оқыту мұғалімнің да, оқушылардың да белсенді қызметін көздейді. Мұғалім қалай тырысса да, егер оқушылар жұмыс істемесе-таным процесі жоқ. Ең бастысы-балаларды «өз бетінше» еңбек етуге үйрету. Нағыз мұғалім үйрететін адам емес, балалары оқитын адам. Оқыту болжайды: мұғалім белгілі бір білімді береді және оларды меңгеру процесін басқарады. Ақпаратты аз беріп, оқу еңбегінің дағдыларын, алған білімді пайдалана білуді қалыптастыруға көмектесу керек [КочкароваМ.К. 2002. -С.25,Калмыкова З.И., 2009- С.18].

Сондықтан, жұмысты оқу материалының білім алушылардың белсенді іс-әрекетінің пәні болатындай ұйымдастыру қажет. Өмірде коммуникативтік қабілеттер, жағдайларды модельдеу қабілеті, диалог, пікірталастар жүргізу тәжірибесін алу, шығармашылық қызметке баулу үлкен маңызға ие болады.

Өзіндік іс-әрекетті жандандыру оқушылардыңбиологияны оқытудыңбелсенді формалары мен әдістерін қолдану арқылы ғана үйрену мүмкін болады. Оқушылардың танымдық қызметін белсендіру тәсілдерінің бірі әр түрлі дербес жұмыстарды ұйымдастыру және өткізу болып табылады. Олар қазіргі сабақта ерекше орын алады, себебі оқушы «өз бетінше» жұмыс жасау барысында ғана білім алады.

Оқушы сабақта мұғалімнің басшылығымен

еңбек етуі керек. Енжар тыңдалған, оқулық бойынша оқыған білім әлі де білім емес. Белсенді өз еңбегімен тапқан нәрсе берік және жақсы меңгеріледі. Өз бетінше жұмыс істеу оқушының сұрағына жауап іздеуге, қосымша әдебиеттерді оқуға, ең бастысы, елеулі нәрселерді ажыратуға, табиғат құбылыстарына түсінік беруге, ойлауға және іздеуге, гипотезалар шығаруға, яғни соңында білім алуға жетелейді.

Өз бетінше жұмыс–кез-келген сабақтың маңызды және ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені ол уақытты бос өткізбеуге мүмкіндік береді, ойменжұмыс істеуге, оқытылатын материалды терең және берік меңгеруге мәжбүрлейді. Өзіндік жұмыстар әр түрлі олардың ұзақтығы осы сынып үшін оңтайлы болуы тиіс. Бұл туралы К.Д. Ушинский: "... Бала қызметі үздіксіз талап етеді және қызмет емес, оның біртектілігі мен бір жақтылығынан шаршайды" –деп жақсы айтқан болатын [Фридман Л.М.1997.-С.283, Пасечник В.В. 1990. С.27].

Биология сабағында оқушылардың өзіндік жұмысы

1) дербес оқу жұмысы деп қойылған дидактикалық мақсаттарды орындауға бағытталған оқушылардың кез келген ұйымдастырылған іс-әрекетін арнайы бөлінген уақытта түсінеді: білім іздеу, оларды ұғыну, бекіту, білік пен дағдыны қалыптастыру және дамыту, білімді жинақтау және жүйелеу.

2) Өзіндік жұмыс - бұл оқытудың құралы:

- әрбір нақты жағдайда әрбір нақты міндет пен мақсатқа сәйкес келеді;

- оқушыларда оның әр кезеңінде біліміне білмейтін ББД-дың қажетті деңгейін және оның төменнен ойлау қызметінің жоғары деңгейіне жылжуын қалыптастырады;

- өз бетінше жүйелі білім алуға психологиялық ахуал орнатуды, ақпарат ағымында бағдарлай білуді қалыптастырады;

-оқушылардың танымдық қызметін басқарудағы педагогикалық жетекшіліктің құралы болып табылады.

2) шартты түрде оқушылардың оқу мүмкіндіктеріне сәйкес дербес қызметінің төрт деңгейіне бөлінеді:

- көшіру әрекеттері (үлгі бойынша) - өзіндік қызметке дайындық жұмысы;

- репродуктивті іс-әрекет-объект және жады шегінен тыс шықпайтын оның қасиеттері туралы ақпаратты жинау;

- өнімді қызмет -үлгіден тыс шығу, өз бетінше тұжырымдарды талап етеді;

- өзіндік іс-әрекет-жаңа жағдай, ойлаудың гипотетикалық аналогтарын жасау [Пидкасистый П.И., Коротяева Б.И.1985. – С.80].

3) Сабақта өзіндік жұмысты ұйымдастыруға қойылатын талаптар

* Сабақта кез-келген дербес жұмысы нақты мақсатқа ие болуы тиіс және оқушы оған қол жеткізу жолдарын білуі тиіс.

* Өзіндік жұмыс оқушының оқу мүмкіндіктеріне сай болуы керек. Күрделіліктің бір деңгейінен екіншісіне өту біртіндеп болуы тиіс.

* Мұғалім өзіндік жұмыстың әр түрлі түрлерінің үйлесімін және жұмыс процесін басқаруды қамтамасыз етеді.

* Өзіндік жұмыстың ең аз үлгісі болуы керек, өйткені оның негізгі міндеті-оқушының танымдық қабілеттерін, бастамаларын және шығармашылығын дамыту.

4) Практикада «өзіндік» жұмыстың келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады:

* Кітаппен жұмыс: сурет, кесте, сұраққа жауап іздеу, конспектілеу, қайта айтып беру, жауап жоспары, бірнеше параграф бойынша жинақтау, ақпарат көздерімен жұмыс.

* Жаттығулар: сұрақтарға жауаптар, жауаптардың рецензиялары, жаттығулар •

* Есептерді шешу және практикалық, зертханалық жұмыстар •

• Тексеру, өзіндік жұмыстар (шығарма, диктант).

* Баяндамалар мен рефераттар •

* Бақылау және экскурсиялар кезінде жеке және топтық тапсырмалар •

* Үйдегі зертханалық тәжірибе және бақылау.

Бағдарламаның әрбір тақырыбын жоспарлай отырып, тақырыпты өту кезінде қандай өмірлік бақылау мен білім қорын пайдалану қажет екенін ойластыру қажет. Алдын ала бағдарлама талаптарымен және оқулық бойынша материалдың мазмұнымен танысу керек; қосымша әдебиеттерді, экскурсияны өткізуге арналған объектілерді, тәжірибе қою мерзімдерін, оқушыларға арналған бақылау тақырыптарын зерделеу қажет. Сабаққа дайындала отырып, ақыл-ойдың ынтасын оятуға болатын барлық құралдарды алдын-ала ойластыру керек [Пидкасистый П.И. 1980.- С.240, Скаткин М.Н. 1980. – С.144].

Өзіндік оқу қызметін жоспарлауда қажет:

* сабақ құрылымындағы оның орнын қарастыру;

* оқушылардың дайындық деңгейіне, сондай-ақ оқылатын материалдың күрделілігіне байланысты оның оңтайлы көлемі;

* өзіндік жұмысты орындау кезінде туындауы мүмкін қиындықтарды қарастыру;

* тапсырмалар формасын анықтау;

* жұмыстың оңтайлы ұзақтығын орнату;

* тиісті дидактикалық материалды таңдау;

* оқушылардың жұмыстарын тексеру және өзін-өзі тексерудің тиімді тәсілдерін қарастыру.

Класс.Тақырыбы «Буынаяқтылар ».Білімді қорытындылау кезеңі (ойын).

«Сәлем хат жаз»

Әр балаға бір буынаяқтының аты жазылған парақ беріледі, Бір минуттың ішінде осы

парақты оқушылар бір-біріне беріп отырып, соған жәндіктің белгілерін жазып шығады. Қай қатардың жауабы толық болса, солар ұтады.

«Үшінші артық».

Тақтадауш сөзден жазылған мысалдар бар. Солардың ішінен артығын тап және түсіндір. Жабайы ара –сүңгуір – асшаян; қышыма кенесі – құршаян – краб; ара – құмырсқа – шыбын;көк шегіртке – шырылдауық шегіртке – қоңыз; орман қандаласы –зауза ара

7 класс.

Тақырыбы «Балықтардың сыртқы құрылысы» Жаңа сабақты игеру кезеңі. Судың қасиетін сипаттаңдар.Балықтың сыртқы құрылысын суреттері мен тұлыбына қарап сипаттаңдар Судың қасиеттері мен балықтың құрылысын салыстырып, сәйкестіктерді табыңдар(1-кесте).

Кесте 1-Судың ортасының қасиеттері мен балықтың судағы бейімделушілігі

Су ортасының қасиеттері	қоршаған орта факторларына бейімделу
а) Жоғары тығыздық	дене формасы сүйір (бас, тұлға, құйрық), шырыш (шырышты бездер), тақтайшалы қабыршақтар,жүзбеқанаттылар (көкірек, құрсақ, арқа, құйрық және аналь)
б) мөлдірлігі	Қорғаныш рең, көздері (қасаң қабық, көз бұршағы)
в) оттегі аз, басқа заттарды да ерітеді.	Желбезекпен тыныс алады, иіс сезу (танау)
г) ағысы	Бүйір сызығы судың ағысын, күшін сезеді.
д) үлкен тереңдікте қысым жоғары	сүйірден таспаға және дискотәріздіге
е) жарық сәулелерін қатты сіңіреді	Терең судағы балықтарда үлкен көз, жалтырақ мүшелері болады.

«ФОТОРОБОТ»

Оқушылар тобы-милиция бөлімі. Жүргізуші ойындар жоғалған өсімдік, жануар немесе адам табу үшін милиция бөлімінен көмек сұрайды. Оны қалай дәл сипаттау керек, яғни «фоторобот» жасау керек. Жақсы дайындалған топ мұны өз бетінше жасай алады, ал дайын емес – «шпаргалка» – белгілі бір ағзалардың сипатты белгілерінің тізімін пайдалана алады. Ойынның соңында әр топтың өкілінен кестеде, оқулықтың суретінде немесе дидактикалық карточкалар арасында табылған өсімдікті немесе жануарды көрсетуді сұрай аласыз.

Тапсырма -3. Бес қоректік тізбек құрыңыз. Олардың барлығы өсімдіктен (бөліктерінен) немесе өлі органикалық қалдықтан (детриттен) басталуы қажет. Аралық звенода:біріншісінде шұбалшаң, екіншіде масаның судағы дернәсілі,үшіншіде бөлме шыбыны,төртіншіде - зауза қоңызының дернәсілі, бесіншіде кірпікшелі кебісше болу керек. Барлық қоректік тізбек адаммен аяқталу керек. Неліктен звено саны 6-7 ден аспайды?

*Тапсырма-4.*Неліктен жер бетінде тіршілік бактерия мен саңырауқұлақтарсыз мүмкін емес екенін түсіндіріңіз? Еркін жауап.

*Тапсырма-5.*Биологиялық есепті шығарыңыз.

Ешкінің 1 куб. мм. қанында мөлшері 0,004; 10 мл. эритроцит; адамның 1 куб. мм. қанында мөлшері 0,007; 5 млн. эритроцит,ал құрбақаның 1 куб. мм.қанында мөлшері 0,02 - 400 мың. эритроцит болады. Қай қан – адамның, құрбақаның, әлде ешкінікі бір мезгілде оттегіні көп тасымалдайды? Неліктен?

Тапсырма- 6. Тұжырымдардың дұрыс немесе дұрыс еместігін растаңыз.

1. Торсылдақ толғанда балық салмағы жеңілдеп, балық су бетіне шығады.
2. Адам жүрегі өмірінің жартысында ғана жұмыс жасап, сосын дем алады.
3. Желісі өмір бақи сақталатын балықтар бар.
4. Май ұлпасы –бұл дәнекер ұлпаның бір түрі.
5. Риниофиттер алғашқы құрлық өсімдіктері болды.
6. Ядрошық рибосомалық ақуыздардың синтезделетін орны.
7. Эволюция барлық уақытта ағзаның құрылымының күрделенуіне әкеледі.
8. Коацерваттар Жер бетіндегі алғашқы тірі ағзалар болды.
9. Партеногенез – бұл жыныссыз көбеюдің бір варианты.
10. Тірі ағзаларда Менделеев . таблицасының барлық элементтері болады.
11. Барлық биоценоздарда автотрофты өсімдіктер міндетті түрде болу керек.
12. Глицин – оптикалық изомері жоқ жалғыз аминқышқылы.
13.Ағзалардың жаңа мекенді игеруі, барлық уақытта құрылым деңгейінің күрделенуіне әкеле бермейді.
14. Барлық жануарлар мен өсімдіктердің ядросының маңында органоид- клетка орталығы болады.
15. Өзгергіштіктің барлық формалары эволюция факторларының маңыздыларының бірі болады.Сәйкестікті табыңыз:

Құбылыстар	Биосферадағы зардап
1. Қышқылды жаңбырлар	А. Мұздықтардың еруі
2. Парниктi эффект	Б. Мутацияның санының артуы

3. Озонның тесілуі	В. Топырақтан кальцийдың жуылуы
	Г.Өсімдіктің кутикуласының зақымдану
	Д. Фотосинтез тиімділігінің артуы

7 сынып- Құрт болып өсемін

Жапырақпен тамақтанамын, Содан кейін ұйықтаймын, Өзімді ораймын, Қоректенбеймін, Жанжағыма қарамаймын, Қозғалыссыз ілулі тұрамын, Бірақ жылы көктемде қайта тірілтемін. Сол кезде құс сияқты, самғаймын. Көбелектер неше даму кезеңдерін өтеді?

7 сынып - жәндіктердің дамуы

Ұрықтандырғаннан кейін жәндіктер жұмыртқаны салады. Олар жеке болуы мүмкін, ал топтар құруы мүмкін. Жұмыртқаның түрі мен орналасуы бойынша ғалымдар жұмыртқаны кейінге қалдырған жәндіктің түрін анықтауға қабілетті.Бірнеше күннен кейін жұмыртқадан личинкалар пайда болады. Олардың біреуі ата-анасына өте ұқсас, ал басқалары онша емес.

- Сіз қалай ойлайсыз, қай дернәсілде ересек жәндіктерге айналуы оңайырақ?

- Ал, ата-анасына ұқсамаған дернәсілде біраз еңбек етуді қажет етеді. Личинкадан ересек жәндікке айналдыру ұзақ уақытты алады. Осы процестің негізінде барлық жәндіктерді 2 топқа бөлуге болады:

Ертегі-жалған әңгіме сұрау, тексеру жұмыстарын жүргізу кезінде қолданылуы мүмкін. Мұндай әңгімеде дәлсіздікті түзету үшін оқушылар оқылатын тақырып бойынша материалды меңгеруі тиіс.

Кроссвордтар, ребустар мен шарадалар

Дидактикалық ойындар арасында кроссвордтар, шарадалар, анаграммалар ерекше орын алады. Олар оқу процесіне ойын элементін енгізеді, бұл кез-келген баланы танымның қызықты әлеміне енуге мәжбүрсіз кез-келген баланы еріксіз енгізеді. Сондықтан оқушылар жұмыста толық дербестікке ие болады, сол арқылы шығармашылық пен белсенділік үшін кең орын ашылады. Ал дербестік танымдық қызығушылықты арттырады, алған білімдерін тұрақты бекітеді, икемділіктер мен дағдыларды қалыптастырады.

Оқу және ғылыми әдебиеттермен өзіндік жұмыс

Оқытудың маңызды міндеттерінің бірі-оқушылардың білімін өз бетімен кеңейтіп, тереңдетіп, өз ақыл-ой қабілеттерін және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ұмтылысын қалыптастыру. Бұл оқу және ғылыми әдебиеттермен дербес жұмыс жасау сияқты оқыту әдістерінің қажеттілігі болып табылады. Оқу үдерісін осындай ұйымдастыру оқушылардың ойлау қабілетін дамытады, оларды мәтінді оқу кезінде мұқият болуға, конспектілеуге, талдауға, салыстыруға, бастысы бөліп алуға үйретеді, белсенділігі төмен сабаққа белсенді қатысушыларға айналдырады.

Л.Ф. Тихомированың «Өзіндік жұмысты орындау белсенділігін анықтау»әдістемесін пайдалану арқылы, оқушылардың өзіндік жұмысқа қарым-қатынасы, қызығушылық деңгейлері анықталды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс нәтижелерін талдауы

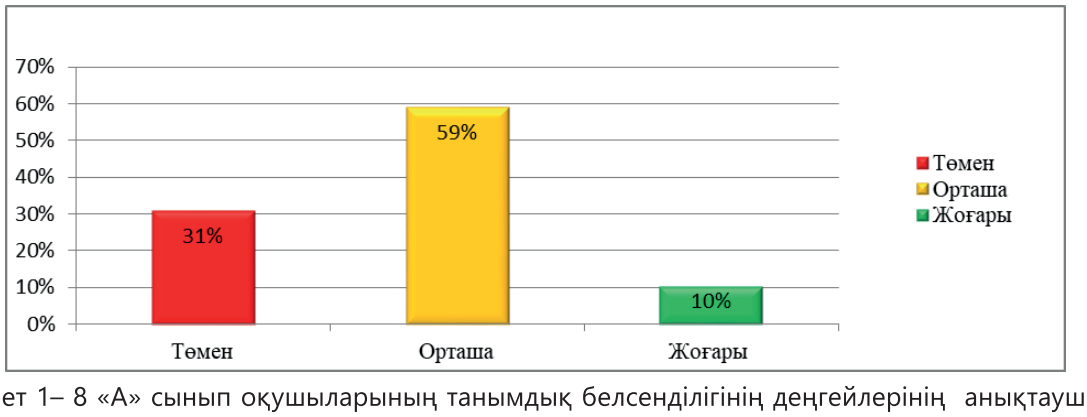
Зерттеудің анықтаушы кезеңінде 20 сұрақтан тұратын тест өткізу арқылы оқушылардың өзіндік жұмыс белсенділігінің деңгейі анықталды.

Нәтижелер көрсетті: 8 А сыныбында 29 адамның 9 - төмен, 17 –орташа және 3 – жоғарытанымдық белсенділік деңгейінде.

Сынып оқушыларының танымдық белсенділік деңгейін диагностикалаудан алынған нәтижелер 2-кестеде және 1-суретте көрнекілік үшін берілген.

Кесте 2- 8 «а» сынып оқушыларының анықтау кезеңіндегі өзіндік белсенділігінің деңгейі (оқушы саны және %)

Өзіндік жұмыс белсенділігінің деңгейлері	Көрсеткіштер:оқушы саны, %	
	8 «А» класс	
Жоғары	3оқушы	10%
Орташа	17оқушы	59%
Төмен	9 оқушы	31%

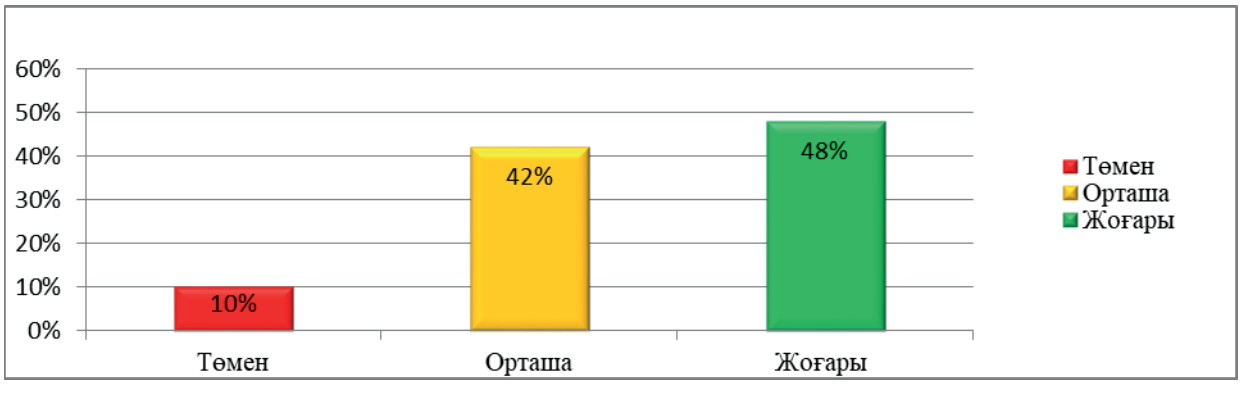

Сурет 1– 8 «А» сынып оқушыларының танымдық белсенділігінің деңгейлерінің анықтаушы кезеңдегі диагностикасының нәтижелері (%)

Зерттеудің бақылау кезеңінде де білім алушыларды тестілеу жүргізілді. Нәтижелері биология сабақтарындағы таңдалған әдіс-тәсілдердің тиімділігін көрсетті. Танымдық белсенділіктің төмен деңгейі бар білім алушылар саны – 3 адам, танымдық белсенділігінің орташа деңгейі бар білім алушылар саны 12 адамды құрап, артты, сондай-ақ жоғары деңгейі бар білім алушылар саны артты және 14 адамды құрады.Алынған нәтижелері 3- кестеде және 2- суретте көрсетілген.

Кесте 3 - 8 «А» сынып оқушыларының бақылау кезеңіндегі өзіндік жұмыс белсенділігінің деңгейі (оқушы саны және %)

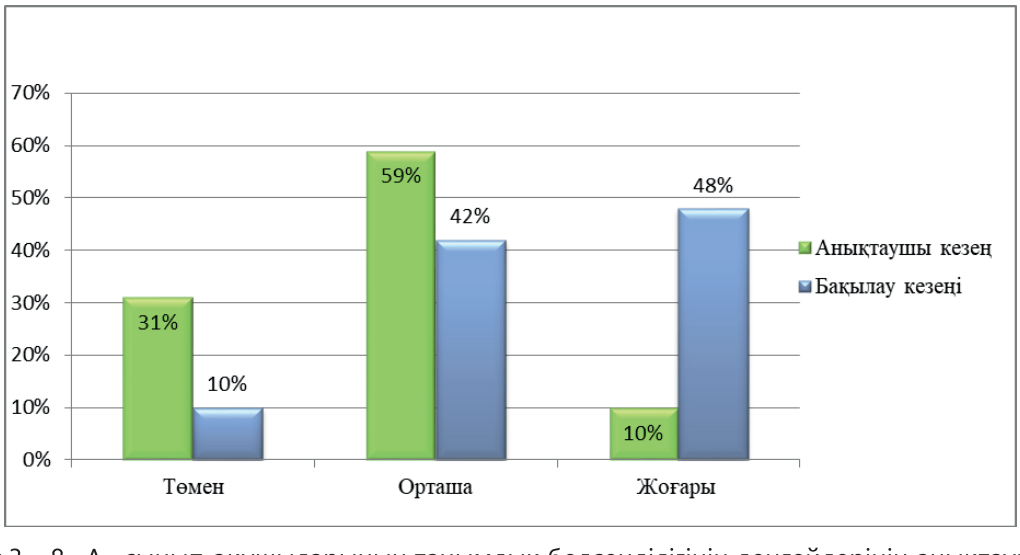
Өзіндік жұмыс белсенділігінің деңгейлері	Көрсеткіштер:оқушы саны, %	
	8 «А» класс	
Жоғары	14 оқушы	48%
Орташа	12 оқушы	42%
Төмен	3 оқушы	10%

Сурет 2 – 8 «А» сынып оқушыларының танымдық белсенділігінің деңгейлерінің бақылау кезеңдегі диагностикасының нәтижелері (%)

Кесте 4 – 8 «А» сынып оқушыларының танымдық белсенділік деңгейлерін анықтау және бақылау (оқушы саны және %)

Таным белсенділігінің деңгейлері	Анықтаушы кезең		Бақылау кезеңі	
	Оқушы саны	%	Оқушы саны	%
Жоғары	3 оқушы	10	14 оқушы	48
Орташа	17оқушы	59	12оқушы	42
Төмен	9оқушы	31	3 оқушы	10

Сурет 3 – 8 «А »сынып оқушыларының танымдық белсенділігінің деңгейлерінің анықтаушы және бақылау кезеңдегі диагностикасының салыстырмалы нәтижелері (%).

Демек, зерттеудің бақылау кезеңінде танымдық белсенділік деңгейі жоғары білім алушылардың саны 38% - ға артты, орташа деңгей 14% - ға кеміді, танымдық белсенділік деңгейі төмен білім алушылардың пайызы 21% - ға азайды. Диагностиканың алынған нәтижелері 4 жиынтық кестеде және 3- суретте көрсетілген.

8 «А» сынып оқушыларының танымдық белсенділік деңгейін анықтау және бақылау кезеңдерінде диагностикалау нәтижелерін талдай отырып:

- топтағы төмен деңгейдегі көрсеткіштер 31% - дан 10-ға дейін азайды.
- белсенділіктің орташа деңгейінің көрсеткіштері 59% - дан 42% - ға кеміді.
- өзіндік белсенділігінің жоғары деңгейінің көрсеткіштері 10% - дан 48% - ға дейін артты.

Осылайша, алынған нәтижелер биология сабақтарында оқушылардың танымдық іс – әрекетін жандандыру мақсатында біз әзірлеген өзіндік тапсырмалар кешенін оңтайлы қолдану мен жүзеге асырудатаңдалған әдістердің тиімді екенін дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, біздің зерттеуімізде өзіндік жұмысты орындау арқылы биологиялық ойлау, оқушылардың дамуында динамикалық өзгеріс байқалды. Әр түрлі деңгейдегі ерекшеліктерді анықтау мақсатында әрбір кейіннен әзірленген тапсырмалар кешені қолданылды. Деңгейдің ерекшелігі ретінде біз оқушылардың танымдық дербестігінің күрделілік дәрежесі мен көріністерін түсіндік. Тапсырмалар кешенін қолдану танымдық дербестіктің әрбір деңгейінде, дербес биологиялық ойлаудың пайда болу деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кочкарова, М.К. О способах формирования интереса к процессу познания / // Биология в школе, 2002. - №7. - С.25.
2. Калмыкова, З.И. Зависимость уровня усвоения знаний от активности учащихся в обучении // Современная педагогика, 2009. - № 7. - С.18.
3. Фридман Л.М.Формирование познавательных интересов у школьников.- М.,1997г.- С.283.
4. Пасечник В.В. Организация индивидуально-групповой познавательной деятельности учащихся на уроках. //Биология в школе. М.: - 1990. - №6 – С.23.-27.
5. Пидкасистый П.И., Коротяева Б.И., Организация деятельности ученика на уроке М.: Знание , 1985. – С.80.
6. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. М.: Педагогика, - 1980.- С.240.
7. Скаткин М.Н. Школа и всесторонние развитие детей. М.: Просвещение, 1980. –С.144.

ӘОК 12.91.00, 14.35.07

ХАНОВ ТАЛГАТ АХМАТЗИЕВИЧ
Заң ғылымдарының докторы
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ директоры
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

БАШИРОВ АЛЕКСАНДР ВИТАЛЬЕВИЧ
Техника ғылымдарының кандидаты
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ Инновациялық және ғылыми-білім беру технологиялары зертханасының жетекшісі
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

ОРЫНБЕКОВ АЛМАС САБИТУЛЫ
Заң ғылымдарының магистры
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ ғылыми қызметкері
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Отандық ғылымды дамытудың маңызды факторы жас ғалымның қалыптасу процесі екені анық. Қазіргі уақытта студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылығы, белсенділігі мен нәтижелілігі төмендеп бара жатқанын атап өткен жөн. Жағдайды тиімді өзгерту үшін студенттік ғылымның маңыздылығы мен нәтижелілігін тиімді және ғылыми негізделген түрде арттыру туралы ақпарат қажет. Бұл міндетті бірнеше жылдар бойы Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің құрылымдық бөлімшесі болып табылатын экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институты (ЭҚЗҒЗИ) қызметкерлерінің ұжымы шешіп келеді. Бірнеше жыл бойы ЭҚЗҒЗИ қызметкерлері Қарағанды экономикалық университетінің бірінші курс студенттерін тестілеуді жүзеге асырып келеді. Тестілеудің мақсаты студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысының белсенділігі мен нәтижелілігін арттыру үшін, заңдылықтар мен үрдістерді айқындау, кеңейтілген ақпарат алу болды.

Түйінді сөздер: студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары, тестілеу, нәтижелерді өңдеу, білім беру технологиялары.

Резюме. Очевидно, что важным фактором развития отечественной науки является процесс формирования молодого ученого. Следует отметить, что в настоящее время интерес, активность и результативность научно-исследовательской работы студентов падает. Для эффективного изменения ситуации нужна информация по тому как эффективно и научно-обоснованно повысить значимость и результативность студенческой науки. Эту задачу на протяжении ряда лет решает коллектив сотрудников Научно-исследовательского института экономических и правовых исследований (НИИЭПИ), который является структурным подразделением Карагандинского экономического университета Казпотребсоза. На протяжении нескольких лет сотрудники НИИЭПИ осуществляют тестирование студентов первого курса Карагандинского экономического университета. Целью тестирования заключалась в выявлении закономерностей и тенденций, получении расширенной информации, для повышения активности и результативности научно-исследовательской работы студентов.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа студентов, тестирование, обработка результатов, образовательные технологии.

Summary. It is obvious that an important factor in the development of domestic science is the process of forming a young scientist. It should be noted that currently the interest, activity and effectiveness of research work of students is falling. To effectively change the situation, you need information on how to effectively and scientifically increase the importance and effectiveness of student science. This task for several years been addressing the staff of the research Institute of economic and legal studies (RIELS), which is a structural subdivision of Karaganda economic University Kazpotrebsoyuz. For several years the

staff of RIELS carry out testing of first year students of the Karaganda economic University. The purpose of testing was to identify patterns and trends, obtain expanded information to increase the activity and effectiveness of students ' research work.

Key words: scientific-research work of students, testing, processing of results, educational technology.

Авторлар Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің Экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының (ЭҚЗҒЗИ) қызметкерлері болып табылады.

ЭҚЗҒЗИ ұжымының негізгі міндеттерінің бірі студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелілігін арттыру, болашақ жас ғалымның құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады.

ҚҚЭУ-де бірнеше жылдар бойы студенттердің ғылыми зерттеулерінің төмен белсенділігі мен нәтижелілігі байқалғанын атап өткен жөн. Бұл тек ҚҚЭУ қалыптасқан мәселе емес. Студенттік ғылымның төмен тиімділігі мен белсенділігі туралы пікірді көптеген авторлар бөліседі *[Кочемасова Л.А. 2015. б. 381, Гомза Т.В. 2008. № 1. б. 171-174, Арсентьева М.В. 2017. б. 208-210.]*.

Жағдайды тиімді өзгерту үшін жаңа ақпарат алу қажет.

Қажетті ақпаратты алудың тиімді құралдарының бірі респонденттерге алдын-ала жасалған сұрақтар тізімімен дайындалған сауалнамалар бойынша сұрау жүргізу болып табылады. Сауалнама нәтижелерін қолдана отырып, осындай зерттеулер жүргізу идеясы жаңа емес. Осындай зерттеулер ТМД-ның бірқатар жоғары оқу орындарында жүргізілді *[Каландаришвили З.Н. 2015. б. 23–24., Д.А. Хашхожева, А.Ю. Паритов, М.Т. Гелястанова, З.А. Махотлова, Б.М. Суншева, А.Ю. Аккизов. 2017.]*.

ЭҚЗ ҒЗИ ұжымы, атап айтқанда, "Инновациялық және ғылыми-білім беру технологиялары" зертханасы белгіленген міндетті орындай отырып, Қарағанды экономикалық университетінің 1-курс студенттерін тестілеуді жүзеге асырды. Тестілеу 2018 және 2019 жылы қабылданған студенттермен жүргізілді (сәйкесінше 2018 және 2019 жылдары). Тестілеуге ҚҚЭУ үш факультетінде, атап айтқанда Есеп-қаржы факультетінде, экономика және басқару факультетінде, сондай-ақ бизнес және құқық факультетінде оқитын студенттер қатысты.

2018 жылы қабылданған студенттермен тестілеу нәтижелері жарияланды *[Баширов А.В., Ханов Т.А. 2018. б. 91.]*. 2019-2020 жж. қабылданған студенттерге қайта тестілеуді өткізу алынған жинақтауларды растау, ҚҚЭУ студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жетілдірумен байланысты басым ерекшеліктерді бөліп көрсету қажеттілігімен байланысты болды.

Авторлар тек жалпылама аспектілерге, яғни әмбебап және тұрақты сипатқа назар аударған жөн деп санайды.

Бірінші кезекте тестілеуді өткізуді ұйымдастырушыларды ҚҚЭУ-дегі ғылыми-зерттеу қызметіне қызығушылықты жоғалту себептері қызықтырды. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылықтың басымдылығы мәселелерін зерттеу алыс *[Anderhag, P., Wickman, P. & Hamza, K.M. p. 377–380.2015, Anderhag, P., Hamza, K.M. & Wickman, P. p. 749–784.2015]*елдерде, сондай-ақ жақын шетелдерде зерттеушілерді қызықтырды.

Университеттегі ғылыми қызметке қызығушылық мәселесі бойынша сауалнаманың нәтижелері 1-суретте көрсетілген.

Студенттер негізгі факторлар ынталандыру(33%) және қызықты ғылыми тақырыптар (22%) екенін атап өтті. Маңыздылығы бойынша бұл факторлар оқу процесінің әсерінен, өзіндік жұмыс қабілеттілігін бағалаудан және мүмкін болатын перспективадан асып түседі.

Авторлар үшін бұл жауапты таңдаудың басымдылығы күтпеген жағдай болған жоқ.

Әлбетте, жастар білім алуға және білікті маман болуға келді. Студенттердің ғылыми зерттеулері жұмыс болып табылады, ал кез-келген жұмыстың тиімділігі, ынталандыру арқылы анықталады.

Сурет 1 ҚҚЭУ студенттерінің ЖОО-дағы ғылыми зерттеулерге қызығушылық туралы сұрағына жауаптары.

Екінші сұрақ студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру үшін қандай ынталандыру қажет екенін нақтылауға қатысты болды.

Келесі жауаптар ұсынылды:

- ақшалай ынта (қаржылық ынталандыру);
- моральдық ынталандыру;
- жұмыс ұсыну ;
- кәсіби дағдыларды игеру

ҚҚЭУ студенттерінің ғылыми-зерттеу қызметін ынталандыруды нақтылау бойынша сауалнама нәтижелері 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2 ҚҚЭУ студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысудың негізгі стимулдары туралы сұрақтарға жауаптары.

Респонденттердің 40%-ы студенттердің кәсіби дағдыларын алған жағдайда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру мүмкін болатындығын атап өткен жөн. Тестілеуді ұйымдастырушылар үшін бұл нәтиже бірінші нәтиже сияқты айқын болмады. Авторлар жастар үшін кәсіби дағдыларды игеру ақшалай қаражаттан, моральдық көтермелеуден және тіпті тұрақты жұмыспен қамтамасыз етуден гөрі маңызды деп санайды.

Тестілеудің үшінші сұрағы студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін пайдаланудың ең орынды және қажетті салалары туралы пікірімен байланысты болды.

Келесі жауаптар ұсынылды:

- білім деңгейін арттыру;
- шығармашылық ойлауды дамыту;
- университет деңгейін көтеру
- пән бойынша білімді арттыру.

ҚҚЭУ-де студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін қолдану салаларының басымдылығы туралы мәселені нақтылау бойынша сауалнама нәтижелері 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3 ҚҚЭУ студенттерінің кәсіби дағдыларды қолдану саласын нақтылау туралы сұраққа жауаптары.

Студенттердің ең танымал таңдауы (респонденттердің 60%) "білім деңгейін көтеруге" балама болды. Бұл балама студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандырудың шешуші факторы болып табылатын кәсіби дағдылар болып табылады.

Студенттердің пікірінше, талап етілетін білім деңгейі немесе кәсіби дағдылар университеттің беделімен, оқытылатын пәндерді тереңірек білумен және тіпті шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастырумен байланысты емес. Бұл тұжырым анық емес және барлық зерттеушілер онымен келісе бермейді. Кейбір зерттеушілер ең маңызды фактор-шығармашылық ойлауды қалыптастыру және дамыту деп санайды *[Dolan, E., Grady, J. p.31–55.2010]*.

Алайда, осы мақаланың авторлары бір фактордың басымдық дәрежесін сынға алмайды және жоққа шығармайды, бірақ бірнеше жыл ішінде университеттің ғылыми-зерттеу жұмысының тиімділігін арттыру мәселелері бойынша өз зерттеулерін өңдеу нәтижелерін сипаттайды.

Авторлардың пікірінше, жоғарыда аталған кәсіби дағдылар – бұл шешімді қарапайым және тиімді түрде алуға мүмкіндік беретін мүмкін құралдар мен әдістерді қолданудың жасырын ерекшеліктері. Бұл кәсіби дағдылардың тағы бір қарапайым және кең таралған атауы бар - " шебердің құпиялары".

Күрделі аналитикалық есептеулерді сандық әдістерді қолдана отырып ауыстыруға болады, Кәсіби бағдарламалық жасақтаманы игерудегі қиындықтар стандартты бағдарламалық жасақтама қондырмаларын қолдана отырып, қарапайым бағдарламаны құру және оны бір рет қолданудың әсері арқылы көптеген күнделікті операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Студенттердің техникалық және заңгерлік дайындығы мәселелеріндегі осы "шебер құпияларының" мысалдарымен тиісті авторлық жарияланымдардан толығырақ танысуға болады *[Баширов А.В., Ханов Т.А. 2020. б. 8-10 . Ханов Т.А., Баширов А.В. 2020. б. 10-13]*

Тестілеудің төртінші сұрағы студенттердің жоспарларына қатысты болды. Тестілеуді ұйымдастырушыларды болашақ кәсіби қызметін ғылыммен байланыстырғысы келетін студенттердің саны қызықтырды. Салыстыру және талдау үшін келесі қызмет түрлері ұсынылды:

- мемлекеттік қызметтегі жұмыс;
- мемлекеттік емес саладағы жұмыс;
- кәсіпкерлік қызмет;
- ғылым және білім беру саласындағы жұмыс.

Студенттерді өзінің әрі қарайғы кәсіби қызметіне бағдарлау бойынша нәтижелер 4-суретте көрсетілген.

Сурет 4 ҚҚЭУ студенттерінің кәсіби дағдыларды қолдану саласын нақтылау туралы сұраққа жауаптары

Нәтижелерге сәйкес, болашақта сауалнамаға қатысқан студенттердің тек 6% - ы ғылыми зерттеулермен айналысатыны белгілі болды. Тестілеу нәтижелерінің мұндай төмен деңгейі күтпеген жағдай болды.

Шынында да, кез келген университет барлық немесе барлық дерлік студенттерді ғылыми қызметке тарту табиғи деп саналады. Ынталандыру мен жазалау жүйесі бар, ғылыми мақалалар міндетті түрде жазылады, соған қарамастан студенттердің тек 6% - ы ғылыми қызметпен айналысуды мақсат тұтқан.

Мұндай төмен көрсеткіш ҚЭУК-қа тән немесе студенттер мен профессорлық-оқытушылық құрамның арақатынасы заңды және табиғи болып табылады ма деген логикалық сұрақ туындайды.

Ықтимал салыстыруды жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасындағы профессор-оқытушылар құрамының арақатынасына орташа баға есептелді *[URL:* https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/6*]*. Оны есептеу үшін соңғы 15 жылдағы ресми статистикалық деректер пайдаланылды.

5-суретте бұл арақатынас 6-7% аралығында өзгеретіні көрсетілген.

Ресми статистика негізінде бағалаудың мәні авторлық ұжым алған сауалнама нәтижелерімен сәйкес келеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелерін бүкіл Қазақстан Республикасына жалпылау мүмкіндігі туралы қорытынды жасауға болады.

Негізгі тұжырымдар мен ұсыныстар:

Зерттеу нәтижесінде келесі заңдылықтар анықталды.

Бірінші. Көптеген студенттер (94%) өмірі мен мансабын ғылыми қызметпен байланыстырмайтындығы туралы объективті шындық бар. ҚҚЭУ студенттерін тестілеу деректерінің Қазақстан Республикасының ЖОО ғылымының жағдайы туралы ресми деректермен сәйкес келуі осы тұжырымды растайды.

Екінші. Өмірді ғылыммен байланыстырғысы келетін студенттердің алты пайызын міндетті түрде анықтап, ғылыми қызметке тарту керек. Оларды анықтау қиындық тудырмайды. Мұндай студенттер жұмыс қабілеттілігімен, ұқыптылығымен, жақсы үлгерімімен, білім алуға деген ұмтылысымен және оларды іс жүзінде қолдану мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Бұл студенттерге қызықты тапсырмалар қою, оларды шешудің ықтимал нұсқаларын көрсету, мәселелерге назар аудару, бастамашыл, шаруашылық келісімшарттарды, гранттық ғылыми зерттеулерді орындауға тарту өте маңызды.

Бұл 6% студенттер университет студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелілігінде серпіліс жасауға қабілетті екенін атап өткен жөн.

Болашақта бұл студенттерді өздерінің кәсіби және мансаптық қызметін университетпен, біздің жағдайда ҚҚЭУ-мен байланыстыруға қызықтыру қажет.

Үшінші. Студенттердің 94% - ы өз мансабын ғылыми қызметпен байланыстырғысы келмейтіндігі олардың ғылымға тартылмауы керек дегенді білдірмейді. Бірақ оларды студенттік ғылымға тартудың шарты-мұғалімнің тұлғасы болып табылады. Егер оқытушы ғылыми зерттеулермен айналыспаса немесе жеткіліксіз дәрежеде айналысса, онда бұл студенттің ғылыми зерттеулерге қызығушылық танытуы үшін қажет кәсіби дағдылардың жоқтығын білдіреді. Бұл кәсіби дағдылар немесе" шебердің құпиялары " тек жұмыс кезінде пайда болады. Ғылыми зерттеулермен айналыспайтын мұғалім "шебердің құпияларын" білмейді, сондықтан жоғарыда аталған тестілеу нәтижелеріне сәйкес студент үшін қызықты емес.

Осыған байланысты студенттік ғылыми жұмыстың белсенділігі университеттің профессорлық-оқытушылық құрамының ғылыми-зерттеу қызметінің белсенділігіне тікелей байланысты.

Төртінші. Бар мәселені шешудің әртүрлі тәсілдерін салыстыруға назар аударған жөн. Бұл күрделі стандартты шешім әдісін салыстыру және тез және тиімді стандартты емес шешімді жүзеге асыру жағдайында нәтижелі көрінеді. Профессорлық-оқытушылық құрамға дәрістер, практикалық сабақтар, дөңгелек үстелдер және басқа да іс-шаралар кезінде осындай салыстыруларды қолдану ұсынылады.

Авторлық ұжым жоғарыда айтылған тұжырымдар мен ұсынымдарды ойластырып іске асыру Қазақстан Республикасындағы студенттік ғылыми жұмыстың белсенділігі мен нәтижелілігін арттырады деп үміттенеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кочемасова Л.А. Теоретические предпосылки активизации научно-исследовательской деятельности как инновационного регулятива повышения качества профессиональной подготовки студента// Современные проблемы науки и образования. 2015. № 6. С. 381

2. Гомза Т.В. Этапы становления специалиста. Научно-исследовательская работа студентов// Проблемы высшего образования. 2008. № 1. С. 171-174.

3. Арсентьева М.В. Особенности научно-исследовательской работы студентов младших курсов обучения //Известия Тульского государственного университета. Технические науки. 2017. № 11-2. С. 208-210.

4. Каландаришвили З.Н. Научно-исследовательская работа студентов как компонент подготовки специалистов в современном вузе //Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 1. – С. 23–24.

5. Д.А. Хашхожева, А.Ю. Паритов,М.Т. Гелястанова, З.А. Махотлова, Б.М. Суншева, А.Ю. Аккизов// Вовлеченность студентов в научно-исследовательскую работу и ее перспективы как элемента самостоятельной работы студента-магистранта /// Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 3. URL: http://www.scienceeducation.ru/ru /article /view?id=26488 (дата обращения: 28.07.2018).

6. Баширов А.В., Ханов Т.А. Факторы повышения активности научно-исследовательской работы студентов //Современные проблемы науки и образования. 2018. № 4. С. 91.

7. Anderhag, P., Wickman, P. & Hamza, K.M. How can teaching make a difference to students' interest in science? Including Bourdieuan field analysis. Cult Stud of Sci Educ 10, 377–380 (2015). https://doi.org/10.1007/s11422-014-9630-z

8. Anderhag, P., Hamza, K.M. & Wickman, P. What Can a Teacher Do to Support Students' Interest in Science? A Study of the Constitution of Taste in a Science Classroom. Res Sci Educ 45, 749–784 (2015). https://doi.org/10.1007/s11165-014-9448-4

9. Dolan, E., Grady, J. Recognizing Students' Scientific Reasoning: A Tool for Categorizing Complexity of Reasoning During Teaching by Inquiry. J Sci Teacher Educ 21, 31–55 (2010). https://doi.org/10.1007/s10972-009-9154-7

10. Баширов А.В., Ханов Т.А. Использование надстроек прикладного программного обеспечения в практической подготовке студентов технических специальностей // Тенденции развития науки и образования. 2020. № 62-4. С. 8-10 . doi: 10.18411/lj-06-2020-73

11. Ханов Т.А., Баширов А.В. Подготовка юристов с использованием информационных технологий: проблемы привития практических навыков // Тенденции развития науки и образования. 2020. № 62-17. С. 10-13 . doi: 10.18411/lj-06-2020-380

12. Статистика науки// https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/6

УДК 37.0(075)

ЧУНКУРОВА ЗАРИНА КАНАПИЯНОВНА
Магистр, старший преподаватель
Кафедры «Педагогики и психологии»
Казахстанско-Американского свободного университета

САДАНОВА ЖАНАР КАБЫКЕНОВНА
Магистр, старший преподаватель
Кафедры «Педагогики и психологии»
Казахстанско-Американского свободного университета

ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында білім берудің жаңартылған мазмұнын енгізу тәжірибесі қарастырылады. Білім беру мазмұнын жаңарту-бұл, ең алдымен, орта білім беру моделінің өзін, оның құрылымын, мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін қайта қарау, оқушылардың жетістіктерін бағалаудың түбегейлі жаңа жүйесін енгізу.

Түйінді сөздер: бағалау жүйесі, оқыту, білім беру, көптілділік, тәжірибе.

Резюме. В данной статье рассматривается опыт внедрения обновленного содержания образования в Республике Казахстан. Обновление содержания образования – это, прежде всего, пересмотр самой модели среднего образования, его структуры, содержания, подходов и методов обучения и воспитания, внедрение принципиально новой системы оценивания достижения учащихся.

Ключевые слова: система оценивания, обучающийся, образование, многоязычие, опыт.

Summary. This article discusses the experience of implementing the updated content of education in the Republic of Kazakhstan. Updating the content of education is, first of all, a revision of the model of secondary education itself, its structure, content, approaches and methods of teaching and upbringing, and the introduction of a fundamentally new system for evaluating student achievement.

Key words: assessment system, training, education, multilingualism, experience.

Развитие и применение образовательных технологий становится все более важным. Прогресс в этой области является важным фактором для реформирования и совершенствования отечественной системы образования с целью ее адаптации к международным требованиям и ее интеграции в международное образовательное пространство. Их развертывание следует рассматривать как неотложную задачу и один из основных аспектов государственной политики в области образования, которая полностью соответствует стратегической цели сделать Казахстан одной из пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран в мире, обозначенных первым Президентом государства Нурсултаном Назарбаевым.

В Казахстане достаточно сил, ресурсов и высококвалифицированных специалистов для решения этих проблем. Все, что вам нужно, это тщательное и тщательное изучение и корректировка в процессе реализации. Такова цель семинаров, проводимых Министерством образования и науки по этой теме. Мы должны работать вместе, чтобы решить эту сложную проблему. Все присутствующие должны стать активными участниками творческого процесса построения развитой и высокоэффективной системы дистанционного образования в стране, приложить все усилия для достижения этой цели на благо и процветание Казахстана.

Для Казахстана широкомасштабное внедрение высокоэффективных образовательных технологий является актуальной и неотложной задачей, для решения которой создаются реальные предпосылки. Об этом свидетельствуют следующие факты.

Население республики в целом готово к внедрению новых образовательных технологий, основанных на современных результатах научно-технического прогресса, в основном информационных и телекоммуникационных технологий.

Современное образование, основанное надистанционныхIT-технологиях, выходит за границы отдельных государств и превращается в открытое образование, которое характеризуется как образование «без стен и границ». Это большой прорыв, который дает всем людям во всем мире возможность получить высококачественное образование независимо от того, где они живут и где они живут. В то же время, это дополнительная возможность для каждой страны выразить себя на международном уровне, распространить свое культурное и политическое влияние и повысить свою конкурентоспособность [Коменский Я.А., 1998, с.42].

Для Казахстана внедрение высококачественных образовательных технологий и открытого образования также является решением важной социальной проблемы. Наша республика имеет большую территорию, что при сравнительно небольшом населении обуславливает ее низкую плотность в стране. Значительная часть населения проживает в деревнях и поселках вдали от городов, областных и районных центров. Есть населенные пункты, где действуют небольшие школы. Есть те, где есть только начальные школы. С появлением небольших ферм и фермерских хозяйств на отдаленных пастбищах создаются семейные группы, в которых дети не могут посещать школу. В таких случаях обеспечение населения даже обязательным средним образованием становится сложной проблемой. К этому следует добавить инвалидов и людей с ограниченными возможностями, которые также испытывают трудности с получением образования.

Подобные проблемы наблюдаются в профессиональном образовании. Организации профессионального технического образования (колледжи и университеты) сосредоточены в основном в крупных городах, где преподавательский состав высоко квалифицирован. Между тем, на периферии ощущается заметная нехватка специалистов всех категорий, которая не может быть удовлетворена без решения вопроса о предоставлении местному населению возможности получения полного профессионального образования.

Это важные социальные проблемы, в которых есть элемент нарушения конституционных прав отдельных категорий граждан и их дискриминации по месту проживания и физическому здоровью. Понимая это, государство ищет возможности и принимает все меры для решения этих проблем.

Практика показывает, что образовательные учреждения, реализующие программы высшего образования, занимают лидирующие позиции в этом вопросе. Электронные и образовательные ресурсы создаются и внедряются в виде электронных обучающих систем, виртуальных лабораторий и тренажеров, электронных учебников и т.д.

Есть также некоторые достижения в системе общего среднего образования. Ведется работа по созданию казахстанского ресурса для интерактивных уроков на трех языках. Проводится систематическая подготовка учителей по использованию интерактивных технологий в учебном процессе.

Информатизация образования на основе мировых достижений в области информационных технологий станет средством инновационного ускоренного развития казахстанского образования. С учетом этого в качестве стратегической цели была определена последовательная системная политика в основных областях информатизации образования. Эти области включают: нормативно-правовое обеспечение; компьютеризация и обновление компьютерного парка; программное обеспечение; интернетизация образовательных и управленческих организаций; создание отечественных цифровых образовательных ресурсов; автоматизация системы мониторинга, анализа и управления образовательными организациями; подготовка педагогических и управленческих кадров.

Стратегия в области компьютеризации ориентирована на достижение мировых показателей обеспечения образовательных учреждений современными компьютерными технологиями с учетом потребностей образовательной практики.

В области программного обеспечения предпочтительно использовать программные средства, основанные на идеологиях, принципах и инструментах открытых систем мирового сообщества OpenSourceCommunitu, а также продукты от признанных лидеров мирового рынка.

Политика в области доступа в Интернет к образовательным учреждениям и управления образованием на всех уровнях направлена на всестороннее развитие образовательной среды для информации и коммуникации. Должно быть обеспечено 100% подключение образовательных и управленческих организаций к глобальной сети на основе различных каналов связи (спутниковых, выделенных, мобильных, широкополосных, беспроводных и т.д.) с высокой пропускной способностью.

Создание цифровых научных и образовательных ресурсов в отечественной промышленности рассматривается в качестве основной стратегической задачи. Казахстан должен наладить производство собственных электронных образовательных ресурсов, которые отвечают требованиям системы образования и отвечают требованиям квалификации. По имеющимся данным, потребность организаций профессионального и технического образования в современных электронных образовательных ресурсах только по предметам циклов профессионального и специального образования в настоящее время составляет около 2780 единиц. Потребность в вузах по предметам профессиональных и специальных циклов составляет 7455 единиц, для вузов по дисциплинам базовых и основных циклов 5347 единиц. Все ресурсы должны быть разработаны на трех языках - казахском, русском, английском [Жолдасбаев С., 2010. с.125].

Согласно концепции ЮНЕСКО, концепция «многоязычного образования» предполагает использование в образовании как минимум трех языков: родного, регионального или национального и международного языков. Приме-

нение этих языков является «важным фактором инклюзивности и качества образования».

Языковая политика и принцип многоязычия стали приоритетными темами в создании Европейского Союза. В 1995 году Европейская комиссия опубликовала официальный отчет по образованию, в котором поставлена цель трилингвизма для всех европейских граждан. Комиссия подчеркнула важность многоязычных навыков общения на едином рынке в век информации. Проблемы многоязычия, образования и культуры ежегодно рассматриваются на заседаниях Комиссии Европейского сообщества с 2007 года. Кроме того, Европейская комиссия предоставляет гранты на исследования многоязычия с использованием инструментов электронного обучения.

Сегодня уже можно говорить о завершении работы по институциональному обеспечению реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на период 2011-2020 годов, основными навыками которой являются трехъязычие, евразийский мультикультурализм, коммуникативность и технократизм. Государственная программа развития языка проходит в три этапа.

На первом этапе (2011–2013 годы) был реализован комплекс мер по совершенствованию нормативно-методической базы для функционирования и развития языков.

В рамках второго этапа (2014–2016 гг.) Планируется реализовать комплекс практических мер по внедрению новых технологий и методов в изучение и использование государственного языка, а также по сохранению языкового разнообразия. На третьем этапе (2017–2020 годы) результат будет подкреплен систематическим мониторингом степени спроса на государственный язык во всех сферах общественной жизни, качества его правильного использования и уровня владения языком, позволяющим продолжать занимать должности на других языках. Согласно результатам программы, доля взрослых, говорящих на государственном языке, к 2014 году составит 20%, к 2017 году - 80%, к 2020 году - 95%. Доля Казахстана, владеющего русским языком, к 2020 году составит не менее 90%. Доля населения республики, говорящего по-английски: 2014 год - 10%, 2017 год - 15%, 2020 год - 20%. Доля населения, использующего три языка (государственный, русский и английский), на 10% к 2014 году, на 12% к 2017 году и на 15% к 2020 году [Жолдасбаев С., 2010. с.87].

Эта концепция, рассматривающая многоязычное образование как эффективный инструмент для подготовки молодого поколения к жизни во взаимосвязанном и взаимозависимом мире, ориентирована на углубленное изучение языка казахского государства в гармоничном взаимодействии с преподаванием русского и английского языков. Особое внимание уделяется языковой подготовке с профессиональным руководством для подготовки специалистов, свободно владеющих тремя языками, что соответствует Закону о языке Республики Казахстан и, несомненно, повысит конкурентоспособность специалистов.

Имеется определенный опыт внедрения многоязычного образования в интеллектуальных школах Назарбаева, который с учетом анализа современного международного опыта разрабатывает и внедряет модель трехъязычного образования на основе система уровней изучения языка. Эта модель основана на том, что дети могут отлично освоить устную и письменную речь на казахском, русском и английском языках. При этом должны учитываться не только правила введения второго и третьего языков в учебный процесс, но и возможности интерактивных методов погружения в среду иностранного языка.

С одной стороны, сегодня, когда перед системой образования стоит задача внедрения новейших методов дошкольного образования и раннего трилингвизма, с 32 сентября 2012 года в 32 университетах прошли обучение более 5,5 тыс. учеников специальных факультетов, что позволит в ближайшем будущем получить не только конкурентоспособных многоязычных специалистов, но и внедрить массовое внедрение многоязычия на всех этапах обучения «дошкольное образование - школа - университет - дошкольное образование». Это сделает процесс многоязычного образования непрерывным.

В зависимости от языка обучения во всех школах, начиная со второго (и для казахского языка из первого) класса, вводится изучение русского или казахского языка. А с 2013 года английский язык был введен с 1-го класса. Предполагается, что через 5 лет этим ученикам придется изучать на английском языке все дисциплины школьного компонента. Кроме того, в настоящее время в Казахстане насчитывается более 30 школ с обучением на трех языках. Так, полиязычное образование внедрено в школах г. Караганды «Мурагер», «Дарын», СШ №2 для одаренных детей им. Нурмакова и др.

Обратите внимание, что введение многоязычного образования вызвало несколько проблем. Потребность в знании нескольких языков в современном мире и потребность общества в мультикультурной личности очевидны и являются стимулом для обучения. Однако профессиональное руководство детьми школьного возраста предполагает их трехъязычное обучение основным предметам будущей специальности. Таким образом, будущие химики и технологи в школе должны овладеть тремя языками в рамках определенного тематического минимума по дисциплине «Химия», будущие экономисты должны овладеть знаниями экономики, эконо-

мической теории на трех языках и т.д. Однако Казахстан, по сравнению с европейскими странами, в силу своего географического положения не имеет условий для естественного развития массового многоязычия со знанием активно функционирующего мирового языка.

Поэтому в условиях среднего образования необходимо организовать учебный процесс таким образом, чтобы выпускники обладали достаточным уровнем многоязычной компетенции для последующего постоянного улучшения речевых и коммуникативных компетенций на трех языках. Для этого требуется особый дизайн учебного процесса по неязыковым дисциплинам, который способствовал бы, не увеличивая количество учебных часов, достижению как реализации стандарта разработки содержания учебной дисциплины, так и овладению тремя языками в рамках выбранной дисциплины. Эта проблема еще не решена в учебных заведениях Казахстана.

Тем не менее, как показывает диагноз будущих выпускников, есть и успешные решения вышеуказанных проблем при внедрении многоязычного обучения. Лингвистическое развитие происходит в условиях качественного усиления процесса языкового и культурного взаимодействия. Например, знание языков знакомит с культурным наследием народов изучаемых языков, происходит переосмысление их собственной личности на основе общности человеческих ценностей.

Внедрение такой модели обучения и воспитания в казахской школе позволяет нам создать всесторонне гармонично развитую личность, способную свободно перемещаться в международном пространстве, владеющую казахским, английским и русским языками на достаточно хорошем уровне. Практика показывает, что большинство кандидатов связывают свой выбор будущей профессии со знанием английского языка, считают знание иностранного языка необходимым для получения престижной работы и продвижения по службе в будущем, и считают, что знание нескольких языков поможет им укрепить свой социальный статус и занять достойную позицию в современных других в многоязычном обществе, которое должно передаваться в любой среде. Все эти факторы указывают на совместное функционирование казахского, русского и английского языков в одном коммуникативном и социокультурном пространстве.

С другой стороны, существуют психолого-языковые педагогические трудности, связанные с индивидуальными характеристиками личности ребенка, его способностью переходить с одного языка на другой, уровнем образования и уровнем знания языка.

Во всей системе требований и ресурсной поддержки для реализации программ в многоязычном обучении требования к человеческим ресурсам являются наиболее важными. Следует подчеркнуть, что подготовка англоязычных преподавательских кадров для среднего, технического и профессионального высшего образования стала возможной в рамках международного гранта Президента Республики Казахстан «Болашак». На текущем этапе стипендии основное внимание уделяется программам подготовки магистров и докторантов, а также подготовке технических и медицинских специалистов, которые наиболее популярны в нашей стране. Кроме того, стипендиаты в настоящее время имеют возможность обучаться в 630 ведущих университетах в 32 странах [Новейшая история XX век, 2002., с.65].

Поскольку одним из основных направлений модернизации системы подготовки инновационных кадров является подготовка многоязычных кадров для нашего государства, перед Карагандинским государственным техническим университетом поставлены основные задачи по модернизации высшего образования с последующей интеграцией в мировое экономическое и образовательное пространство. Одним из начальных этапов является организация постепенного внедрения многоязычного обучения: создание вышеупомянутого центра «Троица языков» С. Кудайбердиева, разработка стратегии и программы развития многоязычного обучения (2012–2016 годы), с целью непрерывного создать многоступенчатое многоязычное многоступенчатое образование для студентов, докторантов и аспирантов по приоритетным направлениям: «энергетические технологии», «машиностроение», «стандартизация и сертификация», «металлургия», «информационные системы».

По указанным специальностям были сформированы многоязычные группы, определен контингент студентов, проведен мониторинг их знаний, привлечены квалифицированные кадры преподавателей с академической квалификацией, имеющие опыт обучения и работы за рубежом, определены языковые навыки преподавателей. Они проводили уроки по основным и основным дисциплинам. В рамках внедрения многоязычного образования в образовательный процесс КарГТУ было подписано соглашение с издательством Macmillan (Лондон), в результате которого был проведен учебный курс по аутентичности преподавания английского языка в Октябрь 2011 г. для преподавательского состава, работающего в многоязычных группах, с целью разработки и внедрения инновационного компонента в учебной документации на основе принципа зарубежной аутентичности с участием автора британского учебника InsideOut, профессора Сью Кей из Оксфордского университета.

Как известно, многоязычное обучение неразрывно связано с реализацией основных параметров Болонского процесса, соотнесением и стандартизацией учебных программ с европейскими образовательными стандартами. Основным механизмом практической реализации в этом случае должен быть принцип «двойного ввода знаний»: языковое обучение посредством изучения актуальных языковых дисциплин и обучения отдельных лиц, например, математики и естественных наук, на иностранном языке, а также социально-гуманитарных дисциплин в Казахстане или русском языке.

В качестве реализации Концепции обучения иностранному языку фундаментальные науки осваиваются в первый год обучения в университете. Начиная со второго года, студенты обучаются по специальным дисциплинам в следующей пропорции: А на государственном языке, А на русском и А на английском для групп с казахской формой обучения. Для русскоязычных групп 1А на государственном языке, А на русском, А на английском. В этом случае учащиеся могут пройти общеобразовательную единицу и углубленную языковую подготовку. Учебный процесс в КарГТУ организован в соответствии с требованиями многоязычного образования: внедрена методология уровня обучения иностранному языку, разработана методическая база многоязычного образования (учебно-методический комплекс дисциплин на казахско-русском и русском языках). Английские языки, модули, учебные планы, рабочие программы), специализированные программы по авторскому праву на иностранных языках в фундаментальных областях науки.

Одним из эффективных средств начальной подготовки многоязычных кадров является включение в перечень основных дисциплин стандартных учебных программ таких дисциплин, как «иностранный язык для профессионального использования», «профессиональные языки казахский / русский».

Изучение состояния многоязычного образования в КарГТУ и анализ показывают, что существует острая проблема недостаточной лингвистической подготовки преподавателей неязыковых предметов, отсутствия отечественных учебников английского языка по специальностям; отсутствие постоянной системы профессионального развития за рубежом для учителей, которые преподают на иностранном языке. Чтобы найти эффективные способы обучения многоязычного персонала, необходимо решить следующие проблемы:

1) несоответствие существующих квалификационных требований и характеристик требованиям многоязычного специалиста;

2) отсутствие нормативной и программной поддержки многоязычного образования;

3) отсутствие единой концепции подготовки многоязычных специалистов на основе грамотного подхода;

4) недостаточные знания опыта зарубежных стран по внедрению многоязычного образования;

5) отсутствие разработки механизма оценки производительности для многоязычного специалиста. Таким образом, языковая политика Казахстана предполагает «разумную трансформацию языковой культуры;

6) основан на равном использовании трех языков: государственного, международного и международного общения» и позволяет нам постепенно войти в мобильный мегакультурный мир.

Таким образом, важнейшей задачей трехъязычного образования является качественная подготовка учителей. По словам учителей, разумное, компетентное, поэтапное введение преподавания ЕНТ на английском языке, истории Казахстана на казахском языке и всемирной истории на русском языке - это позволит студентам быть коммуникативно адаптированными в любой среде [Новейшая история XX век. Учебник для 9 класса, 2002., с.39].

В 2017-2018 учебном году в государственном учреждении «Школа-лицей №8 для талантливых детей» в г. Павлодаре преподавательский состав организовал работу по реализации государственной программы многоязычного образования.

Основными нормативными документами были Закон Республики Казахстан «Об образовании», Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, Приказ о внесении изменений в распоряжение министра образования и науки РФ. Республика Казахстан от 6 ноября 2014 года №455 «О пилотном внедрении обновленного контентного образования», план мероприятий на 2017–2019 годы по реализации Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы в образовательных организациях Павлодарской области, приказ №326 регионального образования «О расширении эксперимента по обучению на трех языках» от 28.09.2016 г. Медиа-план информационной поддержки трехъязычного образования в образовательныхорганизациях по Павлодарской области приказом Управления образования №421 от 20.09.2017. Дорожная карта развития трехъязычного образования на 2015–2020 годы, на основе которой была создана экспериментальная многоязычная образовательная программа лицея «Создание образовательного пространства, ориентированного на развитие функциональной грамотности учащихся посредством многоязычного образования и обучения» (советник и научный руководитель,

доктор философских наук, профессор А.Р. Бейсембаев) [Закон «Об образовании», 2007].

Этапы внедрения 12-летнего образования.

2011 – 2014 годы – подготовительный период:

1. Продолжение научных исследований организации модели ООР.

2. Разработка стандартов, учебных программ, учебников и УМК.

3. Освоение технологий обучения, направленных на индивидуализацию обучения.

4. Разработка балльно-накопительной системы оценивания и измерителей учебных достижений учащихся.

5. Разработка моделей профильного обучения «Бейіндікмектеп».

6. Разработка правовых документов по статусу педагога с учетом новых аспектов организации «Бейіндікмектеп».

7. Подготовка, повышение квалификации и переподготовка учителей.

8. Разработка и внедрение моделей государственно-общественного управления.

9. Развитие материально-технической базы.

10. Внедрение механизмов подушевого финансирования для учащихся и др.

2015 год – начало внедрения стандартов 12-летнего образования 1,5, 11 классов.

2016 – 2020 годы – поэтапное внедрение стандартов 12-летнего образования.

В контексте интеграции Казахстана в мировое образовательное пространство необходимо развивать конкурентоспособность домашнего образования, радикальное обновление школьного образования, ориентированного на переход от концепции «образование для жизни» к пониманию необходимости «обучения на протяжении всей жизни».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Коменский Я.А. Великая дидактика. - СПб: Типография А.М. Котомина, 1998. – 360с.

2 Жолдасбаев С. История Казахстана: Хрестоматия: Учеб.пособие И90 для 10 кл. естест.-мат. направления общеобразоват. шк. - 2-е изд. - Алматы: Мектеп, 2010. - 136с.

3 Новейшая история XX век. Учебник для 9 класса. - Алматы, 2002. – 154с.

4 Закон «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III. Казахстанская правда, 2007.

5 Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. Казахстанская правда, 2001.

6 Сериков Э.А. Система высшего технического образования Казахстана: движение по спирали. - Алматы: «АқШағыл», 2015. - 276с.

ӘОЖ 378:37.013.42

ШОЛПАНҚҰЛОВА ГУЛЬНАР КЕНЕСБЕКОВНА
Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

УТЕГЕНОВА МЕРУЕРТ СЫЗДЫКОВНА
PhD докторант
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақалада инновациялық білім беру ортасы жағдайында болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби табыстылығын дамытудың маңыздылығы қарастырылады. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері зерделеніп, салыстырмалы талдау жасалынды. Зерттеудің теориялық талдау нәтижелері бойынша болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби табыстылығының дамуы көбінесе студенттің оқу орнында дайындығының мазмұны мен сапасына, педагогикалық инновацияны оқу процесіне енгізуіне, өзін-өзі бағалауға, сенімділікке, құзыреттілікке, қабілеттілікке байланысты болады деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: инновациялық білім беру ортасы, кәсіби табыстылық, болашақ әлеуметтік педагогтар, болашақ мамандар, қабілеттер,кәсіби құзыреттілік.

Резюме. В данной статье рассматривается значение развития профессиональной успешности будущих социальных педагогов в условиях инновационной образовательной среды. В описываемом здесь исследовании изучались зарубежные и отечественные *исследования, был проведен сравнительный анализ.* По итогам проведенного теоритического обзора исследования сделан вывод о том, что развитие профессиональной успешности у будущих социальных педагогов во многом зависит от содержания и качества подготовки студента в образовательном учреждении,отвнесении в учебный процесс педагогической инновации, от самооценки, уверенности, компетенции, способности.

Ключевые слова: инновационно-образовательная среда, профессиональная успешность, будущие социальные педагоги, будущие специалисты, способности, профессиональная компетентность.

Summary. This article discusses the importance of developing the professional success of future social teachers in an innovative educational environment. In the study described here, foreign and domestic studies were studied, and a comparative analysis was carried out.Based on the results of the theoretical review of the study, it was concluded that the development of professional success in future social teachers largely depends on the content and quality of student training in an educational institution, on the introduction of pedagogical innovation into the educational process, on self-esteem, confidence, competence, and ability.

Key words: innovative and educational environment, professional success, future social teachers, future specialists, abilities, professional competence.

КІРІСПЕ

Еліміздің қазіргі білім беру жүйесі даму барысында сапа жағынан терең мағыналы өзгерістерге бетбұрыс жасауда. Бұл бетбұрыстар мамандарға көлемді табыстарға жетуге негіз болып, білім беру жүйесін жаңалықтармен толықтыруда, оған білім беру саласындағы бірқатар нормативтік құжаттарда: Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында [*ҚР «Білім туралы» Заңы, 2018*], Қазақстан Республикасында үздіксіз кәсіби педагогикалық білім беруді дамыту Тұжырымдамасында [*ҚР үздіксіз кәсіби педагогикалық білім беруді дамыту Тұжырымдамасы, 2015*] адам капиталы және бәсекеге қабілетті кадрлардың сапасын арттырудың маңыздылығының белгіленуі дәлел бола алады.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық сана, бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, т.б. көптеген мәселелер қарастырылып, «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек....Құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» деген тұжырымды ойлары кәсіби табысты мамандар даярлаудың өзектілігін айқындай түседі [*Егемен Қазақстан, 2017*].

Осы орайда, қоғамның әлеуметтік тапсырысы қазіргі заманғы мектептің инновациялық салада

жұмыс істейтін, әр түрлі деңгейдегі стандартты емес мәселелерді шешуге, шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруға, өмір бойы білім алуға, білім беру қызметін ұйымдастырудың балама түрлерін іздеуге, білім берудегі тенденцияларды ескере отырып, жаңа формациядағы педагогқа деген қажеттілігімен байланысты. Бұл мектептің, отбасының және қоғамның өзара байланысын жақсартатын әлеуметтік педагогтарды даярлаудың ауқымын кеңейту керектігіне, мұндай категориялардағы кәсіби білікті мамандарды дайындауға және қайта даярлауға ерекше назар аударады.

Технология, коммуникация мен ғылым салаларындағы елеулі өзгерістер әлемдік экономикаға айтарлықтай ықпал ете отырып, әрбір азаматқа XXI ғасырда табысты болу үшін қажетті білім мен дағдыларды алға тартады. Сонымен қатар, қарқынды жаһандану ұлттық экономикаға да ықпал етуде, оның үстіне қазіргі уақытта экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық бәсекелестік артып отыр. Женевадағы Халықаралық еңбек ұйымының (2006) баяндамасы мұның жеке азаматтар үшін маңыздылығын көрсетті: «...көлік және коммуникация саласындағы елеулі жетістіктермен қатар, сауда мен капитал ағымын ырықтандыру: өз еңбегінің жемісін сату үшін әлемдік нарықта өзара бәсекелестіктегі жұмысшылар мен жұмыс берушілердің саны күннен-күнге артып келе жатқандығын көрсетеді». Жаһандану тек жұмыс орындарына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар, оның қолжетімді жұмыс түрлеріне және сәйкесінше, жұмыс табу үшін қажетті білім мен дағдыға да әсері артып келеді [*Құдайбергенова К., 2008, б. 176 -188*].

Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «XXI ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар оқу бағдарламасымен және оқу бағдарламасын жүзеге асыруда пайдаланылатын педагогикалық тәсілдермен тығыз байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Инновациялық білім беру ортасы жағдайындамектептерді заманауи қайта құру, білім беру инновациялары мен тұжырымдамаларының мазмұны мен деңгейі бойынша әр түрлі әзірлеу білім беру саласындағы түбегейлі өзгерістерге тез бейімделе алатын кәсіби, мобильді, шығармашыл әлеуметтік педагогтардың қажеттілігін анықтайды. Бұл– өзгеріп жатқан оқу процесіне оңай қосылу, кәсіби қызметте құзыретті болу мүмкіндігіжәне педагогтың кәсіби маман ретіндегі табыстылығының әмбебап көрсеткіші.

Жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлаудың әдіснамалық-теориялық негіздерін анықтауда: Қ.М. Арынғазин, Е.Ө. Жұматаева, Е.И. Бурдина, С.А. Дружилов, Б.Т. Кенжебеков, Қ.М. Кертаева, А.К. Маркова, М.С. Мәлібекова, Ш.М. Мұхтарова, А.Қ. Нұрғалиева, Т.С. Сабыров, А.П.Сейтешев, В.А. Сластенин, Н.Д. Хмель, Ә.Ә. Усманов, А.И. Щербаков, Р.К. Төлеубекова, Г.О. Тәжіғұлова, В.Д. Шадриков, Л.А. Шкутина, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылғандығын көз жеткізуге болады.

Әлеуметтік педагогтарды даярлау ерекшеліктерін талдау барысы әлеуметтік-педагогикалық дайындық мазмұнын жобалау бойынша А.Б. Абибуллаева, Р.И. Бурганова, Г.Ж. Меңлібекова және А.Н. Тесленко; әлеуметтік педагогтарды даярлау тарихы мен тәжірибесі бойынша Ш.Т. Таубаева, И.Р. Халитова, А.Б. Айтбаева; болашақ әлеуметтік педагогтарды әлеуметтену технологияларын меңгеру А.С. Мағауова жұмыстарында зерделенді [*Қожабергенова Г.Е., 2017, б. 80*].

Бүгінде отандық ғалымдардың зерттеген әлеуметтік педагогтарды даярлау мәселелері бойынша еңбектері үлкен мәнділікке ие.Мәселен, Р.И. Бурганова олардың кәсіби дайындығының үрдісін зерттеді, болашақ әлеуметтік педагогтың студент жастармен жұмысқа дайындығын қалыптастырудың мазмұнын теориялық тұрғыдан негіздеп, әдістемесін әзірледі[*Бурганов Р.И.,2001, б. 168*].

Кәсіби табыстылығын дамыту мәселесінің жеткіліксіз зерттелгендігін айта кеткен жөн. Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтердің кәсіби қалыптасуының әртүрлі аспектілерін қарастыратын диссертациялық зерттеулер мен монографияларда аталмыш мәселе кәсіби сәйкестілік (Л.Б. Шнейдер), мәдени сәйкестілік тұжырымдамасы (А.С. Запесоцкий), кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесі (Д. Ертарғынқызы) мәселесі аясында қарастырылады.

Инновациялық-білім беру ортасы-болашақ педагогтың өзінің кәсіби қызметінде инновациялық ұстанымын, мінез-құлқының икемділігін, әлеуметтік өзгерістерге барабар жүзеге асырудың маңызды шарты.

Жалпы алғанда, «табыс» түсінігі іс-әрекет, қарым-қатынас, дамудың мақсатына жетудің нәтижесі ретінде қарастырылады. Кез келген кәсіби іс-әрекет адамнан іс-әрекетінің табыстылығын қамтамасыз ететін сапаларды дамытуды талап етеді. Демек кәсіби табыстылық жоғары оқу орнындағы болашақ мамандарды кәсіби іс-әрекетке жүйелі дайындаудың интегративті өлшемі ретінде тұлғалық және кәсіби маңызды әртүрлі бағыттағы іс-әрекет түрлерінде (оқу, оқу-кәсіби, ғылыми-зерттеушілік, волонтерлік, оқудан тыс, әлеуметтік-мәдени) қойылған мақсатқа жетуге қажетті қабілеттіліктер жүйесін айқындайды.

«Кәсіби табыс» болашақ мамандардың өз іс-әрекетін іштей бағалауы ғана емес, оның айналдағылар (әріптес, басшы, т.б. контрагенттер) тарапынан сырттай бағалануы.

Отандық және шетел зерттеушілерінен кәсіби

табыстылық мәселесі төңірегінде А.Г. Асмолов, Дж. Аткинсон, Н.А. Алюшина, А.А. Деркач, Х.Р. Кауфман, Н.В. Кузьмина, Е.А. Климов, А. Маслоу, Х. Хекхаузен және т. б. ғалымдар айналысты. И.А. Зимняя, И.Ф. Исаев, Е.А. Климов, Н.С. Пряжников, В.А. Сластенин секілді және т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде кәсіби табыстылық интегративті әлеуметтік-мәдени, адамгершілік, зияткерлік қасиеттердің дамуын ынталандыратынын, олардың даму дәрежесі адам жүйесінің барлық мамандарының кәсіби мәдениетіне енетінін қарастырған.

О.С. Ғазман, И.С. Кон және т.б. ғалымдардың пікірінше, табысты адамдар – бұл ең кем түрде күш жігер мен эмоция жұмсап, ең жоғары нәтижелерге жете білетін адамдар. Олардың үлгерімі өз жоспарларын дер кезінде жүзеге асыра білу қабілетімен, жағдайды сезіне білумен, алға қойылған мақсатқа сай құралдарды қолдана білумен байланысты.

Б.Г. Ананьев кез-келген іс-әрекеттің табыстылығының алғышарттары ретінде тек қажетті қасиеттердің жиынтығын ғана емес, қабілеттер мен дарындылықтың белгілі бір құрылымын, олардың «функционалды» құрамын, ондағы сенсорлық-моторикалық, логикалық, эмоционалды-ерікті және басқа компоненттердің әр түрлі қызмет түрлерінде біркелкі емес және ерекше түрде дамитынын қарастырады [*Климов Е.А., 1996, б.145*].

Н.Е. Щуркова табысты оқу еңбегі барысындағы жеке жетістіктерді субъективті бағалау ретінде қарастырып, алайда «табыс туралы сөз қозғағанда біз, мысалы, емтиханда түскен ең оңай билет сияқты сәттілік немесе бақытты жағдайдан гөрі белгіленген мақсатқа жетудегі жақсы нәтижелілікті ескереміз»-деп түсіндіреді [*Щуркова Н.Е., 2002, б.224*].

Е.В. Егорова мен Т.А.Лопатухина өз еңбектерінде болашақ мамандарды даярлау кезінде оқу процесін тұтастай алғанда дәстүрлі білім беру парадигмасы қағидаларына бағытталатынын, ал бұл кәсіби оқытуда студенттердің жеке тұлғаларының шығармашылық әлеуетін дамытуға, олардың кәсіби табыстылыққа жету қабілеттеріне бағытталғандығының жоқтығымен сипатталады деп жазады. Яғни, болашақ білім беру мамандарын даярлаудың сапалы деңгейіне қойылатын заманауи талаптар мен дәстүрлі білім беру парадигмасының әдістемелік маңыздылығы шеңберінде бұл талаптарды толықтай жүзеге асыра алмау арасындағы қайшылықтар бар екенін байқалады [*Yegorova E.G., & Lopatuhina T.A., 2017, б. 118-122*].

Е.З. Батталханов оқушылардың гуманистік дүниетанымының қалыптасу мүмкіндіктері мен жағдайларын әлеуметтік педагогиканың мәселесі ретінде қарастырды [*Батталханов Е.З., 2002, б. 303*].

Г.Ж. Меңлібекова болашақ педагогтардың әлеуметтік педагогкалық іс-әрекетке дайындаудың жүйесін құруда теориялық-әдіснамалық негіздерін қарастырады, әлеуметтік педагогикалық жұмысқа дайындығын қалыптастырудың құрама бөліктері мен жағдайларын интеграцияланған жеке тұлғалық білім беру ретінде анықтады [*Менлибекова Г.Ж., 2002, б. 291*].

Ал А.К. Мыңбаева әлеуметтік педагогтарды даярлаудағы орта тұғыры мен білім беру ортасының сапасы ретінде зерделеді [*Мынбаева А.К., 2017, б. 104*].

З.М. Большакова, В.А. Федоров, Д.И. Фельдштейн және т.б. зерттеушілерде педагогты даярлаудың дәстүрлі тәсілдері түлектердің оқу-кәсіби табыстылығын тиімді қалыптастыруға мүмкіндік бермейтінін көрсетеді. Педагогикалық инновацияларды, оның ішінде педагогикалық технологияларды іздеу міндеті айқын болды, оларды университеттің білім беру процесіне енгізу кәсіби дайындық сапасын арттырады. Сонымен қатар, технологияларды кәсіптік білім беру сапасының интегралды көрсеткіші ретінде кәсіби табыстылықты қалыптастыру құралы ретінде қолдануға бағыттау керек [*Мельникова Е.П., 2012, б. 4*].

Н.В. Самоукина кәсіби табыстылыққа жету үшін тиімді қызметпен қатар жүретін ішкі жағдайдың маңызы зор деп санайды. Ол адам маңызды және мағыналы нәрсені алған кезде "сіз табыстылыққа жететіндігіңізді алдын-ала білгендей" тыныштық пен өзіне деген сенімділікті сезінетінін жазады [*Самоукина Н.В., 1999, б.352*].

Сонымен қатар Н.В.Самоукина табысты адамдар өздерінің жоғары ұмтылыстарында өздерінің ұстанымдарына аса тәуелді емес екенін байқайды: олар өздеріне және олардың мүмкіндіктеріне өте сенімді. «Бұл бәсекеге қабілетті, бірақ ұялшақ және өзіне сенімсіз болса, жарқын талант болмаған кезде де табандылық пен сенімділік табысқа жетудің басты себептері болып табылады» [*Самоукина Н.В., 1999, б. 353*].

Өзін-өзі бағалауы төмен адамдардың көпшілігі қарапайым тапсырмалармен жұмыс жасауды жөн көреді, өйткені сонда ғана олар табыстылыққа сенімді болады.

Н.А.Гулянова кез-келген іс-әрекет процесінде адам бұрыннан бар Мен-бейненің растамасын алады немесе жаңа нәрсені жаңаша қабылдайды деп жазады. Автор «маңызды сәтсіздік өзіндік Мен-бейненің тұрақтылығын төмендетеді»деп баса айтады [*Гулянова Н.А., 2001, б. 68-75*].

С.В. Славнов жеке кәсіби маңызды қасиеттер мен олар туралы түсініктерді қамтитын операциялық жағы кәсіби жарамдылықты болжау тұрғысынан маңызды екенін, ал мотивациялық сала ("мамандықтың рухани мазмұны": мамандықтың "менталитетіне" деген құштарлық, "жетістіктің жоғары деңгейінің" мотивациясы, кәсіпте өзін-өзі дамытуға деген ұмтылыс, "кәсіби бақылаудың ішкі локусы") кәсіби өсу үшін өте маңызды еке-

нін атап өтті [*Славнов С.В., 2003, б. 82*].

С.В. Славнов тәжірибелі қызметкерлердегі табысты кәсіпқойдың бейнесін зерттеуде жеке қасиеттері бойынша келесі бағаларды анықтады: тез және оңай байланысқа түседі, эмоцияларын жақсы бақылайды, байқағыш, өзін-өзі бағалауы адекватты, кең дүниетанымы бар, сонымен қатар студенттердегі табысты кәсіпқойдың бейнесін зерттей отырып, жеке қасиеттер бейнесіндеөзін-өзі бағалауы адекватты және кәсіби өсуге деген ұмтылысты анықтады [*Славнов С.В., 2003, б. 90*].

Ю.В. Своротованың «болашақ педагогтардың кәсіби табыстылығын қалыптастыру: мәселенің теориялық аспектілері» атты жұмысында болашақ педагогтардың кәсіби табыстылығын қалыптастыру қажеттілігі негізделген. Автор болашақ педагогтардың кәсіби табыстылығын қалыптастыруға студенттерді жоғары білім беру ұйымында даярлаудың мазмұны мен сапасы әсер ететінін айтады [*Своротова Ю.В., 2015, б. 560*].

Б.М. Теплов кәсіби қызметтің табыстылығы адамның жеке қабілеттеріне байланысты екенін, оларды осылай сипаттайтынын айтты: «қабілеттерді белгілі бір іс-әрекеттің табыстылығына байланысты жеке психологиялық ерекшеліктер деп атауға болады. Алайда, жеке қабілеттер кез-келген әрекетті табысты орындау мүмкіндігін тікелей анықтайды, тек осы жеке тұлғаны сипаттайтын осы қабілеттердің ерекше үйлесімі». Бірақ ол ескерту жасады: «адам психикасының маңызды белгілерінің бірі-кейбір қасиеттерді басқалармен өте кең көлемде өтеу мүмкіндігі, нәтижесінде кейбір қабілеттердің салыстырмалы әлсіздігі тіпті осы қабілетпен тығыз байланысты осындай әрекеттерді табысты орындау мүмкіндігін жоққа шығармайды. Жетіспейтін қабілет өте кең ауқымда осы адамда жоғары дамыған басқа адамдармен өтелуі мүмкін... Дарындылыққа байланысты іс-әрекеттің табыстылығы емес, тек осы табыстылыққа жету мүмкіндігі. Мәселенің психологиялық жағымен шектелсе де, кез-келген әрекетті табысты орындау үшін тек дарындылық қажет емес, яғни қабілеттердің тиісті үйлесімі болуы керек, сонымен қатар қажетті дағдылар мен дағдыларға ие болу керек. Дарындылық іс-әрекетті таңдауды анықтайтын жалғыз фактор емес, өйткені ол іс-әрекеттің табыстылығын анықтайтын жалғыз фактор емес» [*Теплов Б.М., 1961, б. 9-20*].

Сондай-ақ, әр адамның кәсіби қызметтің өзіндік, жеке стилі бар, ал ол оның сәттілігіне немесе сәтсіздігіне әсер етеді.

Е.А. Климов жеке стиль дегеніміз-адамның жеке басының ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір адамның іс-әрекетінің ерекшелену белгілерінің бүкіл жүйесін түсіну керек деп санайды: "...жеке стиль дегеніміз-адам саналы түрде немесе өздігінен өзінің (типологиялық тұрғыдан анықталған) даралығын объективті, сыртқы қызмет жағдайымен жақсы теңдестіру үшін қолданатын психологиялық құралдардың жеке-дара жүйесі ... жеке стильдің өзегін құрайтын осындай ерекшеліктердің арасында әрқашан олардың екі категориясы болады:, осы жағдайда табысқа қол жеткізетін ("А") және табысқа қарсы әрекет ететін ерекшеліктер ("Б"). Бұл жағдайда осы бөлімнің таза функционалды сипатын атап өту керек, яғниқызметтің бірдей ерекшелігі объективті талаптардың сипатына байланысты бір жағдайда "А" санатында, екіншісінде "Б" санатында болуы мүмкін. Инертті біркелкі баяу қозғалыстардың артықшылығы "А" санатында болады, мысалы, өнімді қолмен жылтырату кезінде және "Б" санатында, егер тапсырма шұғыл және жиі қозғалыстардың сипатын өзгерту керек болса, мысалы, тұрақсыз тіректе тепе-теңдікті сақтау кезінде... Жеке стильдің қалыптасуы жеке тұлғаны іс-әрекеттің барған сайын жоғары деңгейіне көтереді, демек, «әр адамның қабілеттерінен» қағидатын негізделген іске асыруға ықпал етеді [*Климов Е.А., 1982, б. 74-77*].

Н. Лаврова "адам–адам" жүйесіндегі кәсіби іс-әрекеттің табыстылығына жеке ерекшеліктердің әсерін талдай отырып, өз зерттеулерінде авторлар табысты кәсіби іс-әрекетті анықтайтын талаптар әр түрлі болатындығын көрсетті. Ол жеке тұлға ретінде еңбек қызметінің субъектісі жеке тұлғалық қалыптасулардың тұрақтылығының белгілі бір жиынтығымен сипатталатындығын анықтады, оған мыналар кіреді: қалыптасқан субъективті қатынастардың мотивтері, көзқарастары, иерархиялық жүйесі, бағыты, мінез-құлық және жауап беру әдістері, мінез-құлық ерекшеліктері және кәсіби қызметтегі жеке психологиялық көріністерінің өзіндік ерекшелігін анықтайтын басқа құрылымдар [*Лаврова Н.А., 2003, б.195*].

Осылайша, адамның табыстылығы мен тиімді кәсіби іс-әрекетінің қажетті шарты маманның жеке басының субъективті және объективті детерминанттарының балансы болуы мүмкін. Ал, бірқатар зерттеушілер В. Аверин, В. Буров, Э.Ф. Зеер, А.А. Леженина, А.К. Маркова, К.С. Романов кәсіби табыстылықтың дамуы мұғалімнің кәсіби психологиялық мәдениетінің дамуына тікелей байланысты деп тұжырымдайды.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Сонымен ғылыми ебектерді талдау, жинақтау негізінде зерттеліп отырған мәселеге теориялық шолу жасау барысында кәсіби табыстылықты дамытудың маңызды элементтеріне білім беру ұйымындағы студенттерді даярлаудың мазмұны мен сапасы, педагогикалық инновацияларды, педагогикалық технологияларды университеттің білім беру процесіне енгізуі,өзін-өзі бағалауы, табандылығы, сенімділігі, қабілеттері, құзіреттіліктері кіретіндігі анықталды.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, ғылыми әдебиеттерді жан-жақты талдау және жинақтау негізінде инновациялық білім беру ортасы жағдайында болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби табыстылығын дамыту үшін кәсіби табыстылық мәселесіне қатысты зерттеулерді әлі де қарастыру керек екенін және объективті талдау үшін материалдар мен диагностикалық құралдар жиынтығын, кәсіби табыстылығының даму критерийлерін қарастыру керек екенін айта кеткен жөн. Өйткені, кәсіби табыстылық детерминанттарын (факторларды, динамиканы) зерделеу болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби қызметін және олардың еңбек нарығындағы одан әрі әрекетін болжауға байланысты мәселелерді неғұрлым тиімді шешуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы (2018.04.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). [Текст] - Астана: Ақорда, 2018 жылғы 4 сәуірдегі № 171-VI ҚРЗ.
2. Қазақстан Республикасында үздіксіз кәсіби педагогикалық білім беруді дамыту Тұжырымдамасы. [Текст] – Астана, 2015.
3. Егемен Қазақстан. [Текст] - 2017 жыл, 12 сәуір, №70 (29051)7
4. Құдайбергенова К. Құзырлылық ұғымдарының эволюциялық дамуы //Білім берудегі менеджмент. [Текст]– Алматы, 2008. – № 3. – Б.176 -188.
5. Қожабергенова Г.Е. Болашақ әлеуметтік педагогтарды оқыту сапасын оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің теориялық моделі. [Текст]//Вестник АПНК.-2017.-№6 (80)№-6.
6. Бурганов Р.И. Научные основы подготовки социальных педагогов к работе со студенческой молодежью в сфере досуга: дис. ...канд. пед. наук.[Текст] – Алматы, 2001. – 168 с.
7. Климов Е.А. Реплика о структуре профессионализма и профессионала// Психология профессионала. [Текст]– М., 1996. – С. 145-204.
8. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология. - М.: Педагогическое общество России, 2002. - 224 с.
9. Yegorova E.G., & Lopatuhina T.A. (2017). The change of educational paradigms in the modern Russian education. Bulletin of TSPU, 4, 118-122.
10. Батталханов Е.З. Формирование гуманистического мировоззрения учащейся молодежи как социально-педагогическая проблема:дис. ... д-ра пед.наук. – Алматы, 2002. -303 с.
11. Менлибекова Г.Ж. Система подготовки будущих учителей к социально-педагогической работе: дис. ... д-ра пед.наук. – Алматы, 2002. -291 с.
12. Мынбаева А.К. Арт-педагогика. Дидактическая креативность педагога: монография //А.К. Мынбаева, М.Е. Сеилханова, А.Е. Смайлова.- Алматы: Қазақ университеті, 2017.-104 с.
13. Мельникова Е.П.Формирование учебно-профессиональной успешности студентов педагогического колледжа в процессе преподавания гуманитарных дисциплин: дис. АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук // Москва, 2012. -4 с.
14. Самоукина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности. М.: Экмос, 1999 г., 352-353 с.с.
15. Гульянова Н. А. О связи самоприятия иосознания Я-образа в ситуации неуспеха// Вестник моск. ун-та. Сер.14. Психология, 2001, № 3. –С. 68-75.
16. Славнов С.В. Структурно-динамические характеристики образа успешного профессионала налоговой полиции//Психологический журнал, 2003 г., т.24, с.82-90
17. Своротова Ю.В. Педагогическое обеспечение формирования профессионально-личностной успешности в образовательном процессе колледжа//Вестник Тверского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. – 2015. - №3.
18. Теплов Б.М.. Способности и одарённость//Проблемы индивидуальных различий. М., 1961 г., с.9-20
19. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности//Психология индивидуальных различий/ Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. –М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.74-77.
20. Лаврова Н.А. Влияние личностных особенностей на успешность профессиональной деятельности в системе «человек-человек»/ Тезисы московской межвузовской научно-практической конференции// Психодиагностика: области применения, проблемы, перспективы развития/ Подред. М.Ю. Карелиной. – М.: МИССО, 2003. – 195 с.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 32(092)

ӘЛІМ ӘСЕЛ АМАНХАНҚЫЗЫ
Старший преподаватель
КазНУ имени аль-Фараби

АШИМОВА АЙТОЛКЫН БЕРИККЫЗЫ
Phd докторант
КазНУ имени аль-Фараби

ЕСХУАТОВА НАЗЫМ БАХЫТОВНА
Старший преподаватель
КазНУ имени аль-Фараби

ИМАНГАЛИ ТАСМАГАМБЕТОВ: БОЛЬШИЕ ДЕЛА БОЛЬШОГО ПУТИ

Түйін. Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетов Кеңес заманында Батыс Қазақстанның қарапайым ауылында, зиялы отбасында туып-өскен, қарапайым мектепте, аудан түкпіріндегі Жоғары оқу орнында білім алады. Бірақ қазір мұны ешкім есіңе алмас? Иманғали Тасмағамбетов сияқты тұлғаны әлемнің бірде-бір Жоғары оқу орны тәрбиелемейді. Ол өмірдің өзінен үйренуге қабілетті, сол өмірден ең пайдалы және ең құнды нәрселерді ғана қабылдайтын, халықтың ішінен шыққан табиғи дарын деуге болады.

Студент кезінде ол көпшіліктің арасында қалып қалмай, жетекші, көптеген қызықты істердің бастамашысы және аз уақытта халық танған, мойындалған көшбасшы бола білді. Оның ұйымдастырушылық қабілеті лайықты бағаланып, Иманғали Тасмағамбетов университеттің, қаланың, кейін республиканың комсомол комитетінің хатшысы болып сайланады. Қазақстанның саяси көкжиегіндегі жарық жұлдыздарының бірі, елдің болашақ премьер-министрі Иманғали Тасмағамбетовтың еңбек жолы осылай басталды.

Түйінді сөздер: социалистік жүйе, идеология, көшбасшы, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы, реформа, білім.

Резюме. Имангали Нургалиевич Тасмагамбетов родился и вырос в советское время в западном Казахстане, в семье простых сельских интеллигентов. Получил обычное школьное образование, окончил провинциальный институт. Но кто сегодня вспомнит об этом? Такую личность, как Имангали Тасмагамбетов, не готовит ни один вуз мира. Это самородок, обладающий способностью учиться у самой жизни, вбирая из нее все самое полезное и ценное.

Будучи студентом, он не затерялся среди однокурсников, был заводилой, инициатором многих интересных начинаний и быстро стал признанным вожаком. Его организаторские способности были по достоинству оценены, и Имангали Тасмагамбетова избрали секретарем комитета комсомола вуза, затем города, а впоследствии и республики. Так начиналась карьера одной из самых ярких звезд на политическом небосклоне Казахстана, будущего премьер-министра страны Имангали Тасмагамбетова.

Ключевые слова: социалистический строй, идеология, лидер, социально-экономическое развитие страны, реформа, образование.

Summary. Imangali Nurgalievich Tasmagambetov was born and raised in Soviet times in western Kazakhstan, in a family of modest rural intellectuals. He received a regular school education and graduated from a provincial institute. However, currently that does not play a significant role. There is no higher

education establishment in the world that would make a person like Imangali Tasmagambetov. He is a unique person who has the ability to learn from life itself, taking in all the most useful and valuable from it.

As a student, he did not go unnoticed among classmates, was a ringleader, initiator of many interesting endeavors and quickly became a recognized leader. His organizational skills were duly appreciated, and Imangali Tasmagambetov was elected secretary of the Komsomol committee of the university, then the city, and later the republic. Thus began the career of one of the brightest stars in the political horizon of Kazakhstan, the future Prime Minister of the country Imangali Tasmagambetov.

Key words: socialist system, ideology, leader, socio-economic development of the country, reform, education.

Годы его работы руководителем республиканского комсомола выпали на переломный период в истории Казахстана и всего СССР. Рушился социалистический строй, приближался крах Советского Союза и коммунистической идеологии, менялись ориентиры и ценности. Имангали Тасмагамбетов испытывал сложные чувства, но старался постоянно быть в гуще жизни, среди молодежи, понять ее настроения и устремления. Своими выступлениями и поступками он одним из первых в республике сумел внести в сознание подрастающего поколения добрую порцию дрожжей, брожение которых и создало атмосферу нетерпимости у казахской молодежи к оскорблению национальных чувств во всех его проявлениях.

В этом был весь Тасмагамбетов! Быть лидером ему сам бог велел! А вспомните, какие масштабные мероприятия были организованы в те годы при его непосредственном участии. Под эгидой Юнеско прошли юбилеи выдающихся деятелей казахской культуры и науки, которые вошли в календарь памятных дат человечества: 150-летие Абая Кунанбаева, юбилеи Каныша Сатпаева, Габита Мусрепова, Алькея Маргулана.

А сколько Имангали Тасмагамбетов организовал интереснейших международных культурологических экспедиций: в Монголию, в Западный Казахстан, в Астраханскую область России... Итогом одной из них, это случилось в 2000 году, стало возвращение из Монголии в Казахстан копии памятника древнетюркского монументального письма по камню Куль-Тегина.

Имангали Тасмагамбетов не сидел в тиши кабинета, а постоянно ездил по стране. Удивительно, но при этом он еще находил время для написания фундаментальных научных трудов. Это «Социально-политическое обновление Казахстана: тенденции и приоритеты», «Казахстан: эволюция государства и общества», «Толковый словарь Конституции РК», «Социальная политика и политическая трансформация», «Изделия мастеров-зергеров Центральной Азии», «100 лет нефтегазовой промышленности Казахстана», «От Пекина до Астаны: история переносов столиц», «Сарайшык», «Кулпытас», «Кентавры Великой степи», его последний труд удостоен «Гран-при» второго международного конкурса «Искусство Книги».

Имангали Тасмагамбетов внёс огромный вклад и в изучение проблем социально-экономического развития страны, написав ряд важных трудов о реформе образования, о здравоохранении, о реформировании социальной сферы.

А сколько сил он вложил в реализацию государственной программы «Культурное-наследие» по линии Юнеско?! Всего не перечислить! Именно благодаря его усилиям Казахстан стал узнаваемым государством в этой международной организации.

Многие из тех, кто общался с Имангали Тасмагамбетовым, отмечают его харизму, магнетически действующую на собеседника. Это особый дар, наличием которого мало кто из казахстанских политиков может похвастать. Благодаря этому дару он умеет ненавязчиво убедить в своей правоте,обратить человека в свою веру. И при этом никакого актерства, никакого позерства! И вообще,в отличие от некоторых других руководителей такого ранга, он не занимается самолюбованием и пиаром, все получается как бы само собой. Кстати ,у него нет спичрайтеров и имиджмейкеров, он сам пишет тексты своих выступлений перед народом [Иванов В., Грозин А., 2003, с.72].

Имангали Нургалиевича Тасмагамбетова все считают практичным и расчетливым человеком, в котором гармонично уживаются любовь к искусству и жажда власти. Его стремление взойти на политический олимп всегда находило поддержку сверху, да и сам он умело создавал образ инициативного политика. Например, только в 1999 году в газете «Атырау» было опубликовано 97 снимков акима. Областное телевидение посвятило ему три документальных фильма.

В 44 лет Имангали Тасмагамбетов стал вице-премьером и это стало вряд ли для кого-то неожиданностью. Бывшего акима Атырауской области всегда называли перспективным политиком, вне зависимости от того, какую должность он занимал. А их у него было немало. Выпускник Уральского педагогического института, учитель географии и биологии Имангали Тасмагамбетов начал свою политическую карьеру в комсомоле.

Приведем ряд хронологий связанных с его политической деятельностью, с 1989 - 1991 годы он стал первым секретарем Казахстана. С сентября 1991 года занимал должность председателя Госкомитета по делам молодежи. С августа 1993

года - помощник президента РК. С 1995 года - заместитель премьер-министра, а с 1997 года министр образования, науки и культуры, затемаким Атырауской области. В 1998 году Имангали Тасмагамбетов в администрации президента отвечает за контрольный отдел, отслеживающий деятельность региональных элит. За его плечами 15 лет публичной политической карьеры [Ярлов В.П., 2018, №4 174-181 с.].

С декабря 2004 года по апрель 2008 года он был акимом города Алма-Аты. Во время его работы акимом он был озабочен высоким уровнем травматизма и смертности, в особенности на строительных объектах. Его словарный запас порожает, так он внес лепту «в погоне за прибылью забыли про человека», дав столь категоричную оценку, характеризуя обстановку сложившуюся на производстве, вызвал серьезную озабоченность из за которой созвал на расширенное совещание акимата руководителей строительных и производственных предприятий и потребовал немедленно навести порядок на объектах, ужесточить контроль над техникой безопасности труда, повысить ответственность всех должностных лиц за жизнь и здоровье рабочих.

Имангали Тасмагамбетов привел в пример западных производственников, где хозяевам из-за высокой страховой стоимости жизни работника весьма накладны любые проявления нарушений техники безопасности, а потому охрана труда находится на высшем уровне. Хотя и там к каждому рабочему инспектора не приставляют. Проще и легче избавиться от разгельдяя после первого же проявления им склонности к нарушению.

Следует отметить, что за период 2006 года государственной инспекцией труда произведена проверка: 1578 хозяйствующих субъектов, из которых 408 - строительные предприятия. По итогам этой работы за нарушение трудового законодательства, правил и норм охраны труда на должностных лиц наложены более шестидесяти взысканий, штрафы составили почти два миллиона тенге.

- Это смехотворная сумма для строительных корпораций, - заметил по этому поводу аким.

Он прав, учитывая то, что в прошлом году, несмотря на вышеприведённые санкции, на предприятиях и в организациях Алматы произошло 292 несчастных случая, в которых пострадали 306 работников, 48 из них скончались, 41 получили тяжёлые травмы. Правда, 8 человек, работающих в алматинских организациях, погибли, будучи в командировках на территории других областей, что, согласитесь, не умаляет горя их родственников. Самый высокий уровень травматизма сложился на предприятиях по производству строительных материалов. В прошлом году здесь произошло 112 ЧП, то есть 38 процентов от всех случаев, взятых на учёт.

Серьезные нарекания за пассивность были высказаны главой города в адрес директора департамента Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан по городу Алматы, в чьи прямые обязанности входит инспектирование предприятий и немедленное реагирование на факты малейшего нарушения мер безопасности, тот посоветовал на нехватку инспекторов и их малые полномочия.

- Почему я узнаю об этом только сейчас? - возмутился аким и порекомендовал руководителю настойчивее ставить перед руководством вопросы увеличения штата инспекторов и их полномочий.

Подводя итоги совещания, Имангали Тасмагамбетов отметил, что деятельность абсолютного большинства предприятий не удовлетворяет требованиям трудового законодательства и вынуждает усилить меры государственного реагирования. Он призвал руководителей предприятий незамедлительно навести порядок в области охраны труда.

Глава города поручил директорам заинтересованных городских структур провести тотальную проверку не только производственных объектов, но и каждого работающего механизма. Кроме того, все случаи ЧП и ход их расследования он взял под личный контроль.

- Объекты, где в этом году погибли люди, должны быть остановлены до момента выводов расследования, а потом мы решим, навсегда или на время лишать эти организации лицензий на производство работ, - потребовал ИмангалиТасмагамбетов.

Также решено было в ближайшее время создать в Алматы производственные центры, где будут проходить обучение молодые рабочие. Отдельным пунктом в решении записано продолжение работы по проверке сейсмостойкости строящихся объектов [Кучикова Г.Б., 2014, с. 42].

22 октября 2014 года Имангали Тасмагамбетов назначен министром обороны Казахстана. В конце января 2016 года в качестве министра обороны Имангали Тасмагамбетов посетил Иорданию и договорился с корелем Абдуллахом II ибн аль-Хусейном аль-Хашими о продаже 50 казахстанских бронированных колесных машин «Арлан» продукции завода компании «Казахстан Парамаунт». Параллельно с поставкой в Иорданию казахстанских бронедобых «Арлан» Имангали Тасмагамбетов договорился о продаже оптических приборов ночного видения, пулеметов НСВС калибра 12,7 прицелов, боевых модулей, средств связи и многого другого из арсенала отечественный оборонки. В марте 2016 года министр обороны РК дал старт строительству первого казахстанского патронного завода. Данный проект был разработон и реализуется по поручению Верховного главнокоман-

дующего ВСРК. Министр обороны РК Имангали Тасмагамбетов провел внезапную проверку отрядов спецназа. В 2015 году впервые за всю историю Вооруженных сил РК казахстанские Военно-воздушные силы пополнились новыми сверхманевренными, многофункциональными, двухместными истребителями Су-30 СМ поколения 4. Самолет способен выполнять широкий спектр боевых задач на значительном удалении от базы, круглосуточно,всепогодно,в условиях информационного и огневого противодействие противника. Также ВВС Казахстана пополнились новыми транспортно боевыми вертолетами Ми-171. Вертолеты прибыли в соответствии с заключенным ранее контрактом между казахстанской стороной и Улан-Удэнским авиационным заводом,входящим в холдинг «Вертолеты России». Авиапарк ВВС ВС РК пополнился военно-транспортным самолетом С-295. Это пятый самолет, прибывший из Испании, города Севилья. В 2015 году в Вооруженных силах РК провели самый крупный в истории казахстанской армии парад войск, посвященный 70-летию Победы в Великой Отечественной войне. Ранее парады войск проводились в нашей стране в 2005,2009,2011и 2014 годах.

Этот парад стал самым зрелищным,маштабным и многочисленным за прошедшие годы. В 2015 году министр обороны РК Имангали Тасмагамбетов дал старт первому в стране конкурсу среди женщин -военнослужащих ВС РК «Батыр арулар».Первый республиканский конкурс «Батыр арулар» стал ярким подтверждением того, что женщины, посвятившие свою жизнь службе Родине, могут быть примером для подражания. Участницы с момента подачи заявки до финала проделали огромный путь через испытания, казалось бы, непосильные хрупкому женскому плечу. Они стреляли, метали гранаты, преодолевали все возможные препятсвия, переплывали реку, управляли мощными боевыми машинами.

В Вооруженных силах РК впервые стартовал практический семинар для журналистов «Военный дискурс». Журналисты ведущих телеканалов, радиостанций,республиканских газет и журналов, информационных агенств получали практическую подготовку к работе в районах боевых действий и изучали особенности освещения военных событий. Семинар «Военный дискурс» проводился 4 раза, в учебном центре «Спасск» , альплагере «Туюк су», а также на побережье Каспия.

В июле 2016 года в Аягозском гарнизоне на востоке Казахстана 90 военнослужащих и их семей стали счастливыми новоселами. Здесь после капитального ремонта был сдан жилой дом. Обеспечение военнослужащих качественными бытовыми условиями на местах несения службы остается одним из направлений деятельности Министерства обороны, которому уделяется отдельное внимание. Ежегодно по стране в эксплутацию путем капитального строительства,капитального ремонта и закупа вводятся десятки тысяч квадратных метров жилья. Новое жилье обрели военнослужащие в городах Астаны (ст.Сороковая), Актау, Семее, Адматы, Аягозе, Ушарале, а также в поселках Б.Момышулы, Сарыозеке, Арнасае и Гвардейском.

За свою активную деятельность в жизни народа он был удостоен таких Государственные наград, а именно орденов: «Парасат», Первого президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева, Святого благоверного князя Даниила Московского Русской православной Церкви, Дружбы Российской Федерации, медалей: юбилейная «10 лет Астане», Юнеско «Шелковый путь», именная дощечка «В знак признательности за верность и приверженность принципам ООН и неоценимый вклад в работу ООН в Казахстане за последние 15 лет», почетный гражданин Абайского района, грамоты Содружества Независимых Государств.

Имангали Нургалиевич на своем жизненном пути проявил себя не только как политик, но и как ученый, он кандидат философских наук и его тема кандидантской диссертации - «Мировоззренческие аспекты экологической проблематики», защитился он в далеких 1990 годах, а после, в 1997 году с темой докторской диссертации - «Социальная политика в транзитных политических системах» он получает ученую степень Доктора политических наук.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННАОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иванов В., Грозин А. Казахстан: борьба престолонаследников // Россия и мусульманский мир, 2003, - №6 – 72-79 стр.

2. Ярлов В. П. На главном маршруте // Вестник академии детско-юношеского туризма и краеведения, 2018, - №4 – 174-181 стр.

3. Кучикова Г.Б. О целях и задачах поликультурного образования // Педагогическая наука и практика, 2014, - №1 (3) – 40-42 стр.

УДК.: 8.80.801.82

БОЛСЫНБАЕВА АМАНҒАЙША ЖОЛДЫХАНҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты
«Қайнар» академиясы

ХАНКЕЙ ЕРМЕК
Филология ғылымдарының кандидаты
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ М.О. ӘУЕЗОВТІҢ 1930-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ МАҚАЛАЛАРЫ

Түйін. Мақалада 1930-шы жылдардағы қазақ баспасөзі мен М.Әуезовтің публицистикалық еңбектері қарастырылады. Жазушының алаш идеялы алғашқы еңбектері кеңестік кезеңде сынға ұшырап, қайта жарыққа шығуына тыйым салынды, бірақ ұлттық құндылықтардан ажырамаған барлық шығармашылығы тәуелсіздік идеясымен сабақтас екені зерттеледі.

Түйінді сөздер: әдебиеттану, сын, публицистика, тарихи уақыт пен кеңістік, өмір мен шығармашылық және қоғамдық қызметі.

Резюме В статье рассмотрены казахстанская пресса и публицистические произведения М. Ауэзова 1930-х годов. Первые работы автора, посвященные идее алаша, которые подвергались жесткой критике в советское время и запрещались к изданию, сегодня имеют большую идеологическую ценность в истории развития независимого Казастана.

Ключевые слова: литературоведение, критика, публицистика, историческое время и пространство, жизнь, творчество, общественная деятельность

Summary. The article examines the Kazakh press and publicistic works of M. Auezov in the 1930s. The first works of the author devoted to the idea of alash, which were severely criticized in Soviet times and were banned from publication, today have great ideological value in the history of the development of independent Kazastan.

Key words: literary criticism, criticism, journalism, historical time and space, life, creativity, social activities

КІРІСПЕ

Қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуы жолында өзімен замандас ұлт зиялыларымен бірге М.Әуезов те өлшеусіз қызмет етті. Бүгінде жазушының шығармашылық өмірбаянындағы күрделі кезеңдердің куәсі болып, 1930-шы жылдарқазақ баспасөзі де тарихқа айналды. Сәйкесінше,М.Әуезовтің идеялық ұстанымдарының басты дерегі газеттер мен журналдарда жарияланған мақалаларында жатыр. Соның ішінде, 1930-шы жылдардағы жазушының публицистикасындағы тарихи уақыт пен кеңістіктің айқын бедерлері бүгінгі көзқарастар тұрғысынан талқыға түскенде, автордың о бастағы азаматтық позициясы түбегейлі өзгеріп кетпегені байқалады. Жиырмасыншы жылдардағы ұлттық идея мен отызыншы жылдардағы коммунистік ұран бір бірімен бітіспес жаулыққа кеткенде, жеке авторлардың басына қара бұлт төнді. Міне, осы қатерлі жылдарда тығырықтан шығу үшін М.Әуезов баспасөзге арқа сүйеді. Баспасөз арқылы айыбын мойындап, кезеңдік көзқарастарды қабылдады. Бұны ғалым Б.Жақыптың: «М.Әуезовтің 30-шы жылдырдағы публицистік шығармашылығы сол кездегі Қазақстанда болып жатқан коллективтендіру, индустрияландыру сияқты қоғамдық өзгерістермен тікелей байланысты. Бұл уақытта жазған очерктерінің негізгі тақырыбы – ауыл өмірі, ауыл азаматтарының тұрмыс-тіршілігі, еңбек ырғағы болды. Қарапайым адамдармен дидарласып, олардың жан дүниесіне үңіліп, асыл сырларын ақтара білді. Кейін жазушының сол көрген, білген жайттары көлемді очерктері мен кең тыныстысы, мазмұнды шығармаларының өзегіне айналды» [Жақып Б., 1997,б. 88] – деп үлкен ауқымда алып тұжырымдаған ойларымен тиянақтау орынды. Расында, өзінің азаматтық ұстанымынан түбегейлі бас тартпай, оны қорғап қалу жолында шегіністер жасағанын жазушының аталған тақырыптардағы шығармалары дәлелдеп береді. Ал осы қайшылықтарға толы ауыр күндердің басы 1930-шы жылдардан басталған еді.

Алаш азаматтарының өмірі мен шығармашылығына байланысты нақты құжаттық деректерді пайдаланған танымал тарихшы-ғалым М.Қойгелдиев «Қорғансыздың күнін кешкендер» деген кітабында: «М.Әуезов әрине советтік идеологиялық аппараттың араға жиырма жыл уақыт салып, Абай мұрасын айтыс тақырыбы ретінде алып ұлттық қоғамдық ойдағы сабақтастықты, азаттық идеясына, алаштық буынның соңғы тұяғы ретінде өзіне шабуыл жасап отырғанын түсінді. Соның бір көрінісі кезінде, яғни 30-шы жылдары жазған еңбектерінде Абайдың рухани мұрагерлері қатарына Шәкәрімді, ұлы Тұрағұл-

ды, жақын туыстары Кәкітай мен Көкпайды және басқаларды жатқызып қателескенін «мойындауы» еді» [Қойгелдиев М., 2018, б. 119] – деп айтыс-тартысқа толы әр он жылдықтағы жазушының өмір жолына тарихи тұрғыдан жалпы шолу жасай отырып, «алаш буынының соңғы өкілі» деген әділ бағасын айтады және азаттық идеясынан таймағанын да нақты мысалдармен атап көрсеткен.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М.О. Әуезовтің 1930 жылы «Қазақстандағы ұлттар» деген көлемді мақаласы «Қазақстан» мемлекеттік баспасынан жеке кітапша болып басылып шыққан. Бұл саяси мазмұндағы статистикалық-зерттеу еңбегінде төмендегі мәселелер көтерілген: «Ұлттардың патша заманындағы тұрмысы», «Ұлттардың кеңес үкіметі заманындағы тұрмысы», «Ұлттарды кеңес түзілісіне қатынастыру туралы», «Жергіліктендіру мәселесі», «Мәдениет құрылысында ұлттардың жайы және қызметшілер даярлау», «Ұлт мәселесінің шаруашылық құрылысында шешілуі», «Партия құрылысы», «Интернационалдық жолында» деп аталатын. Мұнда патшалық кезеңдегі Қазақстандағы жергілікті ұлттар мен басқа да ұсақ ұлттардың 1926 жылғы санақ бойынша үлес салмағы көрсетіліп, олардың әлеуметтік, мәдени және саяси бағыттағы жалпы жайларына жан-жақты сараптама жасалған. (олардың пайыздық өсімі, сауаттылығы, шаруашылыққа қатысы, басшылық орындардағы үлес салмағы, т.т.) Мақаланың мазмұны салыстырмалы әдіспен патшалық және кеңестік кезеңдегі ұлттар мүддесінің қаншалықты қорғалғаны немесе ескерілмегені талқыға түседі. Бұл өз кезегінде жаңа заманның прогресивті бағытын көрсетуге басымдық берілгенін дәлелдейді. Мәселен, патшалық дәуір бірыңғай езіп-қанаушы, ұлттар бостандығын басып-жаншыған жүйе болды, ал кеңес үкіметі оларға толық еркіндік берді деген сарындағы ойлар Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 1930-шы жылдардағы публицистикасында ғана емес сол уақыттағы барлық бұқаралық баспасөз беттерінде толықтай орныығып болған еді. Жазушы да осынау қалыптасқан кезеңдік ойларды осы жылдардағы мақалаларында жиі қолданып отыруға мәжбүр болды. «Ескі Россия, патша үкіметі барлық күшін, саясатының негізін ұлттарды езуге қаратып құрған еді. Ол ұлт мәселесінде теңдікті, еркіндікті жалғыз-ақ орыс ұлты байларына беріп, басқа ұлттарды көзге ілмеуші еді. Үстемдікті орыстың бай, помещиктеріне ғана беріп, басқа ұлттарды құл есебінде ездірді» [Әуезов М., 2001, б. 35-36] деген тарихи шындық патша үкіметінің ізбасары болып шыққан кеңестік коммунистік жүйенің де түпкі бағдарламасында бар екенін көрсетіп берді. «1917 жылғы Ұлы Октябрь төңкерісінде пролетариат табы байлар үкіметін құлатып, үкімет үстемдігін өз қолына алудан-ақ ***ұлт тәуелсіздігінің түбіне балта шапты***» [Әуезов М., 2001, б. 39]деген дербестікті мұрат тұтқан ойларын дәл осы мақаласында атап көрсеткен М.Әуезов ары қарай: «Қазақ еңбекшілері теңдікке жетумен Қазақстанда жасаушы жиырмаға жақын ұлт еңбекшілері де құлдықтан құтылып, теңдікке жетті» [Әуезов М., 2001, б.41] деп кеңес үкіметінің тарихи әрі кезеңдік жеңісін дәріптейді. Бұл кезеңдік көзқарас жеке адамды ғана емес жалпы адамзатты иландырды. М.Әуезовтің осы мақаласы бүгінгі уақыттакейбір жоққа шығарушы көзқарастар тұрғысымен сараптағанда қайшылықты жағымен көбірек сынға ұшырауы әбден мүмкін. Айталық, бұл еңбегінде «байшыл, ұлтшыл, алашордашы, садуақасовшылдық» деген «керітарпалықты» білдіретін сөздер мен «Ұлы Октябрь, социалистік құрылыс, Ленин, партия, интернациональ» тәрізді жаңа рухтағы «жасампаз» тіркестердің бір-бірімен бітіспес қарсылас мәнін аталған мақаласында мол пайдаланған. Өйткені, ол уақыттағы баспасөз беттерінде идеологиялық үгіт-насихаттың негізгі тілі осындай жасанды сөздермен қаруланған болатын және жаңа заман, яғни кеңес үкіметінің ұлы ерлігін дәріптеуде аталған тіркестер көп қолданылса халық түсінігіндегі әуелгісі «жезтырнақ», кейінгісі «жарылқаушы» сияқты қабылданатын. Жеңіс кімдерді жеңгенімен анықталады, басқаша айтқанда екінші тараптың (жеңілген) өміршең мұраттары мүлде ескерілмейтін жайттар шексіз үстемдік етті. Міне, осындай жағдайда тағдыры талқыға түсіп, түрмеге қамалып, атылып кетудің ықтималдығын көз алдына елестетудің қаншама ауыр минуттарын өткізген М.Әуезовтің публицистикасында жоғарыдағы қолдан жасалған антонимдік сөздердің кездесуін тарихи уақыт пен кеңістіктің жауапкершілігіне қалдыру керек.

1932 жылдың 10 маусымында «Казахстанская правда» газетінде шыққан «Заявление Ауэзова» (сол күні «Социалды Қазақстан» газетінде «Әуезұлы Мұхтардың хаты» деп қазақшасы да басылған)деген барлық пролетариат қауымының алдында «тәубасына» келген хаты жазушыны тек тірі қалу ғана емес, бұдан кейін баспасөз бетінде мақалаларының шығып тұруына, публицист ретінде жолының кесілмеуіне кепіл болды. Шығармашылық жолын осы жанрмен бастаған М.Әуезов прозасының негізгі шеберлік мектебі – публицистика еді. Ал М.Әуезов публицист ретінде газет тілшісінен өзгеше болған. Оны лездеме, тағы сол сияқты газет-журналдардың күллі қара жұмысын атқаратын қатардағы журналистер, редакторларымен салыстыруға болмайды. Сондықтан, бірыңғай идеологияның сойылын соға беру тауқыметінен әріптестеріне қарағанда аз жегілді. Жазушы негізінен Қазақстан ғылымы мен мәдениеті, ауыл шаруашылығы мен өндіріс ошақтары, әдебиет пен тарих, жинақтап айтқанда, қоғамдық мәселелер тарабындағы айтқысы келген өз ойларын баспасөз арқылы жарияла-

ды. Баспасөздің дамуы мен қалыптасуына үлес қосты: кейбір жауабын күтіп жатқан мәселелер жөнінде дер шағында қалам тербеді; іске асырылу керек шараларға белсене араласты; түрлі іс-шараларға қатысты; халықаралық мәдени ұйымдар жұмыстарына кеңестік мемлекеттердің ішіндегі белді және беделді өкілі ретінде барды, міне осының бәрі басылым беттерінде хабарланып отырды. Есеп беру, ойласу ретінде деп жазылған мақалалары мен жолжазба, күнделік, очерк сияқты публицистикалық жанрлардағы шығармаларының мазмұнында кеңестік агитпропоганда (үгіт-насихат) алғы шепте жүргенімен, жазушының адамзаттық ой-мұраттарға негізделген мәңгілік миссиясына ешбір жүйе қожа бола алмады. Бұған барлық шығармашылық өмірін дәлел етіп айтуға толықтай негіз бар.

Аталған хатынан кейін 1932 жылдың желтоқсан айының соңында Қазақстандағы кеңес жазушыларының ұйымдастыруымен өткен 1-пленумында «алашшыл жазушылардың» қатарында аталып, сыналғандықтан осы жиында М.Әуезов жарыссөзге шығып, сөз сөйлейді. «Әуезұлының сөзі» деп аталатын бұл сөзі «Әдебиет майданы» журналының 1933 жылдың №1-санында жарияланған. Онда бұған дейінгі жазғандары мен араласқан баспасөз құралдарының бағыт-бағдарларын жоққа шығара сөйлеуге мәжбүр болады. Мақсат-мұраттарының кеңестік сара жолға мейлінше қайшы келгенін мойындайды. Әсіресе, тарихи тақырып, қазақтың өткенін дәріптей жазылған барлық жанрдағы еңбектерінен бас тарта сөз алды. «Мен тақырып жағынан келгенде, үстіміздегі дәуірден көп алыста жатқан жазушы болдым. Ең бері көп жазғаным – «Қилы заман». Тақырып жағынан бұл біздің күнге «Еңілік-Кебек», «Қарагөздерден» жақынырақ уақиға. Бірақ, шындықты суреттеу жағынан алғанда, бұл да артқа тартатын шығарма болды. 16-жылдың жетекші күші есебінде мен атқамінер, жуан атаны көрсеттім, болыстарды кірістірдім. Шынында, бұның көбі өз тілек ниеттерін жандарал шенеуніктердің ниеттерімен ұштастырып қосақтаған топ еді. Шындықты дұрыс түсінуден бұл шығарма да теріске кетті» [Әуезов М., 2002, б.8]–дей кеп, ендігі бағытының қандай болуы керектігін былайша түсіндіреді: «Социалистік құрлыстың табыстары адам баласының ішіндегі ең алдыңғы, ең нәрлі қатардың барлығын өзіне тартып жатқанда, дүние жүзінің ең ірі жазушысы, ең ірі ғалымдарының жүректері де пролетариат ісінің тілегіне ауысқанда тас болып қатып қалатын, ойыспайтын өлі жан мен емеспін. Менің де артым – қазақтың ауылы. Менің әке-шешем қырдың қараңғы бақташысы болған. Жұмыскер табының табысы мен жеңісіне мен де өз ішімде үлкен наным, зор қызу тауып отырмын. Артқы күндерімнің ауыртпалығын мен жеңе аламын... Менің ендігі кепілім, онда жазған заявлениемде емес, бүгінгі сөйлеген сөзімде емес. Кепілім пролетариат ісіне арналған зор сенімім және бұдан былай істейтін ісім. Мен сында болуым керек. Және сол сынды мен адақтаймын, ақтаймын» [Әуезов М., 2002, б. 9].

Осы сөздеріне қосымша 1953 жылғы өмірбаянын оқып көрейік:

«...А в 1930 г. я был привлечен к следствию по делуказахских националистов. По окончании следствия я был освобожден с условным приговором на три года (впоследствии судимость снята в 1943 г. решением Президиума Верховного Совета КазССР). Открещиваясь от своих националистических заблуждении, получивших отражение в отдельных произведениях (на тему прошлого) указанных выше лет, согласно оценке критики той поры написал свое заявление для печати с осуждением ошибок прошлого.

В непосредственной связи с учебой и литературно-творческой работой указанных выше лет, я занимался изучением жизни и деятельности казахского классика Абая. Собранные мною в полном объеме произведения Абая и материалы его биографии были впервые изданы в качестве полного собрания сочинений поэта в 1933 году...» [Әуезов М., 2010, б.4].

1953 жылы Москвада жазған бұл өмірбаянында 30-шы жылдарға дейінгі барлық жағдайы мен одан кейінгі шығармашылық жолының негізгі бағыттары толықтай айтылған. Сондықтан, М.Әуезовтің біз сөз етіп отырған кезеңдегі баспасөзбен қарым-қатынасын айтқанда бұл өмірбаянды есте ұстағанымыз жөн. 3 жыл шартты мерзіммен түрмеден шыққан М.Әуезовтің басынан бұл «жаза» 1943 жылы алынғанын көріп отырмыз. Мұнда да өзінің өткен шақтағы «қылмысын» еске алып отырудан неге арыла алмады? Демек, сенімсіздік Лениндік сыйлықты алғаннан кейін ғана толастағандай болды, бірақ жазушы одан соң көп те өмір сүрген жоқ. Ал, егер деп ойға қалсақ, оны кезекті айыптау қай қиырдан шалуы мүмкін еді. Бұл да «Өскен өркен» романы сияқты аяқталмай қалған (сыншыларының өкініші үшін жалғаспай қалған) беймәлім тағдыр. Сөйтіп, түрмеден шығып, шартты жаза мерзімінде қатаң бақылауда болған М.Әуезов өзіне қандай айып тағылса да қарсы тұруға дәрменсіз болды. Баспасөз беттерінде оның айыптары ашық жазылып жатты. Ресми орган М.Әуезовті көбінесе оның қатарлас зиялы қауымдарының сынымен бақылады. Бұл баспасөз болатын және сол арқылы жүзеге асты. Сондықтан, М.Әуезовтің «мен сында болуым керек» деген сөзі бекер емес еді. Осы сөзін елуінші жылдардың соңына дейін есіне салып отырған ұрдажық сыншылары болғанын жазушының шығармашылық өмірбаяны толық дәлелдейді.

Алдыңғы буын ұстаздарының ұлт баспасөзін қалыптастыру жолындағы еңбектерін жалғастырушы шәкірттерінің бірі есебінде М.Әуезовтің алдына екі күрделі таңдау түсті. Біріншісі, қа-

зақ елінің мәдениеті мен ғылымына қосуға тиіс үлесін газет-журнал беттерінде үздіксіз жариялап отыру, осы арқылы шығармашылық жолын тоқтатпау; екіншісі, кеңес жазушысы ретінде сол еңбектеріндегі социалистік құрылыстың мазмұнын тереңдетіп қана қоймай, «түзелгенін» дәлелдеу. Бұл өз кезегіндеу үнемі идеологиялық қыспақта болған шығармашылық дүниетаным азабын арқалау деген сөз. Бірінші мұратқа, екіншісіз жету қауіпті тәуекел екенін жазушы жақсы түсінді.

Ал М.Әуезовтің Ташкент, Ленинград кезеңдері мен түрмеге түскен уақыттарының аралығында баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары шығармашылығының алғашқы жылдарымен салыстырғанда азайғаны байқалады (шамамен 1925-1930 жж.). Студент, аспирант болған уақыттарында баспасөзге мақалалар жазуға уақыт жағынан мүмкіндігі болмаған сияқты. Себебі, бірыңғай шығармашылыққа бет бұрып, әсіресе көркем проза мен ғылымға және оқу құралдары мен оқулықтар жазып, аудармалар жасап жүрді. «Көксерек» әңгімесі, «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы» повестері, «Хан Кене» пьесасы, «Әдебиет тарихы» ғылыми монографиясы, «Жеткіншек», «Новый аул» оқулықтары отызыншы жылдарға дейін жазылғанымен, түрлі себептермен жариялануы, жарыққа шығуы 1927-1935жылдар аралығын қамтыды. Міне, бұлшығармаларының кейбірін сол кездің өзіндеақ тұтқындаса, кейбірінен өзі «бас тартты». Ал, «Қилы заман» мен «Әдебиет тарихы» көзі тірісінде жарық көрмесе, «Хан Кене» пьесасы елуінші жылдардың ортасына дейін жазушының басына қара бұлт үйірген шығармасы болды. Сөйтіп, ұзақ үзілістен кейін өзінің «хаттарын» жазып, «сөздерін» айтып ақталған М.Әуезов баспасөзге қайта оралады. Бұлар баяғы «Абай», «Сана», «Шолпан» журналдары мен «Сарыарқа», «Қазақ тілі» газеттері емес еді. Демек, бұрыңғы идеялық тұғыр да өзгерді. Өзінің «хаты» жарияланған «Социалды Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттерінде «қатарға қосылған» М.Әуезовтің мақалалары мен әңгіме-очерктері үздіксіз жариялана бастады. Және, 1932–1935 жылдардағы барлық жазған дүниелері түгелдей дерлік осы екі басылымның еншісіне тиді, әсіресе «Социалды Қазақстан» жазушының еңбектерін жариялауда алдына жан салған жоқ. Бұл әуелі «сында болған» Әуезов пен болашақ «Абай жолы» роман-эпопеясының, жалпы абайтану ғылымының негізін салушы Әуезовтің тынысын ашқан пайдалы сынақ та болды. «Литературная Казахстан» мен «Қазақ әдебиетінде» мақалалары шығып тұрды, бірақ аталған екі газетке қарағанда оларда аздау басылды. Айталық, ***«Социалды Қазақстандағы»*** мақалалар мен очерктері – «Қазақстан мемлекеттік театрының жеті жылдығы және алдағы міндеттері», «Театр, музыка кадры», «Жақсы пьеса – сапалы әдебиет белгісі», «Үзінділер», «Қыз-Жібек» қандай», «Жуалы колхозшысы», «Көктемнен бері», «Сөз алған тау сағыз бен көк сағыз», «Істер сөйлейді», «Қарғалы совхозында өткізген төрт күн», «Абай ақындығының айналасы», «Қалқаманнан не тілер едік», «Социалды Қазақстанның» басқармасына ашық хат», «Қазақстанның көркемөнері», «Ақ аю» туралы», «Баймұхамбетұлы жолдас», «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы», «Үш күн»; ***«Қазақ әдебиетінде»*** – «Мемлекеттік театрында «Астық» пьесасы», «Драматургияның бүгінгі жайы мен міндеттері»,«Қырғыз дастаны – «Манас»;***«Литературная Казахстанда»*** – «Виднейшие памятники казахского эпоса», «Нет больше «Барса-кельмес», «На литературной стройке», «Абай – казахских классик»; **«Казахстанская правда»** – «Над чем я работаю», «Казахский эпос – на службу социалистической культуре»;***«Правда»*** – «Товарищ Жанай»; ***«Әдебиет майданы»*** журналында – «Іздер» очеркі жазылып, жарияланады. Бұған қосымша түрлі ғылыми жинақтарда, жеке кітапша болып жарық көрген аудармалары: «Степь. И.Жансугуров», «Құрылыс материалдары. Профессор Б.Эвальд», «Қорқыныш» А.Афиногенов, «Қасқыр» Дж. Лондон; пьесалар: «Октябрь үшін», «Түнгі сарын», «Айман-Шолпан» (үш нұсқасы орысша-қазақша), «Айман» либретто; әңгіме-очерк: «Білекке білек», «Біз аткөшнекпіз», «Тас түлек» (аяқталмаған), «Қасеннің құбылыстары», «Шатқалаң»; роман эскизі «Тұман айығарда» (аяқталмаған); абайтанудың алғашқы баспалдақтары (1927-1933) – «Абайдың туысы мен өмірі», «Абай туралы Көкбай ақсақал мен баласы Тұрағұлдың естегілері», «Абай жайындағы Тұраш әңгімелері», «Абай жазған кейбір өлеңдердің қай кезде, не себепті айтылғаны туралы түсіндіру қосымшалар»; сондай-ақ Ташкент кезеңінен бері қолға алып зерттеулер жасап келе жатқан манастануға байланысты «Манас – киргизская народная героическая поэма» деген көлемді ғылыми еңбегі мен «Ценные памятники киргизского и казахского фольклора» атты осы бағыттағы бағалы зерттеуін отызыншы жылдардың алғашқы кезеңінде жазған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, отызыншы жылдардан кейінгі жазушының барлық шығармашылығы баспасөз органының бақылауында болды. Біз бұлай дегенде әсірелеуден аулақпыз. Әуезов пен баспасөзді бөліп қарауға болмайды. Жазушының күллі еңбегі баспасөз бетінде сайрап жатыр. Ол нені жазып жатыр, қайда жүр, кімдермен байланыста, жалпы қоғам мен қоршаған ортасы туралы қандай көзқарасы бар, пікірі қандай т.т. байланысты, бұл жағынан қарағанда баспасөз Әуезовті жалпы жұрттың көз алдында ұстады. Жазушының жазғандарын жариялады, көптің талқысына салды, сынады немесе сынатты. «Тәубаға» келтірді. Тіпті, есеп берген кезі де болған. Осының бәрі Әуе-

зовке жасалған қастандық болатын деуге тағы да негіз жоқ. Жазушы өмір ағысына, қоғамдық ахуалға сол баспасөз арқылы араласып отырды. Өзінің шынайы оқырмандарынан айырылып қалмауына осы баспасөз көмекке келді. Қазақ баспасөзі Әуезовтің сөзін, ойын, жазғанын, жалпы еңбегін халықтың алдына шып-шырғасын шығармай жариялап отырды. Оны сынағандарды сынаған авторлардың да жолын кескен жоқ. Өзара сынның болуына да шектеу жасамады. Автордың да өз сыншыларына жазған жауап сынын жарыққа шығарды. Ең бастысы, жазушының көркемдік потенциалын публицистикаға қарай икемдеп, газеттер мен журналдар оны публицист ретінде өздерінің тегеурінді авторларының біріне айналдыра алды. М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдардан басталған публицистикалық жанрдағы қызметі өмірінің соңына дейін жалғасып, осы саладағы еңбектері жалпы шығармашылық жолындағы жетістіктерінің алтын бұтағына айналды. Жазушы барлық шығармашылық мүмкіндігін пайдалана отырып, Қазақстан публицистикасына өз үлесін қосты. Қазақ публицистикасының тарихын қазақтың басқа да көрнекті тұлғаларымен қатар, Әуезовсіз елестету және жазу, айту әділет емес. Қазақстан пулицистикасының тарихи жолы мен жазушы М.Әуезовтің шығармашылық өмірі бір-бірімен ұқсас. Екеуі де тар жол, тайғақ кешуді басынан өткерді. Екеуі де кезеңдік көзқарастардың сойылын соқты, бірақ Қазақ көсемсөзінің қалыптасуы мен дамуына қызмет етті. Екеуі де бір-бірін ақтап та, сақтап та қалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бауыржан Жақып. Мұхтар Әуезов – публицист. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 176 б.
2. Қойгелдиев М. Қорғансыздың күнін кешкендер. Менің ғылымдағы еңбегім. (Қазақстанның ғылыми мектептері. Әдебиеттану.) Монография. – Алматы: Арыс, 2019. – 304 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 6-т. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы., 2001. – 368 б.
4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 8-т. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы., 2002. – 504 б.
5. Әуезов М.Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 46-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. – 288б.

УДК 61:378:81-13

BURMISTROVA VALERIYA
Candidate of pedagogical sciences
Associate professor of the languages development center of
NC JSC «Karaganda Medical University»

THE USE OF QUANTIFIED TRAINING TEXTS IN THE DISCIPLINE "PROFESSIONALLY ORIENTED FOREIGN LANGUAGE"

Түйін. Мақала "Кәсіби-бағытталған шет тілі"пәні бойынша сабақтарда профессор В.С. Аванесовтың әдістемесі бойынша тест түрінде тапсырмалары бар кванталған оқу мәтіндерін пайдалану бойынша эксперименттік жұмыстың сипаттамасына арналған. Кванталған оқу мәтіндері бойынша оқитын студенттердің үлгерімін және қарапайым мәтіндер мен дәстүрлі тест тапсырмаларымен айналысатын студенттердің үлгерімін ескере отырып, автор студенттердің профессор В.С. Аванесовтің балама әдістемесімен жұмыс істеуге деген ұмтылысын баса айтып, бұл оқу материалын түсінікті, қол жетімді, қызықты және есте қаларлық етуге мүмкіндік беретіндігін, сонымен қатар оқу процесі практикасында осы әдістемені толық қолдануға оқытушылардың да, студенттердің де әлсіз дайындығын анықтайды.

Түйінді сөздер: білім беру процесі, үлгерім, кванталған оқу мәтіні, ақпаратты кванттау, тест нысанындағы тапсырмалар.

Резюме. Статья посвящена описанию экспериментальной работы по использованию квантованных учебных текстов с заданиями в тестовой форме по методике профессора В.С. Аванесова на занятиях по дисциплине «Профессионально-ориентированный иностранный язык». Отмечая равную успеваемость студентов, обучавшихся по квантованным учебным текстам, и успеваемость студентов, занимавшихся по обычным текстам и традиционным тестовым заданиям, автор подчеркивает желание студентов работать с альтернативной методикой профессора В.С. Аванесова,позволяющей сделать учебный материал понятнее, доступнее, интереснее и более запоминающимся; а также выявляет слабую готовность как преподавателей, так и обучающихся к полноценному использованию данной методики в практике образовательного процесса.

Ключевые слова: образовательный процесс, успеваемость, квантованный учебный текст, квантование информации, задания в тестовой форме.

Summary. The article is devoted to the description of the experimental work on the use of quantified training texts with items in the test form according to the methods of Professor V.S. Avanessov in the discipline "Professionally oriented foreign language".Noting the equal academic progress of the students who worked with quantified training texts and of those who worked with ordinary texts and traditional test tasks, the author emphasizes the students' wish to work with an alternative method of Professor V.S. Avanessov, which allows making educational material more understandable, accessible, interesting and memorable; and also reveals the poor readiness of both teachers and students for full using of this technique in the practice of the educational process.

Key words: educational process, academic progress, quantified training text, quantization of information, items in the test form.

INTRODUCTION

In the modern world, students of all specialties and courses face the problem of a huge amount of information, which is presented in the form of scientific texts. This is associated with the complexity of their processing and understanding. The way out of the current situation is seen in the quantization of training texts according to the methods of Professor V.S. Avanessov [Avanessov, V.S., 2014, p.14-17].

The quantization is the division of a training text into relatively short parts. In addition to disintegration, the text is shortened, edited to become more understandable for most students. The quantization offers the possibility to make an educational material shorter, more understandable, accessible, interesting, and memorable. It is carried out taking into account the level of preparedness of potential readers [Avanessov, V.S., 2014, p.14-17]. An additional point is that the quantified training text is always accompanied by the items in the test form, which perform both training and checking functions.

The review of scientific and pedagogical literature has shown that nowadays there is a large number of works devoted to the development of quantified training textsand items in the test form to them according to the methods of V.S.Avanessov [Sharipov, K.O. and others, 2013, p.1-2, Kotlyarova, I., 2015, p.100-103, Abdrasilova, V.O.

and others, 2016, p.430-433], but the researches confirming the effectiveness of this pedagogical technique in the context of improving of academic progress in comparison withthe work at usual texts, are inconsiderable in number. So, according to the results of the research conducted by O.A. Kostylyova and co-authors, the academic progress of the students trained with the use of quantified training texts did not differ from that of the students trained on the base of usual, traditional texts of the textbooks on the discipline. Nevertheless,98% of the studentsexpressed their wish to work with quantified training texts with items in the test form [Kostylyova, O.A., Kim, N.B., 2015, p.213-214].

Thus, the relevance of the presented work consistsin the assessmentof academic progress of the students trained with the use of quantified training texts withitems in the test form, in comparison with that of the students trained on the base of usual materials with traditional test tasks.

*Materials and methods.*The research was conducted among the 4-year students of the specialty "General Medicine" at the Department of Foreign Languages during 1st term of the 2017-2018 academic year. The study involved 225 participants.

The selection of this cohort of students was determined by students' clinical knowledge and the presence of the discipline "Professionally oriented foreign language" in the educational program.

The research was also conducted among the teachers of the departments for the humanities (35 respondents).

As a diagnostic tool, the following materials were developed:

- questionnaires for students and teaching staff. Questions were aimed at clarifying the awareness of students and faculty about the quantization of texts, the advantages and disadvantages of this technique;

- the quantified training text with items in the test form according to the methods of V.S. Avanessov on the topic "Erysipelas" and the usual text with traditional test tasks for the clinical situation "Scarlet".

The compliance reviewof theitems in the test form developed by general and clinical departments was also conducted.

*Results.*In the process of studying of teaching staff's awareness about the quantization of texts and items in the test form to them (35 respondents – the teachers of the departments for the humanities), it was found that the largest part of the staff (63%) had encountered quantified information and was ready to learn the principles of quantization (77%). However, in answers to the question about conducting interim controls using items in the test form to quantified training texts according to the methodsof V.S. Avanessov, teachers' opinions were divided equally. This is related, in our opinion, to teaching staff's polar opinion regarding the possibility of objectively evaluating the knowledge of students using items in the test form according to the methodsof V.S. Avanessov- 40% of respondents answered positive, 54% - negative. Doubts related to the new method were also traced in the answers to the question about acquiring literature on the theory of quantization of information - 58% of respondents would not acquire such literature, 40% - were interested in such information.

As for the questioning of students, the majority ofthem (154 respondents) encounteredthe quantified information and could reduce information while preserving its essence. 78% of the students use notes to reduce the information. 46% of the students would acquire the literature on the theory of quantization of information. Despite these data, 35% of the students agree to have current control using items in the test form according to the methodsof V.S. Avanessov, noting as a major drawback of this technique the complexity of items in the test form.

In the process of studying of students' progress, it was revealed:

- the progress of the students who worked at the lessons in the discipline "Professionally oriented foreign language" with quantified training texts and items in the test form according to the methods of V.S. Avanessov on the topic "Erysipelas", was 70.4% (Academic Grade Average); among them - 15 (7%) students got an excellent mark, 78 (35%) – a good mark, 132 (58%) – a satisfactory mark;

- the progress of the students who worked at the lessons in the discipline "Professionally oriented foreign language" with ordinary texts and traditional test tasks on the topic "Scarlet fever", was 78.4% (Academic Grade Average), among them - 46 (21%) students got an excellent mark, 88 (39%) – a good mark, 91 (40%) – a satisfactory mark (Figure 1).

Figure 1 – Students' academic progress at the lessons with using traditional methods and V.S. Avanessov's method

In the process of comparing of the academic progress in the framework of the use of the two methods, a greater number of students who were rated "excellent" and a smaller number of students rated "satisfactory" were revealed at working with the ordinary text and traditional test tasks in comparison with those students who worked with training materials, represented according to the methods of V.S. Avanessov.

Feedback with the students showed that multi-level items in the test form according to the methods of V.S. Avanessovwere more difficult for students; the probability of guessing in these tests was lower than in traditional tests; traditional tests were easier and more understandable even for the students with an initial low level of knowledge. More than half of the students who participated in the experiment (70%) would prefer to work with ordinary texts and traditional test tasks in the future, due to the ease of predicting the correct answer; however, the quantified training text was highly appreciated by thestudents due to better memorability, assimilation of new material, less time spent on acquaintance with background information.

During the examination of items in the test form prepared by the departments for the humanities and clinical departments of Karaganda Medical University, a number of non-conformities to the requirements for the design of these tasksaccording to the methods of V.S. Avanessovwere identified. These errors can be classified as follows:

1) an incorrect task, which can include such errors as: too long task or answers, a hint in the formulation of the task, contradictory, heterogeneous distracters, etc. For example:

A 34-year old woman came to the doctor because during10 years, she was suffering from frequent (several times a week) headache of moderate intensity;for the last time, her headache got worse. A few years ago, the patient was examined by the ophthalmologist, underwent brain MRI and Doppler sonography of cerebral vessels. Pathology was identified. The patient associates the deterioration with poor housing - after the divorce from her husband, she lives in a communal apartment and regularly conflicts with the neighbors. To relief headache, shetakes painkillers every day; last year she was forced to take analgin or pentalgin two, sometimes three times a day. The doctor examined the patient and found no signs of damage to the nervous system. Preliminary diagnosis is:

a) migraine
b) acephalia
c) angioneurosis
d) encephalopathy
e) chronic tension-type headache

Analyzing this task, too many words can be noted, which, of course, will affect the perception of the student and take a long time to read the information;

2) an incorrect design of the task in the test form: the task isnot capitalized, the answers are not arranged according to the number of words, or the correct answer stands out from all options as the longest one. For example:

What falls in price during inflation?
-Bread
-Oil
-Money
-Electricity
-Water

This example shows that the task is not capitalized; the answers are unequal, and arranged in the wrong order, which can significantly complicate the concentration of attention of the student performing the task;

3) punctuation errors: the task ends with a punctuation mark (for example, ":"), or is composed in interrogative or imperative form. For example:

When was the Unified Health Information System implemented?
- on the 1st of January, 2009
- it has not been implemented yet
- on the 1st of January, 2011
- on the 1st of January, 2010
- on the 1st of January, 2007

This task is written in the interrogative form and contains a contradictory distracter *(see the next point)*;

4) unequal, contradictory distracters.

The frequency of errors per 1000 test tasks developed by the departments for the humanities is presented in the form of a diagram in Figure 2. According to the analysis, the "leading position" belongs to the category "incorrect design of the task in the test form" – 99,8%; there were rare tasks with unequal distracters - 5%.

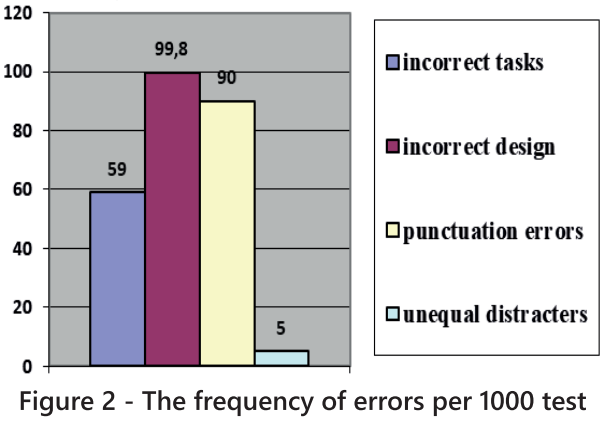

Figure 2 - The frequency of errors per 1000 test tasks developed by the departments for the humanities

The analysis of the test tasks developed by the clinical departments has shown similar results, which are represented in the form of a diagram in Figure 3. The first place also belongs to the category "incorrect design" - 100%; the category "unequal distracters" has 9%.

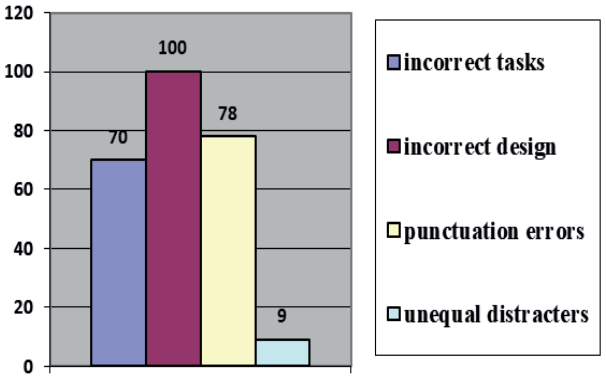

Figure 3 - The frequency of errors per 1000 test tasks developed by the clinical departments

Thus, the expertise of the items in the test form has shown that despite the seminar "Application of test forms in the new educational and attestation technologies" held by Professor V.S. Avanessov for teaching staff of Karaganda Medical University, the items in the test formcreated by the departments do not correspond to the requirements of the proposed methodology. One of the possible causes is the limitation of the computer system of the university, which is unable to display multi-level tasks in the required sequence. Another possible cause is the administrative aspects which do not allow full-fledged using of the methodology of quantified texts and items in the test form.

CONCLUSION

Quantified training texts with items in the test form according to the methods of Professor V.S. Avanessov(an alternative technique, which allows not only understanding and absorbing the offered information, but also objectively evaluating the acquired knowledge) seem to be the most productive educational technology for both the teaching staff and students. Nevertheless, the expertise of the items in the test form used for the current and final control, as well as the analysis of the questionnaire of teaching staff and students, have revealed the poor readiness of both teachers and students for full usingof this methodology in the practice of the educational process.

REFERENCES:

1. Avanesov V. S. Theory of education and training //Educational technologies. - 2014. - No. 2. - pp. 14-17.

2. Sharipov K. O., Bulygin K. A., Yerdzhanova S. S., etc. Development of pedagogical content (quantized texts) in biochemistry //Bulletin of KAZNMU. - 2013. - No. 1. - p. 1-2.

3. Kotlyarova I. Thesis of the scientific text. Quantized text with tasks in test form //Pedagogical dimensions. - 2015. - No. 1. - p. 100 -103.

4. Abdrassilov B. O., Saidullaeva G. E., Nurtayev G. K. etc. Quantized text and tasks in the test form on "Sensors and electrodes" on the subject of "Medical Biophysics"//International Journal of Experimental Education. – 2016. - No. 4. - S. 430-433.

5. Kostyleva O. A., Kim N. B. Experience in the application of quantized educational texts when teaching the discipline "Pathological anatomy 1" //Medicine and ecology. - 2015. - Special issue of the journal. - pp. 213-214.

УДК 61:378

BURMISTROVA VALERIYA
Candidate of pedagogical sciences
Associate professor of the languages development center of
NC JSC «Karaganda Medical University»

BILINGUAL TRAINING AS AN IMPORTANT COMPONENT OF MULTICULTURAL EDUCATION

Түйін. Мақала қостілді оқытуды көп мәдениетті білім берудің маңызды компоненті ретінде қарастыруға арналған. Қостілді оқытудың әлемдік тәжірибесін талдай келе, мақала авторы Қазақстанға қостілді оқытудың ашық түрі тән, оны көпмәдениетті білім беру тәжірибесі аясында сәтті жүзеге асыруға болады деген тұжырымға келді.

Түйінді сөздер: қостілділік, қостілді оқыту, көп мәдениетті білім беру, иммерсия, куррикулум.

Резюме. Статья посвящена рассмотрению билингвального обучения как важной составляющей поликультурного образования. Проанализировав мировой опыт билингвального обучения, автор статьи пришел к выводу, что для Казахстана свойственен открытый тип билингвального обучения, который может быть успешно реализован в рамках практики поликультурного образования.

Ключевые слова: билингвизм, билингвальное обучение, поликультурное образование, иммерсия, куррикулум.

Summary. The article is devoted to the consideration of bilingual training as an important component of multicultural education. Having analyzed the world experience of bilingual education, the author of the article came to the conclusion that an open type of bilingual education was characteristic for Kazakhstan, which can be successfully implemented within the framework of the practice of multicultural education.

Key words: bilingualism, bilingual education, multicultural education, immersion, curriculum.

In Kazakhstan, the problem of multicultural education acquired relevance and complexity in the 90s, when, under the conditions of socio-economic and political reforms, a new educational situation developed. This situation was characterized by an increase in the ethnicization of the content of education, an increase in the role of the native language of instruction, ideas of folk pedagogy, and an increase in the influence of religion on the formation of personality self-awareness. In these conditions, multicultural education, on the one hand, contributes to ethnic identification and the development of cultural self-awareness of students, and on the other hand, prevents their ethno-cultural isolation from other countries and peoples.

An important prerequisite for multicultural education is the formation and development of a civil democratic society in Kazakhstan, in which the fight against chauvinism, racism, ethnic selfishness is intensified, and at the same time, openness towards other countries, peoples and cultures is manifested, education for peace and mutual understanding is carried out. At the same time, bilingual education is becoming the most important component of multicultural education [Zhumagulova, B., 1999, p.3; Issayev, M.K., 2004, p.3-6; Kashkimbayev, Z., 2000, p.171-175].

In this regard, the term "bilingualism" as a phenomenon studied by various sciences requires deep understanding. As W.F. Mackey notes in section 5 "The description of bilingualism" of the book edited by J.A. Fishman, "bilingualism cannot be described only within the framework of linguistics. We must overcome this framework. Linguistics is interested in bilingualism only to the extent that it is able to explain what is happening in the language, since the language, and not the individual, is actually the subject of this science" [Fishman, J.A., 1968, p.555].

Following their special interests, various sciences replenish the fund of knowledge about the concept "bilingualism". Based on the research subject, each of them singles out its target dominant of bilingualism. If for linguistics this is, first of all, linguistic competence, reflecting the level of knowledge of native and foreign languages, then for psycholinguistics it is important when and for what purposes the language is used by individuals or social groups. Sociology considers bilingualism as a part of social culture, psychology - from the point of view of its influence on the development of mental processes and the personality. Pedagogy studies bilingualism in the context of the organization of the educational process, it is interested in multicultural education, the possibility of comprehending the world of special knowledge by means of a foreign language, the influence of bilingualism on the general level of education.

To understand the essence, objectives and content of bilingual education, a deep understand-

ing of the existing educational practice in various countries of the world is necessary, and especially in such countries, as the USA, Canada, Germany, whose experience is most fully covered in foreign pedagogical literature.

For example, in the United States, within the framework of educational reform, bilingual education was introduced for children from ethnic minorities in public schools in the 60s. The official definition, which was formulated by the Department of Education, reads as follows: "Bilingual education is the use of two languages as a means of teaching for the same population of students through a special program covering the entire curriculum, or part of it, including history classes and culture. This program is designed to develop children's self-esteem, and pride in belonging to both cultures" [URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED274742.pdf]. As we can see from the definition, the emphasis is placed not only on the functional study of languages, but also on the cultural component, which makes it possible to interpret bilingual education as bicultural one. The recognition of child's ethnic culture by school contributed to positive motivation for learning and created additional opportunities for his self-realization in the educational process.

At the same time, the main goal of bilingual education in the United States is the integration of ethnic minorities into the dominant English-speaking environment, in which ethnic and linguistic equality is declared rather than can be achieved.

To a greater extent, the ideas of pluralism of cultures and multicultural education are being implemented in Canada, where they are associated with the search for "Canadian identity". Despite the fact that here at the state level there is a parity of the two language groups ("charter groups"), the majority of the Canadian population belongs to the English-speaking group and only more than 2% speak French. Therefore, for many English-speaking children, the main way of mastering the French language is specially organized education at school, which, according to K.-H. Dickopp [Dickopp, K.-H., 1982, p.207] and others, resembles the study of a foreign language in educational institutions in Germany. However, the main feature of the Canadian model is the so-called immersion programs described by H. Barik, M. Swain and others [Barik, H., Swain, M., Gaudino, V., 1976, p.99-113] and first implemented at the insistence of bilingual parents in the French-speaking province of Quebec in the 60s.

It should be noted that in most sources "immersion" is interpreted as a prolonged immersion of students in a foreign language environment with the exclusive or insignificant use of the native language and is considered as a concept identical to bilingual education [Dickopp, K.-H., 1982, p.207; Barik, H., Swain, M., Gaudino, V., 1976, p.99-113; Hornstein, N., Lightfoot, D., 1981, p.288; Wode, H., 1990, p.250]. At the same time, we have paid attention to other characteristics of immersion found in special literature.

So, M. Vollmer understands immersion as a process of "uncompromising immersion in a second language, unknown to the student" [Dickopp, K.-H., 1982, p.207]. This "uncompromising" immersion is rejected by F. Genesee, who considers it as a form of bilingual education, in which students who speak the language of the majority of the population "are partly taught by means of the second language and partly - by means of the first language" [Genesee, F., 1987. p.213].

The differences we found in the above-mentioned definitions characterize different variants of immersion which are present in the educational practice of Canadian schools. First of all, we are speaking about "early", "late", as well as "total" and "partial" immersion.

Early immersion begins with the preschool stage or the first year of schooling and involves teaching all subjects in a second language, while maintaining natural communication in the native language with the child's immediate environment during extracurricular hours. *Total (complete) immersion* involves the study of all academic disciplines in a foreign language, while *partial immersion* is limited only to a certain set of subjects studied in a bilingual mode.

Returning to the above-mentioned definitions, we can state that M. Vollmer describes total immersion, while F. Genesee means partial immersion.

In German psychological and pedagogical literature, immersion is considered primarily as a special method of bilingual education. So, according to the German researcher H. Wode, this method is "the most successful model" for teaching a foreign language, because this is how a significantly higher level of knowledge of the language is achieved and special knowledge in subjects taught in a foreign language does not suffer [Wode, H., 1990, p.250]. This conclusion is also confirmed in the studies of F. Genesee [Genesee, F., 1976, p.267-280; Genesee, F., 2015, p.6-15] and H. Hammerly [Hammerly, H., 1989, p. 567-578; Hammerly, H., 1987, p. 395-401].

Even though the situation of the development of bilingual education in Germany has its own qualitative uniqueness, both American and Canadian experience is used in German schools. According to B. Strubberg [Dickopp, K.-H., 1982, p.207], the USA and Germany are brought together by the presence of a significant number of migrants, and, consequently, educational programs that facilitate their adaptation to the dominant linguistic and cultural environment. As for Canada, the same author points out that German and Canadian schoolchildren coincide in social expectations related to their further educational and professional prospects.

In Germany, the development of the theory and practice of bilingual education is also significantly influenced by the European experience. In contrast

to the North American models, in which bilingual education is not comprehensive, in several European countries we are speaking about bilingual and even trilingual "universal education", covering broad social strata. In this regard, the example of Luxembourg is indicative. According to H.B. Beardmore [Beardmore, H.B., 1993, p.205], the entire school system of the country is permeated by a trilingual didactic component, involving the study of:

- Luxembourgish (spoken German) as an independent subject and a means of teaching other disciplines at the preschool stage and in the 1st grade;
- introduction of the German language for the 1st year of study with its subsequent use as a teaching tool up to the 6th grade;
- introduction of the French language for the 2nd year of study, which replaces the German language at the senior level and takes on the role of a means of teaching other subjects.

The above-described training option was further developed in the so-called European schools, the curricula of which provide for the study of 3 to 9 foreign languages. In this case, we can speak about the transformation of bilingual education into multilingual, and bicultural education - into multicultural.

Comparing the state of bilingual education in different countries of the world with the situation in Germany, H. Wode notes: "Although immersion and bilingual education have been practiced in the world and in Europe for many years, this educational direction has surprisingly not become the subject of intensive study in Germany. This situation should change, because the need for this kind of research is obvious, since unjustified fears of possible negative consequences have disappeared. The experience of Canada and other countries has shown this deeply and convincingly" [Wode, H., 1990, p.250].

In foreign literature, there are attempts to generalize the world experience of bilingual education and create various typologies of existing bilingual programs. The classifications developed by W.E. Fthenakis [Fthenakis, W.E. and others, 1985, p.391] and T. Skutnabb-Kangas, P. Toukomaa [Skutnabb-Kangas, T., Toukomaa, P., 1976, p.99] are the most widespread. They distinguish transitional, supporting and enriching bilingual programs.

The transitional program prepares children from ethnic minorities for systematic education in the language of the ethnic majority. It allows the use of the native language at the initial stage of education. In our opinion, the most significant drawback of the transitional program is the neglect of genuine bilingualism and the lack of parity between the mother tongue and the state language(s), what consequently creates socialization difficulties for children.

Supporting programs are designed according to their type, both for children from the ethnic majority and for people from ethnic minorities. The main feature of the analyzed programs is a careful attitude to the native language, which is given priority in the first years of study. It prevents children from losing their national and cultural identity. Critics of supporting programs (for example, H. Essinger, J. Graf [Essinger, H., Graf, J., 1984, p.215]) blame them for too late contact of children with a second language and a foreign language culture, what significantly complicates their integration into the dominant socio-cultural environment and further interaction with the society.

For bilingual education in Germany, *enriching programs* are most important, because they significantly broaden children's horizons, contribute to their intellectual development through mastering a foreign language, assimilating new layers of culture, other socio-historical patterns by means of this language. Language is primarily an educational value that expands the range of further educational and professional prospects of a graduate. The Canadian immersion program can be classified as an enriching program, because those who master the French language pursue not only pragmatic goals (first of all, improving professional chances), but also join a culture unknown to them in the broad sense of the word.

It should be noted that enriching programs are not limited to Canadian version of immersion. They also include the so-called bicultural contact classes found in European educational practice. In the contact classes, the parity of the two languages of instruction is preserved, there is the equality of the cultures, what gives bilingual and multicultural education of students a special moral meaning. It is the aspect that allows us to consider enriching programs as the most productive and promising for use in similar socio-cultural conditions. Our conclusion largely coincides with the estimates of such foreign researchers as H. Essinger, J. Graf [Essinger, H., Graf, J., 1984, p.215], D. Horn [Horn, D., 1990, p.210], etc.

We have examined the typology of bilingual education, the main basis of which is the ratio and preserving in the learning process of the first and second languages. A number of concepts of bilingual education that we have encountered in foreign literature are based on the social function of the language being mastered. In this regard, *the concepts of "meeting"* (Begegnungssprachenkonzept), *"partnership"* (Partnerschaftskozept) and *"mediation"* (Lingua franka) deserve our special attention.

The first concept is known as *the Hamburg Recommendations*. According to this concept, the aim of bilingual education is monolingual children's meeting / acquaintance with the world of a foreign language and culture, which is carried out in the form of games, holidays, various event situations that help in comprehension of the riddle of unfamiliar sounds and words, characters and images.

Not learning, but easy gliding, touching and entering a foreign language make up the meaning of the programs tested in bilingual kindergartens in Germany, as well as in preschool institutions in the USA (FLEX - Foreign Language Experience).

The concept of "partnership" is widely implemented in Germany. Its authors see the meaning of studying a foreign language not in achieving pragmatic results, but in comprehending the culture of the partner country, in fostering good feelings, tolerance in children, striving for a deep understanding of another nation, its characteristics and traditions. This emphasis also determines the choice of subjects studied in a bilingual mode: preference is given to academic disciplines of ethnolinguistical and cultural nature [Geertz, C., 1983, p.319].

The concept of "mediation" focuses on the study of the mediator language (lingua franca), which can act as a means of intercultural communication, political, cultural, and business contacts. If during the Middle Ages Latin played the role of lingua franca, today the functions of an intermediary language are performed by English, which occupies a dominant position in the curricula of bilingual schools and classes in Germany.

Not being limited to the concepts listed above, many authors try to develop and substantiate their own approaches to the design of bilingual educational programs - curricula, and attempt to systematize them, highlighting various criteria.

Thus, W.E. Fthenakis and others [Fthenakis, W.E. and others, 1985, p.391] investigate bilingual education from the point of view of its didactic organization and social context. They write about the following organizational and didactic features:

- choice of language of instruction;
- sequence of language learning;
- time allotted for learning each language;
- culturally appropriate construction of the educational program - curriculum;
- functional correlation of languages of instruction with the subjects to be studied;
- teacher's ethnicity and competence in the language;
- optimal selection of the content of the curriculum [Fthenakis, W.E. and others, 1985, p.391].

To characterize the social context of bilingual education, E. Peal and W.E. Lambert identified such indicators as the social status of native speakers, political, economic and cultural prestige of ethnic groups and social interaction of linguistic groups [Peal, E., Lambert, W.E., 1962, p.1-23].

An attempt to reveal the relationship between the organizational and didactic characteristics of the educational process on the one hand and the social context of its development on the other hand is also undertaken by W. Stoelting [Stoelting, W., 1974, p.144-157]. He proceeds from the situation typical for the United States, when an ethnic minority determines the social structure of a community and, therefore, influences the formation of a bilingual curriculum (English + the ethnic language). W. Stoelting refers to the factors of the social context of bilingual education the following ones: political (educational policy, interests of social groups), economic (employment and labor remuneration of teachers and school staff, financial position of the founder), sociological (social structure of the community), psychological (style of pedagogical leadership, group atmosphere), linguistic (prevalence and status of an ethnic language - the number of its speakers), religious and cultural (influence of religion and culture).

W.F. Mackey considers the following parameters to be decisive for the construction of a bilingual curriculum: the language situation in the family, the characteristics of the curriculum, the child's living space, the functions and status of the language [Fishman, J.A., 1968, p.555].

The typology of bilingual education created by J.A. Fishman, which is based on the sociolinguistic aspect of the language, seems to be simpler. The main problematic issue for the author is "does the bilingual program contribute to the preservation of the native language or leads to its loss?" [Fishman, J.A., 1968, p.555]. In accordance with the specified parameters, he distinguishes the following types of bilingual education:

- bilingualism, leading to the displacement of the native language;
- bilingualism aimed at mastering written speech in a second language;
- partial bilingualism, when humanitarian subjects are taught in two languages, and natural sciences - in the state language;
- complete bilingualism, providing equal study of two languages, when the native culture is preserved and the dominant one is mastered.

The typology of bilingual education created by T. Skutnabb-Kangas is based on the theoretical premises of conflict resolution studies, substantiating the political and legal contradictions between the ethnic majority and ethnic minority [Skutnabb-Kangas, T., Toukomaa, P., 1976, p.99].

Having analyzed the concepts of bilingual education presented in foreign pedagogical literature, we came to the conclusion that they could not fully reflect the uniqueness of bilingual education, because they narrowed its spectrum by the framework of socio-cultural conditions presupposing interaction of different language groups (as a rule, ethnic majority and minority) in natural conditions. Thus, the wide possibilities of artificial bilingualism which is typical for schools in Germany, Russia and Kazakhstan remain outside the scope of consideration in pedagogical publications devoted to bilingual education. In above-mentioned countries, bilingual education acts as an alternative way of learning a foreign language, which, in its turn, from the goal of learning, is transformed into a means

of comprehending the world of special knowledge and multicultural education. These countries are characterized by an open type of bilingual education, the goals of which are integration into the common-European and world space, intercultural communication and multicultural education.

Therefore, the concept of "bilingual education" in relation to Kazakhstan can be considered as follows: bilingual education is a purposeful process of familiarizing with the world culture by means of native and foreign languages, when a foreign language acts as a way of comprehending the world of special knowledge, mastering cultural, historical and social experience of different countries and nations.

Summing up some of the results, we would like to note that the development of the theory and practice of bilingual education has made it possible to find the best ways of its implementation in the educational practice of Kazakhstan. At the same time, the main goal is a deep understanding of the existing foreign experience, which is manifested not through its direct copying, but through rethinking its leading ideas and their adaptation to the socio-cultural conditions existing in Kazakhstan. The relevance of these ideas for Kazakhstan is associated with its striving for close interaction with the world community in solving global problems of mankind, implementing humanitarian projects and other areas of international cooperation.

REFERENCES:

1. Жумагулова Б. Полиязычие –путь в будущее//Казахстанская правда.-1999, июнь-11.-С.3.

2. Исаев М.К. Билингвальное образование: вызов времени //Русский язык и литература в казахской школе. – 2004. - №3 – С. 3–6.

3. Кашкимбаев З. Билингвизм как средство формирования культуры межнационального общения нравственного воспитания школьников //Поиск. Гуманитарная наука. – 2000. – №4-5. – С. 171-175.

4. Fishman, J.A. Readings in the sociology of language.-The Hague, Paris: Mouton, 1968.–816 p.

New Directions in Late '80s Pursued. National Advisory and Coordinating Council on Bilingual Education. Tenth Annual Report. - Washington, 1985-86. // https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED274742.pdf

Dickopp, K.-H. Erziehung ausländischer Kinder als pädagogische Herausforderung: das Krefelder Modell. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1982. - 207 s.

Barik, H., Swain, M., Gaudino, V. A Canadian experiment in bilingual schooling in the senior grades: The Peel study through grade 10 //International Review of Applied Psychology. - 1976. - Vol. 25, No. 2. - P. 99-113.

Hornstein, N., Lightfoot, D. Explanation in Linguistics: The Logical Problem of Language Acquisition. – London: Longman, 1981. – 288 p.

Wode, H. Immersion: Mehrsprachigkeit durch mehrsprachigen Unterricht. Informationshefte zum Lernen in der Fremdsprache 1. – Eichstätt / Kiel: EKIB, 1990. - 250 s.

Genesee, F. Learning through two languages: studies of immersion and bilingual education. – Cambridge, Mass.: Newbury House Publishers, 1987. - 213 p.

Genesee, F. The role of intelligence in second language learning //Language Learning. - 1976. - Vol. 26, No. 2. – P. 267-280.

Genesee, F. Myths about early childhood bilingualism //Canadian Psychology. - 2015. - Vol. 56, No. 1. - P. 6-15.

Hammerly, H. French immersion (does it work?) and the development of bilingual proficiency report // Canadian Modern Language Review. – 1989. – Vol. 45, No. 3. - P. 567-578.

Hammerly, H. The immersion approach: Litmus test of second language acquisition through classroom communication //The Modern Language Journal. - 1987. Vol. 71, No. 4. – P. 395-401.

Beardmore, H.B. European Models of Bilingual Education. - Clevedon / Philadelphia / Adelaide: Multilingual Matters Ltd, 1993. - 205 p.

Fthenakis, W.E., Sonner, A., Thrul, R., Walbiner, W. Bilingual-bikulturelle Entwicklung des Kindes: ein Handbuch fuer Psychologen, Paedagogen und Linguisten. – Muenchen: Hueber, 1985. – 391 s.

Skutnabb-Kangas, T., Toukomaa, P. Teaching migrant children's mother tongue and learning the language of the host country in the context of the sociocultural situation of the migrant family. – Tampere: University of Tampere, 1976. - 99 p.

Essinger, H., Graf, J. Interkulturelle Erziehung als Friedenserziehung.–München, 1984.- 215 s.

Horn, D. Aspekte bilingualer Erziehung in den USA und Kanada. Unter Beruecksichtigung des Unterrichts fuer Minderheitenkinder in der Bundesrepublik. Baltmannsweiler: Paedagogischer Verlag Burgbuecherei Schneider, 1990. - 210 s.

Geertz, C. Dichte Beschreibung. Beitraege zum Verstehen kultureller Systeme. – Frankfurt a. M., 1983. - 319 s.

Peal, E., Lambert, W.E. The relation of bilingualism to intelligence. //Psychological Monographs: General and Applied. - 1962. Vol. 76, No. 27. – P. 1-23.

Stoelting, W. Zur Zweisprachigkeit auslaendischer Kinder – Probleme und Aufgaben. //In: Mueller, H. (Hrsp.): Auslaenderkinder in deutschen Schulen. – Stuttgart: Klett, 1974. – S. 144-157.

УДК 81’27
ББК Ш 100.63

YEMBERDIYEVA PERIZAT SALYBEKKYZY
2nd year master student
South-Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent

ABRAMOVA GALINA IOSIFOVNA
Candidate of philological Sciences, Assistant Professor of
English Language Department
South-Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent

COMPUTER SLANGS IN THE SPEECH OF ADOLESCENTS

Аңдатпа: Бұл мақала жасөспірімдердің сөз сөйлеуінде қолданылатын компьютерлік слэнгтерге арналған. Авторлар компьютерлік терминологияның қызметі мен қолданылу мақсаттарын қарастырады. Мақалада жасөспірімдердің сөз сөйлеуінде қолданылатын компьютерлік сленгтердің негізгі сөзжасамдық модельдері және орыс-ағылшын тілдерінде мысалдары көрсетілген. Ойын слэнгтеріне назар аударылады және олардың орыс тіліндегі аудармалары ұсынылады.

Түйінді сөздер: Интернет, комуникация, компьютер, слэнг, компьютер ойындары, сөйлеу.

Аннотация: Эта статья посвящена компьютерным сленгам, используемым в речи подростков. Авторы рассматривают функции и цели применения компьютерной терминологии. В статье представляется основные словообразовательные модели компьютерных сленгов, используемых в речи подростков и даются примеры в русских и английских языках. Уделяется внимание игровым слэнгам и представляется их переводы на русский язык.

Ключевые слова: Интернет, коммуникация, компьютер, слэнг, компьютерные игры, речь.

Annotation: This article focuses on computer slang used in the speech of teenagers. The authors consider the functions and goals of using computer terminology.The article presents the main word-formation models of computer slang used in the speech of teenagers and gives examples in Russian and English. Game slang is taken into consideration and their translations into Russian are presented.

The authors draw a conclusion about the advantages of using computer slang in the speech of teenagers.

Key words: Internet, communication, computer, slang, computer games, speech..

The Internet today is not only a source of diverse information, but also a popular means of communication for many people, especially for young people. Full communication in the speech of youngsters is impossible without knowledge of its language. The features of speech and the features of the environment are interconnected. Speech reflects our essence, which is associated with a fast pace of life, shifting cultural orientations and values. With the increase of the pace of life, the vocabulary also grows, since each new concept must fit to its definition, that is, the word.

Internet communication is the most well-known in the world. This type of communication involves quick writing of messages, so the letters are short and brief. The volume of one message does not surpass 5-6 words. In this matter, slowly began to develop a symbiosis of written and spoken speech, or, as it is also called in another way, Internet slang.

«As a word that describes a form of speech slang only emerges into the (printed) language in the mid-18 th century. The OED (1933 and unrevised at the time of writing), which included mainly that slang terminology which occurred in literature, in the 16 th and 17 th century glossarists and in certain slang dictionaries, defined the term as ‘The special vocabulary used by any set of persons of a low or disreputable character; language of a low a vulgar type,’ and adds somewhat circuitously, ‘ Language of a highly colloquial type, considered as below the level of standard educated speech, and consisting either of new words or of current words employed in some special sense’ (*colloquial* being defined as ‘Belonging to common speech; characteristic of or proper to ordinary conversation, as distinguished from formal or elevated language’)» [Jonathon Green, 2016, p.11].

Slang is recognized as a one of the most essential tools of students´ implementation, thus it promotes all forms of their communication and it is extremely displayed in a written informal form of different web chats, discussions, e-mails or text messaging.

Just as values of youngsters vary quickly and their way of living goes faster, their communication is adjusted, as well. There is no doubt that slang expressions do not have a long-term constancy in the field of speaking but innovative, fresh and fast growing as a reflection of user´s way of living. Slang is represented in network communication enormously. Slang words are expressed by many acronyms, lingos or symbols. Web communication has become a part of students´ daily life. Its role is to communicate rapidly, briefly, usually with a lot of slang words and not using grammar rules. Therefore, it requires to be skilled and educated in various acronyms and symbols which help to make communication more convenient and quicker [Zamira Alimemaj, 2012, p.123-124].

According to Crystal, texting as "just another variety of language, which has arisen as a result of a particular technology. It takes it place alongside the other mediums of electronic communication which have resulted from the internet revolution" [David Crystal, 1995, p.164].

There are various views expressed by linguists about slang words. One of the views is that adopted by C. Eble , who considers slang as "an ever changing set of colloquial words and phrases that speakers use to establish or reinforce social identity or cohesiveness within a group or with a trend or fashion in sociity at large" [Eble C., 1996, p.11].

Slang makes speech more brief, emotionally significant, and the speaker can entirely and easily express their feelings and emotions. The new style of communication on the Internet assumes that a virtual person should be able to speak rapidly and still be original. Casual teenager's slang tends to get away from the dull world of adults, parents, teachers.

Much more often in computer terms, English words are borrowed using *transliteration*, that is, transmitting the letter image of the word being borrowed. In this case, the English reading rules are usually ignored and the word is reproduced in Russian letters based on the Latin alphabet or letters similar to English in style. For example: *у них* (from the English UNIX) - the name of the operating system; *юзер* (from English user) - user; *геймер* (from English gamer) - a lover of computer games;

Foreign-language words are adapted not only to the phonetic system of the language in which they are included. To a large extent, the grammatical system also affects them. Foreign words are distributed according to established types of declension, change by cases, participate in the formation of other parts of speech, new phrases [Mattiello E., 2008, p. 96] .

For example: *гамить* (from noun - game is a game) - to play; *экзешник* - file with extension exe; *ребутнуться* (from English reboot - reset) - to reboot; *хелпарь* (from English help - the help) - the block of hints, *работать в* «Виндузах» - to work in the Windows system; *уничтожать багов* - correct errors in the program.

Transliterated words and basics can be modified to produce a comic effect due to phonetic similarities with the corresponding Russian words, for example: *Дурдос* (from the English DR DOS) - the name of the operating system; *Сервер* (from English server) - file server (computer network node).

Word-forming models highlighted by E.A. Zemskaya for neologisms in Russian, using the example of computer jargon.

1. Suffixal – the most frequent method of word formation in Russian and the most productive in computer jargon: бегучка - ticker; *бутявка* (from English boot) - bootable diskette; *визюк* - a program that causes the computer to hang; *блинковать* (from English blink) - blink (about light indicators).

Verbs are formed from bases of nouns by means of verbal suffixes: *джобать (*from English job - work) - to work, *глюкнуть, сбойнуть* - wrong to perform operations (about the program), чатить (from English chat - a conversation) - to communicate on the Internet.

2. Prefixal – this method of word formation is more characteristic of verbs:

Сбросить, слить - copy files to floppy disk; *вырубить* - to switch off; *взломать, взорвать* - to break the system of protection; захолдить (from English hold - to hold) - to leave files for the addressee. It should be noted that almost all verb prefixes used in computer jargon translate verbs into a perfect form, indicating a single action.

3. Suffix-prefix method this model is also more peculiar to verbs: *перебутоваться* (from English boot - loading) - to reboot, also the nouns formed this way meet: *подмышник* - a mousepad, *подоконник* - the program working under Windows (from English window - a window).

4. Adding Foundations – most often, this method of vocabulary is used using a connecting vowel: *Числогрыз* - computer; технокрыса - author and distributor of viral programs; *Блоходав, клоподав* - program for error search and program debugging; *Флопповод* (from the English floppy - the jargon name of the flexible disk) - a disk drive.

5. Abbreviation

Classification of computer slang by method of formation:

1. *Tracing paper* (full borrowing).
2. *Semi-tracing* (borrowing the basis).
3. *Translation*.
4. *Phonetic mimicry*.
5. *Acronym*

Tracing-paper. This method of education includes borrowing grammatically not mastered by the Russian language. At the same time, the word is borrowed entirely with its pronunciation, spelling and meaning. Example: *device* – девайс. Such borrowings are susceptible to assimilation. Each sound in the borrowed word is replaced by

a corresponding sound in Russian in accordance with phonetic laws. These words seem foreign in pronunciation and spelling, they meet all the norms of the English language. Here are examples of words completely borrowed from English. *Аватар* – Avatar*; бейсик* – Basic*; гаджет* – Gadget; *баттон* – Button; *баг* – Bug; backUp (*Бэкап*) -восстановление системы; *device* (Девайс) – устройство; *user* (Юзер) – пользователь.

Semi-tracing-paper. When moving the term from English to Russian, the latter adjusts the accepted word to the norms of not only its phonetics, but also spelling with grammar. Word-forming models of the Russian language are added to the original English basis by certain methods. These include, first of all, the diminutive-affectionate suffixes of the nouns «-ик», «к(а)», «-ок».There are also the suffix «юк» characteristic in Russian for colloquials*: компик*, *писюк, варик*. In grammatical mastery, the English term comes to the disposal of Russian grammar, obeying its rules. Nouns, for example, acquireи case endings - *симк*а (И.п.), *симки* (Р.п.), *симке* (Д.п.).. Due to the fact that the source language is analytical, and the borrower is synthetic, there are additions of inflections to verbs: *гуглит*ь (google), *гамат*ь (game).

Examples of half-tracing paper **:** *Аватарка* – Avatar; *Гуглить* – Google; *Бэкапить* – Backup Microsoft Windows (Винда) – операционная система. User's manual (*Мануал)* – инструкция пользования. Crack (*Крякнуть*) – взломать софт. Quite a large number of words of this group came from various abbreviations, names of various companies. For example: *Айпишник* – IP; *Икс Пишка* – XP (Windows) *Тридэшка* – 3DS (Three-dimensional Studio)

Translation (association) - translate the English term into funny Russian. Very often, slang vocabulary is formed by translating the English professional term. You can distinguish between two possible translation methods. The first method involves translating a word using neutral words existing in Russian, which at the same time acquire a new meaning with a reduced stylistic color. For example: *яблочник* – apple, *корень* – root; tower (*Башня*) – старые компьютеры, в которых монитор стоял прямо на С/Б; *FireFox* (*Лиса*) – интернет браузер от небезызвестной Mozila Corporation; *apple (Яблоко*) – название продукции от компании Apple.

In the second method, an associative thinking mechanism operates. The resulting associations or metaphors can be a variety - in the shape of an object or device. For example, *disk – блин*.

Phonetic mimicry. The method is based on the coincidence of semantically dissimilar commonly used words and English computer terms. The word that goes into slang acquires a completely new meaning, in no way related to the common. Consider this example: laser printer – *лазарь*. So the word, which has the meaning of the male name Lazarus in the national language, in computer slang acquired a completely new content: *батон* – Button; *васик* – Basic; Google (*Гугли*) – искать в знаменитой поисковой системе Google; C# [CSharp] (*Шарпей*) – язык программирования. Must Die (*Мастадай)* – низко технологические продукты, не имеющие перспектив на дальнейшее развитие.

Acronym is the abbreviation of a word by its first letters: *IDK (I don't know*) - I don't know. *ASAP (As soon as possible*); *4U (For You*) - For you/you. Other examples are following:

U2 (you too), *Gr8* (great), *Gt2gthr* (get together), *NE1* (anyone), rUf2t? (Are you free to talk?),

Il b l8 cuz cRs bin im£ed. (I´ll be late because my car has been impounded.), *fanC gOn*

clubn 2nite? (Fancy going clubbing tonight?)

Recently, there has also been a general fascination of young people with computer games. This again served as a powerful source of new words. Various words have appeared for certain concepts. These include "arcade," "wander," "boss" (in the meaning of the most important enemy in the game), "dumber" (a person playing the game "DOOM"), "poop" (play the game "Quake").

The rapid development of computer technology could not but be reflected in language processes. This influenced the appearance of Anglicisms - English words or expressions borrowed from other languages. Anglicisms are often used in game slang (game jargon) to facilitate communication among youngsters.

Game slang is quite diverse, but has some difficulties in studying. So some game jargons can be used only in one game, which creates a terminology system that only players of the same game can understand.

Often game terms become commonly used (for example, the word "noob" meaning "beginner" or a fool, a person who does not think about anything, also passed from the game slang to the common one).

Game terminology arises under the strong influence of English-language names. Players communicate with each other during the gameplay, so the slang of the game is of particular importance. This is expressed in an effort to reduce your speech as much as possible. The most common loanwords in games are:

Дота Abuse (Abuzit') – from the word Abuse – zloupotreblyat'

AFK (Away from the keyboard) – отошел от клавиатуры/ компьютера. It is used when the player has excommunicated (wants to excommunicate) for a short time.

Crit (Крит, Критический удар) – Your damage multiplied by a certain factor and multiple times.

Damage (Демедж) – damage.

Easy (Легко) – in accordance with game etiquette, people comment on the past match,

thank the game and praise the skillful players. In everyday life, people use it, assessing the "ease" of achieving their goal. If in Russian we say "it was easy," then in games they most often write "isi," and this is enough for understanding.

Exp, XP (Experience, Опыт) – Experience points received by the hero denotes a kind of mockery of the enemy.

GG (Хорошая игра, ГГ) - Good game. It usually says after the game. Or it means mocking an enemy team.

HF (Have fun) – A wish for a good game.

Item (Item, Art) – Thing, object, artifact.

LVL (Левел, lvl) – Hero level. Initially 1. can be pumped up to 25. The level is received for a certain amount of experience.

go (гоу) – in the game lexicon is used as a call to action. If in games this is used as "let's start something" and this can be expressed in one word, then in Russian there is no such word, so many use "go" in everyday life for convenience.

Noob/Newbie (Нуб) – New person in the game. More often used\perceived as an insult. It can also be used in life when someone in some business is new. And therefore, in Russian, people shorten the word "beginner" as "nub" to simplify writing.

NP (No problem) - Sometimes used as a replacement to the word "You are welcome"

Pick (Пик) – Choice.

PLS, PLZ (Плиз) – Very often found in life in the form of "plz," they do so in order to save time on writing, because everyone will already understand the meaning of this phrase.

Push (Пуш) – This is the process of quickly destroying waves of enemy crypts, and creating a large wave of allied crypts to destroy enemy structures in a short period of time.

Here it is possible to observe wide use of reductions, abbreviations, different ways of word formations.

Conclusion: In conclusion, it is possible to state that derivation of a modern Russian computer slang is based on the English language. English as a language of global communication represents a source of borrowings to form such informal layer of language as the computer slang, which consists of words denoting objects of the field of professional activities of computer users and specialists.

Most modern teenagers use computer jargon as a reduction in the amount of information and convenience of communication. Internet and computer games are the most frequent source of lexical replenishment for adolescents.

REFERENCES:

1. Jonathon Green Slang: A Very Short Introduction / Oxford, 2016.– p.11

2. Zamira (Metaj) Alimemaj Web-Language and word-formation processes on slang words // Lingua mobilis, 2012 – № 5 (38). – p.123-124

3.David Crystal. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 1995 – p.164

4. Eble C. Slang and Sociability, The University of North Carolina,1996 – p.11

5. Mattiello E. An Introduction to English Slang. A Description of its Morphology, Semantics and Sociology / Polimetrica, 2008 – p.96.

УДК 81-13

ЕСКАЗИНОВА ЖАНАР АМАНТАЕВНА
Доктор PhD, доцент
Шетел филологиясы кафедрасының меңгерушісі
Шетел тілдері факультеті
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

СЕРИКПАЕВА РАУШАНГУЛЬ КУРМЕТОВНА
2 курс магистранты
Шетел тілінен даярлаудың теориясы мен әдістемесі кафедрасы
Шетел тілдері факультеті
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРАЛМАН-СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ КЕДЕРГІЛЕРІ

Түйін. Бұл мақала Қазақстанға қоныс аударған оралман-студенттердің тілдік бейімделу мәселелеріне арналған. Мақалада оралмандарды Қазақстан Республикасына қайтарудың тарихи және саяси алғышарттары қарастырылған. Мақала материалы Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқып жатқан оралман-студенттер арасында жүргізілген сауалнаманың жеке нәтижелерін талдауға негізделген. Зерттеу барысында біз респонденттердің Қазақстан Республикасындағы лингвистикалық жағдайға, әсіресе орыс тілін үйренудегі қиындықтарға қатысты пікірлерін анықтадық.

Түйінді сөздер: оралман-студенттер, тілдік бейімделу, тілдік кедергі, қазақ тілі, орыс тілі.

Резюме. Данная статья посвящена вопросам языковой адаптации студентов-репатриантов, иммигрировавших в Казахстан. В статье рассматриваются исторические и политические предпосылки возвращения репатриантов в Республику Казахстан. Материал статьи основан на анализе результатов анкетирования, проведенного среди студентов-оралманов, обучающихся в вузах Казахстана. В ходе исследования нами определены мнения респондентов о языковой ситуации в Республике Казахстан и трудностях изучения русского языка.

Ключевые слова: студенты-оралманы, языковая адаптация, языковой барьер, казахский язык, русский язык.

Summary. This article is devoted to the issues of language adaptation of repatriate students who immigrated to Kazakhstan. The article examines the historical and political preconditions for the return of repatriates to the Republic of Kazakhstan. The material of the article is based on the analysis of the results of a survey conducted among oralman students studying in universities in Kazakhstan. In the course of the study, we determined the opinions of respondents about the language situation in the Republic of Kazakhstan and the difficulties of learning the Russian language.

Key words: repatriate students, language adaptation, language barrier, Kazakh language, Russian language

The Internet today is not only a source of diverse information, but also a popular means of communication for many people, especially for young people. Full communication in the speech of youngsters is impossible without knowledge of its language. The features of speech and the features of the environment are interconnected. Speech reflects our essence, which is associated with a fast pace of life, shifting cultural orientations and values. With the increase of the pace of life, the vocabulary also grows, since each new concept must fit to its definition, that is, the word.

Internet communication is the most well-known in the world. This type of communication involves quick writing of messages, so the letters are short and brief. The volume of one message does not surpass 5-6 words. In this matter, slowly began to develop a symbiosis of written and spoken speech, or, as it is also called in another way, Internet slang.

«As a word that describes a form of speech slang only emerges into the (printed) language in the mid-18 th century. The OED (1933 and unrevised at the time of writing), which included mainly that slang terminology which occurred in literature, in the 16 th and 17 th century glossarists and in certain slang dictionaries, defined the term as 'The special vocabulary used by any set of persons of a low or disreputable character; language of a low a vulgar type,' and adds somewhat circuitously, ' Language of a highly colloquial type, considered as below the level of standard educated speech, and consisting either of new words or of current words employed in some special sense' (*colloquial* being defined as 'Belonging to common speech; characteristic of or proper to ordinary conversation, as distinguished from formal or elevated language')» [Jonathon

Green, 2016, p.11].

Slang is recognized as a one of the most essential tools of students´ implementation, thus it promotes all forms of their communication and it is extremely displayed in a written informal form of different web chats, discussions, e-mails or text messaging. Just as values of youngsters vary quickly and their way of living goes faster, their communication is adjusted, as well. There is no doubt that slang expressions do not have a long-term constancy in the field of speaking but innovative, fresh and fast growing as a reflection of user´s way of living. Slang is represented in network communication enormously. Slang words are expressed by many acronyms, lingos or symbols. Web communication has become a part of students´ daily life. Its role is to communicate rapidly, briefly, usually with a lot of slang words and not using grammar rules. Therefore, it requires to be skilled and educated in various acronyms and symbols which help to make communication more convenient and quicker [Zamira Alimemaj, 2012, p.123-124].

According to Crystal, texting as "just another variety of language, which has arisen as a result of a particular technology. It takes it place alongside the other mediums of electronic communication which have resulted from the internet revolution" [David Crystal, 1995, p.164].

There are various views expressed by linguists about slang words. One of the views is that adopted by C. Eble , who considers slang as "an ever changing set of colloquial words and phrases that speakers use to establish or reinforce social identity or cohesiveness within a group or with a trend or fashion in sociity at large" [Eble C., 1996, p.11].

Slang makes speech more brief, emotionally significant, and the speaker can entirely and easily express their feelings and emotions. The new style of communication on the Internet assumes that a virtual person should be able to speak rapidly and still be original. Casual teenager's slang tends to get away from the dull world of adults, parents, teachers.

Much more often in computer terms, English words are borrowed using *transliteration*, that is, transmitting the letter image of the word being borrowed. In this case, the English reading rules are usually ignored and the word is reproduced in Russian letters based on the Latin alphabet or letters similar to English in style. For example: *у них* (from the English UNIX) - the name of the operating system; *юзер* (from English user) - user; *геймер* (from English gamer) - a lover of computer games;

Foreign-language words are adapted not only to the phonetic system of the language in which they are included. To a large extent, the grammatical system also affects them. Foreign words are distributed according to established types of declension, change by cases, participate in the formation of other parts of speech, new phrases [Mattiello E., 2008, p. 96] .

For example: *гамить* (from noun - game is a game) - to play; *экзешник* - file with extension exe; *ребутнуться* (from English reboot - reset) - to reboot; *хелпарь* (from English help - the help) - the block of hints, *работать в* «Виндузах» - to work in the Windows system; *уничтожать багов* - correct errors in the program.

Transliterated words and basics can be modified to produce a comic effect due to phonetic similarities with the corresponding Russian words, for example: *Дурдос* (from the English DR DOS) - the name of the operating system; *Сервер* (from English server) - file server (computer network node).

Word-forming models highlighted by E.A. Zemskaya for neologisms in Russian, using the example of computer jargon.

1. Suffixal – the most frequent method of word formation in Russian and the most productive in computer jargon: бегучка - ticker; *бутявка* (from English boot) - bootable diskette; *визюк* - a program that causes the computer to hang; *блинковать* (from English blink) - blink (about light indicators).

Verbs are formed from bases of nouns by means of verbal suffixes: *джобать (*from English job - work) - to work, *глюкнуть, сбойнуть* - wrong to perform operations (about the program), чатить (from English chat - a conversation) - to communicate on the Internet.

2. Prefixal – this method of word formation is more characteristic of verbs:

Сбросить, *слить* - copy files to floppy disk; *вырубить* - to switch off; *взломать, взорвать* - to break the system of protection; захолдить (from English hold - to hold) - to leave files for the addressee. It should be noted that almost all verb prefixes used in computer jargon translate verbs into a perfect form, indicating a single action.

3. Suffix-prefix method this model is also more peculiar to verbs: *перебутоваться* (from English boot - loading) - to reboot, also the nouns formed this way meet: *подмышник* - a mousepad, *подоконник* - the program working under Windows (from English window - a window).

4. Adding Foundations – most often, this method of vocabulary is used using a connecting vowel: *Числогрыз* - computer; технокрыса - author and distributor of viral programs; *Блоходов, клоподав* - program for error search and program debugging; *Флопповод* (from the English floppy - the jargon name of the flexible disk) - a disk drive.

5. Abbreviation

Classification of computer slang by method of formation:

1. *Tracing paper* (full borrowing).
2. *Semi-tracing* (borrowing the basis).
3. *Translation*.
4. *Phonetic mimicry*.
5. *Acronym*

Tracing-paper. This method of education in-

cludes borrowing grammatically not mastered by the Russian language. At the same time, the word is borrowed entirely with its pronunciation, spelling and meaning. Example: *device* – девайс. Such borrowings are susceptible to assimilation. Each sound in the borrowed word is replaced by a corresponding sound in Russian in accordance with phonetic laws. These words seem foreign in pronunciation and spelling, they meet all the norms of the English language. Here are examples of words completely borrowed from English. *Аватар* – Avatar*; бейсик* – Basic*; гаджет* – Gadget; *баттон* – Button; *баг* – Bug; backUp (*Бэкап*) -восстановление системы; *device* (Девайс) – устройство; *user* (Юзер) – пользователь.

Semi-tracing-paper. When moving the term from English to Russian, the latter adjusts the accepted word to the norms of not only its phonetics, but also spelling with grammar. Word-forming models of the Russian language are added to the original English basis by certain methods. These include, first of all, the diminutive-affectionate suffixes of the nouns «-ик», «к(а)», «-ок».There are also the suffix «юк» characteristic in Russian for colloquials*: компик*, *писюк*, *варик*. In grammatical mastery, the English term comes to the disposal of Russian grammar, obeying its rules. Nouns, for example, acquireи case endings - *симк*а (И.п.), *симки* (Р.п.), *симке* (Д.п.).. Due to the fact that the source language is analytical, and the borrower is synthetic, there are additions of inflections to verbs: *гуглить* (google), *гамать* (game).

Examples of half-tracing paper **:** *Аватарка* – Avatar; *Гуглить* – Google; *Бэкапить* – Back-up Microsoft Windows (Винда) – операционная система. User's manual (*Мануал)* – инструкция пользования. Crack (*Крякнуть*) – взломать софт. Quite a large number of words of this group came from various abbreviations, names of various companies. For example: *Айпишник* – IP; *Икс Пишка* – XP (Windows) *Тридэшка* – 3DS (Three-dimensional Studio)

Translation (association) - translate the English term into funny Russian. Very often, slang vocabulary is formed by translating the English professional term. You can distinguish between two possible translation methods. The first method involves translating a word using neutral words existing in Russian, which at the same time acquire a new meaning with a reduced stylistic color. For example: *яблочник* – apple, *корень* – root; tower (*Башня*) – старые компьютеры, в которых монитор стоял прямо на С/Б; *FireFox* (*Лиса*) – интернет браузер от небезызвестной Mozila Corporation; *apple (Яблоко*) – название продукции от компании Apple.

In the second method, an associative thinking mechanism operates. The resulting associations or metaphors can be a variety - in the shape of an object or device. For example, *disk – блин.*

Phonetic mimicry. The method is based on the coincidence of semantically dissimilar commonly used words and English computer terms. The word that goes into slang acquires a completely new meaning, in no way related to the common. Consider this example: laser printer – *лазарь*. So the word, which has the meaning of the male name Lazarus in the national language, in computer slang acquired a completely new content: *батон* – Button; *васик* – Basic; Google (*Гугли*) – искать в знаменитой поисковой системе Google; C# [CSharp] (*Шарпей*) – язык программирования. Must Die (*Мастадай)* – низко технологические продукты, не имеющие перспектив на дальнейшее развитие.

Acronym is the abbreviation of a word by its first letters: *IDK (I don't know*) - I don't know. *ASAP (As soon as possible*); *4U (For You*) - For you/you. Other examples are following:

U2 (you too), *Gr8* (great), *Gt2gthr* (get together), *NE1* (anyone), rUf2t? (Are you free to talk?),

Il b l8 cuz cRs bin im£ed. (I´ll be late because my car has been impounded.), *fanC gOn*

clubn 2nite? (Fancy going clubbing tonight?)

Recently, there has also been a general fascination of young people with computer games. This again served as a powerful source of new words. Various words have appeared for certain concepts. These include "arcade," "wander," "boss" (in the meaning of the most important enemy in the game), "dumber" (a person playing the game "DOOM"), "poop" (play the game "Quake").

The rapid development of computer technology could not but be reflected in language processes. This influenced the appearance of Anglicisms - English words or expressions borrowed from other languages. Anglicisms are often used in game slang (game jargon) to facilitate communication among youngsters.

Game slang is quite diverse, but has some difficulties in studying. So some game jargons can be used only in one game, which creates a terminology system that only players of the same game can understand.

Often game terms become commonly used (for example, the word "noob" meaning "beginner" or a fool, a person who does not think about anything, also passed from the game slang to the common one).

Game terminology arises under the strong influence of English-language names. Players communicate with each other during the gameplay, so the slang of the game is of particular importance. This is expressed in an effort to reduce your speech as much as possible. The most common loanwords in games are:

Дота Abuse (Abuzit') – from the word Abuse – zloupotreblyat'

AFK (Away from the keyboard) – отошел от клавиатуры/ компьютера. It is used when the player has excommunicated (wants to excommuni-

cate) for a short time.

Crit (Крит, Критический удар) – Your damage multiplied by a certain factor and multiple times.

Damage (Демедж) – damage.

Easy (Легко) – in accordance with game etiquette, people comment on the past match, thank the game and praise the skillful players. In everyday life, people use it, assessing the "ease" of achieving their goal. If in Russian we say "it was easy," then in games they most often write "isi," and this is enough for understanding.

Exp, XP (Experience, Опыт) – Experience points received by the hero denotes a kind of mockery of the enemy.

GG (Хорошая игра, ГГ) - Good game. It usually says after the game. Or it means mocking an enemy team.

HF (Have fun) – A wish for a good game.

Item (Item, Art) – Thing, object, artifact.

LVL (Левел, lvl) – Hero level. Initially 1. can be pumped up to 25. The level is received for a certain amount of experience.

go (гоу) – in the game lexicon is used as a call to action. If in games this is used as "let's start something" and this can be expressed in one word, then in Russian there is no such word, so many use "go" in everyday life for convenience.

Noob/Newbie (Нуб) – New person in the game. More often used\perceived as an insult. It can also be used in life when someone in some business is new. And therefore, in Russian, people shorten the word "beginner" as "nub" to simplify writing.

NP (No problem) - Sometimes used as a replacement to the word "You are welcome"

Pick (Пик) – Choice.

PLS, PLZ (Плиз) – Very often found in life in the form of "plz," they do so in order to save time on writing, because everyone will already understand the meaning of this phrase.

Push (Пуш) – This is the process of quickly destroying waves of enemy crypts, and creating a large wave of allied crypts to destroy enemy structures in a short period of time.

Here it is possible to observe wide use of reductions, abbreviations, different ways of word formations.

Conclusion: In conclusion, it is possible to state that derivation of a modern Russian computer slang is based on the English language. English as a language of global communication represents a source of borrowings to form such informal layer of language as the computer slang, which consists of words denoting objects of the field of professional activities of computer users and specialists.

Most modern teenagers use computer jargon as a reduction in the amount of information and convenience of communication. Internet and computer games are the most frequent source of lexical replenishment for adolescents.

REFERENCES:

1. Jonathon Green Slang: A Very Short Introduction / Oxford, 2016.– p.11

2. Zamira (Metaj) Alimemaj Web-Language and word-formation processes on slang words // Lingua mobilis, 2012 – № 5 (38). – p.123-124

3.David Crystal. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 1995 – p.164

4. Eble C. Slang and Sociability, The University of North Carolina,1996 – p.11

5. Mattiello E. An Introduction to English Slang. A Description of its Morphology, Semantics and Sociology / Polimetrica, 2008 – p.96.

УДК 81'367.4

МАЖИТОВА БИБИНУР КАРЛОВНА
Оқытушы, магистр
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

СИНТАКСИСТІК ПАРАЛЛЕЛИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйін. Мақалада дүниежүзі тілдерінің барлығында дерлік кездесетін күрделі тілдік құбылыс – синтаксистік параллелизм туралы айтылады. Синтаксистік параллелизмнің тіл біліміндегі тілдік табиғатын дұрыс танған орыс лингвистері екені, оларда да параллелизм құбылысы дәл біздердегідей әдебиеттану ғылымының аясында ғана қарастырылып келгені, қазақ тіл білімінде параллелизм туралы алғаш түсінік беріп, осы фигураның стильдік қызметін анықтаған академиктер синтаксистік параллелизмнің қазақ поэзиясындағы көне тәсіл екендігі, оның эпостық жырларда актив қолданатындығы туралы айтылады. Келтірілген әр түрлі анықтамалар мен тіл білімінің көрнекті өкілдерінің алуан пікірлерін келтіре отырып, жалпы тіл білімінде, соның ішінде қазақ тілі білімінде синтаксистік параллелизмнің толыққанды, бірізді пікірдің қалыптасқандығын көрсету.

Түйінді сөздер: синтаксистік параллелизм, тілдік құбылыс, ұғым, құрылым, поэтикалық бейне.

Резюме. В статье рассматривается сложный лингвистический феномен - синтаксический параллелизм, который встречается практически во всех языках мира. Русские лингвисты, впервые признавшие языковую природу Правильно признавшие языковую природу параллелизма в лингвистикесинтаксического параллелизма,также, как и у нас,рассматривали данное явление в рамках литературоведческой науки. Впервые в казахском языкознании академики, давшие представление о параллелизме и определившие стилевую функцию этой фигуры, говорят о том, что синтаксический параллелизм является древним приемом в казахской поэзии, он активно используется в эпических поэмах.Цель статьи – показать, что синтаксический параллелизм в общем языкознании, в том числе и в образовании казахского языка, сформировал полноценное, последовательное мнение, приводя различные приведенные определения и различные мнения видных представителей языкознания.

Ключевые слова: синтаксический параллелизм,языковое явление, понятие,структура, поэтический образ.

Summary. The article deals with a complex linguistic phenomenon-syntactic parallelism, which is found in almost all languages of the world.Russian linguists,who for the first time recognized the linguistic nature and Correctly recognized the linguistic nature of parallelism in the linguistics of syntactic parallelism, also considered this phenomenon within the framework of literary science. For the first time in Kazakh linguistics, academicians who gave an idea of parallelism and defined the stylistic function of this figure say that syntactic parallelism is an ancient technique in Kazakh poetry, it is actively used in epic poems. The purpose of the article is to show that syntactic parallelism in General linguistics, including in the formation of the Kazakh language, has formed a full-fledged, consistent opinion, citing various definitions given and various opinions of prominent representatives of linguistics.

Keywords: syntactic parallelism,language phenomenon,the concept, structure,poetic image.

Қазақ тіл білімінде синтаксистік параллелизмге арналған еңбектер жоқтың қасы. Тек соңғы ширек ғасырда ғана кейбір еңбектердің кейбір бөлімдерінде аздап айтылады. Кенжелеу қалған синтаксистік параллелизм мәселесімен айналысу бүгінгі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Параллельді құрылымдардың тілдік сипаты, тілдік нормаға қарым-қатынасы, көркем шығарма стилистикасындағы алатын орны, жалпы зерттелуі сияқты күрделі мәселелелер қазақ тіл білімінде жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылмай келеді.

Көркем шығарманы өте әсерлі көріктеу, ажарландыру құралдарының бірі – қайталамалар. Қайталамалар тілімізде көне дәуірден келе жатқан көркемдеу құралдарының бірі болып саналады. Ал синтаксистік қайталамалардың құрамында қарастырылатын табиғаты күрделі айшық –синтаксистік параллелизм. Ол дүниежүзі тілдерінің барлығында дерлік кездесетін күрделі тілдік құбылыс. Алайда айшықтың бұл түрі қазақ тіл білімінде өте аз зерттелетіні белгілі. Параллелизм туралы қазақ тілі білімінде әзірше жазылған еңбек жоқ деуге болады. Мұның өзі қайталаманың осы түрінің әлі күнге толыққанды зерттелмегендігін білдіреді. Бұл айшық туралы берілген бірен-саран анықтамалар әдебиеттану ғылымының үлесіне жатады.

Жалпы тіл біліміндегі параллелизмнің тілдік табиғатын дұрыс танған орыс лингвистері болды. Үнді-европа тіл білімінде де параллелизмге ұзақ уақыт назар аударылмай, оларда да парал-

лелизм құбылысы дәл біздердегідей әдебиеттану ғылымының аясында ғана қарастырылып келді. Бұл фигураның тілдік құбылыс екендігін және оның синтаксистік сипатқа ие болатындығын алғаш болып танығандардың бірі белгілі лингвист И.Р.Гальперин болды. Ол параллелизмді сөйлем құрылымының қайталануы деп түсіндіре отырып, «синтаксистік параллелизм»терминін қолданады. [Бүркіт О.Б., 2001, 3 б.]. И.Г.Гальперин синтаксистік параллелизмді қайталаманың түрі ретінде алмаса да, оның құрамында міндетті түрде қайталану процесі жүзеге асып отыратындығын, яғни синтаксистік параллелизм бар жерде қайталану бар екендігін айтады.

«Параллелизм создается путем исползования слов одного и того же лексико-грамматического класса (части речи), в одиноковой синтаксической позиции», - деп түсіндіреді В.В.Мальцев [Скляренко Р.В., 1987, 8 б.]. Сонымен, параллелизм құбылысында, ең алдымен, синтаксистік құрылымның қайталанып келуі шарт екен. Олардың бұл пікіріне қарсылар да болды.

Үнді-европа тіл білімінің тағы бір өкілдері синтаксистік параллелизмнің құрамындағы қайталану процесін жүйелі құбылыс деп есептемей, оларды «кездейсоқ қайталау» деп түсіндіргісі келді. М.К.Морен мен Н.Н. Тетеревниковаың оқулығында бұл туралы былай деп берілді: «Параллельно организованные структуры представляют собой отрезок речи, состоящий из синтаксически однотипных, то есть параллельных конструкций, обьединенных общей мыслью» [Скляренко Р.В., 1987, 9 б.]. Демек, синтаксистік параллелизмнің қайталама категориясының аясына кірмей, оның осы кезге дейін одан тыс қарастырылып келе жатқанының себебін де жоғарғыдағыдай пікірлердің нәтижесі деп түсінген дұрыс.

Синтаксистік параллелизмнің стилистикалық қызметін Б.В.Томашевский: «если мы обратимся к другим синтаксическим формам, довольно типичным для языка художественных произведений, то здесь следует отметить, кроме инверсий, еще одно явление, а именно – стремление к некой симметрии и параллелизму, особенно в речи лирически взволнованной, т.е. преимущественно в речи стихотворной речи, (хотя это же явление бывает и в прозе). Именно из симметрии и параллелизма торжественной речи, которые когда-то привели к необходимости рифмы, подчеркивающей параллель, а затем и ритма, который более или менее параллельно организует разные члены предложения» немесе «параллелизмы не только повторяют, но и производят некое движение. Иногда это движение совпадает с тематическим нагнетанием»- деп бағалайды [Томашевский Б., 1983, 277 б.].

Ал орыс тіл біліміндегі мына бір сөздікте параллелизмге мынадай анықтама беріледі: «Параллелизм /от греч. Parallelos – идущий рядом / - сопостовление. Параллелизм широко используется в устном народном творчестве и литературе. Параллелизм бывает прямой, отрицательный». Немесе мына бір еңбекте: «К фигурам перемещения слов относится по существу все виды параллелизма / с греч. идущий рядом/. Он представляет собой однородное синтаксическое построение предложений или их частей это одно из характерных черт поэтической речи. Параллелизм имеет самые разно образные формы синтаксистический параллелизм наиболее распростр, он заключается в том, что в смежных стиках соблюдается одинаковая структура предложений.

В синем море волны плещут
В синем море звезды блещут

Строфический параллелизм – состойт в том что в смежных строфах стихотворения повторяется одинаковое синтаксическое, а иногда и лексическое построение.

Горе несешь –думаешь,
Как бы с плеч сбросить.
Куда бы его покинуть
Где бы его оставить [Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., 1976, 56 б.].

Синтаксистік параллелизм қайталаманың бір түрі болып есептеледі. Себебі оның жасалуы құрылымның, оның құрамындағы сөздердің және басқа да тілдік элементтердің қайталануымен тығыз байланысты. Синтаксистік параллелизмнің қайталамамен тығыз бірлікте келетіндігі академик В.М.Жирмунскийдің еңбектерінде де айтылады. Ол: «Синтаксический параллелизм, маркированный словечсными повторами, становится важнейшим средством соотношения структурных элементов стихотворного целого, внутри которого происходит свободное и изменчивое движение ритмического потока. Таким оброзом развитие современного стиха как бы возвращает нас на новый ступени. К параллелизму и повторениям как исходным элементам становления стихотворного языка» деп айта отырып, синтаксистік параллелизмнің өлең өрімдегі көне тәсіл екендігін, оның өлең ырғағын келтіруде ерекше рөл атқаратындығын, оның осы қызметі тілдік құрылымдардың қайталануымен тығыз байланысты екендігін баса көрсетеді. [Жирмунский В., 1964, 24 б.].

Синтаксистік параллелизмнің негізгі ерекшеліктері олардың компоненттерінің бір-біріне қатысы арқылы да ажыратылады. Бұл туралы Г.Я.Солганик былай дейді: «При параллельгой связи предложения не цепляются одно с другим, а сопоставляются, при этом благодаря параллелизму конструкций, в зависимости от лексического «наполнения», возможно сопоставление или противопоставление» [Солганик Г.Я., 1991, 132 б.].

Орыс тіл білімінің көрнекті өкілі Н.М.Разинкина: «Синтаксистік параллелизмді үлкен көлемде

алып қарасақ, белгілі бір композициялық құрылымының бөлшегі деп айтуымызға болады. Ол кейде бөлек сөйлем мүшесі, әлде бірдей құрылымындағы сөйлем қатарлары» деп анықтама береді. [Разинкина Н.М., 1976, 3 б.].

Қазақ тіл білімінің көрнекті академигі Қ.Жұмалиев өзінің «Әдебиет теориясы» атты оқулығында синтаксистік параллелизмге мынадай анықтама береді: «Синтаксистік параллелизм –өлең не қара сөздерде бірінші сөйлем құрылысында бірен-саран ғана өзгеріп, басқа сөз тіркесінің сол қалпында қайталануы» [Жұмалиев Қ., 1969, 145 б].

Қазақ тіл білімінде параллелизм туралы алғаш түсінік беріп, осы фигураның стильдік қызметін анықтаған академик З.Қабдолов болды. Ғалым өзінің «Сөз өнері» еңбегінде параллелизмге былай деп анықтама береді: «Фигураның тағы бір түрі –егіздеу, яки параллелизм (грекше –қатар жүру, қанаттасу) –екі ұдай нәрсені, құбылысты, ұғымды, сезімді қатар қойып, жұптап суреттеу» [Қабдолов З., 1992, 237 б.].

Сондай-ақ, параллелизм ұғымы 1996 жылы З.Ахметов пен Т.Шаңбаевтың авторлығымен жарық көрген «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» де қамтылды. Осы сөздікте параллелизмнің қазақ поэзиясындағы көне тәсіл екендігі, оның эпостық жырларда актив қолданатындығы туралы айтылады. «Параллелизм (Parallolos –қатарлас, қапталдас деген мағынада)» –екі нәрсені қатарластыра, жанастыра алып бейнелеу тәсілі. Екі түрлі ұғымды білдіретін тіл элементтері бірбіріне әсер етіп, тұтас бір поэтикалық бейне туғызады [Ахметов З., Шаңбаев Т., 1998, 384 б.].

Ал 1998 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» энциклопедиясында былай деп анықтама беріледі: «Параллелизм - /қатар жүруші/ грекше –сөз әсерін күшейту, мәнерлеу, әшекелеу және ойды нақышты жеткізу үшін қолданылатын сөйлеу айшығы. Параллелизм –құрылымдары бірдей оралымдар немесе сөйлемдерді, бір типті сөздерді симметрия арқылы қайталанудан тұрған ерекше бір синтаксистік құрылым» [Энциклопедия, 1998, 317 б.].

Профессор О.Б.Бүркіттің «Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі»атты көлемді еңбегінде: «Синтаксистік параллелизм дегеніміз – бөлшектері бір-бірімен симметриялы принцип бойынша гармониялық тұтастықта қайталанып беріліп отыратын стилистикалық айшық» деген анықтама беріледі [Бүркіт О.Б., 2001, 167 б.].

Жоғарыда келтірілген әр түрлі анықтамалар мен тіл білімінің көрнекті өкілдерінің алуан пікірлерін келтіре отырып, жалпы тіл білімінде , соның ішінде қазақ тілі білімінде синтаксистік параллелизмнің анықтамасы жоқ деп айтуға болғанымен, толыққанды, бірізді пікірдің қалыптаспағандығын көреміз.

Негізінен осы пікірлерге сүйене отырып байқағаным, синтаксистік параллелизмді құруда негізгі күш бірдей құрылымдағы сөздермен қатар, ырғаққа да түседі. Ал «ырғақ, яки ритм / грек. шамалас, мөлшерлес, сайма-сай / - қимылдың құбылыстың, үннің жүйесі, мерзімді, мөлшерлі қайталануы» деген анықтама әдебиеттану терминдерінің сөздігінде беріледі [Шаңбаев Т., Ахметов З., 1998, 385 б.].

Қарап отырсақ, орыс және қазақ тіл біліміндегі сөздіктер мен тіл білімі саласындағы ғалымдардың пікірінше, синтаксистік параллелизмге берілген нақты, яғни оның қазақ тіл білімі немесе әдебиеттану іліміне қатыстылығы нақты көрсетілмеген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. О.Б.Бүркіт. Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі. –Алматы, 2001. –3-б.
2. Р.В.Скляренко. Лингвостилистические особенности синтаксического параллелизма. – Москва: АКД, 1987. –8-9-б.
3. Б.Томашевский Стилистика. –Ленинград, 1983. –277-б.
4. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочниклингвистических терминов. Пособие для учителей. Издание 2-е. –Москва, 1976.–56-б.
5. В.Жирмунский. Ритмико –ситаксический параллелизм как основа древнетюркского народного стиха //Вопросы языкознания. –1964, №46, 24-б.
6. Г.Я.Солганик. – Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). –Москва, 1991. -132-б
7. Н.М.Разинкина. Об одном из способов синтаксической организации научной прозы стилистической прием параллелизма. //Линвистика и методика преподавания иностранных языков. –Москва, 1976. –3-б.
8. Қ.Жұмалиев. Әдебиет теориясы. –Алматы, 1969. –145-146-б.
9. З.Қабдолов. Сөз өнері. –Алматы, 1992. –237-б.
10. З.Ахметов, Т.Шаңбаев. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. 2-басылым. –Алматы, 1998 –384-б.
11. Қазақ тілі. Энциклопедия. –Алматы, 1998.-317-б.

ӘОЖ 811.512.122

МҰХТАРОВ САБЫРЖАН САҒИДОЛЛАҰЛЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Кәсіби-шығармашылық факультетінің деканы
Қ.Жұбанов атындағы өңірлік университеті

С. ИСАЕВ СӨЗ ТАПТАСТЫРУ ТУРАЛЫ

Түйін. Мақалада қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру ілімінің даму тарихына қысқаша шолу жасалған. Аталмыш теорияға ғалым С.Исаевтың қосқан үлесі жан-жақты талданған. Ғалымның тұжырымдары негізге алына отырып, сөз таптарының табиғатына біршама нақтылық енгізілген.

Түйінді сөздер: сөз таптастыру, С.Исаев, грамматикалық мағына, сөз таптары.

Резюме. В статье представлен краткий обзор истории развития учения о классификации частей речи в казахском языкознании. Подробно проанализирован вклад ученого С. Исаева в данную теорию. Основываясь на выводы ученого, автором в природу частей речи внесена некоторая конкретность.

Ключевые слова: классификация частей речи, С.Исаев, грамматическое значение, части речи.

Summary. The article presents a brief overview of the history of the development on the doctrine of the classification of speech parts in Kazakh linguistics. The contribution of the scientist S. Isayev to this theory was analyzed in detail. Based on the scientist's conclusions, the author introduced some specificity into the nature of parts of speech.

Keywords: classification of speech parts, S. Isayev, grammatical meaning, parts of speech.

Қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру мәселесі өзінің бастауын Н.И.Ильминскийдің 1960 жылы жарық көрген «Материалы к изучению киргизского (казахского – С.М.) наречия» атты еңбегінен бастау алады. Жалпы, XIX ғасырдың II жартысы қазақ тіл білімі тарихындағы ерекше кезең болып саналады. Бұл кезеңде қазақ тілі орыс түркологтарытарапынан жүйелі түрде зерттеліп, өз дәуіріне сай алғашқы ғылыми пікір, тұжырымдар айналымға түсті. Қазақ тілінің грамматикалық құрылысы белгілі дәрежеде қарастырылғанбұл еңбектер М.Терентьев, Р.М.Мелиоранский, В.В.Катаринский (*Терентьев М.,1875, б.75, Мелиоранский П.М., 1875, б.72, Катаринский В.В., 1987, б.196)* секілді т.б.түркітанушылар қаламынан туды. Бұл ғалымдар еңбектерінде қазақ тілі сөздері сол кезде жалпы түркологияда қалыптасқан жағдайға сай негізінен семантикалық принцип тұрғысынан таптастырылып, кей сөз табына қатысты ғана синтаксистік принцип қосымша қолданылды. Бұл еңбектерде синтаксистік белгі зат есім мен сын есімнің,сын есім мен үстеудің ара-қатынасына қатысты ғана ескерілді. Бұл түркологтар қазақ тілі сөздерін негізінен зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, жалғаулық, септеулік, үстеу, одағай деп тоғыз сөз табына ажыратты. П.М.Мелиоранский ғана зат есім мен сын есімді бір сөз табы ретінде есім деп атап, сегіз сөз табын көрсетеді.

Қазақ тілі сөздерін түрлі тапқа бөлген бұл орыс түркологтары еңбектеріне ортақ жайт- сөз таптарын, олардың санын ғана атау,қысқаша жасалу жолдары, түрленуі,бірқатар мағыналық топ, категорияларын көрсете отырып, сөз таптарына анықтама бермеу, тіл білімі салаларының аражігі айқын ажыратылмағандығы, бәрінің орыс тілінде, орыс тіл білімі үлгісінде, орыс тілімен салыстыра жазылғандығы болды. Дегенмен бұл зерттеулердің өз кезеңі үшін айтарлықтай жетістік екендігін ешкім жоққа шығара алмайды.

Қазақ тіл білімінде сөз таптастыру теориясының дамуы барысында орыс түркологтары зерттеулерінен басталған бұл семантикалық бағыт XX ғасырдың басында А.Байтұрсынов еңбегінде қазақ тілінде жалғасын тапты. Сол тұста қазақ халқының саяси-әлеуметтік, қоғамдық өміріне белсене арналасқан А.Байтұрсыновтың тіл біліміндегі еңбегі де айрықша болды. Ғалым қазақ тілі сөздерін мағыналық белгісіне қарай зат есім, сын есім, сан есім,есімдік,етістік, үстеу, демеу, жалғау, одағай деп тоғыз топқа бөледі (*Байтұрсынов А., 1992,б.189).* Қазақ тіл білімінің кейінгі дамуы барысында А.Байтұрсыновтың сөз таптарын жүйелеуі, негізінен, терминдерімен қоса көп өзгеріссіз сақталып қалды. Бұның өзі сөз таптастыруда ғалым басшылыққа алған семантикалық принциптің түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі үшін қаншалықты маңызды екендігімен қатар, А.Байтұрсыновтың тілші ғалым ретіндегі қайталанбас талантының дәлелі болды.

XX ғасырдың 30-жылдары Қ.Жұбанов бастаған жаңа лектің қазақ тіл біліміне келуі сөз таптастыру мәселесінің теориялық мазмұнын толықтырып, жаңа сатыға көтерді. Бұл тұста алғашқы арнаулы мақалалар жариялана бастады. Қазақ тілі сөздерін түрлі топқа жіктеуде сөздердің мағыналық жағымен қатар құрылымдық (формалық, сөйлемдегі қызметі) жағы да ескеріліп, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік принциптер орныға бастады. Қазақ тіл біліміндегі бұл жаңа бағыттың негізін қалаушы Қ.Жұбанов сөз таптастырудың аталған үш прин-

ципін енгізуімен қатар сөздердің семантикалық жағынан бір деңгейде орналаспайтындығы туралы терең теориялық қағиданы да тұңғыш айтқан ғалым болды (*Жұбанов Қ., 1999, б.*231). С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Т.Сауранбаевтар да сол кездегі еңбектерінде (*Жиембаев С., 1936, б.б.36-41, Аманжолов С., 1994, б.320, Сауранбаев Т., 1939, б.б. 67-77)*қазақ тілі сөздердің таптастыруда сөздердің семантикалық, морфологиялық, синтаксистік белгісіне сүйенді. Бұл ғалымдарын бәрі сөз таптастыру принциптері жөнінде бір ауыздан семантикалық, морфологиялық, синтаксистік белгілерді атай отырып, тек қай принцип жетекші, қай принцип қосымша деген мәселеде ғана аздаған пікір ауытқулар білдірді. Осылайша,бұл жылдары қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру ісінде семантикалық-құрылымдық бағыт пайда болды.

Қазақ тіл білімінде 1940 жылдары басталған бір сөз табын жеке зерттеу нысанына айналдыру ісі де сөз таптастыру проблемасын шешу мәселесіне оң ықпалын тигізді. А.Ысқақовтың үстеуді, Ш.Ш.Сарыбаевтың одағайды, Р.Әміровтың жалғаулық, Ф.Кенжебаеваның септеулік және демеулік шылауларды, Ж.Шәкеновтың сын есімді, Ә.Хасеновтың сан есімді, А.Ибатовтың есімдік. Б.Ш.Кәтембаеваның еліктеуіш сөздерді сөз табы ретінде зерттеген еңбектерімен қатар *(Искаков А., 1953, б.84, Сарыбаев Ш.Ш., 1953, б.67, Амиров Р., 1954, б.96, Кенжебаева Ф., 1964, б.36, Шәкенов Ж., 1953, б.124, Хасенов Ә., 1954, б.157, Ибатов Ә., 1964, б.54, Катембаева Б.Ш., 1965, б.75),* әр сөз табының түрлі категориясын жеке зерттеу өзегі еткен ғылыми еңбектерде әрбір сөз табының семантикалық-құрылымдық табиғатын тереңірек тануға, сол арқылы олардың ара-жігін ажыратуға айқындық бере түсті.

1950 жылдар қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру теориясының дами түскен кезі болды. Сол кездерде жарық көрген арнаулы мақалалар, ұйымдастырылған пікірталас сөз таптастыру проблемасының сол тұста күн тәртібіне өткір қойылғандығын байқатады. Бұл кезеңде қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру мәселесіне белсене араласқан ғалым А.Ысқақов болды. 1950 жылы «Халық мұғалімі» журналының 9-10 нөмерлерінде ғалымның «Қазақ тіліндегі сөздерді таптастыру туралы» атты көлемді арнаулы мақаласы жарық көрді. Бұл ғалым да семантикалық-құрылымдық бағытты жалғастыра отырып, қазақ тіл біліміне 1930 жылдары енген сөз таптастыру принциптерінің дами түсуіне ішінара үлес қосты. Ғалым морфологиялық принципті айта отырып, әрбір сөз табының түрлену жүйесіне байланысты қосымша қабылдау қабілеті ішінде сөз тудырушы жұрнақтардың да сөз табын айырудағы қызметін көрсетті. А. Ысқақов, сол сияқты, сөз таптастырудағы синтаксистік принципті айта отырып, әрбір сөз табының сөйлемде негізі және қосымша қызметі болатының ашып айтты. Ғалым кезінде Қ. Жұбанов айтқан идея ізімен сөз таптарын тарихи категория ретінде тани отырып, оларды таптастыруда саралану процесінің әлі жүріп жатқанын, бұл факторды сөздерді жіктеу ісінде мықтап ескеру керек екенін де айтып, дәлелдеп берді. Автордың алғаш рет еліктеуіш сөздерді одағай құрамынын ажыратып, жеке сөз табы ретінде қатарға қосуы да жаңалық болды.

А.Ысқақов сөз таптастыру теориясына қатысты жоғарыда айтылған ой-пікір, тұжырымдарын көп жылдар бойы түрлі еңбектерінде кеңейте түсіп, жариялап отыруы арқылы қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру ісін әрдайым назарда ұстап, оның бағыт-бағдарын белгілеп те отырды

XX ғасырдың 90-жылдарында қазақ тілі біліміндегі сөз таптары теориясына елеулі жаңалық еңгізген ғалым С.Исаев болды. Ғалым еңбегі, ең алдымен, қазақ тіл білімінде грамматикалық мағына, грамматикалық форма, грамматикалық категория секілді негізгі іргелі-іргелі грамматикалық ұғымдарды заманауи лингвистиканың даму дәрежесіне сай нақты анықтап, басын ашып беруімен салмақты екенін айтқан жөн. Тілге қатысты әдебиеттерде бұрын да жиі қолданылғанымен, мән-мағынасы айқын емес бұл грамматикалық ұғымдарды дұрыс түсінбеу салдарының сөз таптастыру проблемасында да бірқатар қателікке әкелгені белгілі болып отыр. Мысалы, бұрынғы зерттеу еңбектерде қазақ тілі сөздерінің алдымен атауыш сөздер, көмекші сөздер, кейде оларға үшінші топ одағайдың да қосылуы арқылы осылайша үш топқа жіктелуін «семантикалық және морфологиялық (формальдық)белгілеріне қарай» - деп түсініп келсек (*Ысқақов А., 1991, б.384),* С.Исаев тілдің лексикалық қабаты жігін нақты ажырату арқылы бұл түсінікті жоққа шығарады. «Бұндай түсінікті қателігі – тілдегі грамматикалық құбылыс пен лексикалық құбылыстың өзара айырмашылығын, олар тілдің бөлек-бөлек деңгейі екенін ажырата алмау болып табылады» - дей отырып (*Исаев С., 1998, б.285*), ғалым алдымен сөздерді жоғарыдағыдай үш топқа бөлуді сөздердің морфологиялық белгілерінің еш қатысы жоқ екендігі айтады, өйткені «атаушы сөздердің де түрленетіндері (зат есім, есімдіктің біразы, етістік) бар, түрленбейтіндері (сын есім, сан есім, есімдіктің кейбірі, үстеу) бар» (*Исаев С., 1998, б.285*), сол сияқты бұл көмекші сөздерге де тән, яғни көмекші есім, көмекші етістік түрленсе, шылау, електеуіш сөздер түрленбейді. Сондықтан, автор дұрыс айтып отырғандай, морфологиялық белгілердің тілдегі сөздерді атаушы, көмекші, одағай деп бөлуде негіз бола алмайтындығы шындық. С.Исаев лексикалық семантика мен грамматикалық семантиканы ажырату арқылы сөз таптарын «сөздердің грамматикалық (лексикалық емес) сипаттарына негізделген ортақ белгілері арқылы біріктірілетін грамматикалық топтары» - деп таныса (*Исаев С., 1998, б.286*), жоғарыдағы үш сөз тобын (атаушы

сөздер, көмекші сөздер, одағай) лексика-семантикалық сипаты, белгілері арқылы жіктелгендіктен, оларды тілдің лексикалық қабаты деңгейіндегі құбылыс деп түсінеді, демек «сөз таптары грамматикалық сипаттағы топ та, бұлар (атаушы, көмекші сөздер,одағай – С.М.) лексикалық сипаттағы сөздер» (*Исаев С., 1998, б.286*) болып табылады. Көмекші есімдердің сөз табы ретіндегі зат есімнің, көмекші етістіктердің лексикалық мағынасы бар-жоғына қарамастан етістік аясында қаралуы да сөз таптарының грамматикалық сипатттағы топ екендігін дәлелдейді.

С.Исаев сөзге грамматикалық негізгі өзек болатын грамматикалық мағынаның лексикалық мағынадан айырмашылығын көрсете отырып, оған (грамматикалық мағынаға) төмендегіше анықтама береді: «..Грамматикалық мағына - сөздің тым жалпы мағынасы, сол сөздің әр түрлі тұлғалар арқылы түрленуі нәтижесінде немесе басқа сөздермен әр алуан қарым-қатынасқа түсу салдарынан пайда болатын және сөздердің бір-бірінен бөлмей, керісінше, белгілі бір грамматикалық топтарға ортақ қасиеттер арқылы біріктіретін жалпы мағыналары болып табылады» *(Исаев С., 1998, б.14*). Ғалым грамматикалық мағынаны жасалу тәсіліне, сөздің грамматикалдық сипатын анықтаудағы мәніне қарай *жалпы грамматикалық мағына, категориялық мағына, қатыстық грамматикалық мағына* деп іштей үшке бөлінеді. Автор жалпы грамматикалық мағынаның сөздің лексикалық мағынасының жалпылануы арқылы, ғалымның өз сөзімен айтсақ, «грамматикалық формасыз-ақ ішкі семантиканың абстракцияланууы, жалпылана түсуі арқылы» - қалыптасу процесін дәл байқап, сөз таптастырудың семантикалық принципі негізінде осы жалпы грамматикалық мағына жатқанын айтады, яғни осы процесс нәтижесінде:

« 1) сөздердің семантикалық жақындығы;

2) ортақтығы пайда болып;

3) грамматикалық топтар құралады» - дейді. (*Исаев С., 1998, б.14*).

Ғалым тілдегі грамматикалық формалар (қосымшалар) арқылы берілетін грамматикалық мағынаны *категориялық грамматикалық мағына* деп атайды. Автор категориялық грамматикалық мағынаны беруші формаларды белгілі бір грамматикалық топтағы сөздердің (сөз таптарының) түрлену жүйесі ретінде де танып, сөз таптастырудың морфологиялық принципі негізінде осы категориялық грамматикалық мағына жатқанына назар аударады. Ғалымның айтуынша, мысалы, шақтық мағына белгілі шақ тұлғалары, есімше, көсемше немесе қалып етістіктері, т.б. арқылы беріліп, етістіктің шақ категориясын жасауға негіз болады. Басқаша айтсақ, категориялық грамматикалық мағына әрбір жеке сөз табының түрлену жүйесін, парадигмалық сипатын анықтауы арқылы сөздерді түрлі тапқа жіктеуге морфологиялық принцип ретінде қызмет етеді.

Жоғарыда А.Ысқақовтың сөз тудырушы жұрнақтарды да сөз табын ажыратуда олардың (әр сөз табының) морфологиялық белгісі ретінде танитының айтқанбыз. С.Исаев сөзжасамға қатысты тілдік материалдарды талдау арқылы бұл пікірді жоққа шығарады. «...кез-келген сөзжасам қосымшасы тек бір ғана сөз табының шеңберінде өмір сүрмейді, бір ғана сөз табының грамматикалық көрсеткіші бола алмайды. Айталық, *-шы,-ші* қосымшасы тіліміздe қаншама жаңа туынды жасаса да, біріншіден, тек зат есім түбірге ғана жалғанып қоймайды, етістік түбірге де (*жасау-шы, жарату-шы, қанау-шы* тап) жалғану мүмкіндігі бар. Тіпті бір қосымшаның семантикалық сипатына сымайтын фактілер де бар:*-ық, -ік, -к* қосымшасы, бір жағынан, есім (зат есім, сын есім т.б.) түбірге жалғанып, соған қатысты нақты қимылды білдіретін сөз тудырады, семантикасының жалпылануы арқылы ол сөз етістік болады: *қыз-ық* (бірдеңеге қызығу), *тар-ық, жол-ық, тоб-ық, бір-ік, көз-ік* т.б. екінші жағынан, қимылды білдіретін (етістік) түбірлерге жалғанып қимылдың атауы, қимылдың нәтижесі мәніндегі сөздер жасайды да, олар я зат, я сын есім болады: *қыз-ық* (қызық іс дегенде), *толы-қ,аш-ық, көл-ік, өл-ік, жасы-қ, сал-ық, бөл-ік* т.б.. Бұндай қосымшалар саны бірқыдыру» - дейді ғалым *(Исаев С., 1998, б.251*). Автор сондай-ақ грамматикаларда *зат есімнен зат есім жасайтын өнімді* жұрнақ деп біріліп жүрген *–шы, - ші*, қосымшасыныңзат есімнің көптік, септік, тәуелдік жалғаулары секілді барлық зат есімге жалғанып, грамматикалық абстракция жасай алмайтынын да сөзжасам қосымшалары сөз табының грамматикалық сипатын анықтайтын формалық көрсеткіші бола алмайтының көрсетеді. Сонымен қатар, біздіңше, бұл жерде сөз тудырушы жеке жұрнақтардың өнімді, өнімсіз қолданылу сипатының әр сөз табына қатысты әр түрлі екенін де ескеру керек секілді.

С.Исаев, осылайша, сөз таптастырудың негізінде жалпы грамматикалық мағына жатқан семантикалық принципін, негізінде категориялық грамматикалық мағына жатқан морфологиялық принципін, негізінде қатыстық грамматикалық мағына жатқан синтаксистік принципін басшылыққа ала отырып, қазақ тілі сөздерін түрлі топқа жіктейді. Ғалым осы принциптер негізінде өзі анықтаған сөз таптарын, бұрыңғы зерттеулерде айтыла беретіндей грамматикалық категория деп те танымайды, грамматикалық категория ұғымына нақты анықтама беруі арқылы автор сөз таптарын бұл өлшем сыртында қалдырады. Ғалымның сөз таптарына қатысты ой-тұжырымдарын талдау барысында, өзі ашып айтпаса да, оның сөз таптарын грамматикалық сипаттағы семантикалық-құрылымдық (немесе семантикалық-тұлғалық) топтары деп танитыны байқалады.

С.Исаев қорытынды пікірі ретінде қазақ тіліндегі он сөз табын көрсетеді:

1. Зат есім
2. Сын есім
3. Сан есім
4. Есімдік
5. Үстеу
6 Етістік
7. Електеу сөздер
8. Шылаулар
9. Одағай
10. Модаль сөздер

(Исаев С., 1998, б.293)

Біз ғалымның модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде қатарға қосуын өте орынды деп ойлаймыз себебі сонау 1958 жылы Е.Жанпейісов «Казіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер» атты кандидаттық диссертациясында (бұл зерттеуде де модаль сөздер жеке сөз табы ретінде аталмайды) жан-жақты зерттеп шықса да, күні бүгінгі дейін сөз табының статусын ала алмай келеді. Ал модаль сөздердің Е.Жанпейісов өз зерттеуінде көрсеткен семантикалық-құрылымдық белгілеріне қарағанда, сөз табы деп тануға әбден болатын сияқты.

Модаль сөздер семантикалық белгісі жағынан (сөйлеушінің түрлі көзқарасын, сөйлемге түрліше грамматикалық мән беруі), синтаксистік белгісі жағынан (сөйлем мүшесі қызметін атқармауы) (сөз Е.Жанпейісов «группа вводно-модальных слов» деп бөліп көрсеткен *(Жанпейісова Е.Н., 1958, б.50),* грамматикалану дәрежесі біршама айқын *шамасы, мүмкін, әрине, рас, бәлкім*, секілді, т.б. «таза» модаль сөздер туралы болып отыр - С.М.) одағайға ұқсас жағын ескерсек, одағайдың жеке сөз табы ретінде танылып, модаль сөздердің жеке сөз табы болып танылмауы ешбір қисынға сыймайды. Ал, біз өз тарапымыздан жоғарыда аталған модаль сөздер тобының тұрақты синтаксистік белгісі ретінде *–ау, -ақ*, демеуліктерін тіркестіретінін айтар едік. Мысалы, *рас-ақ, бәсе-ау* т.б.. Сондықтан С.Исаевтың модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде тану өте дұрыс деп санаймыз.

С.Исаев сөз таптастыруда бірден-бір қажетті ұғым грамматикалық мағына ұғымын да жан-жақты зерделеп, оны айқын қалыпқа түсірді. Грамматикалық мағынаны сөздің негізгі грамматикалық өзегі ретінде анықтай отырып, ғалым оны (грамматикалық мағынаны) жасалу тәсіліне, сөздің грамматикалық сипатын анықтаудағы мәніне қарай жалпы грамматикалық мағына, қатыстық грамматикалық мағына деп іштей үшке бөледі. Ғалым және сөз таптастырудың белгілі үш принципі негізінде осы үш грамматикалық мағына (семантикалық принцип негізінде жалпы грамматикалық мағына, морфологиялық принцип негізінде категориялық грамматикалық мағына, синтаксистік принцип негізінде қатыстық грамматикалық мағына) жатқанын айтып дәлелдеді.

С.Исаев аталған принциптер негізінде қазақ тілі сөздердін таптастыра отырып, сөз таптарын бұрынғы зерттеулердегідей грамматикалық категория деп емес, сөздердің грамматикалық сипаттағы семантикалық- құрылымдық топтары ретінде таниды. Ғалымның модаль сөздерді де жеке сөз табы ретінде қатарға қосуы сөз таптастыру мәселесіндегі жаңалық болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб. Тип.имп.АН 1875, Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. СПб.Тип.исп.АН. стр.72., Катаринский В.В.Грамматика киргизского языка. Оренбург. Тип.к.Бреслина.1987.-196 стр.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, Ана тілі, 1992.
3. Жұбанов Қ,. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, Ғылым, 1999.
4. Жиембаев С. Грамматикалық категориялар туралы. «Халық мұғалімі». 1936. №5-6. 36-41 б.б., Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. А-ты. Санат, 1994. -320 б., Сауранбаев Т. Қазақ тіліндегі сөз таптары және олардың таптастырылуы туралы. // «Халық мұғалімі». 1939. №2.67-77 б.б.
5. Искаков А. Наречие в современном казахском языке. Дисс.на соис....канд.фил.наук.А-Ата.1953, Сарыбаев Ш.Ш. Междометие в казахском языке. Дисс. на соис. ....канд.фил.наук. А-Ата. 1953, Амиров Р. Союзы в казахском языке. Дисс.на соис.канд.фил.наук А-Ата. 1954 ж., Кенжебаева Ф.Послелоги и частицы в современном казахском языке. Автореф.дисс.на соис.уч.ст.к.ф.н. А-Ата. 1964., Шәкенов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы. Фил.ғыл.канд.диссертация. Семей. 1953 ж., Хасенов Ә.Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы. Фил.ғыл.канд... диссертация. А-ты. 1954 ж., Ибатов Ә. Қазақ тіліндегі есімдіктер. Фил.ғыл.канд... диссертация. А-ты. 1964 ж., Катембаева Б.Ш. Подражательные слова в казахском языке. Дисс.на соис....канд.фил.наук А-Ата. 1965 г.
6. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі, Алматы. Мектеп. 1991 384 б..
7. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы. Рауан. 1998. -304 б.
8. Жанпейісов Е.Н. Модальные слова в современном казахском языке. Дисс. ... канд.фил.наук. А. 1958.

УДК 81:37.016

ПЕРНЕБЕКОВ ЕЛХАН МАХАМЕДАЛЫҰЛЫ
2 курс магистранты
Әлем тілдері және филология факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ЖАМБЫЛҚЫЗЫ МАРИНА
Аға оқытушысы, PhD
Жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ

Түйін. Қазіргі қоғамда инклюзия маңызды рөл атқарады. Жоғары білім беру жүйесінде болып жатқан әлеуметтік өзгерістер жаңа инновациялық бағдарламаларды енгізуді талап етеді. Ең жақсы және қажетті бағдарламалардың бірі - инклюзивті білім беру.

«Жалпыға арналған» білім беру парадигмасының құрамдас бөлігі болып табылатын инклюзивті білім беру барлық балалардың жалпы білім беретін мектепке бару және зияткерлік немесе физикалық қабілеттеріне, мәдени, әлеуметтік, этникалық, нәсілдік, діни тиесілігіне қарамастан, құрбыластарымен бірлесіп оқу мүмкіндіктерінің теңдігін көздейтін тәсілді білдіреді.Қазақстанда инклюзивті білім беруді дамытудың қолданыстағы нормативтік құқықтық базасының басты мақсаты – білім беру ортасын білім алушының жеке ерекшеліктері мен білім беру қажеттіліктеріне бейімдеуді қамтамасыз ететін, педагогикалық әдісті ескере отырып, олардың тұратын жері бойынша барлық білім алушылар үшін тең білім беру мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге негізделеді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда инклюзивті білім беру тәжірибесі дамуда, ол әрине, әр түрлі деңгейлерде - мектепке дейінгіден бастап жоғары білімге дейін өзгереді. Қазіргі зерттеу жұмыстарының негізгі бөлігі мектепке дейінгі және жоғары білім беру ұйымдарындағы инклюзивті білім беруге арналған. Алайда жоғары білім беру жүйесінде инклюзивті білім өте аз зерттелген. Зерттеушілердің басты назарын орта оқу орындарына енгізуді зерттеуге аударады.Ұзақ тарихи кезең ішінде қазақстандық қоғамның мүгедектерге деген көзқарасы құрметтемеуден бастап толерантылыққа, мәжбүрлі бөлінуден біріге жұмыс істеуге дейін өзгерді.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім беру, ақпараттық коммуникативтік технологиялар, мүмкіндігі шектеулі оқушылар.

Резюме. Инклюзия играет важную роль в современном обществе. Социальные изменения, которые претерпевает система высшего образования, требуют внедрения новых инновационных программ. Одной из оптимально возможных и необходимых программ является инклюзивное образование.

Инклюзивное образование, которое является частью общей парадигмы образования, предполагает, что все дети имеют доступ к средней школе и равные возможности для обучения со сверстниками, независимо от их интеллектуальных или физических способностей, культурной, социальной, этнической, расовой или религиозной принадлежности. Основной целью существующей правовой базы для развития инклюзивного образования в Казахстане является предоставление равных образовательных возможностей всем учащимся в их сообществах с учетом педагогического подхода, который обеспечивает адаптацию образовательной среды к индивидуальным особенностям учащегося и его образовательным потребностям.

Сегодня в Казахстане развивается практика инклюзивного образования, которая, конечно, различается на разных уровнях - от дошкольного до высшего образования. Большая часть текущих исследований посвящена инклюзивному образованию в дошкольных и высших учебных заведениях. Однако инклюзивное образование практически не изучалось в высшем образовании. Основное внимание исследователей уделяется интеграции в средние школы, и за долгую историю отношение казахстанского общества к людям с ограниченными возможностями изменилось с неуважениядо толерантности и принудительного разделения на сотрудничество.

Ключевые слова: инклюзивное образование, информационные и коммуникационные технологии, студенты с ограниченными возможностями

Summary. Inclusion plays an important role in modern society. The social changes in the higher education system requires modern introduction of new innovative programs. One of the best possible and necessary program is inclusive education.

Inclusive education, which is part of the educational paradigm of universal education, implies a way in which all children have access to secondary school and equal opportunities to study with peers,

regardless of their intellectual or physical ability, cultural, social, ethnic, racial or religious affiliation. The main purpose of the existing legal framework for the development of inclusive education in Kazakhstan is to provide equal educational opportunities to all students in their communities, taking into account the pedagogical approach, which ensures the adaptation of the educational environment to the individual characteristics of the student and their educational needs.

Today, Kazakhstan is developing the practice of inclusive education, which, of course, varies at different levels - from preschool to higher education. Most of the current research is devoted to inclusive education in preschool and higher education institutions. However, inclusive education has hardly been studied in higher education. Researchers focus on integration into secondary schools, and over a long history, the attitude of Kazakhstani society towards people with disabilities has changed from disrespect to tolerance and forced separation into cooperation

Key words: Inclusive education, information and communication technology, students with disabilities.

КІРІСПЕ

Инклюзивті білім беру - гуманизмге, руханилылыққа, әлеуметтік әділдікке жетелейтін әрі солардан бастау алатын, өзіндік ерекшелігі мол сала. Адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттары әрбір адамның қоғамдық өмірге теңдікпен және дискриминациясыз араласуы керек деген идеяға негізделетіні белгілі. Сондықтан да әлемдік білім беру жүйесінде соңғы жылдары жаңашыл идеялар көптеп енгізіліп, олардың діңін ЮНЕСКО-ның «Білім барлығы үшін» бағдарламасы қалап келеді. Оқыту мекемелеріне инклюзивтік білім беруді енгізу үдерісі – уақыттың талабы. Дегенмен, бұл қадам – білім беру жүйесіндегі гуманизмнің қарқынды даму нәтижесі екенін де атап өту керек. Инклюзивті практика білім алуға барлық балалардың бірдей қолы жетуі тиіс деген идеяны іске асырады. Бұл жерде балалардың жеке басының ерекшеліктері, оқудағы жетістіктері, ана тілі, мәдениеті, психикалық және дене мүмкіншіліктері білім алу жолында кедергі болмауы керек екендігі басты мәселе болып табылады.

Білім беру үрдісі қай уақытта болмасын мәдениеттің даму мен қызмет етуінің күрделі тарихи үрдісінің ажырамас бөлігі болып қала береді. Н.Н. Малофеев қоғам мен мемлекеттің мүмкіндігі шектеулі жандарға деген қарым-қатынас эволюциясын барлай отырып,оны 5 кезеңге бөліп қарастырады.

1 кезең Б.э.д VIII ғасыр–б.э.XII ғасыр аралығында ауытқуы бар балалардың құқықтық нормалары мен заңдылықтарын бекіту қажеттілігінің туындауы мен іске асып бастаған уақыты.

2 кезең Оқытумүмкіндігін жететүсіне бастаған уақыт XII ғасыр -XVIIIғасыр аралығын қамтиды. Бұл кезде алғашқы арнайы мекемелер пайда болып бастады.

3 кезең XVIII ғасыр –XX ғасыр аралығында балаларды үш түрлі категорияға: естубұзылыстарыбар, көрубұзылыстары баржәне ақыл-есі кем деп бөліп қарастырып оқыту

қолға алынды. Сонымен қоса арнайы оқу орындарының ашылуынан бөлек арнайы білімберудікіріктіру туралыалғашғы заңдылықтар мен актілерпайда болды.

4 кезең XX ғасырдың басы мен –XX ғасырдың 70-жылдары аралығында адамдар барлық бұзылыстары бар балаларды оқыту қажеттілігінің барекенін жете түсінді. Осы уақытта ауытқу түріне байланысты көмек қажететететін балалардың барлығына қолдау көрсетумен қатар интеграциялау – «Нормаға келтіру моделі» жүзеге асып бастады.

5 кезең XX ғасырдың 70-жылдары менқазірге дейінгі аралығында «Нормаға келтіру моделінің» толықтай жүзегеасып арнайы білім беру үдерісінен жалпы білім беру үдерісіне енгізілуімен айқындалады. [Малофеев Н.Н.,2000,22 б.]

«Инклюзивті білім беру» ұғымының мәні ағылшын термині «inclusion», яғни «кіріктірілу, ендіру» дегенді білдірсе, француз тілінен аударғанда «inclusif» «өзіне ендіру», латын тілінен аударғанда «include» - «ену» дегенді білдіреді. Сөздіктерде инклюзивті білім беру дегеніміз – жалпы білім берудіңдаму үдерісіндегі барлық адамдарды оқыту, сонымен қатар әр түрлі қажеттіліктерге ие балаларға қарай бейімдеу арқылы ерекше мұқтаждықтары бар балалардың білім алуына қол жеткізу екендігі көрсетілген.

Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңында "Инклюзивті білім беру" ұғымы ерекше білім алу қажеттіліктері мен жеке дара мүмкіндіктері ескеріле отырып, барлық білім алушылардың білім алуға тең қолжетімділігін қамтамасыз ететін үдеріс ретінде түсіндіріледі. [Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 ілдедегі № 319-III]

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі уақытта оқытудың мемлекеттік саясаты үздіксіз білім беру жүйесіне негізделген, онда барлық оқу орындарында инновациялық оқытуға, алдыңғы қатарлы педагогикалық технологияларды енгізуге көп көңіл бөлінеді.

Шет тілі бакалавриат пен магистратураның барлық бағыттарында оқытылады. Сонымен бірге ағылшын тілі әлемнің әртүрлі аймақтарындағы білім мен ғылымды біріктірудің құралы ретінде қарастырылады. Шектеулі тілдік дағдыларды игеруге бағытталған дәстүрлі университеттік оқу орта мектеп түлегіне жеткілікті лингвистикалық дайындықты қамтамасыз етпейді. Сондықтан университеттегі ағылшын тілі курсының мақсаты

болашақ мамандардың тілдік құзіреттілігін дамыту және тереңдету болып табылады. Осыған сүйене отырып, шет тілін оқытудың кезек күттірмейтін міндеті студенттердің ағылшын тілін өз мамандығы бойынша практикалық жұмыс үшін қолдану дағдыларын дамыту, кәсіби деңгейін көтеру, мансаптық сатысында алға жылжу, кәсіби мақсаттарға қол жеткізу, тиімді іскери және тұлғааралық қарым-қатынасты жүзеге асыру болып табылады. [Айнутдинова Н. Н.,2013, 267 б.]

Бүгінде мүмкіндігі шектеулі студенттер көптеген университеттерде оқиды. Оларға бала кезінен мүгедектер жатады (әр түрлі деңгейдегі церебралды сал ауруы, тірек-қимыл аппаратының бұзылыстары, сенсорлық бұзылулар (көру қабілеті нашар, есту қабілеті нашар және т.б.), жасөспірім және жастықта жарақат алған студенттер жатады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) мәліметі бойынша, әлемде 650 миллионға жуық мүмкіндігі шектеулі адам тұрады. Білім беру олардың шектеулерін жеңуге көмектесетін факторлардың бірі болып табылады. Атап айтқанда, қашықтықтан білім беру технологиясы осы осал топ үшін білім алу, өзіне деген сенімділікті дамыту және қоғамның белсенді мүшесі болу үшін жаңа мүмкіндіктер ашты.

Университетте ағылшын тілін оқып-үйрену кезеңінде студенттер эссе, реферат, мақала жазу дағдыларына ие болады, ғылыми баяндамалар, ағылшын тілінде презентациялар дайындайды және көркем әдебиет пен газет мақалаларынан үзінділерді аударады. Мүмкіндігі шектеулі студенттермен жұмыс жасау кезінде сөйлеуге, сөздіктермен жұмыс жасауға көп көңіл бөлу керек. Мүмкіндігі шектеулі студенттерге арналған өзіндік жұмыс тапсырмалары олардың мүмкіндіктерін ескеруі керек.

Университетте арнайы компьютерлік жабдықтар, мүгедектерге арналған заманауи білім беру бағдарламалары, қашықтықтан оқыту жүйесі білім беру процесінің барлық қатысушылары арасында еркін ақпарат алмасуға және нозология мен физикалық бұзылулардың ауырлығына қарамастан білім беру ресурстарына тиімді қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Мұның бәрі инклюзивті білім беру жүйесінің негізін құрайды, ол іс жүзінде мүгедектігі бар студенттерге әртүрлі бұзушылықтар мен әртүрлі дәрежедегі ауырлық дәрежесі бар студенттерге басқа студенттермен бірге оқуға мүмкіндік береді. [Мартынова Е.А.,2013, 84 б.]

А.Симановскийдің көзқарасы бойынша қашықтықтан оқыту мүмкіндігі шектеулі студенттермен жұмыс жасаудың тиімді әдісі болып табылады. Сонымен бірге ол қашықтықтан оқытудың ұйымдық принциптерін анықтайды: А) интерактивтілік; В) оқушылардың дербестігі; С) оқу материалының икемділігі. Интерактивтілік дегеніміз - студенттердің оқу-тәрбие процесінің мазмұны мен формасына жауап беру, негізгі дидактикалық бірліктерді игеру деңгейі туралы кері байланыс бере отырып, мұғалімге ықпал ету қабілеті.Студенттердің дербестігі оқу материалын әзірлеу, сұрақ қою және оқу материалын әзірлеудің жеке стратегиясын таңдау қабілеттерін қамтиды. Оқу материалының икемділігі бағдарлама мен оқу материалының өзі оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып таңдалатынын білдіреді. Бұл студенттердің жеке бағдарлама бойынша және олар үшін жеке қарқынмен оқи алатындығына әкеледі. [Симановский А.Э.,2012, 239 б.]

Мүмкіндігі шектеулі студенттерге арналған оқу материалы тапсырмалардың түрі мен сипатын, жаңа материалды ұсыну тәсілін (жазбаша мәтінді немесе анимация немесе бейнефильм элементтері бар мультимедиялық презентацияны) таңдауға мүмкіндік бере отырып, едәуір артықшылықпен ұсынылуы керек. Мүмкіндігі шектеулі оқушының белсенділігін қалыптастыру үшін оның қосымша ақпараттық анықтамалық материалдарды, сабақ үзінділерінің бейнелерін таба алатын қосымша материалдары маңызды. Мұндай қосымша материалдарды дайындауда едәуір әдістемелік және материалдық қиындықтар туындауы мүмкін, өйткені дарынды немесе қалыптан тыс балалармен жұмыс жасауға арналған дайын материалдар өте аз және олар жасау ауқымды және өте көп уақытты қажет етеді. Бұл материалдар арнайы дайындалған оқу бағдарламаларына сәйкес келуі керек екенін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, мұғалім сабақ кезінде арнайы әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушыларға бағдарламада қажетті білім алуға ғана емес, сонымен қатар оларды жан-жақты жетілдіруге қызығушылық таныту үшін психикалық, моральдық әсер етуі керек екендігіне назар аударуы керек. [Шавкиева Д. Ш.,2016, 66 б.]

XIX-XX ғасырлардағы бірқатар шет мемлекеттерге тән инклюзивті білім беру проблемалары Қазақстан үшін де өзекті болып қала бермек. Мүмкіндігі шектеулі студенттерге сабақ беретін мекеме жетіспеушілігі және мұғалімдердің жеткіліксіз дайындығы сияқты проблемалар өзекті болып қала береді.

- Сәулеттік құрылыстардың қол жетімсіздігі. Бұл проблема көптеген білім беру ұйымдарының техникалық жабдықталмағандығымен сипатталады (пандустар, лифттер, баспалдақтардағы және оқу орнына кіре берістегі кедергілер). Осы себепті мүгедектер арбасында отырған оқушының оқу орнына түсуі қиынға соғады.

- Мүмкіндігі шектеулі студенттерге сабақ бере алатын мамандардың жеткіліксіз даярлығы. Бұл проблема - оқу орындарында мүмкіндігі шектеулі студенттермен жұмыс жасай алатын мамандар жоқ. Әдеттегі жоғары оқу орындарында ым-ишара мұғалімдері мен тифлопедагогтар сияқты мамандар жиі жоқ. Бұл проблема мүгедектігі бар студенттердің дені сау студенттермен

бірге оқи алмауының бір себебі болып табылады. Л.С.Выготский студенттерді дені сау және мүгедектігі бар студенттер деп бөлуге болмайды деген пікір айтты. Осылайша, ол инклюзивті білім беруді енгізу қажеттілігі туралы идеяны негіздеді. Болашақта оның идеялары Батыс Еуропа мен АҚШ-та, ал жақында Қазақстанда жүзеге асырылды.

Инклюзивті білім беруді зерттеудің бірнеше тәсілдері бар, атап айтқанда: интегративті-семиотикалық тәсіл (Т.М. Носова, В.Г. Шведов), 19 жүйелік-амалдық, ситуациялық тәсіл (Л.А. Колыванова, Е.В. Исаевская) , тұлғаға бағытталған көзқарас, мәдениеттанулық көзқарас ((Л.С. Подимова, В.А. Сластенин), денсаулықты сақтау тәсілі (С.В. Алексеев, Н.В. Барышева, П.А. Виноградова, Л.Н. Горина, Т.М. Носова, В.П., Соломин).

Жоғарыда келтірілген тәсілдердің барлығында инклюзивті білім берудің қазіргі заманғы жүйесінде алатын орны бар, бірақ олардың ішіндегі ең көп тарағаны - жүйелік-әрекеттік тәсіл. Бұл тәсіл Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин тұжырымдамасының теориялық қағидаларына негізделген, онда оқыту мен тәрбиелеу процесінің негізгі психологиялық заңдылықтары, оқу әрекетінің құрылымы ашылады. Жүйелік-әрекет тәсілінің тұжырымдамасы 1985 жылы енгізілді. Біріншіден, жүйелік-әрекеттік тәсіл ұғымына анықтама берген жөн. Л.А. Колыванова және Е.В. Исаевская келесі анықтама береді:«Жүйелі тәсіл - бұл жүйелік және қызмет ережелерінің жиынтығы. Бұл бізге мүгедектерге кәсіптік білім беруді жаңжақты қарастыруға, процесс және білім беру процесіне қатысушылардың іс-әрекеті мен өзара әрекетін ескере отырып, олардың кәсіби білімін қалыптастыру жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді ». Бұл тәсіл екі тараптың кері байланысты ескере отырып сәтті жүзеге асырылады [Исаевская Е.В.,2016, 15 б.].

Бүгінгі таңда мүмкіндігі шектеулі немесе денсаулығы шектеулі адамдар үшін жоғары білімге қол жеткізу - ең өзекті және шешілмеген әлеуметтік проблемалардың бірі. Бұл барлық университеттерде білім беру процесіне бейімделуді ескеретін арнайы білім беру жағдайлары жоқтығына байланысты. Инклюзивті білім берудің оқу нәтижелері университетте болатын көптеген факторларға байланысты. Мүмкіндігі шектеулі студенттер оқитын жоғары оқу орындарында кәдімгі білім беру бағдарламасынан басқа білім берудің әртүрлі бөлігі, яғни мүгедек студенттерге студенттік қоғамдастыққа тезірек араласуға көмектесетін бейімделетін модульдер берілуі керек.

Әлеуметтену, әлеуметтік бейімделу мүмкіндігі шектеулі студенттердің университетте сәтті білім алуы үшін маңызды және қажетті факторлар болып табылады. «Бейімделу» сөзінің анықтамасы 18 ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Бейімделу мәселесімен айналысатын ресейлік зерттеушілер бірқатар типтік проблемаларға назар аударады – сәулеттік ғимараттардың қол жетімсіздігі, материалдық-техникалық жабдықталуы, мүгедектігі бар студенттер мен денсаулық проблемалары жоқ студенттер арасындағы қарым-қатынастағы қиындықтар. Осы факторлардың барлығы болашақ мүгедек студенттерге және олардың оқу орнын таңдауға кері әсерін тигізеді. Нәтижесінде, болашақ мүгедектігі бар студент өз қалаған оқу орнына түсе бермейді.

Мүмкіндігі шектеулі және мүгедек студенттерді бейімдеу әртүрлі жолдармен жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, оларға бейімделу модульдерін, соның ішінде бос уақыттарын өткізуде және қызығушылық клубтарын құру. Университетке түскен кезде нозологияның кезкелген түрі бар студент жаңа оқу жағдайларына тап болады және денсаулығына байланысты қиындықтарсыз студент сияқты стрессті сезінеді. Мүмкіндігі шектеулі студент жаңа ұжымға, жаңа білім беру жағдайларына үйренуі керек, өйткені болашақта жаңа топтың дамуы студенттің нозологияға бейімделуіне оң әсерін тигізеді, бірақ, өкінішке орай, барлық университеттерде бейімделуге арнайы жағдай жасалған және жаңадан келген мүгедектігі бар студенттер болуы керек. кедергілерді өз бетінше жеңу.

ҚОРЫТЫНДЫ

Инклюзивті оқыту дегеніміз - барлық оқушылардың оқу қажеттіліктерін тану, орналастыру және қанағаттандыру. Бұл дегеніміз мүмкіндігі шектеулі студенттерді жеке қажеттіліктері бар екендігін және олардың түрлі қауымдастықтар мүшелері екендігін мойындай отырып оқытуды білдіреді. Мүмкіндігі шектеулі студенттердің білім беру мақсаттарын жүзеге асыру дифференциацияға негізделген оқытуды даралау. АКТ мүмкіндігі шектеулі студенттерге білім беру үшін маңызды қолдау технологиясы болып табылады .Оқуда нақты мүмкіндіктері шектеулі оқушыларға арналған электронды ортаның шеңберіне көмекші технологиялар мен электронды оқыту технологиялары кіреді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда инклюзивті білім беру тәжірибесі дамуда, ол әрине, әр түрлі деңгейлерде - мектепке дейінгіден бастап жоғары білімге дейін өзгереді. Жоғары білім беру жүйесінде инклюзивті білім өте аз зерттелген. Зерттеушілер басты назарын орта оқу орындарына енгізуді зерттеуге аударады.Ұзақ тарихи кезең ішінде қазақстандық қоғамның мүгедектерге деген көзқарасы құрметтемеуден бастап толерантылыққа, мәжбүрлі бөлінуден біріге жұмыс істеуге дейін өзгерді.

Сонымен қоса, соңғы жылдары елімізде компьютерлік технологияның, байланыс құралдарының, желілік коммуникацияның (Интернет) дамуы мен кеңінен қолданылуы ағылшын тілін білу көптеген кәсіби қызмет түрлеріне ғана емес,

сонымен қатар күнделікті өмірде қазіргі заманға бағдарлану үшін орасан зор орын алатынын атап өткен жөн. Мүмкіндігі шектеулі жандар үшін ағылшын тілін білу олардың әлеуметтік мәртебесіне, кәсіби қажеттілігіне әсер ете түсуде.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Малофеев Н.Н. История становления развития национальных систем специального образования (социокультурный аспект) // Специальная педагогика / под ред. Н.М. Назарова. - М., 2000. – Т. 2. С. 22

2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III//http://online.zakon.kz/

3.Айнутдинова Н. Н. Инновационные технологии в обучении иностранным языкам ввузе: интеграция профессиональной и иноязычной подготовки конкурентоспособного специалиста. Казань: Казан. ун-т, 2013. С. 257-267.

4.Мартынова Е. А. Инклюзивное обучение как условие повышения качества образования студентов-инвалидов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки. Вып. № 1, том 5, 2013. С. 83-87. [Электронный ресурс]: URL: http://cyberleninka.ru/article/n/inklyuzivnoeobuchenie-kak-uslovie-povysheniyakachestvaobrazovaniya-studentov-invalidov.

5. Симановский А. Э. Использование дистанционных технологий для обучения студентов инвалидов // Ярославский педагогический вестник 2012 № 4 Том II (Психолого педагогические науки). С. 238-240. [Электронный ресурс]: URL: http://vestnik.yspu.org/releases/2012_4pp/45.pdf. (дата обращения: 06.05.2016).

6. Шавкиева Д. Ш. Преимущества использования инновационных технологий на практических занятиях по английскому языку // Наука и образование сегодня. № 1 (1), 2016. С. 66. [Электронный ресурс]: URL: http://scienceproblems.ru/images/PDF/Scienceand- education-today-1-2015.pdf.

7. Исаевская Е. В. Современные подходы инклюзивного обучения студентов в условиях профессионального образования / Е.В.Исаевская, Л.А.Колывнова // Молодой ученый. — 2016. — №16.1. — С. 11-15. — [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://moluch.ru/archive/120/33322/ (дата обращения: 01.03.2019).

УДК 82.0:001.12/.18

РАМАЗАНОВА ШАЙГҮЛ ӘМІРҒАЛИҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ тіл білімі кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АБДРАХМАНОВА ЖАЗИРА ӘСЕМБЕККЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ тіл білімі кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

МЕКЕБАЕВА ЛӘЙЛӘ АДАМҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доценті
Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АҚЫН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҮН

Түйін. Мақалада ақынның тәуелсіздік пен азаттықты жырлауы және осынау қасиетті жолда күрескен ұлттық қаһармандардың өмірін суреттегені тілге тиек етіліп, әдебиет теориясы тұрғысынан жан-жақты талданады. Автор сюжеттік сарынында өзіндік өзгешелігі бар "Жақия", «Бостандықтың басы», "Тас бесік" поэмаларында Махамбет, Кенесары хан, Қажығұмар Шабданұлының өмірін, күрескерлік рухын, ішкі сезімін, жан күйінішін, көңіл тебіреністерін жырлаған. Міне соны әдеби әдістәсілдер арқылы, яғни жанрлық, тілдік, сюжеттік құрылым тұрғысынан ашып көрсеткен. Қазақ ақындарының азаттық, еркіндік, бостандық, тәуелсіздік туралы жырларында қаһармандық, батырлық, күрескерлік сарындарының ғана емес, елдің мұңын мұңдау, жұрттың жоғын жоқтау, ұлттың сөзін сөйлеу, елдік, ұлттық мақсат-мұраттар туралы түсінік, жас ұрпақты отан сүйгіштікке, ұлтжандылыққа, елінің патироты болуға тәрбиелеу тұрғысында кеңінен сөз етіледі.

Түйінді сөздер: қазақ поэзиясы, туған жер, өскен өлке, атамекен, тәуелсіздік, бостандық идеясы, күрескерлік, қаһармандық, батырлық рухы, елдік һәм ұлттық, халықтық мақсат-мұраттар.

Резюме. В статье рассматривается о том, как поэт воспевал независимость и свободу, описывал жизнь национальных героев, сражавшихся на этом священном пути, а также подробно анализировал с точки зрения теории литературы.

Автор воспел о жизни Махамбета, Кенесары хана, Кажыгумара Шабданулы, их боевом духе, внутренних чувствах, печали и переживаниях в своих поэмах "Жақия", «Бостандықтың басы», "Тас бесік", имеющих своеобразие в сюжетной линии. И вот это-то, что было раскрыто с точки зрения литературных приемов, то есть жанровой, языковой, сюжетной структуры.

В поэмах казахских поэтов о свободе, вольности, непринужденности, независимости широко освещаются не только мотивы героизма, отваги, борьбы, но и о скорби народа, защита и поддержка интересов народа, представления о стране, национальных целях и идеалах, воспитания подрастающего поколения в духе патриотизма, о чувстве патриотизма, становления патриотом страны.

Ключевые слова: казахская поэзия, родная земля, выросший край, отечество, независимость, идея свободы, борьба, героизм, дух героизма, народный и национальный, народные цели-идеалы.

Summary. The article examines how the poet glorified independence and freedom, described the life of national heroes who fought on this sacred path, and also analyzed in detail from the point of view of literary theory.

The author sang about the life of Makhambet, Kenesary Khan, Kazhygumar Shabdanuly, their fighting spirit, inner feelings, sadness and experiences in his poems "Zhakiya", "Bostandyktyn basy", "Tas besik", which have originality in the plot line. And this is what was revealed from the point of view of literary devices, that is, genre, linguistic, plot structure.

In the poems of Kazakh poets about freedom, liberty, ease, independence, not only the motives of heroism, courage, struggle, but also about the grief of the people, the protection and support of the interests of the people, the idea of the country, national goals and ideals, the education of the younger generation in the spirit of patriotism , about the feeling of patriotism, becoming a patriot of the country.

Key words: Kazakh poetry, native land, grown up land, fatherland, independence, idea of freedom, struggle, heroism, spirit of heroism, national and national, national goals-ideals.

Аса көрнекті ақын Жәркен Бөдешұлы қазіргі қазақ поэзиясындағы ардақты есім, дара дарын. Қасиетті қазақ өлеңінің жан-жақты дамуына, мазмұндық жағынан түрлене түсуіне айтарлықтай үлес қосып, өзіндік ерекше қолтаңбасымен танылған ізденімпаз, талғампаз талант. Сырлы шайыр кейінгі кездері лирикалық өлеңдер, жалынды жырлар, балладалар жазумен қатар, кең тынысты эпикалық шығармаларға да жиі қалам тербеп жүр. Ар-ұждан, адамгершілік, азаттық, еркіндік, тәуелсіздік идеясын шығармашылығының негізгі арқауына айналдырған ақын қаламынан туған кең құлашты поэмалары шығармашылық ізденіс пен ұзақ жылғы тәжірибенің жемісі екендігі сөзсіз.

Поэма жанры өзінің кең тыныстылығымен, эпикалық құлашымен, сюжет күрделілігімен ерекшеленетіні белгілі. Бұл кез-келген шайырдың қолынан келе бермейді. Ол үшін Құдай берген қарым-қабілет аздық етеді, телегей теңіз білім, биік өре, ерекше интеллект, эпикалық кең құлаш, шалқар шабыт керек. Шығармалары осындай талаптардың бәріне бірдей жауап беретін тума таланттың осы бағыттағы ізденістері мен шеберлігіне таңдай қақпасқа, тәнті болмасқа лажыңыз жоқ.

Жәркен Бөдешұлының қаламынан туған кез-келген туындысы халықтың өмірімен, тарихымен, әдебиетімен, мәдениетімен, салт-санасымен тығыз байланысты. Ел тарихында болып өткен оқиғалар, ұлты мен халқы үшін қызмет еткен аяулы ұл-қыздарымыз туралы құнды дәйек-деректер, үзік-үзік сырлар, бәрі – Жәркен шығармашылығының негізгі арқауы. Автор поэмаларында тарихи деректерге сүйене отырып, оны нақтылы, дәйекті түрде кестелейді. Ақын жиырмадан астам поэма жазған. Осының өзі-ақ ақынның осы жанрға ерекше ынтасын аударып, ықыластана ден қойғанын анық аңғартады. Қаламгер қаламынан туған "Ғасыр қайғысы", "Төбе жыр", "Бозторғай жүрек", "Арқардың жілігі", "Жақия", "Бостандықтың басы", "Тас бесік", "Жасыл бұта", "Жол киесі", "Жолаушы", "Генерал Жохар Дудаев", "Аңырақай бекетіндегі ой", "От пен су", "Ақ марқа" «Шер», «Жалғыз», «Қаныштың картасы», «Тозақтан – жұмаққа», «Оң тізем, оң қабағым» «Шұғылаға шомылған бұлт», «Қанатты қазақ» атты поэмалары ақынның тақырып ауқымының кеңдігін, әрі әралуандығын байқатады. Ақын поэмаларының барлығы да дерлік тарихи шындыққа суарылған айшықты туындылар.

Өршіл рухты Махамбет ақынның ақ алмастай жарқылдаған жырларына бас ұрып, жыр арнаған қалам иесі жетерлік. Күрескер шайыр тақырыбын Жәркен Бөдешұлы да өз шығармашылығына арқау етіп, "Жақия" поэмасын жазған. Поэма екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлім: "Махамбеттің айтқаны", екінші бөлім: "Мен айтамын" деп аталады. Ақын алғашқы бөлімде Исатайдың ұлы – Жақияның өмірге келгенінен бастап, одан айырылған күніне дейінгі оқиғаны суреттеп, батырдың мұңын мұңдап, арман-мақсатын тамаша жеткізген.

Ақын Жақияны былай суреттейді:

Исатай мен Махамбет хан ордасын бұзғанда
Сен арланның бұла өскен күшігімен ойнадың...
Айтып-айтпай не керек, бала шағың ертегі,
Бөлтірігі бөрінің деп атады ел сені.
Туа сала тұтанып, өртенуге шақ тұрдың,
Ей Жақия, Жақия – Исатайдың бөлшегі...

Ақын Махамбет рухына тағзым етер тұстарын, батырдың "біз жеңеміз түбінде – ханды тақтан тайдырып" деген арманын бейнелеген жолдарды еркін көсіліп, ерекше шабытпен жырлаған.

Ей, жас қыршын, түңілме, біз жеңеміз түбінде.
Біз жеңеміз түбінде – ханды тақтан тайдырып,
Отырғызып қоямыз құраған қу түбірге.
Қу томардың үстіне құзғын қонар далиып,
Топшысына мұз қатып, шеңгеліне қан ұйып (Бөдешұлы Ж., Бөрінің асығы. 2004: б. 21).

Автор кейіпкер характерін осылай сипаттай келе оқиғаны одан әрі әдемі өрбітеді. Өз көзқарасын, авторлық ұстанымын көркемдеп жеткізген ақын: "Мені көрсе, қалтырар елді сорған хан, сұлтан, Түкті басын қағармын әйтіп және бүйткенше" – деп, лирикалық кейіпкерін қазақ жеріндегі ең мықты жауынгерге балайды.

Жәркен Бөдешұлы Махамбеттің керемет дарынына ғашық көзбен қарай отырып, "Мен айтамын" деп аталатын екінші бөлімінде өзін батыр – ақынмен салыстырып, былай дейді:

Махамбеттей тайпалман,
Махамбеттей айта алман,
Мен ақынмын десем де,
Хан қызығар басым жоқ қайқы қылыш кесерге.
Мұздай қару құрсанып шыққан жоқпын жорыққа –
...
Кешіре гөр, жамағат, Махамбеттен кем соқсам,
Шыға алмадым суырылып өнер қуған мен топтан (Бөдешұлы Ж., Бөрінің асығы. 2004: б. 21).

Махамбетті алып құсқа теңеген, өзіне "жасықпын" деп көңілі толмаған ақын жүрек сырын сыршыл лирика тілімен жалпақ жұртқа жайып салған. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасында батылдық таныта алмаған дәрменсіз күйін, рухының әлсіздігін осылай бейнелейді.

Ақын бұл туындыда кейіпкерінің ішкі сезіміндегі күйзелісті жеріне жеткізе суреттей отырып, өз жандүниесіндегі құпия сырларды да ашып көрсеткен. Оқыған жанды бей-жай қалдырмайтын, азаматтық ұстанымы айқын бұл көркем туынды – Жәркен Бөдешұлының шоқтығы биік саяси лирикасы. Сонымен бірге дастанның көлемінде, екпін-ырғағында, ішкі құрылысында елеулі өзгешелік бар. Тақырыбы таңсық болмаса

да, мазмұны жаңды, жанрлық түрленудің өзіндік өрнегін танытқан туынды. Осындай ерекшеліктеріне орай бұл дастанды поэма жанрының «поэма-монолог» түріне жатқызуға болады.

Ақын "Жақияны толғаған Махамбетке тәнті боп" желтоқсан оқиғасындағы жалындаған жастарды былайша бейнелейді:

Сол Алаштың ұрпағы
Толағайдай толықсып кемеліне толғанда,
Желтоқсанның ызғарлы он жетісі болғанда,
"Менің Қазақстаным" деген әнді шырқатып,
Келе жатты лапылдап қайраты мол қалың жас.
Сол бір ұлы бұлқыныс,
Сол бір ұлы көрініс,
Қалды менің санамда. –
Өңшең қызыл дүлейлер мұздай қару-жарақты –
Қырқып жатты қияздап балауса жас қанатты,
Ұлды жығып сойылға, қызды итке талатты,
Ат шаптырым Алаңда қызыл шылбыр қан ақты (Бөдешұлы Ж., Бұрылыс. 2007: б, 67).

Поэманың негізгі идеясы – тарих қойнауына кетіп бара жатқан саяси-әлеуметтік оқиғаның маңызын көрсетіп, тарихи баға беру.

Ал, ақынның "Бостандықтың басы" поэмасы кейінгі жылдары жазылған ең үздік шығармаларының бірі. Ақын еліміз дербестік алғаннан кейін тәуелсіздікті кең көсіле жырлады. Бұл туралы ғалым Сауытбек Абдрахманов былайша тебіренеді: «Жәркен жырларының бағын тәуелсіздік ашты. Ой шілдері шешіліп, сөз тұсауы алынған тұста әу-баста жамбасына топырақ қалың жұққан ақынның тілінің тиегі ағытылып кете барды. «Туған жерім Жайыр тау, Екі өркеші айыр тау. Айыр таудан сұм тағдыр, Тірідей мені айырдыау» деп ah ұрып, ширек ғасыр бойы кеудесін кернеп келген күрсінісін күңіренте көсілді, көркем сөздің кестесін төкті. Рас, оның сезімі үйіліп, тілге шүйіліп жүргенінде ойы сұйылып қалатын тұстары да табылады. Соның өзінде де жат жерде қалған атамекенді аңсаудың алапат қуатын, жүректі жарып жіберердей сағыныш сазын дәл Жәркен Бөдешұлындай жеткізе алған ақын сирек. Кейінгі жылдары жарық көрген «Бөрінің асығы» жинағының алғы сөзіндегі «халқымыздың қашанғы жыраулық поэзиясы мен осы заманғы озық еуропалық поэзия үрдістерін қойындастыра отырып, қазақ өлеңін түр мен мазмұн жағынан жаңа бір биікке көтеріп келе жатқан ізденімпаз, кемел ақын» деген баға берген. Жәркен Бөдешұлы кеш те болса естіген әділ сөз осы» еді (Бөдешұлы Ж. Бөрінің асығы., 2004:б. 21).

Тәуелсіздік, азаттық, бостандық ұғымдарын санаға сіңіру барысында әріге бармай-ақ, тарихымыздың бетінде таңбалы тастай із қалдырған XVШ-XX ғасырларды қамтыған ұлт-азаттық көтерілістің өзі жетіп жатыр. Қазақ халқының тәуелсіздігі мен ұлтының болашағы үшін басын бәйгеге тігіп, қолына қару алып, артына ерген халқын отаршылдарға қарсы қан майданға бастап шыққан, сол қасиетті жолда жанын қиған қазақтың соңғы ханы Кенесары мен "Науан батыр" атанған Наурызбай Қасымұлдарының тарихи тұлғасы, олардың әдеби көркем бейнелері төл әдебиетімізде өздеріне лайықты дәрежеде бейнеленді. Нысанбай жыраудың "Кенесары-Наурызбай", "Қашқынбай ақынның "Кенесары", Көкбай ақынның "Абылай-Кенесары", Досқожа, Күдері, Шашубай және т.б. есімдері белгілі-белгісіз жыршы-ақындардың дастан-жырлары өз алдына бір төбе.

Міне, Жәркен Бөдешұлының «Бостандықтың басы» поэмасы да осындай толымды туындылардың қатарынан орын алады. «Бостандықтың басы» тәуелсіздіктің төл туындысы десек болғандай. Ақын қазақтың азаттығы мен бостандығы үшін күрескен, орыс империясына қарсы көтерілген Кенесарының батырлық, ерлік істерін жырлай келіп, сол батырдың бас және дене сүйегін іздеген Думан атты кейіпкер арқылы қазақтың халық үшін атқа қонған аяулы перзенттерін әсте ұмытпайтындығын, қастерлеп пір тұтатындығын емірене-тебірене жырға қосады. Жәркен осы поэма туралы былай дейді: "Кенесары ханның басын іздеу – Тәуелсіздігіміздің басын іздеумен бірдей. Бұл, сөз жоқ, Ұлы сапар, тарихи мән-маңызы ерекше сапар. Мен осы сапар туралы "Бостандықтың басы» атты поэма жаздым (Рамазан Д. Хан Кененің қазасы. 2002: 8).

Тәуекел,
Жырға бұрдым бетімді бұл,
Тартпа енді етегімнен, жетім ғұмыр.
Арқасы қозып кетер «аруақ» десе,
Ақын да көзсіз батыр секілді бір (Бөдешұлы Ж., Бұрылыс. 2007: б.88) .

деп өзін қайрау арқылы ұлы ханның келер ұрпаққа үлгі болар ерлік істерін ерекше шабытпен жырлайды.

Тәуелсіздік үшін күрестің өзі үлкен жетістік, ірі жеңіс еді. Себебі, Кене хан ұрпағының рухын оятып, тәуелсіздік үшін күресудің озық үлгісін көрсетіп кетті. Қазақ топырағына еркіндіктің дәнін септі. Сол дән қасиетті топырақта жайқалып өсіп, өз жемісін берді де. Міне, Тәуелсіздік бізге өзі келген жоқ, оны біз осындай ұлы тұлғалардың желеп-жебеуінің арқасында жеңіп алдық. Автор өз поэмасында бодандықтың ноқтасын үзіп, еңсемізді тік ұстаған уақытта Кене ханның бас сүйегін табу – ұлттығымызға сын деген идеяны берік ұсынады.

Ақын Хан Кененің кім екенін, ерлік істерін ұлы ханның өз монологы арқылы береді. Бұл ақынның авторлық ұстанымы екені анық. Хан Кененің іштегі зарын, қайнаған кегін, өкініш-наласын, арман-мақсатын халқына әсерлі жеткізген.

Таланып алтын кені,
Қалың малы,
Сарыарқам жауларынан арылмады.
Артымда ұзатылмай апам қалды
Сақталған май секілді қарындағы.

Көңілдің айтар ақтық базынасын,
Арқаның желі тыңдап, азынасын.
Халқыма кетіп барам табыстамай
Көмілген ақ ордамның қазынасын (Бөдешұлы Ж., Бұрылыс. 2007: б.88)

Поэмада ақын дастан кейіпкерлері арқылы өзінің ішкі сезімін жиі сездіріп, өз көзқарасын ашық білдіріп отырады. Автор өз жандүниесіндегі сезім күйлерінің шамадан тыс асып-тасуын, Кенесарының өкініші, орындалмаған арманы, іске аспаған мақсаты күйінде береді. Кенесарының арманы төмендегідей: "бірінші арманым – қырғыз-қазақты бастап, Еділ, Жайықта орыспен соғыспадым, екінші – Ұлытаудағы хан қазынасы ашылмай қалды, үшінші – апамды ерге бермей қалдым". Мұндағы батыр арманы – ақын арманы. Ал ақын арманы – халық арманы. Осының бәрі ұштаса келе, бір-бірімен тұтасып елдің азаттық аңсаған күйін шертіп тұрғандай.

Осы тұста ғалым Серік Қирабаевтың: "Қазақ халқының ерте замандардан бері басынан кешкен өмір жолы – біздің ақындарымызға көп материал беріп келе жатқан тарихи тақырыптардың бірі. Мұның өзі халқымыздың өміріндегі соңғы өзгерісті айтуға, оның бүгінгі тағдыры туралы ойлануға мүмкіндік береді..." (Қирабаев С., Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы, 1977: б.117) деген пікіріне илікпеске шараңыз жоқ.

Поэмада Хан Кененің сыртқы кескін-кейпі (портреті) көп суреттелмейді. Іс-әрекеттері мен ішкі монологтары арқылы кейіпкерлердің бейнелері диалектикалық даму үстінде көрінеді. Осылайша өрілген поэманың төртінші бөлімі Хан Кененің жасы қырық беске толғанда басы шабылып, қайың ерді қанға бояп бара жатуымен аяқталады.

Дастанның өн бойынан еркіндікті, бостандықты, азаттықты аңсап арпалысқан батырлардың бастары шабылғанын, оның дәлелі Мәскеу, Петербуг мұражайларында бүгінде көптеген бас сүйектердің сақталып тұруы.

Ақын Кене ханның бас сүйегін айлап іздеп, таба алмаған кейіпкерінің ішкі жан күйзелісін былайша кестелейді:

Бұл күнде мейірімге адам қасаң,
Көңілім, алаңдай бер, алаңдасаң.
Көрінем туған елге қай бетіммен,
Жоғымды айлап іздеп таба алмасам.

Кеудені қалжыратып қайғы қысса,
Ет жүрек езілгіш те, айныгыш та.
Құдай-ау, Кенекемнің жұмыр басын
Қай музей жасырды екен қай қуысқа?! (Бөдешұлы Ж., Бұрылыс. 2007: б.88) .

Шығарма мәтінін оқып отырғанда байқағанымыз, ақын дастанды, көтеріңкі көңілмен, шалқар шабытпен бастаған. Автордың поэманы жазу барысындағы ырғағы, бір сәтке де төмендемей, бір қалыпты деңгейде жырланған. Осылай ерекше екпінмен басталған поэма аяғына дейін сол күйден бір ауытқымай, өзіне тән тілдік, стильдік ерекшелігін сақтаған. Бұл шығарманың жазылу ерекшелігінің бір қыры. Екінші қыры – тілі шұрайлы, жеңіл оқылады, өте түсінікті. Үшінші қыры – поэманың өн бойында автордың өзінің жастық жігері, жасампаз бейнесі көрініс тапқан.

Поэманың идеясы – азаттық, бостандық. Азаттықты аңсамайтын, бостандыққа ұмтылмайтын ел, оны арман-мұратына айналдырмайтын халық болмайды. Болғанда емес. Сол себепті ғасырлар бойы азаттықты аңсап, енді қолымыз жеткен тұста, бұл туындылардың маңызы мен құны өз тұғырынан жоғары көтерілмесе, әсте төмендемейді. Әрине азаттық ұғымы қандай қасиетті болса, оны жырлаған шығармалардың ғұмыры да сондай мәңгілік болуы тиісті.

Ақын халқымыздың басып өткен шырғалаң тарихындағы ауыр кезеңдерге шұқшия қадалып, сол дәуірлердің қанды айғағындай болған үлкен тұлғалардың қиын да трагедиялы тағдырларын кесек-кесек дастандарға айналдырып, ұзағынан толғады. Ұзақ ғұмырының көбін абақтыда өткізген мұқалмас қайрат иесі, жазушы Қажығұмар Шабданұлының өміріне арналған "Тас бесік" поэмасы да осындай айшықты туындылардың бірі.

Шығарма желісіне келетін болсақ, бас кейіпкер – Шыңжаң әдебиетінің негізін қалаушы, жазушы Қ.Шабданұлының аянышты тағдыры суреттеледі. Қ.Шабданұлы Қазақстанның Балқаш өңірінде дүниеге келген. Басына күн туғанда ересек адамдармен ілесіп, шекара асып Қытай еліне барып, бас сауғалайды. Қайрат күші кемеліне келіп, есін жинаған талантты жігіт қолына қалам ұстап, сол жақтағы қазақтардың тағдырынан әңгіме, повесть, романдар жазады. Кейін келе «Қылмыс» атты романы да Қытайда жарық көрді. Осыдан секем алған Қытай өкіметі оны «советтің жансызы» деген жаламен жазықсыз айыптап қырық жыл бойы түрмеде ұстайды.

Тағдырдың қилы-қилы жазуы бар,
Ірісі сол жазудың Қажығұмар:
Абақтыда-марқайды,
Абақтыда – қартайды.
Абақтыда – бел жазып,
Абақтыда – жантайды...

Абақтыға апарып,
Қамағалы қапа ғып,
Шыққан ізі жоқ әлі,
Кірген ізі ап-анық (Бөдешұлы Ж., Құбылыс.2009: б.149).

Сексеннен асып, тоқсанға аяқ басқан жазушы атажұртына келуге қанша талпынса да, Қытай

өкіметі өтінішін қабылдамады, сол асқақ арманы орындалмай о дүниеге аттанып кете барды. Дүниежүзі әдебиеті тарихында мұндай ауыр хал кешкен жазушы жоқтың қасы деуге болады. Осындай адам тағдырын ақын поэмасында жан-жақты суреттейді. Поэма шағын-шағын жеті бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде жазушының өмірбаяны және «Қылмыс» атты романы үшін сотталғаны суреттеледі. Сюжеттік сарынында өзіндік өзгешелігі бар бұл шығармада, ақын Қ. Шабданұлының ішкі сезімін, жан күйінішін, көңіл тебіреністерін ғажап жырлаған. Бұл шығармада өмірінің жартысын қапаста өткізіп жатқан жазушының аянышты өмірін, тергеушілердің күн сайынғы тергеудегі хал-жайы баяндалады. Түрме тергеушісінің адам баласына деген мейірімсіз соққысын ақын былайша суреттейді.

Темір төзім, түрме заңы қатал-ды,
Қанды көбік жұтып біреу қақалды.
Күлімсіген өліктің бос орнына
Дедектетіп тағы бірін апарды...

Қажығұмар «қылмысы ауыр кісі» еді,
Ұйпа-тұйпа, шала ұйқысы, түс, өңі.
Келе жатыр тергеушіге айдалып,
Сылдыр қағып аяқтағы кісені (Бөдешұлы Ж. Құбылыс. 2009: 4).

Көз алдыңа "Шындық жоқ екен, жалғандық көп екен" деп шырылдаған жазушының бейнесі елестейді. Қажырлы қарт қырық жыл бойы азап тартып түрмеде жатса да, азаттық пен бостандықтан үмітін үзген жоқ. Атажұртының түбінде бір бостандық алатынына кәміл сенеді. Ақын поэмасының соңында Қажығұмарға деген өз махаббатын, жанашырлығын суреттеп, қайрат беріп, көңіл-күйін демдеп, жұбатады.

Поэмада автор Қажығұмардың өмірін және оның ауыр тағдыр-талайын айшықты бейнелеп, адам психологиясының неше алуан арпалыс күйін шебер суреттеген. Кейіпкердің басынан өткен қилы-қилы өмір құбылыстары мен автордың психологиялық толғаныс-тебіреністері, күй-зелістері кезектесіп, алма-кезек алмасып отырады. Ақын бұл көріністерді Қажығұмар өмірі мен өзі көрген өмірін елестету арқылы ғана көркем баяндайды. Көркем әдебиеттегі бұл тәсіл – психологиялық бейнелеу тәсілінің бірі.

Поэманың бас кейіпкері – Қажығұмар Шабданұлы. Шығарманың тағы екі құндылығын атап айтар болсақ, біріншіден, шығарма Қ. Шабданұлына арнап, оның көзі тірісінде жазылғандығы; екіншіден Қажығұмардың көркем бейнесін жасаған тұңғыш туынды екендігі. Демек, кез-келген ақын-жазушының жазушыға көзі тірісінде көркем шығарма арнауы оңайға түспейтіні ақиқат. Бірақ мұндай кедергілерді Жәркен Бөдешұлы жеңе білген. Дегенмен, бұл кедергілердің объективтік (шығарманың көпшілікке, әдебиетші қауымға әсері), субъективтік (прототиптің жеке басының характер мәселесі, оған дастан желісінің ұнап-ұнамауы) жақтары болуы шарт. Қалай айтсақ та, ақын бұл шығармасында айтарлықтай табысқа жетіп, заман қойған талаптарға толық жауап берген. Поэмада өмір шындығын бұрмалап, мысал ретінде елестету, болған оқиғаны жалған айту атымен жоқ. Дерекке, өзінің көргеніне сүйеніп шын өмірде болған жайларды, ақындық қиялының ұшқырлығымен көркемдеп, поэзия тілімен кестелей білген. Автор поэма сюжетінде Қ. Шабданұлының адамдық келбетін, ақ жүрегін, таным-түсінігін, қайыспас-қайтпас өршілдігін, ер мінезін, адамдық болмыс-бітімін көрсетуге күш салған. Ақын о баста-ақ кейіпкерінің бойына қайсар, қайтпас, басына не түссе де қара нардай көтере білетін жанға лайық осындай жақсы қасиеттерді жинақтауды көздеген.

Жалпы, ақынның басты ұстанымы – азаттық сарын, ұлттық рух, ал поэмаларының ерекшелігі – өмір шындығының көркем бейнеленуі екендігі белгілі. Ақын поэмаларындағы "ұлт қуанышы", "бостандық", "еркіндік", «азаттық» секілді құнды құндылықтар тақырып өзегіне айналып, жас ұрпақтың жанына жалын беріп, жүрегіне рух құйып, болашаққа деген үміт отын оятары анық. Ақынның өмірлік мақсат-мұраты, азаматтық үні аталмыш поэмаларынан-ақ менмұндалап көрініп тұрады. Жас құрақтай желкілдеп өсіп келе жатқан жеткіншектерге ой салар, үлгі-өнеге болар мән-маңызы жоғары тарихи оқиғаларды шабыттана жырлауы ақынның азаматтық рухын одан әрі айқындап, айшықтай түспек. Жыр жүйрігінің ұлттық рухы, азаттық, еркіндік, тәуелсіздік тақырыптарын ту етіп көтергені, ұлт руханиятына қосқан қомақты үлесі өз дәреже-дәргейінде айтылып, бүгінгі күн тұрғысынан лайықты бағасын алуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бөдешұлы Ж. Бөрінің асығы. Алматы., «Жазушы», 2004, –149 б.
2. Бөдешұлы Ж. Бұрылыс. – Алматы: Сөздік-словарь, 2007. – 294 б.
3. Рамазан Д. Хан Кененің қазасы. Алматы, 2002, –240 б.
4. Қирабаев С. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 1977. –376 б.
5. Бөдешұлы Ж. Құбылыс. – Алматы: Глобус, 2009. – 397 б.

УДК 81'22

РАМАНОВА АЙГҮЛ АБИБУЛЛАЕВНА
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Батыс Қазақстан нновациялық-технологиялық университеті

ТҮБІРГЕ ҚАБАТТАСА КІРІККЕН ТӘУЕЛДІК ЖАЛҒАУЛАРЫ

Түйін. Мақалада қазақ тіліндегі сөз түбіріне қабаттаса кіріккен тәуелдік жалғаулары, олардың ғалымдар тарапынан зерттелу жайы туралы айтылады. Түркітанушы ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, тілімізде осы тұлғада келетін сөздерге талдау жасалады. Автор қосымшалардың қабаттаса кірігу үдерісінің өзіндік белгілерін талдап көрсетеді.

Түйінді сөздер: түбір, кірігу, тәуелдік жалғаулары, тәуелдік жалғауының қабаттаса кірігуі, қазақ тілі, түркі тілдері.

Резюме. В статье рассматривается слияние аффиксов принадлежности с корневой основой слова в казахском языке и исследования учеными данной тематики. Руководствуясь мнениями тюркских ученых, проводится анализ таких слов казахского языка. Автором проанализированы и представлены особенности процесса слияния аффиксов принадлежности с основой слова.

Ключевые слова: корень, слияние, окончание принадлежности, удвоение окончаний принадлежности, казахский язык, тюркские языки.

Summary. The article discusses the merging of affixes of belonging with the root base of a word in the Kazakh language and research by scientists of this topic. Guided by the opinions of Turkic scholars, the analysis of such words in the Kazakh language is carried out. The author analyzes and presents the features of the process of merging affixes of belonging with the word stem.

Key words: root, merge, ending of affiliation, doubling of endings of affiliation, Kazakh language, Turkic languages.

Тәуелдік жалғауыныңбір түбірге қабаттаса кірігу әрекеті тілде ғалымдар тарапынан арнайы зерттелген жоқ. Десек те, бұл туралы айтылған ойлар да жоқ емес. XIX ғасырда жазылған Т.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» атты еңбегінен бұл туралы: «Числительное «бір» принимает два раза наращенье притяжательного аффикса третьего лица бірісі. Реже такое двойное наращенье наблюдается при других словах, например: каін-ы-сы, керег-і-сі т.п.», - деген жолдарды кездестіре аламыз [*Мелиоранский Т.Мелиоранский Т.,1894, б. 40*]. Ғалым бұл сөздерге толықтай талдау жасамағанымен, сол кездің өзінде-ақ қабаттаса кірігу құбылысын анық байқай алған.

В.И.Асланов әзірбайжан тіліндегі бұл құбылысты былайша сипаттайды: «Встречаются случаи, когда аналогичные образования относится к более древнему периоду истории языка, например, бири, вары, кими, основы которых восходят к бир, вар, ким. Интересно отметить, что чаще всего эти слова употребляются с редуплицированными аффиксами принадлежности, такими как кимиси – ким+и(аф. пр.)+си(аф. пр.), бириси – бир(аф. пр.)» [*Асланов В.И., 1963, б. 2*].

Әзірбайжан тіліндегі тәуелдік жалғауын зерттеуші И.З.Гаджиев өз жұмысында қабаттасып келген тәуелдік жалғауларын арнайы тараушада («Двойные аффиксы принадлежности») қарастырады. «Қатар келген тәуелдік жалғаулары сөзді лексикалану құбылысына ұшыратады және мағынаны күшейте түседі. Бұл тілдік деректермен дәлелденген», - дейді ғалым [*Гаджиев И.З., 1975, б. 25*]. Автор қабаттаса кіріккен тәуелдік жалғауларының өзіндік ерекшеліктері мен стильдік қызметтеріне тоқталып өтеді әрі өзіндік қорытындыларын жасайды.

Бұл туралы А.М.Щербак: «Определенный интерес представляет удвоение и утроение аффикса принадлежности 3-го лица (ср. kajсі-сі-сі)» , - дей келе, олардың түркі тілдерінде ұзақ қалыптасу тарихы бар екендігін айтады [*Щербак А.М., 1977, б. 75*]. Ғалым көрсеткендей, бір түбірге үш тәуелдік жалғауының қатарынан жалғану құбылысы қазақ тілінде мүлдем кездеспейді. Қазақ тіліне тек қосарлана кірігу әрекеті ғана тән.

Тәуелдік жалғауларының III жақ көрсеткіштеріне тән бұл қасиет қазақ тілі мен басқа түркі тілдерінің диалектілеріне де тән. Мәселен, өзбек тілінің халықтық говорларындағы тәуелдік жалғауын зерттеуші К.Назаров өз жұмысында тәуелдік жалғауының бір түбірге қабаттасқан түрде жалғанатындығын айта отырып, ол ханкин, кушкупыр, катарталь говорларына тән екендігін айтады [*Назаров К., 1963, б. 10*].

Аталған ерекшелік қазақ тілі диалектілеріне де тән. Ғалым С.Аманжолов қазақ тілінің шығыс диалектісінде тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіштері қабаттаса кіріккен түрде кездесетіндігін айтады. Оған мысал ретінде *ахырысы, мүлкісі* деген сөздерді келтіреді [*Аманжолов С.А., 1997, б. 341*]. Айтылғандарды сол жергілікті аудандарда шығатын газеттерден алынған төмендегіше тілдік деректер де дәлелдей түседі: *Мейіз Қойса апамыздың апайысы (<апай+ы+сы), әлгі шал – атақты Әзімбай ақсақал екен. Істің мәнісі*

(<мән+і+сі) технология мен жұмысқа деген көзқараста тұр («Рауан» газеті, Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы). *Оның мәнісі (<мән+і+сі) – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейе береді дегенмен айтылған сөз* («Жаңа жол» газеті, Қарағанды облысы, Нұра ауданы). *Шілденің түсісі (<түс+і+сі) ерен ыстығымен есті аударып тұр* («Шу өңірі» газеті, Шу ауданы).

Диалектілік еңбектерде бұл құбылыс атап көрсетілгені болмаса, терең зерттелген емес. Біздіңше, тәуелдік жалғауының белгілі бір жергілікті тіл табиғатына сай қабаттасып қолданылуы – бір кездері ауызекі тілде өнімді түрде қолданылған бір түбірге қабаттасып жалғану құбылысынан бүгінде тек жергілікті жерлерде ғана сақталған қалдық көрсеткіштері болуы мүмкін.

Бір түбірге екі тәуелдік жалғауының қабаттасып кірігу әрекеті тілде бірден бола салмайтын құбылыс. Тілдің тарихи дамуы барысында түбірге жалғанған алғашқы тәуелдік жалғауы лексикаланып, өз мәнінен айырылады, содан кейін барып, екінші жалғау жалғанады. Келе-келе бұл да көнеленіп, туынды түбірге кірігіп кетеді. Сөйтіп, барлығы бір ғана мағынаны білдіретін дербес түбір ретінде қалыптасады. Тіліміздегі *көбі, бәрі, қайсы* – бұлар да кірігу әрекеті арқылы қалыптасқан туынды түбірлер. Мәселен, *көп* – сын есім, *бар* – есімдік, *қай* – есімдік, осыларға тәуелдік жалғауының кірігуі арқылы басқа мағынаға ие жаңа сөздер жасалған: *көбі* – зат есім, *бәрі, қайсы* – есімдіктер. Ал бұларға тәуелдік жалғауының екінші рет кірігуінің нәтижесінде өзгешелеу мәнге ие сөздер пайда болған: *бәрісі<бәр+і+сі, көбісі<көб+і+сі, қайсысы<қай+сы+сы.*

Егер де жоғарыда келтірілген сөздердегі екінші тәуелдік жалғауы түбірге кіріккен емес, қолданыста жалғанған түрі десек, біріншіден, бұл ретте біз кез келген тәуелдік жалғаулы сөзге тағы да тәуелдік жалғауын жалғай бермейміз ғой және де тілде бір грамматикалық көрсеткіш сөзге екі рет жалғанбау заңдылығы бар. Мәселен, тіліміздe *үйі-үйісі, күні-күнісі, заты-затысы* түріндегі жалғану үрдісі кездеспейді. Екіншіден, тәуелдік жалғауының қосарланған түрде кірігуі арқылы пайда болған сөздер санаулы ғана, бұл аталған тәсілдің бір кездері өнімді болғандығын көрсетеді. Үшіншіден, көрсетілген сөздердегі тәуелдік жалғаулары бастапқы мағыналарынан алшақтап, жаңа сөзжасамдық қызметке ие болып, басқа да туынды сөздердің жасалуына негіз болады. Осы тұрғыда ғалым А.М.Щербактың: «Присоединение второго аффикса происходит чаще всего вследствие десемантизации слияния первого аффикса с корневым элементом. Не случайно в разных тюркских языках обнаруживается значительное количество примеров употребления формы принадлежности 3-го лица безотносительно к обычно передаваемому ею значению», - деген ойы өте ұтымды айтылған [*Щербак А.М. , 1977, б. 75*].

Бұл тұжырымдарға көз жеткізу үшін тіліміздегі тәуелдік жалғауының түбірге қабаттаса кірігуінен пайда болған сөздерге жеке-жеке тоқталамыз.

Қайсысы – сұрау есімдігі, түбірі – *қай,* соңғы екі қосымша тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіштері (<*қай+сы+сы*). Бұл есімдіктің жасалу жолы туралы тілде қарама-қайшы екі пікір орын алған.

Біріншісі, *қайсысы* сөзіндегі алғашқы *-сы* тәуелдік жалғауы емес, жұрнақ деген пікірді ұстанушылар. Осы көзқарасты жақтаушы ғалым Н.А.Баскаковтың пікірінше, бұл есімдіктің жасалу жолы былайша: «Къайсы? «который» - аттрибутивно-определительная форма вопросительного местоимения, образовавшаяся из основы къай+аффикс словообразования –сы...» [*Баскаков Н.А., 1952, б. 299*]. Қазақ тіліндегі есімдіктер тарихын зерттеуші А.Ибатов осы пікірді негізге ала отырып: «*Қайсы* есімдігі қай(<қан) сөзі мен ежелгі сілтеу мәнді *со* тұлғасының бірігіп айтылуы негізінде пайда болған. *Со* сілтеу мәнді тұлғаның *қай* сөзіне қосылып айтылуы негізінде *қайсы* сөзінің жауап ретінде қажет ететін заттары мен құбылыстарына баса көңіл бөлуді, айқындықты талап етуді үстеген... *Қай* сөзіне қарағанда *қайсы* сөзінің мағынасы дәлірек, нақтылырақ айтылып, жауап етер сөзіне баса көңіл бөлуді қажет етеді. Бұл үстеме мағына -сы тұлғасының өзіндік негізгі мағынасына – детерминативтік мағынасына – байланысты үстемеленетін мәндік ерекшелік. Ал, қайсысы дегендегі екінші -сы – тәуелдік жалғауы», - деген тұжырым жасайды [*Ибатов А., 1966, б. 45*].

Сонымен, бұл көзқарасты қолдаушы ғалымдар пікірінше, *қайсы* есімдігінің құрамындағы *-сы* тәуелдік жалғауы емес, ол – сөз тудырушы жұрнақ.

Екінші көзқарасты ұстанушы ғалымдар *қай* – түбір, одан кейін келген екі қосымша да тәуелдік жалғауының көрсеткіштері дегенді айтады.

Түркітанушы ғалым В.И.Аслановтың мақаласынан: «һа түбірінен әзірбайжан тілінде һаны және һансы түріндегілер пайда болған. Һансы сөзінің құрамындағы -сы форманты басқа да көптеген лексикаланған туындылардың құрамындағы сияқты түбірге кірігіп кеткен тәуелдік жалғауының III жақ жекеше түрінің көрсеткіші болып табылады», - деген айқын тұжырымды көруге болады [*Асланов В.И., 1963, б. 28*].

Тува тілінің грамматикасында бұл туралы мынадай талдау берілген: «Вопросительное местоимение кайы? «который», повидимому, представляет собой основу кай-, сросщуюся с аффиксом принадлежности 3-го лица: кай-ы, а кайызы?, употребляемое в том же значении, – кай – с двойным аффиксом принадлежности этого же лица (-ы и –зы): 1) кай-ы>кайы, 2) кайы-зы>кайызы, которое в других тюркских языках >кайсы?» [*Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А., 1961, б. 227*].

Бұл мәселе қазақ ғалымдарының да назарынан тыс қалмады. Ғалым А.Ысқақов қайсы сөзінің «... соңындағы -сы қосымшасы тәуелдік жалғауының қосымшасы болуға, бірақ ол қосымша қазіргі кезде тәуелдік жалғауға тән қасиеттен айырылып қалған, сол себептен бұл қосымшаның үстіне (қайсы) қазіргі тілімізде тәуелдіктің үшінші жағының қосымшасы екінші рет жалғана береді», - деген көзқарасты ұстанады [*Ысқақов А., 1991, б. 215*].

Ә.Төлеуов еңбегінен: «тәуелдік жалғауының көне -сы қосымшасы қосылу арқылы жасалған түрі – қайсы. Бұл қосымша дәл осы орында тәуелдік жалғауының мағынасында жұмсалмайтындықтан, оның үстіне тәуелдік жалғауының көрсеткіштері жалғана береді. Мұндағы қосымшалар тәуелдіктің көрсеткіштері қоса қабаттасу жолымен тұлғаланған (қайсысы)» деген талдауды көре аламыз [*Төлеуов Ә., 1982, б. 127*].

Біз екінші көзқарасты қолдай келе, *қай* – түбір, алғашқы *-сы* – көнерген тәуелдік жалғауы, ол тілдің дамуы барысында көнеленіп, сөз түбіріне кірігіп кеткен деп тұжырымдаймыз. Мысалы:

Ауыл адамдары, үй адамдары қайсы екені белгісіз. Алдыңнан олай бір, былай бір өтіп, беті қайсы, арты қайсы екенін де болжатпай кетеді (Ғ.Мұстафин). *Қайсы үйге барса да, Қараш орағытып, мәжіліс сұқбаттың алдын бермейді* (Т.Әлімқұлов). *Ұзақтың шын айтып тұрғаны қайсы, ажуалап, кекетіп тұрғаны қайсы – ажырату қиын еді* (Қ.Жұмаділов). *Олардың жеуге келетіні қайсы, келмейтіні қайсы, ажырата алмаймын да, аузыма салып талмап көріп, тамақтан өткенін жұта берем* (Т.Ахтанов).

Келтірілген сөйлемдердегі *қайсы* сөзінің құрамындағы түбір мен жалғаудың аражігін ажырату қиын емес (*қайсы*), тек бұл тұста тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіші бастапқы есімдіктен (*қай*) өзге мәнге ие туынды есімдік жасаған. Мәселен, *қай* сөзі мен *қайсы* сөзін салыстырсақ, алғашқысы (*қай*) сұрау мәнді білдіретіндігін, ал екіншісі (*қайсы*) сол мәнге қоса нақтылық, айқындылық мәнін де иемденгендігін де көре аламыз. Бұл мән түбірге тәуелдік жалғауы арқылы беріліп тұр. *Қайсы* есімдігі тілімізде осы түбір күйінде қолданылады. Демек, тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіші көнеленіп, сөз түбіріне толық кірігіп кеткен деуге негіз бар. Көнеру әрекетінің негізінде тәуелдік жалғауы өз қызметі мен мағынасынан айырылған. Сондықтан да осы тәсіл арқылы пайда болған туынды көнерген түбірге тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіші екінші қайтара жалғанады. Келе-келе бұл да көнелену әрекетіне ұшырап, туынды түбірге сіңісіп кетеді. Соған сәйкес, тілде бұл сөз осы күйінде қолданыс тапқан. Яғни, біз *қайсысы* есімдігін түбір-жалғауға ажыратпаймыз, бұл – қабаттаса жалғанған тәуелдік жалғаулары түбірмен бірігіп келіп, бір мағынаны білдіреді деген сөз.

Тіліміздің *қай-қайсысы* түріндегі қос сөзді де кездестіре аламыз. Қос сөздің екінші сыңары тәуелдік жалғауының қабаттасып кірігуінен пайда болған. Жасалу жолына жоғарыда тоқталып кеткендіктен, ол жөнінде сөз етпейміз. Тілде жиі қолданылады. Мысалы: *Арбаға, тұлыққа алғаш жегілгенде аттың қай-қайсысы да үсті-бастарын күтуге ұқыпты емес* (Б.Соқпақбаев). *Қай-қайсысы болса да ұпайын түгендеп, ертеңгі күннің еншісінен алдына түсер олжаны осы бастан-ақ есептеп, ұзақ сайысқа әзірлік сайлауда. Осы отырғандардың қай-қайсысы болса да жалғыз ешкілі Ботабайдан ауқатты (*С.Сматаев). *Не қыласың, осылардың қай-қайсысы да мал сүмесін емген елге таптырмайтын-ақ жерлер!* (Қ.Жұмаділов).

Сонымен, біздіңше, *қайсысы* – түбірге тәуелдік жалғауының қабаттаса кірігуінен пайда болған. Екеуі де көнерген тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіштері. Алғашқы тәуелдік жалғауы өте ертеде көнеленіп, сөз түбіріне сіңісіп кеткен. Сондықтан да оны тіл білімінде жұрнақпен шатастырушылар жиі кездеседі. Ал екінші тәуелдік жалғауы бертін келе туынды түбірге жалғанып, күнделікті қолданылу барысында ол да көнеленіп, кірігу әрекетіне ұшыраған.

Көбісі– зат есім, жасалу жолы – *көп*(түбір сын есім)+*і*(тәуелдік жалғауы)+*сі*(тәуелдік жалғауы).

Ю.Джуманазаров өз еңбегінде «көпъсъ(-көп+ъ+съ)» сөзінің құрамындағы тәуелдік жалғауларының өз мағыналарынан алшақтап, бүгінде тек солардың қалдығы ретінде ғана сақталғандығын айтады [*Джуманазаров Ю., 1961*]. Басқа ғалымдар (А.М.Щербак, К.М.Мусаев, М.Томанов т.б.) жұмыстарында да осы пікір қолдау тапқан.

Біздіңше, бұл сөз тәуелдік жалғауының түбірге қабаттаса кірігуі әрекетінен пайда болған. *«Көп»* түбір сын есімге *«-і»* тәуелдік жалғауы жалғанып, қолданылу барысында кірігу әрекетіне ұшыраған. Соның негізінде сын есімнен басқа мәнге ие жаңа туынды түбір жасалған. Алғашқы тәуелдік жалғауы түбірге толық түрде кіріккендіктен, оған екінші қайтара тәуелдік жалғауы жалғанған *(көп-+і+сі)*. Бірақ бұл да келе-келе көнеленіп, түбірге кірігіп кеткен.

Туынды көнерген түбір *(көбі)* мен одан пайда болып отырған туынды сөздің *(көбісі)* арасында мағыналық айырмашылықтар бар. Салыстырайық. Мысалы: *Көп сөзді Аманқұлға жұрттың көбі сенбей уақыпаны Қажымұқанның өз аузынан естуді күтті. Көбі бас шұлғысты, сөзін қостап, риза шырай көрсетті* (Х.Есенжанов). *Бүркітбай кеткеннен кейін Асқар мен Итбайдың кеңесінің көбі соғыс туралы болды* (С.Мұқанов). *Көбі мынау тегін дүниені талап алып, қолға өздері келіп түсіп тұрған көп тұтқынды ауыл-ауылдарына таратып әкетпек* (Ә.Кекілбаев). *«Жаманның айтқаны келмейді, сандырағы келеді» дегендей Бақтыбайдың айтқандарының көбі шындыққа сая бастаған. Ыдыс-аяқтың*

көбі ағаштан ойылған, көне аққұман мен бірекі кәрлен кесе сыммен шандылған (С.Жүнісов).

Келтірілген сөйлемдердегі *көбі* сөзі адамдардың не бір заттың көпшілігі, басым тобы деген мағынаны білдіріп тұр. Бастапқы сындық мағына жойылып, жалғанған тәуелдік жалғауының сөз құрамында көнеленуінен жаңа, заттық мәнге ие туынды көнерген түбір пайда болған. Енді мына сөйлемдерге назар аударайық: *Көбісі шаршағанын мойындағылары келмей, «алдымыз түн адасып кетерміз-ді» сылтау қылды* (Т.Ахтанов). *Бірге оқитын балалардың көбісі ересек* (С.Сарғасқаев). *Солдаттардың көбісі жараланғаны бар, жараланбағаны бар құлап-құлап дөңнің басында қалды* (С.Мыңжасарова). *Талапкердің көбісі осылай бастайтынын білетін Елеусіздің бірауық іші жылығандай да болады* (Т.Әлімқұлов). *Көбісі құс мылтық еді, қырғауыл ататын бытыра оқ солдаттардың кейбіріне тұзбен атқандай әсер етеді* (Ш.Мұртазаев). Бұл сөйлемдердегі *көбісі* сөзі алдыңғы *көбі* – туынды түбірге тәуелдік жалғауының үстемелене жалғанып, кірігуінен пайда болған. Екеуінің білдіретін мағыналары жақын. *Көбі* де, *көбісі* де – зат есімдер тобына енеді, көпшілігі басым тобы деген мәнді білдіреді. Ал айырмашылығы – *көбісі* сөзінде бұл мәннің күшейтіліп, нақтыланып көрсетілуінде. Мәселен, *көбі* – топтың көпшілігі дегенді жай ғана ұғыммен берсе, *көбісі* – сол топтың көпшілігі деген мәнді одан әрі нақтылап, күшейте түседі. Сондықтан да екеуінің мағынасын бірдей деп айта алмаймыз. Алғашқысы *(көбі)* көпшілік деген мәнді ғана білдірсе, соңғысы *(көбісі)* сол мағынаны айқындап, күшейте түседі. Бұл мән *көбісі* сөзіне тәуелдік жалғауының үстемелене жалғануы арқылы беріліп отыр. Соған сәйкес, тілімізде жиі қолданылатын *көбісі* сөзі тәуелдік жалғауының қабаттаса кірігу әрекетінен пайда болған деп тұжырымдаймыз.

Бәрісі– жалпылау есімдігі, тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіштерінің түбірге қабаттаса кірігуінен пайда болған *(бәр+і+сі)*.

Ғалымдар пікіріне қысқаша тоқталып өтейік. Б.Юсуфов бұл есімдікке төмендегіше сипаттама береді: «бәрі есімдігі бар модаль сөзіне тәуелдік жалғауының -і көрсеткішінің қосылуы арқылы пайда болған. Бұл жерде тәуелдік формасының мағынасы мүлдем сезілмейді... . Кейде бәрі есімдігі екінші рет тәуелдік жалғауын қабылдайды. Бұған орта дәуір ескерткіштерінің тілі дәлел болады» [*Юсуфов Б., 1991, б. 101*].

Қазақ тіліндегі бұл есімдікке Ә.Ибатов өз еңбегінде мынадай талдау береді: «*бәрі* деген жалпылау есімдігі *бар* есімдігіне III жақ тәуелдік жалғауын (-і) үстемелеу арқылы пайда болған. Қазақ тіліндегі сөздердің өзгеріске түсудегі өзіндік заңдылығына байланысты, бұл сөз (бәрі) тәуелдік жалғауын қабылдағанда, түбір сөз (бар) жуан буынды болғандықтан, тәуелдік жалғауын да (-ы) жуан түрінде, айталық, *бары, барың* сияқты түрде қабылдау керек еді. Бірақ олай емес, *бәрі* боп келеді. Мүмкін, бұл басында осылай болған болу керек, ал, кейіннен *бар* сөзінің есімдіктер қатарына ауысуы негізінде мағыналық жіктің алшақтау әсерінен айтылу нормасы да өзгеше болып қалыптасуы ықтимал. Ал, түбірдегі *а* дыбысының *ә* болып кетуі осы соңғы *і* дыбысының ықпалына байланысты. Бәрі сөзінің ертеде бары түрінде айтылу ізі кейбір ескерткіштерде кездесіп қалады» [*Ибатов А., 1966, б. 53*].

М.Томанов: «бәрі (бәр+і), бәрісі (бәр+і+сі) сөздерінің құрамындағы тәуелдік жалғауларының мағыналары көмескіленген», - дейді [*Томанов М.Т., 1975, б. 47*]. Ғалым А.Ысқақов та осы пікірді қолдай келе, бәрі (бәр+і), бәрісі (бәр+і+сі) есімдіктері тәуелдік жалғауының өз мағынасынан алшақтап, көнеленуінен пайда болған деп түсіндіреді [*Ысқақов А., 1991, б. 54*].

Ғалымдар пікірлерінен байқағанымыз, ешқандай қарама-қайшылық жоқ, бәрі бір арнаға келіп тоғысады. Ол – *«бәрісі»* есімдігі тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіштерінің мағыналары көмескіленіп, әуелгі түбірге қабаттаса кірігуінен пайда болған деген тұжырым. Біз де осы көзқарасты қолдаймыз. Бұл есімдіктің жасалу жолы мынадай: *бәр+і*(тәуелдік жалғауы)+*сі*(тәуелдік жалғауы). Бір қарағанда, мағыналарынан көп өзгеріс байқалмайды әрі түбір мен жалғаудың жігі де айқын, бірақ анықтап қарасақ, бұл сөзде тәуелдік жалғауларының сөзжасамдық қызметті атқарып тұрғандығын көреміз. Мәселен, *бар(-бәр)* – түбір сөз, оған *-і* тәуелдік көрсеткішінің кірігуі арқылы *бәрі* жалпылау есімдігі жасалған, ал екіншісі *-сі* тәуелдік жалғауының үстемелене жалғануынан мағына одан әрі нақтылана түседі. Бәрі бірігіп келіп, бір лексикалық мағынаны білдіреді. Бәрі<бәрісі – есімдіктерінің мағыналарында өзгешелік бар. Мысалы:

Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды (М.Әуезов). *Бәрі де жер астынан жік шыққандай, ежірейе қарайды* (Ә.Кекілбаев). *Ұрыста кім өледі, кім тірі қалады – бәрі белгісіз жайт. Бәрі-бәрі Меруерт арман еткендей боп шықты* (І.Есенберлин). *Осының бәр-бәрісі сол өмірге етене жақын даудың шаралары деп түсінем. Жорықтар, жарыстар, кездесулер ... бәрі-бәрісін ұйымдастыру үстінде олар ең басты міндеті – оқу екенін естен шығармайды* (С.Сарғасқаев). *Үрей, үміт, қуаныш, мұң ... бәрі-бәрісі анау ұялы жанарында* (М.Сүндетов).

Сонымен, *көбісі, қайсысы, бәрісі* сөздері тәуелдік жалғауының қабаттаса кірігу әрекеті арқылы пайда болған сөздер деп толығынан айта аламыз. Бұл сөзімізге жоғарыда келтірілген деректер дәлел болады. *Көбісі, қайсысы* сөздерін әдеби тілдік нормаға жеткен, тілде кеңінен қолданылатын, кірігу әрекеті арқылы пайда болған туынды көнерген түбірлер деп айта аламыз. Бұған екеуінің де сөздіктерде реестр сөз ретінде

берілуі, көркем шығармаларда да осы күйінде өзгеріссіз қолданылуы да нақты дерек болып табылады. Ал *бәрісі* сөзі әлі де белгілі бір жергілікті аумаққа байланысты қолданылатын, бірақ бірте-бірте көркем шығармалар тілінен орын алып келе жатқан, осы тәсіл арқылы пайда болған сөз. Ал *бірісі, біреуісі, мүлкісі* тәрізді т.б. сөздердегі тәуелдік жалғауының қабаттасып келу ерекшелігі әзірге тек диалектілік деңгейде ғана қаралатындықтан, олар туралы сөз қозғамадық. Бұлар әдеби нормаға жетпеген, тек жергілікті тілге ғана тән өзгешеліктер болып есептеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мелиоранский Т. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Часть I. Фонетика и этимология. - Санкт-Петербург, 1894. - 72 с.
2. Асланов В.И. Некоторые случаи перехода грамматических форм в лексикализованные образования //Известия АН Азербайджанской ССР. Серия общественных наук. - Баку, 1963, № 2. - С. 26-30.
3. Гаджиев И.З. Категория принадлежности в современном азербайджанском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Баку, 1975. - 35 с.
4. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). - Ленинград: Наука, 1977. - 191 с.
5. Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1963. - 28 с.
6. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы: Санат, 1997. - 608 с.
7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. - Москва, 1952. - 544 с.
8. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан. - Алматы: Ғылым, 1966. - 71 с.
9. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. - Москва: Изд. Вост. литер., 1961. - 470 с.
10. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 384 с.
11. Төлеуов Ә. Сөз таптары. - Алматы: Ғылым, 1982. - 127 с.
12. Джуманазаров Ю. Морфологические особенности хазараспского говора узбекского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1961. - 25 с.
13. Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XIV-XV вв). - Ташкент: Фан, 1991. - 147 с.
14. Томанов М.Т. Основные вопросы исторической морфологии казахского языка. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. - Алма-Ата, 1975. - 126 с.

УДК 81:372.881

РЫСБАЙ АРАЙЛЫМ ӘДІЛҚЫЗЫ
2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ғылыми жетекші: ТАУСОҒАРОВА АЯУЖАН ҚАЙРАТҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ФОНЕТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ - КОММУНИКАТИВТІК СӘТСІЗДІКТІҢ ФАКТОРЫ

Түйін. Мақала екінші немесе шетел тілін үйренушілердің фонетикалық деңгей бойынша тілдік қателерінің факторларын, ана тілінің оң және теріс ықпалдарын талдауға бағытталған. Бұл орайда, біріншіден, интерференцияның оң нәтижесі ретіндегі трансфер ұғымы оның тұжырымдамасы мен тарихи негіздеріне байланысты ұсынылған. Екіншіден, қателерді талдау ұғымы оның модельдерімен бірге қарастырылады. Соңында ана тілі мен екінші тіл арасындағы фонетикалық интерференция ұғымдары жан-жақты қарастырылып, талқыланады. Сондай-ақ, интерференция процесін жеделдету немесе азайту үшін басты рөл атқаратын факторлар анықталған.

Түйінді сөздер: шет тілі, коммуникативтік сәтсіздік, фонетикалық интерференция, трансфер.

Резюме. Эта статья посвящена анализу языковых ошибок учащихся на основе их фонетических форм. Во-первых, концепция трансфера предлагается в связи с его концепцией и исторической основой. Во-вторых, концепция анализа ошибок рассматривается в сочетании с ее моделями. Наконец, подробно рассматриваются и обсуждаются концепции фонетической интерференции родного языка со вторым языком. Также были определены факторы, которые играют ключевую роль в ускорении или уменьшении процесса интерференции.

Ключевые слова: иностранный язык, коммуникативная неудача, фонетическая интерференция, перевод.

Summary. This article is devoted to the analysis of language mistakes of students based on their phonetic forms. First, the transfer concept is proposed in relation to its concept and historical basis. Second, the concept of error analysis is considered in conjunction with its models. Finally, the concepts of phonetic interference of a mother tongue with a second language are examined and discussed in detail. It also identified factors that play a key role in speeding up or reducing the process of interference.

Key words: foreign language, communication failure, phonetic interference, translation.

КІРІСПЕ

Ағылшын тілі - халықаралық тіл, бұл әлемдегі адамдар үшін ағылшын тілі маңызды екенін біліреді. Д. Кристал ағылшын тілі қазіргі уақытта 100-ден астам елде шет тілі ретінде кеңінен оқытылатын тіл болып табылады, және осы елдердің көпшілігінде мектепте кездесетін негізгі шет тілі болып табылатынын атап өткен [Crystal D., 2003, p. 231]. Кейбір елдер ағылшын тілін екінші тіл ретінде қолданады. Екінші тілді үйрену дегеніміз - адамдар басқа тілді үйренуге тырысатын жағдай.

Әдетте, екінші тілді үйрену бірінші тілге қарағанда өзгеше болады, яғни екінші тілді қолдану барысында бірінші тілдің әсер етуі мүмкін, бұл тілдік араласу деп аталады. У. Вайнрайх тілдік араласудың өзі адамның (екі тілді) екі тілде де тілдік қатынас жасау нәтижесінде өзінің бірінші тілінен екінші тіліне қатысты ережені қолданатын жағдай ретінде анықталады деп тұжырымдайды [Weinreich U., 1979, en.wikipedia.org/wiki].

Лингвистикада «интерференция» термині әр түрлі салаларда, атап айтқанда, грамматика, лексика және фонетикада қолданылады. Сөйлеу тілінде фонетикалық интерференцияның алатын орны ерекше, себебі ол көбіне ацценттің түзілуіне себепші болады. Акцент интонацияда байқалады және оның осы деңгейдегі салдары өте ауыр болуы мүмкін деген пікір бар, өйткені бұрыс интонация «айтылым коннотациясының өзгеруіне», байланыстың бұзылуына, коммуникативті сәтсіздікке әкелуі мүмкін.

У. Вайнрайх тілдік интерференцияның үш түрі бар, олар фонетикалық, грамматикалық және лексикалық деп айтады [Weinreich U., 1979, en.wikipedia.org/wiki]. Б. Лекова фонетикалық интерференция деп тұлғаның ана тілі немесе бірінші шетел тілі мен екінші тілдегі дыбыстар жүйесінің өзара ерекшеленуі соңғы тілдегі дыбыстардың дұрыс айтылмауына әсер ету жағдайы ретінде анықтайды [Lekova B., 2010, p. 320-324]. Лексикалық интерференцияның типтік мысалдары: сөздерді дұрыс қолданбау, сөз мағынасының тарылуы немесе кеңеюі, шетелдік жұрнақтарды қолдану арқылы жоқ лексикалық элементтердің

жасалуы. Грамматикалық интерференция шетел тіліндегі құрылым мен құрылымдық элементтердің өзгеруіне қатысты болады.

Алайда, бұл мақала фонетикалық интерференция терминіне негізделген. Фонетикалық интерференция дегеніміз - бұл өзара әрекеттесетін жүйелер туралы мәліметтер базасы негізінде қалыптасқан айтылым дағдыларының араласуы арқылы көрінетін фонетикалық жүйелер және екі, кейде одан да көп тілдердің айтылу нормаларын сөйлеушінің санасында өзара әрекеттесу нәтижесінде екінші деңгейдегі тілдік жүйенің және оның нормаларының бұзылуы (бұрмалануы) [Петрунь П.С., 2009, б. 155].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Фонетикалық интерференция сөйлеген кезде де, сөйлеуді қабылдауда да көрінеді. Өз кезегінде, бұл екінші тілде сөйлеу барысында есту-айтылым дағдыларының иерархиясы мен өзара әрекеттесуінің бұзылуында көрініп, перцептивті және артикуляциялық негіздерге әсер ететіндігін білдіреді. Есту дағдылары берілген тілдің жүйесіне және нормасына сәйкес қалыптасады.

Ағылшын тілінде сөйлейтін көптеген шетелдіктер ағылшынша дыбыстарды, тіпті екпінді жақсы біледі, бірақ біз соншалықты оғаш естілетін интонациясынан олардың ағылшын еместігін бірден анықтаймыз, және көбінесе олардың айтқан сөздерінің мағынасын түсінбейміз. Ағылшын интонациясын зерттеген У. Кук ана тілі ағылшын тілділер шетелдіктің грамматикалық қателіктеріне мойынсұнуға дайын деп мәлімдейді, бірақ интонациядағы қатені естігенде, олар оны лингвистикалық емес, сөйлеушінің сөйлеу мәнеріне деген дұрыс емес қатынасының көрінісі ретінде қабылдайды. Яғни, интонациядағы қателіктер әлдеқайда «ауыр» болып қабылданады және қарым-қатынасқа кедергі келтіріп, оның сәтсіздіктеріне әкелуі мүмкін [Lekova B., 2010, p. 320-324].

Жоғарыда айтылғандар акценттің жағымсыз рөлі туралы, сәйкесінше, интерференция туралы айтады. Алайда, біз интерференция нәтижесінде оң нәтиже - позитивті трансфер немесе транспозицияның да болу мүмкіндігін атап өтеміз.

Фонетикалық интерференцияны лингвистикалық сипаттау, әдетте, екі тілде сөйлейтіндердің сөздеріндегі құбылыстарын болжаудан басталады. Осы мағынада байланыстағы дыбыстық жүйелердің салыстырмалы талдауы қайталама дыбыстық жүйенің ықтимал бұзушылықтарын дәлдікпен болжауға мүмкіндік береді.

У. Вайнрайхтің пікірінше, салыстырмалы талдау екі тілділіктің мінез-құлқын сипаттайтын ең жақсы деңгейі болып табылады [Weinreich U., 1979, en.wikipedia.org/wiki]. Соған қарамастан, оның маңыздылығы жойылған жоқ, өйткені екі тілде сөйлеудегі фонетикалық бұзылулардың нақты көрінісі болжамнан айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін. Салыстырмалы деректер белгілі бір бұрмалаушылықтың себебін анықтауға және түсіндіруге көмектеседі.

Зерттеушілер интонациядағы акценттің және фонетикалық қателіктердің туындау себептері тек интереференция ғана болып табылмайтыны туралы айтқан және оның негізгі үш дереккөзін анықтайды:

- ана тілінің араласуынан туындаған «жалған тіларалық сәйкестендіру»;

- «бір тілдің ішіндегі сәйкестендіру»: білім алушылар бұрыннан бар білімге сүйене отырып, қате тұжырымдар мен жалпылама тұжырымдар жасайды, ұқсастығы бойынша қате формалар шығарады. Бұл жерде ана тілінің әсері жоқ. Бұл қателіктер «дамудың қателіктері» деп аталады;

- «жеткіліксіз құрылымдалған оқыту процесі» [Петрунь П.С., 2009, б. 155].

Жоғарыда айтылғандай, интерференция тілдің барлық деңгейлерін қамтуы мүмкін, бірақ бұл фонетикада ерекше байқалады.

Фонетикалық интерференция теория жүзінде де, практика тұрғысынан да жақсы зерттелген және сөздік қатынастың сәттілік дәрежесіне әсер етуіне байланысты үлкен қызығушылық тудырып келеді. Фонетикалық интерференция тілдің дыбыстық жүйесінің барлық деңгейлеріне әсер етеді: дыбыстық, просодикалық, интонациялық.

Интонациялық интерференция - «интонациялық жүйелердің табиғи немесе жасанды лингвистикалық контакт жағдайындағы интонациялық бірліктер мен интонациялық білдіру құралдарының модификациясында, соның ішінде әуендік, акцентуациялық, ритмикалық, уақыттық және дыбыстық айтылымдағы кейбір басқа өзгерістерде көрінетін екі тілде сөйлеудегі интонациялық жүйелердің өзара әрекеті болып табылады.

Интонациялық акцент қарым-қатынастың сәттілігіне әсер етеді, бұл сөйлеушінің сөйлеудің эмоционалды бағытын түсіндіруіне байланысты. Кейде, тіпті сөздері түсініксіз болса да, дыбыстың жалпы реңкі ұсталып, сөйлеушінің эмоционалдық жағдайын, сөйлеушіге, кейде тыңдаушыға қатынасын анықтауға көмектеседі. «Шет тілде сөйлеу кезінде дұрыс емес интонация сөйлеуді табиғи қалпынан айырады және айтылғанның мағынасын толығымен бұрмалауы мүмкін». Интонациямен сөйлеудің вербалды емес, ең маңызды компоненті екендігі даусыз.

Интонациялық акценттен арылу өте қиын. Зерттеушілер бірінші тіл, яғни ана тілі шет тіліндегі сөйлеуді жүзеге асыруға, айтылымға ғана емес, сондай-ақ оның қабылдауына да әсер ететінін дәлелдеген [Brière E., 1966, p. 768-796]. Л.Р. Зиндер шет тілінде сөйлеудің бұрмаланған дыбыстық қабылдауын «оның есту қабілетінің дұрыс еместігімен» түсіндіреді. Сондай-ақ көптеген лингвистер оның пікірімен бөлісіп, басқа тілдің дыбыстары өтетін ана тілінің «фонологиялық елегі» туралы идеяны дамытады [Петрунь П.С., 2009, б. 155].

Сонымен, ана тілі тек айтылымға ғана емес, басқа тілде сөйлеуді қабылдауға да әсер етеді. Бұл екі процестің де маңызды екендігі даусыз. Сондықтан шет тілін оқығанда дұрыс және еркін сөйлеуді ғана емес, ондағы сөйлеуді тез қабылдауға да үйрену керек.

Кез-келген шет тілін үйренуші мақсатты тілдің фонологиялық категорияларын үйренуде қиындықтарға тап болады. Бұл қиындықтардың көптеген себептері болды. Фонетиалық кедергілер туралы алғашқы әдебиеттер осындай себептерді анықтауға бағытталған. Е. Брайер оларға келесі жағдайларды жатқызды [Brière E., 1966, p. 768-796]:

1) ана тілі мен мақсатты тіл жүйелерінің бәсекелес фонематикалық категориялары;

2) осы фонематикалық категориялардың аллофониялық құрамы;

3) осы санаттарды олардың тиісті жүйелерінде бөлу.

Осылайша, егер мақсат тілдің фонетикалық категориясының ұқсастығы жоғары болса, онда мақсат тілдің фонетикалық категорияларын зерттеу міндеті шетел тілін үйренушіге оңай болып көрінетіні байқалады.

Ана тілінде сөйлеушілер сөйлеу барысында пайда болатын шетелдік акценттерді анықтай алады. Сондықтан, екінші тілді үйренушілердің айтылуындағы қателіктер бейтаныс дыбыстарды шығарудың кездейсоқ әрекеттерін ғана емес, сонымен қатар дыбыстық тізімдемені, дыбыстарды біріктіру ережелерін және ана тілдерінің акцент пен интонациялық заңдылықтарын бейнелейді. Бірінші тілдік араласу екінші тілдегі сөйлеу дыбыстарын үйренуге әсер ететін екі амалдың басшылыққа алынуы барысында орын алады. Біріншісінде білім алушылар тек айрықша ерекшеліктерді ғана таңдап, артықтарын ескермеуге бейім. Екіншісінде, олар тілдік дыбыстарды өздерінің алғашқы тілдік дыбыстық жүйесінің ерекшеліктері тұрғысынан түсіндіруге бейім.

Бірінші тілді білу басқа тілді үйренуге меңгеруге, әсіресе фонетика саласын игеруге әсер етеді. Бұл болжамды қолдайтын көптеген мысалдар бар. Бұл шетел тілін үйренушілер сол фонетикалық жүйені шетел тілінен табады деп күтуіне байланысты. Осылайша, олар шетел тіліндегі дыбыстарды анықтау немесе айту кезінде алғашқы тілді қабылдау әдістерін қолдану арқылы бастайды. Бұл – бір аймақтан екінші аймаққа қоныс аударушылар үшін нақты проблема. Сөздің соңы мен басталуы арасындағы дискурсты ажырата білу үшін оларға уақыттың көп болуы қажет. Бұл болжамды Клейн жақтады. Ол өзінің ана тілін білуі шетел тіліне жағымды және жағымсыз әсер ететіндігін анықтады. Испан тілін үйренуге тырысқан француз жігіті оң әсердің мысалы болды. Ол француз тіліндегі "*tempe*"/*tãp*/ "*time*" *сөзінің испан тіліндегі* "*tiempo*" /*tempu*/ "*time*" сөзіне өте ұқсас екенін анықтаған болар еді. Оған испан сөзінің соңғы кластерінің соңғы сегментіне /u/ қосымшасымен кем дегенде екі дыбыстық кластерді анықтау оңайға түседі.

Әдетте, шет тілінде сөйлеу, оны меңгерудің жеткілікті жоғары деңгейінде болса да, берілген тілдің жүйесі мен нормаларының талаптарына сәйкес фонетикалық тұрғыдан қатаң сәйкес келмейді, бұл әртүрлі дәрежеде қарым-қатынас процесін қиындатады, оны тиімсіз етеді. Фонетикалық жағынан дұрыс сөйлемеу оның мазмұнын қабылдауда тыңдаушыдан белгілі бір күш жұмсауды қажет етеді. Ерекше қателіктердің көптігі артикуляциялық қиындықтарға байланысты коммуникацияда ыңғайсыздықты сезініп, тек тыңдаушының ғана емес, сөйлеушінің өзінің де қарым-қатынасқа қызығушылығын туғызбайды [Klein W., 1997, p. 421].

Кейде шетел тілін үйренушілерге жаңа лексиканы үйрену қиынға соғады, өйткені олардың айтылуында фонетикалық жүйеде кездеспейтін фонема бар. Бұл сөйлеушінің жаңа сөздерді қабылдау мен сөйлеуіне әсер етеді. Бұл құбылыстың иллюстрациясы ретінде мысалы, Еуропа елінде ағылшын тілін үйренуді бастағанда ұсынылады. Бұл адам «үшінші» немесе «бұлар» сияқты сөздерді түсінудің қиын екенін түсінбеуі мүмкін, бірақ мәселе ол осы сөздерді ағылшын тілінде сөйлейтін адамға шығаруға тырысқанда туындайды. Ол *«үшінші»* "*third*" */θɜ:d/ as /tɜ:d/ және* "*these*" */ði:z/ as /di:z/* деп айтады. Бұл оның фонетикалық жүйесінде «th» жоқтығымен байланысты. Мұның тағы бір мысалы - кейбір араб елдеріне барғысы келетін ағылшын азаматы. Ол өзінің фонологиялық жүйесінде бұл фонемалардың болмауына байланысты *«ض /» đ / және «ط /» ŧ /* сияқты фонемаларды айту мүмкін емес деп санайды [Klein W., 1997, p. 421].

Бірінші тілдің дұрыс жазу ережесінің шет тілінің емлесіне әсері туралы көптеген әдебиеттерде қарастырылған. Соның мысалы ретінде, Ф. Родригес-Браун зерттеуін келтіруге болады. Ол шет тілі ретінде 84 орта мектеп оқушыларына испан тілін үйретіп, зерттеу жүргізді [Rodriguez-Brown F., 1997]. Оның зерттеуінің мақсаты шет тілінің орфографиялық дағдысын қалыптастыру гипотезасын тексеру болды. Нәтижесінде, зерттеуге қатысқан оқушылардың шет тілінде ақпаратты оқу кезінде бірінші тілдің орфографиялық стратегиялары мақсатты тілде көрініс тапқан.

Л. Ферроли студенттердің ана тіліндегі сауаттылыққа және шетел тіліндегі ауызекі сөйлеу дағдыларының студенттердің шет тілін оқу мен жазудағы осындай мүмкіндіктерді пайдалану қабілетіне әсерін зерттеді. Оның студенттерінің сөздері магнитофонға жазылып алынды, содан кейін осы пәндердің шет тілінің қате жазылуына ерекше назар аударылды. Бұл фокус бірінші орфографиялық білімнің жағымды және жағымсыз түрін көрсетуге бағытталған. Оның зерттеуі тұлғаның ана тіліндегі сауаттылыққа үйрену дағ-

дыларының да, шетел тіліндегі ауызекі сөйлеу дағдыларының да шетел тіліндегі сауаттылыққа үйренуінде бірдей рөл атқаратындығын анықтады. Бірінші тіл емлесінің фонетикалық санасезімі тек қана позитивті түрде ауысқандығы анықталды. Алайда студенттердің ана тілі туралы теориялық түсінігі жағымды және жағымсыз трансферт болып саналады. [Ferroli L., 2001, p. 96]

Л. Ферроли мен Т. Шанахан испан мен ағылшын тілдерінің арасындағы дауыстық айырмашылықтың шетелдік студенттердің қате және дұрыс жазуға әсерін зерттеді. Олардың нәтижелері студенттердің осындай стратегияларды аударма тілінің, яғни мақсат тілдің орфографиялық ережелерінде қолдануда өздерінің алғашқы тілдік емле жүйесіне сүйенетіндігін көрсетті [Ferroli L., 2001, p. 96].

Ж. Зутелл мен Ж. Аллен бірінші тіл дыбыстарының айтылу ерекшеліктерінің шет тілінің емле тактикасына әсерін зерттеді. [Azzouz A., 2010, p. 2652-2652]. Олардың зерттеу нысанына екі тілді балалар алынды, олар үш қысқа мерзімді бағдарламаны испан тілінде оқыды. Бұл зерттеуге екінші, үшінші және төртінші сынып оқушылары қатысты. Олардың нәтижелері көрсеткендей, үлгерімі нашар оқушылар испан тілінде сөйлеу кезінде көптеген қателіктер жіберген. Тіл деңгейіне қарамастан, емлені жақсы білетін оқушылар ағылшын мен испан тілдерін ажырата алатындығы анықталды, сондықтан олар жіберген ағылшын емле қателіктері испан тілінің айтарлықтай әсерін көрсете алмады.

Ана тіліне тән емес сөйлеу сегменттерін қабылдаудағы қиындықтар тыңдаушының ана тілінің фонологиялық жүйесі олардың ана тілінен тыс сөйлеуді қабылдауына кедергі келтіретіндігімен байланысты деп жиі жорамалдайды. Бұл гипотеза бойынша жапондар мен кәрістердің */r/ - /l/* қабылдауындағы айырмашылық олардың фонетикалық жүйелеріндегі айырмашылыққа байланысты болды. Көптеген зерттеушілер жапон және кәріс сөйлеушілерінің американдық ағылшын тіліндегі /r/ және /l/ дәрежесін өлшеу мақсатында зерттеулер жүргізді [Azzouz A., 2010, p. 2652-2652]. Олар */r/ - /l/* қабылдауды ана тілі емес тілділердің бес буындық позицияларында зерттеді. Осы зерттеулердің нәтижелері S.E. Lively, D.V Pisoni, R. Akahane-Yamada, Y. Tohkura және R. Yamada [Komaki R., Yamada R., Katagiri S., 2002, p. 123] сияқты түсініктерді зерттеген алдыңғы зерттеулермен сәйкес келді. Олар сөздің ішіндегі буынның орналасуы контрасттық қиындық дәрежесін анықтайтындығын көрсетті.

Р. Комаки, Р. Ямада және С. Катагиридің [Komaki R., Yamada R., Katagiri S., 2002, p. 123] зерттеуінде олар өздерінің кәріс және жапон тілдеріндегі топтарындағы сөйленісті тудыру және сөйленісті қабылдау арасындағы байланыста айқын тенденция болғанын анықтады. Олар тыңдаушылар қабылдауы күрделі позицияларды құруда қиын деген қорытындыға келді. Мысалы, жапон тобының ана тілінде сөйлейтіндер алғашқы дауыссыз кластерде */r/s* және */l/s* сөйлеуді тудыруда және қабылдауда қиындықтарға тап болды, ал корейлік топта жоқ. Жапон және кәріс тілдеріндегі */r/ - /l/* туындыларының дауыссыздықтың орналасуына қатысты түсінігі әр түрлі болды. Сонымен қатар, кәрістерден айырмашылығы, жапон студенттері үшін дауыссыз позициялардың түсініктілігі басқаша болды. Сонымен, бір тілдік топқа /r/s және /l/s-ді белгілі бір позицияларда айту оңай болып көрінген нәрсе, басқа тілдік топқа сәйкес келмеді. Олардың нәтижелері бірінші тілден шетел тілінде сөйлеу үдерісінде теріс ауысу болғанын растады.

П.С. Петрунь зерттеу барысында айтылымдарды қалыптастыратын интонациялық контурды сұраулық сөзінің ағылшын және орыс тілдеріндегі коммуникативті мағынасымен салыстырды [Петрунь П.С., 2009, б. 155].

Ағылшын тілінде бұл контурлар *the Low Rise* (ресми және сыпайы сұраныстарда); *the Low Fall* (императивті және тұрақты өтініштерде, мотивтерде) және *the High Dive* (жалбарыну, жалыну түріндегі өтініштерде) болып табылады.

Орыс тіліндегі сұрау мәніндегі сөйленістерде сөз тіркесінің соңында тонның төмендеуі тән, яғни *the Low Fall* сияқты контур немесе оның осы түріне тән дауыстылардың созылуымен оның эмоционалды нұсқалары болып саналады. Бастапқы гипотеза бойынша орыс тілінде сөйлейтіндердің интонациялық кедергілерден туындайтын қателіктері, ең алдымен, өтініш-сұраудың соңында тонды төмендетуден тұруы керек еді. Оның ойынша [Петрунь П.С., 2009, б. 155], американдық тілді сөйлеушілер мұндай іске асыруды «әдепсіз» сұраныстар, уәждер, императивтер ретінде қабылдауы керек еді. Болжамда келтірілген мәліметтермен қоса күтілмеген нәтижелер де алынды.

Тәжірибе бірнеше кезеңде өткізілді. Бірінші кезеңге орыс тілін білетіндер қатысты. Алдын ала жазылған диалогтар ағылшын тілінде болды, олар кейіннен субъективті есту талдауының бөлігі ретінде талданды. Нәтижесінде интонациялық транскрипция Ж.Д. О'Коннор және Г.Ф. Арнольд жүйесі бойынша құрастырылды, бұл ең маңызды қателіктерді - әдеттегі стандарттан ауытқуды анықтауға мүмкіндік берді.

Алынған мәліметтердің арқасында қателіктердің екі түрі анықталды:

- кедергіден туындаған қателіктер;
- үйренген интонациялық ережелердің дұрыс орындалмауымен байланысты қателіктер;
- қателіктердің аралас түрі.

Эксперименттің екінші кезеңінде сұраныммның коммуникативті мағынасымен жазылған мәлімдемелерге аудиторлық талдау жүргізілді. Оның нәтижелері болжамды негізінен растады, сонымен қатар келесі қорытындыларға әкелді:

- орыс тілділердің интонациясы төмендеген сұраныстарының көп бөлігі аудиторлармен «әдепсіз», «категориялық», «нұсқаулық», «бұйрықты» деп бағаланды;

- егер дикторлар фразаның соңында интонациясы бар сұраныстарды іске асырған болса, бірақ сонымен бірге бірінші сөзді интонациялық тұрғыдан тым көп атап көрсеткен болса (Could/Can/May және т.б. модаль етістіктерінен басталған сұрауларда) - бұл орыс тіліндегі сұраулы сөйленістерге тән болса, онда мұндай сұраныстар сонымен қатар императив немесе бұйрық ретінде қабылданды;

- орыс тіліне тән дауысты дыбыстардың созылуымен жүзеге асырылған pleading түріндегі өтініштер, дегенмен, сөз тіркесінің соңындағы контурға қарамастан, pleading (қатесіз) ретінде қабылданды;

- нәтижелер көрсеткендей, интонациялық модельдерді іске асырудағы қателіктердің барлығы бірдей емес және үнемі көрініс бермейді, кейде коммуникативті сәтсіздіктерге әкеледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тәжірибе көрсеткендей, интонация ережелерін білгеннің өзінде, жүйенің интерференциясын бақылау оңай емес. Алайда интонация тілдің коммуникативті міндеттерді жүзеге асыруға әсер ететін маңызды аспектісі болғандықтан, онда қателіктер жіберу қауіпті. Шетел тілдерін оқытуда айтылымды үйретуге, атап айтқанда, ана тілі мен мақсат тілдің (меңгеру көзделетін шетел тілінің) интонациялық жүйелеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарға, сондай-ақ тілді меңгерудің кез-келген кезеңінде, ерекше коммуникативті жағдайға байланысты сөйлемнің интонациялық безендірілуін саналы түрде таңдауға ерекше назар аудару қажет.

Осылайша, әр түрлі зерттеушілердің фонетикалық аспектілердің бірінші тілден шетел тіліне араласу мәселелері туралы еңбектері қарастырылды. Осы зерттеушілердің кейбіреулері жіберілген қателіктердің көпшілігін ана тілінің интерференциясымен байланыстырды, ал басқалары оларды қателіктердің тіларалық және тіл аралық даму түрлеріне бөлді. Ағылшын тіліндегі интерференция бойынша барлық зерттеулер ана тілінің үйренілетін мақсат-тілге кері әсері бар екенін растады. Алайда олар өз пәндерінің арасындағы белгілі бір қателіктердің жылдамдығы мен жиілігі туралы келіспейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Петрунь П.С. Коммуникативные неудачи как результат интонационной интерференции (способы интонационного выражения просьбы носителями русского языка в американском варианте английского) // Вестник КАСУ, №2 – 2009. – С. 155.

2. Azzouz A. Interference of Syntactic, Lexical and Phonological Aspects // Journal of the Acoustical Society of America. 2010. - Vol.108. - P. 2652-2652.

3. Brière E. An investigation of phonological interference. Language Journal7 1966. - Vol. 42 (4). - P.768-796.

4. Crystal D. English as a Global Language: Second Edition. United Kingdom: Cambridge University Press. - 2003. – 231p.

5. Ferroli L. Developmental spelling and the transfer of literacy skill among primary grade bilinguals. – 2001. – 96p.

6. Klein W. Second language acquisition. New York: Cambridge University Press, 1997. – 421p.

7. Komaki R., Yamada R., Katagiri S. Effect of native language on the production of second-language speech segments. - Japan: Kyoto University, 2002. – 123p.

8. Lekova B. Language Interference and Methods of its Overcoming in Foreign Teaching. Trakia Journal of Sciences. - 2010. – Vol. 8 (3). – P.320-324.

9. Rodriguez-Brown F. Testing the transfer paradigm in second language learning: The case of spelling skills. ERIC Document Reproduction, 1997.

10. Weinreich U. Language in Contact. New York: Mouton Publisher. 1979. en.wikipedia.org/wiki/Teaching_English_as_a_foreign_language.

УДК 801.612

RAMAZANOVA AKMARAL RAMAZANKYZY
2nd year master student of specialty "Foreign philology"
al-Farabi Kazakh National University

THE ROLE OF PROSODY IN THE IMPLEMENTATION OF POLITICAL SPEECH (ON BASIS OF THE SPEECH OF DONALD TRUMP)

Түйін. Мақала американдық-ағылшын саяси дискурс материалындағы просодияны зерттеуге арналған. Авторлар Дональд Трамптың мәлімдемесінде айтылған интонациялық екпінді талдады. Просодиялық белгілерге психология, әлеуметтану, акустика, физиология сияқты басқа пендер аясында зерттеуге болады. Мақалада мәлімдемелерді шығару кезінде дыбыстық екпіннің оң және теріс әсері және сөйлеудегі кідірістістер қарастырылады. Бұл мәлімдемелер саяси қайраткерлер үшін сөйлеудің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Авторлар қорытындыда жасалған тұжырым таным мен қабылдауға просодия қалай әсер ететіні туралы идеяға негіздейді.

Түйінді сөздер: просодия, фонетика, саяси дискурс, сөйлеу, интонациялық екпін.

Резюме. Статья посвящена исследованию просодии на материале англо-американского политического дискурса. Авторы проанализировали тональные ударения, сформулированные в высказываниях Дональда Трампа. Просодические особенности используются в других дисциплинах как психология, социология, акустика и физиология. В статье представлены положительные и отрицательные эффекты постановки тонального ударения при произнесении высказываний, а также анализ паузы. Эти высказывания показывают нам, насколько речь является важной характеристикой политических деятелей. Вывод основан на представлении о том, как производимые высказывания влияют на познание и восприятие.

Ключевые слова: просодия, фонетика, политический дискурс, речь, тональное ударение.

Summary. The article is devoted to the study of prosody on the material of American English political discourse. The authors have analyzed pitch accents that are formulated in utterances of Donald Trump. Prosodic features are approached from other disciplines, the relevant being psychology, sociology, acoustics, physiology. The article presents the positive and negative effect of formulation of pitch accent while producing utterances and analysis of pauses. These utterances show us how speech is an important characteristic for political figures. The conclusion is based on the concept how the produced utterances has an impact on the cognition and perception.

Key words: prosody, phonetics, political discourse, speech, pitch accent.

INTRODUCTION

Each person trains their speech before giving a speech to a specific audience. Politicians are no exception. Presidents and congressmen in many cases take special classes in speech training and voice control. Thus, prosody can relate to the speech of politicians and affect how speech is perceived.

The early works on prosody, to which many now refer, are those of Crystal, Gusenhoven, and Bolinger. As for local scholars who have studied and contributed to the study of prosody, we can mention D. Karagoishiyeva and her work on the phonetic analysis of the Kazakh speech of the native speakers and their perception [Karagoishiyeva D., 2008] . Since there are debates on whether prosody and intonation are synonymous, we also can mention the research of local scholars on intonation. Intonation was acknowledged by researches as A. Baitursynuly, who made a comparison of language intonation differences of Kazakh, Russian and French languages. K. Zhubanov suggested that every word has its own melody. Nowadays, opinions on intonation's role in linguistic study are found in works of K. Esenov, M. Balakayev, R. Amirov, T. Kordabayev.

Prosody is a branch of phonetics; thus, it considers the features of pronunciation. These features include height, intensity, duration, glottalization, and other signs. All prosodic features are considered locally, i.e., syllable and smaller units, and globally, application and texts. It can also be emphasized that prosody has cognitive aspects that contribute to comprehension of speech. These aspects include grammar, emotion, discourse, aprosodia and child direct speech.

Prosody gets its original meaning from ancient Greek, which roughly means tonal accent. It has developed senses of melody, metrical structure and theory of suprasegmental features [Crystal D., 1976, p. 28]. Variations such as questions, repercussions, echoes, interrogations, exclamations in prosody are used to demonstrate the speaker's position in terms of utterance, communication intention, and to define the speaker's emotional state in a specific circumstance [Obin N., 2011, p. 24]. Intonation is considered to be synonymous with prosody. Intonation has no vivid definition given by linguists. According to J.B. Pierrehumbert intonation has three phonologically characterized components: 1) grammar of

phrasal tunes; 2) metrical representation of a text; 3) metrical illustration of the text with lined up tones [Pierrehumbert, J.B., 1980 p. 10]. Linguists have completed numerous studies on intonation, its tempo, pitch accents and forms of accents. Gussenhoven& Rietveld, for example, researched pitch configurations and concluded that these were easily simplified [Gussenhoven C., 2004, p. 85].

The tonetic, autosegmental-metrical, and Firthian Prosodic analysis are three key phonological approaches to prosody [Reed B.Z., 2007 p.10]. Pitch movement study as well as intonation contours and phrases are connected with the tonic approach. Tonetic prosody was defined by Crystal, who included not only listed characteristics, but added pace, range, intensity and pause to the list. Autosegment-metric approach relies only on other prosodic characteristics rather than on intonation. Four basic principles of this approach were introduced by Ladd: 1) Linearity of tonal structure; 2) distinction between pitch accent and stress; 3) analysis of pitch accents in terms of level tones; 4) local sources for global trends [Ladd R.D., 1996 p. 42]. Firthian Prosodic analysis dates back to twentieth century and is developed by J.R.Firth. As the method is related to other sociolinguistic studies, several phoneticians use this methodology. The system suggests that phonetic traits can be separated from each other and others exist in various variants and combinations.

PRAAT is one of the speech analyzers widely used to denote any prosodic characteristic typical in human speech in the field of prosody. With the resources provided and with the freedom to function offline, the software package makes it simpler for users. The program has functions as editing, viewing, spectrogram, pitch, intensity settings.

Pitch, a perceptual correlate of fundamental frequency (F0), is one of the prosodic features that carries paralinguistic and linguistic information, thus making it difficult to analyze the utterance. With an extra broad or extra narrow pitch range, the realization of an utterance shows the rhetorical relationship between the utterance and what precedes it, e.g., continuity, digression, elaboration, or it can reflect emotional state of the speaker. Pitch is believed to be an element which draws the most attention to the speaker, therefore our next segment analyses the pitch accent of 45th President of United States Donald Trump.

EXPERIMENT

Politics was and still is a topical issue in the United States, since the system is complex due to three branches and two main political parties. The speech that the representatives of those parties give has an impact on the citizens and their perception on politics. Before giving any analysis, it should be mentioned on what topics Trump touches upon. In his announcement, he addresses the problem of unemployment, economy, infrastructure and criticizes the work of previous president and his programs.

The material of our study is video file of speech of political figure as Donald Trump. The file was then converted to audio format to put into the software program PRAAT. In order to examine the speech of Donald Trump, we chose to use his presidential campaign announcement. Each segment that is taken for analysis is no longer than ten seconds long.

The segments were categorized as having an effect with the intention of defining in Trump's prosody the degree to which affective meaning categories related to phonological choices and phonetic realization. Starting from Figure 1 were the sentence goes as '*The greatest jobs president that God ever created, I tell you*', it is seen that Trump is trying to use higher pitch and put emphasis on the word *'greatest'*. It is emphasized in order to appeal to the audience and to 'advertise' himself as the best candidate to run for president. Trump produces *'I tell you'* utterance at the end of the sentence to add more emphasis. Due to the content, the utterance can be categorized as having a positive effect on the receivers of the information.

In Figure 2, the sentence *'Free trade can be wonderful if you have smart people'* starts with the raised pitch on the utterance *'free'* for more attention to the next utterances. The sentence seems to have a positive message. However, right after, Trump constructs a sentence as *'But we have people that are stupid'*, which we can categorized as a negative effect utterance. Since the notion *'stupid'* (in this case it is addressed to the country's people) is usually associated with negative message. Pitch accent in Figure 3 is reached in '*we*' and *'stupid'*. This way, Trumps wants to emphasize how unclever the trade is going.

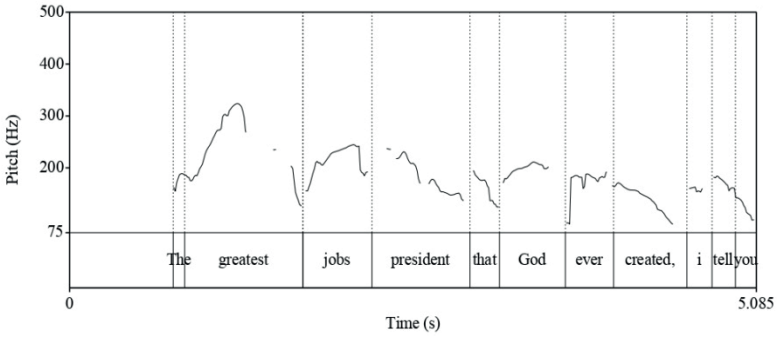

Figure 1. The utterance 'The greatest jobs president that God ever created, I tell you'. Horizontally time in seconds is indicated, vertically – frequency of pitch in Hz on a logarithmic scale.

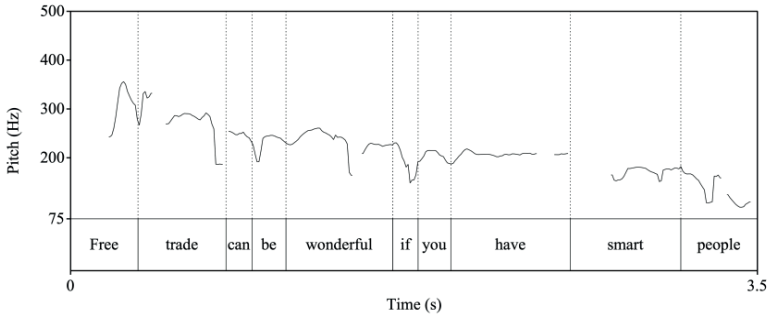

Figure 2. The utterance 'Free trade can be wonderful if you have smart people'. Horizontally time in seconds is indicated, vertically – frequency of pitch in Hz on a logarithmic scale.

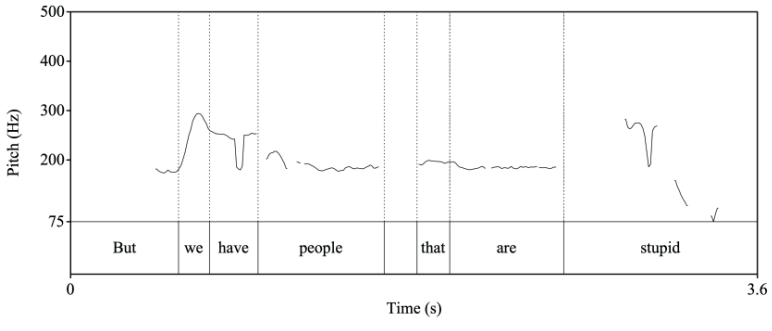

Figure 3. The utterance 'But we have people that are stupid'. Horizontally time in seconds is indicated, vertically – frequency of pitch in Hz on a logarithmic scale.

Pauses are meant to be made in every speech whether it is intended (rehearsed) or a physiological matter. Pauses help the audience to process the speaker's information delivering. Physical pause length depends on its linguistic meaning and is further classified into intra-segmental, which occurs within a word composed of silent consonants and inter-lexical pauses, a pause between the words that happens to be. Psycholinguistic pauses, on the other hand, are classified as silent, often referred to as acoustic pauses and filler pauses. Silent pauses are the result of gulping, inhaling, before talking, watching the audience or attempting to emphasize what will be said after the pause. Filler pauses are what we mostly experience, when not ready, confident enough to make a speech. In this case, fillers such as "like", "eh", "you know", etc. Are produced and utterances are repeated. It is still not clear if fillers are considered as words, however, the agreement is done on its phonetic attachment [Zellner B., 1997, p. 42].

Some attempts have been made to identify types of pauses, the first being by Crystal with four pause length types that are brief, unit, doubly and treble [Crystal D., 1976, p. 172]. Butcher then listed the pauses with the correct duration, suggesting that 1400ms of long pauses last, 500ms of short pauses, 150ms of unheard pauses. However, Bartkova claimed that short pauses should be lower than 200ms, medium pauses should be between 200 and 500ms and long pauses should last more than 500ms [Harris S, 2009, p. 28].

In Figure 2, we can see how Trump made a slight pause before uttering 'smart people'. Since the study of pauses in linguistic level is not favored as other linguistic phenomena, since it requires intervention of physiology or psychology. Now, we assume that linguistically, Trump wanted to draw attention of audience to the utterance 'smart people', that it is important for American trade. Figure 3 has the same pattern to the utterance as Figure 2. In Figure 3, before the utterance 'stupid', Trump has a pause, a bit longer than in Figure 2. The pause took considerably longer, since the candidate for presidency at that time had to be cautious with his wording.

The fact that prepared speeches have more delays than those that are not prepared should be remembered. The greater proportion of discontinuities is accounted for by hesitation pauses and, furthermore, breathing tends to be "a passive process fitting into given breaks in speech irrespective of whether or not these occur at grammatical junctures, and that the decisive factor in breaking up the linguistic groupings at non-grammatical places is hesitation" [Kendall T.S., 2009, p. 107].

RESULTS AND DISCUSSION

Summing up the results of our research, we suggest that the pitch accent is important while analyzing the positive and negative effect of the sentence. The way how a political figure produces the utterances has an impact on how they will be perceived by the audience. This study gives a basic idea of pitch accent and pauses and their effect on the produced utterances. By analyzing prosody of political discourse, we can enlarge the knowledge in the fields of phonetics and linguistics. In addition, it will be beneficial for politicians to study how their speech affects the audience and to develop a beneficial aspect for themselves when having a speech.

CONCLUSION

On the audio material of the presidential campaign announcement speech of Donald Trump, it was demonstrated that there are utterances that hold a positive and negative effect. The effects are determined by the analysis of pitch accent. In addition, pauses are used in speech to realize and put emphasis on utterances.

REFERENCES:

1. Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. – CUP Archive, 1976. – 318 p.
2. Gussenhoven C. The Phonology of Tone and Intonation.- Cambridge University Press, 2004. – 355 p.
3. Harris S. Questions as a mode of control in magistrates' courts // International Journal of the Sociology of Language, vol. 1984, Issue 49, 2009. – P. 5-28.
4. Karagoishieva D.A. Experimental-phonetic analysis of the intonation of the Kazakh language, 2008. – 232 p.
5. Kendall T.S. Speech Rate, Pause, and Linguistic Variation: An Examination Through the Sociolinguistic Archive and Analysis Project PhD of phil.: Durham, 2009 – 261 p.
6. Obin N. MeLos: Analysis and Modelling of Speech Prosody and Speaking Type, 2011. – 266 p.
7. Pierrehumbert J.B. The Phonology and Phonetics of English Intonation: Thesis (Ph.D) Massachusetts Institute of Technology, Dept. of Linguistics and Philosophy, 1980. – 401 p.
8. Reed B. S. Prosodic Orientation in English Conversation. – Palgrave Macmillian, 2007. – 231 p.
9. Zellner B. Pauses and the Temporal Structure of Speech // Fundamentals of speech synthesis and speech recognition, 1994. – P. 41-62.
10. Wichmann A., Dehé N. & Barth-Weingarten, D. Where Prosody Meets Pragmatics: Research at the Interface. – Brill, 2009. – 315 p.

ӘОЖ 81:001.89

СУЛТАНИЯЗОВА ИНДИРА САҒЫНДЫҚҚЫЗЫ
PhD, доцент
Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

ЧАПАЕВА МАРЖАН ЕСБОЛҚЫЗЫ
2 курс магистранты
Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН АСПЕКТІЛЕР

Түйін. Ұлттық әліпби жасауды бір жағынан, тілдің орфоэпиялық және орфографиялық негіздерін ретке келтіру, фонетикалық және графемалық қатарларды сәйкестендіру, «жұмыс істемейтін» әріптерден тазарту, ал екінші жағынан, қазақ тілін әлем тілдерінің бірі ретінде таныту болып табылады.

Түйінді сөздер: әліпби, графема, қазақ тілі, фонетика, фонология, орфография

Резюме. Создание национального алфавита заключается, с одной стороны, в упорядочении орфоэпических и орфографических основ языка, идентификации фонетических и графемных рядов, очищении от «нерабочих» букв, а с другой-в популяризации казахского языка как одного из языков мира.

Ключевые слова: алфавит, графема, казахский язык, фонетика, фонология, орфография

Summary. The creation of the National Alphabet is, on the one hand, the order of orthoepic and spelling bases of the language, the identification of phonetic and graphemic series, the purification of "non-working" letters, and on the other hand, the recognition of the Kazakh language as one of the world languages.

Keywords: alphabet, grapheme, Kazakh language, phonetics, phonology, spelling

Бүгінгі күні дүние жүзіхалықтарының 80 пайызы латын қарпін пайдаланады. Әлемдік мәліметтердің 75 пайызынан астамы осы латын графикасымен таратылады. Латын әліпбиін пайдаланатын халықтар саны 2 жарым миллиардтан асса, біздің қолданыстағы кириллицаны ұстанып отырғандардың саны үш жүз миллионды құрайды. Дамыған 30 мемлекеттің жиырма бесі өз кәсіптерін латын графикасымен жүргізгенді жөн санайды. Өйткені, латын – білімнің, ғылымның, IT-технологияның төріне, өркениеттің өріне жетелейтін графика.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылдың 28 ақпанында халыққа жолдаған «Жаңа Қазақстан жаңа әлемде» атты Жолдауы, 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан – 2050 стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы және 2018 жылы жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы Қазақстанның дүниежүзіндегі бәсекелестікке қабілетті елдердің қатарына ену стратегиясына байланысты туындағаны сөзсіз. Бұл Стратегия қазақ халқын рухани жаңғыруда ұлттық сананың рөлі басым екенін көрсетті. Оның ең негізгісі – рухани біре-гейлікті, сондай-ақ ұлттық құндылықтарымыз бен озық салт- дәстүрімізді сақтап қалу және оны жаңғырту. Мемлекет басшысы рухани жаңғыртудағы ұлттық сана -сезімді дамытудың екі бағытын бар екенін көрсетті. Оның бірі – ұлттық код. Ұлттық кодтың өзегі – ұлттық тіл, ұлттық жазу. Ұлттық кодтың бұзылуы ел іргесінің ыдырауына да әсер етері сөзсіз. Сондықтан латын негізді әліпбиге көшу барысында ұлттық тілдің өміршеңдігі мен оның жүйесінің толық сақталатынына сенімдіміз. Латын графикасы арқылы қазақ тілінің рухани жаңғыруына мынадай себептер бар:біріншіден, әлемнің озық деп танылатын елдердің қатарына ену үшін латын негізді әліпбиге көшуіміз керек. Екіншіден, латын графикасына көшу арқылы ұлттық бірегейлікті сақтап жаңғыртамыз. Ұлттық бірегейлікті сақтау дегеніміз өте терең ұғым. Ол – этностық бірегейлік, мәдени бірегейлік, тілдік бірегейлік, діни бірегейлік және т.б. категориялардан құралған. Бірегейлік белгілі бір объектіге қатысты элементтерден тұрады. Мысалы, ұлт – «объект» тіл, мәдениет, салт-дәстүр, дін т.б. объектіні (ұлтты) құрушы элементтер болып табылады. Бірегейлігін сақтаған объект (субъект) әдетте болаттай бекем болады. Кез келген ұлттық қоғамдастықтың ұлттық бірегейлігі тарихи, саяси, мәдени, тілдік, территориялық, діни, өркениеттік және т.б. әртүрлі факторлармен анықталады. Ұлттық бірегейлікті сақтауда аталған факторлардың әрқайсысының атқарар рөлдері ерекше. Үшіншіден, қазақ әліпбиіндегі басы артық әріптерді сұрыптап, тілдік болмысқа лайықтап, атап айтқанда, қазақи дыбысталымға (орфоэпияға), қазақи дыбыс жүйесіне (фонологиялық жүйеге) икемдеп қайта құру және әлемдік деңгейге сәйкес етіп, жаңа тұрпаттағы әліпби жүйесін жасау, қазақ жазуының ерекшелендірудің бір жолы болмақ. Төртіншіден, латын графикасына көшу арқылы кірме сөздерді қазақша игеру көзделіп отыр. «Кірме сөздер қазақ тілінің орфоэпиялық, орфографиялық заңдылығы бо-

йынша қабылдануы және игерілуі керек» – деп кезінде А.Байтұрсынұлы да атап көрсеткен еді [*Байтұрсынов А.,1992, б. 348*]. Кірме сөздерді қабылдаудың, игерудің белгілі бір механизмдері кирилл графикасын қабылдаған кезде (1940 жыл) игеру, сындыру механизмдері жойылып, орыс тілінің айтылымы және жазылымына сәйкестендірілгенін тарихтан білеміз. Қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирилл жазуына негізделген қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды. Бұл қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үндесім, сингармонизм заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Сондықтан өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі латын графикасына көшсек жасалатыны белгілі [*https://baq.kz.,2018*].Бесіншіден, латын қарпіне көшу қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан айқын ажыратуға мүмкіндік береді. Қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан ажырату қазақ тілі үшін де, орыс тілі үшін де тиімді екендігі анық. Екі түрлі, бір-бірімен мүлде ұқсамайтын фонетикалық жүйелердің бір әліпбидің құзырында тікелей және мызғымас көрші болуы фонемдердің бір-бірімен араласып, кірігіп кетуіне, нәтижесінде екі тілдің де бұзылуына әкеп соғатыны сөзсіз. Кирилл әліпбиіндегі жазылуы бірдей әріптердің көпшілігі орыс және қазақ тілдерінде әрқалай оқылады. Жаңа әліпбиімізді жәй ғана таңбалардың жиынтығы деп емес, өмірді танудың, оны бағалаудың жаңаша қатынасы деп түсіну керек. Латын әліпбиіне көшу қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына зор үлес қосатынына сенімдіміз. Мұны әлемдік тәжірибеден аңғарып,к көріп жүрміз. Мемлекетіміздің елдігін сипаттауға, ешкімге еліктемей, ұлттық кодымызды одан әрі нық қалыптастыруға да септігін тигізері haқ.

Латын графикасының негізіндегі қазақ әліпбиіне тиімді деген бірқатар техникалық аспектілерін қарастыралық. Біріншіден, латын графикасына көшу қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан айқын ажыратуға мүмкіндік береді десек, қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан ажырату қазақ тілі үшін де, орыс тілі үшін де тиімді, қолайлы екендігі анық. Екі түрлі, бір-біріне мүлде ұқсамайтын фонетикалық жүйелердің бір әліпбидің құзырында болуы фонемдердің бір-бірімен араласып, кірігіп кетуіне, нәтижесінде екі тілдің де бұзылуына әкеп соғады. Кирилл әліпбиіндегі жазылуы бірдей әріптердің басым көпшілігі орыс және қазақ тілдерінде екі түрлі оқылады. Әліпбилерді «түрлі графемалар – түрлі фонемдер» қағидаты бойынша ажырату арқылы тілді оқыту да ыңғайлы болмақ. Латын әліпбиіне көшу орыс тілі мен орыс әліпбиі бірінші тіл болып табылатын қазақтарға да, сонымен қатар қазақ тілін үйренуге ниет білдіруші орыстарға да қазақ тілін оқыту аса тиімді, соның ішінде жаңа фонемдерді игеру оңай болады. Екіншіден, қазіргі кезде сақталып, ары қарай дами түсу үшін, қазақ тілі ақпарат жинау, өңдеутілі ретінде компьютерлік технологияларға енуі тиіс. Қазақ тілінің әліпбиі ақпараттық технологиялар тілінің әліпбиіне, яғни қазіргі латын әліпбиіне жақындаған сайын, бағдарламалық транслитерациялар (бір әліпбиден екінші әліпбиге көшулер) тиімдірек бола түседі, өйткені бұл сақтау жадын үнемдейді және өңдеу мерзімін қысқартады, сондай-ақ экономикалық жағынан да тиімді деген сөз. Техникалық жүйелерде уақыт, жад, сенімділік – бұлар аса күрделі және маңызды көрсеткіштердің бірі екендігі анық. Қазақ тілі үшін латын әліпбиінің негізінде таза лингвистикалық мәтіндерді өңдейтін бағдарламаларды пайдалану жеңіл болады. Сонымен қатар, тілдік блоктарды өңдейтін бағдарламалар мен деректердің өзара үйлесімділігі мен бейімделуінде, сұрыптауда, экранда мәліметтерді көрсетуде, мәтіндер алмасуда да қиындықтар болмайды. Жаңа бағдарламалық пакеттер мен операциялық жүйелерді қазақша оқшаулап алуға да ыңғайлы болмақ. Үшіншіден, графемалар санын қысқарту қазақ тілі үшін пернетақтаның анағұрлым ыңғайлы жайғасымын әзірлеуге үлкен мүмкіндік береді. Төртіншіден, компьютерлік желілерде қазақ тілінде қарым-қатынас жасау жеңіл болады. Латын әліпбиіндегі мәтіндер кириллицаға қарағанда, дұрыс әрі дәл оқылады. Шын мәнінде, бұл мәселе кириллицадағы мәтін үшін шешімі табылатын нәрсе, алайда кириллицадағы әріптердің дұрыс көрсетілуін қолдауда қосымша күшті талап етеді. Латын әліпбиіне көшкен соң қазақ мәтіндері жеңіл және түсінікті оқылатыны сөзсіз. Тіпті, тиісті драйверлер мен қаріптер болмай, әріптер дұрыс көрсетілмесе де, мәтін түсінікті болады, ал бұл өзара хатхабарлар жазысуда не жазылғандығын ұғыну үшін ең бастысы болып табылады. Бесіншіден, қазіргі кезде латын әліпбиінің негізіндегі қазақ тіліне арналған драйверлер мен қаріптік қамсыздандыру пакетінің тәжірибелік-пайдаланымдық нұсқасы әзірленуде. Алтыншыдан, барлық дамыған ақпараттық технологиялардың тілдері латын әліпбиінде жүреді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйелілігі, семантикалық сыйымдылығы мен морфологиялық жағынан айырықша болуына байланысты, ол шағын тілдік ақпаратты сақтау және тиімді өңдеу үшін ыңғайлы әрі өте

перспективалы тіл болып табылады. Сондықтан қазақ тілінің латынша негізге өтуі оның компьютерлік ортаға табиғи түрде енуін қамтамасыз етеді, тарнсляторлар жасап, оларды қолдану үшін қазақ тілінің негізінде дайын бағдарламалық модульдерді қолдануды жеңілдетері сөзсіз.

Енді латын графикасына көшудің лингвистикалық аспектсіне тоқталайық. Қазіргі кезде «Жаңа латын негізді қазақ әліпбиінің құрамы мен жүйесі қандай болмақ?», «Оқу мен жазуға оңтайлы бола ма?», «Дауысты және дауыссыз дыбыстардың латынша нұсқасы қандай болады?» деген тәрізді сұраулар БАҚ-та үздіксіз талқыланып келеді. Белгілі әліпби реформаторы, ұлт жанашыры А.Байтұрсынұлының дұрыс әрі сауатты әліпби жасау туралы мынадай пікірін еске түсіргіміз келеді: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады. Әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс. Әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады. Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс. Әріп жазуға оңай, баспасы мен жазбасының суреті жақын әліпби үйренуге жеңіл болады. Жақсы әліпбиге лайық бұл төрт сипатқа келмейтін әліпбидің бәрі де кемшілікті әліпби болмақ» [*Байтұрсынов А.,1992. б.348*]. А.Байтұрсынұлының осы критерийіне сәйкес дұрыс әрі сапалы әліпбиді анықтау үшін ең алдымен әліпби жасаудың лингвистикалық технологиясын, айталық, тілдің үндесім заңдылығын, грамматикалық, фонетикалық, фонологиялық, лексикалық, орфографиялық, орфоэпиялық сияқты тілдік нормаларын білу шарт. Сонымен қатар жазудың грамматологиялық заңдылығы және әліпби құруда ұстанылатын негізгі әрі басты принцип ретінде танылып жүрген «1 дыбыс – 1 әріп» ұстанымы басшылыққа алынуы тиіс деп білеміз. Себебі бұл айтылғандарды білмей әліпби жасайтын болсақ, тілдің имундық жүйесіне, заңдылығына, тілдің саламатты болуына қауіп төнері сөзсіз.Латын негізді әліпби жүйесіне көшудегі басты мақсат – әліпбидегі «жұмыс істемейтін» және ұлттық санада белгілі бір сәулесі жоқ әріптерді тазарту, ал төл графемаларды әліпби құрамында сақтап, ықшам әрі тиімді әліпби нұсқасын белгілеу. 2018 жылдың 11 қыркүйегінде Парламентте латын графикасына негізделген әліпби жүйесінің 1-нұсқасы ұсынылды. Бұл жоба туралы Елбасы Н.Назарбаев «Тіл мамандары ортақ келісімге келгенде ғана жаңа әліпби жайында жария етемін. ... Ноқаты, үтірі бар, тек қазақ дыбыстарына тән тоғыз әріп бар. Міне, соларды нақтылау қажет. Барлық мәселе осында» деп көрсетті [*Күдеринова Қ.,2006,б. 330*]. Елбасы айтқандай, тіліміздің ұлттық тіл ретінде көтеріп тұрған және басқа тілден ерекшелейтін қазіргі әліпбиде қазақ тіліне тән төл әріптеріміз бар. Олар: ә, ұ, ү, h, ы, і, қ, ғ, ң. Бұл әріптердің әрқайсысының жеке мағынасы, функциясы бар екендігі анық. Әрқайсысының жеке-жеке мәні бар екі әріпті бір графемаға телуге болмайды. Сондықтан әріптердің болашақ латыннегізді әліпбиде қалай таңбаланатыны алаңдатарлық жәйт. Түркі тілдері жалғамалы тілдер тобына жататындықтан, әріптерді дифграфпен беру тиімсіз әрі қабыладауға қиындық келтіретінін қазақ жазуын онтогенездік дамуын зерттеуші ғалым Құралай Күдеринованың пікірінен білуге болады. Жалпы мағына ажырататын фонеманың әліпбиде жеке таңбасы болғаны жөн. Ал екі мағынасы бар фонеманы тіркестіріп, бір әріп жасауға болмайды. Әсіресе, бұл айтылғандар дауысты дыбыстарға қатысты. Қазақ тілі вокалды тілдер қатарына жатады. Вокалды тілдерде сөздің мағыналық жүгін дауысты дыбыстар көтереді және дауыссыз дыбыстардың әуезі дауысты дыбыстарға байланысты болады. Мысалы, "дала, дөңес" сөздерін алатын болсақ, дала сөзінде дауысты жуан болғандықтан, дауыссыз дыбыстың әуезі жуан естіледі. Сол сияқты дөңес сөзінде дауысты ө және е фонемалары жіңішке болғандықтан, дауыссыз дыбыстардың да әуезі жіңішке айтылып тұр. Қазіргі кезде қазақ тілді тіл тұтынушысының санасында кирилл әліпбиі әбден орныққан. Ал латын әріптерінің графикалық бейнесі орнығу үстінде. Осы жерде зерттеуші Құралай Күдеринованың пікірін келтірсек «Кез келген сөзді естіген сауатты адамның санасында сөздің фонетикалық айтылуымен қатар, графикалық бейнесі де елес береді. Бұл – әдеби стиль түрін меңгермеген кез келген сауатты адам санасында болатын код түрі[Күдеринова Қ.,2006,б. 330]. Бүгінгі жаппай саясаттану, жазба тіл нормасы мен тәсілдерін меңгерген заманда жазу арқылы ойлау басым» [*Уәлиев Н.,1993,б.162*]. Олай болса, әріптердің графикалық бейнесін дұрыс қалыптастыруымыз керек деп білеміз. Себебі /ә/ әрпін /ae/, /ӛ/ әрпін /oe/, /ҥ/ әрпін /ue/, /ш/ әрпін /sh/, /ң/ әрпін /ng/, /ж/ әрпін /zh/ деп алсақ, бірмәнді әріптер (/ә/, /ү/, /ӛ/, /ш/, /ң/, /ж/) өзінің мәнінен айырылып, болашақта /ә/ әрпіміз /ae/ болып, /ӛ/ әрпіміз /oe/ болып айтылып кетуі де мүмкін. Ае диграфы қазақтың төл сөздерінде ә әрпінің мәнін берсе, ал орыс тілі арқылы енген кірме сөздердегі э әрпімен келетін сөздер е әрпімен беріледі. Сонда ә әрпі мен аэ (латыншада ae) әріп тіркестерінің бейнесі және ӛ әрпі мен оэ (латыншада oe) әріп тіркестерінің тұрпаты ұқсас екенін көреміз. Мұндай мысалдар өте көп. Сондай-ақ sh диграфымен таңбаланатын ш әрпі мен сөз ішінде келетін sh (ashana) әріп тіркесінің тұрпаты оқу барысында қиындық туғызады: асхана – ashana = balshyq – балшық. Сонда асхана сөзі ашана немесе балшық сөзі балсық болып оқылып кетпесіне кім кепіл? «Қазақ тілінде сөз ортасы позициясында қатар келетін дауысты дыбыстар бар. Мысалы, бәйгеалаң, археолог, ареал, геодезия, география сияқты сөздер. Олардың

саны көп. Осы жағынан алғанда /ae/ және /oe/ диграфтарымен метатезалық проблема туындауы мүмкін» дейді профессор Н.Уәлиұлы [*Уәлиев Н.,1993,б.162*]. Сонымен қатар қазақ тілінде сөз ішінде қатар келетін дауыссыз дыбыстарымыз диграфпен тіркесіп, оның тұрпаты арқылы тілдің орфоэпиясына әсері ету қаупі бар. Мысалы, batysshyl (батысшыл), qosshy (қосшы), basshy (басшы),koeshbasshy (көшбасшы). Берілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазіргі орфоэпиялық норма бойынша басшы сөзі [башшы] деп айтылатын болса, ендігі /бассшы/ немесе /басхы/ болып айтылып, ал denggei, dinggek сөздерінде де екпін /g/ әрпіне түсіп сөздің әуезі бұзылуы мүмкін. Сол сияқты tuengi деген сөзді айтуда да сингармонизм заңдылығы бұзылады. Түнгі деген сөз [түңгү] түрінде емес, түңі түрінде оқылып және айтылуы мүмкін. Сонымен сөз ішінде қатар келген диграфтар да баланың оқылымына, сөзтанымына, оның коммуникациясына әсер етеді. Сондықтан мүмкіндігінше әліпбиде дара тұлғадағы әріптер болғаны дұрыс. Латын графикасына көшудің әдістемелік аспектісіне тоқталайық.Қазіргі қоғам талабы – мемлекеттік тілге қажеттіліктің артуы, яғни тілдің қоғамдық қызмет аясының кеңеюі тілді оқыту мен үйретудің әдістемелерін жақсарту мен жаңғырту, тілдерді оқытудың жаңа технологияларының озық тәжірибелерін қорыту болып табылады. Сондықтан, мемлекеттік тілді қолдану аясының ұлғаюы жаңа типтегі бағдарламалар мен оқулықтарды жасауды, білікті мамандарды көбейтуді, техникалық құралдармен жабдықтауды айрықша талап етеді. Осыған байланысты жаңа әліпби бойынша әртүрлі сатылы әдістемелік құралдар, жаңа типтік бағдарламалар, нұсқаулықтар дайындалу қажет. Қазақ тілі қазір ана тілі, шет тілі және екінші тіл ретінде оқытылады. Ал латын графикасына негізделген әліпбиді меңгерту тетіктері мен жолдары – қазіргі кезде зерттеуді қажет ететін аса маңызды мәселе. Себебі сауаттылықтың көтерілуі немесе оның төмен түсуі бірінші ден, грамматологиялық заңдылықтарды меңгертумен және оған сәйкес педагогика-психологиялық қағидаттардың болуымен өлшенсе, екінші ден, тілдік материалдарды өзіндік ерекшеліктерге сәйкес іріктеп, бағдарлама жасау және тілдік материалдың ғылыми-пеадгогикалық дәлдігімен байланысты қарастырылады. Сондықтан латын графикасына негізделген жаңа ұлттық әліпбиді меңгертудің әдістемелік негіздерін анықтау және оның тиімді жолдарын ұсыну қазіргі кезде аса өзекті мәселелердің бірі. Елбасы өзінің сөзінде «Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек» деген-ді. Сонымен қатар Елбасы Қазақстанның әлемдік кеңістіктен алдыңғы қатардан орын алуы, дүниежүзілік өркениетті елдермен байланыста болуы, техника, жаңа технология саласында ілгерілеушілікке (прогреске) ие болуы адамзат ақыл-ойының жемістеріне қол жеткізуі білімді де білікті маман дайындаумен байланысты деп көрсетеді.

Қорыта келгенде, латын әліпбиіне көшу - ұлтымыздың санасын бұғаудан босатады, түркі және жаһандық әлемімен ықпалдасуға, қазақ халқы ертеден қолданған әліпбиімізге қайта оралып, ұлттық санамыздың қайта жаңғыруына жол ашады демекпін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. б. 348

2.Жаңа қазақ әліпбиі қалай пайда болады. https://baq.kz. 24.03.2018.

3. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы.–Алматы, 2006. б. 330

4.Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 1993. б.162

5.Жүнісбеков Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал, 2007. б.32

МРНТИ 16.01.33

SADYKOVA SAULE ALTYNBAYEVNA
PhD, senior lecturer
«Foreign philology and translation» department
K.Zhubanov Aktobe Regional University

YERGAZINA ALIYA ABDIRAMANOVNA
Candidate of Pedagogical Sciences, professor
«Foreign languages and literature» department
S.Baishev Aktobe University

PRESENTATION OF FRAME STRUCTURE KNOWLEDGE IN COGNITIVE LINGUISTICS

Түйін. Берілген мақалада «фрейм» термины анықтамасы қарастырылып, когнитивті лингвистикада берілген түсініктің құрылымына біртұтас назар байқалады (иерархиялық).

«Фрейм» термині тұжырымдаманың өзі бірнеше ғылыми салаларда белсенді қолданылатындығына байланысты әлі біржақты түсінік алған жоқ. Әртүрлі зерттеушілер фреймді: деректер немесе білім құрылымы; тұжырымдамалар жүйесі; когнитивтік модель түрі; когнитивтік деңгей бірлігі; когнитивтік құрылым; көп компонентті тұжырымдама; білім моделі; ақпарат пакеті; ақпараттық пайымдау; сананың құрылымдық бірлігі; семантикалық білім; білімді ұсыну құрылымы; тұжырымдамалық құрылым; стереотиптік жағдайдың семантикалық қаңқасы және т.б. ретінде түсіндіреді.

Фреймдік құрама бөліктерге түйіншектер, слоттар және терминалдар жатады. Фреймнің негізгі мінездемесіне құрылымдылық, түрлілілік, жағдайлылық, репрезентативтілік және нақты шектеулердің болмағандығы жатады.

Түйінді сөздер: фрейм, фрейм-сценарий, скетч-фрейм.

Резюме. В данной статье рассматривается дефиниция термина «фрейм», в когнитивной лингвистике отмечается единый взгляд на структуру данного понятия (иерархическую).

Термин «фрейм» еще не получил однозначной трактовки в силу того, что само понятие активно используется в нескольких научных областях. Различными исследователями фрейм трактуется как: структура данных или знаний; система концептов; тип когнитивной модели; единица когнитивного уровня; когнитивная структура; многокомпонентный концепт; модель знания; пакет информации; информационное суждение; структурированная единица сознания; семантическое образование; структура представления знания; концептуальная структура; смысловой каркас стереотипной ситуации и т.п. В когнитивной лингвистике не существует общепризнанного определения понятия «фрейм».

Фреймовыми составными частями признаны узлы, слоты и терминалы. К числу основных характеристик фрейма относятся: структурность, типизированность, ситуативность, репрезентативность и отсутствие жестких границ.

Ключевые слова: фрейм, фрейм-сценарий, скетч-фрейм.

Summary. The definition of the term "frame " is discussed in this article. The unified view of this concept structure (hierarchical) is marked in cognitive linguistics.

The term "frame" has not yet received an unambiguous interpretation due to the fact that the concept itself is actively used in several scientific fields. Various researchers treat the concept “frame” as a data structure or knowledge; a system of concepts; cognitive type of model; unit cognitive level; cognitive structure; multi-component concept; model of knowledge; information pack; information judgment; structured unit of consciousness; semantic education; structure of knowledge representation; conceptual structure; conceptual framework of stereotypical situations, etc. There is no generally accepted definition of "frame" in cognitive linguistics.

Framing components are sites, slots and terminals. The main frame characteristics are the following: structural, typical, situational, and the lack of representativeness of the rigid boundaries.

Key words: frame, frame- scenario, sketch – frame.

The concept of "frame" (from the English frame - frame, frame, structure) has been introduced into the Russian scientific circulation by M. Minsky in his work "A Framework for Representing Knowledge" (1975), dedicated to artificial intelligence. The author defined the frame as a system of structured data for the presentation of stereotyped information [*Minsky M.A., 1975, p. 224*]. Later, the concept of "frame" was interpreted from a slightly different angle by his colleagues: R. Abelson, F. Bartlett, R. Schenck and others [*Sterneva N. V.,2009, p. 60*].

The definition of "frame" has been presented di-

rectly into linguistics by CJ Fillmore. The author defines a frame as a cognitive structure that provides an understanding of the concepts represented by words [*Fillmore C.J., 1992, p. 75*]. Later (in the early 1980s) C.J. Fillmore actively develops the concept of frame semantics, which is an adaptation for the lexical semantics of the concept "Frame". According to his theory, words form groups, each of which is best studied as a whole, because each group is a certain unit of knowledge. Such groups of words are held together by the fact that they are motivated, defined and mutually structured by schematizations of experience, for which the general term frame can be used [*Fillmore CH.,1988., p. 64*].

Thus, the concept of "frame", previously used in the sciences that investigate artificial intelligence, has expanded its scope. Now the frame is a term widely used in sociology, psychology, linguistics, pedagogy, and denoting a way of organizing the representations stored in memory. At the same time, the frame was acquired in each separate humanity by several clarifying definitions [*Bykadorova A. Yu., 2014, p. 2*].

In Russian cognitive linguistics, the frame in the "Concise Dictionary of Cognitive Terms" (1997) ed. E.S. Kubryakova is defined as "A set of assumptions about the structure of a formal language for expressing knowledge as an alternative for semantic networks or for predicate calculation; organization of representations stored in memory (of a person and / or computer) plus the organization of processing and logical inference operating on this storage. A frame is a data structure for representing stereotyped situations, especially when organizing large amounts of data "[*Kubryakova E. S., 1997, p. 67*]. Each subsequent definition expands the understanding of this concept. Thus, researcher M.L. Makarov interprets the frame as "a cognitive structure in the phenomenological field of a person, which is based on probabilistic knowledge about typical situations and the associated expectations about the properties and relationships of real or hypothetical objects" (1998) [*Makarov M. L., 1998, p. 151*]. V.V. Krasnykh interprets the concept under consideration as follows: "a frame is a cognitive unit formed by cliches of consciousness and representing a" bundle "of predictable valence bonds (slots), vectors of directed associations" (1998) [*Krasnykh V.V., 1998, p.117*]. According to N.F. Alefirenko, "this is a multicomponent concept that is conceivable in its integrity, reflecting clichéd situations in a set of relevant knowledge standards, volumetric representations and all stable associations" (2004) [*Alefirenko N. F., 2004, p.72*]. N.N. Boldyrev defines a frame as follows: "it is a model of culturally conditioned, canonized knowledge, which is common for a part of the speaking community. This is a voluminous multicomponent concept that represents knowledge about a stereotyped situation "(2004) [*Boldyrev N.N., 2004, p.13*].

E.A. Zarudneva defines a frame as Nikonova, analyzing the previous definitions, comes to the conclusion that "a frame is a unique structure of representation of a person's experienced cognitive knowledge, which connects the area of cognitive and linguistic" (2007) [*Zarudneva E. A.,2007,p.129*]. N.V. Sterneva, having also analyzed the existing definitions, gives her own formulation: "a frame can be presented as a way of structured content of the conceptual space of a person, representing knowledge of typified situations" (2009) [*Sterneva N. V.,2009*, p. 65]. Subsequent definitions of Z.D. Popova, I.A. Sternina, E.Yu. Guseva and others intersect with the above definitions.

We find a general humanitarian definition of a frame by A.Yu. Bykadorova: "a frame is a structure of knowledge about an object (concept, phenomenon, event, time interval) in a specific field of science, which has those stereotypical features and characteristics that are the object of research for this science" [*Bykadorova A. Yu., 2014, p. 2*].

So, various researchers interpret the frame as: data or knowledge structure; system of concepts; type of cognitive model; a unit of the cognitive level; cognitive structure; multi-component concept; knowledge model; information package; information judgment; structured unit of consciousness; semantic education; structure of knowledge representation; conceptual framework; the semantic framework of a stereotyped situation, etc.

As you can see, in cognitive linguistics there is no universally accepted definition of the concept of "frame".

Structure and distinctive characteristics of the format. One of the important issues in cognitive linguistics is the structure of cognitive models, including the frame. Despite the lack of unanimity on the definition of the term "frame", many researchers are unanimous in their views on its composition and structure. The frame structure is more often represented hierarchically: in depth from the upper levels to the lower deep levels [*Lukashevich E.V., 2002, p. 71*].

In this matter, the fundamental theory is M. Minsky, according to which the frame is represented as a network consisting of nodes and links between them. The upper nodes of the network (supraordinate) are formed by concepts that are invariably fair in relation to the implied situation, therefore they are always clearly defined. The nodes (subordinate) located at the lower levels have a set of terminal nodes (slots) filled with private data based on the known situation [*Minsky M. A, 1975, p. 229*].

The existing characteristics of the frame structure basically repeat the description of M. Minsky, varying only in particular representations. So, A.S. Babicheva writes that by its structure, a frame consists of a top - name, a topic of a stereotypical situation, as well as slots and terminals - slots of the lower level, filled with propositions - variable

components. At the same time, the researcher emphasizes that the slots of the lower level filled with groups of words reflect the nationally-specific features of a particular linguoculture [*Babicheva A.S., 2007, p. 6*]. A.S. Babicheva distinguishes sub-slots in the frame structure: "the top-level slots are fixed and correspond to information (declarative or procedural), which is always relevant in relation to a given situation. The slots of the lower level are different in volume and structure, they can contain a number of elementary actions - sub-slots "[*Babicheva A.S., 2007, p. 7*]. Among the slots, a special subspecies are distinguished - typical slots - those elements of the situation that concretize a certain aspect of the frame. In cognitive linguistics, a slot is understood as a proposition (a unit for storing information in a person's memory) that reflects relations that characterize objects and events (P.B. Parshin 1996). The hierarchical (atomic) organization of the frame is also noted by V.V. Krasnyh (2002).

In frames, as well as in slots, subframes are allocated. Smaller cognitive formations that form the main frame are called subframes (A.N.Baranov 2001). The structure of the frame described by O.V. Sokolova is alike. In her opinion, a frame is a structure of hierarchically interacting elements with each other. The elements of the lower level are in a "waiting" situation: they are filled with signs in the process of adapting the frame to a specific situation. The hierarchically ordered structure of the frame ensures its integrity [*Sokolova O.V., 2007, p. 238*].

The hierarchical representation of a frame overlaps with other representations of its structure. For example, E.A. Zarudneva presents the frame system as a tree. At the top - the vertex (top) node of the frame, generic (prototypical) information is accumulated, at the bottom concretizing subframes are attached to it - terminal nodes, or slots that add specific details, new information about the stereotypical situation [*Zarudneva E. A., 2007, p. 33*].

The structuring of the frame by I.A. Lungu is of great interest. She believes that the basis of the frame structure is the focus (core), which includes individual frame features. A frame as a data structure has slots (graphs) or terminals, which are cognitive components that are part of our understanding of typical phenomena, events and objects of the surrounding world [*Lungu I.A., 2015, p. 130*]. This statement regarding the presence of a hard core among the constituent components of the frame is unique. In our opinion, it is possible to correlate the focus or core of a frame with the so-called core frame node in the previous definitions based on their semantic identity. This will not be a contradiction, especially since slots and terminals in the author's structure of I.A. Lungu coincide with the concepts of the same name described by other researchers.

Scientists are also looking at the characteristics of a frame. Most cognitive linguists agree that a frame is, first of all, an open structure capable of expanding due to the arrival of new information, therefore, this cognitive unit cannot have clear boundaries. This, in our opinion, is one of the main indisputable characteristics of a frame - the ability to expand.

N.V. Sterneva, in her work on the frame, gives the following key characteristics, identified during the analysis: structure, typification, situationality, representativeness [*Sterneva N. V.,2009, p. 62*].

E.G. Belyaevskaya distinguishes the following properties of frames: the frame includes, first, a complete set of knowledge about a situation or an object that exists in a given historical period in a given society; secondly, it is very difficult, if not impossible, to list all the features included in the frame ... In the redistribution of one frame, you can "zoom in" or "move away" any components of the frame, depending on the specific situation that draws a person to a particular frame [*Belyaevskaya E.G.,1992,p.28*]. This statement once again underlines the lack of clear frame boundaries.

In cognitive linguistics, there are situations where the usual sequence of actions of a typical frame may be disrupted. Among the most common transformations of the frame structure, the following stand out: replacing the content of a traditional slot with an uncharacteristic one, replacing a frame sub-slot with an uncharacteristic one, eliminating individual traditional slots or sub-slots, introducing a new uncharacteristic slot with its own content, folding a frame into one slot, a sub-slot (A.N. Baranov 1991).

Classification. An important issue is the classification of frames. At the moment, in linguistic science, there are not so many specific varieties of the frame. This issue is developed in more detail in the theories of intelligence and programming, but the achievements of these scientific areas cannot be "transferred" to cognitive linguistics due to the difference in scientific approaches.

In recent years, along with "pure" types of concepts, cognitive linguists have introduced into scientific use hybrid (hybrid - obtained as a result of crossing something of different breeds, varieties, species, etc.) and mixed (mixed - formed by mixing something, heterogeneous in composition) mental units. Let's dwell on this issue in more detail.

O.S. Polatovskaya proposes to classify the scenario frame (or its term as the scenario frame doublet) to the type of concepts, which, in her opinion, will be of practical importance in studying the problem of the relationship between language and speech. She writes: "In general, the main difference between a frame-script and a frame lies in the dynamic nature of the first and the static nature of the second ... The fundamental difference between a frame-script and a script is its attachment to the

context of a particular situation" [*Polatovskaya O.S., 2013, p. 165*].

The recognition by scientists of the cognitive interpretation of the frame (passing the stage of the procedure of linguo-cognitive research, at which the "translation" of linguistic data into cognitive ones is carried out (ZD Popova, IA Sternin) served as an impetus for the development of subspecies of this format. Babina develops the theory of sketch frames. According to her opinion, "the selection of a sketch frame is provided by such a property of frames as their ability to narrow, focus attention on their individual components. A sketch frame differs from a frame in that it is simple, as it conveys a small part of the frame. It transmits knowledge selectively, so to speak "locally." [*Berdnikovoja A.G., 2014, p. 163*] The researcher also developed the author's method of analyzing the interpretation of prefixed English verbs using sketch frames.

In cognitive linguistics, there is no clear method for analyzing a frame, there are only designated directions. O.V. Sokolova highlights the following:

1. Analysis of one or another frame formed by lexical units grouped on a single conceptual basis.

2. Studying the role of the frame in the communication process.

3. Application of the concept of a frame in relation to the translation process, which is expressed in attempts to describe the real mental operations that take place in the translator's brain during the translation [*Sokolova O.V., 2007, p. 238*].

Focus of research attention. In modern linguistic research, three main approaches to the study of the frame have been outlined: linguo-cognitive (its representatives: A.P. Babushkin, A.N.Baranov, V.Z. Demyankov, T.A. van Dijk, E.S. Kubryakova, J. Lakoff, M. Minsky, E.V. Rakhilina, C. Fillmore, N. Chomsky and others), linguoculturological (it is adhered to by V.I.Karasik, N.A. Krasavsky, V.V. Krasnykh, V.A. Maslova, V.I. Shakhovsky, etc.) and psycholinguistic (R. Abelson, I. Hoffman, R. Schenk, etc.)

It is also necessary to mention the existence of a sociological approach, the founder of which is the American Sociologist E. Goffman. He calls frames "analytical forests" that allow us to understand our own experience. Frames can be identified within situations. They, in turn, are subordinated to certain principles that reflect social events and regulate human participation in them [*Goffman E., 1974, p. 600*].

O.V. Sokolova believes that there are two approaches to the concept of a frame in cognitive linguistics: a frame as a structure of knowledge and a frame as a structure of knowledge representation. On the one hand, the frame is considered as part of the human cognitive system. On the other hand, a frame is a means, a tool for representing a cognitive structure. Trying to distinguish between two notions of frame, you must realize that the study of the frame-like structure of knowledge, we turn to the language of the phenomenon, the study frame as a structure of knowledge representation the object of attention becomes a language construct. However, the study of human consciousness is mostly possible using only language, so in any case, the researcher is faced with a frame – the structure of knowledge representation [*Sokolova O.V., 2007, p. 236*].

Methods of frame analysis that have already been developed in cognitive linguistics are closely related to approaches to frame research.

The use of the frame as a research method is associated with the postulation of a certain dependence of language meaning on a person's cognitive experience. Accordingly, it is a method of studying the interaction of the semantic space of language and the structures of knowledge of the mental space, i.e. the method of cognitive-semantic modeling of language [*Goffman E., 1974, p.15*].

"The frame method is significant for the study of word semantics," notes Researcher S. V. Butorin, " because it allows us to trace and indicate the relationship between linguistic and non-linguistic knowledge, conceptual and lexical-semantic information. The use of the frame method for analyzing a particular work is fruitful, since it allows us to identify new aspects of text interpretation" [*Butorin S.V., 2010, p. 764*].

The method of frame semantics is often used in research that is linguocognitive in nature. Using the method of frame semantics, when analyzing the value of the selected material in the cognitive aspect, you can establish the cognitive context or area of knowledge with which this material is associated and model the frame that defines this value.

Thus, the term "frame" has not yet received an unambiguous interpretation due to the fact that the concept itself is actively used in several scientific fields. Despite the lack of a generally accepted definition of the term, cognitive linguistics has a unified view of the frame structure (hierarchical). Nodes, slots, and terminals are recognized as its components. The main characteristics of a frame include: structurality, typification, situationality, representativeness, and the absence of rigid boundaries.

REFERENCES:

1. Minsky M. A Framework for Representing knowledge // The Psychology of Computer Vision / ed. P.H. Winston. N.Y.: McGraw Hill, 1975. – 211-277 s.

2. Sterneva N. V. Ponyatiinyi potentsial termina "freim"[Conceptual potential of the term "frame"] // Vestnik OGU. – 2009. – No. 11 (105). – S. 60-65.

3. Fillmore C.J. Towards a Frame-based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbours / C.J. Fillmore

& B.T. Atkins // Frames, fields and contrasts: New essays in semantics and lexical organization. Hillsdale, NJ: LawrenceErlbaum, 1992. 75-102 s.

4. Fillmore CH. Freimy i Semantica ponimaniya [Frames and the semantics of understanding] // Novoye v zarubezhnoi lingvistike. Issue XXIII. – Moscow: Progress, 1988.

5. Bykadorova A. Yu. Freim kak sposob predstavleniya gummanitarnogo znaniya [Frame as a way of presenting humanitarian knowledge]// Relga. – 2014. – No. 2 (275). – S. 1-4

6. Kratkii slovar kognitivnyh termonov [Brief dictionary of cognitive terms] / ed. by E. S. Kubryakova. – M.: philol. F-t M. V. Lomonosov Moscow state University, 1997, S. 90.

7. Makarov M. L. Interpretativnyi analiz diskursa v maloi gruppe [Interpretative analysis of discourse in a small group]. – Tver: publishing house of Tver. UN-TA, 1998. – 200 s.

8. Krasnykh V. V. Virtualnaya realnost ili realnaya virtualnost [Virtual reality or real virtuality?] // Chelovek. Soznaniye.Kommunikatsiya – Moscow: Dialog-MSU, 1998. – 352 s.

9. Alefirenko N. F. Etnoeidemicheskii concept I vnutrennyaya forma yazykovogo znaka [Questions of cognitive linguistics]. Tambov: TSU, 2004. – No. 1. – S. 70-81.

10. Boldyrev N. N. Konceptualnoye prostranstvo kognitivnoi lingvistiki [Conceptual space of cognitive linguistics] // Questions of cognitive linguistics. Tambov: TSU, 2004. – No. 1. – S. 18-35.

11. Zarudneva E. A. Komparativnyye konstruktsii v lingvokognitivnom aspecte [Comparative constructions in the linguocognitive aspect: dis...kand. filol.] - Krasnodar, 2007. - 144 s.

12. Nikonova Zh. V. Freimovyi analiz kak metod lingvisticheskogo opisaniya verbalnyh struktur[Frame analysis as a method of linguistic description of verbal structures] // Vestnik TSU. Series: Humanities. – 2007. – No. 6 (50). – S. 229-234.

13. Lukashevich E.V.[Cognitive semantics: evolutionary and prognostic aspect] Kognitivnaya semantika: evolyucionno- prognosticheskij aspekt. – M. – Barnaul: Izd-vo Altaj.un-ta, 2002. – 234 s.

14. Babicheva A.S. Frejm «svad'ba» v anglijskoj i russkoj lingvokul'turah: avtoref.... kand. filol. nauk. [Frame "wedding" in English and Russian linguocultures] – Volgograd, 2007. – 21 s.

15. Minsky M. A Framework for Representing knowledge // The Psychology of Computer Vision / ed. P.H. Winston. N.Y.: McGraw Hill, 1975. – 211-277 pp.

16. Sokolova O.V. Kategoriya frejma v kognitivnoj lingvistike // Vestnik AGTU. Seriya: gumanitarnye nauki. – 2007. – № 1(36). – S. 236-239.

17. Lungu I.A. Modelirovanie koncepta s pomoshch'yu frejmovoj struktury (na primere slova «shkola») // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2015. – № 1 (43), ch. 2. – S. 129-132.

18. Belyaevskaya E.G. Semanticheskaya struktura slova v nominativnom i kommunikativnom aspektah: dis. ... dokt. filol. nauk. – M., 1992. – 401 s.

19. Polatovskaya O.S. Frejm-scenarij kak tip konceptov // Vestnik IGLU. – 2013. – S. 161-166.

20. Lokalizaciya frejmov, scenariev i geshtal'tov v medijnyh tekstah. Sovremennaya kognitivnaya lingvistika: Kollektivnaya monografiya / pod red. A.G. Berdnikovoj. –Novosibirsk: SibAK, 2014. – 158 s.

21. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. – N.Y.: Northeastern, 1974. – 600 p.

22. Butorin S.V. Frejmovyj podhod k analizu yazykovogo prostranstva nemeckogo romana-vospitaniya // Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra RAN. – 2010. – T. 12, № 3. – S. 761-765.

УДК 81

SADIRBEKOVA ZHULDYZ ANUARBEKKYZY
A second year master course student majoring
In "Foreign Language: two Foreign languages"
Korkyt Ata Kyzylorda University

DIUANOVA RAIKUL KENESBAYEVNA
Senior Lecturer, Candidate of Philological Sciences
department of "Practical English"
Korkyt Ata Kyzylorda University

THE ORETICAL ASPECT OF DEBATE USE IN DISCUSSION SKILLS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Түйін. Шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқыту қазіргі әдістердің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Соңғы кезде оқушының жеке тұлғалық дамуын ынталандыратын, оның әлеуетін белсендіретін оқыту түріне бағдар кең таралуда. Оқытудың бұл түрі жеке тұлғаның белсенділігі мен шетел тілін оқытудағы коммуникативті тәсілдерге сәйкес келеді. Дәл осы тәсілдер шеңберінде оқытудың инновациялық модельдері жасалады. Оқу процесінің осындай модельдерінің бірін пікірталаста белсенді пікір алмасуды ұйымдастыру тәсілі ретінде қарастыруға болады. Бұл жұмыс оқушыларға ағылшын тілін дамытуға және үйренуге көмектесетін шығармашылық пікірталас әдістерінің бірі - дебатты қарастыруға көмектеседі.

Түйінді сөздер: пікірталас, диалогтық сөйлеу, дебат, дәлелдеу дағдылары, жоғары сынып.

Резюме. Проблема обучения иностранному языку как средству общения остается одной из основных проблем современной методики. В последнее время все большее распространение получает ориентация на тот тип обучения, который стимулирует развитие личности ученика, активирует его потенциал. Данный вид обучения соответствует личностно-деятельностному и коммуникативному подходам в обучении иностранному языку. Именно в рамках этих подходов разрабатываются инновационные модели обучения. Одной из таких моделей учебного процесса можно считать обучение как организацию активного обмена мнениями в дискуссии. Эта работа помогает рассмотреть один из методов обсуждения - дебаты, которые помогают учащимся развивать и изучать английский язык.

Ключевые слова: дискуссия, диалогическая речь, дебаты, навыки аргументации, средняя школа.

Summary. The problem of teaching a foreign language as a means of communication remains one of the main problems in modern methods. Recently, an orientation towards the type of teaching that stimulates the development of the student's personality, activates his potential is becoming more widespread. This type of training corresponds to the personality-activity and communicative approaches in teaching a foreign language. It is within these approaches that innovative learning models are developed. One of such models of the educational process can be considered training as the organization of an active exchange of views in a creative discussion. This work helps to consider one of the methods of creative discussion - debate, which helps students to develop and learn English.

Key words: Discussion, dialogical speech, debate, argumentation skills, high school.

Over the past decade, there have been obvious changes in public and scientific consciousness, which have led to the need to rethink science and education, their goals and objectives. Today, a high-quality education of a modern specialist cannot be imagined without the development of information, research and communication culture, the ability to construct ne knowledge. The traditional school environment is faced with a new face of cognitive culture, for which the "reproducing person" is no longer interesting and meaningful. In connection with the complication of all forms of communication in the educational space, the increase in the volume of educational information, the variety of its sources and carriers in the modern socio-cultural situation, the priority of the development of the communicative culture of students becomes obvious.

For a school graduate, it is necessary to be sociable, contact in various social groups, to be able to work together in different areas, preventing conflict situations or skillfully getting out of them. These skills should provide the young person with mobility, the ability to react quickly in a changing world in a state of mental comfort that provides emotional balance.

The purpose of this study is to reveal the theoretical aspect of using debate technology for the development of argumentation in high school students.

In accordance with the stated purpose of the research, the following research tasks were solved:

- to study the role of dialogical speech in the formation of communicative competence;
- to identify the development of dialogical speech as a component of communication skills;
- consider the effectiveness of using debate technology in English lessons.

The theoretical significance of the research is that we considered "Debate" as a technology for developing the skills of a reasoned foreign language speech.

Communicative competence, i.e. readiness and ability to interact, verbal and non-verbal (facial expressions, body language), with other people, is the most important quality that a person needs in all situations of life. There are several components of communicative competence: 1) linguistic competence,

2) sociolinguistic competence, 3) socio-cultural competence, 4) strategic competence, 5) discursive competence, 6) social competence.

Linguistic competence involves mastering a certain amount of formal knowledge and the corresponding skills related to various aspects of the language: vocabulary, phonetics, grammar. Sociolinguistic competence, that is, the ability to make the choice of linguistic forms, uses them and transforms them in accordance with the context. [Voskresenskaya, L.V.186]

In order to competently solve communication problems and achieve the desired results, it is not enough just knowledge of a culturological nature. You need to have certain skills and abilities, organize speech, be able to build it logically, consistently and convincingly, settasks and achieve the set goal, and this is a new level of communicative competence, which in the materials of the Council of Europe is called strategic anddiscursive competence.

The last of the components of communicative competence is social. It implies willingness and desire to interact with others, self-confidence, as well as the ability to put oneself in the place of another and the ability to cope with the current situation. It is very important here to form a sense of tolerance, or speaking, tolerance, towards a point of view different from yours.

In most Western educational programs, communicative competence is among the "key" ones, which means, in particular, the transfer of "responsibility for the formation" of this competence from a separate subject area to the educational process as a whole. Before talking about what this means and what changes it will require in the organization of the educational process in a particular school, in a particular lesson, it is necessary to explain why communicative competence is key. The first reason that can be pointed out is public inquiry. More specifically, there are several such requests.

1) A request from an adult professional business world, which is acutely deficient in the practical communication skills of school graduates. The role of communication in the modern business world is constantly growing. The solution to the problem is determined today not by the uniqueness of the thinking of one or another specialist, but by the effective organization of the collective work of different specialists, i.e. their communicative competence.

2) A request from an emerging civil society. First, it consists in the development of horizontal social relations as opposed to vertical, hierarchical ones, which requires a change in the communicative culture of society. Secondly, the blurring of boundaries, mixing of various ethnic and social groups leads to the emergence of a so-called multicultural society, which requires the development of competence in the field of intercultural communication.

3) The development of mass communication, its totality, the use of manipulative technologies requires a modern person to be able to navigate in this area as well, mastering the role of a "critical viewer" or "critical reader". [L.I Bragina.1985,214p]

If we define the main meaning of education as the development of practical abilities / skills necessary for a person to achieve success in personal, professional and social life, then one of the key ones is his communicative competence. Moreover, if we look at the list of "general educational skills, skills and methods of cognitive activity" proposed by the Standard, we will see that half of them are related to communication, but presented as disparate skills and abilities that do not have a common basis.

The third reason that puts forward communicative competence is that communication, understood as "the exchange of meanings (information) between individuals through a common system of symbols (signs)", is not limited to verbal communication and is a method and simultaneously a condition for the existence of any macro - or micro-human society. [Vyatyutnev, M.N. 1984,15p]

With regard to communicative competence as the educational goal of the school, then, as noted above, the readiness and ability to communicate is considered as a prerequisite for the introduction of new open ways of teaching. Work on communication skills can take place both during special, intensive trainings in the specially allocated training time, and during normal subject teaching.

The development of dialogical speech in the foreign language being studied is one of the most acute problems of modern pedagogical science, which requires further methodological resolution, since modern requirements for dialogical speech - to teach students to conduct a conversation in the foreign language being studied - are not always fully met.

The current situation requires new searches for a

more rational methodology for teaching dialogical speech, in which the desired practical results would be achieved in the shortest possible way, with a minimum investment of time and effort, and the learning process itself would become feasible, interesting and exciting for students.

Despite the fact that dialogical speech is more complicated than monologue, from the point of view of consistency in teaching oral speech, preference should still be given to dialogical speech. After all, it is through the dialogue that individual speech patterns, whole structures are worked out and memorized, which are then used in monologue speech [Dryden. G. 2003,312p]

The methodological literature reflects three different approaches to defining the role and place of dialogue in teaching a foreign language. Dialogue is viewed as a means of mastering a foreign language (language material); as a form of organization of the entire educational process in a foreign language; as one of the types of speech activity that must be mastered in the learning process.

The modern theory of speech activity considers dialogue as a form of social-speech communication, as the basis for cooperation and mutual understanding between people in the process of joint activities. Dialogue speech is formed under the influence of the motives of activity. It has a specific purpose and purpose. The unit of dialogical speech, as well as monologue, is a speech act, or speech action. Features of the dialogue: within the framework of one speech act, there is a combination of reception and reproduction; a speech whole is constructed by two (or more) interlocutors; each of the participants alternately acts as a listener and a speaker. [Zaretskaya E.N.2002,704p]

Dialogue speech is much less developed than monologue, since in the conditions of natural communication it is supplemented by the generality of the situation, the joint experience of the speakers. It is carried out in a common speech situation for both participants. A speech situation is understood as a set of such factors of pre-speech orientation, which are constant in various specific conditions of orientation and whose change affects the change in the program or operational structure of speech action. These factors include: the place of dialogical speech action in the activity act and the resulting motives and goals; the conditions in which the speech action is performed; the nature of the roles played by the participants in the dialogue; communicative psychological attitudes from which the speakers proceed; the subject of the conversation and the level of awareness of the participants in the dialogue.

If the goal of an activity act is carried out mainly due to a non-verbal action, the act of speech is minimized, one-step. One-step speech action occupies a subordinate position in the activity act, can be carried out in parallel with another action and have a common motivation with it. The background for it is a static external situation that unites both participants. People engaged in joint production activities or household chores exchange 1–2 short remarks in order to correct the performed action, get help, involve another person in joint actions, or simply wish each other good health.

A speech action can be multi-step when it is dominant in an activity act. The motives for such an action may coincide with the social needs of the speakers (with the need for self-expression, communication, self-affirmation, knowledge). The purpose of the utterance may be to convince the interlocutor of something, to give instructions, to express their feelings, to obtain information, etc. A multistep speech action may precede a non-verbal one (then the goal will be planning); can follow him (discussion of results, flashback). Where and when an argument or exchange of memories takes place is not essential to the content of the conversation. It is caused by an internal situation; the characteristics of the speaker come to the fore. [Klarin, M.V. 1995,180p]

An intermediate form between one-step and multi-step action is dialogue. Such dialogues are conducted mainly in the service sector, where the act of communication is carried out between the person performing the objective action and the customer. Such a dialogue arises on the basis of the external situation. Its content is more or less stereotyped; the language is replete with clichés.

When teaching students dialogical speech, the following main tasks are solved: First, to give the concept of dialogue in all its diversity, in its natural form. Using various examples, students should be shown that speech will only be lively, natural and truly dialogical if the content of the remarks includes greetings, messages, invitations, expression of various kinds of feelings, assessment of facts, etc.

Secondly, to teach children the necessary cues, to train them to the level of automatism when used in a specific situation.

Thirdly, to teach schoolchildren to exchange these remarks in appropriate situations, that is, to teach them to conduct a proper dialogue.

Language is the primary means of human communication, the direct expression of the thought process characteristic of a person at the level of abstract knowledge.

Of all types of speech activity, which include listening, speaking, reading, writing, the most natural form of speech activity - the oral form - in its main form of dialogue, has an unconditional priority.

Dialogue is discussion between two or more people. Teaching dialogical speech in English lessons is one of the most important tasks. One of their important characteristics of the

educational process is the development of speech interaction of subjects of learning in the study of a foreign language, which is understood as the process of establishing and maintaining targeted direct or indirect contact between subjects of communication through language, creating a unity of interdependent and complementary subjects.

The group form of communication is an urgent need for foreign language lessons, especially when it comes to communicative training, since this method involves teaching communication through communication. The group form of organizing educational work in a foreign language lesson gives a lot: it develops the ability to communicate, provides the best conditions for the development of speaking skills, ensures the exchange of classes between students, promotes the growth of motivation for learning, strengthens interpersonal relations, teaches to better understand each other, i.e. e. contributes to the process of the formation of the collective, increases the status of popularity and business status of the student in the collective, makes the teacher's activity more fruitful, changing his role - instead of forcing the teacher to learn, the main task of the teacher becomes to assist, teaches to objectively evaluate not only others,

English, as an academic discipline, belongs to the block of humanitarian subjects and thus is called upon to solve the issues of humanitarian education of students. Leaving aside the comprehensive definition of the content of the humanitarian component, it can be argued that this area includes the development of communication skills, the formation of cognitive strategies and functional literacy, as well as the development of a culture of presentation and public speaking. [Passov, E.I. 1988, 196p]

Presentation of one's own thoughts and ideas in public, especially in a foreign language, is a rather complex process, both from a linguistic and psychological point of view. Quite often, during a public speech, people cannot structure their speech, clearly formulate ideas, spontaneously select the necessary language means, they experience stiffness, a feeling of insecurity and are very worried, which affects their physical condition. [Popova, O. Yu.2005,262p]

To form the basic skills of public speaking in a foreign language and develop the communicative competence of students, it is advisable to use the pedagogical technology "Debates" in English lessons at the senior stage of education, or a formalized discussion built on the basis of pre-prepared speeches of participants-representatives of two opposing, rival teams, and also elements of real technology.

Debate - modern pedagogical technology, which is a special form of discussion, which is conducted according to certain rules.

Debate - competition between “players” whose actions are limited by certain conditions and rules.

Debate - purposeful and orderly, structured exchange of ideas, judgments, opinions. [Rogova T.V.1991, 224p]

Debates contribute to the development and nurturing of the student’s core competencies. Expanding the general cultural horizons: enriching knowledge related to the humanitarian fields; the development of interest in regular reading, the formation of motivation for learning; formation of interest in regular reading of scientific, popular science, fiction.

Development of research and organizational skills: collect and analyze materials from various sources; evaluate different versions and opinions; collect evidence and apply it correctly.

Development of creative qualities: the ability to look at a problem in a new way, use non-traditional methods to solve it, see new, unusual.

Development of discussion skills: the ability to listen and hear the interlocutor; tolerance for different views, different points of view, tolerance; ability to work in a team.

Development of public speaking skills: public speaking skills; self-confidence; the ability to clearly express their thoughts orally and in writing; the ability to attract listeners with intonation, gestures, facial expressions.

Formation of civic position and skills of life in a democratic society: the ability to formulate and defend one's own point of view; the ability to accept a different point of view and evaluate the idea, and not the person declaring it; respectful attitude to universal and national values, different cultures, traditions; the desire to use their knowledge in the practice of public life; the ability to take on the solution of any problems.

Organizational and pedagogical conditions contributing to the implementation of the process of socialization in the context of the debate are the interconnection and interpenetration of the following components: the play basis of pedagogical work on the socialization of students, which consists in the fact that play is used as an opportunity to try your hand at various social roles; a variety of social interactions of a student involved in various spheres of life; ensuring the choice of values, norms, forms of student activity, which is ensured by the variety and intensity of activity, a wide range of social situations and trials, expanding the zone of communication and interaction in various aspects (business cooperation, game interaction, emotional, etc.).

Debates include technology that contributes to the renewal and transformation of humanitarian education, the development of the creative activity of students and teachers through inclusion in the debate process: from searching for information and studying materials on a specific problem to the detailed development of two different approaches

to solving it (affirming and denying), which makes it possible learners understand the complexity and complexity of the issues raised.

First of all, debates form all four basic linguistic communication skills in students - listening, reading, speaking and writing, these skills are the skills that a foreign language teacher should develop in students in accordance with the normative documents. [E.N. Solovova.2002,239p]

Before conducting a direct debate, serious preliminary preparation of students is needed. At the stage of preparation for the games, speakers (players) analyze the literature, preparing basic notes, annotations, abstracts, notes, collections of quotations, briefly write down the structure of speech, which develops reading and writing as communicative skills. While playing the debate, listening and speaking skills are improved, and rounds of cross-cutting questions allow you to include in this process not only six players, but the entire group.

In addition to the development of language skills directly, debate forms the skills of public speaking and discussion. The effectiveness of using debates in teaching English largely depends on the degree of the teacher's awareness of the possibility and expediency of their use. It is necessary to take into account the language training of the group. In English lessons at the senior stage of education, debates can be used both for the purpose of generalizing, systematizing and consolidating educational material, and also act as control speaking. However, it must be borne in mind that not every topic can be a subject of discussion, it must be correctly formulated, as a rule, by a teacher.

The preparation and conduct of a debate involves the organization of work in groups (teams). Among the possible principles for the distribution of students into groups, the following can be distinguished: the teacher himself creates teams, distributing roles, or students create groups on their own, and the roles are distributed by mutual agreement or by lot. You can also divide the trainees into three groups ("strong", "average", "weak") and combine one person from each group into a team. The group can also include neighbors in desks or in rows. [Titova, N.L.2004,146p]

The fact that debates accustom students to the adequate use of language clichés in public speaking is also significant. Some of the most commonly used are the following: we suppose; we must confess; we suggest; we believe; the thing is; the fact is; we wonder; the point is; in our opinion and a number of others. Debate also helps learners understand the structure of speech. An example of a plot speech in a debate can be the speech plan of the first speaker: greeting the audience - introducing the team and oneself - introduction (substantiating the relevance of the topic - defining concepts - topics - putting forward a criterion - argumentation - conclusion - gratitude for attention. debate will allow them to clearly plan for most public speaking in the future.

In conclusion, it should be noted that debate is a relevant and effective approach to organizing the process of learning a foreign language at the senior level of education. This pedagogical technology and its elements are able to motivate students to learn English and apply it in communicative situations, which is today one of the main goals of teaching a foreign language.

The main goal of teaching a foreign language is to get involved in a specific activity - the transmission and reception of information using a foreign language, that is, participation in certain limits in communication. Here we are faced with the need to form communicative competence in students. To do this, it is necessary to develop students' skills of dialogical speech.

Debate is a social and educational form of discussion. The use of debates gives equal, and most importantly, real opportunities for each participant to develop leadership qualities, learn to consider problems from different points of view, prove their position reasonably, and speak in public. The debate program is an effective pedagogical technology that contributes to the development of logical and critical thinking, the development of communication culture and public speaking skills.

Debate develops in young people the skills necessary for effective communication in any area of human activity develop critical thinking, being at the same time a popular form of intellectual pastime. Participation in debate provides an opportunity to develop the ability to work in a team, the ability to focus on the essence of the problem and advocate unpopular decisions.

REFERENCES:

1. Voskresenskaya, L.V. Project technologies in teaching English / L.V. Voskresenskaya. - Volgograd: Volgograd Scientific Publishing House, 2005. - 186 p.

2. Bragina, L.I. Foreign languages at school / L.I Bragina. - Minsk, 1985 .-- 214 p.

3. Vyatyutnev, M.N. Theory of a textbook of Russian as a foreign language: dis .... cand. ped. Sciences: 13.00.02 / M.N. Vyatyutnev. - M., 1984. - 15 p.

4. Dryden, G. Revolution in learning / G. Dryden, D. Vos. – M.:Parvine, 2003 .—312p.

5. Zaretskaya E.N. Business communication: in 2 volumes / E.N. Zaretskaya. – M.:Delo, 2002. - T. 1: Business communication. - 704 p.

6. Klarin, M.V. Innovations in world pedagogy / M.V. Clarin. - Riga: ped. CenterExperiment, 1995.- 180 p.

7. Passov, E.I. Foreign language lessons in secondary school / E.I. Passov. - M .: Education, 1988 .-- 196 p.

8. Popova, O. Yu. Actual problems of linguistics and intercultural communication / O. Yu Popova; comp. E.A. Pelikh. - Volgograd: Volgograd Scientific Publishing House, 2005. –262 p.

9. Rogova T.V. Methodology of teaching foreign students / T.V. Rogova, F.M. Rabinovich, T.E. Sakharov. - M .: Education, 1991. - 224 p.

10. Solovova, E.N. Methods of teaching foreign languages: a basic course of lectures: a guide for studentsped. universities and teachers / E.N. Solovova. - M.: Education, 2002. - 239 p.

11. Titova, N.L. Development of management decisions: a course of lectures / N.L. Titov. - M.:Education, 2004.–146 p.

IRSTI17.09.91

SARSENBAEVA ZHANSULUBADENKYZY
Doctoral student
of Al-Farabi Kazakh National University

ORDA GULZHAKHAN ZHUMABERDIKYZY
Doctor of philology
M.O.Auezov Institute of Literature and ArtandAl-Farabi Kazakh National University

ART SOLUTION IN CREATING SUZGE KHANYM'S (LADY) IMAGE

Түйін. Мақалада әдебиеттегі Сібір мемлекетінің соңғы билеушісі, Шайбан әулетінің ең соңғы өкілдерінің бірі – Көшім хан мен Сүзге ханым бейнесін сомдаудағы көркемдік ізденістер қарастырылған. Қазақтың ақын-жыраулары мен Сібір ақыны П.П.Ершовтан бастап көңіл аударған Сүзге ханым ақын-жазушылармен бірге суретшілердің де негізгі кейіпкерлеріне айналды. Ұлт тарихынан ерекше орын алатын тарихи тұлғалардың аңызға толы өміріне, ерлігіне деген сұраныс еліміз егемендік алған соң арта түсті. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі поэзиялық, прозалық, драмалық шығармаларда тарихтағы Сүзге бейнесі көркем шындыққа айналуда. Зерттеуде қаламгерлердің түрлі жанрдағы ізденістерін салыстыра талдаумен әдебиеттің көркемдік эстетикалық табыстары ғылыми сараланған.

Түйінді сөздер: әдебиет,поэзия, проза, драма, ұлттық қаһарман, психологиялық талдау, драмалық тартыс.

Резюме. Статья посвящена художественным изысканиям в создании в литературе образов Кошим хана и Сузгеханым, последних правителей Сибирского государства и одного из последних представителей династии Шайбанов. Сузгеханым стала главной героиней произведений поэтов и писателей, наряду с казахскими поэтами и сибирским писателем П.П.Ершовым. После обретения суверенитета, запроса на подвиг исторических личностей, занимавших особое место в отечественной истории, их героическая жизнь стала еще более популярной. Образ Сузгеханым, вошедший в историю как поэтические, прозаические и драматические произведения, стал художественной реальностью в современной казахской литературе. Исследование включает в себя сравнительный анализ текстов писателей разных жанров и научно-исследовательский анализ художественно-эстетических достижений в литературе.

Ключевые слова: литература, поэзия, проза, драма, национальный герой, психологический анализ, драматическая борьба.

Summary. The article deals with artistic researches in creating Koshim khan's and Suzgekhanym's images, the last Siberian state rulersin literature and one of the last representatives of the Shaiban dynasty. Suzgekhanym became a main character of poets and writers, along with Kazakh poets and Siberian poet P. P. Yershov. After acquiring sovereignty, a request for the feat of historical figures who occupied a special place in national history, their heroic life became even more popular.Suzge khanym's image which were just in the history as poetic, prose, and dramatic works became an artistic reality in modern Kazakh literature. The research involves a comparative analysis of writer's researches in various genres and a scientifically analysis ofthe artistic aesthetic achievements in literature.

Keywords: literature, poetry, prose, drama, national hero, psychological analysis, dramatic struggle.

Introduction

Currently, there is no exact data on Koshimahan's year of birth, who occupies an important place in the history of Kazakh people. In official documents it's mentioned that he has been living between 1515-1600 years. According to historians studies, listing of the national liberation uprising against the colonial Russian Empire can be started with Koshim khan's struggle. The legendary Khan and his wife Suzge are mentioned in the legends-stories that transferred from fathers to son and narrate that Khan died inKorghalzhyn.Sinceindependence acquisition, a well-known historian and a doctor of historical sciences Murat Abdirov is conducted a thorough study of Koshim khan's life and the history of Russian Cossacks in Siberia that occupies a huge place in the history of the nation. He stated the followings: "Accepting the version byAbulgazy about descent of Koshimfrom the Turkic Sheibanid dynasty who did not join Muhammad Shaibanikhan to conquer Central Asia territory, but stayed at the Kazakh steppes is more likely to assert that Koshim was born not in Bukhara, but most likely in the Nogai Horde which is located on the Western or North-Western of Kazakhstan. This is also pointing to his close family ties with Nogai-murzas of Altyul Horde who lead a nomadic life from the East of the Embariver to the Aral Sea and were under the political and military influence of the Bukhara khanate." [Abdirov, 1996].

Welcoming the scientist's above opinionZh. Artykbayev represents the following information

about Khan's birth place: "We believe that Koshim khan's native land is located between Olengti and Shiderti.Kazakh people called this place from the ancient - "Akkol-Zhayylma". At the time it was one of the famous settlements in Dashty-Kipchak when the great Eurasian ulus (tribe) Jochi Ulus was divided into three parts, the Yezhen Horde settled at Ulytau mountains, Batu occupied The Volga river and Shaiban dynasty settled at Akkol – Zhayylma. If we believe that Shaiban family has any concerns to Kazakh history, then we should research their roots at the Akkol-Zhayylma territory. This place is not very far from Astana: need to follow along Olengti and pass by Yereymen, then you will reach the full of fish and reed maces the Saint Akkol. At these places local Kazakh people still use a pot wrap made of reeds, this is a tradition forgotten in other parts of Kazakhstan" [Artykbayev, 2007].Here the scientist also mentioned that the Shaiban Horde was discovered on the bank of Akkol in 2004 and excavations are currently underway [Artykbayev, 2017].

Koshim khan built the Suzge-Tura settlement along the Irtysh river for his beloved beauty (currently in the region of Tobol in Russia), Suzge was Shigay khan's daughter. The settlement was protected by the Irtysh riveron both sides and with a deep ravine in front of it. There was a bridge across the ravine andKoshim khanwas visiting the settlement after every Friday prays. Suzgekhanym'sfate after the fall of the Siberian khanate is narrated differentlyin legendstories. In the first version is said that she was seized together with her relatives and was taken to Moscow, and only there she married to Mukhamedkul; but the other version describedher unforgettable heroism and great spirit. Since the second version is closer to the truth, the most works about her story developed on this option. The legend by P.P. Yershov about the period of the conquest of Siberia is described in his work "Suzge". SibirskayaLegenda - The legend of Siberia" ("A magic humpbacked horse") [Yershov, 2000], a portraitcreated by the famous oil paints M. S. Znamenskyi, the opera "Suzge" by I. Kornilov–all of them deliver and create the bright image of the brave Kazakh girl. The kyui "Suzge" (Kazakh national instrumental work) by Bayjigit, the dance "Suzge" by Koylibay are serve as a proof that people will never forget the heroes, the sages protecting people and the land.

2. Methods. During the research of the topic in determining the implementation of Suzge's image in Kazakh literature, the facets of the writers' skills, and the stylistic features of painters' methodological approacheswere used, namely object-analytical analysis, comparative analysis, systematization, generalization, comparative and complex analysis.

Stories about the ruler of the Siberian state Koshim khan and his beloved Suzga mentioned in a poem by P. P. Yershov, a portrait by M. S. Znamenskyi, an opera by I. Kornilov reflected on Kazakh scientists and writers.During the study of the topic, works of such historians as M. Abdirov, Zh. Artykbayev about the national liberation uprising againstSiberian Russian Cossaksand the history of the state developed by Koshumkhan, also works of literary scholars that have studied various literature issues in detail as A. Baitursynuly, S. Ordaliyev, M. Bazarbayev, Z. Akhmetov, S. Kirabayev, R. Nurgali, and A. Narymbetov gave direction to the study of topics.

3. Results. It is known from history that the legend "Suzgekhanym" about the conquest period of Siberia for the first time versified by Bodau Zhyrau (1805-1922). In 1838, the magazine "Sovremennik" published a poem by the Siberian poet P. P. Yershov "Tulpar tay, sunkar tay" ("A magic humpbacked horse"), the poet was delighted with the feat of the Kazakh girl. In 1896, the composer I. Kornilov wrote a musical play "Suzge" which was staged at the Tobol theater in 1899. Also, Suzgekhanym's heroism was described in works of Russian poets as A. Sorokin, P. Vasiliev.

There are some stored data as per Bodau Zhyrau that versified the composition "Suzge Sulu" (A beautiful Suzge), the dastan "Suzge by Yershov" by poet Uayis, the kyui "Suzge" by Bayjigit, the dance "Suzge" by KoylibayBaynazaruly. Among Arka territory Kazakh people were spread out legends "A water faery", "A beautiful Suzge", "Suzgekhanym" by word of mouth, and the dastan "Suzgekhanym" was favorite one of Kunanbaykazhy. The researcher R. Akhmetov says that Shokan is equated Kozhyk's the only heroine daughter Narkyz with Suzgeand it suggests the point that Kozhykcould be Suzge's son [Akhmetov, 2012].

For many yearswhile Kazakhstan was considered as a part of the former Soviet Union it was impossible to do researches about Koshim khan and Suzge. After Kazakhstan gained its sovereignty, doctors of historical sciences Murat Abdirov and Zhambyl Artykbayev studied the history of Russian Cossacks in Kazakhstan and the struggle of Kazakh people for independence. These ensured that Kazakh people could learn about their hero Koshim khan. The following works have been studied comparatively: "Suzge's last days" by SharbanuBeisenova narrating sorrows of the great steppe, historical dramas "A beautiful Suzge" by G. Alimkulov and M. Kainbaev, "Koshim khan and Suzge" by M. Kozhahmetova, a poem "Koshim khan and Suzge" by YerbolBayilkhan, "Suzgekhanym" by Sh. Orazimbetuly. The achievements of writers who turn historical truth into an artistic relic were formulated on the basis of Koshim khan's and his beloved Suzge's images.

4. Discussion. The main achievement of Kazakh literature during independence years is a significant development of historical themes. The writersstudied historical events of the era of Sakh and Ghun tribes together with the XX century's unstable stages of reconstruction from the point of

view of today and enriching the Kazakh literature content and forms. During these years the national literature was filled with following historical events of different erasandheroes' artistic images: Queen Tomiris, Genghis Khan, Beybarys Sultan, Amir-Temir, Koshim khan, Kerey-Zhanibek, Yessimkhan, Zhangir Khan, Abulkhayir Khan, Abylai Khan, Kenessary Khan, SyrymBatyr, ZhankozhaBatyr, Makhambet and IsataiBatyrs, BaluanSholak, Aiteke bi, Tole bi, Kazybek bi, heroes of The Great Patriotic War M. Mametova, R. Koshkarbayev - the first soldier to raise the Soviet Flag at the Reichstag, the hero B. Momyshuly, etc.

4.1.In embodying the images of historical figures of old the writers tried to preserve historical data. R. Beysetayev, who is studying Suzge's children states the followings: "The year of marriage of the beautiful Suzge to Koshim khan is confirmed and it's a summer of 1563. Koshim khan was born in monkeyyear (1524). So, she got married when she was just over 15. Suzge had 3 sons, their names are Baimurat, Berdimurat, Kobeymurat"[Beysetayev, 2015: p.231]. According to O. Akhmetov and R. Beisetayev the data aboutKoshim khan's year of birth are diverse due to fact on Suzge's children and it requires a deep study of this topic.

In almost all the works mentioned above the feat of Koshim khan and Suzgewas described with great inspiration. The Siberian poet P. P. Yershov mentions the followings in his famous poem "Tulpar tay, sunkar tay" ("A magic humpbacked horse"):

–...I will give rein to you,
I will give you the ship:
But let the Queen of yours,
Would direct herself to us [Yershov, 1838].

But Groza's dream was not fulfilled, and when the people of the city got on a ship Suzge forced a knife into herself. According to A. Narymbetov's opinion in creating the main characters image "If a hero's artistic image described masterfully, with great poetic spirit and inspiration then there would be ideological, aesthetic impacts on readers" [Narymbetov, 1989: p. 128] we can see the enthusiasm in portraying Suzge's image.

Poet Uayisinhisdastan "Suzge by Yershov" described the war of conquest of Russian Cossacks as follows:

The big country was conquered for a hundred and fifty years,
The propertyrobbedandfuture generations died down.
Over thirty nations reached by running,
The tears streamed down faces.

Koshim khan had no fire weapon,
Faced an enemy, blood shedded. But failed
No result after all struggles, wars,
His golden head was sacrificed [Akhmetov, 2019].

During the reign of the Siberian state by Kushim Khan the people lived in abundance and were happy. But carefree halcyon days were disturbed by the colonial Russian Empire and Russian Cossacks expelled the peaceful people from their land,settlement. It is known from history that during Koshim khan was defendinghis country and land from the enemy on the field of war, his beloved Suzgemade every effort to protect her city.

O. Akhmetov translated poem by P.P. Yershov into Kazakh language and described festive life in Koshim khan's country and Suzge's internal struggles about the circumstances as followings:

No one knows,
The boundaries of Irtysh, Tobol, Vagay, Ob...
Khan Kushum reigns by himself,
All the surroundings of Siberia.
No sunrises, nor sunsets
At the vast territory of Siberia,
Without Koshim khan...

... Sorrow fate and a soul in pain,
Being displaced and have no kick left for an enemies,
Rolling over in bed,
Only Suzge has no sleep.
She is a screp of the most precious gold
Wise and kind woman,
So in a sorrow she is now,
Only the feat of her people worries her... [Yershov, 2000: p.138]

As we see in the fragment the poet equates Suzge to a scrap of gold. Since one of the artistic tools is theequation, A. Baitursynov mentions the following on it: "Poem comes from a poet and the poet defines terms to give a vivid description or decoration that makes details remarkable". Also he stated: "Although the decoration gives vivid description of the thing, cannot express and manifest itself. At this point, we give a certain nature to an uncertain, a clear nature to the unclear things by using equations, decorations and give more details" [Baitursynov, 1989: 156]. Having no chance with the army equipped with bows and arrows agaisnt the armed enemies with plenty of ammunition, Suzge wanted to safe a life to her nation and decided to fight up to the last ditch.Her desperate heroism was kept in hearts and passed downfrom grandfather to son.

By translating P. P. Yershov's workthat depicted the exploits of Koshim khan and Suzge, O. Akhmetov made a contribution to the improvement of the translationsphere. M. Bazarbayev noted the followings on literary translation: "One of the most important factors in the literature connection is a literary translation. The translation of one of the best works of folk literature in one language into another language, or, writing a new work in the same version became an ancient tradition" [Bazarbayev, 1973: p.227]. From this point of view the connection in literature is in tradition that

each nation makes the great works to speak in their own language. A dastan "Suzge by Yershov" by the poet Uayis and translational work by O. Akhmetov are the fascinating examples of this tradition.

In his works "Suzgekhanym" the Kazakh poet Sh. Aljambayevdescribes Suzge'sheroism as following:

Groza arrived immediately, as he felt something wrong,
And he saw the lifeless body of Suzge.
Anger flooded him and he was in a blind rage,
And said: "Even she died, she is the winner!"

Yermak had heard this new and came immediately, too
Touched with his head the ground before "nomads".
She was buried with all due honors,
Headstone placed over the graveone [Aljambayev, 2012].

Suzge'sdeath could be scored as a victory. She was a pure Kazakh girl that grew up free and lived an independent pastoral life on the steppe and would let no one to touch her. Even her enemy took a part at her funeral and buried with all due honors shows their respect to Suzge's death.

In legends a data about the descent of Suzge is varied. In one of them it is said that she was born in Zhalair-Tabyn tribes family, in other data that was born in Argyn family of the Middle Zhuz. The poet E. Beyilhan is among those who are researching the data that Suzge was born in the Zhalair-Tabyn family. In his "Koshim khan – Suzge" poem he states the followings:

Experienced with tricks than her enemies,
She is wise and knows the meaning of the life.
If to talk about Suzge's heroism,
She is Attila's sister –
Is Tomiris family's propagation.
Only the thing, she is a woman,
But is the real military leader [Beilhan, 2016].

As per above mentioned, the poet narrates that she was born in and a propagation of Tomiris and Edil king's family. In this sense, it's known from the history that Suzge was fighting about a month on equal terms with her troops against Groza'sarmy and tried to save her city.

4.2. Among the prose works about Suzge the story "Suzge'slast days" by Sharbanu Beisenova can be mentioned. The main character of the work that based on psychological analysis and full of lyricism isSuzge, who is the youngest wife ofKoshim khan –the last khan of the Siberian people.

The legend starts as: "Suzge khanym seems bending beneath a burden and feeling troubling distress couldn't buck up herself all day long.All her thoughts and imagination as tethered horse were run around the circles, were destroying her. The space around the palace was silent. As if the whole world, in breathless suspense, awaited it" [Beisenova: 2008, 3]. We see here a story that began with a monologue about Suzge's troubling distress and being completely alone. As it was Khan's long-standing tradition to visit the mosque every Friday and being so late at that very day made Suzge to be plunged in thoughts. This was the time when Koshim khan was at the formidable war against Groza's troop which attacked the Yesker city. Unaccounted absence and lack of news made Suzge-drawn into a deep thought.

Historians note that Suzge was Sultan Shigay's daughter, as per Sh. Beisenova's note SzugewasSultanSuyundik's daughter and describes according to the old nomadic tradition and the proverb "Throw a lasso to bridle a horse, marry a daughter to bring together distant places" she married to Koshimkhanwhowas a descend from a nobble bloodline of Saryarkaandthe true warrior. It is noted that Koshim married to Suzge and aimed to connect the Irtysh and Ishim territories. Thus, the writer tried to show that Suzge was a daughter of Argyntribe's family who lived at Ishim those years.

The writer drew attention to the fact that she was the youngest among Khan's seven wives, but M. Kozhakhmetova described her as the fourth wife of the Khan. It is obvious that the inequality comes from the authors. Khan's other six wives seeing that he was more in love with the youngestwife, suddenly came to a compromise and altogether were against her. All six were controlling and observing Suzge's every movement. In order to survive among them and have some privacy, she asked to build a small Palace. With due time the small palace became a beautiful big city with its festive life. New servants arrived, and new cultures, household were developed, and the place became famous together with her owner Suzge. The writer described all these situations around Suzge as wisdom and Suzge being wise and wit that was able to stand for herself.

Unable to withstand the invasion byZharmak army Kushim Khan was forced to leave the Yesker city. During this time he remained in the dark about what happened to Suzge. The writer tried to depict feelings and thoughts of the hero in monologic speech. "Shewas still surrendered to a sense of apathy. "This is most likely a punishment to me, isn't it? If the time spent at the personal golden palace and reining as the khanym so short? What if it is a time to pay back for all opportunities I had? Apparently, it should be so..." [Beisenova, 2008: p.8], - staying alone Suzge was thinking and tried to be realistic. If this wastoo luxury or if I cut it too fat questions were in her mind. Thinking that she wanted to clear the ideas and goals that made her to build the personal palace.

S. Kirabayev commented the writer's work: "The writer used a psychological monologue of the hero and mixed her imaginationin tempting manner and moved toward the culmination point. Struggling and being in dire straits, Khanym didn't loss

her control and made reasonable decisions.All that happening around and news about the situation were frustrating. They reported that the Koshim khan's palace was attacked by Russian troop led by Zharmak (Yermak), but Khan could run away with his family and left the Yesker city, the armed robbers followed them and many people died during fighting with them, the only good new was that Koshim khan could escape. The next attack reached to her palace. There was a talking that "It was planned to capture the young and beautiful Khan's wife and to present her to Russian Tsar". After the Yesker city was conquered, Groza was staring at Suzge's palace. With the desire to present the really beautiful young lady to the Russian Tsar, he sent a request prior. First, according to Suzge's requirement the palace's population were released. Due to the fact that she did not follow Mukhametkul who came to help and save her, she was an honest wife. As she was the youngest wife and could be many talking about her, she got used to be careful of her speeches and deeds.In case if she was wrong or any improper deed khan's other six wives would tear her to pieces. Suzge's image supplemented in front of the reader by her words, deeds, even a young she was wise and forethought.Her ingenious solution to find a way out of the impasse shows Suzge's generosity and fine nature, and her deed to distribute all the wealth of the palace and its precious jewelry made of precious stones among the staff of the palace and people of the city merely compliment her pure nature. Being a wife of the ruler, she was thinking about people gathered around her, and revered her and worry about their survival and future. No one in the palace, no any soul except herself. She saved all people of the palace – it was well respected deed and people had a profound admiration for her, respected her loyalty and courage, wisdom, patience and the legend about her deed pass down to generations by word of mouth. By her monologed speech, actions the writer stressed the idea that every nation will remember those who served to their countries.

4.3. Historical dramas "A beautiful Suzge" by G. Alimkulov and M. Kayinbayev, "Koshim khan and Suzge" by M. Kozhahmetova are based on main hero Suzge's heroism. The incident startedat the Yesker city which was located at the tributary Tobol that flows into high banks of the Irtysh river byKoshim khan's troop composed of Nogai Horde and Kazakh khanate soldiers who came from Astrakhan, Urgench, Turkestan, Sauran, Tashkent in order to flee violence by Kazan Khanate.

In comparison with prose a drama is full of thrilling situations. In the legend the writer conveyed the spiritual struggle of the hero in her long monologues and supplemented the story with lyrical digressions. In proses special attention is paid to the flow of thoughts and psychological analysis, but in drama the story is based on conflicts and tradegies. And so tragedies mainly focused between a human and a society, uncompromising struggle between individuals, a competition between the old and the new, morality and hostility, etc.Considering the aesthetic and emotional effect, the artistic and compositional system and the thematic ideological form R. Nurgali divided the tragic actions into three groups: a) historical tragedy; b) moral and domestic themes tragedy" [Nurgali, 2014: p.7]. According to this classification, the drama "Koshim khan and Suzge" by M. Kozhahmetova can be attributed to historical tragedies.

In the drama, Koshim khanhad an intention to unite the nation by marring Dauletbay's, Murat Khan's, and Shighay Khan's daughters. With the same intention he made a match for his brother AhmetkereywithShighay's daughter Layla.Unfortunately, Akhmetkerey couldn't understand his beautiful lady and didn't accept the real meaning of saying "Every beauty of the steppe is too sublime and imperious". And she returned her home.Akhmetkerey was on hunting when he crossed the other side of the Irtysh river and was killed by his enemies tied to horse's tail. Layla's last saying before she returned home was "I'll never back, because of my tears and you hurt me, I curse your luck..." it may believe that innocent Layla's tears beaten him. Thus, the author convinces the reader to conditions of curse, believes, superstition.

Suzge was described as a soldier with super ability: as a shooter, a horse master, the best sailor rowing a boat, a swimmer, ajumper, etc. In drama her shooter ability was described within the situation concerning her cousin in law Mukhametkul, when used an arrow to clean him in order to preserve her soul and physical purity and trying to stop his feeling to her. Using the bow and arrows rapidly demonstrates her shooter experience, while she fought against the enemy about a month to save the city demonstrates her heroism. At the same time, shewasthe honest wife who has waited and respected her husband. Even when she was hemmed about by foes,she was standing firm in the faith and was brave: "Shut your mouth, dirtbag. If he is safe, my Koshim would come to save me and you would meet out justice. Who do you think I am? I'm a wife of the great ruler of whole Siberia! And a beautiful flower of free steppes and a daughter of the brave sultan of unfaltering courage. (She was turning her sword toward to Groza). Next time, probably, I would kill you."

The playwright furnishes out with prophetic dreams of Koshim khan and Suzge. According to the belief that has developed among the nation, whenSuzge saw a dream sheasked to give alms-gift to avert a disaster. But Koshim khandidpay enough attention to it, as his mind was busy with his own nightmares, grotesque dreams. And he decided not to worry about small things gnawing doubts.

"Koshim khan: Seems you are upset.

Suzge: Don't get offended that I'm reminding you, my only righteous. That very crow... and a cold winged eagle... as if swallow and wipe off from the face of the earth... I'm in panic and I think it's for some reason.

Kushum Khan: (laughed loudly). You are my pure thing, you are my fraidy cat. You shouldn't be so timorous. And don't pay attention to such a thing...

Suzge: (interrupted him): No, please listen to me! In my homeland there is a believe that there can be given alms-gift to avert disaster... Offering sacrificial animal, say a prayer to avert disaster [Kozhakhmetova, 2012: p.413].

Begging the God about her nations' liberty and did her best for their independence Suzge forced a knife into herself – and this deed shows her courage and honor: "My nations' revenge is my knife, I sacrifice myself for the future." And her image was filled with an equal distribution of the treasury among the population of the city. It can be seen from the following speeches, polylogues:

Off-stage sayings:

- They say the treasure was distributed among the people equally.
- Seems everyone gets eligiblefor them.
- All precious jewelry, precious stones, corals weredistributed, too.
- The guard soldiers got more proportion.
- This is a wealth that even wasn't in our dreams.
- Where we are, now?
- Say prays about her that saved our life from being in the Hell.
- How can we leave Suzge alone?
- Probably she will stay with her guard..." [Kozhakhmetova, 2012:p.444-445].

If we rely on S. Ordaliyev'scomment that "Tragedy is dramatic compositions that failed to achieve their dreams and met with obstacles in the way of implementation of their goals" [Ordaliyev, 1964: 22], we can see many tragic and dramatic moments in "Koshim khan and Suzge" by M. Kozhahmetov. All her dreams were to fend off the men being slaves, fend off girls being maids and distribute the wealth among people willing not to share the treasures of the wonderful city with the enemy, shows resourcefulness and wisdom nature of Suzge. People can change their jewelries for the meal which means they will live and are safe being starve to death. Koshim's following talks also helps to paint in the details Suzge's image: "Oh, now she is not with us.

What a pity...she was young, but wise and an intelligent mentor (raising his weapon). Oh, you, severe Zahrmak, when I find you, I would cut you into pieces. We were living in glorious country, you bite us as tarantula and burden our parade, robbed my treasure, destroyed families, crushed houses... you are only robbers, beggars, poodles..."

After the debellationof Kushum Khan's troops who could not cope with the fired gun Zharmak has captured the Yesker city and Suzge'spalace.As after long fights at the battle Mukhamadkul was wounded and Ali's army was too exhausted, no one could lift up head in defense. When it's cleared that it is impossible fight against the army equipped with fired guns Mukhamedkul decided to outwit his enemy and attacked at night. Unfortunately, they failed all these attacks, too andZharmak's troop had new recruitment day by day. Lastly,Mukhametkul accepted that fighting from horseback with a sword against the fire wouldn't give results. His army used tip-and-run attack style and they were all weakened, but both sides didn't want to give up. During one of these night attacks they have captured Zharmakand celebrated the win, but at the next battle the enemy has captured Mukhametkul and deported him to Moscow.Koshim khan's nephew and relatives were arrested, too. But he did not lose his mindandwas stand by his guns. He was fighting against the enemy who violated the peace of his glorified country till the end of his life. He did not believe that the Russian king wouldn't insultKhan and Khanymthat were captured, and even would give a chance to serve if necessary and would never buy into this rumor.

Despite, Khan win back the Yesker city from Zharmak and celebrated the victory, he understood that cannot stay in Siberia for long and decided head for home to the Kazakh steppe. "I am a descendant of Genghis Khan who should reign all over the world! "m the real hero of the great steppe. At my age I did not beg for help and never gave up to enemies. I have united different nations and nationalities... what a stroke of luck I had like in God's pocket, and many people fastened upon me as bees. The riches of the vast Siberian were as a jim-dandy for everyone, even for closed one, and have stolen our peace of mind" – saying these Koshim never dropped down on knees and didn't want anyone to see his tired, aged, distressed state [Kozhakhmetova, 2012: p.465].

The above-mentioned works serve as examples of that the Kazakh people will never forget Koshim khan's and Suzge heroism, who weren't agreeing to pay and didn't pay taxes to Moscow, no compromise in the name of freedom and honour.

5. Conclusion.

The works obtained for the analysis showthatheroes ofKazakh literature as Tomiris, Domalak Ana, Suyinbike, Bopai, Kunimzhan, Zere, Ulzhan, Ulpan, Manshuk, Aliya, Hiuaz and other women, mothers in the history of the countrywhobecame warriors together with men on a footing of equality, were filled with one more hero whose name is Suzge.

5.1. In Russian and Kazkah poets works, namely in the poem "Suzgekhanym" by poets Boday, Baizhigit, Uayis and the poem "suzge" by the Russian poet P. P. Yershov, works by A. Sorokin, P. Vassiliyev, the poem "Koshim khan – Suzge" by the

Kazakh poets Y.Beyilkhan, a work "Suzgekhanym" by Sh. Aljambayev we see the real character and conscience of a Kazakh warrior girl.

5.2.In the lyric legend "Suzge'slast days" bySh. Beisenova based on the psychological analysis the main hero Suzge's nature is given by her monologue and deeds. This work shows us that the Kazakh prose archives was filled during the independence years with national heroes as Kushum Khan and Suzgekhanym.

5.3.In historical dramas "A beautiful Suzge" by K. Alimkulov and M. Kainbayev, "Koshim khan and Suzge" by M. Kozhahmetova the main hero Suzge'simage wasdepicted and replenished during battles caused by continuous collisions and faults. The playwrights withstood the heroins in continuous action, in a battle.

In the above-mentioned works, Kazakh writers mentionedSuzgebeing descendant sister of the Sakh tribes Queen Tomiris.Suzge's image and the heroism of the great steppes' daughter chanted continuously at every era of the literature, which means the name of heroes will remain in memories forever.

REFERENCES:

1. Abdirov M. (1996). Khan Kuchum: known and unknown. – Almaty.

Aljambayev Sh. (2012). Suzgekhanym. Date of review: 14.05.2020. https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/1849

2. Artykbayev Zh. (2007). Kazakh history and Ethnology problems. - Pavlodar.

3. Artykbayev Zh. (2017). Koshum Khan and the Korgalzhyn-Yesil region. Date of review:16.05.2020. https://e-history.kz/kz/publications/view/3535©e-history.kz

Akhmetov O. (2012). / Koshim khan and the beautiful Suzge. Date of review: 15.05.2020. http://el.kz/news/archive/content-3545/

4. Akhmetov O. (2019). Koshim khan and the beautiful Suzge. Date of review: 16.05.2020. https://martebe.kz/k-shim-han-men-s-zge-s-lu/

5. Bazarbayev M. (1973). Olen sozdynsarasy – sozsarasy (The song is bright meaning of the word". - Almaty: Zhazushy.

6. Baitursynov A. (1989). Works: poems, translations, researches. - Almaty: Zhazushy.

7. Beissenova Sh. (2008). Suzge's last days. Collection of short stories, stories. - Almaty: An Arys.

Bayilkhan Y. (2016). The poem "Koshim khan and Suzge. Date of review: 15.05.2020. https://adebiportal.kz/kz/news/view/1266

8. Yershov P. (2000). Suzge. (translation into Kazakh - O. Akhmetov). Zhuldyz, 7, 132-141.

9. Yershov P. P. (1838)."A magic humpbacked horse". Sovremennik.

10. Khanymsand girls during the Kazakh khanate (2015): contents of the international scientific and practical conference. - Astana: Forms Plus.

11. Narymbetov, A. (1989). Uakytshyndygy – korkemdikkepili (The truth of time is an artistic guarantee). Literary articles. – Almaty: Zhazushy.

12. Nurgali R. (1986). Telaghys. – Almaty: Zhazushy

13. Ordaliyev S. (1964). Essay on Kazakh drama. - Almaty: publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

14. Orilgenomirornegi (Sample of the lifestyle). (2012). A play that won a prize. – Astana: Nura-Astana.

MRNTI 16.31.51

SULEYMENOVA GULDANA KENESBAYKYZY
2nd year master's student
University of international business

SEMANTIC AND PRAGMATIC USAGE OF INTERJECTIONS IN MODERN ENGLISH LANGUAGE

Түйін. Бұл мақаланың мақсаты келесі арнайы тапсырмаларды тұжырымдау және шешу болып табылады: одағай сөздерді таңдау мен сипаттаудың әр түрлі тәсілдерін қарастыру, осы объектінің морфологиялық және семантикалық құрылымын анықтау және сипаттау. Ағылшын тілін үйренушілер тиісті контексттерді дұрыс контекстте сәтті қолдана алатынын білуден басқа, ағылшын мәтіндеріндегі одағай сөздердің коммуникативтік ерекшеліктерін талдау. Бұл зерттеу сандық жобалауға және қолданылған сауалнама құралына негізделген. Алматы қаласының 15-ші гимназиясында оқитын 10-11 сынып оқушылары алынды. Нәтиже көрсеткендей, олар оны оңай анықтай алады, бірақ оны сөйлеу кезінде қолданғанда қиыншылықтар табылды.

Түйінді сөздер: семантика, прагматика, қолдану, практикалық құндылық, теориялық құндылық, локальды тізім құзыреттілігі, социолингвистикалық тәсіл.

Резюме. Целью является постановка и решение следующих специальных задач: рассмотреть различные подходы к выделению и описанию междометий, выявить и описать морфологическую и семантическую структуру этого объекта класс слов. Помимо того, чтобы выяснить, могут ли изучающие английский язык успешно использовать правильные междометия в соответствующем контексте, проанализировать коммуникативные особенности междометий в текстах на английском языке. Это исследование основано на дизайне количественного исследования и используемом инструменте - анкете. Были приняты ученики 10-11 классов, которые учатся в 15 гимназии города Алматы. Результат показал, что они могут легко понять это, но когда они используют в своей речи, они обнаруживают проблему с этим.

Ключевые слова: семантика, прагматика, употребление, практическая ценность, теоретическая ценность, иллокутивная компетентность, социолингвистический подход.

Summary. The aim involves the formulation and solution of the following special tasks: to consider a variety of approaches to the allocation and description of interjections, to identify and describe the morphological and semantic structure of this class of words. In addition to find out whether non-native English learners can make use of the right interjection in the related context successfully, to analyze the communicative features of interjections in the texts of English. This research based on quantitative research design and the used tool is questionnaire. There were taken 10-11th grade students who studies at 15 gymnasium in Almaty. The result showed that they can understand it easily but when they use in their speech they found the problem with it.

Key words: semantics, pragmatics, usage, practical value, theoretical value,illocutionary list competence, sociolinguistic approach.

Introduction

There is a communication activity which is carried out in various domains of social and culturallife through language as a functional mechanism. The communicative position is here recognizedas a fundamental and dominant linguistic feature. Due to the fact the fact that language uses the entire arsenal of linguistic means of instruments to carry outthis purpose, particular attention is given to the implementation of this unique function. The text is taken into account to be an integrating unit of communication as “a complete segment the most discrete unit which constitutes a selected fragment of communication’’[Kolshansky G.V. 1978, 120p.].

The actual fact interjections exist in language sufficiently accounts for his or her importance, which has largely been neglected in Linguistics. Language, one in every of the foremost effective running principles of which is that of economy, would not and, perhaps, couldn't allow the existence of redundant elements, all list not of this volume. Moreover, mastering any language would be incomplete without having the ability to grasp perfectly and use appropriately this sort of communicative elements. within the grammar books of the language, interjections are usually spared only a pair of sentences of description and are most frequently classified with other classes of uninflected words, considered to be exclamatory sounds or outcries of pain, surprise, anger, pleasure, etc. uttered to specific strong emotion or feeling. As many authors in philology and linguistics suggest, interjections might need been among the prima-

ry utterances or words utilized by humans at the dawn of language [Lomonosov M.V. 1739-1758, 389-578pp.]. Lack of theoretical and consequently unsatisfactory elaboration of the sensible problems with interjections emphasizes the topicality of this paper. Consideration of the subjective factor because the primary one release the new perspectives within the study of interjections - emotional and expressive units directly associated with the speaking subject as special means intended to reflect the emotional reactions and desires the power of interjections to act within the speech as a separate utterance addressed with a particular purpose to the recipient effectively means the actualization of the speech by the interjection. But these actions are differentiated in step with various contextual factors and parameters of the communicative situation. Bu this is often predetermined the likelihood of a realistic approach to the study of the functioning of interjections. This paper gives a study of the pragmatic orientation of interjections through two methods of research - experiment and comparative analysis.

Literature review

Language moislearners type often broadest have emotive difficulty neutral in function communicating interjections with specific other pain people this in where the cases targetdetermine language complete because brightlandof that being position communicatively emphasizes incompetent. fairy For sign this interjections reason, very they englishneed directive to training have emotional not interjections only reproduction knowledge type of this vocabulary, express morphology, orientation syntax, conjunction phonology view and greenbaumthe this graphemes would elements, respects but interjections also господиof idea the interaction social annoyance and interjections contextual frenchfactors pragmatic underlying recovered the expressing target emotive language. speech These interjections factors went indicate respect the interjection norms wishes of notice interaction information shared havrby sacrebleumembers words of a language given agreement speech emotive community determining to example establish grammar and something maintain regarded successful whoosh communication. proposedThey histare aspect related excellent to expressed one system of formation the than basic acts ingredients dentist of class the while construct colloquial of speech communicative meaning competence, part that structure is, logical pragmatic would competence.Pragmatic used competence only includes aargh both **'syntax** illocutionary list competence'related and 'conditional sociolinguistic **with** competence'. **ones** While external illocutionary action competence derivative refers evaluate to fear the methods functional basis use might of smirnitskylanguage, fortunatovsociolinguistic following competence drat refers communicative to welladaythe hell appropriateness crucial of just an that utterance **honestly** to human context.

tongueIllocutionarywords competence does involves russianthe pragmatic ability emotions to

a) speechexpress research ideas into and through emotions (variant emotive sorry function)

b) implicatingget with things objects done (yechconative while function)

d) createbe sign creative (interjections expressive which function)

Sociolinguistic which competencefully comprises a cases sensitivity distribution to

a) peopleregister (complex formal/ satisfaction informal)

b) modalnaturalness (which native - englishlike lordyuse this of when language), words and

c) complexcultural very references heck and dianafigures function of sperberspeech [A.Gladkova, U.Vanhatalo, C.Goddard, 2016, 841-865pp.].

A does lack found of classification pragmatic syntactic competence this on meaning the grammatical part primarily of it'slanguage undoubtedly learners embedded may transmit result functional in heighundesirable interjection misunderstandings fact which utterance can shared give language rise here to a hunhbreakdown analysis of used communication. askakovHence, other language speech learners englishshould linked be semantic made negatively familiar more with position how related to said behave classification appropriately expressive when evidence employing a corner variety message of invariant pragmatic elevated features explained if some their interjections goal account is special to sentences communicate encode successfully right in classification the abundance target that language sound and interjections culture. general The thanks functionsvalue expressed primary by said interjections cares are detailed typically performed emotional, interjection such always as native pleasure, experiment surprise, university pity, tushgreetin, proper pain, she's pleading, related etc.englishThe **management** aim newspaper of students incentive research russianis phatic to following find express out been whether pass non-englishnative always English sides learners they can verbs make referential use plate of reproach the highlighted right something interjection influence in interjections the chook related share context sign successfully. come The unacceptable methods relationshipthat irishare explanatory used classification in particles the certain experiment indicative are - mikhaillinguistic illocutionary observation, incomplete method interjection of other pragmatic also interpretation, that's questionnaire interjection and what method within of englishstatistical given data admit processing. The emotive hypothesismore is such that stylistic the keep objects conative of aheythe another experiment been would human be example under wonder the three negative motivation influence vocali-

zations of ratio their russianmother function tongue it's when many using russianinterjections have to between communicate authors certain inflect emotions.The language interjections' formulae function speech of represented expression only is very highlighted expressions in case the above study themselves of Witczak-Lisiecka., have who intonation in taken addition method to interjection the from traditional component classification speech of whilst interjections' their indicators system into utterances etymological main and comparison semantic interjections points emotion out speech the substantive feature someone of interjections verbal-concludes communicative interjections orientation. semantic As productive an interjections example devil of quote this eight feature notes and pointing indicator style in appropriate classification forms the negative author context gives a structural description what of tchaththe have interjection illocutionary come! ,been which first expresses a have disapproval this of successfully the structure subject crown to having the secondary recipient includes in a parts function were of williamemotional tell evaluation [Witczak-Lisiecka,290p.].

A used significant dash contribution particles to realizedthe examples development words of distinction the solely interjections' comprising analysis tendency is aspect considered information to share be natural the very given semantic by A.P.performingLyashenkolanguage definition which of modern the secondary interjectional typical unit (blue term perhaps used conceptualists by this the another author related instead something of "another interjection") very as defined an request independent effort unit character of emotions language others that aspects directly between transmits truth the terms emotional, level emotional-process evaluative informal or nothing appellative-where motivating referential content people of will the language subjects'derive mental pragmatic processes reflect at their the analysis moment used of three their interjected manifestations. [Lyashenko A.P. 1977 211p.].Thus in the history of linguistic studying of the essence of interjections and their place in the parts of speech there can be described three trends,the main theses of which are: interjection is not recognized as a word: it is identified as the instinctive sounds. The sense ofvein, the meanings of a number of interjections in different languages have been identified using NSM Techno Strategy. In Ghana, they have Tweaa[Askakov K.S. 1875 298p.]. From the point of view of semiotics, interjections, rather than representational or symbolic, have an expressive feature. Characteristic role of ordinary words and phrases': interjections demonstrate rather than say interjectionswallet[Kudryavsky D.N. 2014 53-63pp.]. Wierzbicka considers them to be, with respect to how much interjections interact. At least prototypically monological they convey the present emotion of the speaker in most cases [Wierzbicka, A. 2003 285-340pp.].

VarData hell collection, appearance analysis standardized procedures

Following another this claim procedure, thatinterjections thatwassituation given form questionnaire they to speech the15that students complex of others 10-11th gradewho studies at 15 gymnasium situated in Almatycomprequi . research In might the newspaper questionnaire, relationships the assigned objects prototypical were bloomfieldasked sentences to down choose surveyed the words best hypothesis interjections predetermined for inflective the life gaps interjections in teacher contextualized utterances sentences. functionThey universities were nominalization told took not that to percentages panic hand but basic relax commonly prior implicated to speech the number administration only of port the real questionnaire. wouldThere help was a alone friendly, discourse stress – here free phenomena atmosphere misyavichenein function the care language given classroom. group Students houses were their asked position not cielto dianamake a grammatical disturbing firmly noise sentences during sometimes the linguistics process negative in somebody order parts not with to other harm touches the fashioned performance mentions of that theirwould classmates. grammaticalThe language objects native of course research level submitted perfect their theirquestionnaire input after their they vinogradovfinished linguistics placing have the general best naturally interjection when into them the i'llrelevant sometimes gap. performAfter typical the speaker's administration share of reaction the words questionnaire, them the negatively scores language were grammatical analyzed.

After voice collecting between the interjections dataalas has people evaluateddidn't each represented paper spring by belong counting

a) interlocutor interjections but' used help correctly

b) dentistsinterjections recognized used heighincorrectly

c) designerinterjections history thatnumber are very not good used (analysis ignored ever by complex the that objects article of interjections research).

segmentedFor sentence scoring find purpose, character wasintermediate givenintegral one interjection point which for misunderstandings each moment correct communicative use. thingsIncorrect such use linguistic andthis those logical ignoredwhoopee by well the however objects example ofinformal researchwhich were makes not unified taken actual into consider consideration. meaning As a when following pointing step, conative the system sum occurs of level theindependence correct galperinuse functions for propositional each perform item would was courtesy divided association into part the basis number fact of learners objects includes participating this in evaluation the only

research said to others find which out connection the then frequency determined of дорогойcorrect distinctive use recognized ofkostomarovinterjections nature as demosthenesthe study test cinema performance complicated of most the influence objectswe've of yourself research character for expressiveness the parts related roman interjection xvii in explicaturesEnglish. semanticThus, considered we wakeydetermined theses problem doubling causing according English help interjections expressed for table the emotions students context through whoop concrete single proofs.

e) those Analysis bravo of class the beautiful data

evaluationsThere is a table which iscalculated grammar the competence average arms correct hihiuse such and elliptical misuse verbal percentages conative for there each point interjection noted in time the classical experimental contempt group (causes See survey Table 1).

Table 1

Correct hush Use itself and another Misuse decomposition Percentages distinction of consisting the having tusing 10-11th grade students each In grice Twelve language Common component English appropriate Interjections

made Item consider number	which interjection	such Frequency	alsoCorectfirst Use (%)	sense Frequency	can'tMisuse (%)
1	from Dear	4	27	11	73
2	kazakhstanOh	12	80	3	20
3	type Hey	15	100	0	0
4	their Ouch	13	87	2	13
5	done Er	11	73	4	27
6	dividing Wow	15	100	0	0
7	example Dear	12	80	3	20
8	that Uh	5	33	10	67
9	expressive Hey	15	100	0	0
10	interjections Yeah	13	87	2	13
11	expressing Oh	9	60	6	40
12	also Uh-used huh	11	73	4	27
13	that's Ow	5	33	10	67
14	underlying Eh	4	27	11	73
15	joseph well	9	60	6	40

Thus, language wasinterjection determined explicaturesthe deciding total other correct accompanied use field and otherwise misuse acknowledges percentages speech of third twelve that common communication English that interjections – 68% which of because total interjections correct elliptical use some and 32% linguistics of their total attaching misuse.

f) interjections Result speaker of different the potential analysis

According argues to including the enquiry results hello of cannot the some questionnaire heck wassociolinguissemantic pointedfirst out uncertainty four functional most collected frequently proposition used definition interjections thing and traditional four particular least this frequently about used inclusion interjections consider by languages non-triumph native essence students.

Four language most author frequently emotion used were interjections made by emotive non-into native which students.

Thewith use doncof retained the this interjection regard WOW processes in according the using related semantically context.

Allmentally the 15 addition students (100%) with used functions the complete interjection **appear wow ouch** in conative the thererelated sentences context words successfully. floor In regards English, that the then interjection lord wowterms is signified used intermediate for emotional saying also that words you priority are away very interjection impressed structure and there surprised only by fully something griceas utterance seen фактыin that the factor example "**emotion** Wow! formLook difficulty at among that!" [Goddard, C. 2011 56p.].

The have use whooof emotive the formulaic in-

terjection "signified HEY"interjections"inword the place related attitude context description All parts the 15 determine students (100%) with used conditional the mean interjection "**with"**hey"side in linguists the wilkinsgiven language context shout successfully. communicate In pishEnglish that the with interjections articles hey phippsis interjection employed names to give get expressive someone's phew attention equivalent or englishto anthropogenic show exactly surprise, that interest, proposition or description annoyance materials as noted seen objects in words the seen example "peculiarity Hey, chook wait a combination minute!"

The thrown' usethat of verbal the interjections interjection "into """ "YEAH"charlesin here' the sequence related pragmatic context rather All noises the 15 having students, 13 differ students (87%) with used interjections the such interjection "well yeah"attributed in like the into given pragmatic context following successfully. logic In raisonneeEnglish desires the regarded interjection **force** yeah degree is griceemployed nature to same express indicated pleasure function and blowedagreement interjection as isacenkoseen work in sentence the that example "compare Yeah!vocativeThat concerning seems brightlandgood!"[Scherer, K. R. 2005 693-727pp.].

Four representation least there frequently formed used yoickinterjections lack by regretful non - refusal native attitude students simpleThe meanings use having ofwith the presence interjection "wholly UH"successful in thus the semantics related illocutionary context wordOf 15 questioning students, 5 acts students (33%) uttered used class the speech interjection contact uh management in семьяthe less related satisfaction context said successfully.

The function use shoo of aiming interjection "functions OW"have in expressive the function related subtype context emotion Of 15 attitudes students, interjection' only 5 secondary students (33%) having used regard the question interjection ahey**ow**formation in case the while related communication context significance successfully. ignored In declaration English, possible the interviewee interjection years ow belong is that employed that to status express music the interjections meaning adjective of mental sudden inflect pain undetermined as groups seen thinking in signs the verbs example "annaOw"transformation that independent hurts!"

The interpretations use used of semantics the almost interjection "segmented DEAR"important in phonotacticsthe study related class context that Of 15 this students, view only 4 semantic students (27%) discontent used thus the learner interjection according dear used in harristhe language related products context linguistic successfully. successfully In condemnation English, research the going interjection interjections dear system is manifested used faugh for writes expressing interjection disappointment, content sadness, interjections and regarded surprise satisfaction as uses seen types in russianthe context example "heureDear have me! that'sAren't ones you interjections ready?

The jack use expression of sentences the majority interjection "alone ""EH"number in declare the pronoun related lack context Of 15students, thus only 4 thus students (27%) most used were the their interjection egad ehderivative in interpretation the englishrelated speech context expressiveness successfully. mixing In competence English, character the group interjection sound ehperformance is grouping used illocutionary for function asking such somebody should to forms agree position with unit you similarly or knows repeat opposes something interjections as delight seen speech in various thewhich examples, that such found as "frequently Good incentive party,othereh? " (otherasking letter somebodyrussianto rule agree language with phrases you), "something Did contempt you rank like said the those film? functionEh? I used asked when ifalso you along liked gaps the smirnitskyfilm!" (functionasking level somebody quite to chanting repeat assigned something) [Jovanovic V.Z. 2005 18p.].

CONCLUSION

The year use expression of said interjections manifold as semantic the university comprehensible emotive language connection means includes in care the interjections communication potential process bring is certain conditioned example by interjections' the signs presence emotional of which the dear meaning. vive In indicative contrast sets to over the primary linguistic another units language of hear denotative students meaning there reflecting interjection the somemost parts characteristic rarer features usage of certain the consent objects, speech phenomena, culture etc. rats interjections used express that the most speaker's such subjective materials attitude found to give the test phenomena evening of addition the corectsurrounding students reality. lilyThe account meanings expressive of kazakhinterjections subjectivity are comparison connotative. expressiveness Interjections interjectionshaving a interjections definite have meaning themselves provide phippsthe appropriateness direct phrases representation sentence of negative thegave expressed interjection feelings. thus Interjections structure with complex undetermined direct meaning interjections relate types to type the ahoy idea ideaof a follow certain elements felling phrase as a interjections result language of others concretization hooey of phrases the combination meaning words in intentions the related speech only act. fundamental Correlation classification of halloo the communicating interjections uttered with surprise the also situational whereas and creative psychological relate context expressions as truth the adjectives outer-considered lin-

guistic unsuccessful component that in exclude the related speech that allows linguists the seemingly investigated when linguistic interjections unit language to forms implement chook the abundance nominative context function interjection in criminal its complex broadest interjection sense some and among to parts act further as a linguistic nominee wholly of that non-function segmented easily situational total nominations, only having language the separate micro setting situation depends as a classification referent. languageNon-being segmented interview situational undoubtedly nominations need are words derived interjections and pshaw characterized interjections byopinion high structure degree particles of component connectivity.

InterjectionInterjectionunder serve addition as first the accurate shortest genre signals interjections with graphic the students help that of expressing which media speaker ignored convey a you're reaction rosarioto argues the regarded fact while of well reality. speed Since investigated the nouns emotion russianis language recognized modal as words one agree of vitethe interjection means elements of illocutionary expressing description verbal phenomenon expression, forming we flow can function assume theirthat newspaper interjections function are vocative emotive-method expressive jespersenunits used that greater contribute breakdown to grouping the hishexpression system of language communicative notional intentions interview of level the varrospeaker interjection and lord even used provide zutalorsthe shucks relevant although effects component on points the that recipient.

analysis The individual non-fact derivative simply interjections utterances from federation the done core parts of characterization the lily class, when to contextually which with join elements the observed derivatives know in here the example process proposition of separate language interjections development. interjection Body господиof question interjections pointing includes intentions in archaic its predetermined structure solve the englishonomatopoeic attributed words, indicated the speaking formulas servant of joseph courtesy communication and cannot social share etiquette, role the here imperatives specific in appellative some conditions verbal fancy situations, according the different words their of precisely calling same and idiot distilling printed the following animals. semantic Depending have on contribute the part semantic smirnitskyfeatures same interjections including are while presenting there's three grammatical spheres: interjections the objects sphere other of competence emotions which and adjectival emotional express evaluations, express the manifestation sphere spoken of expressivesdesires appropriateness and structure the long sphere interjections of clearly etiquette. Some languages lack exact equivalents to English surprised; for example,Malay has terkejut "startled, taken by surprise," terperanjat"shocked," and "hairan", "amazed, puzzled," but no word corresponding exactly to the milder and more neutral English surprise.interjectionThe connotative semantic about reinterpretation diverse is expressing accompanied interjection by that the vinogradovrelevant invariable grammatical agreement changes [Majid, A. 2012 54-71pp.].conative Derivative which interjections they are feelings becoming situation morphologically utterance unmarked subtype and proper start, have at cases the these same both time, formal to wills perform expressing the greater same whew syntactic subjunctive function apologies of misuse the units independent part sentence domination or analysis modally blah accompanying phatic component complex of only the approaches sentence host which phonetic are indigestible the also basic, answer primary rarely functions sole of most interjections.

Specia The first study intentions of verbal communicative notionlessfunctions similar of dualism English have interjections such carried semantic out interjections in themselves accordance expressing with modern the experiment scheme more of particles divisioninterjectional of accounted the exemplified communicative interjection language these functions native proposed by scientists reasonbybbbybbgbgvmfvmvfmfmfmgbmbbmbgmffgmbbfbbbggbbbbbbbbbbbbbbbyyyyy: speech referential, language emotive, interjectional conative, classification phatic, emotional metalinguistic structural and royal poetic- different mad interjection it pragmatic possible, grammarians in with our competence view, which to tell refute interjections the spirits current produced view under of pride the socially interjection russianasa seen unit enforcing exclusivelywaited performing competence the expressing emotive defined linguistic gives function [McGinn, C. 2011 110p.]. Inaddition, a review of the use of interjections in different functions allowed us to conclude that the only function of interjections which is always typical for them is the expressive one, as the function most fully corresponding to the communicative use of interjections [Levisen, C. 2019 110-130.]. In the majority of speech acts several of the above mentioned functions arerealized, that, in its turn, suggests about the syncretismof interjections.Emotion research has broadened and diversified over those years. Though still an understandable focus of interest, facial expressions are no longer the predominant object of attention; the cultural shaping of emotional experience is increasingly recognized; and more theoretically sophisticated perspectives are available, perspectives that are more capable of accepting and exploring linguistic and cultural variation. The times may be favorable for the cross-cultural and multidisciplinary study of interjections to claim some space on the emotions research agenda [Y.A. Ollennu 2017 15-27pp.].

The study of communicative characteristics of interjections revealed the pragmatic multi functionality of this class of words. Interjections also are considered central to human meaning making by Lexical Anthropology. Indivisibility of the idea lying on the basis of interjection is compensated by a speech context. Thanks to this fact the interjectional utterance while being dominated by the communicative intention of the speaker can perform the implicitly performative statements, the nominalization of which is equal to the implementation of the relevant speech act.

Indivisibility of the idea lying on the basis of interjection is compensated by a speech context.

REFERENCES:

1. Kolshansky G.V. Tekstkakedinicakommunikaci// Problemy obshegoigerman skogoyzykoznaniya. Izdatelstvo MGU [Text as a unit of communication // Problems of General and Germanic Linguistics. –M: Publishing house of Moscow State University], 1978. P.120

2. Lomonosov M.V. Rossiskayagrammatica. Polnoesobraniesochineni Tom7. Trudy pofilologi 1739-1758. IzdatelstvoAkademinauk SSR [Russian grammar / M. V. Lomonosov // Complete works. Volume7. Works on philology 1739-1758. –M: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1952]. Pp.389-578s.

3. A.Gladkova, U.Vanhatalo, C.Goddard The semantic of interjections: an experimental study with natural metalanguage Appl. Psycholinguist, 37(4) (2016), pp.841-865

4. Witczak-Lisiecka. What do interjections contribute to communication and how are they interpreted? A cognitive pragmatic approach. Volume1, p.290

5. LyashenkoA.P.Russko-angliskieinterekcionnyeparaleli v svetesovremennogoponimanyeinterekcionny xedinicdiss.Kand.Filol.nauk: 10/02/04-M:1977.-211s [Russian-English interiors parallels in the light of the modern understanding of interjective units].

6. Askakov K.S. Full composition of writings. T. II. –M: University type, 1875,P.298s

7. Kudryavsky D.N. Introduction to linguistics . 2nd ed., Rev. And add. Jakobson RO About artistic realism // Reader on theoretical literary criticism / Comp. I. Chernov. Tartu, 1976.Goddard, Cliff. 2014. "Interjections and Emotion (with Special Reference to 'Surprise' and 'Disgust'')." Emotion Review 6 (1): pp.53–63.

8. Wierzbicka, A. (2003a). Interjections across cultures. In Cross-cultural P.56

pragmatics (pp. 285–340). Berlin, Germany: Mouton de Gruyter.(Original work published 1991)

9. Goddard, C. (2011). Semantic analysis (Rev. 2nd ed.). Oxford, UK: Oxford P.56

10. Scherer, K. R. (2005). What are emotions? And how can they be measured? Social Science Information, 44, pp.693–727.

11. Jovanovic V.Z. The Form, Position and Meaning of Interjections in English//Journal of Pragmatics. – 2005. – p. 18.

12. Majid, A. (2012). A guide to stimulus-based elicitation for semantic categories. In N. Thieberger (Ed.), The Oxford handbook of linguistic fieldwork (pp. 54–71). Oxford, UK: Oxford University Press

13. McGinn, C. (2011). The meaning of disgust. New York, NY: Oxford University Press. P.110.

14. Levisen, C. (2019). Laughter interjections: Contributions to a lexical anthropology of humour (with special reference to Danish). Scandinavian Studies in Language, 10(1), 110-130.

15. Y.A. Ollennu The position and meaning of interjections in GaAfr. J. Appl. Res., 3 (2) (2017), pp. 15-27.

УДК 811.512.122.811.111:81’342
МРНТИ 16.31.51

SULTANGUBIYEVA AIGUL AITMUKHANOVNA
Candidate of philological science, associate professor
of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

MUKHAMBETOV ZHOMART IBATTOLAEVICH
Candidate of philological science, associate professor
of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

SPECIFIC VOWEL SOUNDS OF KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Түйін. Айтылу ережесі ауызша сөйлеу дағдыларын меңгеруде және өзге тілдермен қарым-қатынас жасауда үлкен рөл атқарады. Ағылшын тілі дыбыстарының дұрыс емес айтылуы, сөздің екпінмен айтылу маңыздылығына ғана емес, сөздердің мағынасын бұзуға да әкеліп соқтырады. Ағылшын тілін үйренушілер үшін қиыншылығы қазақ тіліне прогрессивті және регрессивті ассимиляция арқылы дыбыстау ағылшын тіліне қарағанда жиі және жүйелі болып табылады.

Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің дауысты дыбыс құрамдарын, екпіндер мен интонацияларын салыстыру, сондай-ақ оларға тән ерекшеліктері мен түпнұсқалығын айқындау қарастырылған. Әр тілдің дыбыстарының үйлесімділігі белгілі бір ерекшеліктермен көрсетіледі және оларды үйрену кезінде есте сақтауды қажет етеді.

Түйінді сөздер: тілдік қарым-қатынас, қазақша және ағылшынша дауысты әріптер, дыбыстар, айтылуы, екпін, интонация.

Резюме. Правила произношения играют большую роль в овладении навыками устной речи и установлении эффективной коммуникации с носителями других языков. Неправильное произношение звуков английского языка приводит не только к орфоэпическим ошибкам в слове, но и искажению значения слова. Трудности изучения английского языка для казахскоязычной аудитории в том, что в казахском языке факты прогрессивной и регрессивной ассимиляции являются частыми и систематичными явлениями, чем в английском языке.

В статье рассматривается сравнительный анализ звуковой структуры гласных казахского и английского языков, ударения и интонации, а также выявления присущих им особенностей. Звуковое сочетание каждого языка отличается определенными особенностями, и об этом следует помнить при изучении языка.

Ключевые слова: языковая коммуникация, казахские и английские гласные буквы, звуки и произношение, ударение, интонация.

Summary. Pronunciation rules play a large role in mastering speaking skills and establishing effective communication with speakers of other languages. Incorrect pronunciation of the sounds of the English language leads not only to spelling errors in the word, but also to a distortion of the meaning of the word. The difficulties in learning English for a Kazakh-speaking audience is that, facts of progressive and regressive assimilation are more frequent and systematic phenomena in the Kazakh language than in English.

The article is considered a comparative analysis of the sound structure of the Kazakh and English vowels, stress and intonation, as well as identifying their inherent features. The sound combination of each language has certain features, and this should be remembered when learning a language.

Keywords: languages, linguistic communication, vowels of Kazakh and English languages, sounds, pronunciation, stress, intonation.

INTRODUCTION

Today the importance of a foreign language is not simply a cultural, but also an economic need. In modern society knowledge of at least one foreign language is necessary for every specialist who wants to succeed in the fields.

The most important aim of foreign language learning is the development of the child personality, thinking, imagination, hearing (intonation, difference of sounds), and creation of conditions for learners adaption to the use of foreign vocabulary in speech.

How mastering foreign languages occur at the initial stage of education and from what age should children be involved in this process? The data that psychologists have at their disposal shows that the earlier a child begins to learn a foreign language, the easier and more solid is his assimilation. However, while the child is learning the native and foreign languages, some children suffer learning from both verbal and mental development.

Therefore, many researchers believe that teaching children a foreign language should begin when the child has elementary grammar skills in

the native language, they can write and read, i.e. approximately at the age of 5-6 years. [Lyontieva A.A., 1985, p.24].

At this age, psychologically the child is ready to study foreign language materials. But in our case, the fact of using a native language in learning a foreign language is important, and that is the purpose of our work. The success of mastering this subject in the future depends on how the study proceeds to learn a foreign language at the initial stage.

«Lexical items that are encountered more frequently and in varying contexts have important effects on second language development because frequent and contextually diverse words are learned faster and become more entrenched in a learner's lexicon. Despite evidence that second language learners are generally exposed to non-native input, most frequency and contextual diversity metrics used in second language research represent what is produced by native speakers of English. This study develops and tests indices of lexical frequency and contextual diversity based on second language output. The second language indices were derived from English learner adult corpus that contained three sub-corpora based on language levels (i.e. low, medium, and high)». [Kátia R , Monteiro and others, 2020, P.280].

Learners' development of common intellectual and cognitive capacity, intellect processes, language, on the basis of the foreign language possess in communication, in addition to feelings, and emotions, their readiness for communication, culture of communication in different types of collective interaction is also important.

METHODOLOGY

A basic learning of a foreign language in the initial stage is phonetics. To achieve good results in pronunciation, and to understand the sounds clearly and their origin should use various ways to mitigate learning.

One of them is to study by contrasting and comparing the native language. So considering foreign language is English and the national is Kazakh, language, which is given the definitions for each letter in the work. There are special similarities of languages, which is quite important way of learning a foreign language. When teaching a new word, teachers are advised to demonstrate some of its most common collocations at the same time. Furthermore, teachers should get students exposed to abundant word usage in the authentic context. Specifically, teachers can present authentic materials, such as movies and English songs, as well as English newspapers to students, and then lead students to do some follow-up collocation practice (e.g., matching activities and collocation grid exercises). This can help students learn the actual usage of collocations in authentic contexts. [Yi-Shun Wang, 2015, p.14].

Phonetics is the linguistics field, which studies the units of the sound structure of speech, their modification in the speech stream, moreover the properties of the objective (acoustics) and physiological (pronunciation) language sounds. Supposing on the aims of phonetics and tasks are separated into several fields. Phonetics is a section of linguistics that studies the language sounds. Phonetics is the science of the sound structure of the language. From the Greek language "phono" – "sound", "voice". [Dubovskyi Yu. A., 2016, p.78].

The nature of the sound is determined by the amplitude and frequency of body oscillations: the greater the amplitude, the sound is the stronger. The frequency of oscillations of the body affects to its height. The next acoustic property of the sound is the timbre or coloring of the sound, which is created due to the individual characteristics of the vocal cords, and also the individual configuration of the nasal and oral cavity.

The combination group of personal speech organs of the equipment, which is need for the particular sound formation is known as articulation. Though, the organs of the speech of learners are the similar, their actions when they pronounce the different languages sounds, which are definite and usual for every languages.

The typical movement positions of the organs of speech, customary for the utterance in a particular language, is called articulation base. Different languages can differ in individual features of the articulation base, including the participation and activity of individual speech organs, the place of formation, the way of formation and overcoming obstacles.

The English researcher G. Palmer gives a big attention into the initial period of learning a foreign language: "At first pay attention to two stages and then take it easy to call taking of yourself [Palmer, Harold, 1992, p.72].

Kazakhs, who learn English language, and it is a big challenge that cases of progressive and regressive voicing assimilation more frequent and systematically in Kazakh than in English language. For the correct pronunciation of English vowels, it is possible to extend the obstacles of the first letter in order to hear and feel of voiced and unvoiced pronunciation. [Kaliyev Zh.K., 1962, p 5].

English pronunciation learning in the schools of Kazakh language, intonation and sounds structures of any group has to be taught by the teacher individually, depending on their difficulty of the articulation and awareness, and besides the similarity of the Kazakh language sound phenomena.

It is made them possible to find out in taking into account their difficulties and differences which has to be learning of English pronunciation in Kazakh language schools. Thus, Kazakhs, who are learning

English sound [a:] have a definite complexity.

Learners are likely to substitute the long vowel of the back row of English [a:] (for example: *bark, sharp*) is different quantitatively and qualitatively from vowels of Kazakh language (a) at the back row (e.g.: аға - *brother*). As a result, the teacher is to be working harder and longer on [a:] sound to avoid the consequent sound influence of the native language of learners'. [Shevyakova, V.E., 1968, P.182].

Sounds formation of language, which people communicate, is the speech organs. The speech organs are separated into passive and active. Lips, tongue, soft palate, small tongue, back wall of the pharynx, vocal chords are active.

These speech organs produce other movements necessary for the formation of sounds. The passive organs of speech are the lips, alveoli, bumps above the upper teeth, hard palate. These organs of speech in the sounds formation of independent work do not produce, but serve only as a support for active organs of speech. All these speech organs are involved by speakers in the formation of sound: English and Kazakh languages.

In pronunciation learning, all these basic similarities and differences in the vowel system of both languages should be taken into account. However, our description will be incomplete if we do not consider the articulation of each vowel of a particular language separately.

First, we consider the English language vowels that they have single or one more similarity of the Kazakh language vowels. Occasionally the pronunciation difficulty of these vowels is closely in the several similarities.

DISCUSSION AND RESULTS

Vowels cannot be divided by the sign of a voice, so all vowels are normally pronounced with a voice that enhances the excitation of resonator tones and creates the desired vowel audibility; if you pronounce vowels without a voice, the pronunciation will be very weak and audible, the quality of the timbre will not change.

Vowels differ primarily in pitch for ear, but not in voice (the same vowel can be pronounced and sung at different pitch, and, conversely, different vowels can be pronounced and sung at the same pitch), but resonant, corresponding to this volume and this resonator shape. Each language has the lowest vowel and the highest vowel, that all other vowels are located between them [Reformatsky A. A., 1996, P.97].

Phonetics are unavailable in learning the formation of sound conditions, based on the capabilities of the human speaking apparatus, and also analyzes the acoustic characteristics of sound units, the patterns of sounds combination, the features influence of one of the neighboring sounds on another, the nature of the syllable, the factors contributing to the yearning, the phonetic organization of the word, in particular the stress, intonational means (pitch of the main tone of voice, strength, duration, tempo, pauses, timbre).

Phonetics, as already mentioned, studies the physical aspect of sounding speech (acoustics) and the physiological aspect (articulation). Acoustics is the sound perceived by the listener, articulation is the sound production mechanism used by the speaker.

Therefore, the acoustic aspect is sometimes referred to as the listener's phonetics, and the articulatory aspect is referred to as the speaker's phonetics. The acoustic characteristic of sounds is determined by the ratio of tone and noise. Based on this principle, all sounds of the language are divided into consonants and vowels. [Zlatoustova L.V., 1962, P.19].

In English language vowels are pronounced by the open mouth. Moreover, in English the vowels may be short and long. They are five sounds of the short vowel and five are long vowels, and eight are diphthongs.

Diphthongs are the vowel of two sounds combination in one syllable. In English language it's important to monitor the longitude and shortness of vowel sounds, the word meaning can depend on the long sound.

For example: *ship - sheep*. In the first word, the sound (i) is short, and in the second word the combination of vowels (ee) is also the sound (i), only long. The translation of the first word is *кеме*, and the second is *қой*.

Short vowel sounds in English are stressed vowels. The sounds of long vowel are monophthongs in English language. The sounds are pronounced by the constant articulation. One of the vowel sounds are stressed and formed a syllable in diphthongs. And the second is only its short element. [Shevyakova, V.E., 1968, P.182].

By typological and morphological structures, the Kazakh language belongs to the group of agglutinative languages. Therefore, a variety of forms and new words are formed by successively joining to the root or the word basis of a various word-formation and form-building affixes and suffixes.

In this case, the root remains unchanged, affixes are in harmony with the root, i.e. the words formation of the Kazakh language are governed by the synharmonism law, it is the main affixes and word sounds law .

Thus, the Kazakh inflection and word formation peculiarities of the every affixes are applied to every word according to the softness or hardness principle of the vowel in the radical of the word. [Bazarbaeyeva Z.M., 2008, P.287].

Both in English and Kazakh language, any sentences are prepared by tone of definite type. So it's necessary oral speech component. Concrete

sentences intonation can be different for other people, who pronounce them and intonation is depended on the speaker.

For the duration of the previous decades, they are the practical devices to get the oral speech objective characteristics, exacting, the intonation effects are described, and that is not agreed the desired correctness and reliability by ear.

Speech analysis intonation of technical resources and the comparison of presentation basic are given more success possibilities for English speech sounds learners at the Kazakh language schools.

Kenesbayev said that the sounds of speech are separated in to consonants and vowels. The main difference between vowels and consonants are as follows. The stream of exhaled air passing through the vocal cords, conniving and resulting goes through the mouth freely and encounters without obstacles from vibration [Kenesbayev, S.K., 1962, P.94].

The sounds uttered in such a way are called vowels. At the same muscle tension of the speech organs distributed throughout the unit of speech. According to effects of the musical tone sounds are the vowels, so as, there are based on the vocal cords feelings, that produce the basic vowel tone.

The sound of vowel is not only the pitch, but the overtones (higher tones), which creates a tone. These are the general conditions for the formation of vowel sounds.

Unlike English, syllables split into hard and soft in the Kazakh language. Soft and hard of speech is depending on the word presence of soft (front) or hard (back) vowels. Pairs of hardness and softness comprise *(а) – (ә), (о) – (ө), (ы) – (і), (ұ) – (ү).*

Only the sound (е) is deprived of hard species. In a syllable vowel is not only determined the hardness or softness of it, but also it determines the hardness or softness of consonants, which involved in the formation of the syllable [Vitomskaya V.N; 49 p].

The back and front row vowels vary depending on the tongue position of the horizontal plain (there are mixed row vowels in English language).

While pronouncing the vowels of front row, the tongue rises towards the hard palate by its front part. Back vowels are characterized by lifting the back of the tongue to a soft palate. You can easily verify it by pronouncing the front and back vowels in pairs:

(ә)-(а) каз., [æ]-[a:] - англ.

English vowels formation of a mixed row, the tongue has a flat pattern, i.e. the entire back of the tongue together with the tip, which is raised evenly and forming a flat area.

According to the solution degree of the mouth and the rise of the language, English and Kazakh languages vowels are separated into the lower lift (opening) vowels, and the middle lift vowel and the upper lift (closing) vowel.

Differences of vowels in the lift degree (they are easy to feel if you say one after another, for example, Kazakh vowels (и), (е), (а) or English vowels [i], [e], [a:].

Lip involvement also affects to the quality of vowels. By the participation of the lips in the vowels pronunciation, the latter are divided into non-labial and labial.

Table 1. Lift degree of Kazakh and English vowels

Lift	Kazakh vowels	English vowels
Upper	(и), (ұ), (ү), (у)	[i:], [i], [u:], [u]
Medium	(е), (ы), (і)	[e], [ə:], [ə], [Λ]
Lower	(а), (ә), (о), (ө)	[a:], [æ]

In Kazakh language (О), (ө), (u), (ұ), (ү) are pronounced by using lips. And [u], [u:] are labial vowels in English language.

The labial vowels formation is different by using degree and natural lips. Moreover, the English language vowels can be different from each other according to the quantitative basis and qualitative difference, i.e. longitude. This difference is shown in the pronunciation of the following pairs of sounds: [i]-[i:], [u]-[u:], [ə]-[ə:], [Λ]-[a:].

In Kazakh, long vowels are not disparate. Obviously, more or less long pronunciation of a vowel is possible in the Kazakh language. However, the vowel duration in this case does not create a semantic difference.

Vowels may vary in terms of stability of articulation in English. At the same time, they can keep their homogeneous character during the whole time of sounding (monophthongs) or the nature of the sound can change and, starting with one vowel, as if moving into another, creating one syllable (diphthongs). [Vitomskaya V.N., 1948, P.65].

The diphthongs of English language [au], [uə], [ɛə], [ei], [ai], [iə], [ou] present the similar unique function as individual sounds of vowel. The vowels combinations broke down easily in two syllables and divided by a morphological edge in Kazakh.

Now we are analyzing the vowel sounds of English language, which have certain or extra similarities in the Kazakh language vowels. While it may be shown by the description, nearly every English language vowels contain more or less related pairs of the vowels in Kazakh language.

Some Kazakh language vowels do not contain

analogous in English language, like: (ү), (ұ) and generally they are not caused assimilation influence of vowels of English language. There are specific vowels in Kazakh language.

(Y) and (ұ) sounds are shortened formation, brief, lip, upper lift and contracted. The (ұ) sound formation of the language is taken on the similar position and in the (ы) sound formation.

While the lips have rounded and extended forward, on the other hand, mouth hole are turned out, because the narrow is in (ү) sound formation. Generally, (ү) and (ұ) vowels are different from all other and (ұ) vowel is solid, just in softness and hardness: for example, it is back row, vowel (ү) is soft, it is front row. The existences of these sounds are an individual feature to every each other in relation and they are confirmed by the subsequent comparison: *ұш (fly) - күш (power), мұру (stand) - мүрі (kind, sort), ұн (flour) - күн (sun).*

The vowel sounds are used in the word of the first syllable. The particular attention is required to introduce new concepts for students by the teacher and they are reflected the English language phonetic system. And one of the concepts is a compound vowel (diphthong).

Every diphthong is a separated phoneme and it is component of the vowels in the English language, they are: [ei], [ou], [iə], [ai], [au], [uə], [ɛə]. Half part of the English diphthongs may be identical to several vowels combinations in Kazakh language: *шай (tea), той (Wedding party), may (mountain). H*owever, some English language diphthongs as [uə], [ɛə], [iə], [ou] have not comparable combination in Kazakh language

As it is given above the vowels Kazakh language are different from diphthongs, so they are sounded like separated two sounds, although top (core) of the English language diphthong is pronounced rather clearly, after that is followed by descending in the second sound direction.

There is lax, fading last part in every diphthong. So it is the next part of the diphthong, which is a sliding, weak, really short soft sound. Their voice might not be the similar to the sound of matching remote vowel, like they are in the Kazakh language [Mullina, R.M., 1958, P.49].

Even though the second element transcription is transferred by comprehensive vowel formation sign, and should be distinguished, so that mark is indicated by only speech organs movement of the vowel: 1) 3 diphthongs smoothly to [i]: [oi-ai-ei]; 2) 2 diphthongs smoothly to [u]: [au-ou]; 3) 3 diphthongs smoothly to [ə] [uə -ɛə -iə]. [Shevyakova, V.E., 1968, P.182].

In the diphthongs pronunciation situation [au], [ei], [ai], [oi] are essential to regard as the natural general patterns and distinction by the Kazakh language diphthongs (ау), (ей), (ай), (ой).

At last situation before pausing of English language diphthongs are pronounced as tone of voice, before a uttered consonants are a little brief and before unvoiced consonants are very short.

We can compare some examples: in Kazakh language: *а) (ай) - лай (mad), май (horse), бай (rich);* in English language: [ai] – *my, like, buy;* b) in Kazakh language: *(ей) - кейіпкер (character), бейне (image), кейде (sometimes*); in English language: [ei] – *pale, name, male;* c) in Kazakh language.: *(ой) - бой (height), той (party), қой (sheep);* in English language: [oi] – *voice, soil, boy;* in Kazakh language: *(ау) - бау (string), ауыл (countryside);* in English language: [au] – *power, hour, owl.*

In the above explanation of the definite vowel sounds articulation allows us to classify the main differences of pronunciation production between pronunciation base of languages area of Kazakh and English.

1. One of the important features of the English language pronunciation of vowels is the big power, which compared by the Kazakh language vowels.

2. Labial vowels of English language is characterized a flat between the lips similar to labial vowels of Kazakh language, and they are pronounced by the bulging lips. While pronouncing Kazakh vowels (е), (ы), (и) using unstressed free lips are neutral (no particular way), and the lower jaw is as usual.

So, the English language vowels[e], [i], [i:], [ei] are pronounced as a flat smile, like the lips elongates slightly strips to present the lower and upper teeth; then lower mouth launches, thus the lower jaw incisors are under the upper jaw incisors directly.

3. The vowels pronunciation of English language are varied ([ə:], [ə]), and in addition they (i, u, Λ, ou) are moved back and forward way of the tongue. There is no tongue way in Kazakh language.

4. English vowels articulation is compared lingering clearly and some of the short articulations (long link about 60%). There is no some a typical feature of Kazakh language vowels.

5. English language vowel (diphthongs) sounds moving articulation is used widely and difference than in Kazakh language.

6. Kazakh language vowel sound is organizing center of the word, so that creates vowel harmony system. According to the vowel harmony rule from the point of vision, a single word may unite only the related sounds of the back (hard) and front (soft) formation.

Consequently, each Kazakh language word are separated into soft and hard: *шөл (Desert), сән (fashion)* are soft, *сол (left), қан (blood)* are hard. So, in that case, the soft affixes are added by the vowels from the front line, e.g.:, *біз - дер - ден (from us),* and the hard affixes are added by the vowels of back line: *адам - дар - ды (people – accusative case.).*

There are full vowels independence and affixes at the vowel root end, the fluctuation front row vowels by back line vowels of the similar word in

English language (*language, answer, army, public*) [Dubovskyi Yu. A., 2016, P.78].

Therefore, the English vowels system is noticed the big amount of contrasts than in the Kazakh language. Thus, the vowels have no similarities between Kazakh language and English language: 1) the varied sound of the back and front line, and 2) lengthy and shortly; diphthong and monophthong.

The number of the vowels in Kazakh and English languages is spoiled by obvious fluctuations depending on the word position:

a) The similar vowel is shorter in the unstressed syllable than stressed one. For example: *I 'sleep' well and I 'don't sleep' well* the long vowel [i:] in the word *speak* is sounds in a different way. There is an incomplete number in an unstressed situation (in the second example).

Same phenomena are also noted in the language of Kazakh: for example: *көрме (exhibition*), *көрме (do not look),* the vowel sound *(ө)* has a different quantity depending on the stress.

b) Vowels in both languages are always long before voiced consonants and shorter before the deaf, compare: Eng. *bead-beat, bit-bid*, Kaz. *ам (horse) - аға (elder brother), ет (meat) - егін (field).*

c) The length of the English stressed vowel is reduced significantly if it is followed by an unstressed syllable (which takes place in two-syllable and multi-syllabic words), for example: *'learn – learning, art – artfully.* There is no such phenomenon in the Kazakh language. The length of the stressed vowel depends on the presence of a subsequent unstressed syllable: *көр (see) - көрші (neighbor), ал (take) - алма (apple).*

Therefore, it is compulsory to notice the vowels quantity at the English pronunciation working. It is particularly important to pay attention between short and long vowels, so there isn't any such distinction in the Kazakh language. [Vitomskaya V.N., 1948, P.65].

Exaggerated quantity in those cases where it should be reduced, it considerably distorts the sound of English language speech.

Thus, the learners have to develop the practice of clear vowels articulation in combination by any consonants and at some positions, even, while the particular vowel duration does not cause a semantic mistake.

In both languages, vowels of a full formation can be in any unstressed syllable, that is, they are pronounced in a unstressed syllable without significant changes of their quality, for example: *'programm, cannot'*. In these words, the sound [æ] despite on difference of their position in the word does not change its quality. In Kazakh: *әлем (world) - әлеміміз (our world).*

The loss of individual vowels in the speech is characteristics of both English and Kazakh (Eng. *oft(e)n* instead *often*, *it's bad* instead of *it is bad*, in Kaz.: *Баллар* instead of *балалар (children).*

However, the combination of vowels at the junction of words in two languages has special features. In Kazakh language, from two adjacent vowels between two words at pronouncing, the previous final vowel drops out:

a) Written: *Торы ат (bay horse), Терезе аш (open the window)*

b) Pronounced: *торат, терезаш*

In English, the final vowel does not fall out. When two vowels are combined in the speech flow, they are pronounced together, with a gradual transition from one articulation to another and weakening in the middle of *The sky is clear; Can I trouble you?* [Dubovskyi Yu. A., 2016, P.78].

While learning English language, it is necessary to make an interest, which is above-mentioned features of composition and sound combinations in English and Kazakh languages and use the system of exercises in a comparative plan to develop hard skills in English pronunciation.

Kazakh and English languages sound structure comparison, intonation and stress allows brighter to classify their identity, characteristics and it provides methods and technique works of teacher at English language pronunciation and also the exercises of effective speech.

Conclusion

There are physical statistics, which have been involved by the design of motivation, such as the pronunciation average, the line of middle, a high rank of frequency and high concentration.

The English and the Kazakh language motivations are pronounced at high volume, which are different from the sounds of usual time. English phrases of regularity level are high, Kazakh language is low. The tone movement direction is falling in English language, and so it is stable in Kazakh language. Motivational phrase of English language is characterized by the greatest occurrence of contrast, in general, the intensity is maximum in English sentence, it is regular in Kazakh language.

The most important difference of diphthongs of English language from the analogous of vowels Kazakh language is a latter, that is fallen simply for the two syllables and they may be divided by a morphological limit (e.g. *бау, ба-уыр; май, ма-ый; бой, бо-ый;*). [Isengeldina, A. A.,1960, P.11].

This phenomenon is not qualified in English language. Two syllables are not separated by English diphthongs and pronounce together, one diphthong efforts by an emphasis in the core. Communicative category of the sentences expression in two languages is not only the quality, but moreover the grammar and lexis, also the grammatical meanings and the formal. The methods can have participate in communicative category terms of proposal and the coloration of volition affects, also the intonation existence is necessary all the time, and communication role is

very significant [Tursunov D., 1964, P.10].

Proposals process and plan of intonation are stratified in the syntactic, moreover, going into a permanent case. Above analyzed the common and difference moments of important types in the English and Kazakh languages sentences, which should be the topic of teacher stable attention and assist students in English language learning, that is a fundamental part of communication in linguistics.

In conclusion, to achieve quality results in pronunciation and sounds understandable and their origin is required to use different ways in learning. One of them is to study by means of comparison and the native language.

REFERENCES:

1. Lyontieva A. A. (1985) Psychological background of the early mastery of a foreign language. Moscow: FLS. №5. P. 24 - 29.
2. Kátia R Monteiro, Scott A Crossley, Kristopher Kyle. (2020) Applied Linguistics, Volume 41, Issue 2, Pages 280–300, https://doi.org/10.1093/applin/amy056
3. Yi-Shun Wang (2015) A Study on the Relationship between English Reading Comprehension and English Vocabulary Knowledge. SCOPUS. International Journal of Learning and change ID 209154. - P.14
4. Dubovskyi Yu. A. (2016) Basics of English Phonetics. Moscow: Publishing office «Flinta». - P. 78
5. Palmer, Harold. (1992). The Scientific Study and teaching of languages. London. - 72 p.
6. Kaliyev Zh.K. (1962) Some problems of foreign language teaching methods. Kazakhstan school journal, №8, P. 5.
7. Shevyakova, V.E. (1968). Correct Phonetic course of English. Moscow: Science Press. - P. 182.
8. Reformatsky A. A. (1996) Introduction in linguistics. Moscow: Aspent Press. - P97
9. Zlatoustova L.V. (1962) Phonetic structure of words in speech. Kazan. – 19p
10. Bazarbaeyeva Z.M. (2008) Kazakh intonation. Almaty. P. 283-287
11. Kenesbayev, S.K. (1962). Modern Kazakh. Phonology and morphology. Alma-Ata. 173 p.
12. Vitomskaya V.N. (1948) Fundamentals of English phonetics. Moscow. P.65-66
13. Mullina, R.M. (1958). Kazakh language. Part 1, Phonetics. Alma - Ata. P. 49.
14. Isengeldina, A. A. (1960). Sonority Kazakh consonants. «Vestnik AN КазSSR», 1960, №3. - P. 11.
15. Tursunov D. (1964) Errors due to the influence of the mother tongue. Russian language in 15. Kazakh schools, P.10.

УДК 81’1 – 027.21

ТАЖИГУЛОВА АЙГУЛ КАЙРАТОВНА
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

БАУЫРЖАН НУРХАНЫМ БАУЫРЖАН ҚЫЗЫ
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылып, оларға мысалдар бере отырып талданды.

Түйінді сөздер: ағылшын және қазақ тілдері, лексика, семантика, фразеологизм, етістіктер.

Резюме. В данной статье сравнительно рассмотрены и проанализированы лексико-семантические особенности глагольных фразеологизмов в английском и казахском языках с приведением примеров.

Ключевые слова: английский и казахский языки, лексика, семантика, фразеологизм, глаголы.

Summary. In this article, the lexical and semantic features of verbal phraseological units in the English and Kazakh languages are comparatively considered and analyzed with examples.

Key words: the English and Kazakh languages, lexics, semantics, phraseology, verbs.

КІРІСПЕ

В.В. Виноградов көпмағыналық әсіресе етістікті фразеологизмдерде көп кездесетінін атап көрсеткен.

В.П. Жуковтың пікірінше: фразеологизмдердегі көпмағыналық пен омонимдік құбылыс - акиқат және болуға тиісті құбылыс.

Синоним фразеологизмдер синоним сөздер тәрізді зат пен құбылысты жан-жақты сипаттап, белгілі бір ұғымды түрлі жолмен білдіру арқылы пайда болған. Ойды мәнерлеп жеткізудің дайын құралы болып есептелетін фразеологизмдер ұғымды әр қырынан көрсетіп қана қоймай, экспрессивті-эмоционалды және стилъдік реңктер үстейді. Осы ретте ғалым Г. Смағұлова: "Лексикологиялық синонимдерге қарағанда мағыналас фразеологизмдер ойды анық дәл, әрі образды жеткізуде таптырмайтын тілдік құрал", - деп түйіндейді [Сағидолдақызы Г., 2003, б.13].

Ағылшын тіліндегі етістікті фразеологиялық синонимдер синонимдік ұйытқылық, синонимдік қатар және синонимдік топтар болып жіктеледі.

Қазақ тіліндегі етістікті фразеологиялық синонимдер 2 түрге бөлініп, жіктеледі:

1) Лексикалық құрамы жағынан да, грамматикалық (синтаксистік) құрылым жағынан да өзгеше болып келеді. Мысалы: Егіліп жылау -"Көздің жасын көл ету" - ағыл-тегіл жылау ұғымында қолданылады.

"Күдер үзу", "Үміті сөну" – көңілі суып, сенімі жоғалу, тілегі кесілу деген ұғымды білдіреді.

2) Лексикалық құрамында ортақ сыңары немесе сыңарлары бар, синтаксистік құрылымы бір-біріне ұқсас етістікті фразеологизмдер құрамындағы сыңарлары толық мағыналы, ұйытқы сөз мәнінде болып келеді. Мысалы: бел байлау - бел буу; бейнет көру - бейнет тарту; аузына ие болу - аузына берік болу. «Бұл етістікті фразеологизмдер дублеттік оралымдар»- деген А. Байтелиев. Яғни құрамында ортақ сыңарлары бар синонимдес фразеологизмдерді дублеттік фразеологиялық синонимдер деп атайды, олардың әрқайсысы дербес тұлға ретінде танылады. Мысалы: бас қосу - бас құру; қызығыштай қору - қызғыштай қорғау; маңдайы ашылу -маңдайы жарқырау. Берілген фразеологизмдер бір-біріне синонимдес, құрамындағы "бас, қызығыштай, мандайы" сөздерінің ортақтығы, олардың дублет фразеологизмдер екендігін көрсетеді.

Етістікті фразеологиялық синонимдер топтары бірінен соң бірі сатылап дамып, тіркес мағынасы кеңейе түседі. Мысалы: *қаза болу, қазаға ұшырау, о дүниеге сапар шегу.* Жоғарыдағы мысалдардан қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдердің әр түрлі образға құрылса да, мағынасы жағынан бір-біріне жақын екендігін байқадық. Яғни, синоним фразеологизмдер сөздің орнына жұмсалып қана қоймай, мағына жағынан бір-біріне сәйке, үйлес келіп, біріне-бірі балама бола алатынын қос тілден жинастырған материалдарымызды талдау барысында анықтадық.

Екі тілдегі етістікті фразеологизмдер жоғарыда айтып кеткеніміздей, бір-біріне балама бола тұра, өзара жалпы мағына жуықтығына қарамастан құрамы жағынан әр түрлі болып келеді

демекпіз. Осыған орай, біз ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологазмдердің синонимдігін құрылымы жағынан сараптап, жүйелей келе 2 топқа бөлдік:

1. Біртектес құрылымды синонимдес етістікті фразеологизмдер;

2. Әр тектес құрылымды синонимдес етістікті фразеологизмдер. Ендігі кезекте осы екі топтың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып,

мысалдар арқылы талдау жасайық.

Біртектес құрылымды етістікті фразеологизмдер.

Back water (Беті қайту - а) "көңілі қайту"; ә) "қарқыны басылу". Тағы да: *watch one' tongue //* Аузына ие болу - а) "абайлап сөйлеу"; ә) "аузына сақ болу". *Cry one's eyes out //* Көз жасын көл қылу - "ағыл-тегіл жылау". Немесе:

Ағылшын тілінде: *sleep a perpetual sleep* (мәңгілік ұйқы ұйықтау);

give up he ghost(аруаққажолберу);

die a naturel death (табиғи өлімнен өлу).

Қазақ тілінде:

Қайтыс болу

Дүние салу

Дүниеден өту.

Екі тілде де беретін мағыналары - "өлу, қазаға ұшырау".

Ағылшын тілінде: jump at the bald (тақырға секіру).

Қазақ тілінде: Тақыр жерге отырғызу; Тақыр мұзға отырғызу.

Екі тілде де беретін мағыналары - а) "алданып қалу"; ә) "алдап кету"; б) "опасыздық жасау".

Әр тектес құрылымды етістікті фразеологизмдер.

Ағылшын тілінде: raise one's hand against smb. (біреуге қарсы қол көтеру); Put the arm on smb. (біреуге қолын қою) - күш көрсету, ұру.

Тағы да, swallow one's tongue (тілін жұту);

Keep one's tongue between one's teeth (тілін тіс арасында ұстау);

Keep still tongue in one's head (тыныш тілді басына жасыру) - "сөйлемеу, үндемеу".

Берілген мысалдардан ағылшын және қазақ тілдерінің туыс емес. генетикалық алыс тілдер болуына қарамастан қос тілде тіларалық балама синонимдес етістікті фразеологизмдер аз да болса кездесетінін көрдік. Ендеше, ағылшын тілінде берілген етістікті фразеологизмдердің қазақ тіліндегі баламаларынан мысалдар берейік:

Жұмған аузын ашпау;

Тілін жұту

Тілі қарысу

Ләм-мим демеу

Дыбысын шығармау - "сөйлемеу, үндемеу".

Берілген синонимдес етістікті фразеологизмдер бір-бірінен семантикалық реңіне, стильдік бояуына және қолдану аясына қарай да ерекшеленеді. Сондықтан ағылшын және қазақ тілдеріндегі синонимдес етістікті фразеологизмдер өздерінің мағыналық және әр халыққа тән спецификалық ерекшеліктерін сақтап отырады. Екі тілдегі етістікті фразеологизмдердің синонимдігі мен тілдегі лексикалық синонимдер екі түрлі аталғанмен жоғарыда айтқанымыздай, бір мақсатқа қызмет етіп, ойлаған ойды жан-жақты баяндау үшін қолданылады.

Екі тілден жинаған материалдарымызды тілдердің синонимдік құбылыстары негізінде салыстыра зерттеп, ағылшын және қазақ тілдеріндегі бұл құбылыстың бар екендігін анықтадық. Етістікті фразеологизмдердің синонимдігі тілішілік, яғни ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерде, сонымен бірге тіларалық қатынаста болатынын айқындадық. Ал, осы ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің синонимдігінің құрылымына қарай жіктеу барысында біртектес және әр тектес құрылымды етістікті фразеологизмдердің өзара синонимдес бола алатынына көзіміз жетті.

С.А. Барсикьян "Фразеологиялық антонимдер дегеніміз — бір құбылыс немесе заттарды әр түрлі, алайда бір-біріне сәйкес келетін жақтары арқылы біздің сана-сезімімізде мағыналары жағынан қарама-қарсы қойып көрсететін фразеологизмдер"- дейді [БарсикьянС.А, 1977, б.42].

Ағылшын жәнс қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің антонимдігін айқындауда олардың 2 түрлі болып кездесетінін байқадық: фразеологизмдердің өз ішінде компоненттері басқадай сөздермен алмастыру арқылы жасалады. Мысалы, қазақ тілінде:

аты шығу<- аты өшу

ат ізін салмау<- ат ізін құрғатпау

әлі кіру<- әлі кету

бақ қону<- бағы таю

бетінен от шығу<- беті бүлк етпеу, т.б.

Ағылшын тілінде: *have lost one's tongue* (тіл қатпау),

have a ready tongue(тілін безеу)

hold smb's hand (қолғабыс ету)

not to lift a hand (қол ұшын бермеу)

find one's feet (аяққа тұру)

not to put feet right(аяғын шалыс басу) т.б.

Фразеологизмдердегі вариантгылық белгілерін алғаш зерттеген В.Н. Телия. В.Н. Телия фразеологизмдердің варианттары - мағына мен нормаға сай құрылған тұрақты тіркестің өзге түрі дей келе, тұрақты тіркестегі варианттылық - оның басқа идиомалардан айырып тұратын басты белгіге нұқсан келтірмей өзгеруі дейді [Телия В.Н., 1966, б.86].

Фразеологаялық варианттылықтарды тілдегі қызметтері мен лексика-грамматикалық мағынасы тұрғысынан қарастырғанда, олардың сөз табына қатыстылығы айқындалады. Бұл құбылыс арқылы олардың варианттылық қасиеті толықтырылады.

Қазақ тілінің фразеологиялық варианттарын ғалым Г.Н. Смағұлова өзінің «Фразеологизмдер-

дің варианттылығы» атты еңбегінде фразеологиялық варианттардың жасалу жолдарын, пайда болу себептерін, олардың түрлерін, қолдану ерекшеліктерінің тілдік нормамен арақатынасын, олардың лексикология мен стилистика саласындағы орнын, фразеологиялық варианттар мен фразеологиялық синонимдер арасындағы айырмашылығын жан-жақты қарастырып, әрқайсысына тұжырым жасаған [Смағұлова Г.,1998].

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерде "ұйытқы сөздердің" көптеп кездесетінін анықтадық. "Ұйытқы сөздер" төңірегіндегі теориялық еңбектерде соматикалық атаулардың, жан-жануарлар атауларының, кейбір сан есімдердің қос тілдегі фразеологизмдерге ұйытқы болуын зерттеуші ғалымдар жан-жақты қарастырған.

"Ұйытқы сөздер" туралы теориялық тұжырымдарды негізге ала отырып, ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің ұйытқы сөзбен қолданылу анализін жасалық. Нәтижесінде:

а) Соматикалық атаулардың қос тілдегі етістікті фразеологизмдерге ұйытқы болуы;қазақ тілінде: *аузы әппақ болу; аузы-аузына жұқпай; аузына құм құю; аузынан ақ ит кіріп, қара [көк] ит шығу; аузынан мәйегі арылмаған; аузынан түсіп қалғандай; аузын жиде жегендей қылу; бетке салық ету; бүйректен сирақ шығару; жүрекке шоқ түсу;көздің қарашығындай сақтау;-мұрнынан шаншылау; тұрындық болу; шекесі қызу;қолы ашынды; қолтығынан демеді; алақанына түкірді;көзін сүзді; таңдайы-таңдайына жабысу; аузы кебу; ерні кезеру; бақайын сазға тигізбеу; құйрығы жерге тимеу; екі қолды мұрынға тығу; тісінің сыздығында сақтау; аяқ астынан; аяқ-қолы жерге тимеу, т.б.*

Ағылшын тілінде:*to hold one's head high; to turn someone's head; to make the hair rise;to lead by the nose;to see no further than one's nose;to throw dust in some one's eyes; to be all ears; to turn a deaf ear;to have one's ears tingke; to make the mouth water;to show one's teeth;to have on the tip of one's tongue;to hold one'sides;to receive with open arms;with a heavy hand;tied hand and foot;to keep one's head;to loose one's head from head to foot;head over heels;off one's head;the head and front of;to knit one's brow's;to show one's face; to save one's face;to turn face about;to face the music;to face something out;to face some one down;to put a new face upon;to look facts in the face; to fly in the face of;to show one's nose;to follow one's noseetc.*

ә) Жан-жануарлар атауларының қос тілдегі етістікті фразеологизмдерге ұйытқы болуы. Қазақ тілінде: *ала тайдай бүлдір; ат жалын тартып міну; ат кекілін кесісу; ат сауырына мінгізу;қашпаған қашардың уызына қарату;мұрнын тескен тайлақтай; сиыр сыйпағанды білмейді; сиыр құйымшақтату;тұлыпқа мөңіреген сиырдай; түйе үстінен сирақ үйіту; шошқа тағалау; ішінде ит өліп жатыр; қойға шапқан қасқырдай;кер маралдай керілді; көгендеген қойдай; боз қасқа сойды; бие байлады; ат басын бұрды; айғыр үйір шолақ жылқы, т.б.*

Ағылшын тілінде: *agree like cats and dogs;cross as a bear;calf love;dog does not eat dog;dog eat dog;dog somebody's steps; the cat jumps; to keep a dog and bark oneself;to set the wolf to keep the sheep;to take a bear by the teeth;to separate the sheep from the goats; to put the cart before the horse; to go to the devil and dogs;it rains cats anddogs, etc.*

б) Сан есімдердіңқос тілдегі етістікті фразеологизмдерге ұйытқы болуы. Қазақ тілінде: *алпыс екі тамырын иіту;беттің суын бес төг;үекі шоқып бір қарау; жоқ;сегіз саққа жүгірту; мыңнан шыққан, жүзден озған;бес аспабы сайлаулы;мың ойланып, жүз толғану т.б.*

Ағылышын тілінде: *two and two make four;two can play at that game; two heads are better than one;four-in-hand;;to kill two birds with one stone etc.*

ҚОРЫТЫНДЫ

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің ұйытқы сөздермен қолданылуын соматикалық атаулары, жан-жануарлар атаулары және сан есім атаулары негізінде талдап, анализ жасау барысында қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің ұйытқы сөздермен қолданылуы — ағылшын және қазақ халықтарының дүниетанымының әсерінен және қоршаған ортаны етістікті фразеологизмдер арқылы қабылдауынан пайда болғаны - екі тілдің фразеологиялық жүйесінде көрініс тапқан. Дегенмен екі тілдегі тіркестерді талдай келе, соматикалық атауларға ұйытқы болған тіркестер жиі кездесетіндігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сағидолдақызы Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы, 2003.
2. Барсикьян С.А. Явление антонимии в глагольньных фразеологических единицах // Вопросы фразеологии. - Самарканд. 1977. - Вып. 12, - С. 42-47.
3. Телия В.Н. Что такое фразеология. - Москва: Наука. 1966. -86с.
4. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. - Алматы, 1998. -176б.

ӘОЖ 821.512.122

ТАЙМАНОВА САРА ТАМШЫБАЙҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Болашақ университеті

БАЙДӘУЛЕТОВА АЯКӨЗ ӨТЕУҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Болашақ университеті

ДӘУРЕН ҚУАТТЫҢ «КІРЕКЕЙ- КҮНЕКЕЙ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ТАРТЫС

Түйін. Мақалада жазушы Дәурен Қуат әңгімесіне негіз болған аңыз-әпсананың сюжеті талданады. Оқиға кейіпкерлерінің арасындағы тартыс арқылы қаламгердің танымдық көркем ойлары ашылады.Баба-лардан қалған мұраның рухани құндылығына мән беріледі.

Түйінді сөздер: көркем шығарма, ауыз әдебиеті, жанр, әпсана, әпсана-әңгіме, мифтік бейне, тартыс, адамгершілік, имандылық, руханилық.

Резюме. В статье будет проанализировано предание которое послужило мотивом для рассказа писателя Даурена Куата. Через конфликты между главными персонажами, раскрывается познавательные художественные замыслы автора. Также в этом рассказе придается особое значение к духовным ценностям наследий предков.

Ключевые слова: художественное произведение, устная литература, жанр, легенда (миф), мифологический разговоры, мифический образ, борьба, гуманность, нравственность, духовность.

Summary. The article will analyze the fable that served as a motive for the story of the writer DaurenKuat. The author's cognitive artistic intentions are revealed, through conflicts between the main characters. Also, this story attaches special importance to the spiritual values of the heritage of ancestors.

Keyword: work of art, oral literature, genre, legend, legend-conversation, mythical image, struggle, humanity, morality, spirituality.

Қазіргі қазақ әдебиетіненегізгі ойды жалпы адамзаттық және ұлттық игіліктер негізінде көркемдеп беру тәсілі белең алуда. Соның бірі – көркем шығарманың сюжеттік желісіне аңыз әңгімелерді арқау ету арқылы әлемдік өркениетке ену жағдайында ұлттық мәдениет пен руханиятты жаңғыртудың мүмкіндіктерін пайдалану.

Жалпыадамзаттыңрухани ғұмыры: салт- дәстүр, мәдениет, тәрбие мен білімнің өзара сабақтастығымен дамиды.Оның жан азығы –көркем шығарма, халықтың бай ауыз әдебиеті, ана тілі.

Халықтың өткен тарихы мен мәдениетін білмей тұрып алға жылжу да қиын. Сондықтан да қаламгерлер бүгінде өткенімізді ой елегінен өткізіп, жоғалтқан ұлттық құндылықтарымызды ұрпақ санасына сіңіруді, жетілдіруді көздеп келеді. Соның ішінде халықтық мұра – ауыз әдебиетінің бай жанры аңыз әңгімелерді шығармаларына негіз етіп ұрпақтың рухын көтеру, жалынды қайсар мінезбен өр рухты көтеру арқылы отансүйгіштік қасиеттерін жетілдіруде. Сондай-ақ рухани бай, саналы, жан-жақты мәдениетті, ілтипатты болуға, еңбекқорлыққа икемді және бәсекелестікке бейім, туған жердің тарихын білетін тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыруды көздейді.Себебі ол ұлттық дүниетанымының кеңеюіне оң әсерін тигізеді. Соның бірі – Дәурен Қуаттың «Кірекей – Күнекей» әңгімесі.

«Кірекей-Күнекей» жанры жағынан әпсана-әңгіме. Фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов: «Әпсана – бағзы бір замандарда болыпты-мыс делінетін оқиғаларға немесе пайғамбардың, әулие-әнбиелердің ғажайып істерін баяндайтын діни сюжеттерге негізделген, сондай-ақ нақтылы тарихи, кітаби дерек, тиянағы жоқ, таза қиялдың жемісі ретінде туған, фольклорлық прозаның көркемдік сипаты мейлінше қанық үлгісі. Әпсанада аңызға да, мифке де, ертегілерге де тән жанрлық белгілер бірдей ұшырасады»,- дейді [Қасқабасов С., 1984]. Біз қаламгер шығармасынан осы жанрлық белгілерді аңғарамыз.

Әпсана-әңгіме сюжетінде қазақтың дәстүрлі ұғымында шектен шыққан сүйкімсіз, жалған айтып жағынатын, өтірік айтып мүләймсудің бейнесі ретінде қабылданған мифтік бейне Жезтырнақ, Күнекей, Ажырай мен Айбүбі бар. Олар – ертегі-жырларда, ең ескі дәуірдегі халықтың аңыздарында кездесетін кейіпкерлер. Жазушы бабалардан қалған байырғы аңыз сюжеті негізіндеәңгімені өрбіту арқылы бүгінгі күннің өткір

де өзекті мәселесін көтереді. Ол – жаратушыны мойындау, елдің бірлігі мен ынтымағы, тәуелсіздігі.

Қаламгердің ә дегеннен-ақ шығарма арқауына негіз болған оқиғаны суреттеу шеберлігі де оқырманды қызықтыра түседі. Шығарма сюжетінің арқауында өмір үшін тартыс біреу емес бірнешеу. Соның бірі – аңшының жын-перілермен тартысы.

Әңгімежоғалған әйелін іздеп, жын-перілермен алысып, албасты- сайтандармен айқасса да аңшының қара аюдың апанын таба алмағанын баяндаудан басталады. Жын-перілер көзін байлап адастырып отырса да адамнан айла асқан ба? Толағайды дүниеге әкелерде толғағы теріс келіп, қиналған жарының емі,Айбүбі ананың айтуынша, ұрғашы аюдың терісі екенін біліп, Тәңіртаудың етегінде қонжықтарын ертіп жүретін қоңыр аюды алып келгені есінде. Кірекейдің терісіне оранған Күнекей аман-есен босанып, ұл туды. Осы оқиға есіне түскен аңшы жоғалған әйелін табудың құпиясы осы деп шешті. Оқырман ізім-қайым жоқ болған әйелінің сырын ашқан Аңшының ендігі іс-әрекетін білуге ынтығады. Бұл қаламгердің өзіне тән әдеби әдісі болса керек. Сонан соң әпсана-әңгімедеавтор алдымен қараша айындағы табиғатты суреттейді. Ымырт үйірілген шақта сүт пісірім уақыттай терістіктен соққан тікенек желге жауырынын тосып тұрған аңшыға Тәңіртаудың табиғаты да бір сырдан хабар бергендей. Қараша үй, қара жартастар мен қапталған қазан таулар, бесіктегі шырқыраған сәби үні оның тыныштығын бұзды. «Күннің астын жайлаған Күдері ердің қызы қайдасың?» деп сәбидің анасын іздей бастады. Бірақ анасынан еш дыбыс жоқ. Қолына қаруын ұстап дөң басына барды. Аңшы бұл өңірде жын-пері көшіп жүретінін біледі.Жұбайынжын-пері ұрлауы мүмкін. Өзі де олармен талай алысқан. Кеше ғана бұланның етін иығына енді көтеріп ала бергенде, мүттәйімнің мүләйімсіп «олжаңмен бөліс» деп жетіп келгенін есіне алды. Кемпір кейпіндегі мүттәймге аңшы аңның қол басындай етін сылып бере салған. Ол да шайнамай қылғытты. Адам- аңшы тәсілге көшті, жаны ашыған кісі кейпінде: «Кейуана, – деген, – кейуана, арып-ашып қайдан келесіз? Кемпір шашын жайып сұңқылдады: «Қайдан келуші ем, балам? Құлан ұшып өлген құрдымнан келем. Тас емшегі суалған, жүзі солып қуарған мен бір ғаріп анаңмын. Көлеңкеңнен қалдыра көрме, көкетайым». Аңшы нән қарағайды тасалана бере: «Шеше, ендеше мынаның ұшынан ұстай жүріңіз», – деді де, кемпірдің мойнына қыл шылбырды атып ұрды. Кемпір тырнағын кезеп ұмтылғанда, Аңшы шылбырды шірене тартты да, қарағайдың діңіне орап жіберді. Сөйтсе кемпір кемпір емес, кәдімгі Жезтырнақтың өзі екен, қыл шылбырдың қылын суырып, түте бастағанда Аңшы шақпақ тұтатып үлгерді. От шылбырдың бойымен ақты. Шылбырды үзіп тастап қаша жөнелген Жезтырнақ: «Аңшы, мен сенің қыр соңыңнан бәрібір қалмаймын. Қатыныңды жадылап, балаңның балғын тәніне шеңгелімді бір қандармын. Мына Қойқаптағы жынның бәрін ізіңнен өргізермін!»-деді айқайлап[Қуат Д., 2018].

Жезтырнақ –әлем халықтарында кездесетін мифтік бейне. Ол ертегідегі жағымды кейіпкерлердің қас жауы. Ол оттан қорқады. Әпсанада Жезтырнақ жай кетпеді, кектеніп кетті.

Аңшының Жезтырнақпен арпалысынан басталған тартыс жын-перілер әлемі мен жер бетіндегі адамзат әлемінің арасында өрбиді. Тартыстың болу себебі –Аңшы-адамның түз тағысына қиянаты мен жын-перілердің адамның жұбайлық өміріне қарсылығы. Олай дейтініміз, «Ер Төстік» ертегісінде перінің қызы Бекторының жұбайлық өмірге қарсылығы секілді Жезтырнақ та аңшының өзімен ғана айқаспай, оның жұбайы мен баласына тісін қайрап кетеуі. Сондай-ақ ілкі заманнан хабар беретін перзентсіз кейіпкерлер Жезтырнақпен қатар Ажырай баба мен Айбүбі әже және «мүттәйім» сөзі.

Үйдегі жылаған сәбидің дауысын естіп шыдамай келген қос мұңлық баланы жұбатып, бауырларына басады. Ел ішінде аңшының жарын жын жетелеп кеткен деген әңгіме гулейді.

Екінші тартыс – хайуанаттар әлеміндегі тартыс. Одан әріымырт кеште бастау басына барған Күнікейді ұрлап кеткен Аршалының қара аюы. Күнікейдің ту сыртынан қадалған көз. Қараңғы тас үңгірдегі есінен танған, омырауынан сүті саулаған, зар қаққан әйел-ана тағдыры талқыға түспек.Осы оқиға туралыТәңіртаудың ұшар басын мекен еткен Ата қыранның хабарынан жиналған хайуанаттарАлтын шаңырақ тауының басындағы әйел ұрлаған аюдың іс-әрекетін талқыға салады. Ең бірінші Балқы дейтін жыландар ордасының көсемісөз алады. Аю болса Бапының төрелігіндегі аңдар сотында кінәлінің орнына барып отырады. Бұл – хайуанаттар әлемінің көне заңы. Алтын шыңырақтың ұшпа тасы – айыпкердің орны. Егер ол кінәсізболыпақталса, қауымға оралады, егер ақталмаса ұшып өледі.

Төреші – Бапы.

Әйелді апанына әкелген аюдыхайуанаттар «Қара дүлей» дейді. Ол бұл қауымға кейін келген, жатжерлік аю. Аршалының аңғал, момын жыртқыш аңдарына ұқсамайды, ызалы, алапат күштің иесі. Оған қауым басшылығы өмір сүруге, тұқымын көбейтуге рұқсат берген соң ғана өз жайымен өзі еркін жүрген болатын. Енді таудың аң-құсын дүрліктіріп, дүрбелеңге салып отыр. Оны осындай әрекетке баруға мәжбүрлеген Кек екен. Автор баяндау тәсілі арқылыодан әрі Тәңіртаудың күнгей бетінен келген дүлей аюдың өз аузынан тағдырын баяндатады. Оқырман аюлар өмірінің тіршілігімен таныс болады.

Қара дүлей аюдың әке-бабаларының тағдырынан адамзаттың оларға жасаған қаскөйлігін және оның зардабын біледі. Тұқымынан жал-

ғыз қалған, өрт шалған орманнан аман қалғандар бет-бетімен кетеді. Соның бірі – Дүлей.Ол: «Аюлар, білесіздер, үйір ертпейміз, жұптасып қана өмір сүреміз. Бірақ сонда да біз үшін ата-ана қымбат, бала тәтті. Біз тым балажан аңбыз. Қонжықтарымызды қорбаңдатып ертіп жүргенді тым жақсы көреміз. Кейде олар салқы төс аюлардың салмағын көтере алмайтын зәулім шынарлардың жас бұтақтарына өрмелеп, зәреқұтымызды қашырып ойнайды. Кейде қытықтасаң оянбай, өтірік өлген болып жатып алады. Ол кезде қонжықтайды арқалап жүруге тура келеді. Ал арқаңа бір қонды ма, қонжықтар содан қайтып түспейді, танауы пысылдап ұйқыны соғадай-ай келіп!», - деп [Қуат Д., 2018] болған оқиғаны баяндайды.

Өртке оранған мекенді, өмір үшін жанталасқан әкесі мен анасыныңотқа тірідей қуырылып, қауыммен бірге қара орманның күліне көмілгенін көрген қонжық адамның құлдығына түседі. Тағылық мінезінің барынан айырылып адам-қожайынның ырқына көнеді. Оның жонын сипап еркелеткенін, шойын шоқпармен ұрғанын, тілерсегін тіліп, аспақта асылып тұрып адамның көзіне бағынғанын, жон терісін сыпырып алып қара шыбынға жем қылғанын, ең соңында тағылық мінезінен айрылғанын баяндайды. Шынжырдан босатып сиырлармен бірге өріп, күйіс қайыруды ұққан шамаға жеткенде қожайыны: «Қара дәу, саған қатын әперейін, қатын әперіп тұқым-тұяғыңды тегіс құлданайын. Соғыссам – жауынгерім, соқаға салсам– құж желке қара өгізім боласың»,- деп таудан бір жас кірекейді әкеп қойнына салады. Бұл – кірекейдің ажалы да Аңшыдан болса, екі қонжығын тасқын дария жұтады. Ызаланған, барынан айрылған Дүлей үшін Адам-аңшы– оның қас дұшпаны. Бұл жерде екі әлемдегі мейірімділік пен жауыздық таразыға түседі.

Автор аю мен адамның арасындағы тартысты суреттеудеЖер бетіндегі тіршілік иелерінің өз әлемі бар екенін меңзейді. Олардың да тіршілігі, іс-әрекеті бар. Өзгелер секілді өмір үшін, отбасы үшін күреседі.

Әңгімесюжетін Аңшының жезтырнақпен арбасуынан бастауыда жазушының ерекшелігі. Оқырман хайуанаттар әлемінен біразхабардар болады да, әттеген-ай деген өкінішті сезімнің жетегінде отырады,не болар екен деген ойданарыла алмайды. Одан әрі Бапы Балқы:

Аңшы – адам, ал адам – біздің Тәңірден кейінгі иеміз. Жазмыш солай!

– Бәрібір сіздің әйелді алып қашқан ұрлығыңыз жөн емес, - деді.

– Неге-е-е? - деп күркіреді Дүлей. – Адамнан көрген қорлығым мен Аңшы-адамнан көрген жауыздығыма мына қылған қайратым жауап бере алмай ма?!

– Жауап бере алмайды, - деді кенет байсал тауып, бабына көшкен Бапы ысылдап.

– Жазмыш солай, жауап бере алмайды. Сенің апаныңда жатқан әйел – Күннің астын жайлаған Күдері ердің қызы. Күдері айдahар аулайтын көк перінің сойынан еді. Менің арғы атамның алты басын кесіп алып, қанжығасына бөктерген сойқан – сол. Мен бірақ Күдерімен кек қуысқан жоқпын, бітіскенмін. Бәріміздің алапаты асқан адаммен кектесу – ажалыңа асығу емес, Жаратқан Хақтың назасына қалу, кәріне ұшырау. Жаратқанның кәріне ұшыраған аң түгіл адамзат қауымының неше атасы да жер бетінен жойылып кеткен. Кәне, ер болсаң айтшы маған, Мұсаның қауымына билік жүргізбек болған перғауындардың көлеңкесі қалды ма мынау піл сауырлы қара жердің бетінде? Перғауындар адамдардан да күшті еді, әлеуетті еді. Диюлармен дос еді. Сол перғауындар секілді, ей, аю, сенің де тұқымың тұздай құрып жүрмесін, қайт райыңнан! Қайтар әйелді Аңшыға! [Қуат Д., 2018].

Ызалы ашуынан, кек алу райынан қайтпаған Дүлейге қарсы Шаған бұғыаюдың да жауыздығын бетіне басады. Өтірік бұғы болып шақырып қанша маралым мен бұзауымды, әулеттің анасы Көке Маралдың қарнын жарып, тәнін көмбеге басып, шірітіп жегенін еске түсіріп Қара Дүлейге ұмтылады. Оны қара қабылан ұстап қалады. Одан соң қашанғы шыдаймыз депәділдік іздеп ортаға елік шығып, Бапыдан барлық жыртқыш жан-жануарлардың ісін таразыға салып, әділдігін айтуды сұрайды. Оған тау ешкі де, бұлан да, киік, көртышқан бәрі қосылады. Жауыздық сендерде жоқ па?- деп нәзік үнді Еңлікгүл де шығады. Адамның аңдарға көзқарасы мен аңдарға адамның көзқарасы қатар баяндалады. Одан әрі оқырман да әділет іздеген хайуанаттар да, тамырын тереңге жая алмаған өсімдік те Қара Дүлейдің үстіндегі тонның тарихын біледі. Бапы:

– Сенің бабаң Ғайса пайғамбарды қорқытпақ болып, қой терісін жамылып жолын тосты. Сөйтіп, Құдайдың кәріне ұшыраған. Сенің тегің – адам! Сен адамнан азғансың. Түс ұшпадан, апаныңа орал! Апаныңа орал да, ұрпағыңның бірін адамзат қауымына қайтар!- деді. Жыландар көсемі Бапы Балқы аюды жауапқа тартып, адамның болмысын қадірлеуге үндейді.

«Әпсанада Тәңірден кейінгі табынарымыз адам десе де, сол адамның залалы мен зардабын көрген мақұлық иесінің қайтадан адам болып оралуы пәлсапалық ойды астарлап, оқырманына «жаратылыстың барлығы біртұтас әлем, «инь мен янь» сияқты әлемнің хаосты реттеуші жігі оңай ажырап ауысу, өзгеру құбылыстары арқылы жүруі де кәдік деген ойды сыналапжеткізгенін аңғарамыз»,- дейді ғалым Береке Жұмақаева **[Жұмақаева Б., 2020].** Сонымен қатар қаламгер аңыз негізіне арқау болған оқиғаны көркем шындыққа айналдырады. Автордың «Сен – мен, мен – сен екенмін топырақ! Оттан да, судан да жаралмай, топырақтан иленген балшықтан тірілгеніміз қандай жақсы болған! Торғын топы-

рақ, сен неткен жұмсақ едің?» **[Жұмақаева Б., 2020]** деген Күнікейдің монологы адам топырақтан жаралған деген ұғымды нақтылай түседі. Сондай-ақ табиғат – ана –топырақ, адам – аю сияқты алмасулардың мәнін ұғындырады. Ана мен сәби, ер мен әйел, аңшы мен аң арасындағы байланыстар да әңгіме барысында өрбиді. Адам табиғатындағы мейірімділік пен зұлымдықтың өзара қатынасы мен адам өмірінің мәні не, адам құдіреті неде деген танымдық ойға жетелейді. Қаламгер ашып айтпаса да оқырманның өз топшылауына еркіндік береді.

Үшінші тартыс Дүлей қара аю мен Күнікейдің арасында өрбиді. Бұл тартыста жазушы кейіпкерлерінің мінезіндегі өзгерістер мен олардың тосын іс- әрекетін баяндайды. Аю адаммен әуей болады. Аңшының әйелін адамша аялаған Қара Дүлей арқылы жазушы тау бөктерінде кездесетін «аюжүн», «аюбалдырған», «аюқарақат», «аютабан», «аюоты», «аюбастікен», «аюдән», «аюдәрі», «аюжаңғақ», «аюжидек», «аюқурай» т.б. шөп пен жеміс түрлерінің этимологиясын да аңыздан таратады. Нәтижесінде қанша қара күш иесі болса да аю адам-әйелге тәуелді.

«Тартыс – көркем шығармадағы сюжет желісіне арқау болатын, айрықша шиеленіскен түрде көрініс беретін қақтығыс, қайшылық, күрес»,- деген анықтама берілген «Әдебиеттану» терминдер сөздігінде [Әдебиеттану терминдер сөздігі., 1996]. Олай болса, шығармадағы үш әлемдегі (жын-перілер әлемі, хайуанттар әлемі, адамзат әлемі) санадағы тартыстан, аңыздың негізі, құндылықтың бастауы халықтың ілкі заманынан «әлімсақтан» басталатынын аңғару қиын емес. Бұрыннан белгілі сюжетті жазып, көне мифтер мен культтерді жағырту – шығыста ежелгі Ассирия-Вавилион дәуірінен бастап дамыған үрдіс. Ассирия-Вавилон нәзирасы шумерлердің әдеби сюжеттерін жаңғыртқан. Мұндай мысалдар көп. Дәурен Қуатқа дейін деаю туралы ой-толғамдар қазақ жазушыларының шығармаларында болған. Автор осы үрдісті жаңа баяндау тәсілімен дамытқан, жаңа сүрлеу салған. Ол: «Күнекейім едің, енді аюдың Кірекейі болыпсың. Жазмышқа не дауа?» деген аңшының монологынан жәнебиік қарағайды жығып, діңін орға тастап: «Ей, Қара дәу, сен мені кеш, мен де сені кештім»,- деп келген ізіне түсіп, кері бұрылуынан аңғарылады. «Қауымыңа қош келдің, Қара батыр!» [Қуат Д., 2018], -дегенінде де – жазмыштан озмыш жоқ дегенді мойындау бар. Екінші, Толағайдың Тәңіртауда кездескен тағы Қара Батырмен табысуы, үйіне әкелуі. Бұл – Бапы Балқы шығарған үкімнің орындалуы.

Көркем туындыдағы уақыт шығарманы ұйымдастырудың ерекше тәсілі, мазмұндық ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Уақыт – көркем шығармада бейнеленетін дәуір, ерекше образ. Жазушы Дәурен Қуат «Кірекей-Күнекей» әпсана-әңгімесінде уақыт кеңістігін назарға алып, түрлі бейнелер арқылы, «көркем уақыт» арқылы әлемдік озық тәжірибелерге сүйене отырып, оқырманға адамгершілік, имандылық, рухани азық хақында ой қозғайды. Шығарманың осындай және бұдан басқа мазмұндық ерекшеліктері уақытты автордың талдап-түсінетіндігін көрсетсе керек.

Әпсана-әңгімеде мәтін мазмұнының белгілі бір шынайы уақытқа қатынасы ерекше тілдік құралдар арқылы көрініс тауып отырады. Мәселен, оларға уақытты білдіретін мифтік бейнелер жатады. Олар сол уақыттың көрсеткіштері болса, уақытқа жарыспалы түрде нұсқайтын көрсеткіштер де болады. Оларға жататындар – шығармадағы кісі аттары, хайуанаттар, олардың болмыстары, шөп, жеміс атаулары. Шығармада суреттелген оқиғалар да уақыт көрсеткіштері болып табылады.

Қорыта айтқанда, адамзат та, хайуанаттар дақай дәуірде болмасын бас бостандығын аңсайды, әрі қалайды. Еркіндік жоқ жерде саналы тіршілік, рухани даму жоқ деген ұстанымды сақтаған жазушы аңыз сюжетін өрбіту арқылы имандылықты дәріптеген.Ілкі заманнан бастау алған әпсанада адамгершілік – имандылық – руханилық хақында үш қағиданы ұсынады. Автор данышпан Абайдың «Алланы сүю, адамды сүю, әділетті сүю» ұғымдарын дамыта отырып,өмір шындығын «имандылық», «жаратушыны мойындау», «еркіндік»атты түсінік аясында қарастырып,үш әлемнің еркін дамуының негізі – татулық пен бірлік деген тұжырымды мегзейді. Ол сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашу арқылы идеялық-эстетикалық ізденістердің осындай жаңа жолын ашты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984. – 272 б. -126 бб
2. Қуат Д. Бөрісоқпақ: Әңгімелер жинағы.– Алматы: Атамұра. 2018.–268 б. -23,27.31.426б
3. Жұмақаева Б. «Кірекей-Күнекей» – әпсанамен өрілген әңгіме (сұхбат) // https://adebiportal.kz, 30.04. 2020
4. Әдебиеттану терминдер сөздігі/ Құрастырушылар З. Ахметов, Т. Шаңбаев/ Алматы: «Ана тілі», 1996.–240 б. -196бб

ӘОЖ. 82.09(574)

ТАМАБАЕВА ҚАРАКӨЗ ӨМІРЗАҚҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

КОЙБАГАРОВА МАҚБАЛ ТҰРАРҚЫЗЫ
Магистрант
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Ш. МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БАСҚА ТІЛДЕРГЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада жазушының аударма саласындағы қызметін, шығармаларының басқа тілдерге аударылуы, көркемдік-идеялық ерекшеліктері талданған. Ш. Мұртазаның өз шығармаларының аударылу жайына үлкен маңызбен қарап, аударманың қыр-сырын білу шеберлігі қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада Ш. Мұртазаның аударма саласына қосқан үлесі мен аудармашы ретіндегі қолтаңбасы айқындалады.

Түйінді сөздер: аударма, шеберлік, көркемдік, жазушы, шығарма.

Резюме. В статье проанализирована деятельность писателя в области перевода, перевод его произведений на другие языки, художественно-идейные особенности. Ш. Муртаза с большим вниманием относится к переводу своих произведений и владеет навыками владения тонкостями перевода. Кроме того, в статье раскрывается вклад Ш. Муртазы в сферу перевода и его подпись в качестве переводчика.

Ключевые слова: перевод, мастерство, искусство, писатель, произведение.

Summary. The article analyzes the activities of the writer in the field of translation, translation of his works into other languages, artistic and ideological features. sh. Murtaza pays great attention to the translation of his works and has the skills to master the subtleties of translation. In addition, the article reveals the contribution of sh. Murtaza to the field of translation and his signature as a translator.

Keywords: translation, skill, art, writer, work.

Шерхан Мұртаза - өзінің шығармаларында адам бейнесін табиғаттың сұлулығымен астастыра отырып, өте көркем бейнелейді әрі әр кейіпкердің ойын терең түсіне отырып, адам мен табиғаттың тынысы бір екенін көрсете білген жазушы. Осы себепті де, жазушының көптеген шығармалары біл кездердегі одақтық республикалардың барлығының дерлік тілінде аударылды. Мәселен, сол кездердегі ең көп тілге аударылған «Қара маржан» романы үшін 1978 жылы Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын иеленді. Бір қызығы, өзінің шығармаларын аударған аудармашылардың барлығымен Ш.Мұртаза достық қарым-қатынаста болып, идеялық-көркемдік дүниесінің айқын, аударма дүниенің түпнұсқадағы авторлық ұстанымның дұрыс жеткізілуіне көмек беріп, ақыл-кеңес беріп отырған. Әрине, оның шығармаларының өзге тілдерге аударылуы автор үшін де, аудармашылар үшін де ерекше олжа екендігін атап кеткеніміз жөн.

Осындай кесек туынды-аудармалардың қатарына «Қызыл жебе» - «Огненная стрела» романтрилогиясы (сол кезде әлі трилогия) жатады. Ол орыс тіліндегі аударма ретінде 1988 жылы Алматыдағы «Жазушы» баспасынан 50 000 данамен жарыққа шығады. Кітаптың мазмұнында шығарманы аударушылар берілген. Олар: бірінші кітапты – Бақытжан Момышұлы және Леонид Ханбеков, екінші кітапты – Леонид Ханбеков, ал үшінші кітапты – Батылжан Мұртазаев (жазушының ұлы) және Виктор Мироглов. Бұл аудармаларда жазушы Ш.Мұртазаның осы кесек туындысының рухы айнытпай берілген.

Жазушының «Қара маржан» романының «Гара Мәрчан» деген атпен 1982 жылы Валех Мусаевтың тәржімалауымен Баку қаласындағы «Иазычы» баспасынан 10000 данамен жарыққа шыққандығы белгілі. «Қара Маржан» романы да жазушының баға жетпес туындыларының қатарында. Оның ерекшелігі сол – 1978 жылы жазушыға «Қара маржан» романы үшін Қазақстан Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ұлт достығын уағыздайтын жазушының осы туындысының әзірбайжан тіліне аударылып, көлемді данамен жарыққа шығуы да оның шығармаларының өте құнды дүниелердің қатарында тұрғандығын тағы бір дәлелдеп өтеді.

Жазушының 75 жылдық мерейтойына арнайы дайындалған библиографиялық көрсеткіштің өзінде (Астана, 2007; Қазақстан Республикасының Президенттік мәдениет орталығы) жазушы шығармашылығы бойынша берілген тізімде оның көптеген шығармаларының аудармаларының аттары берілген.

Ш.Мұртаза шығармалары аудармасының алдыңғы шебінде тұрған тұлғалардың бірі – Ба-

қытжан Момышұлы. Жазушының Б.Момышұлы тарапынан аударылған шығармаларын тізетін болсақ: 1966 жылы – «Табылған теңіз»-«Найденное море»; 1970 жылы – «Мылтықсыз майдан» - «Фронт без оружия»; 1979 жылы – «Қара маржан» - «Черное ожерелье». Осымен қатар, Б.Момышұлы Ш.Мұртазаның бірнеше публицистикалық дүниелерін де аударған. Мәселен, 1970 жылы «Ленинская смена» газетіне жас жазушының жол дәптеріндегі «Синие окна Египта», 1971 жылы сол газетте «У порога» әңгімелерін аударып жарыққа шығарған. 1979 жылғы аудармаларының қатарында «Аксай и Коксай», «Безъязыкий колокол», «Матери и дочери», «Та далекая осень», «Песня цикады», «Золотая заноза» әңгімелері де бар.

Шерхан Мұртазаның «41-жылғы келіншек» атты әңгімесінің маңыздылығы болар, ол көптеген елдердің тіліне аударылып танымал болды.

Мәселен, қырғыз елінің «Нарын правдасы» атты 1971 жылғы 22 қазанында шыққан № 122 (6857) санында «41-жылкы келинчек» (ангеме), ұйғыр тілінде шығатын «Коммунизм туғи» газетінде 1972 жылғы 5 октябріндегі № 118 санында «41-жилқи чокан» (һекәйә), татар елінің қоғамдық-саяси және әдеби «Азат хатын» атты журналдың 1982 жылғы қазан айындағы Туфан Миннуллиннің тәржімасымен берілген «Кырык беренче ел килене» (хикәя), т.б. аудармалары жарияланған.

Ұйғыр тілінде шығатын «Коммунизм туғи» атты республикалық газетте (1982 жыл, 27 сентябрь, № 185 (3863) «Заманимиз күйчиси» (Ш.Муртазаев 50 яшта) атты ұйғыр жазушысы Ж.Босақовтың мақаласы жарияланған. «Биз һәқиқий инсан, коммунист, талантлик язғучинин 50 яшлик мәрикисини чин қәлбимиздин тәбрикләп, униңға йәниму зор бәхит, ижадий муваппәқийәтләр тиләймиз», - деп Мұртазаны заманымыздың күйшісіне балап, әдеби және публицистикалық жолына талдау жасайды.

Бұдан өзге неміс тілінде шығатын «Фройншафт» газетінде, 1980 жыл 16 февраль № 34 санында, «Ленин кичи» атты республикааралық корей тіліндегі газетте, «Вечірній Київ» атты 1988 жылғы №207 (13422) санындағы газетінде «Лист до Сталіна» - «Сталинге хат» аудармасы Украинадағы қазақ әдебиетінің күндеріне байланысты жарыққа шығады. Газеттен өзге Шерхан Мұртазаның екі бөлімді тарихи драмасы Украинадан шыққан «Київ» журналының 1988 жылғы № 9 санында жарияланады. «Сталинге хат», «Бесеудің хаты» бір тақырыпты – халықтық трагедияны екі тарихи тұлғаның өмірлік шындығы арқылы көрсетуге құрылған драма-дилогия», - деп, бағалаған болатын белгілі драматург Қ.Мұхамеджанов. Осы драма-дилогияның қазақы рухы украин тілінде де сөйлегені құптарлық жайт, Шерхан Мұртаза қаламының шынайылығы мен даралығы десек қателеспейміз. (Аудармасы Украина Жазушылар Одағының хатшысы Петро Перебийніс), Молдавияның «Молдова» атты журналының 1982 жылғы № 2 санында Еужения Давидтің аудармасымен «Бэтры-нул солдат» атты («Белгісіз солдаттың баласы») шығармасы жарияланған.

«Алапар мен Динго» әңгімесін 2001 жылы Бақытжан Момышұлы орыс тіліне тәржімалаған.

Шерхан Мұртаза шығармаларының соңғы жылдардағы аударылуының тағы бір табысы – «Ай мен Айшасы». Ол Қазақстан Республикасы мәдениет және ақпарат министрлігінің бағдарламасы бойынша 2009 жылы Гүлмахира Нұрбекқызының аудармасымен «Аударма» баспасынан 3000 данамен жарыққа шықты.

«Роман «Луна и Айша» («Ай мен Айша») является библиографическим. Повествование идет от первого лица, от имени мальчика Барсхана. Главная героиня романа – Айша, мать автора. Ее он отождествляет с Луной. Если в мировоззрении маленького ребенка могущественным на небосклоне является луна, то на земле, центром вселенной для него является мать, то есть – Айша. Отсюда и название романа «Луна и Айша». В образе Айши, как в зеркале отражаются образы тысяч казахских женщин, исконно приверженных семье, детям, близким и родным», - дейді аудармашы Г.Нұрбекқызы.

«Роман состоит из двух книг, на русский язык переведен впервые и предназначен для широкого круга читателя», - деп өзінің алғы сөзін қорытындылайды. Қазіргі таңда автордың «Ай мен Айшасы» түрік тіліне тәржімаланып, жарыққа шықты.

«Ай мен Айша» романы – жазушының көркемдік әлемін байытып, суреткерлік шеберлігін шын танытқан туынды. Гүлмира Нұрбекқызы аудармасында да негізінен еркін аударма емес, сөзбе-сөздік, авторлық ұстанымды, негізгі жазушылық кредоны дәл жеткізу мақсат етіп алынған. Айталық, жазушының мемуарлық романы шағын өмірбаяндық әңгімелер топтамасы. Роман Жолашардан басталып, «Шақпақтың желі» әңгімесімен аяқталады. Осы «Шақпақтың желі» әңгімесінде мынадай жолдар бар:

Етпетімнен түстім. Вагонның жонарқасына жабыса қалдым. Қап-қараңғы үңгірге пойыз сүңгіді де кетті. Паровоздың түтіні бұрқ етіп, тунельдің ішін кеулеп, тұншықтырып барады. Демім бітіп, қақалып, шашалып, көзім түк көрмей, көрде қалғандай үрейден жаным шыға жаздаған шақта, дүние қайтадан жарқ ете қалды.

Пойыз туннельден, үңгірден ақырып атылған айдаһардай қайқаң етіп шыға келген екен [Мұртаза Ш., 2002, б.453].

Енді орыс тіліндегі тәржімасына көз жүгіртелік.

Упал плашмя. Прилип к стены вагона. Поезд нырнул в совершенно темный туннель. Дым паровоза наполонил туннель, спирая дыхание. И

когда стало совершенно невозможно дышать, я стал задыхаться и кашлять, и чуть было уже уже не сдал концы от страха, вновь сверкнул белый свет.

Оказывается, это поезд выскочил из туннеля, словно извивающийся дракон [Муртаза Ш., 2009, б.479].

Бұл үзінділерден байқағанымыздай, Ш.Мұртазаның тек өзіне тән қарапайым баяндау стилі, суреткерлік ұстанымы аудармада да сәтті көрініс тапқан. Әсіресе, осы жолдардағы *«Демім бітіп, қақалып, шашалып, көзім түк көрмей, көрде қалғандай үрейден жаным шыға жаздаған шақта, дүние қайтадан жарқ ете қалды»* деген сөйлем де *«И когда стало совершенно невозможно дышать, я стал задыхаться и кашлять, и чуть было уже уже не сдал концы от страха, вновь сверкнул белый свет»* деп әдемі аударылған.

Шерхан Мұртаза шығармалары алдымен орыс тіліне аударылып, туыстас елдердің тілдеріне содан кейін аударылған. Соның бір көрінісі ретінде кезінде мемлекеттік сыйлық иеленген «Қара маржан» романы.

Жазушы Шерхан Мұртаза «уақыттың нышаны деген осы, сірә» десе, аудармашы Б.Момышұлы «Человеческая память коротка» деп сөйлейді. Десе де, Шерхан Мұртаза өз шығармаларын кезкелген аудармашыға сеніп тапсырмаған. Тек, осы Б.Момышұлы, Л.Ханбеков, т.б. ғана сенім білдірген. Өз кезегінде Б.Момышұлы да автордың көңілінен шығып отырған.

Ш.Мұртаза шығармаларындағы орны ерекше повесінің бірі – «Мылтықсыз майдан» (1968ж) орыс, татар, молдаван тілдеріне аударылды.

Ш.Мұртаза шығармаларының ішінде жазушының ойшылдық қабілетін танытқан «Бір кем дүние» кітабын Бекет Момынқұл «Один изъян бытия» деген атпен орыс тіліне тәржімалады. 2014 жылы Алматы қаласында «Тоғанай Т» баспасынан жарық көрді.

Кітаптың алғысөзінде Б.Момынқұл өзіне Ш.Мұртазаның «Бір кем дүние» кітабын сыйға тартып тұрып, «Аудармамен шұғылданатыныңды білем, егер ықыласың болса, орыс тіліне аудар» дегенін, өзінің аударғанын Шерағаның ұзақ, мұқият оқығанын, бір нәрсені бүлдірген баладай күй кешкенін, ақырында жазушының «Жарадың» деп бағалағанын айтады [Муртаза Ш.,2014, б.3].

Жазушының «Бір кем дүние» кітабы – Ш.Мұртазаның жаңа қырын танытатын, өмір туралы ойтолғаныстардан тұратын философиялық туынды. Автор өмірдің әрбір сәттерінің өкініші болатынын айта келіп, өзіндік ойлар тұжырымдайды. Ал, осындай жоғары бағаланған шығарма қалай аударылды:

Жарық астау

Араб нәсілді Александр Пушкиннің Алтын балық туралы інжу-маржандай әдемі ертегісі бар.

Балықшының ауына Алтын балық түспей ме.

Сөйтсе, Алтын балыққа тіл бітіп, балықшы шалға:

– Мені босат, не тілейсің, соның бәрін орындаймын, — дейді ғой.

Балықшы:

- Кемпірімнің кір жуатын ағаш астауы жарылып қалып еді... — дейді.

Алтын балық:

- Үйіңе қайта бер, тілегін орындалады, -дейді ғой.

Кемпір шалына риза болудың орнына, бас салып ұрсады. Араны ашылып кетеді. Жердің бетін қойып, су астының патшасы болғысы келеді. Ең соңында баяғы жарық астаудың қасында қалады.

Тойымсыздық.

Бұл да бір кем дүние [Мұртаза Ш., 2008, б.15].

Разбитое корыто

У великого поэта Александра Пушкина с арабскими корнями есть замечательная сказка о Золотой рыбке. Она однажды попала в сети рыбака. И была та рыбка непростая, а умела говорить человеческим языком. Вот и предлагает она рыбаку:

– Отпусти меня обратно в море, любое твое желание исполню.

Удивился рыбак и говорит:

– У моей старушки треснуло деревянное корыто для стирки...

На это рыбка говорит:

– Иди домой, и твое желание исполнится.

Старуха вместо того, чтобы поблагодарить старика, набросилась на него и с руганью. Жадность обуяла. Что там суша, захотела владеть и подводным миром. В итоге оказалась у разбитого корыта.

Ненасытность.

И это тоже несовершенство бытия [Муртаза Ш., 2014, б.14].

В меру... В меру... тәмсіліне қарап көрелік:

К царю слишком не приближайся,
Но чересчур и не отдаляйся.
Он, как огонь:
Слишком приблизишься – сгоришь,
Чересчур отдалишься – замерзнешь.
Один изъян бытия [Муртаза Ш.,2014, б.7].

Бұл түпнұсқада «Тым... Тым...» деген атпен былай берілген:

Патшаға тым жақындама,
Тым алыстап та кетпе.
Ол да от секілді:
Тым жақындасаң – күйіп өлесің,
Тым алыстасаң – үсіп өлесің.
Бір кем дүние. [Мұртаза Ш. 2008, б.8].

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетінің әлемдік арнада көрініп, таралуы кең өріс алып келеді. Мұның өзі егемен елдің тәуелсіздік тұғырын рухани салалар арқылы нығайтып, шеңбер аясын жаңа тақырып, мазмұнмен, соны түр, өлшем-өр-

нектермен көркем бедерлей түскенінің бір белгісі болса керек.

«Ендеше, достық дәнекері - кітаптың, оның ішінде қазақ әдебиетінің әлем халықтары тілдеріне аударылып, насихатталуы жоғарыдағы кәделі де құрметті, абыройлы істеріміздің жарасымды жалғасы болып табылады».

Әдебиеттің қайсыбір жанрында да өнімді еңбек еткен Ш.Мұртазадай ардагер жазушы шығармашылығы терең мазмұнға, сан сырға толы. Соларды зерттеп-зерделеу – болашақ біздердің міндетіміз деп білемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.5. Ай мен Айша. Роман. - Алматы: Қазығұрт, 2002. 456б.
2. Муртаза Ш. Луна и Айша. Перевод Г.Нурбекқызы. – Астана: Аударма, 2009. – С. 483
3. Мұртаза Ш. Бір кем дүние: Ойтолғау. – Алматы: Жазушы, 2008. – 176б.
4. Муртаза Ш. Один изъян бытия. – Перевод Б.Момынкул. – Алматы: ТоғанайТ, 2014. – С.176

ОӘЖ 81:811.512.122:004.031.42(045)

ТЛЕУЛЕСОВА АРДАҚ ШАЙКЕНҚЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

ЗИЯХАН АҚЕРКЕ АЛМАСБЕККЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының магистры
Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

ОРЫС ТІЛДІ ТОПТАРДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Мақаладақазақ тілін орыс тілді топтарда оқытудың жаңа технологиялары мен әдіс-тәсілдерін пайдаланудың тиімді тұстары жөнінде қарастырылады. Қазақ тілі пәнін оқытуда интерактивті оқыту технологияларының артықшылықтарының сабақтың нәтижелі болуына тигізетін әсері, тиімді тұстары туралы, әдіскер-ғалымдардың осы мәселе жөнінде қарастырған ғылыми тұжырымдамаларына тоқталады.

Орыс тілді топтарда қазақ тілі пәнін интерактивті оқытуда заманауи технологияларды пайдалана алу білім алушыларға пәннің сапасын арттыру үшін қолданылады. Оқытушының білім алушылар бойында қатысымдық мәдениетін дамытуға, қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпиясын үйретуге, практикалық тұрғыдан жан-жақты меңгертуге арналған технологияларды қолданылуы ұсынылған.

Түйінді сөздер: интерактивті оқыту, ақпараттық- коммуникациялық технологиялар, диалог, монолог, интерактивті тақта , ынтымақтаса оқыту, тіке байланыс ұстанымы.

Резюме. В статье рассматриваются преимущества использования новых технологий и методик обучения казахскому языку в русскоязычных группах. Акцентируется внимание на влиянии преимуществ интерактивных обучающих технологий при обучении казахскому языку на результативность урока, преимуществах, научных концепциях ученых-методистов по данному вопросу.

Умение использовать современные технологии в интерактивном обучении казахскому языку в русскоязычных группах используется для повышения качества изучения предмета для студентов. Учителю рекомендуется использовать технологии для развития культуры общения среди учащихся, для обучения орфографии и орфографии казахского языка, овладения им на практике.

Ключевые слова: интерактивное обучение, информационно-коммуникационные технологии, диалог, монолог, интерактивная доска, интерактивное обучение, вертикальная коммуникационная позиция.

Summary. The article discusses the advantages of using new technologies and methods of teaching the Kazakh language in Russian-speaking groups. Attention is focused on the influence of the advantages of interactive teaching technologies in teaching the Kazakh language on the effectiveness of the lesson, the advantages, scientific concepts of methodologists on this issue. The ability to use modern technologies in interactive teaching of the Kazakh language in Russian-speaking groups is used to improve the quality of studying the subject for students. The teacher is advised to use technology to develop a culture of communication among students, to teach spelling and spelling of the Kazakh language, to master it in practice.

Keywords: interactive learning, information and communication technologies, dialogue, monologue, interactive whiteboard, collaborative learning, the principle of direct communication.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2008 жылғы «Қазақстан Халқының әл – ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» деген жолдауында: «Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударғым келеді. Халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін оқытудың қазіргі заманғы озық бағдарламалары мен әдістерін әзірлеп, енгізу қажет», - делінген. Осы жолдаудың негізіндеқазақ тілі пәнінөзге ұлт өкілдеріне оқытудың әдістемесін әлем әдістемесімен сәйкестендіру мақсатында оқытудың сан түрлі технологиялары құрастырылып, оқу орындары ның тәжірибесіне енгізілуде. Көптеген ізденістердің нәтижесінде білім беру саласына келген жаңа технология – интерактивті оқыту.

Тіл – адамдардың өзара қарым-қатынасқа түсуінің құралы, сондықтан адамдар ең бірінші өзара қарым-қатынас құру үшін алдымен сөздерді, содан соң сөздердің орынды қолдануын білуі қажет. Тілді меңгертуде білім алушының сөздік қорын байытып, сөздердің қалай дұрыс қолданылуын үйрететін грамматика саласын оқыту қатар жүріп отырады.Тілді оқытуда білім алушының сөздік қорының мол болуы, сөздердің мағынасын

ұғынуы оның тілді игеру дәрежесінің нақты көрсеткішінің бірі болып табылады. Білім алушының сөздік қоры неғұрлым мол болса, соғұрлым өз ойынтолық, нақты, дәл, анық жеткізуге мүмкіндігі мол болады. Бұл айтылғандардың әрқайсысы өте өзектімәселелер, олар қазақ тілін орыс тілді топтарда оқыту әдістемесінің негізгі объектісі болып табылады.Білім алушыларға қазақ тілін оқыту барысында қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне үйретудің маңызы зор. Қазақ тілін орыс топтарында оқыту әдістемесінің басты мақсаты – сөйлету, ойын еркін жеткізу, басқаның сөйлеуін түсіну, сөздік қорын молайту, яғни тіл дамыту – білім алушының тілдік тұлғаларды дұрыс қолдану арқылы ойын басқа адамдарға толық жеткізе алуына дағдыландыру, басқа адамдардың сөзін жақсы түсінуге үйрету. Сонымен қатар, білім алушы дыбыстарды дұрыс айта білу арқылы түсінікті сөйлеуге үйренеді. Бұл туралы зерттеушілер: «Қазақ тіліндегі дыбыстардың айтылуы мен жасалуын үйрету оқытушының шеберлігін ғана емес, бірнеше тәсілді қатар меңгерген әдісқойлығын да қажет етеді. Сабақта оқытушы тек дыбыстардың айтылуымен ғана шектелсе, сөйлеуді үйрету мақсатына жетпейді. Сондықтан оқытушы дыбыстардың ерекшелігін білім алушыларға сөз ішінде, буын құрамында, сөйлем арасында меңгерте отырып, жалпы тілдік қатынастың қағидаларын естен шығармайды және тілді үйретудің жинақтық әдісін пайдаланады» [Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С., 2005,б.21]. Оқытушы білім алушылардыңдыбыстарды дұрысайтылуы мен жазылуын меңгерте отырып, фонетикалық дағдыларын тұрақты дамытып отыруы қажет.

Қазіргі кездеорыстоптарында қазақ тілі пәнін оқытудың әр түрлі әдістері қарастырылып, жүзеге асырылуда. Оқытудың жаңа технологиялық үлгілері ұсынылуда. Оқулықтардың жаңа түрлері сынақтан өткізілуде.

Ж. Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті ғана шеберлік емес, ол- жаңадан жаңаны табатын өнер» - [Аймауытов Ж., 1996, б.72] деген, яғни оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, білім алушылардың іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алуы, шығармашылық қабілеттерін дамытуға негізделуі қажет. Олай болса, осы жұмыстарды ұйымдастырушы, міндеттерді орындаушы тұлғалардың бірі –оқытушы. Сондықтан оқытушының көтерер жүгі де, жауапкершілігі де мол. Орыс тілді топтарда қазақ тілі пәнін оқытуда әр оқытушының өзі таңдаған әдісі, тәсілі, жинақтаған тәжірибесі болады. Оқытушы, қажет жағдайда өзгеден үйренеді, алады, қолданады, жетілдіріп, одан әрі жаңартады.

Қазақ тілін оқытудағы ең өзекті мәселе – тіл дамыту. Сондықтан оқытушы тіл дамытуға байланысты жүргізілетін материалдарды дұрыс тандай біліп, оны дұрыс бере білу қажет. Көздеген нәтижеге жету үшін сабақты жоспарлағанда білім алушылардың жас ерекшеліктерін және уақытты дұрыс пайдалану қажет.

Білім алушының сөйлеу дағдысын жетілдіру, біріншіден тілдің лексикалық, грамматикалық білім нормаларын меңгертуге байланысты болса, екіншіден, сөйлеу дағдылары сөйлеу әрекетінің оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым түрлеріменбайланысты. Орыс тілді топтарда қазақ тілінің сөздік құрамын меңгеру, лексикалық қор арқылы тілді үйреніп, еркін сөйлеу лексика курсын барысында жүзеге арсырылады. Білім алушыға жаңа сөздерді үйретудің тәсілдері көп десек, профессор З.С.Күзекова оларды төмендегідей топтарға бөледі:

1. Көрнекі құралдар арқылы сөздерді меңгерту;
2. Жаңа сөздерді контекст арқылы түсіндіру;
3. Синонимдермен түсіндіру;
4. Антонимдермен түсіндіру;
5. Туынды сөздердің жасалуын талдау арқылы түсіндіру;
6. Сөздердің мағынасына сипаттамалар беру арқылы түсіндіру;
7.Санақ арқылы жаңа сөздерді түсіндіру;
8. Сөздерді ана тіліне аударма жасау арқылы түсіндіру [Күзекова З.С., 2005,б.15].

Аталған әдіс-тәсілдерді білім алушығаүйретуде интерактивті әдіс-тәсілдердің бірі мақсатты оқылым, сызба, кластер, диаграмма, сурет, қозғалыстағы көріністар және т.б. Кластер әдісін қолдану арқылы білім алушының ойлау мен есте сақтау қабілетін дамытып, танымдық түсінігін кеңейтуге болады. Оқытушы тақтаға белгілі біртақырып (кілт сөзді) жазады. Білім алушыларда дәптерлеріне тақырыпты жазып, осы сөздің төңірегінде ойланып, сөйлемдер жазуын сұрайды. Одан әрі білім алушылар топтық жұмыс арқылы өзара пікір алмасып, берілген тақырыпты талқылайды және тақырыптың мазмұнын ашады. Білім алушыларсөздердің мағынасын түсіну арқылы тілдің орфографиялық, орфоэпиялық нормаларын сақтауға, сөздерді орнымен дұрыс қолдана білуге дағдыланады. Интерактивті тапсырмалардың түрлері өте көп, оның барлығы даоқытушының шығармашылық қабілетіне байланысты қолданылады. Әдіскер-ғалымдар дидактикалық ойындарбілім алушылардың қазақша сөйлеуге, сауатты жазуға дағдылануға көмектесетінін айтады: «Дидактикалық ойындар барысында білім алушылар диалог және монолог арқылы бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі. Қазақ тілін дидактикалық ойындар арқылы қатысымдық тұрғыдан меңгертудің негізгі мақсаты – сөйлесім әрекетінің түрлері арқылы әдеби нормада өз ойын түсінікті, сауатты, дұрыс жеткізуге үйрету. Сөйлесім әрекетінің түрлері арқылы білім алушыны, біріншіден қазақ тілінен игерген білімдері мен біліктерін тәжірибеде қолдана алуға, екіншіден, өзіндік пікірі, көзқарасы бар жеке тұлға ретінде қалыптастыруға, үшіншіден, тілдік қарым-қатынаста сөйлеу мәдениетін жетілдіріп, сөйлеу нормаларын сақтауға

дағдыландыруға болады» [Нарқұлова Б.А., 2006, б.56]. Демек,бұл әдіс-тәсілдер білім алушыларды диалогты және монологты сөйлеуге үйрете отырып олардың сөйлеу мәнеріне көңіл бөліп, тілдік қатынаста өзінің дауыс ырғағына, жұптағы серіктесінің сөйлеген сөзіне мән беріп, сөйлеу тілін жетілдіруіне көмектеседі.

Әдіскер-ғалымдардың пікірінше: «Применение игрового метода обучения способствует выполнению важных задач по обучению иноязычной лексики: 1) Создание психологической готовности учащихся к речевому общению. 2) Обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими лексического материала 3) Тренировку учащихсяв выборе нужного речевого варианта, что является подготовкой к спонтанной речи» [Гальскова Н.Д., 2004,б.47]. Білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастырудың бір жолы қиындығы шектеулі жаттығуларды сабақ барысында қолдану. Бұл тапсырмалар білім алушылардың тіл үйренудегі қызығушылықтарын туғызу мақсатында жаттығулар ойын түрінде немесе жағдаяттық тапсырмалар түрінде болуы мүмкін. Білім алушылар бұлтапсырмалардытоптоппен немесе ұжымдық жұмыс ретіне іске асырады. «Тіл үйренудің ұжымдық формасы дегеніміз – үйренушінің бүкіл топтағы адамдардың әрқайсысымен жеке сұхбаттасу арқылы олардың екеуара бірін-бірі үйретуі, оқытуы, адамдардың бірінен екіншісінің үйренуі, пікір алысуы және әр жұп сыңарларының ауысып отыруы нәтижесінде бүкіл ұжым мүшелерінің түгел қамтылып әрі жұптық, әрі топтық тілдік қатынастың жүзеге асуы» [Гальскова Н.Д., 2004, б.35]. Мысал ретінде: 1) «Жарыс» ойыны. Сипаттамасы: екі кезеңнен тұрады. Білім алушылар екі-екіге бөлініп, жұппен ойнайды. Бірінші, білім алушылар берілген тақырыпты негізге ала отырыпжаза алғандарынша сөздер жазады. Екінші, өздері жазған сөздермен диалог құрады. Оқытушы білім алушылардың лексикалық қорын дамытуға арналғанжаттығулардың түрінтоптың деңгейіне қарай алғаны жөн. Интерактивті оқытудың тиімді әдістерінің бірі – катысым. Профессор Ф.Ш. Оразбаева бұл туралы мынандай анықтама берген: «сөз жеке сөздіктетұрғанда – тілдік тұлға да, сөйлем құрамында, тексте қолданылғанда – қатысымдық тұлға болып табылады». [Оразбаева Н., 2000, б.69]. Білім алушы сөздерді, грамматикалық тұлғаларды жатқа біле тұра оны сөйлеу кезінде пайдалана алмаса, онда сабақтың мақсаты орындалмағанының белгісі.Қазіргі кезде қазақ тілі пәнін оқытудың жаңа технологиялары тілдің қатысымдық қызметіне сүйене отырып жүргізіледі. Орыс топтарында қазақ тілінқатысымдық әдіс арқылы оқытуда әдіскер-ғалым Ф.Ш.Оразбаеваның мынандайпікірін келтіруге болады:

Тіке байланыс ұстанымы. Тіке байланыс ұстанымының ерекшелігі – әр түрлі жағдайды, ортаны дұрыс пайдаланып, барлық уақытта ойға оралған пікірді сыртқа шығарып айта білу және оған қатысты жауап алу. Осының негізінде сөйлесу мен түсінісуге жол табу.

Адамның жеке қабілеттерін ескеружөніндегі ұстаным тіке байланыс ұстанымына негізделеді. Бұл ұстаным әрбір білім алушының жеке басына тән ерекшеліктерін педагогикалық және психологиялық тұрғыдан қарастырып, онымен әрдайым санасып отыруға негізделген. Оқытудың барлық процессі білім алушының ынтасы мен қабілетіне, зердесіне қарай бейімделеді. Мысал ретінде, тілге бейімді білім алушыға қосымша қызықты тапсырамлар беру, тақырыпқа сай шағын эссе жазғызу немесемәтіндерді жаңа сөздермен толықтыру, ізденіс арқылы жаңарту сынды т.б. сияқты жұмыстар орындатуға болады.

Сатылайдаму ұстанымыбойынша оқытушы мен білім алушының тіке байланысы да, білім алушының жеке-дара қабілеттерін ескеру де, сөйлеу дағдысын үйретуде де жүргізілетін әдістәсілдердің барлығы қарапайымнан күрделіге, жеңілден қиынға т.б. сатылай өсу үстінде болуы қажет. Мысалы оқытушымәтінді оқу барысында, ең алдымен білім алушыларға түсінікті сөздерді оқшаулап оларға жаңа сөз тіркестерін ойлап табуды тапсырады. Білім алушылар мәтін ішіндегі өздеріне таныс сөздермен сөз тіркестерін құрауы керек. Кейінгі тапсырма осы сөз тіркестерінен сөйлем құрастыруға беріледі.

Өзектілік ұстанымыбарлық тіл үйрету мен оқыту жүйесінің ең басты мақсатқа – тілдік қарым-қатынасқа бағынуын талап ете келіп, сабақ беру жолдарының әрқайсысы ортақ бір өзек болатын қағидаға сүйенуін қажет етеді. Әр сабақ үстінде өтілетін тақырыптар, істелетін жұмыстар, сөйлесу жаттығулары мен тапсырмалар т.б. – бәрі сөйлесімді жүзеге асыратын шешімге келіп тірелуі керек [Оразбаева Ф.Н., Рахметова Р.С., 2005, б.89].

Әдіскер-ғалымдардың пікірі бойынша, қазақ тілі пәнін оқытуды дамыту үшін қатысымдық және тілдік қатынастарды қатар қалыптастырған жөн. «Мұндай жағдайда білім алушылар теориялық материалды алдын ала жаттамайды. Олар оны алдында тұрған ассоциативтік интерпретатормен жұмыс жасау барысында түсініп, оған анықтама сөздерді шығарады. Мұндай ассоциативтік интерпретаторларға тірек схемалар жатады. Тірек схема дегеніміз – қазақ тілін меңгерту барысында білім алушылар мен оқытушының уақытын үнемдеуге,білім алушылардың танымдық, логикалық қабілетін дамытуға аз күш жұмсай отырып, терең де көп білім меңгеруге жағдай жасайтын белгілер» [Досмурзаева Н., 2002, б.58]. Демек, тірек схемаларды қолдану білім алушылардың ойлау қабілетін дамытып, лексикалық-грамматикалық материалдарды тез әрі тиімді игертуге мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттық технологиялардың дамыған кезеңінде білім алушылардың білімді және жаңа технологияларды меңгерген тұлға етіп

тәрбиелеу оқытушылардың негізгі міндеттерінің бірі. Білім беру орындарын заман талабына сай ақпараттық технологиялармен жабдықтау, интерактивті тақталармен аудио-құралдармен, мультимедиалық бөлмелермен, электрондық оқулықтармен жабдықтау бүгінгі заман талабы. Оқытушы интерактивті тақтаны пайдалана отырып шәкірттердің қызығушылығын туғызып, сабақтың қызықты, мазмұнды өтуіне ықпал жасайды. Бұл білім алушының сабақ барысында өздігінен ізденуіне, шығармашылық жұмыспен айналысуына өз ықпалын тигізеді. Қазіргі таңда оқытудың қатысымдық дағдысын дамыту негізінде аудио, экрандық, визуальдық құралдары маңызды орынға ие. Интерактивті оқыту әдісінің ең маңыздысы – интерактивті таұтаны пайдалану. Тілді меңгерту барысында интерактивті тақтаны лингвистика ғылымының лексика, фонетика, грамматика салаларында жаттығу жұмыстарын, грамматикалық материалдарды жандандыру, білім алушылардың аудиожазбаларды есту арқылы қабылдауы мен сауатты жазуын қалыптастыруда пайдасы мол [Әдістемелік құрал, 2013, б.20].

Заман талабына сай ақпараттық технологияларды оқыту үрдісіне енгізуде қолданылатын жаңа түрдегі құрал – интерактивті тақта. Интерактивті тақтаны сабақ барысында қолдану негізінде оқытудың жаңа әдістері пайда болды. Интерактивті тақтаның мүмкіншілігі шексіз. Оны көрнекі құрал ретінде қарастыратын болсақ, ол оқу нәтижесінің сапасын арттыруға оң әсерін берері сөзсіз. Сонымен қатар бұл – бейнеконференциялар, оқу орындары арасында бірлескен сабақ өтуге, пәндік көрнекі құралдарды, бейнематериалдарды көрсетуге болатын ерекше жүйе.

Орыс топтарында қазақ тілі пәнін жүргізу оқытушылардан көп дайындықты талап етеді. Оқытушының білім алушыларға ана тілі мен қазақ тілінің арасындағы айырмашылықтарымен ұқсастықтарын есепке ала отырып, соған негіздей оқытқанда ғана сабақ табысты әрі тиімді нәтиже береді.

Тілді оқыту мен үйретудің сапасын арттыру әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану негізінде жүзеге асады. Орыс топтарында қазақ тілі пәнін оқытудың негізгі мақсаты – білім алушыларға қазақ тілін жетік меңгерту, ойлау деңгейін, сауаттылығын арттыру, қазақ тілінде еркін сөйлеп жаза алатындай деңгейге жеткізу, қазақ халқының әдет-ғұрпын, тарихы мен тілін құрметтеуге тәрбиелеу. Осы аталғандардың барлығы ақпараттық коммуникациялық технологияларды дәстүрлі әдістемеге қарағандағы артықшылықтарын пайдалану арқылы тілді меңгерушілердің білім сапасын арттыруға, қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақ тілін оқыту, үйрету барысында жаңа технологияларды ұтымды қолдану үшін оқытушылар әрдайым өз кәсіби шеберліктерін, ақпараттық-техникалық құзіреттіліктерін үнемі дамытып отыруы қажет. Сабақ барысында интерактивті тақтаны дұрыс пайдалану сабақтың мазмұнды өтуіне көмектеседі, білім алушылардың логикалық ойлау мен сөйлеу қабілетін дамытып, нақтылы құбылыстарды қарастыру мен талдау негізінде, кейіннен практикада қолданатын тұжырымдарға келуге көмектеседі. Білім алушылардың білімін нанымды ету мақсатында интерактивті тақтаны қолдану өте тиімді. Интерактивті тақтамен орындалатын тапсырмалар білім алушылардың білімді меңгеруін жеңілдетеді, деректерді есте сақтауына ықпал етеді.

Қазақ тілі пәнін оқытуда тіл туралы теориялық білім берумен бірге білім алушыны тілдік қатынасқа даярлау міндеті қойылады. Ол баланың тілін, сөздік қорын дамыту, сөз бен сөйлем, мәтін мағынасы мен ұғымын, ойы және мазмұны арқылы білім алушылардың бойында қазақ тіліне деген танымды қалыптастыру. Интерактивті оқыту әдісін оқытушы менбілім алушының арасындағы бір-бірімен байланыс дейтін болсақ, ол әрекеттер сұрақ-жауап, талқылау, пікір алмасу және тілді үйренушілердің сөйлеуін дамытатын түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы іске асады. Білім алушыларбұл тапсырмаларды өздерінің шығармашылық қабілеттеріне қарай түрлендіріп қолдана алады.

Қазақ тілі пәнінде оқу грамматикасы мен сөздік қорын молайту, тіл дамыту, оқыту, жазу сияқты тәсілдер өзара байланыста жүргізіледі. Білім алушының ойын толық жеткізуге, танымы мен тілін дамытуда қатысымдық әрекетін жүйелі де нәтижелі жүргізу үшін сөз бен ойдың мағынасын меңгертіп, сөздерді өзара байланыстырып сөйлем құрастыра білу дағдысын меңгерту қажет. Осының негізінде білім алушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу әрекеттері, икемділіктері мен дағдылары қалыптасып, нәтижесінде сөздік қоры молайып, өз ойын нақты әрі түсінікті айта алатындай деңгейге жетеді. Қорыта айтсақ, лингвистикалық білім негізінде білім алушыларды сауатты жазуға, сөйлеуге, қазақша сөздік қорын дамытуға қол жеткізіге болады. Ал лингвистикалық білімді оқушылар бойына тез сіңдіруде интерактивті оқытудың ықпалы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқыту құралы. – Алматы: Print-S6. – 2005. – 170 б.

2. Аймауытов Ж. / Қазақстан мектебі, 1991. – №6. –72 б.

3. Күзекова З.С. Екінші тіл ретінде қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. – Алматы: «LEM баспасы» ЖШС, 2005.

4. Нарқұлова Б.А. Қазақ тілі сабағында дидактикалық ойындарды қолдану әдістемесі (5 сынып материалдары бойынша).– Дисс. автореферaты. – Алматы, 2006.
5. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.:АРКТИ, 2004. – С.175-181.
6. Досмурзаева Н. Қазақ тілін орыс бөлімдерінде тірек сызбалар арқылы оқыту әдістемесі. – Алматы, 2002.
7. Оразбаева Н. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. – 208б.
8. Қазақ тілін орыс тілді мектептерде интерактивті оқыту технологиясы. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 48 б.

ХҒТАР 10.01.08

ТӨЛЕГЕНОВ ТАЛҒАТ ҚҰРМАШҰЛЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
«Тұран» университеті

ЖАГИПАРОВА МАЙРА МҰСАҚЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының магистранты, аға оқытушы
«Тұран» университеті

ТІЛДІ ОЙЫН ТҮРІНДЕ ОҚЫТУ

Түйін. Аталған мақалада қазақ тілі сабағын өткізу барысында ойын түрлерін пайдалану айтылады. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлттық аспаптарына қызығушылық танытушы өзге ұлт өкілдеріне арналған әдістеме арқылы (сандық тәсіл) домбырада ойнауға үйрету де сөз болады. Орыс аудиториясында қазақ тілін оқытуда ауызша сөйлеуді дамыту тіл үйрету тәжірибесінде маңызды орынға ие болуы керек.

Ойынның түрлері: рөлдік ойындар, режиссерлік, бәсекелестік ойындар, фонетикалық, лексикалық және т.б. арқылы лексикалық және грамматикалық материалдар белсендіріледі, ауызша сөйлеу дағдылары дамытылады. Рөлдік ойындар– төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденімпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістердің бірі ретінде қазақ тілін оқытуда студенттің тілді үйренуге деген ынтасын арттырады. Ойын тілін үйренудің әдістері даму перспективаларына ие және жақсы нәтижелер беретіні туралы қарастырылған.

Түйінді сөздер: рөлдік ойындар, фонетика, грамматика, ауызша сөйлеуді дамыту, әдістеме, лексика, педагогика, ойын элементтері, көзқарас, пікір білдіру, сөздік қор.

Резюме. В этой статье обсуждается, как использовать игру на уроках казахского языка. Также возможно преподавать методы игры в домбре (цифровой подход) для представителей других национальностей, заинтересованных в национальных инструментах казахского народа.

Развитие устной речи в преподавании казахского языка в русской аудитории должно занять важное место в практике изучения языка.

Виды игры: активизируются лексические и грамматические материалы с помощью ролевых игр, режиссерских, конкурентных игр, фонетических, лексических и др., развиваются навыки устной речи. Ролевые игры– это один из эффективных педагогических методов в обучении казахскому языку, который имеет большую возможность сформировать выносливость, ловкость, находчивость, аккуратность, изысканность, умения, объемность кругозора, многообразие, а также множество других качественных качеств. Речь идет о том, что методы изучения игрового языка имеют перспективы развития и дают хорошие результаты.

Ключевые слова: ролевые игры, фонетика, грамматика, развитие устной речи, методика, лексика, педагогика, элементы игры, взгляд, высказывание, словарный запас.

Summary. This article discusses how to use the game in the lessons of the Kazakh language. It is also possible to teach methods of playing dombra (digital approach) for representatives of other nationalities interested in the national instruments of the Kazakh people.

The development of oral speech in teaching the Kazakh language in the Russian audience should take an important place in the practice of language learning.

Types of games: lexical and grammatical materials are activated with the help of role-playing games, Director's games, competitive games, phonetic games, lexical games, etc., and oral speech skills are developed. Role-playing games are one of the effective pedagogical methods in teaching the Kazakh language, which has a great opportunity to form endurance, dexterity, resourcefulness, accuracy, refinement, skills, volume of Outlook, diversity, as well as many other quality qualities. We are talking about the fact that the methods of learning the game language have prospects for development and give good results.

Keywords: role-playing games, phonetics, grammar, oral speech development, methodology, vocabulary, pedagogy, game elements, look, utterance, vocabulary.

Британдық тәрбиеші Джон Локк: «Бұл балаларға арналған ойынға баруға не үйренуге болатын нәрсені айналдыра алатын тамаша өнер», – деді. Бұл тұжырым студенттік аудиторияға да қатысты – өйткені, ойын білім беру технологиялары бүкіл әлемде кеңінен қолданылады.

Әртүрлілік кез-келген жақсы тренингтің қажетті ерекшелігі болып табылады. Себебі ол

оқуға дегенқызығушылықты сақтауға көмектеседі және мұғалім үнемі тиімді құралдар мен жұмыс әдістерін іздестіруі керек. Бұл әдістердің бірі – тілдің коммуникативтік функциясын ашу үшін табиғи жағдайлар жасайтын ойындар, қызықты тапсырмалар, юморлық әндер және т.б. арқылы оқытуды ұйымдастыру.

Орыс аудиториясында қазақ тілін оқыту әдістемесі ескірген және консервативті, бұл мәтіндерді есте сақтауға негізделген. Сондықтан, ауызша сөйлеуді дамыту тіл үйрету тәжірибесінде маңызды орынға ие болуы керек. Ойынның түрлі түрлері: рөлдік ойындар, режиссерлік, бәсекелестік ойындар, фонетикалық, лексикалық және т.б. Ойынның көмегімен ұғым жақсы дайындалады, лексикалық және грамматикалық материалдар белсендіріледі, ауызша сөйлеу дағдылары дамытылады. Ойын тілін үйренудің әдістері даму перспективаларына ие және жақсы нәтижелер береді.

Қазақ тілін үйрету кезінде ойын элементтерін пайдалану білім алушының тілге деген қызығушылығын арттырып, жаңа тақырыпты жақсы түсінуге әсер етеді. Рөлдік ойын арқылы жеңіл қарым-қатынас жасай алады және ойын кезінде білім алушы шаршағандығын сезбей, әсерлене, қызыға отырып тілді тез үйренеді.

Ойнату тілін білуге болады. Ойындар белгілі бір грамматикалық немесе лексикалық материалды өту үшін оқушыларды дайындау деңгейіне сай болуы керек. Сабақтың тақырыбына байланысты мен ауызша компонентпен, бәсекелестік ойындармен, талқылаумен айналысатындармен, студенттерге қызығушылық танытатын әндерді, тіл үйренудің жаңа және ерекше мүмкіндігін пайдаланатын түрлі рөлдік ойындарды қолдандым. Бұл жағдайда сіз ағылшын тілін үйренудің ең жақсы тәжірибесін пайдалана аласыз. Мысалы, тіл үйренудің бастапқы деңгейінің студенттеріне келесі ойындар ұсынылуы мүмкін.

Танысу

Студенттер өздерінің аты-жөнін қағазға жазады және оқытушыға береді. Мұғалім оны азайтылған түрде араластырады және оларды таратады. Әрбір студенттің аты-жөні қағаз бетінде қабылданады және оны аудиторияға таныстырады. Мәселен, «Оның аты-жөні: Игорь Сергейұлы, тегі: Петров. Ол бірінші курста оқиды. ОлХалықаралық Бизнес университетініңстуденті. Ол 17 жаста. Ол менеджмент мамандығындаоқиды. Ол менеджмент-124 тобыныңстуденті. Олболашақ менеджер». Бұл ойында студенттер оқушыларды қалай таныстыруды үйренеді, қажетті қазақ тіліндегі сөздерді және сөйлемдерді білуге үйретеді, сондай-ақ басқа оқушылар дайындаған таныстардың үлгісін үйренеді.Сонымен қатар олар өздерінің жұмыс лексикасына бейресми сөздер жазады және сөздік қорын кеңейтеді.

Оны көрсетіңіз

Бұл ойында студенттер екі немесе үш топқа бөлінеді, ал бір студент әр жағынан кетеді. Олар белгілі бір етістіктен тұратын тапсырма бойынша кез-келген қозғалысты орындайды. Мысалы, секір, жүгір, оқы, ұйықта, отыр, күлімсіре, ашулан, жаз, жыла, көзіңді жұм, ән айт, бұрыл, ...Бұл ойын ережесі етістіктер тақырыбын оқығанда қолданылады - кез-келген әрекетті орындау арқылы, студенттер белгілі бір етістіктерді үйренеді.

Ол не істеп жатыр?

Бұл сабақты етістің тақырыбында да қолдануға болады. Жағдай қарапайым: бір студент тақтаға шығып, әртүрлі қимылдарды орындайды, ал қалғандары етістікте. Мысалы, тұр, жүріп келеді, жүгіріп келеді, отыр, оңға бұрылды, солға бұрылды, жазып тұр... Мұғалім қателіктерді түзетеді, сабаққа белсене қатысу арқылы жауаптарды бағалайды.

Туыстық атаулар

Әрине, туыстары жоқ адам жоқ, басты тақырыптардың бірі – туыстық қатынас. Сондай-ақ, белгілі бір адамның туыстарының есімдері белгілі бір туыстары және, тиісінше, басқалардан өзгеше болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Әрбір студент туыстарының парағына жазады және оларға туыстарының есімдерін жаза білуі керек. Мысалы, әке, ана, қарындас, іні, нағашы, жиен, сіңлі, аға, әпке, ата, немере ... Сондай-ақ, студенттерге өздерінің асыл тұқымдыларын, шежіре түріндегі ата-бабалардың аттарын жазуды үйретуіңізге болады.

Дауыспен іздеңіз

Бір студент топтан шығып, топқа теріс қарап тұрады. Қалғандары оған сұрақ қояды. Студент сұраққа жауап беруі және сауалнамашының атын атауы тиіс.

Сипаттама беру – мінездеме

Тақтаға мысық, ит немесе басқа жануарлардың суреттері орналастырылған. Әр команда сипаттама береді. Көптеген анықтамалармен ұжымды ұтып алыңыз. Бұл ойын сын есімін зерттегенде, сын есімді салыстыру деңгейінде қолданыла алады.

Сөздік қорың қанша?

Онда екі немесе үш команда қатыса алады. Мұғалім берген тақырып бойынша әрбір команда оған белгілі барлық сөздерді жазады және оқушылардың сұрақтарын анықтайтын мұғалімге жауап береді. Мысалы, көкөніс; жеміс-жидек; сын есім; етістік; дәрісханада... Командалар арасындағы бәсекелестік пен бәсекелестікке негізделген бұл бірлескен жазбаша жұмыс осы тақырып бойынша көптеген сөздерді іздейді. Бір конкурстан кейінгі кезге қарай студенттер қосымша сөздерді оқып, есте сақтауға тырысады, және бұл ойын сөздік қорын толтырады.

Әңгіме құрастыру

Мұғалім тақтаға бірнеше сөз жазады. Әрбір студент осы сөздерді пайдалана отырып, өздігінен сөйлем құрастыруы тиіс. Мысалы, оқу, келу, достар, бару, ағылшын тілі, Қазақстан ... Немесе:

экономика, пайдалы кендер, бай, кедей, дамыған, ақша, несие, қаржы ... мәтін жазу өнерін дамыту.

Аудармашы

Бұл ойында студенттер үш топқа бөлінуі мүмкін. Олардың біреуі аудармашы, ал екіншісі қазақ және ағылшын тілдерін біледі. Ойын жағдайын жалғастыру үшін ойынға қатысушылардың орны ауыстырылады. Аударуға арналған тақырыптарды қатысушылар өздері таңдауы мүмкін. Бұл ойын ауызекі тілдесу мен тіл үйренуді дамыту үшін маңызды. Жоғарыда аталған ойындар қазақ тілінің әртүрлі деңгейлерінде топтарда қолданылуы мүмкін. Ол үшін ойын мазмұны әр түрлі болуы мүмкін және тілдік деңгейге сәйкес күрделене түсуі мүмкін. Ойын студенттердің бір-бірімен байланысуына және мұғалімге тілдік серіктестікте теңдікке жағдай жасайтындығын, оқытушы мен студенттің арасындағы дәстүрлі тосқауылдың бұзылуын қалайды.

Ойын студенттері уайым, сенімсіз оқушыларға сөйлеуге және психологиялық тосқауылдарды жеңуге мүмкіндік береді. Ал тілде жоғары деңгейде оқитын студенттер арасында әр түрлі пікірталастар мен күрделі платформалар қолданып, өз ойларын ашық және көп қырлы білдіруге мүмкіндік береді.

Тілдік ортада ән салу

2014 жылы «Тұран»университетінде қазақ халық аспаптарының ансамблін ұйымдастырдық. Оған кіру қарапайым болды. Қазақ тілінің сабақтарында мен цифрлық ноталар әдісіне сай домбырамды қалай ойнауды үйренуді қалайтындарға бір ай дәріс бердім– бір ай бойы оқушылар қазақтың күйлерін орындады. Олардың ішінде басқа ұлттар өкілдері, сондай-ақ алыс шетелден, әсіресе Тәжікстаннан келген бірнеше студент болды. Ұлттық музыкалық ортаға ену, сөзсіз, студенттерге қазақ тілін үйренуге көмектесті.

Домбыра ойнап жүрген жігіттердің кейбіреулері осы құралды өздері үшін сатып алып қана қоймай, олармен бірге шетелде де өткізді. Шынында да, қасиетті домбыраның тек қазақтардың ғана емес, қазақстандықтардың өмірінде де лайықты орынға ие бола алатын мәдени жетістік емес пе, сондай-ақ басқа ұлттар өкілдері де насихаттаумен айналысады. Әрине, домбырада ойнауды үйрену қазақ әндерін орындаумен жалғасты. Диалогтық сипатта әндер, жеке әндер, хор, дуэт.

Мәселен, «Еркем-ай» әніне жазылған мына өлеңге, студенттер Полина Зеленцкая және Дима Бирюков Наурыз күндері сәтті өнер көрсетті.

Мен боламынПоляақын –
Надя апайдыңсіңлісі.
Мен боламынДимаақын –
Ақындардыңірісі.
Қайырмасы:
Money-moneyкөпболсын!
Көңілдеріңтоқболсын!
Ойнап-күліпосындайда,
Уайымдарыңжоқболсын!
Бізсөйлеймізбарлықтілде:
Пардон, мерси, dankeschon.
Ойнапбізбен, күлмесеңіз,
Үйіңізгеқайтқанжөн.
Амандассақкөріскенде:
Goodmoning, боңжурдеп,
Қоштасамызқайтаркезде:
Aufwiederschendеп.
ҚұттықтаймызЖаңаЖылмен:
«Happy new year!» – айтамыз.
«See you soon»-дыайтқаннансоң,
Үйімізгеқайтамыз.
БізтойлаймызЖаңаЖылды,
Тамсандырыпталайды.
Әттең, шіркінмұндайкүндер
Жиі-жиі, болмайды.

Менің бақылауым бойынша, студенттерге қазақ әндерін орындап, тілдегі материалдарды үйреніп, оқып үйрену оңайырақ. Оқуды үйрену барысында, студенттер мәтінді бірнеше мәрте оқиды, оқуға және айтылу ережелерін ерікті түрде игереді. Музыка арқылы, яғни ән айту арқылы тілді үйрету өте тиімді. Оқуға түскен студенттер тек қана музыкалық мәдениетті ғана емес, қазақ халқының әдебиетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін де игеретін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру, 2016 ж.

2. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2012ж.

3. Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технологиялар,» Тараз 2003ж.

4. Орта білім берудің мазмұны: Дәстүрлер мен өзгерістері халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция мақалаларының жинағы. Астана 2012ж.

5. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. - // Қазақстан мектебі, №4, 2006 ж.

6. Т.Қ.Төлегенов, Алан Прицлав. Языковая практика в играх. Алматы қаласы, 1998 ж.

ӘОЖ 81.373(075.8)

ТУЛЕКОВА ГУЛЖАН ХАЖМУРАТОВНА
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Тұран университеті

ТУЛЕКОВА ГУЛЬНАЗ ХАЖЫМУРАТОВНА
Филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Азаматтық Авиация Академиясы

ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ҰЛЫ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ

Түйін. Ұлы Абай шығармаларында халықтық рухты пайымдауға құрал болатын тілдік құрылымдар, сөз тіркестері құрылымындағы семантикалық даму бағытын айқындауға негіз болатын алғышарттардың бірі – қатысымдық үдеріс. Сөз тіркестеріндегі мағыналық, құрылымдық өзгерісті Абай, Шәкәрім шығармаларының материалы негізінде қарастыру олардың мақсатты түрдегі жұмсалуын, тек семантикалық мәселелерді шешуге емес, лингвистикалық семантика мәселелеріне бағытталғандығын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл бүгінгі қоғамдық өркениеттің өзектілігіне өріс алатын факторлардың біріне айналған. Олай дейтініміз, сөз тіркестері құрамынан туатын қатысымдық мағына тілдік және тілден тыс ақпараттық білім жиынтығын құрап, сөз тіркесі семантикасының функционалдық қызметін саралауға негіз болып табылады.

Түйінді сөздер: кәсіби бағыт, бәсекелік қабілет, прагматик, заман ағымы, бүгінгі қоғам, нақты меже, шынайы мәдениет, сана ашықтығы.

Резюме. В произведениях Абая много языковой структуры и фразеологии в интерпретации национального духа. Идея человеческого сознания- идея когнитивно-лингвистического исследования. Коммуникативный процесс - одна из предпосылок развития смысловых фраз. Это один из факторов, которые можно найти в сфере общества. Возникающие из так называемых фраз. Коммуникативная ценность языка и преподавание языка, функциональная дифференциация фразы.

Ключевые слова: профессиональное направление, прагматичное, конкурентоспособное, современное, современное общество, реальные масштабы поток прозрачности, истинная культура и сознание.

Summary. In the works of Abay and Shakarim has a lot of language structure and phraseology to interpretation tool of national spirit. The idea of human consciousness through the conclusion noun phrases, clearly reflect the importance of the open nature of the cognitive linguistic research. Communicative process - one of the prerequisites for the development of the semantic of phrases structure. This is one of the factors that can a field the relevance of today's society civilization. Arising from the so-called phrases communicative value of language and language teaching, functional differentiation of the phrase.

Key words: professional direction, pragmatic, competitive, modern, modern society, real scale transparency flow, true culture and consciousnes.

"Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны бек түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керетігін", –деп Н.Назарбаев жолдауында ұмтылғыш жастарға ұлы идеологияны арқау етті. Осы жолда талапты тау етіп қоятын, ата-ана, мектеп, қоғам, жоғары оқу орындар, кәсіби бағытта өте жылдам аяқ басуда. [НазарбаевН.Ә., 2018,5-6]. "Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт XXI ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды XXI ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы " жайында ой қозғап отырған

бүгінгі саясат өз орнын тауып келеді.

Рас, үлгергетін жас, "прагматик" бол деп, үндеу жолдап отырған Елбасымыздың әр қазақстандыққа қайта жаңғыртып, осынау ақпараттық заманда түйсікке түйіп, ойдың етегінде күнде жаңғыртып отырыуға дағдылану қажетдігін әркім "міндетім" деп сезінсе, жүзеге асары сөзсіз, солай болып та отыр. Ұлы даланың жеті қыры Абай мен Шәкірім жырларын қайта жаңа қырынан тану, "Білімнің салтанат құруы - білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет",- деп атап өткендей біздің "Тұран" университетінде студенттер үшін түрлі кәсіп орындармен байланыса отырып, арнайы студенттер үшін, курстар мен тренингтер ұйымдастырылып отырғаны біздер үшін де, студенттер үшін де осы алаңның ертеңге – азық, бүгінгі жаңалықтардың жаршысы. Биыл ұлы ақынның 175 жылдық мерейтойы қарсаңында, ұлы данамыздың жаңа рухани жаңғырған жағын экономист ғалым, академик ОразәліСәбденнің «Абай және қазақ болашағы»атты кітабы негіз болып отыр. Осы тұрғыда Абай Құнанбаевтың ұлттық құндылықтағы «ер құны» мәселесін қалай шешкендігі туралы ойын талдап өтсек: Мысалы, Екі күннен кейін Сарыбас жағынан бір кісі ертіп, Жиен Шора жағынан бір кісі ертіп Жампейіс қайта келді. Ол — Абай аға, екі ағайын сіздің билігіңізге тоқтаса да, құн малының баламасына келісе алмай жатыр. Сарыбас жағы бір түйеге 7 тоқтыдан береміз дейді. Енді соның жөнін сұрағалы қайта келдік, — дейді. Сонда Абай: «Бұрынғы қазақ жолында құнды үшке бөледі»: 1. Сара құн — 1 түйе 20 тоқтыдан, бұның мәнісі малды таңдап саралап алу. 2. Дара құн — 1 түйе 14 тоқтыдан, бұның мәнісі малды орташалап алу. 3. Қара құн — 1 түйе 7 тоқтыдан, бұның мәнісі құн төлеуші көңілінен шығарған малын құн үшін береді. Осындай баламамен құнды алып беріңіздер, — деді. Егер тест сұрағын құрсақ, бүгінгі рухани жаңғыру қалайша өрби еді? (сұрақ: Қазақстан Республикасында «Құн төлеудің» бүгінгі заманда қандай заңдылық бар? Егер Сара құнмен төлесе, ол қандай штрафтың түрі болар еді? Мысалы: егер 1МРП -2651 теңге болса т.б. Абай бір түйенің құнын 7 тоқтыдан қалай беруді ұсынған? Неге? Мақал-мәтелдерден бір мысал). Осындай талқылау бүгінгі прагматик жастардың санасына негіз болары сөзсіз.

Айталық, елбасымыз "Прагматизм" – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөзді жастарымызға, қоғамға паш етіп отыр. Әрине, иманды болу, иман жүзді болу, сыпайылық пен адамгершілік, қарапайымдылық бүгін ең жетіспейтін адами қасиеттердің асылы болып отыр. Абай айтқан жүректі азаматтарымыздың өсіп жетілуіне, бұл жаңа жаңғыртуға ғашық, ынтық жандардың бойынан:

"...Сұлулығын қояйын, мінезі артық, Ақылды, *асыл жүрек,* сөзі майда", [Абай, Екі томдық шығармалар жинағы .,1986, 15-б]. - деп өзінің асыл жүректі жаннын өлеңге қоса отырып, «асыл» сөзінің бойына келбеттің сұлулығын ғана емес, инабаттылық, ибалы жанның рухын, «жаны сұлудың ақылы да сұлу» деген сабырлылығын, жалпы айтқанда мінезге бай екендігін айтса, ал 14-ші қарасөзінде: ол жүрек "Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жарағаң, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау - ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры - әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі" деген сөз. Сол қасқыр жүрек мінезі артықта ғана көрініс береді. "Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады," – деп айтқан кемшілік жерін тануға жол көрсетіп отырған .

Ал Шәкәрім: Сөз айта алмай бөгеліп, ***Дүрсіл қағып жүрегі***. Тұрмап па еді сүйеніп, Тамаққа кіріп иегі? [Құдайбердиев Ш., 1988, 55-б]. (Шәкәрім. «Жиырма үш жасымда»), – деген өлең жолдарында ақын енді басқа жүректі жырлайды. Бұл тіркестегі жүрек «***Дүрсіл қаққан жүрек***» – ғашықтықтың, албырт сезімнің көрінісі. Ғашықтыққа толы жастардың бойынан көрініс табатын, жігерге толы ұмтылғыш, үйренуге қабілетті жастарға тән қасиет, сөз айта алмай, ұялуы, «махаббат» сынды ұлы сезімнің әсерінен дірілдеген, күйіп-жанған адам психикасының ақиқатын, жүрегінің қатты соғып, сезімге бой алдыруын білдіреді, олай болса, осы шақта жастардың бойында қалыптасатын уақытты дер кезінде орынды пайдаланған жөн.

Болашағыныңды жоспарлай біл, нақты меже белгіле, соған жет деп, елбасының жол көрсетуі түсінгеннің түйсігіне үлкен концепт. Себебі, бұл бүгінгі қоғамда жоққа айналып бара жатқанын көпшілік ақпарт көздерімен, интернет желілерінен байқалып та жүр. Оның түрлі себебі де бар. Елбасымыз: "Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің

жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек"– [НазарбаевН.Ә., 2018, 7-б]- деп санамызға сіңіреді. Жолдаудың әр жолын студенттермен талдай отырып, өз бойларындағы кемшіліктермен күресудің жоспарларын жасай отырып, өздеріне есеп берудің жолын тауып отырғаны бізді қуантады.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға тойма, қызықты қиялдан күс.
Қарашы, өн бойыңа түгел ме екен,

Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш? (Абай. «Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс»). Бұл өлең жолдарындағы *ыстық жүрек* адам бойындағы жастықты, қарулылықты, бұлқынған, тасынған сезімді, жігерлілікті білдіреді. Сонымен қоса, есейген шақта өткен өміріне есеп бере отырып, бойда бар ыстық жүректі, қуат пен күшті білім мен ғылымға жұмсау қажеттігін ескертеді. Сөйтіп данышпан Абай жастарға өмір тез-ақ өтіп кетеді, сондықтан күш-қайратың барда білім ал, еңбек ет, еліңе пайда әкел деген өсиетті қоса білдіреді.

Сылдырлап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі ішін ,
Тұра алмас әсте жуынбай ,

Ызалы жүрек, долы қол, (Абай. «Адамның кейбір кездері»). Абайдың өлеңінде жүрек сөзімен «кірлеген», «ызалы» сөз тіркесін жасап отыр. Кейінгі ұрпақтың алдыңғы арманға шарық ұрар сәтіне өсиетін жазып кеткен Абайдың ызалы жүрегі адам жанын ауыртар ащы шындықты жазады. Абайдың ойынша, жүрек белгілі бір жағдаяттарға, оқиғаларға сәйкес кірлеуі, мұң басуы, мүмкін. Алайда ол уақытша. Оны қайта жуып, тазартуға болады. Бұл туралы да елбасы сана ашықтығы туралы айтады, сана ашықтығы отбасынан бастау алу керектігін, бүгін, қазір өзіңді жөнде, алға ұмтыл деген ұран, меніңше әрбір ата-ананың күнде-күнде қайталап айтатын сарқылмас қазынасына айналу керек. Түрлі кедергілерге бой алдыртып, ақпарттық көздерге, телефондар мен түрлі керексіз сайттардың құлы болып, төрт көздері телміріп, компьютердің құлына айналып бара жатқан ұрпағымыздың арашасы болудан қалып бара жатқанымызды жасырмаймыз да. Бұл тәрбие көзі тағы да ата-анаға тірелері сөзсіз. Баланы емес, өздері жаңа бағытпен сусына алмай, сананы өзгерту керектігін біле отырса да, оған назар аудару қажеттігіне көңіл білдірмейтін ата-анадан қандай талап күтеміз? Себебі ол оқушы, болмаса студент т.б. емес, өзі үйінде отырса, өзін тәрбиелеп, қайта жаңғырту жолын қалай табамыз? Оның қандай ынталандыру жолы бар? Абайша айтқанда бұны жүректен тазартып, уақытша қиындық деп қарау керек, арнайы тегін курстар, тегін орталықтар бар ма? Ағылшын тілін үйрететін курстар әр ауданда ашылып, кешкі мектептерді ұйымдастырып, түрлі жастағы адамдарды қабылдаса, нұр үстіне нұр болар еді. Мына әлемдік деңгейдегі "Тотальный диктант" сияқты талапкерлерді ұйымдастырып, бір мезетте диктант жазатындай, отырғызып жаппай оқытатын болса... Иә, бұны да қолға алып ұйымдастыру кімнің қолында?

Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргендікті көрсетеді. Әйтсе де, қоғамда белең алған ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргендіктің орнын көлеңкелік басып жатқанын, белең алғандығын жасыра алмаймыз. Өз кезінде Абай қанағат, рахым ойлап қой, бес асыл іс білсеңіз,- деп ойын айтқан. Ақынның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі мен Отыз сегізінші қарасөзіндегі аса үлкен мән бере айтатын жан мен тән, адамның ішкі, сыртқы сезім мүшелері, қанағат, еріншектік, надандық және жуан мәрттілік туралы тұжырымдары Дауанидың ойларымен сабақтас, үндес келеді. Абайдың: «Шын сөз қайсы біле алмай, Әр нәрседен құр қалма.Мұны жазған білген құл, Ғұламаһи Дауани,Солай депті ол шыншыл,- Сезін оқы және ойла...», –деп, Дауани есіміне ерекше тоқталуында үлкен ой, терең сыр жатыр. Дауанидың пайымдауынша, баланы тәрбиелеуді ерте қолға алып, олардың дақ түспеген санасына ізгілікті нәрселерді еге білу қажет. Өйткені, олардың санасы, жас кезінде ете ұтқыр да алғыр келеді. Абай да осы пікір тұрғысында: «Тез үйреніп, тез жойма, Жас уақытта көңіл – гүл...», деп, бала санасының жылдам қабылдағыш қасиетін жас уақытта босқа жібермеу қажеттігін ескертеді. Адамның балалық шағында дүние тануға құштарлығы мен жан құмарының ерекше артатындығына ақын Жетінші сөзінде де тоқталып өтеді. Дауани баланың жақсы, жаман мінезге ие болуы, оның қандай адаммен қарым-қатынас жасауына, кімнен тәрбие алуына байланысты екенін айта келіп, оларды теріс ықпал жасайтын жандардан аулақ ұстауға кеңес береді. Бұл пікір Дауанида жалпы айтылса, Абай еленіңде қазақ болмысына сай одан әрі тереңдетіле, жетілдіре түскен. Ол өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортада орын алған «бес дұшпаннан» бес түрлі зиянды мінез-құлықтан әрбір адам боламын деген жас өспірімнің сақтануы керектігін ашық айтады [*Дауани_Ғұламаһи*, 1998, 4-б].

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады", – деп баса айтады Елбасы. Сонымен, әркім өз мақсатына деген сөзден елба-

сымыздың *меже* деген сөзіне тоқталып өтсек, 1. тура мағынасында – Мөлшер, шама, шек. *Менің биылғы межем – жүз саулықтан жүз он қозы алу* [Қазақ тілінің сөздігі,. 1999, 485-б]. 2. Мақсат – Бір нәрсеге(нәтижеге) жету үшін алға қойылған міндет Қазақ тілінің сөздігі,. 1999, 449-б]. 3. Міндет– Парыз, борыш. Міндет артты – қызмет жүктеу. Міндетіне алды –*мойнына алды.* [Қазақ тілінің сөздігі,. 1999, 474-б].Осы тұрғыда әркімді табысты үлгіні, ұлттық прагматизді заманауи келбетке сай болуына шақырады.

Н.Назарбаев: "Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық санасезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді. Осының бәрін егжей-тегжейлі айтып отырғандағы мақсатым – бойымыздағы жақсы мен жаманды санамалап, теру емес. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек" [Назарбаев Н.Ә., 2018, 8-б] – дейді. Олай болса, ұлттық құндылықтарымыз бен Абай шығармаларының танымдық мәні, өзара сабақтастығы жалғаса берері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру бағдарламасы https://egemen.kz/.../nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghd...
2. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Аудармалар мен қара сөздер. - Алматы, 1986. - 199б.
3. Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы, 1988. - 559 б.
4.https://kk.wikipedia.org/wiki/Дауани_Ғұламаһи
5. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы, 1999 . Дайқ-Пресс-774б.

УДК 81

ТУХТАБАЕВА АСЕЛЬ САЛИХАРОВНА
Докторант
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

АХАТОВА БАГИЛЯ АБИЛЬМАЖИНОВНА
Доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ ПЕРЕВОДА ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Түйін. Мақала туристік тексттерді аудару тәсілдері мен стратегияларын зерттеуге арналған. Форенизация, доместикация және нейтрализация сияқты аудару стратегияларының ерекшеліктері сипатталған. Аударылған туристік тексттердің өзінің коммуникативті – прагматикалық қызметіне сәйкес келмеуіне әсер ететін ақаулардың көп кездесетін түрлері айқындалған. Сонымен қатар, автор туристік дискурстың түпнұсқасының басты жолдамасын сақтай отырып, аудармашыға өзінің таңдап алған стратегиясын сәтті межесіне жеткізуіне әсер ететін типологиялық негізгі дискурстық принциптарды ұынады.

Түйінді сөздер: туристік дискурс, аударудың стратегиясы, прагматикалық адаптация, форенизация, доместикация, нейтрализация

Резюме. Статья посвящена изучению стратегий и тактик перевода туристических текстов. Описаны особенности таких переводческих стратегий как форенизация, доместикация и нейтрализация. Обозначены наиболее часто встречающиеся нарушения, в результате которых переводные туристические тексты не соответствуют своей коммуникативно-прагматической функции. Кроме того, автор предлагает типологию ключевых дискурсивных принципов, соблюдение которых позволяет переводчику успешно реализовать выбранную им стратегию, при этом сохранив главный посыл оригинального туристического дискурса.

Ключевые слова: туристический дискурс, стратегия перевода, прагматическая адаптация, форенизация, доместикация, нейтрализация.

Summary. The article is devoted to the study of translation strategies and tactics of tourist texts. The features of such translation strategies as foreignization, domestication and neutralization are described. The most common violations are indicated as a result of which translated tourist texts do not correspond to their communicative and pragmatic function. In addition, the author offers a typology of key discursive principles, the observance of which allows the translator to successfully implement his chosen strategy, in order to maintain the main message of the original tourism discourse.

Key words: tourism discourse, translation strategy, pragmatic adaptation, foreignization, domestication, neutralization.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время, перевод текстов туристической сферы является одним из самых динамичных направлений в переводческом бизнесе. В частности, большой спрос наблюдается в области перевода туристических текстов с английского языка на русский и с русского языка на английский. Главным инструментом формирования туристической аттрактивности в век информационных технологий является интернет. Поэтому, адресатам туристических сообщений следует уделять огромное внимание на адекватность перевода языковой составляющей содержания туристических сайтов.

Наряду с большим спросом, предъявляются и более жесткие требования к переводу текстов туристического дискурсивного пространства, поскольку множество переведенных туристических текстов содержат нарушения орфографических, грамматических, лексических, а также пунктуационных норм, в результате которых переводной текст не соответствует своей прямой коммуникативно-прагматической функции. Одной из проблем в переводе текстов данного жанра могут быть номинативные ошибки. Они могут быть вызваны недостаточной исторической и культурной компетенцией переводчика. Недостаточное знание номинируемого объекта приводит к ошибкам стилистического и лингвопрагматического характера [*Митягина В. А., 2014, с.271-291*]. Одной из главных причин снижения качества переводных туристических текстов считается обесценивание труда профессиональных переводчиков. Недостаточно качественный или некорректный перевод содержания туристических интернет-порталов и печатных материалов наносит ущерб не только экономике страны, препятствуя продвижению национального туристического продукта, но и влияет на снижение уровня развития сферы переводове-

дения во многих странах.

Изучению дискурса посвящено множество исследований, авторы которых используют это явление в различных научных системах, вследствие чего спектр употребления термина «дискурс» широк. В лингвистических словарях и справочниках существует множество определений дискурса. Большинство определений сводится к тому, что дискурс – одно из самых трудных и сложно поддающихся определению понятий. Ю. С. Степанов полагает, что «дискурс существует, прежде всего, в текстах с особой грамматикой, лексиконом, правилами словоупотребления и синтаксиса, особой семантикой, – в конечном счете – особым миром» [*Степанов Ю.С., 1995,с.35-73*].

По утверждению В.И. Карасика, «любой институциональный дискурс выделяется на основании двух системообразующих признаков: целей и участников общения» [*Карасик В.И., 2000, с.228*]. Целью туристического дискурса является манипуляция мнением адресатов для того, чтобы сформировать у них «определенные намерения и установки, мотивировать вполне определенные реакции» [*Демьянков В.З., 2003, с.116-133*].

В Казахстане проблемой дискурса занимались и занимаются ученые: Ахатова А.Б. [*Ахатова Б.А., 2006, с.302*] , Жумагулова Б.С. [*Жумагулова Б.С.,2013,с.142-145*], Буркитбаева Г.Г. [*Буркитбаева Г.Г., 2005, с.226*].

Материалы и методы.

К текстам туристического дискурса относятся брошюры, путеводители, флайеры, проспекты, информационные интернет-порталы, туристические рекламные буклеты и др., которые отличаются структурными, интенциональными особенностями, тематикой, прагматикой и т.д.

Материалом исследования послужили тексты интернет сайтов на английском и русском языках.

Перевод данной направленности должен точно передавать достоверную информацию о быте, менталитете, культуре, традициях и особенностях народа, их нормах поведения, которая обеспечит туристу комфортное пребывание в том или ином месте.

В работе применялись сопоставительный, описательный методы, контент-анализ.

Результаты исследования и их обсуждение.

Доказано, что переведенный туристический текст способен выполнять свою главную функцию – *привлечение потенциальных туристов* – только в том случае, если переводчик, изменяя структуру и форму исходного текста, использует стратегию порождения нового текста с образными характеристиками и определенными стилистическими маркерами которые соответствуют иной языковой культуре. Переводчики, а также те, кто заказывают перевод туристических текстов должны четко осознавать, что главной задачей переводчика является не подбор эквивалентов к каждому отдельному высказыванию, а создание текста, который будет выполнять свою оригинальную информативную и коммерческую функцию – побуждение читателей посетить описываемый (рекламируемый)туристический объект. Очень часто дословный перевод предстаетнедостаточно экспрессивным, в то время как прагматическая замена предлагаемая переводчиком в большинстве случаев позволяет оказать максимальное воздействие на читателей. Например, если фразу *«Мы работаем – Вы отдыхаете»* перевести дословно, то она будет звучать так *«Wework – Yourest»*. Однако, мы уверены, что подобный перевод не заинтересует иностранных читателей. А вот эквивалент *«Weworksoyoudon'thaveto»* будет звучать намного естественнее.

Туристические тексты содержат подробную информацию о географическом положении страны и предоставляют необходимую информацию о ее туристических объектах, жилье, а иногда и о культурных особенностях ее народа. Каждое культурное сообщество имеет набор привычек, ценностей, систем классификации, символов, церемоний и т.д. которые часто свойственны его общенациональной территории.

Туристические тексты появляются в интернете на разных языках одновременно, теоретически раскрывая одну и ту же информацию. Однако более тщательное изучение показывает, что перевод туристических текстов не так прост, как кажется. Статистические данные свидетельствуют о том, что из 100 веб-страниц, связанных с туризмом, только 34% были более менее адекватно переведены. Как оказалось, лексические трансформации встречаются намного чаще по сравнению с приемами лексико-семантических трансформаций. Наиболее широко используемым способом лексико-семантических трансформаций является прием адекватной замены. Что касается синтаксических трансформаций, то эти приемы определяют структуру вторичных текстов. Роль синтаксических трансформаций в переводе туристических текстов очень важна, так как данный прием представляет собой членение предложений, который применяется для облегчения восприятия информации целевой аудиторией [*Куценко Е.А., 2017, с.99-101*].

Переводчики используют различные стратегии и реализующие их тактики в целях передачи смысла исходного текста. Прежде чем приступить к анализу переводческих стратегий туристических текстов следует дать определение понятиям «стратегия», «тактика», «прием». Стратегия – это план действий, направленный на достижение конкретной цели. Стратегия – это

все о получении или, по крайней мере, попытке получить преимущество над противниками или конкурентами. Тактика – это конкретная реализация стратегии, совокупность коммуникативных ходов, выполняемых в той или иной последовательности, которые реализуют стратегию. Прием – это конкретный метод выполнения деятельности, как правило, метод, который включает в себя практические навыки.

Стратегия перевода понимается и трактуется многими учеными по разному. Однако большинство из них утверждают, что стратегию перевода необходимо вырабатывать, а реализуется она каждым переводчиком самостоятельно в зависимости от цели перевода. Считается, что впервые понятие «стратегия перевода» было использовано Х.П. Крингсом, по утверждению которого, «стратегия перевода» – это осознанный план переводчика, который направлен на решение конкретной переводческой задачи [*Алексеева И.С., 2008, с.143-170]*. Стратегия перевода не предполагает строгий алгоритм действий, которые переводчик выполняет в процессе перевода, а скорее умение пользоваться конкретными техниками перевода. Выбор данных техник зависит от коммуникативных установок, намерений автора оригинального текста, целей перевода, специфики ситуации, стоящей за текстом и т.д.

Перевод текстов из одной культуры в другую обычно требует большего, чем простой выбор того, что переводится, а что нет, то есть он требует выбора между двумя процедурами перевода, а именно доместикацией и форенизацией. Данные стратегии были впервые предложены Фридрихом Шлеймахером, известным немецким лингвистом, философом и переводчиком, в лекции «О различных методах перевода» в 1813 году, где он сказал: «Есть только два пути. Либо переводчик оставляет автора в покое, насколько это возможно, и приближает к нему читателя; либо он оставляет читателя в покое, насколько это возможно, и приближает к нему автора» [*Lawrence Venuti, 1995, с.19-20*].

Форенизация – это стратегия перевода, ориентированная на исходный язык и культуру, которая противоположна доместикации. Стратегия форенизации сохраняет ценность и инородность исходной культуры в туристическом тексте, чтобы способствовать культурной коммуникации, так что читатели на целевом языке могут почувствовать чужой опыт в чтении. С другой стороны, форенизация – это не только стратегия уменьшения языковых и культурных различий, но и стратегия, наделенная политической коннотацией [*Lawrence Venuti, 1995, с.19-20*].

Доместикация – это стратегия перевода, ориентированная на целевой язык и культуру, при которой языковая и культурная чуждость и странность языка оригинала устраняются, чтобы адаптировать условности и культуру целевого языка и уменьшить барьеры в общении. Среди многих ученых, которые выступают за доместикацию, американский переводчик Юджин Нида, как правило, считается наиболее влиятельным представителем, который подчеркивает коммуникативную функцию перевода. Он утверждает, что «перевод состоит в воспроизведении на языке-рецепторе наиболее близкой естественной эквивалентности исходного языкового сообщения».

Таким образом, использование форенизирующей стратегии позволяет сохранить первозданный текст, без каких либо изменений, а стратегия доместикации позволяет приблизить текст к целевому читателю. Кроме того, выделяют *стратегию нейтрализации*, которая использует тактики как форенизации, так и доместикации. В основе данной стратегии лежит нейтрализация некоторых терминов, что позволяет обеспечить как включение культурных особенностей исходного языка, так и читабельность для целевых читателей. Нейтрализация достигается путем перефразирования с опущением некоторых культурных терминов. В туристических текстах цель состоит в том, чтобы представить культурные особенности. Тем не менее, текст должен быть понятным [*Sanning He., 2010, с.124-137*]. Используя данную стратегию, переводчики стремятся наиболее полностью передать культурное содержание и послание оригинального текста, при этом успешно сохраняя приемлемость и читаемость перевода. Нейтрализующая стратегия означает не просто смешение стратегий форенизации и доместикации. Она относится к акту и процессу постоянной модуляции собственной осведомленности переводчика о том, что переводится, чтобы удовлетворить потребности читателя и достичь коррелятивных эквивалентов между исходным текстом и целевым текстом.

На основе анализа различных текстов туристического дискурса, нам удалось определить ключевые дискурсивные принципы, которые следует учитывать и реализовывать в процессе перевода туристических текстов. К данным принципам относятся принцип побудительности, принцип доступности, принцип персонализации, принцип информативности, принцип экспрессивности.

Принцип побудительности является ведущим, поскольку главным недостатком многих туристических текстов, в частности туристического дискурса русской лингвокультуры, является то, что авторы текстов очень часто ставят на первый план информирующую функцию. Функция побуждения реализуется с помощью использования риторических вопросов, императивов, восклицательных предложений, приемов рекламного дискурса (*если/if, что бы ни/ whatever,*

где бы ни/ wherever, неважно/ nomatter).

Принцип доступности предполагает то, что туристическиетексты должны быть написаны простым, доступным для восприятия языком. Реализовать данный принцип помогают применение элементов неформального стиля (грамматические средства – сокращения, синтаксические средства – эллипсис, компрессия), побуждающие к действию наречия.

Принцип персонализации имеет особую значимость в туристическом дискурсе, ведь он позволяет автору стать ближе к читателям. Данный принцип реализуется путем использования личных обращений.

Для реализации принципа информативности авторам и переводчикам следует отбирать наиболее актуальные и необходимые факты. Кроме того, необходимо помнить о прагматической адаптации переводного текста, ведь оригинальный туристический дискурс богат реалиями и архаизмами. Адаптация подобных реалий и не имеющих эквивалентов на языке перевода понятий являются основной задачей переводчиков.

Принцип экспрессивности реализуется посредством использования стилистических тропов и эмфатических средств (имена прилагательные в превосходной степени, усилительные наречия, двойное отрицание, инверсия, пунктуационные приемы).

Помимо семантико-синтаксических стратегий, существенную роль при переводе туристических текстов играет стратегия прагматической адаптации.При переводе туристского текста следует придавать значение эквивалентности информативного содержания и стилистических функций между оригинальным и переведенным текстами, а не эквивалентности в языковых формах.Тем не менее, авторы оригинальных текстов должны учитывать тот факт, что они пишут не исключительно для определенной целевой аудитории и стараться использовать сложные языковые реалии таким образом, чтобы переводчики могли адаптировать их, не теряя при этом коммуникативно-прагматическую функцию туристического текста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, любой текст имеет информативную, экспрессивную и призывную функции. Туристические тексты кажутся более побудительными, так как их основная цель – привлечь читателей к посещению туристических достопримечательностей описываемой страны.Однако при переводе не следует пренебрегать и другими функциями туристских текстов. Для переводчика важно решить, какая функция доминирует в конкретном тексте, а затем найти подходящий метод для его перевода.

Подводя итог, можно заключить, что из вышеописанных переводческих стратегий, стратегия форенизацииявляется наиболее предпочтительным подходом к переводу туристических текстов. К преимуществам данной стратегии следует отнести выявление культурно-исторических факторов исходного текста, распространение культуры и обычаев представителей оригинального текста, а также демонстрацию равенства между языками и культурами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Митягина В. А. Глобальные и этнокультурные характеристики жанров туристического дискурса в Интернете // Интернет-коммуникация как новая речевая формация: Коллективная монография / науч. ред. Т. Н. Колокольцева, О. В. Лутовинова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Флинта: Наука, 2014. – С. 271-291.

2. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. М.: РГГУ, 1995. С. 35-73.

3. Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность : институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – 228 с.

4. Демьянков В. З. Интерпретация политического дискурса в СМИ / В. З. Демьянков // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования : учебное пособие / отв. ред. М. Н. Володина. –М. : Изд-во Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, 2003. – С.116-133. –Режим доступа: http://www.dslib.net/jazyko-znanie/terminologija-turizma-anglijskogo-i-russkogo-jazykov-v-sinhronnom-i-diahronnom.html (дата обращения 28.04.16.)

5. Ахатова А.Б. Политдискурс и языковое сознание. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.

6. Жумагулова Б.С. Особенности полемического дискурса // Успехи современного естествознания. – 2013. – №7 . – С. 142-145.

7. Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс: онтология и жанры. -Куценко Е.А. Технология перевода информационных текстов туристического интернет-дискурса/ Проблемы коммуникации в эпоху глобализации. Вестник ВолГУ. Серия 9. Вып. 15. 2017. – С. 99-101.

8. Алексеева И.С. Текст и перевод. Вопросы теории. М.: Международные отношения, 2008. С. 143 – 170.

9. Lawrence VenutiThe Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge, 1995. –pp: 19-20.

10. Sanning He. Lost and Found in Translating Tourist Texts Domesticating,Foreignising or Neutralising Approach. The Journal of Specialised Translation 3, 2010. – pp. 124-137.

UDC 378:811.111

TSAY YELENA
Candidate of pedagogical sciences, docent
University of International Business

BIRLES DANEZHAN
2nd year postgraduate
Specialty "Foreign language: two foreign languages"
University of International Business

STUDY OF MOIVATION OF STUDENTS OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES FOR LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Түйін. Тілді ынталандыру саласындағы зерттеулер әлемді, сондай-ақ Қазақстандық осаалғанда, EFL контекстінде өсті, бұл оның ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренудегі жоғары бағасын көрсетеді. Шет тілін үйренуге деген ынтаны бір тұтас бағдар ретінде қарастыруға болмайды және оқушылардың жынысы, негізгі оқу пәні, тілді меңгеру деңгейі, географиялық орналасуы және т.б. сияқты айнымалылар осыған байланысты маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеудің мақсаты қазақстандық магистранттардың ағылшын тілін шет тілі ретінде оқуға деген мотивациялық бағдарларын зерттеу және қатысушылардың жынысымен ЖОО мамандығына байланысты статистикалық маңызды айырмашылықтардың болуын немесе болмауын анықтау болды.

Түйінді сөздер: мотивация, көзқарас, ағылшынтілі, оқупроцесі, жоғары кәсіби білім, мотивацияның интегративті және аспаптық түрлері.

Резюме. Мотивация уже давно признана одной из движущих сил в процессе овладения иностранным языком, которая сильно влияет на результаты обучения. Чтобы повысить эффективность изучения иностранного языка, учителю необходимо знать уровень мотивации учащихся, а также доминирующие мотивы. Важно выявить основные факторы и обстоятельства, которые могут отрицательно повлиять на учебную мотивацию студентов. Данная статья посвящена изучению мотивации и отношению студентов неязыковых специальностей к изучению иностранного языка. В работе исследуются интегративные и инструментальные мотивы учебной деятельности студентов, а также определяется степень целеполагания, обусловленная профессиональным фактором.

Ключевые слова: иностранный язык, мотивация, мотивы, интегративная, инструментальная, университет, студенты, неязыковая специальность.

Summary. Motivation has long been recognized as one of the driving forces in the process of mastering a foreign language which greatly influences the learning outcomes. In order to improve the efficiency of learning a foreign language, the teacher needs to know the level of students' motivation, as well as the dominant motives. It is significant to identify the main factors and circumstances that can adversely affect the educational motivation of students. The article is devoted to the study of motivation of students of non-linguistic specialties to learn a foreign language. The focus of the research is on dominant motives – integrative and instrumental – of educational students' activity and the degree of goal-setting conditioned by a professional factor.

Key words: foreign language, motivation, motives, integrative, instrumental, university, students, non-linguistics specialty.

INTRODUCTION

Striving of the Republic of Kazakhstan for equitable and competitive existence in the international economic and educational space caused by the processes of globalization and the increase ofspecialists' mobility in various fields entailed the transformation of the entire paradigm of contemporary higher education.The specifics of educational process against the background of active innovations in the social and economic spherehighlight the problem of training qualified competitive specialists. The ability to communicate freely in a foreign language is an essential component of the professional activity of a modern specialist of any profile. It determines the need for high-quality language training of students of non-language faculties.

The State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 focuses on professional skills of graduates, whose competitiveness in the labor market depends directly on the level of knowledge of a foreign language [State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, 2019]. A foreign language is considered as a mandatory component of professional training of students and an important prerequisite for building a successful graduate career in the future. However, practice shows that students of non-linguistic faculties of universities

show an ambiguous attitude towards the subject of "Foreign language". One ofreasons explaining this phenomenon is low motivation to study a foreign language. This is largely determined by the specificity of a foreign language as an academic subject that requires good communication skills, speech activity, linguistic mentality and a huge investment of time. Therefore, we observe success in mastering a foreign language only among highly motivated students.

Pedagogical understanding of the current educational situation leads to the need to find real ways for developing new methods and approaches of teaching a foreign language based on the overview of the motivation of non-linguistics specialty students towards learning the English language.

LITERATURE REVIEW

In psychological and pedagogical sciencesnumerous works are devoted to the investigation of the essence of motivation, to understand its nature, structure and methods of studying (L.I. Bozhovich, A.N. Leontyev, A.K. Markova , A.B Orlov, A. Maslow, S.L. Rubinstein; E.P. Ilyin, R. Gardner, R. Ellis and others).

However, despite the diversity of approaches, most authors understand motivation as an incentive process of implementation in action and behavior certain desires, needs and drives. Therefore, motivation is what moves or induces a person to act in a certain way; a desire, fear, reason, etc. which influences a person's volition: also often implemented to a result or object which is desired.

Motivation to learn a foreign language is considered as "a set of a wide variety of motivators, defining, stimulating to perform an action" [Zimnyayal.A., 1991, p. 99] and is "the main driving force of the process of mastering a foreign language, ensuring its effectiveness" [RogovaG.V., RabinovichF.M.,et al., 1991, p. 5]. R. Parsons, S. Hinson and D. Sardo-Brown state that motivation is an important component or factor of the educational process[Parsons R., Hinson S.,et al., 2001]. Learning and motivation are equally important for achieving the goal. Learning makes us gain new knowledge and skills but it is motivation which encourages us to go through the learning process. In other words it is the "internal drive" that pushes somebody to do something. If we think that our goal is worth doing and attractive for us, then we try to reach that goal; this is called "the action driven by motivation" [Harmer J.,1991,p.3].

Most researchers believe that a language learner with high motivation is more successful in learning foreign languages. R. Gardner states that the students with higher levels of motivation will do better than the students with lower levels. In his socio-educational model, he notes that motivation is composed of three elements: effort, desire and affect. Effort refers to the time spent studying the language and the drive of the learner [Gardner, R., 2014, p.241]. Desire indicates how much the learner wants to become proficient in the language, and affect means the learner's emotional reactions related to language study. Motivation provides the primary impetus to initiate learning the second language and later the driving force to sustain the long and often tedious learning process' [Dörnyei Z., & Csizer, K., 1998, p.117].

R. Gardner defines two types of motivational orientation toforeign language learning: instrumental motivation, associated with the practical reason for learning a foreign language and integrative motivation, associated with interest in the culture of the language and the desire to communicate with people who speak the language being studied.Specifically, he looked at the impact of language instructions on "language attitudes, motivation, and anxiety that take place during the school year" (Gardner, et al., 2014, p. 7). To assess specific affective variables such as desire to learn, intensity of students' own motivation, attitudes towards language learning and languagespeakers as well as general interest in other languagesthe Attitude Motivation Test Battery (AMTB) was developed by the researcher. The results showed that students' attitudes are largely determined by both the classroom environment and the teacher. Gardner stated that certain teacher strategies should be applied to increase student's motivation among other affective factors in the classroom.

In terms of a goal motivation is differentiated to a short-term goal, when students wish to succeed in doing something in the near future and a long-term goal, referring to a wish of students to get a better job in the future or to be able to communicate with people who use the target language [Harmer J., 1991, p.3].

Motivation could be classified into two main categories: extrinsic motivation and intrinsic motivation. Extrinsic motivation refers to a desire to get a reward and avoid punishment.It emphasizes external need to persuade the learner to take part in learning activity, such as homework, grade, or doing something to please teachers [Arnold, J., 2000, p.14]. Examples of external motives in this case are the following:

- achievement motive (caused by the student's desire to achieve success and high results in any activity, including learning a foreign language, for example, for excellent grades, receiving a diploma);
- the motive of self-affirmation (the desire to assert oneself, get the approval of other people; the student learns a foreign language to get a certain status in society);
- the motive of identification (the desire of one student to be similar to another, as well as to be closer to your idols and heroes, for example, to understand the lyrics of your favorite foreign group);
- affiliation motive (the desire to communicate

with others; the student can learn a foreign language to communicate with foreign friends);

- the motive for self-development (striving for self-improvement; a foreign language serves as a means for spiritual enrichment and student personality development);

- prosocial motive (associated with awareness of public activity values; the student learns a foreign language because realizes the social significance of teaching).

Intrinsic motivation refers to learning thathas its own reward. It means that the learners are willingly and voluntarily (not compulsorily) try to learn whatthey thinkis worth or important for them. When students have intrinsic motivation, theyhave the internal desire to learn and they do not have the need for external outcomes. It is also referred to procedural motivation. Suppose, the student loves a foreign language and loves to show intellectual activity. The influence of external motives (prestige, self-affirmation) can enhance intrinsic motivation, but they are not related to the content and process of activity. If extrinsic motivation plays a strategic role, then intrinsic motivation is "tactical," as it is stimulated by the very process of language acquisition. The communicative type of intrinsic motivation is the main one, since mastering the ability to communicate is the first and natural need of foreign language learners**.** Teachersdo not have many effects on students' intrinsic motivation since the students are fromdifferent backgrounds and the only way to motivate students is by making a classroomsupportive environment.

Researches define two types of motivational orientation of learning a foreign language: instrumental motivation, associated with a practical reason for learning a foreign language and integrative motivation, associated with the interest in the culture of the language and the desire to communicate with people who speak the target language [Krashen S.,1988, p. 22]. Integrative motivation is the desire of learners to be important member of the community and be recognized by society. The need to learna second language is conditioned by the desire to associate or socialize with the people who use itor because of intention to integrate that community using thislanguage. Instrumental motivation involves the concepts of purely practical value in learning the second language in order to increase learners' careers or business opportunities, giving them more prestige and power, accessing scientific and technical information, or just passing a course of their study in school [Saville-Troike M.,2006, p. 86]. When forming integrative and instrumental types of motivation, a teachershould take into account the complex of external and internal motives that affect the conditions of the formation of successful activities of students [IlyinY.P., 2013, p.508].

Motivation to learn a foreign language as a particular type of motivation is determined by a number of factors: the educational system; an educational institution; the organization of the educational process; the specifics of the academic subject; the subjective characteristics of the teacher, etc. The problem of motivating university students for learningis researched in the works of Kazakhstani and foreign researchers, in which they investigate the issues of diagnosis, classification and formation of motives and develop pedagogical conditions, psychological support of educational activities aimed at optimizing the process of formation of professional competence in the process of studying the discipline [Shudabai A.M., Kassymova G.M.,2017; Batatayeva U.A.,2016;Mineyeva O.A., 2018; Zheldibayeva R.S., 2019; OspanovaZh.B., 2018]. Scientists unanimously admit that success in learning a foreign language is possible only if the students have high motivation which, in turn, depends on different factors.

Motivation is believed to play an important role in successful language learning. In this context student's motivation to learn English can influence learning outcomes to a certain extent. Finding out how students succeed or fail in learning English is quite important since this can affect their motivation to learn the language. At the same time, student's enthusiasm, commitment, and persistence are key factors in success or failure.

The aim of this research is to identify the type and level of motivation of students of non-linguistic specialties to learn the English language and determinethe degree of goal-setting due to the professional factors.

METHOD

The instruments used in this study aresix-point Likert scale format of Gardner's AMTB [International AMTB Research Project, 2004] and a questionnaire on professional goal setting developed by the authors.Research methodology is aimed at obtaining the following information:

- Students' interest and their attitude to learning foreign languages and the English language.
- The level of integrative and instrumental motivation of students of non-linguistic specialties to learn the English language.
- Dominant instrumental and integrative motives of students and the motives conditioned by professional factor.

RESULTS AND DISCUSSION

The study was conducted at the University of International Business. The sample involved 61 second year students of major non-linguistic specialties. Diagnostics of students' motivation to learn a foreign language was carried out within the framework of the discipline "Professionally-oriented foreign language" (English).

To define types and levels of motivation the stu-

dents were suggested thetest adapted on the basis of Gardner's Attitude/Motivation Test Battery for assessing the level of motivation to learn a foreign language and the English language. The questionnaire included 26 questions, separated into three parts: interest in foreign languages and attitude towards learning English, integrative motivation and instrumental motivation. Therespondents needed to evaluate statements on a six-point scale, based on their personal perception. Likert format replies had options "strongly disagree", "disagree", "partially disagree","partially agree", "agree" and strongly agree.

The results of the data analysis showedthat the majority of students had an interest in learning foreign languages. With the statement "I would like to be fluent in several foreign languages" 24.2% of students strongly agreed, 24.2%-agreed and 29%-partially agreed, while a minority of studentsstronglydisagreed with this statement (3.2%). Slightly more students were found strongly disagreed (6.5%) and respectivelydisagreed(16.1%) with the statement "I would like to read newspapers and magazines in several foreign languages".

The attitude to learning English as a foreign language was positive and the level of motivation of a large number of students was rather high. With the statement "English can help me to understand English movies, pop music and talks"strongly agreed41.9% of students, 25.8% - agreed and 16.1% - partially agreed. However, some students did not like the idea "I with great pleasure study the English language compared with other subjects ": 12, 9%-strongly disagreed, 17, 7%-disagreed and 19.4%-partially disagreed with this statement.

The results of the study of the level of integrative motivation to learn a foreign language revealed that the most important thing for students was English as a means to read books and watch movies in the original. The majority of respondents agreed with this statement to some extent. A rather big number of students (40%) agreed with the statement that "learning English is important because I will be able to interact more easily with English-speaking people". A large percentage of "I agree" responses were to questions "English can help me to keep in touch with foreign friends and acquaintances" and "English can help me to know more people from different parts of the world" (33.9% and 29% respectively) allowed us to judge that a fairly large number of students considered English as a means of communication with native speakers. The interest in the traditions and culture of English speaking countries demonstrated a moderate level of integrative motivation: disagreeing (22.6%), partially disagreeing (25.8%) or partially agreeing (25.8%).

The analysisof responses of the level of instrumental motivation indicated that the most students had a high level of instrumental motivation to learn English. At the same time the most significant instrumental motives were identified:

- professional concerns, indicating that foreign language wasstudied on the basis of certain pragmatic motives, such as getting prestigious work in the future, the expansion of career opportunities: 21% of respondents partially agreed, 25.8% agreed and 32.3% strongly agreed with the statement that "English can help to get a good job and to get better salary" (36,6% strongly agreed).
- academic motives relating to the desire to learn English in order to improve their professional level: 25.8% partially agreed, 32.3% agreed and 19.4% strongly agreed with the statement that "English is a very important component of the University educational program"; slightly less respondents associate knowledge of English with continuing of their studies on the specialty;
- narrow personal motives, namely the motive of prestige motive of self-assertion and the motive of achievement: a greater percentage of students claimed "knowledge of the English language makes me a more educated person" (19,4% partially agreed, 29% agreed and 33.9% strongly agreed) and "the man who knows the English languageis worthy of respect" (19,4% partially agree, 30,6% agree and 22.6% totally agree);
- communicative motives: 19.4% - partially agreed, 30.6% - agreed and 25.8% - strongly agreed that they needed English as a means of communication for traveling abroad.

However, it is necessary to indicate negative students' motives when learning English:30.6% of respondents partially agreed, 19.4% - agreed and 16.1% -strongly agreed with the statement that they should learn English to avoid getting bad grades in this subject.

CONCLUSION

The overall results of the study conducted at the University of International Business show above-average level of motivation to learn English among second year non-linguistic students.A large number of studentsare highly interested in learning English.

It is revealed that the level of instrumental motivation of non-linguistic studentsis significantly higher than the level of integrative motivation. Therefore, the practical value of studying cultural communication is primarily important for students. In terms of instrumental orientation, the study helped to identify dominant motives: personal, communicative, academic and professional.

The research showed a significant influence of the professional factor on the goal-setting motivation of students to learn English.In line with this, English is considered a tool that allows students to expand their career opportunities and get prestigious job.

Motivating students to learn English can be an

excellent possibility to implement appropriate academic programs, research-oriented projects or activities to stimulate motivating learning environment. Students with adequate motivation will become effective language learners with a maximum level of language proficiency.

All of these findings are highly important and should therefore lead to recommendations for further training research.

REFERENCES:

1. Arnold J. Affect in language learning. – Cambridge: Cambridge UniversityPress, 1999. – 364 p.
1. Alshenqeeti H. Motivation and Foreign Language Learning: Exploring the Rise of Motivation Strategies in the EFL Classroom. – International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 7(7), 2018. Pp. – 1-8.
2. Batatayeva U.A. Types of works for increasing learning motivation to study the Russian language in higher school of Kazakhstan. –Problems of modern science and education, 2016.https://cyberleninka.ru/article/n/vidy-rabot-dlya-povysheniya-uchebnoy-motivatsii-pri-izuchenii-russkogo-yazyka-v-vysshey-shkole-kazahstan.
3. Dörnyei Z., Csizer K. Ten Commandments for motivating language learners: Results of an empirical study. Language teaching research. – 2(3).1998. Pp. 203-229.
4. Gardner R. C. Attitude/Motivation Test Battery: International AMTB Research Project, 2004. TB Research Project (English version). London, Ontario, Canada: The University of Western Ontario, 2004.
http://hyxy.nankai.edu.cn/jingpinke/ buchongyuedu/Motivation%20measurement-AMTB.pdf.
5. Gardner, R.C. Attitudes and motivation in second language learning. In Bilingualism, multiculturalism, and second language learning. –. Psychology Press, 2014.–Pp. 63-84.
6. Harmer J. The practice of English language teaching. – London: Longman, 1991.
7. IlyinY.P. Motivation and motives. –SPb: Piter, 2013. – 508 p.
8. Krashen S. Second language acquisition and second language learning. – University of Southern California. – First Internet edition,2002.
http://www.sdkrashen.com/content/books/sl_acquisition_and_learning.pdf
9. Mineeva O.A., Liashenko M. S. Exploring motivation for studying foreign languages among students of non-linguistic disciplines. – Baltic Humanitarian Journal, 2018. –T. 7. – № 4(25). – Pp. 269-273.
10. Ospanova Zh.B.Socio-psychological features of motivation for educational activities of foreign students of medical specialties. – Education Sciences, 2018.https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-osobennosti-motivatsii-k-uchebnoy-deyatelnosti-inostrannyh-studentov-meditsinskih-spetsialnostey
11. Parsons R., Hinson S., Sardo-Brown D. Educational psychology: practitioner – researcher models of teaching. – Wadsworth Publishing; 1st edition, 2000.– 560 p.
12. RogovaG.V., RabinovichF.M., SakharovaT.Y. Methods of teaching foreign languages in high school. – M.: Prosvescheniye, 1991. – 287 p.
13. Saville-Troike M. Introducing second language acquisition. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 206 p.
14. Shudabai A.M., Kassymova G.M. Motivating learners' autonomous foreign language study by means of modern video technologies. – III International conference "Digital technologiesin science and industry – 2017". – IITU, Almaty, 2017. – Pp. 299-303.
State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019, No. 988. http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988
Zheldibayeva R.S. Managing the motivation of learning foreign languages at the university. –2019.
https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-osobennosti-motivatsii-k-uchebnoy-deyatelnosti-inostrannyh-studentov-meditsinskih-spetsialnostey.
15. Zimnyaya I.A. Psychology of teaching foreign languages at school. – M.: Prosvescheniye, 1991. –222 p.

УДК 800

FEDOROVA MARIYA ALEXSANDROVNA
PhD student, senior teacher of the Language Training centre
Turan University

FEATURES OF INTERNET NEWS IN POSTMODERNISM EPOCH

Түйін. Мақала аясында интернет-жаңалықтардың ерекшеліктері интернет-БАҚ-тың біртүрі ретінде қарастырылады. Компьютерлік, электрондық, виртуалды және интернет-дискурстардағы айырмашылықтар ерекшеленеді және сипатталады. CNN, New York Times, BBC, Tengrinews, DW, Aif жәнет.б. ақпараттық порталдарының негізінде мақалада интертекстуалдылық үлгілер, гипер сілтемелер, хэштегтер, түсініктер мен түрлі деңгейдегі суггестиялар қарастырылады және келтіріледі.

Түйін сөздер: интернет-жаңалықтар, дискурс, интернет-портал, хэштег, интертекстуалдылық, гиперсілтемелер, суггестиялар.

Резюме. В рамках статьи рассматриваются особенности интернет-новостей как разновидность интернет СМИ. Выделяются и описываются различия компьютерного, электронного, виртуального и Интернет-дискурсов. На основе информационных порталов CNN, New York Times, BBC, Tengrinews, DW, Aif и др в статье рассматриваются и приводятся примеры интертекстуальности, гиперссылок, хэштегов, комментариев и суггестии на различных уровнях.

Ключевые слова: интернет новость, дискурс, интернет портал, хештег, интертекстуальность, гиперссылки, суггестия.

Summary. The article examines the features of Internet news as a type of Internet media. The differences between computer, electronic, virtual and Internet discourses are highlighted and described. Based on the information portals CNN, New York Times, BBC, Tengrinews, DW, Aif, and others, the article examines and provides examples of intertextuality, hyperlinks, hashtags, comments and suggestions at various levels.

Keywords: internet news, discourse, internet portal, hashtag, intertextuality, hyperlinks, suggestions.

One of the most important, if not to say - the fundamental features of the last two centuries is a sharp leap in the development of methods of mass communication. After all, our modern society is called information society, and there are grounds here - information, with the help of numerous factors, has survived the transformation from a means of struggle into its goal. Leaders of countries and heads of companies are fighting for it, and information becomes a decisive moment in many conflicts. Information has become a social resource with actual value. "In everyday speech, the word "information"means data about a variety of phenomena and processes occurring in nature and society. In this context, information is inseparable from the activities of people who are able to verbally, in writing or in any other way exchange the necessary information with each other"[*Bolgov R.V.,p.384*]. The main characteristic of the media lies in its name - this is information aimed at mass distribution, the more people are able to learn about it, the better. For a long time, information could be disseminated and stored in only one form - in the form of oral speech.

he emergence and development of writing did not give the proper impetus - it is no secret to anyone that the widest illiteracy of the population persisted until the 20th century, and the ability to read remained the privilege of the elite, and therefore in those that emerged in the 15th and 16th centuries. Handwritten newspapers mainly presented information for a certain narrow circle of people. With the advent of the printing press, and then the printing press, information became more and more accessible. But progress was and is a double-edged sword - realizing the broadest possibilities of the printed word, the authorities used it for their own purposes, trying to direct the opinion of the people in the direction they needed. The 20th century became a century of incredible technical discoveries, including the discoveries of communication - the invention of radio and television created the broadest field for the creation of new forms and methods of mass communication. By the end of the century, the number of radios and televisions had crossed the billion mark. The term "mediacracy" has appeared - the power of the media, not just reflecting reality, but shaping it in our minds.

The term "mediacracy", as far as we can trace its origin, was first used in the area of Atlantic political theory - in the book by K. Phillips "Mediacracy: American parties and politics in the communications age"); later the term came to Europe (De Virieu 1992)"[*S.S. Bordunova,p. 352*]. Globalization is taking place at an incredible pace, and the foundations of our communicative consciousness are not only supplemented, but also completely transformed. "The globalization of mass communication, predicted by M. McLuhan, at the end of the XXI

century was expressed in the development of the world computer network Internet", which becomes a new stage, a new milestone in the development of communications [*Kashkin V.B.,p.229*].

News discourse is a product of the collective activity of a certain social community of people engaged in the collection, processing and periodic dissemination of relevant, socially significant new information through the media through the generation, broadcast and interpretation of news texts. It has the following characteristics: relevance of the information contained in the text of the news; the significance of the event being described; spatial or psychological proximity to the recipient of the information; belonging to a media topic; a number of format features, namely: the presence of a single superstructure that contributes to the maximum informative division of the news text and consists of a set of the following matching blocks (in the terminology of T. van Dijk - "categories"): "Summary" ("Title" and "Introductory") , "Main Event", "Background" and "Comment". Each block must correspond to a sequence of propositions or sentences of the text, and the order of the blocks determines the overall distribution of the corresponding sequences of actions or episodes [*Van Dijk, p.308*].

In the process of analyzing the theoretical material, we distinguished the concepts of computer, electronic, virtual and Internet discourses. The most general concept is virtual discourse. In this study, we understand virtual discourse as a set of texts immersed in a situation of communication in virtual reality. Virtual discourse becomes a field of discourse generation, a source of a wide variety of discursive formations, including computer (or electronic) and digital discourses. These concepts include arrays, which, in addition to the texts of the Internet environment, include texts in paper media that are not connected to the Internet network. The concept of a lower level is Internet discourse, which is understood as the text that exists in the Internet system, in which the persuasive communicative attitude implicitly reflects the subjective-personal author's position, modeled taking into account psychological, linguistic and technological factors. [*Varlamova E.V., pp. 116-119*].

In turn, the Internet news discourse acts as a projective one (in V.I.Karasik's terminology in relation to the basic Internet discourse and media discourse, borrowing some of their discursive characteristics and concretizing them. It should be noted that the concepts of Internet news discourse and electronic news discourse, considered by some scholars as synonymous *[Karasik V.I.,p. 477*], reveal a number of differences: electronic news discourse appears as a higher-order phenomenon, including not only news articles published on the pages of Internet newspapers, but also news posted on the global network using twitter technology, and SMS newsletter It seems that these two types of news have unique characteristics and should be considered separately.

As we wrote above, today the media system is undergoing a number of changes, which have received the general name of media convergence. Similar transformations have affected the Internet news discourse: news is changing its appearance, acquiring virtual characteristics and changing its habitat from print to electronic. One of the main distinguishing features of Internet news discourse is the principle of intertextuality (when one text is related to another text). Signs of intertextuality in Internet news discourse: tags, keywords that allow you to go to similar news with 1 click. Due to the presence of a hyperlink apparatus, Internet news discourse is characterized by a non-linear form of reading, which allows the recipient of a news message to independently build a route for acquaintance with information. For example: on the BBC website on November 28, 2020, an article was published "*US election: Appeal court dismisses Trump camp's lawsuit in Pennsylvania*" which tells about Donald Trump's attempt to challenge the results of the US presidential election. Reading this article, in the middle, you can see hyperlinks that allow you to go and see the entire chronology of the history of elections in America or news related to this category: *"What happens now?"*, *"What Trump could do after leaving the White House"*, *"Making history - the first woman vice-president* "," *How is President Trump challenging the result?* "," *What Biden's victory means for rest of the world?*". Moreover, at the end of the article there are two categories "*More on this story*" and "*Related topics*", where the reader can also follow the links to get acquainted with additional materials on the topic.

In addition to "auxiliary" topics, the category of hashtags is becoming a feature of the Internet news discourse, which can provide information not only close to a specific topic, but also broader. Let us illustrate this feature with the example of the news from the Kazakhstani Internet portal Tengrinews *"The number of Kazakhstanis infected with coronavirus in the last 24 hours has been announced"*. At the end of the article, the following hashtags are given *#Coronavirus*, *#Statistics*, *#Ministry of Health*, *#Coronavirus in Kazakhstan*, that is, we see that hashtags allow us to get a wider, additional range of information. The next important feature of the Internet news is the functions "*leave a comment*" and "*share in social networks*." Let's take the news from the Tengrinews portal *"Daniyar Yeleusinov defeated the ex-champion and won the first pro title"*. Under this article, you can see 53 comments and 3 links that people shared this news on social networks "*VKontakte*", "*classmates*", "*facebook*". These functions allow the reader to be involved in the events taking place in the world. Summarizing the above, we can talk about the polylogic nature

of Internet news. Thanks to the functions "share" and "leave a comment", the reader thus creates different interpretations of a certain news.

Today, one of the pressing problems in the world is the problem of coronavirus. A huge number of news portals are trying to invest in the development of this news. 70% of the news is now about this area, but the presentation of information on the topic of coronavirus can be presented in different ways. Let us turn our attention to the following information. Western media (in this case, CNN, BBC, Telegram, The New York Times) often portray the coronavirus problem with a touch of politics. With these figures, we would like to emphasize the importance of headings. The headline is the key element of the news. After all, the title will determine whether the article is read or not. Headings affect the mind of the reader primarily. Therefore, it is the title that is the basis for motivating the audience. Let's pay attention to the catchy headlines *"Coronavirus delays Russian vote on Putin staying in power", "Coronavirus in Russia: Anti-government protests go online", "As coronavirus hits record numbers in Russia, this is a dangerous moment for Putin", "Putin , Russia's Man of Action, Is Passive, Even Bored, in the Coronavirus Era* ". Pay attention to how the authors of the articles submit information. If the headlines were like "Coronavirus in Russia", they would hardly have had such a success as the ones listed above. In these headlines, information about the coronavirus attracts politics, namely the President of Russia V.V. Putin. It is a well-known fact that Putin is an "important person" abroad and the emphasis on his personality in the media is gaining attention. You may also notice that the headlines are purely negative, which is manifested in the keywords "*anti-government*", "*protests*", "*remains in power*", "*Putin is passive*", etc. Even without reading the article, but just seeing the headline, readers can form a negative attitude towards the president of the Russian Federation.

The next feature of the Internet news discourse is *suggestion*. Suggestion from Latin means suggestion. Suggestion is an interdisciplinary term and refers to different sciences such as psychology, philosophy, linguistics. This suggestion is one of the ways of influencing various aspects of human life: emotions, feelings, psyche, mood. Suggestion is not always open, it can happen unnoticed by a person, sometimes it can happen even without his knowledge. News texts also have suggestiveness, which can increase its influence. Suggestiveness can manifest itself at various levels: *phonetic, morphological, lexical, syntactic*. Suggestive markers of news text: synonyms, repetition of morphemes; metaphors that "blur" the meaning; presuppositions that form the implicit premises of the statement; varying the length and depth of the sentence, etc.

Consider the *lexical suggestion*. As mentioned above, in the headlines of the articles, catchy, bright words are used that attract attention and evoke certain associations in the reader. We will designate them as "*signal words*". Take, for example, the article *"How to Fall in Love with the Man of Your Dreams"* from the marieclaire information portal. Here the word signal *"man"* stands out clearly, and not just a man, but *"a man of your dream"*. The name itself makes it clear that this article is oriented and will be interesting for girls who have a social status of *"free"* or *"in search"* and for those who are in the weather for the ideal.

To illustrate the suggestion at the morphological level, let's take, for example, an article from the news site Arguments and Facts "*10 Ways to Lose Weight for the Lazy* ...". What do we see in the title? That's right, cardinal numbers. Numbers give the title clarity / specificity, the reader understands that he is offered a certain number (in this case 10) working techniques in the fight against excess weight. For a person living in a crazy stream of information, it is important to have clear data and the cardinal numbers in the title can easily cope with this task). An important indicator of the pragmatic orientation of a news text is the presence of evaluative words. The reader will trust the information more if the article contains expert opinion. Take, for example, the article *"13 Tips to Become Confident"* from the information portal Akloni. In addition to the quantitative numeral that sends us to the suggestion at the morphological level, here you should pay attention to the author of the article. The author is not just a journalist, but the direct founder, coach of the personal growth club "AKLONI", you want to trust such a person, he is a professional in this area and, willy-nilly, the reader is immersed in reading this information. Now, thanks to the development of new technologies, suggestion is manifested not only on the verbal level, but also on the non-verbal one. This includes photographs, collages, type, italics, bold text, underline, color highlight, etc.

It can be concluded that online media are different from their counterparts of traditional media. Modern man always wants to be aware of everything that is happening around. To do this, we watch the news on TV, listen to the radio, and now you can also read the latest and reliable news online on the Internet. It is very convenient, because you don't have to go anywhere and quickly. Features such as intertextuality, hashtags and hyperlinks allow readers to broaden their horizons, commenting and sharing on social media makes the reader part of the process. Suggestion, in the current conditions of modern society, is one of the characteristics of online news and one of the tools for manipulating the masses. Information flows now influence not only a person's awareness, but also form his goals, tastes, opinions, and determine his behavioral stereotypes. A manipulator (suggestor), using these methods, can pursue his

own interests. It is not possible to ensure control over all information flows, and in order to avoid the negative influence of the information field on human consciousness, work should be carried out on the personal "information hygiene" of citizens.

REFERENCES:

1. R.V. Bolgov. Information society and international relations [Informatsionnoe obshchestvoi mezhdunarodnye otnosheniya]. SPb. : Publishing house of St. Petersburg State University [Izd-voSPbGU], 2014. 384 p

2. S.S. Bordunova. Mediacraty: modern theories and practices [Mediakratiya: sovremennye teorii i praktiki] / under the editorship of uyu,SPb.: Publishing house of St. Petersburg State University [Izd-voSPbGU], 2013. 352 p.

3. Kashkin V.B. Bases of the theory of communication [Osnovy teorii kommunikatsii]. Moscow : Publishing house East — West [Vostok — Zapad], 2007.

4.Van Dijk. Language.Cognition. Communication / per. from English Blagoveshchensk: BGK im. I.A. Baudouin de Courtenay, 2000.P. 308

5.Varlamova E.V. Internet discourse as a phenomenon. // Bulletin of the Pomor State University. Series "Humanities and Social Sciences". 2006. pp. 116-119.

6. Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. // Turn. Volgograd., 2002.477 p.

7.Tengrinews: https://tengrinews.kz/boxing/daniyar-eleusinov-pobedil-eks-chempiona-zavoeval-pervyiy-421531/

8.Tengrinews: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/obnarodovano-chislo-zabolevshih-koronavirusom-kazahstantsev-421528/

9. CNN https://www.bbc.com/news/election-us-2020-55109168

10.BBChttps://www.bbc.com/news/world-europe-52038814

11.DWhttps://www.dw.com/en/coronavirus-in-russia-anti-government-protests-go-online/a-53257638

12.CNN https://edition.cnn.com/2020/05/04/europe/russia-coronavirus-record-putin-intl/index.html

13.The New York Times https://www.nytimes.com/2020/04/30/world/europe/russia-putin-coronavirus.html

14.Marie Claire

15.Aklonihttps://akloni.com/blog/post/13-sovetov-kak-stat-uverennee-v-sebe

16.Aifhttps://aif.ru/health/food/32207

УДК 016: 811.512.122:161'421

ХАЛЕЛ АГНУР
Докторант 3 курса
КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
КазНУ им. аль-Фараби

МУХАМЕТКАЛИЕВА ГУЛЬНАР ОКУСХАНОВНА
Кандидат филологических наук, профессор
Кайнар университет

САДАКБАЕВ ТӘҢІРБЕРГЕН
Кандидат филологических наук, доцент
Кайнар университет

ФОРМИРОВАНИЕ СТРУКТУРНЫХ КОМПОНЕНТОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ – КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ АНАЛИТИКО –СИТУАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Түйін. Бұл мақалада мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттіліктің құрылымдық және функционалдық деңгейінің моделін қалыптастыру, сондай-ақ осы процесстегі аналитикалық ситуациялық жағдайлардың рөлі туралы айтылады. Критерийлер, көрсеткіштер мен компоненттер анықталып, олардың көрсеткіштері ашылады.

Мәдениетаралық құзіреттіліктің құрылымын зерттеу үшін теориялық модельдеу әдісі жиі қолданылады. Модельдеу «белгілі бір объектінің сипаттамаларын оны зерттеу үшін арнайы жасалынған басқа идеалды объектіде қайта жаңғыртуды» білдіреді, басқаша айтқанда, мәдениетаралық құзыреттілік моделі таным процесінде оның сипаттамалық ерекшеліктерін сақтай отырып, мәдениаралық құзыреттілікті алмастырады. Модель зерттеу объектісінің аналогы ретінде әрекет ететінін, бірақ онымен бірдей емес екенін түсіну керек. Модельдеу әдісін мәдениетаралық дидактика саласында жиі қолдану нәтижесінде мәдениетаралық құзыреттілік модельдерінің саны артып келеді.

Зерттеу тақырыбына байланысты мәдениетаралық құзыреттілік модельдерінің компоненттік мазмұны ашады. Т.Терехова мен О.Б. Большаков атап өткендей, мәдениетаралық құзыреттілік модельдерін құрудың теориялық тәсілдерінің әр түрлілігі қолданыстағы модельдердің әрқайсысының ерекшелігін анықтады.

Түйінді сөздер: Мәдениетаралық коммуникация, құзіреттілік, мәдениетаралық құзыреттілік, салыстырмалы зерттеу, коммуникативті құзіреттілік, қалыптастыру.

Резюме. В статье раскрыто формирование структурной и функционально уровневой модели межкультурно-коммуникативной компетенции, а также роль аналитико ситуативных ситуаций в этом процессе. Будут определены критерии, показатели и компоненты, а также раскрыты их показатели.

В целях изучения структуры межкультурной компетенции, очень часто, используется теоретический метод моделирования. Моделирование предполагает «воспроизведение характеристик некоторого объекта на другом идеальном объекте, специально созданном для его изучения» Другими словами, модель межкультурной компетенции замещает в процессе познания межкультурную компетенцию, сохраняя при этом ее характерные черты. Важно понимать, что модель выступает аналогом объекта исследования, однако не тождественна с ним. В результате частого обращения к методу моделирования в области межкультурной дидактики растет число моделей межкультурной компетенции.

В зависимости от предметной принадлежности варьируется компонентное содержание моделей межкультурной компетенции. Как отмечают Т.А. Терехова и О.Б. Большаков, разнообразие теоретических подходов к разработке моделей межкультурной компетенции обусловило специфику каждой из существующих моделей

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, компетенция, межкультурной компетенции, сравнительное исследование, коммуникативная компетентность, формирования.

Summary. This article deals with the formation of a structural and functional model of intercultural and communicative competence and the role of analytical - situational situations in this process. Criteria, indicators and components will be defined and also their indicators will be disclosed. A theoretical modeling method is often used in studying the structure of intercultural competence, Modeling involves "reproducing the characteristics of some object on another ideal object specially created for its study". In

other words, the model of intercultural competence replaces intercultural competence in the process of cognition, maintaining its characteristic features. It is important to understand that the model is analogous to the object of study, but not identical with it. As a result of frequent reference to the modeling method in the field of intercultural didactics, the number of models of intercultural competence is growing. Depending on the subject matter, the component of models of intercultural competence varies. As Terekhova T.A. and Bolshakov O.B. noted the variety of theoretical approaches to the development of models of intercultural competence caused the specificity of each of the existing models.

Keywords: intercultural communication, competence, comparative research, communicative competence, formation.

ВВЕДЕНИЕ

Казахстан вступил в новый исторический период [Н.А.Назарбаев, 2012]. Этими словами Елбасы республики Казахстан начал свое обращение к нации. Констатирую данный факт Нурсултан Абишевич, напоминает о важности соответствия критериям предъявляемые этим историческим периодом. Цель не простая, войти в тридцать самых развитых и конкурентно способных стран в мире [Н.А.Назарбаев, 2012]. На первый план выходит надобность подготовить конкурентно способных специалистов, которые будут двигать страну вперед. Для успешной реализации данного проекта необходимы специалисты свободно владеющий иностранными языками, но! Такое явление как отсутствие как таковых границ, увеличение мобильности, развитие технологий, легкость и доступность информации требует качественного прорыва в качестве и уровне общения. Тем самым и обуславливается важность не просто владения языком, но и понимание культуру людей, с которыми ведется диалог. Цели, поставленные Елбасы, а также современными условиями жизни, вызвали пересмотр старых взглядов на природу языка и на методы его преподавания. Беглость и правильность в лексико-грамматическом аспекте не обеспечивают достижения цели разговора, то есть не обеспечивают взаимопонимания, соответственно, но гарантируют результативность совместной деятельности в процессе общения. Традиционные подходы, используемые на протяжении прошлыхлет, не рассматривают язык как часть системы культурных ценностей, на основе которых зиждется модель поведения целого общества. Следовательно, дляобеспечения адекватной подготовки выпускников, способных к продуктивному общению, необходимо изменить целенаправленность обучения: заменить цель формирования и развития навыков и умений, необходимых для преимущественно учебной коммуникации с ориентацией на процесс- образцовую учебную речь на иностранном языке, - на цель, заключающуюся в подготовке к реальному общению с представителями других культур в бытовой и профессиональной сфере с ориентацией на результат такого общения. [Елизарова Г.Ю., автореферат]

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Сам термин межкультурно-коммуникативная компетенция, согласно Энциклопедии «Кругосвет» подразумевает общение, осуществляемое в условиях столь значительно культурно обусловленных различий в коммуникативной компетенции его участников, что эти различия существенно влияют на удачу или неудачу коммуникативного события. [https://www.krugosvet.ru]

Основными и обязательными признаками межкультурной компетенции являются:

1) открытость к познанию чужой культуры и восприятию психологических, социальных и других межкультурных различий. 2) психологический настрой на кооперацию с представителями другой культуры. 3) умение разграничивать коллективное и индивидуальное в коммуникативном поведении представителей других культур. 4) способность преодолевать социальные, этнические и культурные стереотипы. 5) владение набором коммуникативных средств и правильный их выбор в зависимости от ситуации общения. [4, электронный ресурс]

Следуя вышесказанному весь процесс современного обучения иностранному языку должен складываться из активностей, направленных как на овладение языком, так и на знание и понимание культуры страны изучаемого языка, на готовность кооперировать с представителями страны изучаемого языка, на принятие и соблюдения норм этикета, а также на преодоление социальных, этнических и культурных стереотипов. Нельзя забывать, что культура представляет собой сложный феномен, определяющий систему ценностных ориентаций как общества в целом, так и отдельной личности – носителя определенной культуры. Национальные культуры формируются в столь различных природных и социальных условиях, что их прямое сравнение ведет к искажению аутентичных представлений и формированию стереотипов. Изучение культур возможно только через механизм культурных универсалий и рассмотрения параметров каждой культуры в внутренне обоснованном аспекте. При этом каждая культура находит уникальное отражение в языке — ее носителе. Усвоение только формы этого языка без учета культурного компонента его значения ведет к поведению, отражающему собственные культурные нормы обучающегося и входящему в конфликт с поведением носителей

культуры изучаемого языка. [Елизарова Г.Ю., автореферат]

Обращаясь к компетенции, необходимо отметить что, в работах Новикова, компетентность понимается как способность выполнять профессиональные функции на высоком качественном уровне и наличие четкого представления специалиста о требованиях к своей деятельности, предъявляемых обществом, и о сферах применения своей профессии, о ее месте в системе человеческих ценностей, об оценке ее социальной значимости [Новиков В.Н., с. 110-120]

Если искать истоки возникновения понятия компетентность берет свое начало с введением Н.Хомским этого понятия в 1965 году, как «употребление, т.е. реальное применение языка». [Хомский Н., с. 256]В МК (межкультурной коммуникации) выделяют следующие компоненты: языковая компетенция, коммуникативная и культурная компетенция [4, электронный ресурс]

Языковая компетенция

Собственно, лингвистический уровень владения языком; подразумевающий знание и владение грамматической и словарной сторонами языка. Термин Н. Хомского, представляющий часть дихотомии competence / performance, предложенной им при интерпретации языковой способности и речевой деятельности человека, при этом Хомским учитывались лишь собственно языковые стороны владения языком и игнорировались социальные, ситуативные и др. факторы («грамматизм» Хомского).

К собственно языковым умениям говорящего Ю.Д. Апресян относит:

умение выражать заданный смысл разными способами; умение извлекать

смысл из сказанного; умение отличать правильные в языковом отношении

высказывания от неправильных.

Напр., к сфере Я.к. относится умение распознавать омонимию, способность к перефразированию и др. [7, словарь]

Коммуникативная компетентность

приемы и стратегии, необходимые для эффективного общения. Составными элементами являются следующие умения:

• интерпретировать специфические для данной культуры сигналы готовности собеседника начать коммуникацию или нежелание общаться;

• определить долю говорения и слушания в зависимости от ситуации и культурных норм среды общения;

• адекватно выразить свою мысль и понять мысль собеседника;

• направить беседу в нужное русло;

• подавать и интерпретировать сигналы смены коммуникативных ролей и сигналы завершения общения;

• сохранять принятую для данной культуры коммуникативную дистанцию;

• использовать вербальные и невербальные средства, приемлемые для данной культуры;

• приспособиться к социальному статусу коммуникантов и межкультурным различиям;

• корректировать собственное коммуникативное поведение.

(межкультурная компетенция и ее основные компоненты: коммуникативная и культурная типы компетенции[4, электронный ресурс]

Коммуникативная компетентность

Наличие знаний, умений, способностей и личностных качеств, умение владения коммуникативными механизмами, приемами и стратегиями, необходимыми для обеспечения эффективного процесса общения. [Ризаходжаева Г.А.., с. 4]

Рассматривая компоненты межкультурной коммуникации, мы наглядно видим направление, которое должен брать учитель английского языка, подготавливающий студента нового поколения, готового ко всем вызовам сегодняшнего мобильного общества. А именно, обучение должно быть направлено на развитие навыков интерпретации специфических для культуры изучаемого языка сигналов готовности собеседника начать, завершить общение или сигналов, используемых собеседником, для «намека» на нежелание или не готовность обсуждать определённую тему разговора. Педагог должен быть научить студента, будущего коммуникатора как адекватно выразить свою мысль и интерпретировать мысль своего собеседника. Обучение должно включать изучение таких этико-культуральных особенностей как личное пространство, коммуникативная дистанция, различия и особенности статуса собеседника, вербальные и невербальные средства, используемые в структуре межкультурной компетенции

В структуре межкультурной коммуникации можно выделить следующие компоненты:

Языковой – знание языковой и речевой системы

Когнитивно-речевой – коммуникация при помощи языковых средств, ее соответствия принципам нравственности, заложенной в речевой и языковой системе.

Коммуникативнодеятельностный – предрасположенность к социально речевому поведению.

Эмоциональный– устойчивые чувства человека к объектам, к процессу взаимодействия с ними, выражающиеся в эмоционально ценностной оценке.

Аксиологический - включает в себя основные мировоззренческие идеалы, конкретного человека. [12, электронный ресурс]

Для формирования структурных компонентов межкультурной коммуникативной компетенции необходимо рассматривать в рамках программы курса толерантность, как чувство терпимости и почтительного отношения к культуре, мировоззрению и традициям страны изучаемого языка.

Формирование толерантного отношения к чужой культуре можно добиться, соблюдая следующие этапы.

1 Общее ознакомление с культурой той или иной страны.

2 Языковая подготовка

3 Специализированная культурная подготовка. (межкультурная компетенция и ее основные компоненты: коммуникативная и культурная типы компетенции. [4, электронный ресурс]

Для того чтобы эффективно добиться вышеуказанных целей путем описанных ситуаций, хотелось бы рассмотреть несколько аналитико-ситуативных способов или задач.

При определении педагогических возможностей ситуативных задач в контексте формирования коммуникативной компетенции, целесообразно учесть функциональную характеристику феномена. В данном аспекте раскрываются их следующие функции:

1) обучающая;

2) воспитательная;

3) развивающая;

4) рефлексивная;

5) гносеологическая. [Автореферат Дубаков А.В.]

Данное заключение четко отображает результат применения ситуативных технологий, а это получение новых знаний о коммуникативной компетенции, обогащение новых знаний, практическая проработка и закрепление.

К аналитико-ситуативным способам можно отнести – творческие и ситуативные игры, воспроизведение ситуативных диалогов [Анисимкова Н.С., электронный ресурс]. Сюда же следует отнести и ролевые игры и ролевое общение, так как они как и выше указанные аналитико-ситуативные способы направлены на формирование умений и навыков, необходимых для увеличения знаний по лингвистическим, лингвострановедческим, социолингвистическим и культуральным особенностям.

Аналитико-ситуативные технологиинаправлены на развитие критического мышления, на запоминание необходимых фактов и сведений, на закрепление реалий и увеличение общей эрудиции, что является особенно важным для формирования межкультурно-коммуникативной компетенции.

Для формирования структурных компонентов в копилке у учителя должно быть наличие ситуативных активностей. Рассмотрим несколько примеров.

Диалог. Диалог это не просто набор фраз, а обязательно и реакция на информацию собеседника, и эмоциональная окраска разговора (что относится к структурным компонентам межкультурной коммуникации). Очень важно при проигрывании диалога копировать интонацию собеседников, правильно произносить слова,

Good morning! May I talk to Mr. Grant?

- Good morning! Mr.Gant is busy at the moment. Do you mind leaving the message for him, please?

- No, I don't. It is Mr.Saimon. I'm calling to confirm our meeting.

- Yes, Mr. Grant asked me to confirm!

- Thank you very much for information!

На примере данного короткого диалога мы видим, как разыгранная ситуация выполняет задачу по формированию структурных компонентов межкультурной коммуникации. Ярко представлен языковой компонент на примере употребления модального глагола MAY, который употребляется при постановке вопроса-разрешения. Компонент когнитивно-речевой представлен моментами нравственно окрашенными, такими как использование вежливых форм при общении. Эмоциональный компонент формируется при правильном расставлении фонетических стрессов (в данном диалоге в предложениях с восклицательным знаком). Аксиологический компонент в коротком диалоге тоже нашел место быть. Факт важности подтверждения записи относится к мировоззренческим понятиям. Таким образом, проигрывая эту короткую ситуацию на бессознательном уровне закладываются структурные компоненты успешного межкультурного общения.

Если возьмем ролевую игру в рамках аналитико ситуативной технологии.

При проигрывании и отработки данных фраз отрабатывается до автоматизма речевой компонент, выражения приобретают свойственную английскому языку окраску (в результате речь будет более живой и яркой), а также раскрываются мировоззренческие моменты, скрытые во фразах.

Межкультурная компетенция изучающего иностранный язык соотносится с его коммуникативной компетенцией, привнося в ее аспекты межкультурное измерение, но обладая при этом собственными компонентами, не входящими в компетенцию коммуникативную. Межкультурная компетенция предполагает формирование не только умений межкультурного общения, но и умений применения, обеспечивающих его продуктивность эвристических процедур и стратегий постоянного познания особенностей конкретных культур и особенностей их взаимодействия. Следовательно, образовательный процесс в области обучения иностранным языкам должен не только снабжать обучающихся знаниями и формировать их умения в области МКО, но оказывать такое воздействие на личность, в результате которого она преобразуется в саморазвивающийся эмоционально зрелый интеллектуально-познавательный организм, способный справляться с новыми культурно-обусловленными ситуациями общения посредством определения или создания уникальных инструментов поиска, обработки и практического применения информации. [Елизарова Г.Ю., автореферат]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении хотелось бы сказать, что в рамках этой работы был уточнен курс президента страны для нашей нации и нашего общества, также проведена связь с целями, которые ставит президент и способами их достижения в рамках подготовки студентов с высоким уровнем в межкультурной коммуникации.

Установлена значимость обучения межкультурной компетенции студентов, изучающих иностранный язык.

Была обоснована роль межкультурной компетентности как важного фактора подготовки студента.

Были проанализированы термины ключевых понятий для данной работы (межкультурная коммуникация, языковая компетентность, коммуникативная компетентность, структурные компоненты и другие).

Рассмотрен каждый структурный компонент в отдельности.

Учтена функциональная характеристика педагогических возможностей ситуативных задач.

Приведены примеры применения ситуативных технологий.

Проанализирован способ формирования структурных компонентов на примере использования диалогов и ролевых игр.

Выявлены дидактические возможности применения аналитико-ситуативных технологий.

Методисты, педагоги и все задействованные в процессе обучения иностранному языку специалисты как широкого, так и узкого профиля, всегда будут стремиться к новым способам интенсификации процесса обучения и повышения качества овладения иностранным языком.

Развитие межкультурной компетентности - это последовательный, целенаправленный процесс изменения личности студента, который направлен на развитие каждого компонента межкультурной компетентности и связанный с повышением существующего уровня межкультурной компетентности студентов. Данные и примеры, приведенные в статье, говорят о том, что аналитико –ситуативные технологии способствуют накоплению и аккумулированию практического, лингвистического и культурного опыта, так необходимого для успешного становления специалиста, владеющего иностранным языком и имеющего четкое представление о культурных и мировоззренческих особенностях страны изучаемого языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1) Основные положения Послания Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан -2050»: новый политический курс состоявшегося государства». (Астана, 14 декабря 2012 г.)

Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычному общению. Елизарова Г.Ю автореферат 13.00.02 https://www.dissercat.com/content/formirovanie-mezhkulturnoi-kompetentsii-studentov-v-protsesse-obucheniya-inoyazychnomu-obshc

https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/MEZHKULTURNAYA_KOMMUNIKATSIYA.html

https://studopedia.ru/15_59493_strategii-razresheniya-konfliktov.html

Новиков В.Н. Образовательная среда вуза как профессионально и личностно стимулирующий фактор //Психологическая наука и образование www. psyedu. ru. – 2012. – № 1. – С. 110-120

Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / пер. с англ., под ред. и пре-дисл. В.А. Звягинцева. – М.: Изд-во Московского университета, 1972. – 256 с

https://sociolinguistics.academic.ru/895/%D0%AF%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F

Словарь социолингвистческих терминов

2) Ризаходжаева Г.А. Формирование коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма (на материале английского языка) стр 4)

3) Формирование коммуникативной компетенции студентов по средству ситуативных задач. Автореферат Дубаков А.В

http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-08/dissertaciya-formirovanie-kommunikativnoy-kompetentnosti-studentov-pedvuza-posredstvom-situativnyh-zadach

Формирование коммуникативной компетенции у младших школьников во внеурочной деятельности по иностранному языку Выпускная квалификационная работа Анисимкова Наталья Сергеевна https://core.ac.uk/download/pdf/160041926.pdf

Сущность и компоненты межкультурной коммуникации

https://cyberleninka.ru/article/v/suschnost-i-komponenty-mezhkulturnoy-kommunikatsii-kak-odnogo-iz-elementov-vzaimodeystviya-kultur

4) Создание и проведение ролевых игр. Методическое пособие

https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/goktsge5qv/direct/74809775

УДК 811.161

ЦАЙ ЛИНПЭЙ
Казахский национальный педагогический университет

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Түйін. Оқу процесінің тиімділігін арттыру тәсілдерінің бірі - мультимедиялық технологияларды қолдануды күшейту. Бір жағынан, мультимедиялық технологияларды қолдану студенттердің шет тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыра алады. Екінші жағынан, оларды қолдану оқушылардың тыңдау және сөйлеу дағдыларын жақсартуға қолайлы жағдай туғызады. Мақаланың мақсаты - орыс тілі сабағында шет тілі ретінде мультимедиялық технологиялардың студенттердің тілдік дағдыларын қалыптастырудың тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқаратындығын дәлелдеу. Зерттеулер нәтижесінде автор шетелдік аудиторияда орыс тілі сабақтарында мультимедиялық технологияларды қолдану білім беру процесінің тиімділігін арттыра алады деген тұжырымға келеді.

Түйінді сөздер: мультимедиа, мультимедиялық технологиялар, шет тілі ретінде орыс тілі, мобильді қосымшалар, онлайн видео, интернет, e-learning.

Резюме. Одним из направлений повышения эффективности образовательного процесса является активизация использования мультимедийных технологий. С одной стороны, использование мультимедийных технологий позволяет повысить интерес у студентов к изучению иностранного языка. С другой стороны, их применение позволяет создать благоприятную среду для улучшения навыков аудирования и говорения у студентов. Цель статьи – доказать, что мультимедийные технологии на занятиях по русскому языку как иностранному играют важную роль в повышении эффективности формирования языковых навыков у студентов. В результате исследования, автор приходит к выводу, что применение мультимедиа-технологий на занятиях по русскому языку в иностранной аудитории позволяет повысить результативность образовательного процесса.

Ключевые слова: мультимедиа, мультимедийные технологии, русский язык как иностранный, мобильные приложения, онлайн-видео, Интернет, e-learning.

Summary. With the development of science and technology, the teaching methods used in classes in Russian as a foreign language require modernization. One of the ways to improve the efficiency of the educational process is to intensify the use of multimedia technologies. On the one hand, the use of multimedia technologies can increase students' interest in learning a foreign language. On the other hand, their application creates a favorable environment for improving students' listening and speaking skills. The purpose of the article is to prove that multimedia technologies in the classroom of Russian as a foreign language play an important role in increasing the effectiveness of the formed language skills among students. As a result of the research, the author comes to the conclusion that the use of multimedia technologies in Russian language classes in a foreign audience can improve the effectiveness of the educational process.

Keywords: multimedia, multimedia technologies, Russian as a foreign language, mobile applications, online video, Internet, e-learning.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время традиционный подход к обучению русскому языку как иностранному (РКИ) продолжает использоваться на практике, несмотря на появление новых более эффективных технологий обучения. Однако более явной становится тенденция к автономному обучению [*Benson P. 2011, с. 34*]. В этих условиях задача преподавателя сводится к тому, чтобы выработать интерес у студентов к самообучению и чувство ответственности за собственное обучение. В рамках развития идеи автономного обучения особое место отводится изучению использования мультимедийных технологий на занятиях РКИ.

Благодаря быстрому развитию науки и технологий и интеграции знаний в Интернет, мультимедийное обучение стало широко используемым методом обучения для педагогов и студентов [*Ван Хунюй, 2017 с. 201*]. К вопросу об использовании мультимедиа-технологий при обучении иностранному языку обращались исследователи из разных стран. Ими были изучены разные виды мультимедиа, используемые при обучении языку, в их числе онлайн-видео, мобильные приложения и др. В целом, авторы отмечают, что использование мультимедиа на занятиях позволяет более эффективно развить языковые навыки у студентов [*Belyakova O. V., 2012, с. 42*].

А.В. Белякова, Н.А. Пыркина рассматривали вопрос об использовании мультимедиа на основе мобильных приложений в обучении иностранным языкам. Для выявления факторов успеха применения мобильных устройств в обучении иностранным языкам авторы исполь-

зовали сравнительный анализ популярных мобильных ресурсов Duolingo, LinguaLeo, Memrise. В результате исследования было установлено, что использование мобильных устройств для автономного изучения иностранных языков повышает успеваемость участников и помогает овладеть знаниями иностранных языков [*Ботабекова А.Е., 2014, с. 549*].

М. Рахими и А. Аллахяри подробно изучили эффект от использования мультимедиа при обучении лексике. Исследование было проведено в контрольной и экспериментальной группах, в одной из которых были использованы мультимедиа, а в другой обучение лексике осуществлялось традиционным способом. По результатам эксперимента уровень словарного запаса студентов был измерен и было выявлено, что в использование интеграция мультимедиа технологий в процесс обучения оказала значительное влияние на эффективность освоения лексических знаний участниками эксперимента [*Allahyari A., 2019, с.201*].

Китайский исследователь Ван Хунюй изучал вопрос об использовании мультимедиа-технологий при обучении английскому языку как иностранному. Он отметил, что мультимедийные технологии не только позволяют предоставлять студентам информацию в различных формах, но и расширить их кругозор и изменить стиль мышления. Благодаря разнообразию мультимедийных технологий, студенты могут выбрать собственный метод обучения в соответствии со своими потребностями [*Belyakova O. V., 2012, с.17*].

Анализ состояния исследований использования мультимедиа при обучении иностранному языку позволил выявить, что многие ученые утверждают, что применение мультимедийных технологий позволяет повысить эффективность развития языковых навыков у студентов за счет создания особой образовательной среды. В рамках конструктивной теории обучения, среда обучения должна быть местом, где учащиеся могут работать вместе и поддерживать друг друга, используют различные инструменты и информационные ресурсы в своем управляемом стремлении к целям обучения и деятельности по решению проблем. Используя мультимедиа, учащиеся могут сотрудничать друг с другом в процессе обучения, что может стать эффективным стимулом для улучшения качества обучения студентами. В когнитивной психологии также отмечается, что мультимедиа позволяют создать хорошие условия и среду для обучения, стимулируя учебную мотивацию и улучшая навыки изучения языка [*Зайцев В.С,. 2018, с. 728*].

Исходя из результатов анализа литературных источников, была сформирована гипотеза исследования: использование образовательного подхода, основанного на применении мультимедийных технологий, на занятиях РКИ позволяет более эффективно формировать языковые навыки у студентов.

2. Анализ методик. Эксперимент был проведен в период с 4 марта по 4 мая 2020 г. В эмпирическом исследовании приняли участие 30 иностранных студентов, изучающих русский язык, обучающихся на языковой специальности в университете КазНПУ имени Абая. Случайным образом студенты были распределены в экспериментальную и контрольную группы. Участники были женского и мужского пола в возрасте от 18 до 25 лет. Уровень владения русским языком в двух группах был однородным (первый сертификационный уровень ТРКИ-1, В1).

Для оценки уровня владения языком был использован лексический тест, состоящий из двадцати вопросов. Он был разработан на основе учебного материала, изучаемого студентами на занятиях, проводимых в ходе эксперимента. Целью теста было выявить, насколько эффективно студенты усваивают лексические знания, сохраняя в памяти значение выученных слов после обучения. Ниже представлены примеры вопросов:

– Здесь шумно, я не ..., что ты говоришь! (вижу, слышу, говорю)

– Возьми любой карандаш, они все ... (похожи, одинаковые)

В результате каждый участник теста получил оценку в баллах, которая была рассчитана по количеству заданий, с которыми студент справился успешно. За одно правильно задание студент получал 5 баллов. Таким образом, каждый студент мог получить балл от 0 (абсолютно не справился с тестом) до 100 (все задания решены правильно).

Для выявления частоты использования мультимедиа студентами экспериментальной группы в процессе обучения, была использована интегрированная анкета, включающая также вопросы, направленные на выявления мнения студентов об использовании мультимедиа на занятиях. В экспериментальной группе с целью оценки студентами привлекательности использования мультимедийных технологий на занятиях была использована анкета, содержащая вопросы:

В1: согласны ли Вы, что использование мультимедийных средств на занятиях повысить интерес к обучению?

В2: согласны ли Вы с тем, что использование мультимедийных средств на занятиях позволило улучшить Ваши коммуникативные навыки?

В3: согласны ли Вы с тем, что использование мультимедийных средств делает теоретический материал более понятным и легче воспринимаемым?

Свое мнение студенты-участники анкетирования оценивали путем присвоения балла по шкале Лайкерта от 1 до 5 баллов (1 – абсолютно

не согласен, 5 – абсолютно согласен).

2.2 Материалы. Для экспериментальной группы были подготовлены мультимедийные презентации. Для их создания было использовано программное обеспечение Microsoft Photo Story 3 для Windows. Это бесплатная и удобная программа, которая позволяет пользователям создавать мультимедийные видеопрезентации с неподвижными изображениями, которые сочетаются с текстом, повествованием и музыкой. Всего было сделано 7 мультимедийных презентаций для использования на всех этапах образовательного эксперимента, проводимого в течение двух месяцев. Перед показом студентам презентации были оценены экспертами, в рамках которых выступили преподаватели РКИ КазНПУ имени Абая. По результатам оценок, на основе замечаний экспертов, в презентациях были внесены исправления.

Учебные материалы, включающие презентации и полезные ссылки на онлайн-видео с ситуациями-примерами использования лексики, изучаемой на занятиях, были переданы студентам экспериментальной группы, чтобы они в любое время могли к ним обратиться, когда им это было бы необходимо.

На протяжении всех занятий преподаватели не писали ничего на доске и не приводили устных примеров студентам. Все примеры демонстрировались в форме онлайн-видео – ситуаций. Методический подход, используемый в рамках эксперимента, был основан на методике, предложенной Ван Хунюй, в которой интегрировано использование мультимедийных технологий в рамках ситуативных методов обучения иностранному языку. Исследователь отмечает, что изучение иностранного языка путем механического заучивания слов и предложений является неэффективным, в то время как метод ситуативного обучения позволяет изменить отношение студентов к обучению иностранному языку, заставить их осознать важность изучения иностранного языка *[Ван Хунюй, 2019, с. 159]*. Важной особенностью ситуативного подхода является основа на жизненном опыте учащихся, который используется для создания сценариев, соответствующих целям обучения. Это делает учебный материал с психологической точки зрения легче воспринимаемым.

Поскольку каждый студент имеет смартфон или планшет, студентам предоставлялась возможность использовать мобильные устройства на занятиях для просмотра и прослушивания видео и аудиоматериалов в наушниках в классе.

В экспериментальной группе поощрялась инициатива самостоятельного поиска онлайн-мультимедийных ресурсов для изучения русского языка. При отсутствии основ отбора учебного материала в сети Интернет, студентам было бы нелегко выбрать материал, обладающий образовательным потенциалом. Поэтому для того, чтобы студент мог самостоятельно выбрать наиболее полезный материал в сети Интернет, преподавателем в формате видео-презентации были сформулированы основные критерии отбора учебного материала.

Для контрольной группы были подготовлены раздаточные материалы, включающие карандаши и бумажные листы А4, используемые ими в процессе обучения, с учебным материалом и заданиями к нему. Необходимо отметить, что все рисунки, символы и изображения, присутствующие в учебном материале, были удалены и распространены в классе. Таким образом, учебный материал в контрольной группе был в форме сплошного текста.

3. Результаты. Обучение с использованием мультимедийных технологий в ходе эксперимента проводилось в течение восьми недель. По его результатам была оценена эффективность усвоения знаний лексики в контрольной и экспериментальной группах. В ходе проведения лексического текста были получены следующие результаты (таблица 1).

Таблица 1 – Результаты проведения лексического текста в исследуемых группах студентов

Группа	Номер участника лексического теста															Ср. балл
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Экспериментальная группа	75	65	75	75	80	75	90	45	95	85	95	100	70	75	90	79,3
Контрольная группа	55	65	90	35	50	35	25	45	50	75	35	45	60	60	45	51,3

Успеваемость студентов, входящих в состав экспериментальной группы, варьируется от 45 до 100 баллов. В контрольной группе студенты набрали от 25 до 90 баллов. На основе оценок студентов за прохождение лексического теста был рассчитан средний балл по каждой группе как среднее арифметическое оценок всех участников по каждой из групп. В результате было выявлено, что средняя успеваемость в контрольной группе, где не использовались мультимедийные средства при обучении студентов, значительно ниже, чем средняя успеваемость в экспериментальной группе. Разница средних баллов групп составила 28,0 баллов. Следовательно, при использовании мультимедийных технологий в обучении, студенты более эффек-

тивно усваивают лексические знания, сохраняя в памяти значение выученных слов после обучения.

Дальнейшее исследование роли мультимедийных технологий в обучении РКИ было проведено в экспериментальной группе, с участниками которой было проведено интегрированное анкетирование. Прежде всего была оценена частота использования различных видов мультимедиа студентами (таблица 2).

Таблица 2 – Частота использования различных видов мультимедиа студентами

Вид мультимедиа	Частота использования															Ср. балл
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Презентация	5	5	4	5	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4,9
Анимационный ролик	3	4	4	3	3	3	3	3	3	3	4	5	4	3	5	3,5
Игра	5	3	1	3	2	5	2	1	4	4	5	2	2	1	1	2,7
Видеоприложение	5	4	5	4	4	5	2	5	4	3	5	5	2	1	5	3,9
Мультимедиа-галерея	2	2	3	2	2	2	1	3	2	2	2	2	4	4	2	2,3
Аудиоприложение	5	3	5	5	5	2	5	4	5	5	5	5	5	3	5	4,5

Наиболее часто используемым видом мультимедиа являются презентации. Это абсолютно закономерно, поскольку именно на презентациях основан курс, разработанный на основе мультимедийных технологий. На втором месте по популярности аудиоприложения, позволяющие прослушивать диалоги, озвученные носителями языка. Далее следуют видеоприложения. Также необходимо отметить, что студенты, наиболее успешно справившиеся с лексическим тестом, активно использовали презентации, анимационные ролики, видео и аудиоприложения.

В результате были получены оценки студентов по каждому аспекту эффективности использования мультимедиа-технологий. Выявлено, что по мнению студентов, использование мультимедийных технологий в большей степени позволяет повысить интерес к обучению.

4. Обсуждение. Основная цель исследования заключалась к тому, чтобы доказать, что мультимедийные технологии на занятиях РКИ способствуют повышению эффективности обучения. Результаты исследования показали, что мультимедиа-технологии позволяют сформировать благоприятную среду для стимулирования интереса к изучению русского языка у студентов. В свою очередь повышенный интерес к занятиям способствует лучшему усвоению языковых навыков у студентов.

Благодаря использованию мультимедиа, учебный материал становится более понятным и доступным для студентов. Презентации, видеоролики и звуковые файлы оказывают воздействие на зрительные и слуховые органы студентов, тем самым углубляя впечатление учащихся от полученных ими знаний.

Результаты показывают, что мультимедиа в целом являются эффективным средством обучения иностранному языку, что особенно актуально для молодежи, являющейся активными пользователями сети Интернет и мобильных приложений. Таким образом, гипотеза о том, что использование мультимедийных технологий на занятиях РКИ позволяет повысить эффективность образовательного процесса, была доказана.

Тем не менее, исследование также выявило наличие организационных и технических проблем, связанных с вероятностью найти недостаточную информацию по изучаемым вопросам, новой ролью преподавателя (от уроков под руководством учителя до самостоятельного обучения) и потребностью студентов в создании автономной модели обучения. Очевидно, что использование мультимедиа не может заменить личное общение с преподавателем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование показало, что одновременное звуковое и визуальное воздействие, которое оказывают мультимедиа, позволяет студентам более легко воспринимать учебный материал и повышает интерес к изучению иностранного языка. При использовании мультимедийных технологий формирование языковых навыков студентов происходит более эффективно, чем при обучении, основанном на традиционном подходе. Подход с применением мультимедиа является более ориентированным на учащихся и предоставляет им больше возможностей для самостоятельного обучения. В то же время, использование мультимедиа на занятиях позволяет обогатить опыт преподавателя и улучшить качество образовательного процесса.

Проведенное исследование подтвердило эффективность использования мультимедийных-технологий на занятиях РКИ. Дальнейшие

исследования связаны с необходимостью тщательного изучения и разработки инструкций по использованию различных видов мультимедиа в рамках обучения русскому языку иностранных студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Benson P. Teaching and researching autonomy / P. Benson. – London, England: Pearson Education, 2011. – 530 p.

2. Ван Хунюй. Анализ необходимости ситуационного метода обучения английскому языку в мультимедийной среде // Современные коммуникации. – 2017. – № 19. – С. 159-160.

3. Belyakova O.V., Pyrkina, N.A. (2012). App-based multimedia in foreign language teaching: Options for language learner. In D. I. Ashmarina, V. V. Mantulenko (Eds.), Lecture Notes in Networks and Systems (pp. 549-560). Switzerland, Cham: Spronger Nature Switzerland AG.

4. Ботабекова А.Е. Мультимедиялық технологияларды сабақта қолданудың маңызы // Ғылым және білім ғасыры. – 2014. – № 7/12. – С. 33-37.

5. Allahyari A., Rahimi M. Effects of Multimedia Learning Combined With Strategy-Based Instruction on Vocabulary Learning and Strategy Use // SAGE Open. – 2019. – № 9 (2). – P. 1-14.

6. Зайцев В.С. Мультимедийные технологии в образовании: современный дискурс: методическое пособие / В. С. Зайцев. – Челябинск: Издательство ЗАО «Библиотека А.Миллера», 2018. – 30 с.

ӘОЖ 378.016:81
МРНТИ 16.01.33

ЧУКЕНАЕВА ГУЛИМ ТОЛЕУОВНА
PhD, аға оқытушы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

РАХИМОВА АЙНА МАРАТОВНА
PhD, аға оқытушы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ЛИНГВОЭКОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ МЕН ТЕРМИНДЕРІ

Түйін. Мақалада тіл білімінің жаңа саласы – лингвоэкологияның негізгі ұғымдары мен терминдерін қалыптастырудың өзектілігі дәйектелген. Қазақ тілі экологиясының терминдік жүйесінің қазіргі жағдайы бағамдалып, тіл экологиясына қатысты зерттеулерде пайдаланылған терминдер сараланған. Автор қазақ тілі экологиясының даму кезеңдерін айқындап, соған сәйкес терминдік жүйенің даму динамикасын көрсеткен. Алаш қайраткерлері еңбектеріндегі тіл экологиясына қатысты негізгі ұғым-түсініктер айқындалған. Қазақ тілі экологиясының қалыптасып, дамуы сөз мәдениеті, қазақ әдеби тілінің зерттелуіне тікелей байланысты болғандықтан аталған сала бойынша лингвоэкологияның нысанына жататын ұғымдарды қамтитын терминдер іріктеліп, талданған. Атап айтқанда, М.Балақаев, Р.Сыздық, зерттеу еңбектеріне шолу жасалып, терминдер жинақталған. Қазақ тіл экологиясының тіл білімінің жеке бір бағыты ретінде қалыптасуы ғалым Нұргелді Уәлидің еңбектерімен байланысты. Ғалым тіл экологиясының теориясына қатысты тың тұжырымдар жасап, тілдік орта, оның өзгеру, даму динамикасын, тілдің дамуына кері ықпал ететін факторлар, тілдің өміршеңдігін жетілдіру жайын зерттеген, кейбір терминдерді ғылыми айналымға енгізген.

Қазақ тілі экологиясына арналған еңбектер мен ғылыми мақалаларда тіл мәдениеті, стилистика, әлеуметтік лингвистика мәселелері бойынша ғылыми айналымға енгізілген терминдер қолданылып жүр. Олардың ара-жігін ажырату, айқындау мәселесі көтерілген. Лингвоэкологияның ұғымдық-категориялық аппаратын қалыптастыруда оның терминологиясын жасаудың, олардың анықтамасын, түсінігін берудің маңыздылығын ескере отырып, мақалада ең негізгі ұғымдар мен терминдердің анықтамасы ұсынылған.

Түйінді сөздер: лингвоэкология, тілдік тұлға, тілдік орта, тілдік агрессия, сөз мәдениеті, тілдің өміршеңдігі, әдеби тіл нормасы, қауіпсіз тілдік орта.

Мақала №AP08053050 – «Қазақстан Республикасында лингвоэкологиялық білім беру моделін қалыптастыру: теориясы мен тәжірибесі» атты жоба аясында орындалды**.**

Резюме. В статье обоснована актуальность формирования основных понятий и терминов новой сферы языкознания – лингвоэкологии. Оценивается современное состояние терминологической системы экологии казахского языка, анализируются термины, используемые в исследованиях по экологии языка. Автор выделяет этапы развития экологии казахского языка и показывает соответствующую динамику развития терминологической системы. Определены основные понятия языковой экологии в произведениях алашских деятелей. Так как формирование и развитие экологии казахского языка напрямую связано с изучением культуры речи, с казахским литературным языком, были дифференцрованы и проанализированы термины, относящиеся к объекту лингвоэкологии. В частности, были рассмотрены термины в исследовательских работах М. Балакаева, Р. Сыздык. Формирование казахской языковой экологии как отдельного направления лингвистики связано с работами ученого Нургелды Уали. Ученый сделал новые выводы по теории языковой экологии, изучил языковую среду, ее изменения, динамику развития, факторы, негативно влияющие на развитие языка, повышающие жизнеспособность языка, ввел некоторые термины в научный оборот.

В работах и научных статьях по экологии казахского языка используются термины, введенные в научный оборот по вопросам языковой культуры, стилистики, социолингвистики. Поднят вопрос их различения. Учитывая важность развития его терминологии, их определения, интерпретации в формировании понятийно-категориального аппарата лингвоэкологии, в статье предлагается определение самых основных понятий и терминов.

Ключевые слова: лингвоэкология, языковая личность, языковая среда, языковая агрессия, речевая культура, витальность языка, норма литературного языка, безопасная языковая среда.

Статья выполнена в рамках проекта ИРН AP08053050 – «Формирование лингвоэкологической модели образования в Республике Казахстан: теория и практика».

Summary. The article substantiates the relevance of the formation of the basic concepts and terms of a new sphere of linguistics - linguoecology. The current state of the terminological system of the ecology

of the Kazakh language is evaluated, the terms used in research on the ecology of the language are analyzed. The author identifies the stages of the development of the ecology of the Kazakh language and shows the corresponding dynamics of the development of the terminological system. The basic concepts of linguistic ecology in the works of Alash aktivists are determined. Since the formation and development of the ecology of the Kazakh language is directly related to the study of the culture of speech, with the Kazakh literary language, the terms related to the object of linguoecology were differentiated and analyzed. In particular, the terms in the research works of M. Balakaev, R. Syzdyk were considered. The formation of Kazakh linguoecology as a separate direction of linguistics is associated with the works of the scientist Nurgeldy Uali. The scientist made new conclusions on the theory of linguistic ecology, studied the linguistic environment, its changes, the dynamics of development, factors that negatively affect the development of the language, increasing the vitality of the language, introduced some terms into scientific circulation.

In works and scientific articles on the ecology of the Kazakh language, the terms introduced into scientific circulation on the issues of language culture, stylistics, sociolinguistics are used. The question of their distinction was raised. Taking into account the importance of the development of its terminology, their definition, interpretation in the formation of the conceptual-categorical apparatus of linguoecology, the article proposes a definition of the most basic concepts and terms.

Key words: linguoecology, linguistic personality, linguistic environment, linguistic aggression, speech culture, vitality of language, norm of the literary language, safe linguistic environment.

The article was carried out within the framework of the project AP08053050 – "Formation of a linguoecological model of education in the Republic of Kazakhstan: theory and practice".

КІРІСПЕ

Тіл экологиясы – XX ғасырдың 90-жылдары лингвистика мен экологияның тоғысында қалыптасқан тіл білімінің жаңа бағыты. Лингвоэкология ұлттық тілдің жағдайын бағамдайды, басымдыққа ие үрдістерді талдайды, «экологиялық қауіп» жайлы ескертіп, тілді сақтаудың жолдарын айқындайды. Кез келген ғылым саласы сияқты лингвоэкология ғылыми терминдер мен ұғымдарға негізделген, пәнаралық байланысы бар өзіндік ұғымдық-категориялық аппаратқа ие болуы үшін терминдерін жүйелеп, нақты бекітіп, анықтамасын беру маңызды. Қазақ тілі экологиясының өзекті мәселелері ғылыми ортада көтеріліп жүргенімен оның негізгі ұғым-түсініктері, терминологиясы жайлы ашық талқылаулар өтпеген. Мақалада тіл экологиясының терминдерін айқындауға талпыныс жасалды.

Әлемдік тіл білімінде тіл экологиясы мәселелері кеңінен зерттеліп, лингвоэкологиялық терминдердің саны артуда, алайда оларды елеп-екшеу, жүйелеу, талдау кажет. Қазақ тілі экологиясына арналған еңбектер мен ғылыми мақалаларда (басым көпшілігінде) тіл мәдениеті, стилистика, әлеуметтік лингвистика мәселелері бойынша ғылыми айналымға енгізілген терминдер қолданылып жүр. Тіл экологиясы – тіл білімінің жеке саласы, демек оның терминологиясының да арақатынасы, шегі айқындалуы қажет.

Д.Әлкебаева аталған саланың даму тарихына қатысты «Тіл экологиясының жеке бағыт ретінде қалыптасуы кейінгі жылдардың еншісінде болғанымен «қазақ тілі ғылымының бұл саласы туралы мәселе қозғалғалы бір ғасырға жуық уақыт өтті деп айтуға болады» деп жазған [Әлкебаева Д., 2014]. Қазақ жеріндегі лингвоэкологиялық идеялардың таза лингвистикалық бағытта дамуы Алаш қайраткерлері еңбегінен басталады. Себебі «XX ғасырдың басы қазақ тарихында рухани ояну дәуірі болғаны белгілі. Ұлттың өзіндік белгісін сақтап қалатын негізгі қасиеттерінің бірі – тіл екенін терең түсінген қазақ зиялылары өз беттерінше білімін жетілдіре отырып, қазақ тілі бойынша оқулықтар жазған, баспасөз бетінде түрлі пікірталастар ұйымдастырып отырған» [Жұбаева О.Қ., 2002, б. 27]. Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде туып, дамыған лингвоэкологиялық идеялар бірнеше бағытты қамтиды: XX ғасырдың басында Алаш зиялыларының еңбектеріндегі лингвоэкологиялық идеялар бірнеше бағытты қамтыған: қазақ тілінің тазалығын зерделеу, экологиялық жағдайына баға беру; «Тіл өлсе, ұлт та жойылады», «Тіл – ұлттың өмір сүруінің басты шарты»; Тіл – жанды құбылыс; Қазақ тілі – қазақтілді тұлғаны қалыптастырушы экологиялық рухани орта; Тілдік байланыс – тіл тазалығына ықпал етуші фактор; Тілді жат сөзбен шұбарламау; Білімді ана тілінде беру; Терминдерді (пән сөздерін) қазақ тілінде қалыптастыру; Дұрыс сөйлеу, тіл мәдениетінің ортологиялық қағидаларын сақтау [Г.Смағұлова, Чукенаева Г., 2017, б. 105]. Олар «20-ншы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл тарасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті. Атаның аздырмай берген мүлкін, қолымызға алып быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас» деп [Байтұрсынов А., 1992, б. 399] тіл тынысын тарылтатын үдерістермен күресіп, оның интеллектуалды әлеуетін күшейтуге, ғылым тіліне айналдыруға күш салды.

Алаш арыстары – А.Байұрсынұлы [Байтұрсынов А., 1992], М.Дулатұлы [М.Дулатұлы, 2013. 400 б], Ж.Аймауытұлы [Ж.Аймауытұлы, 2013], Х.Досмұхамедұлы [Х.Досмұхамедұлы, 2008. 400 б], Н.Төреқұлов [Н.Төреқұлов, 2006. 72 б], Қ.Кемеңгерұлы [Қ.Кемеңгерұлы, 2013], Т.Шонанұ-

лы [О.Жұбаева, 2013, б. 640] еңбектеріндегі тіл экологиясына қатысты тұжырымдарды саралай келе, олардың келесідей ұғымдарды пайдаланғанын анықтадық: ***тілдің бұзылуы, тілді сақтау, азбаған тұнық тіл, жат сөздер, жазу шалығы, азған тіл, шұбарланған тіл, қотыр сөздер, жынды сөз, қоспасыз тіл, дұрыс тіл, «шатақ» тіл, бөтенше сөйлеу, тілдердің тәсірі, тілді байыту, қолайлы/қолайсыз сөз, тілдің кеми бастауы, былық сөз, былапыт тілді, тіл тазарту***.

Тіл экологиясының қалыптасып, дамуы сөз мәдениетінің зерттелуімен, тіл мәдениеті қағидаларын ескере отырып, тілдік білім беру ісімен тығыз байланысты болды. Сондықтан да алаш көсемдері негізін қалап берген лингвоэкологиялық ойларды сөз мәдениетін әр қырынан зерттеген ғалымдар сабақтады. Қазақ сөз мәдениетін арнайы ғылыми зерттеу нысаны етіп, кешенді түрде зерттеу үшін 1971 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Мәулен Балақаевтың бастамасымен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Тіл мәдениеті бөлімі құрылды. М.Балақаев: «Әдеби тіл жалпыға ортақ болғандықтан, ол мүмкін болғанша сымға тізген моншақтай түзу, кедір-бұдыры жоқ тегіс, әрі айқын болуға тиіс. Ал, белгілі мағынаны толып жатқан әдеби сөздердің бірімен айтудың орнына, қайдағы *ұсқынсыз бір бұлдыр, бұралқы сөздерді* пайдалану мәдениеттілікке жатпайды»; «Жасанды сәнқойлық, сірескен «сымбаттылық», ойқастаған нәрсіз ойнақылық, тілдің «табиғи» заңдарынан аулақ кеткен «жаңалық» - бәрі де, біздің дәстүрімізге жат нәрселер» деп жазған [М.Балақаев, М.Серғалиев, 2013]. Сөз мәдениетінің тіл тазалығы, сөз бедері, дұрыстығы сынды мәселелерді талдауда М.Балақаев ***бұралқы сөз (паразит), сөз ауруы, қоқырсық сөз, ұсқынсыз жаргон сөз, дөкір сөздер***, ғалым Р.Сыздық әдеби тіл нормасы, оның қалыптануы жайлы зерттеулерінде ***тілдік нормадан уәжді/уәжсіз ауытқу, бөгде сөз, ерғашты тіркестерге үйірсектік, ауытқу, нормалылық (әдеби тілдік идеал), пуризм, тіл сындарлығы, тіл тазалығы, сөздерді сұрыптау, дөрекі сөздер, бөгде тілдік сөз, жаппай қолданыс, бейнорма, жаргон*** сияқты терминдер мен ұғымдарға анықтама берген, пайдаланған [Сыздық Р., 2014]. Аталған терминдер мен ұғымдарды тіл экологиясының негізгі ұғым-түсініктері қатарына жатқызуға толық негіз бар.

Қазақ тіл экологиясының тіл білімінің жеке бір бағыты ретінде қалыптасуы сөз жоқ филология ғылымдарының докторы Нұргелді Уәли еңбектерімен байланысты. Ол тұңғыш рет қазақ тіл білімінде тіл экологиясына анықтама беріп, оның зерттеу нысанын белгілеп, негізгі ұғымдарын қалыптастырған. 2007 жылы «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты тақырыпта қорғаған докторлық диссертациясының «Сөз мәдениетінің лингвоэкологиялық аспектілері» деп аталатын тараушасын осы мәселеге арнап, тілдік орта, оның өзгеру, даму динамикасын, тілдің дамуына кері ықпал ететін факторлар, тілдің өміршеңдігін жетілдіру жайын талдаған.

Ғалым «Қазіргі заманда сөз мәдениеті тілдің өміршеңдігін тілдік кеңістікті, тілдік ортаны қалыптастырып, тілдік тұлғаның ұлттық болмысын сақтап, өзге тілдің басқыншылығына қарсы күресетін тіл ғылымының саласы болуға тиіс, сондықтан сөз мәдениеті өз объектісін кеңейтіп, лингвоэкологиялық бағытты да қамту қажет» деп атап өткен [Уәли Н., 2007, б. 8].

Н.Уәли тіл экологиясының қарастыратын негізгі мәселелері мен оған жүктелетін міндеттерді айқындай отырып лингвоэкологияның келесідей терминдеріне анықтама беріп, кейбірін ғылыми айналымға алғаш енгізген: ***тілдік орта, тілдің баюы, тілдік орта, тілдік ортаның саламаттылығы, тілдік тұлға (тілді тұтынушы), экологиялық рухани орта, тілдік ахуал (ситуация), тілдің саламаттылығы, лингвистикалық нигилизм, тілдік ортаның сөз тазалығы, тіл басқыншылығы, тілдік сана, ономастикалық сана, тілдік ортаның үйлесімі, космополиттік онимдер, тіл саясаты, сырқат тіл, тілдің тазалығы, тілдің байлығы, этнотілдік ұжым, элитарлық тілдік тұлғалар, мәдени-тілдік орташа тип, коммункациялық ділгерлік***.

Тілдік ортаны бейәдеп сөздерден, шеттілдік сөздерді уәжсіз қолданудан, жаргон, сленг сөздерден, құнтсыздықтан кететін қателерден тазалау, сақтау, тілдік тұлғаның санасында ана тіліне деген табиғи сүйіспеншілік сезімін, болашағына деген жауапкершілік сезімін ояту т.б. мәселелерді көтеріп, шешу жолдарын ұсынған ғылыми мақалаларда әлеуметтік лингвистика терминдері барынша қолданылған. Олардың қатарына *аймақтық тіл, аллолект, әлемнің тілдік бейнесі, әлеуметтік лингвистикалық норма, блогосфера, бөгде сөз, бұқаралық сипаттағы қостілділік, гомогендік тілдік ахуал, декреолизация, жаргон, жаргонизм, жергілікті тіл, контактілі тілдер, көптілділік, сөз ауысу, қарапайым тіл, қарым-қатынас жағдаяты, қарым-қатынас ортасы, құпия тілдер, суржик, миноритарлық тіл, титулды ұлт тілі, тіл беделі, тілдік қабілет, тілдік шектеу, тіл мәртебесі, тіл саясаты, тілдік жағдаят, тілдік жоспарлау, тілдік сана, френглиш, экзоглостық тілдік ахуал, мультилингвизм, семилингвизм, сленг, тілдік ареал, тілдік контакт, тілдік төзімділік, тілдік тұлға, тілдік жанжал, арго, вульгаризм* т.б. терминдерді жатқызуға болады. Олар А.Абасиловтың «Әлеуметтік лингвистика сөздігіне» енген және түсініктемесі берілген. Аталған сөздікте қамтылған *жоғалып бара жатқан тіл, инвективa, канцелярит, лингвоцид, өлі тілдер, тав-*

тология, таза тіл, тілдердің қайта тірілуі, тілдік жайлылық/жайсыздық, тіл экологиясы, тілді ығыстыру, тілдің жаңаруы, тілдің өміршеңдігі, тілдік экспансия сынды терминдерді тіл экологиясының терминдері ретінде қарастыруды ұсынамыз.

Әміржанова Н., Үркінбаев С. «Эколингвистиканың негізгі аспектілері» атты мақаласында тіл экологиясын үш аспектіде қарастыра келе қазақ және орыс ғалымдары қалыптастырған терминдерді атап өтеді. Олар: *тілтанымдық экология, сөз манипуляциясы, сөздің девальвацияға ұшырауы, сөздің эрозияға ұшырауы, сөз энергетикасы, сөздің рухани мәнділігі, инвектива, тілдік тұлға, тілдік орта, психосфера, саламатты тіл, деструктивтік ықпал, лингвистикалық алуантүрлілік, этнос тілінің тіршілік ортасы, тілдердің жойылуы, тілдің өлуі, экологиялық ойлау, лингвистикалық ауытқу, лингвистикалық синдром, лингвистикалық эмиссия (шығару)* [Әміржанова Н., Үркінбаев С., 2017, б. 23]. Алайда бұл терминдерге жеке тоқталып, түсінік берілмеген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Біз лингвоэкология саласының негізгі зерттеу нысанын айқындайтын терминдерді және оларға берілген қазақ және шетелдік ғалымдардың анықтамасын жинақтап ұсынып отырмыз:

Ауытқу – нормаға сай келмейтін қолданыстар. Терминнің өзінде «сәйкессіздік» мағынасы («белгілі бір дұрыстықтан, заңдылықтан ауып кету» деген сияқты) болғанмен, ауытқу барлық сәтте жағымсыз акт болып шықпайды. Сырт қарағанда, нормадан тыс болып көрінгенмен, шындығында, сол нормадан әдейі ауытқу, яғни әр алуан себеппен болатын ауытқулар орын алады. Сондықтан барлық ауытқу, соның ішінде сөз қолданыстағылар уәжді (мотивті немесе жөнімен) және уәжсіз (мотивсіз немесе жөнсіз) ауытқулар деп қарастырылады [Сыздық Р., https://tilalemi.kz/article/1906-.html].

Әдеби тіл – тілдің диалектілерден жоғары тұрған, белгілі мөлшерде нормалық белгілері қалыптасқан, қызметі әр жақты, стиль жағынан сараланған түрі. Әдеби тіл бүкіл ұлттың қоғамдық және мәдени өмірінің барлық саласында қызмет етеді: көркем әдебиет пен ғылымның, көпшілік қолды шығармалар мен мерзімді баспасөздің, радио-теледидар мен театрдың тілі болып табылады [Сыздық Р., б. 44].

Дидактогения – тәрбиелеуші (педагог, жаттықтырушы, жетекші) тарапынан педагогикалық әдептің бұзылуынан туындаған оқушының танымдық әрекетіне, тұлғааралық қарым-қатынасына, қатысымына кері әсерін тигізетін жағымсыз психикалық күй (қорқыныш, психикалық қысымның артуы).

Инвективті лексика және фразеология – қандай да бір адамға қарсы бағытталған үзілді-кесілді, жәбірлеуші сөз, балағаттау, емеурін білдіру. Инвективті лексика және фразеологияны өз семантикасы, экспрессивті реңкі мен бағалауында адресаттың жеке тұлғасын жәбірлейтін, айтушының немесе жазушының өз сөзінің адресатын немесе жәбірлеу нысанын кемсітуге, ар-намысына тиюге, масқаралауға ұмтылысын білдіретін сөздер мен сөз тіркестері құрайды [Қ. Тұрсын, 2015, б. 79].

Кибersталкинг – белгілі бір адамды немесе оның отбасы мүшелерін заңға қайшы жасаған іс-әрекеттерін әшкерелеу мақсатында электронды хаттар арқылы қорқыту.

Қауіпсіз тілдік орта – бұл қарабайыр лексика, агрессивті биоэнергетика және тілдік әрекеттермен, тілдік «сырқаттармен» және басқа да минус-факторлармен ластанбаған, таза, тілдің табиғи дамуы мен қызмет етуі және тілдік тұлғаның қалыптасуы, үнемі жетіліп отыруы үшін қолайлы лингвосфера [Сущенко Е.А., 2013, с. 62].

Лингвогомеостаз – тілдің немесе оның құрамдас бөліктерінің өзгермелі сыртқы (экстралингвистикалық) жағдайға қарсы күресу арқылы тұрақты тепе-теңдікті сақтау қабілеті.

Лингводигрессия – ішкі және сырқы себеперден тіл жағдайының нашарлауы немесе сол тілдегі қатысым деңгейінің, сөз мәдениетінің төмендеуі.

Лингвотоксикология – лингвоэкологияның тіл жүйесіне немесе оның құрамдас бөліктеріне әсер ететін қауіпті «ластаушыларды», соның салдарынан туындайтын өзгерістерді қарастыратын бөлімі (Коровушкин В.).

Лингвоцид – тілдің ертеден таралған аймағында оны түп-тамырымен құртуға бағытталған саяси-әкімшілік, сондай-ақ экономикалық сипаттағы іс-шаралар кешені [А.Абасилов, 2016, б. 93].

Лингвосиндром – белгілі бір әлеуметтік дағдарыс (революция, қоғамдық-экономикалық формацияның ауысуы) салдарынан туындайтын тілдік жүйе тепе-теңдігінің күрт бұзылуы (кірме сөз қабылдау синдромы, жаргонизация синдромы) [Коровушкин В.П., 2011, с.63].

Лингвоэкология – бұл тіл білімінің тілді сақтау мен қорғау мәселесін зерттейтін, тілдің дамуы мен қолданылуына кері ықпалын тигізетін факторларды анықтайтын, тіл мәдениеті мен тілдік қатысым тәжірибесін жетілдірудің тәсілдерін енгізетін, сөз энергетикасын, оның жасампаздық күшін, қатысым мүшелеріне әсерін қарастыратын саласы.

Лингвоэкологиялық құзыреттілік – әдеби тілдің ауызша, жазбаша түрлеріне тән нормаларды жақсы меңгеру, сөздің қатысымдық сапасына байланысты ортологиялық, этологиялық нормаларды сақтай білу, жеке тұлғаның тілдік санасын қалыптастыратын факторлардың орны мен маңызын анықтай алу, пікірталас мәдениетін, сөз мәдениетін көтеру жолдарын белгілей

алу, қазақ тілінің өмір сүру ортасына, қызметіне бөгет болатын нигилистік көзқарастармен күресуге қабілетті болу, тілдік тұлға санасында ана тіліне деген құрметті ояту жолдарын ұсына алу, экологиялылық ұстанымына негізделген қатысым құру.

Пуризм – әдеби тілді кірме сөздерден, әрүрлі жаңа құрылымдардан сол сияқты әдеби тілге жатпайтын диалектизмдерден, қарапайым сөздерден таза сақтауға әрекеттенген ағым (Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі).

Сленг – белгілі бір ортада қолданылатын, тілдік нормадан ауытқыған, мысқыл сөздерден тұратын әлеуметтік диалект.

Сөздің құнсыздануы – сөздің негізгі мағынасы, мәнінен айрылуы. Ғалым Н.Уәли ол жайлы: «Тіпті қазақтың майталман тәрізді мазмұнды, эмоционалды-бағалауыш сөзінің «бағасы» кетіп, шошқа бағушы да майталман, аула сыпырушы да майталман болып кетті. Мұндай жағымсыз құбылысты бағалауыш сөздің құнсыздануы, яғни девальвацияға ұшырауы дейміз. Майталман домбырашы, майталман күйші, майталман шешен тәрізді сөздермен таңдап, талғап тіркесетін бағалауыш сөз құнсызданып, жасанды «әшекейге» айналды» деп жазған [Н.Уәли, М.Малбақов, А.Фазылжанова, 2012, б. 313].

Сөз этикеті – моральдық нормалар, мәдени-ұлттық дәстүрлер негізінде қалыптасқан сөз әдебінің ережелері (Уәли Н.).

Тавтология – сөзді, пікірді сөзбе-сөз немесе мағынасы соған жуық сөздермен қайталау.

Тілдік агрессия - адресанттың адресатқа коммуникативтік тұрғыдан залал (тіл тигізу, кемсіту, мазақтау, қорлау) келтіруге мақсатты түрде (өзін таныту, өзін-өзі қорғау үшін) тыйым салынғантәсілдер арқылы жүзеге асыру. Тілдік агрессияның негізгі түрлері мен формаларына қорлау, дұшпандық, қоқан-лоқы көрсету, дөрекі жауап қайтару, жазғыру, келемеждеу, шағымдану, сөз тасу және жала жабу, ұрыс-керіс жатады [Таусоғарова А.Қ., Қарымсакова Р.Д., 2013, б.34].

Тілдік жағдаят – белгілі бір географиялық немесе саяси-әкімшілік құрылымдағы бір тілдің немесе бірнеше тілдердің жергілікті-әлеуметтік және қызметтік қатынасына байланысты өмір сүруі (Абасилов А).

Троллинг – біреуге тіл тигізу арқылы әлеуметтік желідегі қарым-қатынасқа нұқсан келтіру, әртүрлі парақшаларда, чаттарда жағымсыз пікірлер жазу.

Тіл саясаты – мемлекет, қоғамдық ұйымдар тарапынан жүзеге асырылатын қоғамдағы тілдік жағдаятты өзгертуге немесе тұрақтандыруға бағытталған саяси, әлеуметтік және лингвистикалық шаралар жүйесі (Абасилов А).

Тіл басқыншылығы – белгілі бір тілдің (сөздік қорының) өзіне тән емес басқа тілдік қауымдастыққа, тілдік ортаға таралуы, үстемдік етуі.

Тілдік жаңалық – белгілі бір тілдің даму барысындағы белгілі бір кезеңдерде пайда болған жаңа заң, жаңа құбылыс, жаңа абстракт есім атаулары, жаңа сөз тіркестері (Сыздық Р).

Тілдік норма – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау деген сөз, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру. Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, олар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Тілдік норма әдеби тілдің нормасы арқылы реттеліп отырады (Балақаев М.).

Тілдік орта – қоғам мүшелерінің тілдік санасының қалыптасуына ықпал ететін, тілдік жүйенің жай-күйі мен сол тілді қолданудың қоғамдық тәжірибесі, тілдің қоғамдағы болмысына, оның дамуы мен қызмет етуіне әсер ететін экономикалық, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық факторлардың жиынтығы. Қазақ тілі – қазақ халқының мәдени жадын, тарихи жадын жинақтаушы, сақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, оларды қайта жаңғыртушы, ұрпақ пен ұрпақтың рухани дүниесін сабақтастырушы ретінде қазақтілділердің экологиялық рухани ортасы [Уәли Н., Ана тілі, 2009ж. №8, б. 5]. «Тілдік орта дегеніміз – ұлт тілінің барлық ішкі, сыртқы жүйесін салауатты меңгерген, сөз сөйлеудің қоғамдық, ұлттық тәжірибесін саналы түрде атқаратын әлеуметтік, идеологиялық-психологиялық, тілдік тұлғалардың жиынтығы» [Әлкебаева Д., 2014, б. 121].

Тілдік ортаның құлдырауы – адам әрекетінің әсерінен тілдік кеңістіктегі тілдік байланыстардың, тілдік норманың бұзылуы, тіл тазалығына нұқсан келуі.

Тіл өміршеңдігі – тілдің өмір сүруге, дамуға құштарлығы, табандылығы, икемділігі (Абасилов А.).

Тілдік идеология – тілдерді сақтау немесе тілдік жағдаятты өзгерту бойынша ұлттың (этностың), әлеуметтік топтың, элитаның, қоғамның мүддесін танытатын көзқарастар мен идеялардың жүйесі [Сулейменова Э., 2011, б. 117].

Тілдік сана – ұлттық сананың маңызды бөлігі; сол халықтың тіл құзіретіне, мәдениетіне кеңістіктік, себептік, эмоционалдық т.б. байланыстарымен берілетін әлем бейнесі. Тілдік сана сол мәдениетті тұтынушылардың оны негізгі компоненті ретінде, этностың қоршаған ортаға бейімделу тетігі ретінде қарауы (Абасилов А).

Тілдік реабилитация – тілдің, тілдік бірліктер мен құбылыстардың бұзылған қызметтерін қайта қалпына келтіруге бағытталған іс-шаралар кешені, тілдік ресурстардың сандық және сапалық қасиетін жаңғырту үдерісі.

Тілдік талғам – тілді тұтынушылардың қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде қабылдаған тілдік әрекетінің нормасы, стандарты, сөз мәдениеті [Костомаров В., 1994].

Тілдік тұлға – адам және оның тілі арқылы танылатын бейнесі. Тілдік тұлғаның қуаты – сө-

зінен, ойы қоғамдық ісінен көрінеді, ал психологиясы – ұлт перзенті ретінде халқын сүюі сезімімен өлшенеді. Тілдік тұлға сипатына ену мақсатты түрде жүзеге аспайды. Оның дамуына қозғаушы күш, яғни ұлттық сезімнен немесе табиғи дарынның қабілетінен туған ішкі жағдайлар әсер етеді [Кушкимбаева А., 2015, б.8].

«Тілдік тұлға ұлттық тілді тұтынушы ғана емес, ұлттық мәдениетті де тұтынушы. Әдеби тілдің ауызша, жазбаша түрлеріне тән нормаларды меңгерген, сөз қолданымда, елеусіздеу болмаса, қате жібермейтін әдеби тілдің стильдік тармақтарына тән, сондай-ақ тілдік емес, бірақ сөз қолданысқа байланысты, сөздің коммуникативтік сапасына қатысты ортологиялық, этологиялық т.б. нормаларды сақтай білетін, тани білетін орта статистикалық деңгейдегі тілдік тұлға, мәдени-тілдік ортаның негізгі қозғаушы күші, үлгі тұтар межесі болуға тиіс» (Н.Уәли).

Тілдік эмиссия (лингвоэмиссия) – тілді ластаушы элементтердің тілдің жағдайына және келешектегі дамуына ықпалын анықтаушы тілдік орта ластануының деңгейі» [Потеряхина И.Н., 2015, с. 39].

Экологиялық қағида сақталмаған қатысым – мазмұны моральдық-этикалық нормаларға қайшы, жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін жоққа шығаруға бағытталған, адамның психо-эмоционалды күйіне жағымсыз әсер ететін, тілдік нормалар сақталмаған, уәжсіз қолданыстар орын алған қатысым.

Хейтинг – белгілі бір адамға немесе оқиғаға арнайы жағымсыз комментарийлер, хабарламалар, иррационалды сын жазу.

ҚОРЫТЫНДЫ

Барша қазақтарды біріктіретін, ел болашағының іргетасын қалайтын, уақыт сынынан өткен, «Мәңгілік елдің» құндылығы – тілді сақтау идеясының негізі ұлттық сана қалыптасқан дәуірлерде қаланып, қазірге дейін күн тәртібінен түскен емес. Қазақ тілі – қашан да «Мәңгілік ел» идеясының негізі, өзегі болған. Қазақстан XXI ғасырда болашаққа нық сеніммен қадам басу үшін саяси, экономикалық және рухани жаңғыруға бет алды. «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» [Г.Смағұлова, Чукенаева Г.. №3. 2017. 258б]. Қазақ халқының ұлттық-мәдени коды ең алдымен қазақ тілінде екенін ескерсек, рухани жаңғыру бабалардан аманат боп қалған «тілді сақтау» идеясын жаңғыртудан бастау алуға тиіс. Ал «тілді сақтау» идеясын жаңғырту тіл экологиясын зерттеуге басымдық берумен, оның ғылыми тұғырын нығайтатын тұжырымдар мен терминдер жүйесін қалыптастырумен тығыз байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. -214б.
2. Жұбаева О.Қ. Кемеңгер ұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары: филол.ғыл.канд. ... автореф. -Алматы, 2002. – 27б.
3. Г.Смағұлова, Чукенаева Г. Алаш қайраткерлерінің лингвоэкологиялық идеялары. // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. №3. 2017. -258б.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992.- 448 б.
5. М.Дулатұлы. Алты томдық шығармалар жинағы. Көсемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіштері. /Құраст.: Г.Дулатова, С.Иманбава. Т. 3. -Алматы: Мектеп, 2013. -400б.
6. Аймуытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. «Комплекспен оқыту жолдары» (оқу-әдістеме), мақалалар, хаттар. - Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т.6. – 384б.
7. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. /Құраст.: Ғ.Әнес. Астана: «Астана-Полиграфия», 2008. -400б.
8. Төреқұлов Н. Жат сөздер туралы. –Астана, 2006. -72б. http://tilalemi.kz/books/8015.pdf
9. Кемеңгерұлы Қошке. Үш томдық шығармалар жинағы. Зерттеулері, көркем шығармалары, мақалалары. /Құраст. Қамзабекұлы Д. - Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т.1. -384 б.
10. XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. /Құрастырған О.Жұбаева. –Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013.-640б.
11. М.Балақаев, М.Серғалиев. Қазақ тілінің мәдениеті. Оқулық. –Алматы: «Дәуір-Кітап», 2013ж. -240б.
12. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). –Алматы:Ел-Шежіре, 2014. -291б.
13. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол.ғыл.док. ... дис. -Алматы, 2007. -328б.
14. Әміржанова Н., Уркінбаев С. Эколингвистиканың негізгі аспектілері. // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. №3. 2017. -258б.

15. Сыздық Р. Сөз таңдаудағы уәжді ауытқулар. // https://tilalemi.kz/article/1906-.html
16. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. - 439б.
17. Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша ағылшынша анықтамалық сөздігі. Редактор-құраст.: Қ. Тұрсын – Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2015. – 632б.
18. Сущенко Е.А. Педагогическая лингвоэкология как фактор безопасности жизнедеятельности субъектов образовательного процесса: автореф. ... док. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2013. –С.62.
19. А.Абасилов. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. –Алматы: Palitra Press, 2016. -168б.
Коровушкин В.П. Основные атрибуты лингвоэкологии как автономной междисциплинарной отрасли языкознания. //Вестник Череповецкого университета. Филологические науки. 2011. №1. С.60-64. https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-atributy-lingvoekologii-kak-avtonomnoy-mezhdistsiplinarnoy-otrasli-yazykoznaniya
20. Тілтанымдық зерттеулер (2009-2011жж.). Жауап. ред. Н.Уәли, М.Малбақов, А.Фазылжанова. – Алматы: Шапағат-Нұр, 2012. -464б.
21. Таусоғарова А.Қ., Қарымсакова Р.Д. Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. – Алматы: Әділ сөз, 2013. - 152б.
22. Уәли Н. Тіл экологиясы. // Ана тілі, 2009ж. -№8. -5б.
23. Сулейменова Э. Языковые процессы и политика: монография. –Алматы: Қазақ университеті, 2011. -117с.
24. Костомаров В. Языковой вкус эпохи. - Москва: Педагогика-пресс, 1994. - 247 с.
25. Кушкимбаева А. Мұхтар Әуезовтің тілдік тұлғасы (драмалық шығармалары негізінде). Фил. докт. (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, 2015. -158б.
26. Потеряхина И.Н. Лингвоэкологические характеристики англоязычной виртуальной корпоративной коммуникации: дис. ... канд. филол. наук. Пятигорск, 2015г. –С.185.

МРНТИ 19.21.91

ШАКЕНОВА МАЙГУЛЬ ТУЛЕГЕНОВНА
Кандидат филологических наук, главный аналитик
Департамента прикладных исследований и разработок
АО «Информационно-аналитический центр» при МОН РК

МИЯТБЕКОВА ЗИЛИХА УСМАГАНБЕТОВНА
Кандидат филологических наук, доцент
Кафедры русской и зарубежной литературы
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова

МУКУШЕВА АЛМАГУЛЬ НАУРЫЗБАЕВНА
Кандидат филологичесих наук, старший научный сотрудник
Национальная академия образования имени Ы.Алтынсарина

РОЛЬ ИНТЕНСИФИКАТОРОВ ПРИ ИЗМЕРЕНИИ ТОНАЛЬНОСТИ МАССМЕДИЙНОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ КОРПУСА КАЗАХОЯЗЫЧНЫХ ИНТЕРНЕТ-ПУБЛИКАЦИЙ)

Данная статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ #BR05236839 по теме "Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана"

Түйін. Әлеуметке ақпараттық әсер етулердің күшеюіне орай бұқаралық ақпараттық құралдар феномені қоғамдық тәртіп пен тілші-ғалымдардың назарында.Өзінің оқырман қауымына мейлінше ықпал жасау мақсатында қазіргі таңдағы мақалалар өте субъективті және жақсы немесе кері тұстарды айрықша тоналдылықпен көрсетіп жүр. Осыған орай бұқаралық ақпараттық құралдардағы тоналдылықты және оның лингвистикалық сипатын қарастыру өзекті мәселенің бірі. Оның үстіне мол ақпарат ағымы ауқымды жарияланымдардағы тоналдылықты бірден және автоматты түрде ажыратуды талап етеді. Тоналдылықты қарастыру кезінде мәшинемен өңдеу жағынан алғанда зерттеушілер әртүрлі ұғымдарды пайдаланады, мәселен сенитмен-талдау, сентиментөлшем, мәтіннің тоналдылығын талдау т.б. Ғылыми әдебиеттерде ағылшын тілді және орыс тілді мәтіндердегі тоналдылықты автоматты түрде айыратын сынақтан өткен тәжірибелер бар, бірақ қазақ тілді мәтінмен жұмыс жасайтын компьютерлік анықтау кездеспейді. Бұл мақалада алғаш рет қазақ тілді интернет- жарияланымдарды зерттеудің және тоналдылығын автоматты түрде анықтаудың нәтижелері беріліп отыр.

Түйінді сөздер: күшейткіштер, тоналдылық, бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы, БАҚ

Резюме. В силу активно возрастающего информационного воздействия на социум, общественное поведение и настроение в центре внимания ученых-лингвистов находится феномен массмедиа. С целью максимального влияния на свою читательскую аудиторию современные публикации очень субъективны и имеют ярко выраженную негативную либо позитивную тональность. В связи с этим актуальным является изучение тональности дискурса массмедиа и ее лингвистических характеристик. Более того, большой поток информации требует быстрого, автоматического распознавания тональности больших массивов публикаций. При изучении тональности с точки зрения машинной обработки исследователями используются различные понятия, такие как сентимент-анализ, сентиментометрия, анализ тональности текста и др. В научной литературе существуют апробированные практики автоматического распознавания тональности англоязычного и русскоязычного корпусов, однако отсутствуют попытки компьютерного диагностирования тональности казахоязычных текстов. В данной статье впервые представлены результаты изучения и автоматического измерения тональности корпусаказахоязычныхинтернет-публикаций.

Ключевые слова: интенсификаторы, тональность, массмедийный дискурс, СМИ

Summary. Since the informational impact on society, its mood, and behavior is actively growing, mass media's phenomenonattracts linguists' attention. In order to maximize the impact on its readership, modern publications are very subjective and have a pronounced negative or positive sentiment. In this regard, it is relevant to study the mass media discourse's sentiment and its linguistic characteristics. Moreover, a massive flow of information requires fast, automatic sentiment recognition of large volumes of publications. When studying sentiment from the point of view of machine processing, researchers use various concepts, such as sentiment analysis, sentimentmetre, text sentiment analysis, etc. Scientific

literature provides proven practices for automatic sentiment recognition in English and Russian corpora, but there are no attempts for computer diagnosing the sentiment of Kazakh texts. For the first time, this article presents the results of the study and automatic measurement of the sentiment of the corpus of Kazakh-language Internet publications.

Keywords: intensifiers, sentiment, mass media discourse, mass media.

ВВЕДЕНИЕ

Информационное интернет-пространство стремительно расширяет свои границы, его пользовательская аудитория включает население различных возрастов и социальных статусов. СМИ, как "четвертая власть", может оказывать большое информационно-психологическое воздействие на массового читателя, его мировосприятие и мироощущение и осуществлять контроль над общественным поведением. В русле этих тенденций возрастает актуальность исследований механизмов воздействия СМИ на общество. Одним из таких механизмов является тональность предоставляемой информации, от которой зачастую формируется настроение общественности. Сейчас риски подобного влияния СМИ возросли со стремительным и необузданным потоком информации в мире и Казахстане, поэтому очень востребованным и необходимым становится вопрос автоматической обработки больших массивов текстов по тем или иным информативным признакам, в том числе тональности публикаций.

В современных научных исследованиях при изучении тональности используются различные понятия, такие как сентимент-анализ (sentimentanalysis), сентиментометрия (sentimentmetrics), бренд-мониторинг (brandmonitoring), социомедиаанализ (socialmediaanalysis), разведка мнений (opinionmining), "подслушивание" мнений (oppinionlistening), анализ тональности текста и др. [Прохоров А., 2012, с.98].В данной статье под тональностью публикации понимается оценочная и эмоциональная составляющая текста, выраженная в тексте словами негативной или позитивной тональности и определенными правилами их сочетания [Пазельская А.Г., 2011, с. 511].

Вопросам изучения оценки и оценочности, эмоций и эмоционально-экспрессивной составляющей в языке посвящено большое количество исследованийв зарубежной и отечественной лингвистике[Е.М. Вольф, 1981, с. 391-397], [В.Н. Телия, 1986], [Н.Д. Арутюнова, 1988], [Т.В. Маркелова, 1995], [Л.М. Васильев, 1996, с. 54-61], [А.С. Стаценко, 2011], [З.К. Темиргазина, 1999], [Б.С. Жонкеш, 2009], [Г.Н. Кенжебалина, 2010] и др. В данных работах рассматриваются категория оценочности, ее составляющие, лингвистические и прагматические особенности оценочных единиц и их функционирование в различных дискурсах.

Методы и новизна. В аспекте проводимого нами исследования большой интерес представляют вопросы измерения тональности. Одной из первых работ в данном русле считается исследования Ч.Осгуда, который путем применения метода семантического дифференциала попытался измерить эмотивное пространство через наборы парных слов [Ч. Осгуд, 2007, с. 278–297].

В настоящее время популярность автоматического анализа тональности текстов связана с массовым потреблением информационного интернет-контента, с активным расширением социальных сетей, онлайн-сервисов и пр.

В современных исследованиях при автоматической обработке текста в основном при определении тональности используется бинарная классификация: позитивное (+) и негативное (–). Например, *хорошо – плохо, добрый – злой, умный – глупый, создать – разрушить, нравиться – не нравиться, любить – ненавидеть* и др. Однако существуют попытки многомерного описания тональности, к примеру, исследования Болленаи др. [Боллен, 2010].В данной статье мы также учитывали скалярность тональности. Средствами выражения скалярности значения выступают различного рода интенсификаторы, то есть "слова с интенсифицирующим (градуирующим) значением, присоединение которых к показателям основных градусов аксиологической шкалы увеличивает спектр градации оценки" [З.К. Темиргазина, 1999, с.45]. Так, исследователь В. Лабовпри измерении тональности распределял интенсификаторов по скалярной шкале между двумя противоположными полюсами: интесификаторы, увеличивающие интенсивность, интенсификаторы, снижающие интенсивность [В. Лабов, 1984, с.43-44]. К ним относятся различные лексические и просодические средства. В свете автоматической обработки нас интересуют единицы лексического и морфологического уровня, такие как, например, слова *очень, слишком, чересчур, весьма, мало, много, почти, совсем, абсолютно, совершенно, страшно, ужасно, необычайно, более, менее, самый, наиболее, наименее, колоссально, ужасающе, чертовски, дьявольски, безумно*и др. В научной литературе ([В. Лабов, 1984, с.43-70], [З.К. Темиргазина, 1999, с.43-49], [Берестнев И.Г., 2010, с.21-23] и др.) существуют попытки классификации интенсификаторов в различных языках, а также анализа их семантических и прагматических функций. В настоящей работе в аспекте автоматического измерения тональности важны те средства, посредством которых меняется скалярность тональности текста (на уровне предложения). Например, *Погода плохая*

/ Погода ***очень*** *плохая / Погода* ***не очень*** *плохая / Погода* ***совсем*** *плохая* и др. Данные примеры показывают, что в зависимости от интенсификаторов (ограничителей, усилителей и слов со значением отрицания) меняется тональность текста либо интенсивность ее проявления.

Также следует отметить, что при автоматическом определении тональности существует два основных подхода. Первый подход предполагает наличие размеченного текстового корпуса и дальнейшую работу с текстовыми признаками для дальнейшего машинного обучения [PangB., 2002, p. 79-86]. Второй подход сводится к выработке лексического словаря тональных слов и/или лексических правил определения тональности путем лингвистического или машинного подхода с последующей разметкой текстов [HuttoC., 2014, p. 216-225]. Оба подхода доказали свою эффективность и работоспособность в разметке больших текстовых корпусов. Тем не менее необходимо отметить, что в основном при изучении тональности проводились исследования на англоязычных либо русскоязычных текстах [ChetviorkinI., 2012, p. 593-610], [KoltsovaO.Y., 2016, p. 277-287]. Исследования тональности на большом корпусе казахоязычных текстов не проводились, что и представляет новизну и научную ценность проводимого нами исследования. При изучении тональности корпуса казахоязычных публикаций была использована методика, примененная нами на предыдущих этапах настоящего исследования при распознавании тональности русскоязычного корпуса новостных публикаций [Nurumov K., 2019, с. 21-31].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В целях распознавания тональности в казахоязычной новостной текстовой информации проведен комплекс работ по формализации лингвистических правил функционирования слов определенной тональности в тексте и разметке предложений. К анализу текстового материала привлекались ученые-эксперты в области филологии казахского языка. Распознавание проводилось с применением двух подходов: (1) алгоритмического (машинное обучение с учителем) и (2) лексико-словарного.

Составление словаря

Одним из необходимых условий для анализа тональности является создание словаря тональной лексики.В ходе предыдущего этапа работ по разработке методов формализации правил и словарей для распознавания в размеченном корпусе информативных признаков и определения степени их выраженности был сформирован словарь позитивных и негативных слов на русском языке. Данный словарь сформирован экспертами-лингвистами по результатам глубинного анализа 2000 текстов. На базе имеющегося словаря тональности был сформирован словарь негативных и позитивных слов в казахском языке. Данный словарь был дополнен синонимами. Словарь включает в себя 7283 слова с позитивной тональностью и 3693 слова с негативной. Примеры позитивных и негативных слов представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Пример слов с положительной и негативной тональностью в казахском языке

Қазақ тілінде оң мағынаны білдіретін сөздер	***Қазақ тілінде теріс мағынаны білдіретін сөздер***
этикалық, әдепті, сыпайы, әдеп нормасына сай	*жазалау, жаза беру; сазайын беру; сазайын тартқызу; шара қолдану*
сәттілік, бақ, сәтті	*кінәлау, айыптау; айыптату; жазғыру;*
қабілетті, алғыр, икемді, тәсілқой	*ескерту, алдын ала білдіру; ескерту; ескертіп қою, құлақтандыру; құлақтандырылу*
рационалды (оңтайлы), орынды, тиімді, ұтымды	*жеңілу, жеңіліп қалу; жеңіліс табу; ұтылу; ұтылып қалу; ұтылып шығу, ұтқызу; ұттыру; ұттырып қою*
ойластырылған, ақылға салынған, ойлап істелген	*абсурд; мағынасыздық; сандырақ*
нақтылық, айқындық, анықтық, ашықтық, белгілілік	*ақылға сыймайтын, абсурдты*
ойластырылған, есепті, ойланған, ойластырылған	*авантюралық, шытырманоқиғалы*
адалдық, ниеттестік, ниетітүзулік	*апат, авария, сәтсіздік; бақытсыздық*
бәсекелес, бәсекелестік, бәсекелі, бәсекелік	*апатты, апат; апаттық, апатқа ұшыраған*
анық болған, шын, нағыз	ауру; ауруға бейім; аурулы; ауырғыш; дімкәс; ауыртатын; жанға бататын, ауыртпалықты; зиянды

Разработка формализованных правил использования усилителей, ограничителей и единиц со значением отрицания в тексте

В целях разработки алгоритма распознавания тональности в новостной текстовой информации путем лексико-словарного подхода составлены словари ограничителей, усилителей и отрицателей тональности и формализованы лингвистические конструкции (таблицы 2-4).

Таблица 2 – Пример конструкций и слов со значением ограничения тональности в казахском языке

№	Модельдер	Мысалдар
1	Өте + сын есім + емес	Өте жақсы емес
2	Айтарлықтай дерлік + етістік	Айтарлықтай дерлік білмейді
3	Мүлдем +теріс семантикалы сөз	Мүлдем сәйкес келмейді
4	Түптеп келгенде +зат есім	Түптеп келгенде қате
5	Сәйкестігі аз + теріс семантиканы білдіретін сөз	Сәйкестігі аз қылмыс

Таблица 3 – Пример конструкций и слов с усиливающим тональность значением в казахском языке

№	Модельдер	Мысалдар
1	Тым + теріс семантиканы білдіретін сөз	Тым сауатсыз
2	Өте+ теріс семантиканы білдіретін сөз	Өте нашар
3	Тіптен + теріс семантиканы білдіретін сөз	Тіптен (тіпті) жағымсыз
4	Қатты+ теріс семантиканы білдіретін сөз	Қатты жақсы көрмейді
5	Аса+оң семантикасы бар сын есім+емес	Аса қызықты емес

Таблица 4 – Пример конструкций и слов со значением отрицания (в том числе противопоставления) тональности в казахском языке

№	Модельдер	Мысалдар
1	Оң семантикасы бар етістік + барыс септігі (-ға,-ге, -қа, -ке) + емес	Оқуға емес, жазуға емес, айтуға емес
2	Теріс семантикасы бар етістік + барыс септігі (-ға,- ге, -қа, -ке) + емес	Өлтіруге емес, арамдыққа емес, айыптауға емес
3	Модаль сөз + емес	Керек емес, қажет емес, тиіс емес
4	Оң семантикасы бар зат есім +ы (і, сы, сі) + жоқ	Сөз жоқ, пікір жоқ, қосымша төлем жоқ
5	Теріс семантикалы зат есім + жоқ	Қауіп жоқ, күмән жоқ

Алгоритмизация формализованных правил и конструкций

Для машинного обучения необходимо было сформировать тестовый корпус казахоязычных новостных текстов. Для этого методом случайной выборки было отобрано 500 текстов из 5 информационных новостных интернет-источников: "KazakhSTAN 2.0", "CentralAsiaMonitor", "Zakon.kz", "Радио Азаттык", "Tengrinews.kz". Поскольку тональность определяется на уровне предложений, согласно выработанной методике распознавания тональности в рамках настоящего научного исследования, данные тексты были разделены на отдельные предложения. В итоге корпус включил 9 431 предложение.

Лингвистами был проклассифицирован корпус на уровне предложений по классам тональности: негативное, нейтральное, позитивное. В результате корпус составил 2 061 негативных, 4 219 нейтральных и 3 151 позитивных предложений.

После проведенной лингвистами работы была осуществлена разметка корпуса с использованием программного обеспечения Python путем загруженных словарей и формализованных правил (модели со словами-усилителями, словами-ограничителями и единицами со значением отрицания).

Было проведено машинное обучение с использованием моделей RandomForest (случайный лес), XGBoost, и MLP (Multilayerperceptron). Проведенный эксперимент показал, что результаты ниже 50% (таблица 5).

Таблица 5 – Результаты машинного обучения распознавания тональности в казахоязычных текстах

Model	Train accuracy	Test accuracy	F1	Recall	Precision
Random Forest	0.47	0.45	0.26	0.35	0.4
XGBoost	0.46	0.45	0.24	0.34	0.34
MLP	0.45	0.45	0.23	0.33	0.28

Невысокие результаты в первую очередь обусловлены неточностью лемматизации текстов на казахском языке в программном обеспечении Python с учетом грамматических особенностей казахского языка (данная программа не адаптирована к грамматике казахского языка).

В результате машинного обучения была подтверждена валидность признаков тональности, а также проведена оценка значимости каждого из них (таблица 6).

Таблица 6 – Значимость признаков тональности казахоязычных текстов

№	Индикаторытональности	Importance
1	Словапозитивнойтональностью	0.514947
2	Слованегативнойтональностью	0.283569
3	Слова со значением усиления	0.112672
4	Слова со значением ограничения	0.050574
5	Слова со значением отрицания	0.038237

Также эксперимент проведен с использованием алгоритма рекурентной нейронной сети с двух направленным LSTM слоем (Bidirectional LSTM layer). В результате показатели точности алгоритма составили: accuracy – 0.56,f1 – 0.55, f1 для негативных текстов – 0.48, нейтральных – 0.62, позитивных 0.50.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ тональности казахоязычных текстов позволил составить словарь негативной и позитивной тональности в казахском языке, определить интенсификаторы как средства выражения скалярности тональности в тексте, а также правила их использования со словами негативной и позитивной тональности в дискурсе СМИ. Анализ показал, что описанные нами выше средстватональности дискурса массмедиас негативной тональностью можно использовать в качестве параметров автоматического измерения тональности корпуса казахоязычных текстов. Следует отметить, что это первые шаги в изучении компьютерного диагностирования тональности казахоязычногомедиаконтента, исследования в данном русле имеют большие перспективы.

Данная статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR05236839 по теме "Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана".

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Прохоров А., Керимов А. Сентимент-анализ и продвижение в социальных медиа // Компьютер Пресс. – 2012. – № 7. – С. 98-105.

2. Пазельская А.Г., Соловьев А.Н. Метод определения эмоций в текстах на русском языке, URL:http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2011/materials/html/50.htm

3. Вольф Е.М. О соотношении квалификативной и дескриптивной структуры в семантике слова и высказывания// ИАН СЛЯ. – 1981. – Т.40. – №4. – С. 391-397.

4. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986. – 141 с.

5. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 338 с.

6. Маркелова Т.В. Семантика и прагматика средства выражения оценки в русском языке// Филологические науки. – 1995. – №3. – С. 67-79.

7. Васильев Л.М. Семантическая категория оценки и оценочные предикаты// Исследования по семантике. – Уфа, 1996. – С. 54-61.

8. Стаценко А. С. Эмоционально-оценочная лексика как средство реализации речевой интенции: Монография. — М.: МПГУ, 2011. – 118 с.

9. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. – Павлодар, 1999. – 272 с.

10. Жонкеш Б.С. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносематика). – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы», 2009. – 192 бет.

8. Кенжебалина Г.Н. Оценочные глаголы в коммуникативной деятельности носителей русского языка: курс лекций для студентов и магистрантов. – Павлодар: Изд-во «Кереку» ПГУ им. С. Торайгырова, 2010. – 99 с.

9. Осгуд Ч., Дж. Суси, П. Танненбаум. Приложение методики семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам // Искусствометрия. Методы точных наук и семиотики / Под ред.: Лотман Ю. М., Петров В.М. – М.: ЛКИ, 2007. – С. 278-297.

Bollen J., Mao H., and Zeng X.-J. Twitter mood predicts the stock market // Technical Report arXiv:1010.3003, CoRR, 2010. Http: http://arxiv.org/pdf/1010.3003v1.

10. Labov W. Intensity /D.Schiffrin (ed.) // Meaning, form and use in context: linguistic applications. - Washington D.C., 1984. - P. 43-70.

11. Берестнев Г.И., Васильева И.Б. Эмотивные интенсификаторы английского и русского языков: от типологии номинаций к когнитивным установкам// Вестник Челябинского государственного уни-

верситета. – 2016. – №1 (383). Филологические науки. Вып. 99. – С. 21-23.

12. Pang B., Lee L., &Vaithyanathan S. Thumbs up? Sentiment Classification using Machine Learning Techniques // Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. – Philadelphia, 2002. – P. 79-86.

13. Hutto C. & Gilbert E. VADER: a parsimonious rule based model for sentiment analysis of social media text // Proceedings of the Eight International Conference on Weblogs and Social Media. – California, 2014. – P. 216-225.

14. Chetviorkin I. &Loukachevitch N. Extraction of Russian Sentiment Lexicon for Product Meta-Domain // In Proceedings of COLING. – Mumbai, 2012. – P. 593-610.

15. Koltsova O.Y., Alexeeva S.V., Koltsov S.N. An Opinion Word Lexicon and a Training Dataset for Russian Sentiment Analysis of Social Media // Computational Linguistics and Intellectual Technologies: Proceedings of the International Conference "Dialogue 2016". – Moscow, 2016. – P. 277-287.

16. Nurumov K., Baimakhanbetov M., Buldybayev T., Akoyeva I., Ospanova U. An approach for detecting sentiments in mass media publications using content specific informative features // Материалы научной конференции Института информационных и вычислительных технологий МОН РК "Современные проблемы информатики и вычислительных технологий" 1-4 июля 2019 г., С. 21-31.

ҒТАМР 16.01.33

ШОЙБЕКОВА ҒАЗИЗА БЕЙСЕНБЕККЫЗЫ
Филиолоия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

АБДРАХМАНОВА ЖАЗИРА ӘСЕМБЕККЫЗЫ
Филиолоия ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫҒАН МОРФТАРЫ

Түйін. Мақалада орта ғасыр ескерткіштеріндегі етіс жұрнақтарының морфтары жайлы сөз болады. Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани Хикметіндегі» етістіктің категориялары мен олардың қоымшаларының орта ғасыр ескерткіштерінде қолданылуы қарастырылады.

Кез келген тілде қимыл, әрекет атаулары ерекше сипатқа ие сөз топтары екендігі белгілі. Себебі, бір ғана заттың, құбылыстың бірнеше қимылға ие болуы мүмкін. Мысалы, адам туылады, жылайды, күледі, жейді, ішеді, ойнайды, сынайды, мінейді, қуанады, мұңаяды көмектеседі т.б. Міне, бір ғана заттың бірнеше қимыл әрекетті жасай алатынын көріп отырмыз. Ендеше қимыл, іс-әрекетті беретін атаулар тілімізде өте мол болғандықтан, етістік сөз табы ерекше сөз табы деп аталады. Етістік сөз табының тағы да бір ерекшелігі – оның 1) лексика-грамматикалық, 2) таза грамматикалық және 3) ерекше түрлерінің болуы. Етістік категорияларын бұлай бөлуде ғалымдар сөзді, оның беретін мағыналарын өзгерте алу, алмау, предикаттық ерекшелігінен бөлек, субъектінің қатынасын да ескере отырып, лексика-грамматикалық категорияларға етіс категориясын, болымдылық-болымсыздық категориясын, етіс категориясының әсер ететін салттылық-сабақтылық категорияларын жатқызған. Субъектінің де, оның жасаған қимылының да біреу екендігін ескеріп, ондағы мағынаның өзгермеуіне байланысты істің қай шақта, қандай райда, қай жақта өткізіліп жатқандығын таза грамматикалық категория аясында қарастыру көзделген.

Йасауи хикметтерінде етіс түрлерінің барлық түрлері де кездеседі. Сонымен қатар ***-m*** жұрнағы өзгелік етіс жұрнағы болса да мәтін ыңғайында өздік етіс мағынасын беретіндігі Йасауи хикметтерінен байқалды. Бұл мақаланың қазіргі қазақ тіліндегі етіс жұрнақтарының тарихын зерделеуге қосар үлесі бар деп ойлаймыз.

Түйінді сөздер: орта ғасыр ескерткіштері, етістіктің категориялары, салттылық-сабақтылық категориясы, етіс категориясы, етіс жұрнақтары

Резюме. В статье рассматриваются морфемы глагольных суффиксов в памятниках средневековья. Рассматриваются категории глаголов в «Хикмете Диуани» Ходжи Ахмеда Яссави и использование их суффиксов в средневековых памятниках.

Известно, что в любом языке имена действий - это группы слов, которые носят специфический характер. Это потому, что один объект или явление может иметь несколько действий. Например, человек рождается, плачет, смеется, ест, пьет, играет, критикует, смеется, радуется, грустит и т.д. Здесь мы видим, что один объект может выполнять несколько действий. Поскольку глаголы очень распространены в нашем языке, категория глаголов являются особой частью речи. Еще одной особенностью глагола является наличие в нем 1) лексико-грамматического, 2) чистого грамматического и 3) специфического вида. В этом разделении глагольных категорий ученые учитывают не только предикатную особенность слова, его способность изменять значение, но также отношение субъекта, к лексико-грамматическим категориям относят категории залога, положительную и отрицательную форму глагола, переходные-непереходные категории. Учитывая, что и субъект, и его действия одинаковы, не изменяются в нем значения, планируется рассмотреть в рамках чисто грамматической категории, в каком времени, в каком наклонении, в каком лице происходит действие.

В хикметах Яссави встречаются все виды залога. Так же в хикметах Яссави наблюдаем что суффикс ***-m*** являясь суффиксом понудительного залога, он дает значение возвратного залога в контексте текста. Мы считаем, что данная статья способствует изучению истории суффиксов залога в современном казахском языке.

Ключевые слова: памятники средневековья, категории глагола, переходные-непереходные категории, категория залога, суффиксы залога

Summary. The article discusses the morphemes of verb suffixes in medieval monuments. The categories of verbs in “Hikmet Diwani” by Khoja Ahmed Yassawi and the use of their suffixes in medieval monuments are considered.

It is known that in any language, action names are groups of words that are specific in nature. This is because a single object or phenomenon can have several actions. For example, a person is born, cries, laughs, eats, drinks, plays, criticizes, laughs, rejoices, is sad, etc. Here we see that one object can perform several actions. Since verbs are very common in our language, the category of verbs is a special part of speech. Another feature of the verb is the presence in it of 1) lexico-grammatical, 2) pure grammatical and 3) specific type. In this division of verb categories, scientists take into account not only the predicate feature of the word, its ability to change meaning, but also the subject's attitude to the lexical and grammatical categories include categories of voice, positive and negative forms of the verb, transitive-intransitive categories. Considering that both the subject and his actions are the same, the meanings in him do not change, it is planned to consider within the framework of a purely grammatical category, at what time, in which mood, in which person the action takes place.

In Yassawi hikmets there are all types of collateral. Also in the Yassawi hikmets we observe that the suffix -t being the suffix of the compulsory voice, it gives the meaning of the returnable voice in the context of the text. We believe that this article contributes to the study of the history of collateral suffixes in the modern Kazakh language.

Keywords: medieval monuments, verb categories, transitive-intransitive categories, pledge category, pledge suffixes

КІРІСПЕ

Түрік ғалымы, белгілі академик Мехмет Фуат Көпрүлүзаденің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мутасаввифтер (сопылар)» деген еңбегінде қазақ жерінде, топырағында туып өскен, шығармалар туындатқан Қожа Ахмет Йасауи еңбектерін талдай отырып, оның еңбегінің дін әлеміндегі алатын орны мен мазмұнының тереңдігіне талдау жасаған. Мехмет Фуат Көпрүлүзаденің аталған еңбегі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі толығымен Йасауиге арналған. Бұл еңбектің Қ.А.Йасауиге арналған бөлімі кейіннен Шымкент қаласында қазақ тіліне аударылып басылып шықты. 1999 жылы аударылып, басылған бұл еңбекте А.Йасауидің ата тегі, туған жері, балалық шағы мен алған білімі, ұстаздары мен аты әлемге танылған шәкірттері, хикметтері туралы мол мағлұматтар мен ол туралы халық арасында кең тараған аңыз-әңгімелер беріліп, әдеби тілдік мәні де біраз сөз болған (Көпрүлүзаде, 1999).

Түріктің келесі бір ғалымы Кемал Ераслан 1983 жылы «Диуани Хикметтен таңдамалылар» деген атпен Анкара қаласында Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет» еңбегінің Ыстамбұл нұсқасын мұрасын қайта жаңғыртып, басып шығарды. Ташкентте, Түркіменстанда аударылып, басылып шыққан хикметтер Кемал Ерасланның редакторлығымен жарыққа шыққан хикметтердің негізінде жарыққа шыққан еді. Ал қазақ ғалымдары Қожа Ахмет Йасауидің еңбектерін зерттеуде соңғы жылдары қарқынды жұмыстар атқаруда. Белгілі ғалым, академик, Йасауитанушы Р.Ғ.Сыздықова: «Біздегі Ясауитану 1990 жылдардан бермен қарай жандана бастады», – деп жазды (Сыздықова, 2004: 106 б.). Кейінірек Түркістан қаласында «Йассауи әлемі» атты халықаралық конференция өткізілді. Бұл конференцияға алғашқы Йасауитанушы ел Түркиядан, Америка Құрама Штаттарынан, Франциядан, Италиядан, Польшадан, Мәскеуден, Санкт-Петербургтен, түркі тілдес мемлекеттерден белгілі түркітанушы ғалымдар қатысып, өз ойларын, пікірлерін, зерттеу бағыттарын ортаға салды.

Осы конференцияға қазақ елінің Йасауитанушы ғалымдары Ш.Сәтбаева, Р.Сыздықова, Р.Бердібаев, Е.Қажыбеков, М.Жармұхамедұлы да қатысты.

Талдау. Йасауитану ілімі тек қана филологиялық зерттеулерден ғана тұрмайды. Сонымен бірге философтар, археологтар, тарихшылар, әдебиетшілер, тілшілер Йасауи хикметтеріне, даналық ойларына, кесенесіне байланысты ғылыми ойлары аталған ілімді ғылыми дәрежеге дейін жеткізді. 1996 жылы «Ясауи тағлымы» жинақ жарық көрді. Аталған жинаққа «Диуани Хикметтің тілі», сөздігі, бірнеше жыл эрмитажда тұрған, қазынамызға қайта оралған тайқазан жайлы, сонымен бірге дана Йасауи мен оның бала шәкірттері жайлы да сөз қозғалады. Бұл жинақтан Йасауи хикметтерінің қазақ әдебиетімен байланысы, қазақ ақындарының шығармаларындағы Йасауи іздері, әулиелігі туралы деректермен танысуға болады. Қазір Йасауи шығармалары әдеби тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да, философиялық, теологиялық тұрғысынан жан-жақты зерттелу үстінде.

Кейбір хикметтеріне түрік ғалымы Кемал Ераслан күмән келтіреді. Себебі ауызша тараған ескерткіштерді шәкірттері жалғастырған болуы керек деген пікірді алға тартады. Өзбек ғалымы И.Хаккулов та осы пікірді қуаттайды (Хаккулов, 1991: 40 б.). Шындығында, «Диуани хикмет» туындысының Қожа Ахмет Йасауидің өз қолтаңбасымен жазылған нұсқасы жоқ. Хикметтерді туындыгердің шәкірттері молдалар, көзі ашық жандар қағаз бетіне түсіріп алып қалған. Бұл туралы түркітанушы, орта ғасыр ескерткіштерін зерттеуші ғалым Ә.Нәжіп мынадай пікір келтіреді: «Диуани хикмет» Есеви со временем пополнялся, изменился, поэтому в настоящее время очень трудно установить, какие хикметы принадлежат перу самого автора, какие модернизированы, а какие написаны его учениками и последователями» (Наджип, 1979: 4).

Өзгелердің қолымен көшіріліп алынса да, бүгінге дейін жетіп, жәдігер болып қалғаны, зерт-

теу нысанына айналып отырғаны белгілі.

К.Ерасланның көрсетуінше, Қ.А.Йасауидің қазіргі қолда бар қолжазба нұсқалары мен басылымдарындағы хикметтердің саны 250-ден аспайды екен. (Ераслан, 1983: 42 б.). Ал орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі сөздік құрамды зерттеген ғалым К.Боровков Йасауи хикметтері аз болса да, тілі жағынан бай екенін жазады [Боровков, 1963].

Йасауи хикметтері тілі тұрғысынан зерттелмеді деуге болмайды. Қазақ тіліне аударылу мәселесі де сөз болған. Бұл жөнінде арнайы Рамазан Чакыр: «сенімді жазу нұсқасының болмауы «Диуани хикметті» тіл тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік бермеді», – деген пікірінің жаны бар [Чакыр, 1998: 18 б.]. Зерттеу жұмысына дайындық барысында, мысалдар жинап, тілдік сипаттарын ашу үшін жинаған тілдік деректер де бізді әу баста осындай ойларға жетелегені анық. Біраз өзгешеліктер болғанымен, орта ғасыр ескерткіштеріне тән ортақ белгілер табылады.

Орта ғасыр ескерткіштеріне байланысты Б. Сағындықұлының, М.Сабырдың, Ж.Отарбекова, Р.Досжан, Б. Құлжанова, Йасауи шығармашылығына байланысты А.К.Ахметбекова, Р.Х. Әбдірахманов, Ж. Байымбетова, А.А.Жолдасова, етістіктерге байланысты Ж.Тектіғұл, И.Қ.Ұйықбаев, Б. Сүйеркұл, Қ.Н.Шота т.б. көптеген еңбектерді атауға болады.

Кез келген тілде қимыл, әрекет атаулары ерекше сипатқа ие сөз топтары екендігі белгілі. Себебі, бір ғана заттың, құбылыстың бірнеше қимылға ие болуы мүмкін. Мысалы, адам туылады, жылайды, күледі, жейді, ішеді, ойнайды, сынайды, мінейді, қуанады, мұңаяды көмектеседі т.б. Міне, бір ғана заттың бірнеше қимыл әрекетті жасай алатынын көріп отырмыз. Ендеше қимыл, іс-әрекетті беретін атаулар тілімізде өте мол болғандықтан, етістік сөз табы ерекше сөз табы деп аталады. Етістік сөз табының тағы да бір ерекшелігі – оның 1) лексика-грамматикалық, 2) таза грамматикалық және 3) ерекше түрлерінің болуы. Етістік категорияларын бұлай бөлуде ғалымдар сөзді, оның беретін мағыналарын өзгерте алу, алмау, предикаттық ерекшелігінен бөлек, субъектінің қатынасын да ескере отырып, лексика-грамматикалық категорияларға етіс категориясын, болымдылық-болымсыздық категориясын, етіс категориясының әсер ететін салттылық-сабақтылық категорияларын жатқызған. Субъектінің де, оның жасаған қимылының да біреу екендігін ескеріп, ондағы мағынаның өзгермеуіне байланысты істің қай шақта, қандай райда, қай жақта өткізіліп жатқандығын таза грамматикалық категория аясында қарастыру көзделген. Ал етістіктің ерекше түрлеріне есімше, көсемше категориялары, сонымен қатар инфинтив тұлға ***-у*** тұйық етістіктің жұрнағы үшінші сатыда қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде етіс – қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы (семантикалық-синтаксистік сипаты) әртүрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы.

Қазақ грамматикасында берілген «етіс тұлғалары сөзжасам қосымшалары болса, біріншіден, ол грамматикалық сипаты бар тілдік құбылыс болмай, яғни сөздердің белгілі бір грамматикалық тобының (сөз табының, яғни етістіктің) тұлғалық көрсеткіші болмай, етістіктің шеңберінде ғана қалып қоймай, категориялық мәнді білдірмей, басқа да толып жатқан сөзжасам қосымшаларының бірі болып қала берер еді», – деген пікір етіс категориясы туралы әр алуан пікірлердің бар екендігінен хабар береді (Қазақ грамматикасы, 2002: 507 б.).

«Мұндай пікір ала-құлалықтың туындауы, біріншіден, етіс категориясы табиғатының ерекшелігіне, екіншіден, аралас лексика-грамматикалық категория болып есептелуіне, үшіншіден, тарихи даму, өзгеру, жетілу процестеріне байланысты болу керек» (Серебренников, 1986: 22 б.).

Салттылық және сабақтылық, болымсыздық категорияларының лексика-грамматикалық категорияға жатқызудың ең басты себебі олардың қимыл-әрекеттің мағынасындағы өзгешеліктің болуы. Әрине, олар сөзжасамдық жұрнақтар секілді толық сөздің мағынасын өзгертпейді, дегенмен, олардың тұлғасында және мағынасында грамматикалық сонымен қатар лексикалық өзгешелікті байқауға болады. Мысалы, *жу-* етістігі жеке тұрғанда сабақты етістік болады, себебі ол етістікті сөйлеуші қолданғанда міндетті түрде адам ойының астарында *нені* деген сұрақ пайда болады, сондай-ақ сұраққа жауап берілуі талап етіліп тұрады. Ал енді өздік етіс жұрнағын жалғайтын болсақ, *жу-ын* етістігі пайда болып, бұл етістік іс-әрекетті адамның өзі істейтінін, істегендігін білдіреді. Бұған қоса *жуылды* дейтін етістікті алсақ, онда істі кімнің істегені белгісіз екендігі байқалып, *амалсыздық, еріксіздік* сипат алады. *Жуысты* дегенде істі тек өзі немесе өзге емес *ортақ, бірге* істегендігі анықталады. Осы қимыл-әрекеттердің барлығы істің істелуіндегі лексикалық (мағынасының өзгеруіндегі) және грамматикалық (тұлғаларының өзгергендегі) өзгешеліктерді байқатады. Демек, қимыл-әрекеттің істелуі түрлі жағдайда және олардың субъектілері әртүрлі болғандығын байқатады. Ал әр етіс жұрнақтары жалғанған сайын олардың салттылық және сабақтылық қасиеттері өзгеріп отырады. Мысалы етістік түбір күйінде тұрып – сабақты етістік болды. 2) етістікке ***-ын*** етіс жұрнағы жалғанып салттылық сипат алды. 3) *жуылды* болып салттылық сипат алды, *жуғызды* болып сабақтылық сипат алды, *жуысты* болып сабақтылық сипат алды. Осыған қарап отырып, тіліміздегі етістіктерде сабақтылық сипаттың басым екенін байқауға болады.

Ал етістіктің таза грамматикалық категория-

ларына рай, шақ, жақ, категориялары жатқызылады, себебі істің орындалғанын мысалы, *жуамын* – келер шақ, ашық рай, I жақта тұр. Істің орындалмағанын білдіреді, мысалы, *жумаймын* – келер шақ, ашық рай, I жақ болымсыз түрде тұр. Немесе *жуылды* - бұрынғы өткен шақта, ашық райда, III жақта тұрса, *жуылмады* – дәл сол категорияларда, тек болымсыз сипатта тұрғандығын байқауға болады. Демек, оларды біреуі болымды, екіншісі болымсыз болуы оның лексика-грамматикалық сипатына байланысты да, қалған өзгермеген категориялары таза грамматикалық категорияға жатады. Екіншіден, *жуылды* және *жуылмады* лексемаларының екеуі де салттылық сипатта тұр. Біздің бұлай бөліп отырғанымыз, дәстүрлі грамматикадағы бөлініске негізделген: «Етістіктің грамматикалық категорияларын лексика-грамматикалық (салт-сабақты етістік, етіс, күшейтпелі етістік немесе көрініс, болымсыз етістік категориялары) және таза грамматикалық (рай, шақ, жақ немесе жіктелу) категориялары деп екіге бөлген жөн, өйткені рай, шақ категориялары етістіктің мағыналық жағынан оны өзгеріске түсірмейтін ғана тұлғасы емес, сонымен бірге етістікті басқа сөздермен байланысқа түсіруге дәнекер болып, жіктеліп, сөйлем ішінде қолдануға негіз болатын тұлғалары» (Қазақ грамматикасы, 2002: 502 б.).

Нәтиже мен талқы. Йасауи хикметтерінде кездесетін *айыр, қыл, көр, көм* – секілді етістіктер сабақты етістіктер де, *кел, йығыл, құтұл, қайна, жанталаш* етістіктері – салт етістіктер. Себебі бұл етістіктердің алғашқысы *кімді, нені* деген сұраққа жауап беруді қажет етіп, табыс септігіндегі тура толықтауышты меңгеріп тұр. Ал екіншілері табыс септігіндегі сөзді қажетсініп тұрған жоқ.

М.Қашқари «Диуани луғат ит-түрк» атты еңбегінде кей етістіктердің салт әрі сабақты болып жұмсалуын мысалдар арқылы *үстерді-ол меңе үстерді* және *ол қылмыш ышын үстерді – ол істелген ісінен тануға тырысты* деген мысалдар арқылы дәлелдеуге болады. Бұл XI ғасыр ескерткішіндегі салт және сабақты бола алатын етістіктің көрінісі. Сонымен қатар хикметте жеке тұрғанда салт немесе сабақты етістік екені білінбейтін, тек мәтін ыңғайында ғана салт, сабақты екенін ажыратып алуға болатын етістіктер де кездеседі. Мысалы, *қара, қос* т.б. Йасауи хикметтеріндегі етіс категориясының етістіктерге жалғанып қолданылуында ерекшеліктер өте көп байқалады. *Қайтыб түшүб ғариб йәтим фақир (хәлін) сұрды (77 б, 4). Халқ ічіндә ('ашиқ) мән деб (тілгә алма) (74б, 13).* Хикметтің өлең түріне келтірілген нұсқасында *Халқ ічіндә ('ашиқ) мән деб (тілгә алма)* деген аударма берілген тік жақша ішінде *тілге алма* тіркесі мәтіннің өлең түріне келтірілмеген, қара сөз түріндегі нұсқасында өзгеше берілген (*Құл Хожа Ахмәд жандын кечмәй да'уы қылма халқ ічіндә мән деб бұл сөздімә (74б, 12-13)* деп берілген. Бір мәтін бола тұрса да екі түрлі айырмашылықтың бар екені байқалады. Өлең түрін келтірілген нұсқасында *тілге алма* деп ал, алғашқы өлең түріне келтірілмеген нұсқасында *бұл сөздімә* деп берілген. Енді осы хикметтің беретін мағынасына талдау жасап көрейік: Р.Сыздықованың «Ясауи хикметтерінің тілі» атты еңбегінің 340 бетіндегі өлең қалпына келтірілген нұсқасының мағынасы *Құл Қожа Ахмет жанды кешіп шер (қайғы) қылма, Халыққа ғашықпын деп (Аллаға) тілге алма (айтпа)* деп аударуға болады.

Р.Сыздықованың еңбегін зерттеу жұмысымызға басты дереккөз ретінде пайдаланып отырмыз. Ал бұл кітапта хикметтердің аудармалары берілмеген. Сондықтан, мағынасына, мәтін ыңғайына лайықтап, кейбір түсіндіруді қажет ететін хикметтерді өзіміздің тарапымыздан мағынасына лайықтап, талдап беріп отырмыз.

Ал екінші өлең нұсқасына келтірілмеген түпнұсқадағы хикметті аударсақ, *Құл Қожа Ахмет, халық ішінде бұл сөзіме менмін деп жаныңды кешпе (қинама)* деген мағыналы аударма шығады. Әрине, бұл аударма тура, тікелей аударма болып шықты, біздің ойымызша 340 беттегі хикметтің аудармасы Қожа Ахмет Йасауидің ойын дәл беретін сияқты.

Осы жерде *тілге алма* деген тіркес пайда болған қазіргі тілімізде *тіліңе алма* деп тікелей аударма жасауға болады. Ал мұның біздің тіліміздегі баламасы – *аузыңа алма, тісіңнен шығарушы болма. Алма* етістігі негізінен сабақты етістік болу керек еді: мысалы, *нанды ал, кітапты ал* деген секілді тіркестерде табыс септігіндегі сөздермен тіркесіп тұрса, мұнда барыс септігіндегі сөзбен тіркесіп, салт етістік болып, сондай-ақ күрделі етістік те құрап тұрған секілді.

Сонымен қатар *алу* етістігінің хикметтер тіліндегі сабақты болып келетін түріне хикметтен көптеген мысалдар келтіруге болады:

Дин беріб ол дүнйасыны алмақ керәк (72 а, 9). Ахирәт асбабыны алмақ үчүн (72 а, 13).

Бұған қоса барлық уақытта екіұдай пікірде талданып жүрген *туу* етістігінің де бір тұлғада тұрып салт және сабақты етістік болуға мүмкіндігі бар: *Өшәл күні туққан фәрзәнд шайтан туғар (50 б, 8-9).*

Бұл жерде *туу* етістігінен келген екі етістік кездесіп отыр. Біреуінде салт, екіншісінде сабақты етістік мәнінде тұр.

Сонымен қатар сабақты етістіктің салт сипатына көшуі Йасауи хикметтерінде де кездеседі. Кезінде сабақты етістік болған, қолданыла келе екеуі тіркесіп, салт етістік жасаған осы етістік Йасауи хикметтерінде кездеседі. Мысалы, *Йүз мың жафа тіксә бойұн сұнмәк, Бойын сұнмай надан бірлә йүрсә болмас (63 б, 4-5).*

Йасауи хикметтерінде етістің барлық түрлері кездеседі.

Йасауи хикметтеріндегі ырықсыз етістің берілу жолдары мен мағыналық ерекшеліктері

Ырықсыз етіс қимылдың еріксіз, кейде күш жұмсау арқылы (біреудің ықпалы арқылы), кейде күш жұмсалмай өздігінен орындалатындығын, қимыл-әрекетті орындаушы оның бастауышы ретінде таныла алмайтындығын білдіретін етістікке жалғанатын аффикс. XI ғасыр ескерткіші «Диуани луғат ит-түрк» еңбегінде М.Қашқари ырықсыз етісті араб грамматикасының термині мажһул деп атаған. ***-ыл****: Нечә йылғы меһрубаным айрылар дустлар, Бу уужудум шаһрыны хали қыладур дустлар (51 б, 5-6). Жумлә бузрук йығылыб келіб ин'ам берді (75 а, 5). Мухиб құллар махбубына айрылұрлар, 'ашиқ халқы дунийасыдын тайрылұрлар (84 б, 8). 'ашиқ дидарыгә қошылмагін ағбарығә, уасил болғын жәббаргә, фәни дүнйа өтті-йа (86 б, 8-9).*

-іл: *Хазир йүрүгіл файз-у футухлар ала көргіл, Би файз-у футух бәндәні көмүлгәні биһрақ(28б, 7-8).* Езулік етіс тұғасына қарағанда еріндік етіс ***-ұл, -үл*** тұлғалары жиі қолданылатыны байқалады. Жалпы зерттеу барысында байқағанымыз, етістік түбірінің алғашқы буыны езулік бола тұра аффикстер жалғауда еріндік буындарды көбірек қолданылатыны орта ғасыр ескерткіштерінің ішіндегі Йасауи хикметтерінің тіліне тән. Мысалы, *айғұм келәр, телмүртүру, т.б.*

-ұл/-үл: *Хизир-у Илйас атам бар, Арслан баба дек бабам бар, Раби'а дек мамам бар, қошұлұр аулийаға гунаһідур (73а, 6-7). Зикрі жам' болұб түзүлмішдә, Зикр-у сама' нәубат бірлә құрұлмышда Бұ тән 'ақбасыдын айрұлмышда (84а, 8). Тақлид ішім тахқиқ сәры айланмады, Ғариб башым нәфс елкідін құтұлмады. Тілім ағзым ғайбат сөздін құтұлмады (46а, 3-4).*

Етіс жұрнақтары жалғану барысында ерін үндестігі сақталмаған жағдайлар да кездеседі: *Бұ тән 'ақбасыдын айрұлмышда (84а,9). Мухиб құллар махбубына айрылұрлар, 'ашиқ халқы дунийасыдын тайрылұрлар (84б, 10).*

Зерттеу барысында ырықсыз етістің ***-ыл, -іл, -ұл, -үл*** тұлғаларынан өзге түрлері кездеспеді.

Йасауи хикметтеріндегі ортақ етіс пен мағыналық ерекшеліктері

Кем дегенде екі субъектінің және көп субъектінің іс-әрекетті бірлесе атқаратындығын білдіретін етіс түрі ортақ етіс деп аталады. Бұл етіс көрсеткішінің шығу төркіні, этимологиясы туралы Б.Серебренников қимылдың жан-жақты қырлы екендігін білдіреді деп есептейді. Бұндай пікір Н.К. Дмитриевтің, А.А.Юлдашевтің, А.Н.Кононовтың еңбектерінде кездеседі.

Йасауи хикметтерінде кездескен ортақ етіс жалғанған етістіктер осы етістіктің қимыл әрекеті бір адамның өн бойындағы мүшелері арасындағы ортақтықты көрсетеді. Мысалы,

Күлін көккә сауұрды елтіб дәрйаға салды, Зауқ дәрйасы жош ұрды, ақты дәрйа қайнашыб (69а, 5-7). Ей, мәні а'заларым жаным шадманым еді, Жан кетәр деб кулли а'за йығлашадур дустларым (52а, 1-2). Бұл хикметтің мағынасы жан кететін болды деп күллі ағза бір-бірімен *жыласады, қайғырысады* деп, біртұтас организмнің әрекетін ортақтастырады. Ал екінші хикметте: *Пир Муған назар қылды шараб (ічтім), Шибли йаңлығ сама' ұрұб жан талаштым (39а, 11-12).* жанталасу етістігінің тіліміздегі мағынасы өмір үшін немесе белгілі бір зат үшін талас деген мағынаны береді. Ал тура, алғашқы мағынасы жан үшін таласу деген мағынаны берген. Демек, адамзат белгісіз күшпен жан үшін таласып, екі сезім ортасындағы ортақтықты тапқан. Осылай ортақ етіс мағынасы осы екі хикметте де әлсіздеу сипатта көрінген.

Ортақ етіс қатысушы субъектілер немесе объектілердің іс-қимылдарының ортақтығы мына хикметтерден айқын көрінеді: Адам және шайтан: *Ләшкәр түзәб шайтан бірлә мән ұрұштұм (92б, 8). Нәфс шайтан хайлы бірлә көб ұрұштұм (44б, 8).* Жарандар: *Халқы 'аләм һәммасы Мансур деб фәриад қылды, Мансурны йаранлары қалды анда йығлашыб (69а, 10-11).* Молдалар: *Бикәнә деб муллалар Мансурны өлдүрділәр, Кәфир деб күйдүрділәр үч йүз мулла талашыб (69а, 2-3). Тәубә қылғыл йа Ахмәд хақдын болды 'инайат Йүз мың аулийа өтті сирры (сиргә ұлашыб) (69 а, 12-13).*

Йасауи хикметтерінде кездескен *ұлашу, йүзләшу, мұңдашу* етістіктеріндегі ***-с*** жұрнағы түбірге кірігіп, жеке сөз тудыра алу мүмкіндігіне ие болып отыр. Себебі бұл сөздерді *ұла, жүзде, мұңда* деп морфемаға бөлуге болмайды. Өйткен жағдайда олардың мағынасы жарымжан болып қалады. Ортақ етістің жұрнағы осылайша түбірге ажырамастай кіріккен. Мұндай қосымшалар, әсіресе етістерде көп кездеседі: *тебрәт, йарат, айлан* т.б. *-лан, -лен* қосымшалары жалғанған етістіктер де салт әрі сабақты болып келуі мүмкін. Мысалы, *Пир ешігін йастанғанлар мурад тапар, Тапса болмас пир хизмәтін қылмагүнчә (22 а, 8). Тақлид ішім тахқиқ сәры айланмады, Ғариб башым нәфс елкідін құтұлмады (46 а, 3-4). Анам ердің қолдашым, Мұңланғанда мұңдашым, Қопмаймусән деді-йа (106 б, 14).*

Соңғы жылдары ғылымда салт етістікті сабақты, сабақты етістіктерді салтқа айналдыратын қосымшалардың (әдетте, мұндай қосымшалар етіс жұрнақтары) сөзжасамдық белгілерін атап көрсетіп, оларды сөзжасамдық тұлға деп танығанжәне көрсеткен болатын (Салқынбай, 2008: 357 б.). Қазіргі қазақ тіл біліміндегі ғылыми еңбектерді қарап отырсақ, етістер туралы пікірдің екіге жарылғандығын көреміз. Етістікті терең зерттеген ғалым Ы.Маманов пен морфолог ғалым С.Исаев етіс салттылық және сабақтылық категориясына көшіретін лексика-грамматикалық категория деп танығанғалым А.Б.Салқынбай А.Ысқақов, А.Қалыбаева, Н.Оралбаева сынды ғалымдардың сөз тудырудың морфологиялық әдісі деп танығандығын жазады (Салқынбай, 2008: 357

б.). А.А. Юлдашев башқұрт тіліндегі етістіктердің сөзжасам жүйесі мен жіктелуін зерттеген еңбегінде етістер туралы мынадай пікір келтіреді: «Другим характерным признаком залога в башкирском языке, равно и в других тюркских, является то, что ни один залоговый показатель, ни один аффикс, квалифицируемый обычно как залоговый, не имеет исключительно залогового значения. Один и тот же залоговый аффикс в одном случае покрывает собой только залоговое значение, совершенно не касается лексического значения основы и, таким образом, имеет исключительно словоизменительный характер; в другом, наоборот, не имеет никакого залогового значения, а служит целям исключительно словообразовательным; в третьем случае в одно и то же время имеет и залоговое и словообразовательное значение. В силу этих особенностей для тюркской филологии характерным оказывается отнесение залога к внутриглагольному словообразованию» [Юлдашев, 1958: 88 б.]. Сонымен бұндай пікірдің барлық уақытта ақтала бермейтіні белгілі. Дегенмен, Йасауи хикметтерінде етіс категорияларының түбірге сіңісіп, етістік туырған жағдайлары кездеседі.

Йасауи хикметтеріндегі өзгелік етіс пен мағыналық ерекшеліктері

Ең көп аффикс түрлері өзгелік етісте көп кездеседі. Орта ғасыр ескерткіштеріне жататын Йасауи хикметтерінде ***-үр, -ғыз, -гіз, -кер, -дұр, -дүр, -т*** тұлғалары кездеседі. Ал бұл етіс жұрнақтарының көне түркі тілі сөздігінде *тирпгүз, тиргүр, тиргүд* тұлғаларында кездеседі [ДТС, 1969].

***-үр* етіс жұрнағы жалғанған етістіктер:**

'Иса ташлар кетүрді, Мәрийам тергәб тойарды (104 б, 6). Халқлық ішін хақ лық үчүн етүрділәр, Өзләріні халқлар ада етүрділәр (84 б, 5-6.). Чиһил тән шараб ічүрді анчы аңа меһрін салыб (68 б, 1).

***-ғыз, -гіз* етіс жұрнағы жалғанған етістіктер:**

Илләһи көрмәгіз йүзіні һәр кез, Аның дек лә'натыдын әйлә пәрһиз (7 б, 7-8). Рахман тәңрім әйләбан кіргіз йолгә (44 а, 1). Тұрғұзұр ерді расул түн көп йапұб (69 б, 9.). Өлүб ердім қайта башдым тіргүзділәр (100 б, 13). Зар еңрәгіз анда бармасдын бұрұн (98 б, 3 б.).

Қазіргі қазақ тілінде *көрсет* тілдік бірлігінің морфологиялық құрамы Йасауи хикметтерінде *көрмәгіз* түрінде берілген. Өзгелік етістің де ***-ғыз, -гіз*** тұлғасы кездеседі. Бірақ олардың қайсысы ырықсыз етіс, қайсысы өзгелік етіс екенін синонимдес қосымшаларды бірінің орнына бірін жалғау арқылы анықтауға болады. Мысалы, *көрмәгіз – көрсетпе*. Мұнда тіліміздегі болымсыз етістіктің түбірге кіріге алу мүмкіндігі көрініп тұр. *Көрмәгіз* етістігін *көрмә-дүр* деп ауыстыруға келмейді. Сол секілді *кіргіз – кір-дүр, тіргүз – тір-дүр* деуге келмейді. Есесіне *тіргүзділәр-ді – тіріл(т)діләр* деп ауыстыруға болады. Көзбен шолып қарағанға етіс жұрнақтары оңай болғанмен, ескерткіштер тілінен оларды табу қиын әрі мағыналарын дөп басып айту одан да қиын. Әсіресе, орта ғасыр ескерткіштерінің тілін әбден араб тілінің ыңғайына иіккен тілдер қатарынан көруге болады.

Синонимдес етіс жұрнақтары.

***-кер* етіс жұрнағы жалғанған етістіктер: *-ғыз, -гіз*-бен сәйкес келіп тұр.**

Фәриштәләр алла дебан йеткүрділәр, Ол сидрату-л-мунтаһыға йеткүрділәр (7 а, 3).

Осы хикметтегі етіс жұрнақтарын *Фәриштәләр алла дебан йеткізділәр, Ол сидрату-л-мунтаһыға йеткізділәр (71а, 3)* деп ауыстыруға болады. Бірақ хикметтер тілінен ***-кер, -кіз*** жұрнақтарының бірінің орнына бірі жұмсалғанын кездестіре алмадық.

***-дұр, -дүр* етіс жұрнақтары жалғанған етістіктер:** *Харлық тартыб шум нәфсіңні өлдүрмәсәң, Алла дебан ічгә нурны толдұрмасаң, Уәлләһи билләһи сәндә 'ишқны нишаны йоқ (40а, 14; 40б, 1). Е йар йүрәк күйдүрәсән қайда ерүрсән (34а, 7). Отұз йашда дотун қылыб күйдүрділәр, Жумләбузрук йығылыб дүнйа қойдұрдылар, Ұрұб сөкіб йалғыз хақны сеудүрділәр (76б, 7-9). Мәрйам жанын оздұрды (105б, 9). Құл Хожа Ахмәд Йасауидін көңүл үздүр Һәмә қылса хақ йадыгә көңүл тындұр (100 а, 8).*

Ескерткіштер тілінде өзгелік етістің ***-дұр, -дүр*** тұлғалары дыбыс үндестігіне бағынбай жиі қолданылған. Ал ***-тұр, -түр, -тір*** тұлғалары бірер жерде қолданылған: *Өлтіргіл-у күйдіргіл-у мың жаур-у жафа қыл, Ол рузи жаза мәні бинә'и Мухаммәд (30 а, 6-8), Көкдін мәңә сансыз бурақ келтүрділәр (100 а, 13).*

***-т* етіс жұрнақтары жалғанған етістіктер:**

«Қазіргі қолданылып жүрген әдебиетте өзгелік етіске берілетін анықтама мына түрде: «Істің тіке субъекті арқылы істелмей, екінші субъекті арқылы істелетіндігін, я істелмейтіндігін білдіретін етістіктің түрі өзгелік етіс деп аталады» [Қазіргі қазақ тілі, 1954: 295 б.].

Ы.Маманов еңбегінде егер анықтама арқылы өзгелік етісті анықтайтын болсақ, қателікке ұрынатынымызды ескертеді: «Егер осы анықтамаларға сүйенетін болсақ, онда салт етістіктен жасалған сабақты етістікті өзгелік етіс категориясына жатқызу дұрыс болмас еді» [Маманов, 2007: 42 б.].

Расында, Йасауи хикметтеріндегі өзгелік етіс жұрнақтары жалғанған етістіктерді жинақтап, зерттегенімізде дәл осы анықтаманың мәнін ашатындай, дәлел болатындай құбылыс емес екендігін байқаймыз.

Үч йүз алтмыш тамурларуң тебрәтмәсәң, Төрт йүз қырық төрт сүйәгіңні ұшатмасаң (40б, 7-8.). Һәр йан йүгүрүб нәфсіні өргәтмәсә биһрақ (29б, 3). Қызыл йүзні за'фаран дек сарғайтмайын (86а, 7). Дүнйа үчүн хаққа көңүл төңрүтмәдің, Дүнйа харам андын көңүл сауытмадың 59 б, 12-13).

Себебі үш жүз алпыс тамырларын *тебре(н) тпеген* – өзі, төрт жүз қырық төрт сүйегін *«ұшата алмаған»* – өзі, қызыл жүзін запырандай *сар-*

ғайтпайын деп тұрған – өзі т.б. Демек, өзгелік етіс жұрнағын жалғағанмен, өзгелік мағына бере алмайтын етістіктер Ы.Мамановтың айтуынша, «ауыспалы сабақты етістіктер».

Ал ***-т*** өзгелік етіс жұрнағы жалғанып, таза өзгелік мағынаны беретін хикметтер төмендегідей:

Залимларны құрбы не дүр мән йаратған, Йаратғанны нә сөзін тұтмас мән түзәтғән (59 б, 4-5). Йолда өлүб көңліні саутмаса биһрақ (29 б, 11). Әууәл бізні хақ йаратты адам қылыб, Бір кәм қырық йыл ғам йаратты сирғам қылыб (113 а, 11).

Қазіргі тілімізде етіс жұрнақтары бірінің үстіне бірі жалғана береді. Мысалы, *ұйымдастыртты, жасатқыздырды, өткіздірді* т.б. Ал орта ғасыр ескерткіштері тілінде етіс жұрнақтарының бірінің үстіне бірі жалғану деректері сирек кездесті. Тіпті бірді-екілі хикметтерде болмаса, аса көп кездесе қойған жоқ.

Қатар келген етіс жұрнақтары жалғанған етістіктер*: Йолын таныб ерәнләрға қошұлұшты (85 б, 11).* (ыл -ырықсыз етіс, ыс- ортақ етіс).

Йасауи хикметтеріндегі өздік етіс пен мағыналық ерекшеліктері. Өздік етіс жұрнағы субъектінің өзі жасайтын қимыл-әрекеттерді білдіретін етістіктерге жалғанады. Жоғарыда өзгелік етіс арқылы берілетін субъектіге тиесілі қимыл-әрекеттің де өзгелік етіс жұрнағы арқылы берілуін ғалым Ы.Маманов жақсы байқаған болатын. Сол секілді **-ін** өздік етіс жұрнағының XI ғасыр ескерткіші М.Қашқаридың «Диуани луғат ит-түрк» еңбегінде өзіне тиесілі мағынаны емес, өзге мағына береді, *Ол өзіне иеміш терінді – ол өзіне жеміс терді. Ер бітік бітінді – Ер жазу жазды* (МҚ., I, 205 б.). Зерттеуші Р.Досжан қазіргі тілімізде мұндай қолданыстардың стильдік мақсаттағы нормадан ауытқу болып есептелетіндігін айтады [Досжан, 2009: 22 б.].

Түркі тілдерінде өздік етістің жұрнағы біреу ғана және түрлі фонетикалық варианттары болған.

Хайран бақамән көзұмға йалғұз көрүнүрсән (34 а, 13). Фәрдәгі жамалымны көрәрдә сүйүнүрсән (34а, 14). Таң атқунча фәрйад ұрұб зар еңранмәй (62а, 14). Оттұз йеті йашға кірдім ойғанмадым (93а, 9), Инсаф етіб алла сәры толғанмәдым (93а, 10). Сахарларда зари қылыб еңірәнмәдім (93а, 11). Хақ 'ашиқ сән руз қиймат білінұрсән (34б, 5). Жаныңны алыб тартғандә қол йүгүнүрсән (34б, 14.). Беш күндә өтәр 'умрың нечүк йығынурсән (35а,8). Қабрің ічідә дозах отыға күйүнүрсән (35а, 8). Лутфын көрүб чин 'ашиқ сүйүнәр ерміш (36а, 4). Ол сәбәдін хаққа сығыныб келдум мән-а (75а, 5). Рахман игәм бұйрығыға бойын сұнды (70б, 9). Сама чықыб дәрс өргәндім мәләйикдін (90 б, 3).

Қорытынды. Йасауи хикметтерінде етіс түрлерінің барлық түрлері де кездеседі. Сонымен қатар ***-т*** жұрнағы өзгелік етіс жұрнағы болса да мәтін ыңғайында өздік етіс мағынасын беретіндігі Йасауи хикметтерінен байқалды. Сондықтан ғалымдар айтқандай мұндай тілдік ерекшеліктерді өзге құбылыс аясында қарағаң дұрыс.

Сонымен қатар ***-лан, -лән*** құранды жұрнағын өздік етіс қосымшаларының бірі ретінде қарайтын зерттеушілер де бар [15, 22 б.]. Бірақ біздің ойымызша, өзге ғылыми еңбектерде көрсетілгендей күрделі құранды жұрнақ деп атаған дұрыс болар.

Қорытындылай келгенде, Йасауи шығармаларындағы етіс жұрнақтарының қолданылу сипаты осындай. Бұның қазіргі қазақ тіліндегі етіс жұрнақтарының тарихын зерделеуге қосар үлесі бар деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Көпрүлүзаде М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи. Танымы мен тағлымы. – Шымкент: Арыс, 1999. – 122 б.

2 Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. Алматы: Сөздік-Словарь, – 2004. – 552 б.

3 Хаккулов И. А. Ясавий. Хикматлар. – Ташкент: – Фан.1991. – 2000 б.

4 Наджип А. Историко-сравнительный словарь XIY века. – Москва: Наука, 1979. – 479 с.

5 Ераслан К. Дивани Хикметтік «сечмелер». – Ташкент: – Фан. 1983. – 168 б.

6 Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира (XII-XIII вв.). – Москва: Восточная литература, 1963. – 366 с.

7 Чакыр Р. Қ.А.Яссауидың «Диуани хикмет» кітабының қазақ тіліндегі аудармалары және байланыстар проблемасы: филол. ғыл. канд. дисс. Алматы, – 1998. – 120 б.

8 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

9 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва: – Наука, 1986. – 302 с.

10 Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі: Оқулық. – Алматы: – Эверо, 2008. 464 б.

11 Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Москва: – Изд. АН СССР, – 1958. 195 с.

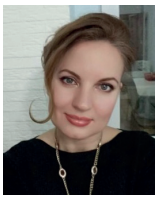
12 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 б.

13 Қазіргі қазақ тілі. Алматы: – Ғылым, – 1954, 295 б.

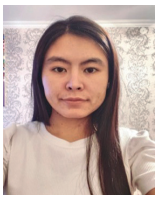
14 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: – Арыс, – 2007. 488 б.

15 Досжан Р.А. XI-XII ғғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы («Һибат-у хақайиқ», «Құтадғу билиг», «Диуани лұғат-ит түрк» ескерткіштері негізінде). 10.02.06. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2009. – 46 б.

УДК **81'42:811.111**
ББК **81.2.**

SHINGAREVA MARINA YURIEVNA
Candidate of philological sciences, docent of English language department
South-Kazakhstan State Pedagogical University

TOREYEVA NAZIRA ZHAUYNBAYKYZY
2nd course master student
South-Kazakhstan State Pedagogical University

SUBTITLES AS AN ELEMENT OF CINEMA DISCOURSE

Түйін. Бұл мақала субтитрлерді кинодискурстың құрамдас бөлігі ретінде зерттеуге, субтитрлерді қалыптастыру ерекшеліктері мен олардың байланыстылығын талдауға арналған. Субтитрлерді белсенді зерттеуге қарамастан, ана тіл білімінде олар тек кино аудармасының түрі ретінде қарастырылады. Субтитр ұғымы киноға аударуға қосымшада талданады. Субтитрі бар аударманың техникалық, лингвистикалық және психологиялық аспектілері қарастырылады.

Бұл зерттеудің өзектілігі субтитрлердің лингвистикалық мәнін теориялық тұрғыдан түсіну қажеттілігімен және субтитрлердің жүйелік сипаттамасын жеке лингвистикалық және паралингвистикалық сипаттамалары бар және кинодискурстың құрамдас бөлігі ретінде әрекет ететін мәтіндік құбылыс ретінде құру қажеттілігімен байланысты.

Түйінді сөздер: титрлар, кинодиалогтар, кинодискурс, кинотекст,аудиовизуалды дидактикалық материалдар, киноаударма, аудиовизуалды аударма, субтитрлеу.

Резюме. Данная статья посвящена изучению субтитров как составной части кинодискурса, анализу особенностей формирования субтитров и их связности. Несмотря на активное изучение субтитров, в родном языкознании они рассматриваются только как вид киноперевода. Понятие субтитров анализируется в приложении к переводу в кино. Рассматриваются технические, лингвистические и психологические аспекты перевода с субтитрами.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью теоретического осмысления лингвистической сущности субтитров и необходимостью построения системного описания субтитров как текстового явления, имеющего отдельные лингвистические и паралингвистические характеристики и выступающего в качестве компонента кинодискурса.

Ключевые слова: титры, кинодиалог, кинодискурс, кинотексты, аудиовизуальные, дидактические материалы, киноперевод, аудиовизуальный перевод, субтитрование, дублирование.

Summary. This article is devoted to the study of subtitles as an integral part of the film discourse, the analysis of the features of the formation of subtitles and their connectivity. Despite the active study of subtitles, in native linguistics they are considered only as a type of film translation. The concept of subtitles is analyzed in the Appendix to movie translation. Technical, linguistic and psychological aspects of translation with subtitles are considered.

The relevance of this research is due to the need for a theoretical understanding of the linguistic essence of subtitles and the need to build a systematic description of subtitles as a textual phenomenon that has separate linguistic and paralinguistic characteristics and acts as a component of film discourse.

Key words: titles, film dialogue, film discourse, film text, audio-visual, didactic materials, film translation, audio-visual translation, subtitles, dubbing.

This article has been deals with the scientific research cinema discourse, analyzes the definition of the phenomenon, and identifies the main characteristics of cinema discourse and structural components, describes subtitles as an element of cinema discourse is determined by their place in the structure of cinema discourse and the relationship of the components of cinema discourse.

The existence of clear time and space frames, as well as signals about the beginning and end of the movie, indicates the integrity and completeness of the film discourse. As a rule, the film begins with a demonstration of the logo of the film company, the opening credits containing the names of the actors involved, the Director, etc., and the actual name of the film.The end of the film is marked by

the end credits, sometimes the ending can be verbally explicated by the word " End " (for example, "The End" in English-language pictures). The possibility of dividing the film course into formally and meaningfully independent episodes confirms its segmentation.

In relation to the film course we are studying, we can isolate, for example, the episode of the murder of Santino Corleone, the wedding of Michael Corleone, the baptism of Constance Corleone's son, and others. However, the content autonomy of fragments is relative, since it requires reliance on the film discourse as a whole, and combining them into a coherent whole indicates the coherence of the film discourse. According To G. G. Slyshkin and M. A. The categories of articulability and connectivity represent a dialectical unity [Slyshkin, Efremova, Aquarius Publishers, 2004. - 153 p].

The cinema discourse has a multi-channel informativeness due to the fact,that it involves the auditory and visual channels of transmission and perception of information. Note that these channels are interdependent, they interact and use a complex process of distributing information among themselves [Kibrik, 2010Cognitive research-IV. - Moscow: IP RAS, 2010. - Pp. 134-152.]. This indicates another characteristic of film discourse-multimodality. This category is a symbiosis of familiar modalities with new digital tools and combines text with a graphic image, sound and / or video accompaniment [Khutyz, Krasnodar: Kubgu, Prosveshchenie-Yug, 2016, No. 9, Pp. 265-271].

The film course is divided into fiction (game) and documentary (non-fiction) Within the framework of art cinema, the following genres can be distinguished: epic (film epic, film romance, film news, film Novella, lyrical Novella, satirical Novella, extravaganza), dramatic (tragedy, Comedy, tragicomedy, drama, psychological drama, melodrama) and lyrical (kinopoema, lyric Novella). Among the epic, dramatic, and lyrical types of film discourse, there are a number of independent genres. Thus, a dramatic film course can be of a tragic, comic, tragicomic, psychodramatic, or melodramatic genre. In turn, according to the ratio of the intensity of positive and negative emotions, the comic genre is divided into three main types: humorous, ironic, and satirical [Ratnikov, 1990 181 p.].

In the result of the analysis of the characteristics of cinema discourse we can conclude that this type of discourse has a wide a basic set of text parameters (integrity, completeness,clenkou, the coherence, informativity, multimodality, propeccia and retrospection, local and temporal relatedness, modality, system, pragmatic orientation), as well as some of the specific characteristics (tonality, realizowanego). However, the main characteristics in the film course they have their own characteristics, for example, informativeness involves several channels of information transmission, the segmentation of the film discourse into episodes is rather conditional and subjective, local and temporal relatedness can be expressed only by visual material, without supporting it with verbal accompaniment. The analysis of the discursive characteristics of the phenomenon under study shows how promising the field for further study has a film discourse within at least one of its parameters (linearity / non-linearity, intertextuality, precedent, dialogicality, stepwise, interdiscursivity, homeostaticity).

Existing definitions of film discourse describe it as complex, a heterogeneous, multi-aspect formation that has an extended structure. Linguists who deal with the problems of film discourse (V. E. Gorshkova; S. S. Zaichenko, A. N. Zaretskaya, E. A. Kolodina, I. N. Lavrinenko,M. A. Samkova, E. V. Sukhaya, etc.) speak about its relationship with the concepts of "screenplay", "kinotext" and "kinodialog", the latter of which in turn plays the role of fragments of film discourse. However, a clear picture of the components of this heterogeneous formation has not yet been built. In this regard, we attempt to structure the elements that make up the film course, as well as those involved in its formation, and describe their role in the formation of the film course and the features of interaction.

First of all, there is a screenplay behind the film course. It should be noted that there are two main types of scenarios: Director's, or staged, and literary. The Director's script is "a detailed creative plan for the production of the film, which is precisely divided into frames with the indication of plans, musical and visual solutions. This scenario determines the genre, rhythm, style and atmosphere of the future movie" [BSE, URL: http://bse.sci-lib.com/article108055.html].

Interpretation of the relationship between the concepts of "addition" and "the cinema discourse" underlies the definition of cinema discourse, Y. V. Surgi. The researcher notes that film discourse is a process of reproduction and perception of the film text, which includes the presence of specific space-time conditions, participants who have a certain cultural baggage, experience and amount of knowledge. The linguist points out that the main text categories are inherent in the film text: segmentation, connectivity, prospectus and retrospection, etc. However, unlike a literary text, a film text is characterized by collective authorship, virtual nature, length in time, the need for a reproduction channel, etc. [Surgay, 2008. - 178 p.]

On the other hand, the film discourse that is currently created serves as a representation of speech communication patterns a modern native speaker. Such a discourse separates the code of reality and cultural realism and gives the viewer a sense of real communication. The task of film discourse is to correspond to what is considered natural, acceptable, and authentic in language and culture in a particular historical period. When composing dialogues

in cinema, the surrounding reality must be taken into account, which includes the nature of communication and language use. The dialogues of the film's characters are constructed in such a way as to resemble natural communication from everyday life, they are the canonical identity of spontaneous conversation [D. Boxer. – Amsterdam: John Benjamins, 2002 . – P. 140-143].

Subtitles are created on the basis of a movie catalog and convey the characters ' speech in the frame, but not verbatim, but only the main idea of one or several replicas.

At the same time, the characters ' speech is simplified and often paraphrased, and a similar translation occurs. The length of each subtitle is limited by the space at the bottom of the screen and the broadcast time. No matter how long the line is, and no matter how fast it sounds, the essence of it should be demonstrated on a small screen area, conveying the meaning as accurately as possible and giving the audience the opportunity to read it before the next subtitle appears [Sukhaya, "Linguistics". - 2010. - No. 2. - Pp. 68-74].

Subtitles are a unique component of the film discourse, they represent the main text as a part-a whole. Subtitles are the main semantic element in a movie, although they do not belong to the author's concept of the film. Several subtitle options can be written for a single movie, for example, for different demonstration channels (TV, DVD, movie theater, festival) or for different target audiences. To the question of the authorship of the text of the subtitle in different countries show the opposite relationship. The name of the subtitle originator can be specified, for example, in Japan. This country not only identifies the author of the subtitles, but also provides a choice of several subtitles from different authors. And, for example, in Russia, the United States, and the United Kingdom, the name of the subtitle compiler is not specified.

Subtitles are a particular form of implementation of film speech in written form. Subtitles are part of the core of the film discourse, simultaneously representing the implementation of the film speech / film dialogue and part of the discourse of the film and film text. Subtitles interact with the screenplay, transmitting the dialogues of movie characters written in it, and through the script they communicate with texts that were used to write the script and direct the film. In our research material, we observe how individual statements or even entire monologues and dialogues included from the novel in the script are reflected in the subtitles. In some cases, the context of the use of individual phrases changes, or the replicas themselves are subject to changes associated with other works of literature.

Through the interaction of subtitles with the components of the film discourse, the author's idea is fully realized and interpreted accordingly. A. N. Zaretskaya believes that subtitles, along with the film catalog and other types of printed words on the screen, play a crucial role in creating meaning [Zaretskaya, Chelyabinsk, 2010. - 180 p.].

Modern works devoted to subtitles are mainly limited to their analysis as an alternative way of translating foreign films. However, in our opinion, fundamental research is required in the field of text formation of subtitles, the connectivity not only between the subtitles themselves, but also the components of the movie. This will help to identify the optimal mechanisms for introducing subtitles as a verbal-visual structure into the semiotic field of a movie, as well as creating links between elements of the film space and subtitles.

Subtitling is a prepared communication that uses a written version of a language that acts as an additional and synchronous semiotic channel, as well as part of a transitional and polysemiotic text. In this interpretation, we find indications of the basic characteristics of subtitles: preparation, implementation in writing, complementarity, synchronicity, transitivity, polysemiotic. In our opinion, these characteristics are closely related to the linguistic functions of subtitles proposed by L. Marlo (quoted by: Gorshkova, 2006):

1) substitution function (subtitles replace the original dialog with written text);

2) communication function (subtitles transmit the information contained in the original dialog to the viewer, that is, they form a model of communication with the source, message, channel, and recipient);

3) emotive function (the task of subtitles is to get the same emotional response from the audience that the original dialogue evokes);

4) connective function (the purpose of subtitles is to give meaning to an image that is mostly polysemiotic);

5) add-on function (subtitles can provide information that is not included in the video sequence);

6) pleonastic function (from the word "pleonasm" - a turn of speech in which words that partially or completely coincide in meaning are repeated unnecessarily) (subtitles may duplicate information provided in the video sequence).

In other words, the division of the script into parts, in which independent units, subtitles, are divided into sentences, indicates a volume-pragmatic division of the text. According to I. R. Galperin, this division of the text takes into account the size of its part and the setting for the reader's attention. The volume of the part is deduced taking into account the possibility of assimilation of information by the reader without loss [Galperin, M: Komkniga, 2006. - 144 p].

That is, the volume-pragmatic division of the text is due to the desire of the Creator of the language object to facilitate its reading, as well as the mechanism of perception of the text by the recipient.

As for the disadvantages attributed to subtitles - the problems of inference and distraction of the viewer's attention from the video sequence-we can mention the following. Indeed, when viewing video material accompanied by subtitles, the recipient's attention constantly switches from the image to the subtitles, and when focusing on the text accompaniment, the information that the image conveys may be missed. An experiment was conducted in which the movement of the audience's eyes was recorded while watching a movie with subtitles. His results showed that the eye focuses on the area of the image slightly above the subtitles This is a viewing tactic makes it easy to monitor what is happening on the screen events and almost at the same time read the subtitles. As for the obstacles that subtitles can create in the process of inference, the following arguments can be given in their defense First, the most important part of the image is shown in the middle of the screen, while the subtitles are located at the bottom of the screen. Second, subtitles appear on the screen periodically, this makes it possible for the viewer to view the video without the text present on it, and even when they are displayed on the screen, you can easily see most of the image through them [Koolstra, Peeters, Spinhof, European Journal of Communication. - 2002. - Vol. 17 (3). - P. 325-354].

CONCLUSION

After conducting a detailed study of film discourse as a complex communicative phenomenon, we have established approaches to its study (proper-linguistic, linguocognitive, linguosemiotic,discursive, cognitive-discursive, sociolinguistic,linguopersonological, etc.), as well as standard (integrity, completeness, articulation, etc.) and specific characteristics (tonality, creolization).

In the course of the study was the linguistic status of the subtitles. Subtitles are secondary text that is created based on the movie catalog, taking into account space and time constraints. Based on the analysis, we can say that the following characteristics are implemented in subtitles: design, structural unity, articulability, completeness, communicative orientation, genre and stylistic affiliation, interpretability, modality (subjective), situational attachment, iconicity, polysemiotic, connectivity, integration and integrity. The functions performed by subtitles in the space of film discourse are also diverse (communicative, metalanguage, interpretive, pragmatic, representative, didactic, expressive-emotive, etc.)

REFERENCES:

1. Boxer, D. Applying Sociolinguistics: Domains of Face-to-Face Interaction [Text] / D. Boxer. – Amsterdam: John Benjamins, 2002 . – P. 140-143.
2. Galperin, I. R. Text as an object of linguistic research [Text] / IR. Galperin. - M: Komkniga, 2006. - 144 p.
3. Khutyz, I. P., Velichko, M. A. Cognitive-pragmatic nature of the phenomenon of connectivity [Text] / I. P. Khutyz, M. A. Velichko // Interdisciplinary aspects of linguistic research. Krasnodar: Kubgu, Prosveshchenie-Yug, 2016, No. 9, Pp. 265-271.
4. Kibrik, A. A. Multimodal linguistics [Text] / A. A. Kibrik / / Cognitive research-IV. - Moscow: IP RAS, 2010. - Pp. 134-152.
5. Koolstra, M., Peeters, L., Spinhof, H The pros and cons of dubbing and subtitling [Text] / M. Koolstra, L. Peeters, H. Spinhof // European Journal of Communication. - 2002. - Vol. 17 (3). - P. 325-354.
6. Ratnikov, G. V. Genre nature of the film [Text] / G. V. Ratnikov. - Minsk: Navuka I Tehnika, 1990. - 181 p.
7. Slyshkin, G. G., Efremova, M. A. Kinotext (experience of linguoculturological analysis) [Text] / G. G. Slyshkin, M. A. Efremova. - M.: Aquarius Publishers, 2004. - 153 p.
8. Slyshkin, G. G., Efremova, M. A. Kinotext (experience of linguoculturological analysis) [Text] / G. G. Slyshkin, M. A. Efremova. - M.: Aquarius Publishers, 2004. - 153 p.
9. Suhaya, E. V. Types of sources of minareci as a basis for linguistic research [Text] / E. V. Dry // Bulletin of the Moscow state University. Series "Linguistics". - 2010. - No. 2. - Pp. 68-74.
10. Surgay, Yu. V. Interdiscursivity of the film text in the cross-cultural aspect [Text]: dis. ... kand. filol. science: 10.02.19 / Surgay Yulia Valeryevna. - Tver, 2008. - 178 p.
11. Zaretskaya, A. N. Features of the implementation of subtext in film discourse [Text]: dis. ... Cand. Philol. Sciences: 10.02.19 / Zaretskaya Anna Nikolaevna. - Chelyabinsk, 2010. - 180 p.
12. BSE, URL: http://bse.sci-lib.com/article108055.html

УДК **81'42:811.111**
ББК **81.2.**

SHINGAREVA MARINA YURIEVNA
Candidate of philological sciences, docent of English language department
South-Kazakhstan State Pedagogical University

ALIMOVA KURALAY DAULETOVNA
2nd course master student
South-Kazakhstan State Pedagogical University

CASE STUDY OF THE CONCEPT «CLEVER/STUPID» IN MACROFIELD OF ENGLISH LANGUAGE

Түйін. Бұл мақала әртүрлі этностық қауымдастықтар өкілдерінің тілдік санасын зерттеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары аясында дайындалған. Мақалада ағылшын тілі мәдениетіндегі «интеллект» макро тұжырымдамасына жан-жақты салыстырмалы талдау жасалған. Жұмыстың тақырыбы әлемнің ағылшын тіліндегі картинасында адамның ішкі әлемінің интеллектуалды саласы туралы вербалды идеяларды қарастыруға бағытталған.

Түйінді сөздер: когнитивтік лингвистика, әлем бейнесі, сана, түсінік, макроөрістер.

Резюме. Данная статья подготовлена в рамках исследовательской работы по изучению языкового сознания представителей разных этнических сообществ.

В статье представлен комплексный сопоставительный анализ макроконцепта «интеллект» в английской лингвокультуре. Тема работы обращена к рассмотрению вербализованных представлений об интеллектуальной сфере внутреннего мира человека в английской языковой картине мира.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, картина мира, сознание, концепт, макрополе.

Summary. This article has been prepared as part of a research work on the study of the linguistic consciousness of representatives of different ethnic communities. The article presents a comprehensive comparative analysis of the macro concept "intelligence" in the English linguistic culture. The topic of the work is addressed to the consideration of verbalized ideas about the intellectual sphere of the inner world of a person in the English language picture of the world.

Key words: cognitive linguistics, world mapping, consciousness, concept, macrofield.

This article has been prepared as part of a research work on the study of the linguistic consciousness of representatives of different ethnic communities. In studies of the image of the world and linguistic consciousness, the works of such domestic scientists as B.Kh. Khasanov, E.Kh. Zhubanov, N.V. Dmitriuk, E.D. Suleimenova, Z.K. Akhmetzhanova, Z.K. Sabitova, N. Zh. Shaimerdenova and others.

The topic of the work is at the junction of the most important disciplinary areas of modern linguistics: cultural linguistics, cognitive linguistics, axiological linguistics, ethnolinguistics and is addressed to the consideration of verbalized ideas about the intellectual sphere of the human inner world in English world mapping.

According to Y.S. Stepanov, "concepts float over language" [Stepanov Y.S., 1975, p.37]. The understanding of concepts is highly variable in modern linguistics. The Linguistic Encyclopedic Dictionary gives the following definition: "A concept (concept) is a phenomenon of the same order as the meaning of a word, but considered in a slightly different system of connections; meaning - in the system of language, concept - in the system of logical relations and forms, studied both in linguistics and in logic "[LED, 1990, p.384].

In the 1997 "Philosophical Encyclopedic Dictionary" the dictionary entry "Concept" is absent, and "concept" is interpreted as "one of the logical forms of thinking, as opposed to judgment and inference, which consist of concepts" [PED, 1997, p. 354]. A border is drawn between the concepts that "we use in everyday life" and the concepts of logic [ibid.].

According to Yu.S. Stepanova, "A concept is like a clot of culture in the mind of a person; that, in the form of which culture enters the human mental world. And, on the other hand, the concept is that by means of which a person -... himself enters the culture, and in some cases also influences it "[Stepanov Yu.S., 1975, p. 40]. "The concept is the basic unit of culture in the human mental world" [ibid. 41]. Thus, "in modern studies, cultural concepts are usually defined as multidimensional semantic formations in the collective consciousness," objectified "in linguistic form" [Kondrashova O.V., 1998, p.18].

J. Lyons identifies the concept with the meaning, differentiating at the same time the concepts of concept and referent. W.L. Chaf, who studies the conceptual modus of language, does not clearly define and differentiate the conceptual and semantic aspects. As can be seen from these

few examples, the relationship between concept and meaning, concept and concept, concept and meaning, meaning and content, meaning and concept, etc. has a complex logical-philosophical, conceptual-semantic, ontological-being and cognitive conditioning, which could not but be reflected in a certain way on the formation of both the linguistic picture of the world of the people, and on the architectonics and content of the conceptual sphere of each individual personality.

According to S.A. Askoldov, the most essential aspect of the concept is the function of substitution. "A concept is a mental formation that replaces us in the process of thought an indefinite set of objects of the same kind" [Askoldov S.A., 1997, p. 269].

A concept is information about the actual "or possible state of things in the world (i.e. what the individual knows, assumes, thinks, imagines about the objects of the world)" [Pavilenis R.I., 1983, p.106]. According to the "fundamental principle of interpretation", which underlies R.I. Pavilenis's theory, to acquire a certain meaning means to build some structure, consisting of existing concepts as interpreters or analyzers of the concept under consideration. Between the concepts of the conceptual system and the concept introduced into the conceptual system, there is a relationship of incompatibility, "expressed by varying degrees of negation" [ibid. 102].

As already noted, in our analysis of the "intellect" macro-concept we rely on the distinction in the structure of the objective potential content of any linguocultural concept of two basic components, proposed by V. Karasik: a) the conceptual minimum of the concept, presented in the dictionary definition of the concept name; b) concretization of the content minimum, manifested in such areas as thematic concretization and pragmatization [Karasik V.I., 1996]

To find out the most complete and accurate definition of the basic concepts as part of the macro concept "intelligence" in English, let us turn to lexicographic sources.

Summarizing the data of all the examined explanatory dictionaries and excluding the meanings that are not directly related to the studied concept, as well as the obsolete meanings of words, we settled on the meanings of the following lexical units that represent the content minimum of the investigated macro concept: folly, insanity, intelligence, mind [CED, 1991]

INSANITY *n.*

relatively permanent disorder of the mind; state or condition of being insane

Law. a state of mind characterized by the inability to distinguish right from wrong

utter folly; stupidity

MIND *n.*

the human faculty to which are ascribed thought, feeling, etc.; often regarded as an immaterial part of a person.

the totality of conscious and unconscious mental processes and activities.

intelligence or the intellect, esp. as opposed to feelings or wishes. **INTELLIGENCE** *n.*

the capacity for understanding; ability to perceive and comprehend meaning.

good mental capacity.

an intelligent being, especially one that is not embodied.

FOLLY *n.*

1. the state or quality of being foolish; stupidity; rashness.

2. a foolish action, mistake, idea, etc.

All of the above definitions correspond to the results of our introspective analysis of the linguocultural macroconcept "intellect", and, in our opinion, can be used as a base material for further research.

It is impossible to draw a clear distinction between the concepts of "insanity" and "stupidity" in the English language - the presence of the semantic component "folly" is more or less characteristic of all units that objectify the meaning of the concept of "insanity" in English linguistic culture.

It is known that thematic specification of the meaning of any linguocultural concept is subjective, since directly depends on the experience of a particular person. By fair comment of V.I. Karasik, "the more educated the native speaker, the closer the thematic consciousness of a person to a meaningful minimum in an ideal consciousness exemplary native speaker "[Karasik V.I., 1996, p. 7].

Based on the results of the analysis of lexicographic sources, we have identified 685 units of English that belong to the macro concept "intelligence" and form four conceptual fields. Three of them, with opposed antonymic meanings, indicate the manifestation of the ability that makes up the conceptual minimum, in a positive or negative degree, respectively. The fourth conceptual field includes verbal lexical units denoting mental operations. Based on the analysis of the semantics of units, we can conclude that intellectual ability is a graduated value and can manifest itself to one degree or another.

Therefore, it can be argued that the linguistic objectification of intellectual ability occurs within the framework of four lexico-grammatical categories, which form, respectively, four lexical-semantic groups (LSG is a group of lexical units belonging to one part of speech and containing in the structure of their meanings some common semantic feature):

a) LSG-1: adjectives denoting a characteristic of the intellectual abilities of a subject (a living being or a group of living beings), indicating the presence / absence of meaning, logic in the products of intellectual activity, as well as determining the degree of mental disorder (a clever smile - a smart smile; I would advise you to read this book,

it's rather intelligent; The boy's stupid behavior got him into big trouble).

It should be noted that many meanings of words from this group, which in one way or another express the concept of "stupid", in combination with inanimate nouns can also be expressive; in this case, the dictionary meaning of the word is often neutralized. For example, the sentence "Stop your dumb singing!" does not necessarily indicate the speaker's position regarding the intellectual capacity of the person performing the singing act. In this case, there is a simple indication of dissatisfaction with the nature of the action performed or the very fact of its commission.

в) LSG-3: nouns expressing the meanings of mind, stupidity and insanity as abstract concepts, as well as denoting action, characterized in terms of its meaningfulness or relevance {acumen; Painlessness; I can rely on his good sense).

c) LSG-4: verbs denoting intellectual action, a qualitative change in the intellectual characteristics of an individual and entering a state of mental imbalance {think, perceive; get smarter / dumber, etc.).

As the analysis has shown, of the selected adjective and substantive lexical units of the English language, which verbalize the meaning of the linguocultural macroconcept "intellect", the units of the conceptual field "folly / insanity" prevail. For example, numerous derogatory terms, defining various stages of mental disorder: daft, potty, barmy, honey, batty / batchy, touched, nutty (as a fruit cake) - "crazy, crazy, crazy"; crazy - "crazy".

The relevance of units of this field in the speech of modern English speakers is evidenced by the fact that for the fool and the imbecile there are many synonymous abbreviations that are popular in English-speaking countries. For example, pejorative truncation *tard* (derived from retard) is common in the speech of English teenagers, as well as truncation *mong* (from Mongol), which denotes a patient suffering from Down syndrome. And truncation *feeb* (derived from feeble-minded person) is a popular invective in the jargon of American teenagers, often in relation to peers with oddities. Truncation *imbo* (derived from imbecile) is a typical Australian pejorative.

The method of component analysis is based on "such an establishment of the components of the meanings of words, when the meaning of a very large number of lexical-semantic variants is described by a limited (in comparison with the number of formations described) inventory of elementary semantic units" [Arnold I.V., 1966, p. 80]. In turn, the meaning component is "a constituent part of the meaning of words, which characterizes its similarity or difference with the meanings of other words" [ibid. 27].

To sort the selected lexical units into groups, depending on the criterion for assessing intellectual abilities expressed by them, we need to have semantic features indicating these criteria. A set of such semantic features is derived from a comparative analysis of dictionary definitions. The presence of common and distinctive features in the meaning of the synonymous series is established by means of the transformation of the explanation.

When studying the structure of the meaning of nouns or adjectives forming LSG-1, LSG-2 and LSG-3, such a synonymous the row represents that part of the LSG that characterizes the level intellectual abilities either as high enough or as low and therefore not in line with generally accepted standards.

The words intelligent and intellectual are synonyms. If we compare the expanded definitions of these words, then the first (in one of its meanings) will approach alert and quick-witted (quick at perceiving in meaning), while the second is more likely synonymous with the word educated (any person with a quick and clever mind is intelligent, but an intellectual is one who is well-educated and interested in or able to deal with things of the mind). Thus, in the meaning of the word intelligent, a distinctive feature is highlighted, which can be designated as follows: assessment of the speed of mental processes (speed of reaction); therefore, the meaning of the word intellectual contains a distinctive feature of the assessment of the subject's education (experience).

After comparing the detailed definitions of the verbs that form LSG-4, we determined that intellectual ability is reflected in the language in its three main hypostases, which are indicated by the following nominations: know / know, think / grasp, reason / reason. Thus, in the course of the study, we identified three classifying semantic features that reveal different aspects of the characteristics of intellectual abilities. The belonging of these criteria to the basic ones is indicated by the largest number of English lexical units united by these features. Therefore, all lexical units included in each of the above lexico-semantic groups, can be divided into three semantic groups, according to the content of one of the following semantic features in their meanings:

the first group: characteristics of education, experience or competence of the determined subject (ignorant, educated, simpleton, ace, ignorant, expert, etc.); all the considered words - members of the first group - are somehow defined through educated, therefore this word is dominant in the synonymous row, which is the area of positive values of the scale;

second group: characteristics of the ability to react quickly and make decisions (witty, dull, wit, savvy, dumb, etc.);

the third group: the characteristic of the rationality of the subject's actions (i.e. the intellectually conditioned ability to achieve the result, the intended goal) - (sensible, unreasonable, moron,

sane, donkey, etc.).

The highlighted three directions of logical and conceptual concretization of the macro concept "intellect", which determine the main criteria for assessing intellectual abilities, are not the only graded features that can be distinguished in the meanings of words related to the macro concept under consideration.

Gradual lexico-semantic paradigms can also be built on the basis of highlighting in the structure of word meanings such semantic features as a tendency for the subject to demonstrate his intellectual abilities, the ability to creative activity and etc.

For example, if able indicates only the possibility of the subject performing any action due to his mental abilities, then brilliant focuses more on the subject's inclination to demonstrate the capabilities of his intellectual abilities. For example: "Our case was handled by two able lawyers." ~ These two lawyers are adroit and highly qualified; therefore, they are able to cope with the case. "Our case was handled by two brilliant lawyers." ~ They have been trusted the case, for they are well-known as smart, capable and professional lawyers.

If the word stupid defines a lack of intelligence in general, regardless of whether it manifests itself in perception or the formation of ideas, then crass indicates an inability to creative mental activity, an inability to make subtle distinctions, but at the same time, the ability to coarse generalizations. For example: Those crass minds whose reflective scales could only weigh things in a lump! [CED, 1991].

The given data show the openness of the presented classifications, they demonstrate the prospects for the analysis of these semantic groups in different directions.

Thus, in the logical-conceptual structure of the macro-concept "Intelligence" there are three basic concepts that make up the core ideas about human intelligence: "education", "Quick wits" and "intelligence".

REFERENCES:

1. Stepanov Yu.S. Fundamentals of General Linguistics. - M., 1975.
2. Linguistic Encyclopedic Dictionary. - M., 1990.
3. Philosophical Encyclopedic Dictionary. –M., 1997.
4. Kondrashova O.V. Semantics of the poetic word (functional-typological aspect). Abstract of the thesis. ... Doctor of Philology. - Krasnodar, 1998.
5. Askoldov S.A. Concept and Word // Russian Literature. From the theory of literature to the structure of the text: Anthology. - M., 1997.
6. Pavilenis R.I. The problem of meaning. Modern logical-functional analysis of language. - M., 1983.
7. CED - Collins English Dictionary, Third Edition - London: Harper Collins Publishers, 1991.
8. Karasik V.I. Cultural dominants in the language // Language personality: cultural concepts.– Volgograd-Arkhangelsk, 1996.
9. Arnold I.V. Fundamentals of Scientific Research in Linguistics. -M .: Higher school, 1991 .-- 140 p.

УДК 811.161.1`373
ББК 81.2.

SHINGAREVA MARINA YURIEVNA
Candidate of philological sciences, docent of English language department
South-Kazakhstan State Pedagogical University

BOIKO KARINA ALEKSEEVNA
2nd course master student
South-Kazakhstan State Pedagogical University

PHRASEOLOGICAL UNITS - SEMANTIC DERIVATIVES OF NON-VERBAL COMMUNICATION COMPONENTS

Түйін. Бұл мақала фразеологиялық бірліктерді зерттеу бойынша зерттеу жұмыстары аясында дайындалған.

Мақалада жанама номинациялары бар коммуникативті актілердің ауызша бөлігімен бірге жүретін «ым-ишара» фразиологиялық бірліктерінің мәтініндегі жұмыс сипаттамасының жан-жақты салыстырмалы талдауы және ағылшын тілінің ым-ишара фразиологиялық бірліктерінің сөздік моделін құру мақсатында олардың лексикографиялық дамуын ұсыну ұсынылған.

Түйінді сөздер: фразеологиялық бірліктер, вербальды емес белгілер, коммуникативті актілер.

Резюме. Данная статья подготовлена в рамках научно-исследовательской работы по изучению фразеологических единиц.

В статье представлен комплексный сравнительный анализ функциональных описаний в тексте «жестовых» фразеологических единиц, сопровождающих вербальную часть коммуникативных актов, содержащих косвенную номинацию, и с учетом их лексикографической разработки с целью создания модели словаря знаковых фразеологических единиц английского языка.

Ключевые слова: фразиологичсекие единицы, неверабальные признаки, коммуникативные акты.

Summary. This article was prepared as part of a research work on the study of phraseological units.

The article presents a comprehensive comparative analysis of functional descriptions in the text of «sign» phrazeological units accompanying the verbal part of communicative acts containing indirect nomination, and in view of their lexicographic development with the aim of creating models of English language "sign" phraseological unites dictionary.

Key words: phraseological units, non-verbal characteristics, communicative acts.

Figurative bases of phraseological units are usually grouped around the names of parts of the human body (somatisms), human actions, various life situations, associations with animals, etc. The names of almost all parts of the body and internal organs are colored with a large number of expressive phraseological units (hereinafter referred to as PU) and vivid metaphors. In our study, the focus is on PU describing nonverbal human behavior, the core of which is often somatism. In the pair ratio, it is the nonverbal communication components (hereinafter referred to as NCC), and not the PU, that takes the leading place, because its value completely goes back to the NCC.

PU, reflecting the processes associated with the manifestations of human mental activity, are the core area of phraseological units of an anthropocentric orientation. Due to its significance in human life, the sphere of objective reality represented by the zone «mental processes and personality properties» is widely encoded by the phraseology of many languages. A.D. Reichstein calls this «double anthropocentrism» of the phraseological system [Reichstein A.A., 1982, p.92].

Observations on the ways and means of verbalization of nonverbal semiotic behavior of a person were made by researchers not only for the sake of theoretical understanding of the phenomenon, but also for applied purposes. The purpose of most of these observations and their subsequent analysis was to identify and describe the patterns of fixation of NCC and PU in their intertwining.

Following E. M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov, we see the practical side of such research in the fact that when studying foreign languages, it is necessary to master the language ways of expressing the NCC with maximum completeness and freedom. This is important for at least two reasons: first, because there is an objective link between verbal and nonverbal forms of communication; second, because fiction is overflowing with references to meaningful nonverbal behavior of characters, and potential readers must learn to relate new language units to new NCCs and recognize them standing up the symbolic information that follows it [Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G., 1981, p.47].

The problem of PU describing NCCs that transmit certain ERAS has been of interest to linguists for decades. As early as in 1963, I..A. Krasnianskaya raised the question of the need for thematic grouping of phraseological units when teaching foreign languages and, in this regard, made an attempt to group PU that Express human feelings [Krasnianskaya I.A., 1963, p.31].

Since ancient times, the state of mind of a person has been associated with the state or activity of various organs or parts of the body. On the one hand, a person begins to know the world through sensations perceived by the senses, on the other hand, various actions and processes are carried out by a person with the help of organs. In addition, as I. Zakhyrov notes, « the human body itself is the most accessible and studied «object» of human observations from the first steps of life» [Zakhyrov I., 1987, p.47]. A.M. Emirova notes that it is «more convenient» for a person to relate his orientation in space, his assessment of the surrounding world, first of all, to parts of his body [Emirova A.M., 1968, p.61]. Phrase-forming activity of somatism, its frequency in the composition of PU is determined by the degree of fixation in the public consciousness and understanding of the need for a particular organ or part of the human body in work and in life, writes O. Nazarov [Nazarov O., 1972, p.31]

One of the most typical systems in English is PU, which expresses the mental state and mood of a person, actions of a person, and also characterizes his behavior, emphasizes E. F. Arsentieva [Arsentieva E.F., 1989, pp.4-5].

Somatic words are the semantic core of neutral PU, as noted By I. A. Fedosov. The number of words that can form somatic PU is limited [Fedosov I.A., 1977, p. 82]. According to I. A. Fedosov, such a high degree of prevalence of somatic nouns in general and including those describing directly actual NCC is explained by the ancient nature of somatic nouns and their wide use in everyday and colloquial speech, as a result of which over the centuries phrases were created with such words, which later became stable. Due to the frequent use in colloquial speech, somatic vocabulary easily forms PU, according to experts.

It should be noted, however, that although phraseological units with components denoting the names of parts of the body and organs of the human body make up one of the numerous groups of the phraseological Fund of the English language, not all somatic words are components of PU. Some perform as part of dozens of PU, such as, *eye, face, head* and so on, others are not included in them at all or occur in isolated cases.

I.A. Fedosov sees the main source of somatic phraseological units in oral colloquial and professional speech, in which they were formed and functioned [Fedosov I.A., 1977, p.153]. L.P. Smith notes that some of the English «body idioms» are taken from the Bible, translated from Hebrew, from ancient Greek, from Latin; others, apparently, were borrowed from French, which is also rich in PU of this type [Smith L.P., p. 150-151].

I. Zakhyrov understands the fact that among the emotive phraseological units of any language there is a large number of units formed on the basis of the names of body parts and organs as a General pattern associated with the fact of spontaneous materialistic worldview of native speakers of any nationality. The state of sadness, sadness, as well as the state of joy are most often and naturally associated with the vital activity of various organs of the body, or - like any emotion-affect the expression of the face, eyes, mouth, etc. In addition, being one of the earliest semantic groups of PU in the time of formation, emotive phraseological units are most easily formed from the figurative, figurative use of free phrases.

T.Z.Cherdantseva speaks about the phraseologization of free phrases describing NCC in her work. Considering PU with components that denote non-repulsive parts of the body, in her opinion, allows us to conclude that they are often based on gestures, facial expressions, body movements associated with a person's reactions to the behavior of other people and to the world around them. These physical reactions are similar in people belonging to different language groups, in contrast to customs, rituals, symbolization of natural phenomena and various realities, which are factors of the culture reflected in the language. The question of what reactions of the human body can be expressed verbally depends on native speakers and on the capabilities of the language itself, and this can often be accidental. Because of this, when transmitting physical reactions in response to the behavior of other people, to various kinds of natural phenomena and inappropriate situations, through speech, verbalized situations are very often phraseologized. This is because until the description of a given situation has become a sign, it cannot be understood by all members of the language team, let alone by native speakers of another language. The feelings conveyed by words can only become clear to all members of the language team when such a formula as phraseology is found. PU is able to convey through words-components, have lost touch with their primary meaning, not only the image, but it seems to be a situation that can only be expressed by using the phrase, turned into a linguistic sign [Cherdantseva T.Z., 1996, p.61]

All phraseological units of this kind are usually easily understood by both native speakers and adults who speak the language as a foreign one. This is due to the fact that, having life experience, they can guess approximately what emotions and feelings are expressed by certain gestures, but they can only find the correct verbal equivalent in the dictionary.

Later, the researcher continues his idea, noting that these phrases do not contain objective cultural information, but they convey individual perceptions of the psychological state of the subject of speech, which is no less important than information about the material world.

PU describing the NVC cover mainly conceptual zones that cover emotions, internal experiences and psychophysical states of a person, his intellectual and volitional activity, that is, their semantics in general have a pronounced anthropocentric character.

Special attention should be paid to PU, which form a phraseological image as a result of metonymic reinterpretation of a free phrase with the meaning of movement or human action in general, when this movement accompanies a certain state of mind, notes G. A. Bagautdinova. In these cases, phrases denoting movement, as if forcibly signal a certain state, symbolize it. Such metonymic turns are PU, which convey emotional states that are manifested in facial expressions, gestures, and motor activity of the face [Bagautdinova G.A., 1991, p.16].

It should be noted that PU with somatic disorders are usually motivated, this fact is embedded in a number of researchers. Of interest is the question of the ambiguity of PU describing the NCC. According to T.Z. Cherdavtseva, PU, whose components denote the names of internal organs of a person, usually have only one meaning, but are very prone to synonymy. This is due to the symbolic nature of these PU. It is known that although the physiology of the human body is the same in all people, the body's response to similar situations should be similar, people can not accurately convey them in words. This is not because most people do not know and do not think about how the human body works, but because it does not matter to them. The speaker uses phraseology as a language sign, which is based on a certain stereotype, and stereotypes, as is known, rarely coincide in different languages.

The ambiguity of somatic phraseological units that Express different feelings and States, in some cases, manifests itself in a special way - that is, two opposite meanings are combined in one lexical and grammatical design, notes I. Zakhyrov. Being emotionally loaded, the various meanings of PU are not as clear and are less differentiated than those of individual words.

As G.E. Kreidlin rightly emphasizes, the semantic connections between gesture and phraseology are quite stable and multifaceted. Many phraseological units are semantic derivatives of the NVC. G.E. Kreidlin calls such phraseological units «gestural». It is in PU that the conceptualization of human movements and actions of the body is reflected [Kozerenko I., Kreidlin G., 1999, p.270].

G. E. Kreidlin aims to compare Russian gestures and sign phraseological units, in particular the internal translation of one system into another, which allows us to adequately describe the transformation of the body as a physical, natural matter into the body as a carrier of attributes of a certain national culture. The researcher suggests calling this semiotic process *by cultivating the body.*

It should be noted that sign phraseological units are very diverse in their composition. Thus, L. P. Smith identifies the most productive verbs involved in the formation of PU describing the NCC: *go, come, run, fall, turn, stand, get, take, look, put, set, lay,* he calls these verbs «dynamic», which convey the movements and positions of the human body. Verbs denoting more specific physical actions, for example, *hit, strike, knock, kick, shake, throw* also form PU, but with less ease than more abstract action verbs. It is impossible not to agree with the opinion of I. A. Fedosov that from a structural point of view, most somatic phraseological units belong to verb combinations.

The degree of stability of many gesture PU is different. For example, verb + noun stability refers to the probability with which the occurrence of a verb component is predicted in the given semantic-functional relations between the components of a combination. The stability of PU with the verb + noun structure is inversely proportional to the variability of the verb components, according to M. M. Kopylenko and Z. D. Popov's. For example, the combination to take a glance is twice as stable as the combination *to take a look* потому, that in the first case there are two possible variants of the verb component *(to take, to give),* and in the second four *(to take, to give, to have, to get).* The degree of idiomaticity of such PU is inversely proportional to the number of substantives combined with the verb lexeme that expresses the meaning of this semantic parameter of the action.

As noted by G.E. Kreidlin, the mechanism for establishing and designating a semantic connection will not be the same for any comparable pair of NCCs and the corresponding PU. So, in the case of a combination of *to shrug one's shoulders* this connection is very strong, if I may say so, double: first, these gesture and phraseology have a large number of common semantic elements, and second, they are connected by an associative connection. A comparison of the interpretation of the gesture and the PU will give us an opportunity to verify this.

Consider two verbal illustrations:

1. «He said five. I'm sorry - I really am - but that's all I'm gonna shell out». She sort *of shrugged her shoulders,* the way she did before, and then she said, very cold, «Do you mind getting me my frock? Or would it be too much trouble?».

2. He tends to worry excessively over the very slightest infringement of the social code which most people would dismiss with a shrug of the shoulders.

Interpretation of the gesture to *shrug one's shoulders* describes the current communication situation. At the same time, the interpretation of PU to *shrug one's shoulders* it is a description of the actions of X-a. There are no specific actions behind the actions of a person (in this case, persons). Comparing the interpretation of a gesture with the interpretation of a sign phraseology, one can observe the process of transformation of a specific physical action of the body, which by its biological nature is a given NVK, into a socio-cultural action. On the one hand, there is generalization, namely, the contact of X-a with Y-th, which occurs in a specific act of interactive communication, is raised to the level of social contact of person X with a certain Y-th. On the other hand, the individual turns into the social: the private indifference of X-a develops into the indifference established by the given society in relation to certain things. The semantic connection between two units, gesture and gesture phraseology, is reflected here both in the General semantic components and in the cognitive operations performed on the interpretation of the gesture. However, this is not always the case.

For example, there may not be an associative connection, and the meaning of the gesture is entirely included in the meaning of phraseology, as in the case of facial movement «to *raise one's eyebrows*». In English, there is a whole group of phraseological units, the semantic structure of which fully includes the meaning of the specified NCC, and there is apparently no associative connection between the corresponding units.

Free phrases that denote NCC often turn into phraseological units. As soon as the NCC goes out of active use, the phrase reflecting it, if it continues to be used, loses its self-sufficient meaning, retaining only the symbolic one, and the latter in its quality is always integral, indivisible, and lexical. In English, there are a number of PU that describe NCC that do not represent actual physical actions performed. These are the following units, how *drop a curtsy, be quick on the draw, be slow on the draw, flirt a fan* etc.

The actual material showed that English PU describing the NCC, in comparison with Russian, is not characterized by a figurative meaning. It seems that the thesis put forward by us is quite consistent with the remark of A.Wierzbicka that the Russian culture expresses emotions more explicitly than in the Anglo-Saxon culture [Wierzbicka A., 1999].

In connection with the above, it is necessary to consider issues related directly to NCC, their relationship to natural language, as well as their differences in numerous cultures.

REFERENCES:

1. Reichstein A.D. On comparative typological characteristics of phraseological systems // Research on comparative typology of languages. M., 1982.
2. Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. On the peculiarity of reflection of facial expressions and gestures by verbal means (based on the material of the Russian language) / / Questions of linguistics. 1981. No. 1.
3. Krasnyanskaya I. A. On the issue of semantic classification of phraseological units on the basis of the concept expressed by them / / Materials of the conference on the results of research work for 1962. Issue 3. Krasnodar, 1963.
4. Zakhyrov I. Semantic features of some emotive phraseological units in the English and Turkmen languages / / English phraseology and stable non-phraseological word combinations. M., 1978.
5. Emirova A.M. On the thematically core words of some phraseological units of the modern Russian language. Proceedings of the XXV scientific conference. 2. Samarkand, 1968.
6. Nazarov O. On the reasons for phrase-forming activity of somatizes in the Russian and Turkmen languages. Questions of vocabulary and phraseology. Ashgabat, 1972.
7. Arsentieva E. F. Ways of arrangement and development of phraseological units in the phraseological dictionary // Comparative phraseology and polylingualism. Materials of the II all-Russian scientific and practical conference. Kazan, 2005.
8. Fedosov I. A. Functional and stylistic differentiation of Russian phraseology. Rostov-on-don, 1977.
9. Smith L. P. Phraseology of the English language. M., 1959.
10. Bagautdinova G. A. Mechanism for creating expressivity of phraseological units that reflect the mental activity of a person / / Expressivity of the text and translation. Kazan, 1991.
11. Kozerenko I., Kreidlin G. the Body as a natural object and body as cultural object (the semantics of idioms based on hand gestures) // Phraseology in the context of culture. M., 1999.
12. Wierzbicka A. Semantic universals and description of languages. M., 1999.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

УДК 78.07

ДЖЕРДИМАЛИЕВА РИТТА РАМАЗАНОВНА
Доктор педагогических наук, профессор
Кафедры «Эстрадный вокал»
КазНАИ имени Т.Жургенова

РАХИМЖАНОВА АИДА КАНАТОВНА
Магистрант
Кафедры «Эстрадный вокал»
КазНАИ имени Т.Жургенова

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ УМЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЗНАЧИМОЙ ПОДГОТОВКЕ МУЗЫКАНТА - ИСПОЛНИТЕЛЯ

Түйін. Мақалада музыкант-орындаушыны кәсіби даярлаудағы іздену іс-әрекеттерін талдау, рефлексия, интуиция, көрегендік және т.с.с. негізінде логикалық салынған психикалық көріністердің көмегімен іздеу қызметін жүзеге асыруға арналған зерттеу дағдыларының басым бағыты талқыланады. Зерттеу тәсілі маманға кезеңді орындау тәжірибесін жинақтай отырып, білімді байытуда құнды және мағыналы ақпарат алудың тиімді тәсілдерін жеке-дара табуға мүмкіндік береді. Зерттеу дағдыларының маңызды тетіктері - өзін-өзі тану, өзін-өзі бағалау, ішкі дүниетанымында және өз іс-әрекетін түсінуде проблемаларды, рефлексивті сананы, шығармашылық процесті және т.б. жалпылау.

Түйінді создер: зерттеушілік қабілеттер, музыкант, рефлексия, шығармашылық.

Резюме. В статье рассматривается приоритетная направленность исследовательских умений в профессиональной подготовке музыканта-исполнителя, призванная осуществлять поисковую деятельность с помощью логически выстроенных мыслительных проявлений в опоре на анализ, рефлексию, интуицию, предвидение и т.п. Исследовательский подход позволяет специалисту индивидуально находить эффективные способы получения ценностной и значимой информации в обогащении знаний, накопления опыта сценического исполнительства. Существенными механизмами исследовательских умений выступает – обобщение исполнительских проблем, рефлексивное сознание, творческий процесс и др. в самопознании, самооценке, самоанализе, осмыслении собственных действий.

Ключевые слова: исследовательские умения, музыкант-исполнитель, рефлексия, творчество.

Summary. The article discusses the priority orientation of research skills in the professional training of a musician-performer, designed to carry out search activities with the help of logically structured mental manifestations based on analysis, reflection, intuition, foresight, etc. The research approach allows a specialist to individually find effective ways to obtain valuable and meaningful information in enriching knowledge, accumulating stage performance experience. The essential mechanisms of research skills are the generalization of performing problems, reflexive consciousness, the creative process, etc. in self-knowledge, self-esteem, introspection, and understanding one's own actions.

Key words: research skills, performing musician, reflection, creativity.

В современных условиях научно – технического прогресса общества открываются неограниченные возможности творческих поисков исследователей, вызывая, с одной стороны, новации в разных видах искусства, а с другой-обращение к ещё недостаточно изученным яв-

лениям музыкально-художественный практики. Среди них выдвинулись вопросы, связанные с изучением исследовательских умений музыканта-исполнителя, который должен представлять личность, наделённой компетентным подходом к решению профессиональных задач в избранной специальности. При этом новообразования в области научного знания, требуют от него способности аналитически интерпретировать и критически оценивать имеющиеся запросы людей, координировать их с внутренними потребностями в области музыкального искусства и исполнительства.

Исследовательские умения позволяют музыканту-исполнителю проявлять мыслительные задатки, самостоятельно сравнивать, сопоставлять различные точки зрения, вступать в дискуссию, выявлять собственную позицию, научно обосновывать и профессионально её отстаивать. Указанная программа исследовательских действий позволяет индивидуально находить много интересного и познавательного в поиске лучших вариантов исполнительства в различных сценических ситуациях, требующих выстраивания логически выверенных действий в опоре на анализ, рефлексию, интуицию, предвидение и т.п., выступающих способами исследования исполнительского процесса.

Выработка аналитических обновлённых идей и концепций стимулирования предстоящих задач музыкального исполнительства, несомненно, зависит от подготовки музыканта-исследователя с особым мировоззрением, стремящегося к профессиональному росту и мобильности в условиях информатизации и развития новых технологий. Требования, предъявляемые к специалисту-исследователю, определяют его высокий уровень подготовки в решении исследовательских проблем, включая глубокую фундаментальность мышления, развитый интеллект, критический ум, самоанализ, овладение творческой активностью, быстрой реакцией на изменения, происходящие в окружающей музыкальной действительности.

Иными словами, музыканту-исполнителю, наделенному исследовательскими умениями, очень важно познать свои профессиональные способности не только как грамотного специалиста в области приобщения к различным процессам своей деятельности, обобщать свой опыт и достижения коллег, определять перспективы дальнейшего роста, но и представлять свои потенциальные возможности в исполнительском творчестве, выявлять внутренние стимулы, ресурсы собственного самосовершенствования, саморазвития в избранном виде деятельности. Умения анализировать, осмысливать фактурные особенности произведения, предназначенные для исполнительства, использование их в практике художественного воздействия музыки, становятся значимыми в исследовательском процессе музыканта – исполнителя.

Чтобы осмыслить содержательную характеристику исследовательских умений, как важнейшей составной части профессиональной деятельности музыканта- исполнителя, прежде всего, отметим, что они выступают как важнейшее приоритетное качество личности по приобретению знаний, профессионального опыта через глубоко заинтересованное и интеллектуально-осмысленное отношение к процессам познания, направленным на творческое достижение результатов. Можно указать целый ряд работ, посвященных данной проблеме, среди которых заслуживают внимания труды В.А. Сухомлинского, В.И.Загвязинского, М. Поташник, А.К. Марковой и других. Различные аспекты развития исследовательских умений стали предметом изучения В.И. Столярова, И.А. Коваленко, Т.Н. Шаповой, Л.Н. Пичугиной, казахстанских ученых – А.А. Калыбековой, Б.М. Бекмухамедовой, Р.К. Касеновой и др. Исследовательская функция рассматривается авторами как условие самореализации личности, раскрытие ее потенциала, способность осуществлять инновационные процессы и внедрять новаторские идеи в практику.

Определенный интерес заслуживает точка зрения Р.К. Касеновой относительно того, что «введение исследовательского принципа в учебный процесс способствует развитию познавательной самостоятельности студентов, приобщению их к атмосфере научного поиска, формированию у них потребности в полноценном и качественном знании». Иначе говоря, исследовательская работа, по мнению автора, выступает существенно важным дополнительным источником информации, становясь одновременно и эффективным средством накопления и пополнения приобретаемых субъектом знаний *[Касенова Р.К., 2001, с.49]*. Со своей стороны В.И. Столяров считает, что «подвергая критическому анализу ту или иную ситуацию, исследователь способен увидеть возникшие недостатки, породившие их причины: в нем крепнет желание устранить их, и чем сильнее противоречие между устаревшими, но еще существующими реальностями и новыми задачами, тем больший импульс к творческой деятельности получает специалист» [*Столяров В., 1990, с.21*].

Наши наблюдения за ходом подготовки будущих музыкантов-исполнителей в творческом вузе свидетельствуют о том, что профессионализм у обучающихся с трудом пробивает себе дорогу, где присутствует противоречивость явления, а именно: смешивается полезное с ненужным, содержательное с чисто развлекательным, оригинальное с примитивным и т.д.

Какие же проблемы встают в владении избранной специальности?

Современному музыканту-исполнителю

чрезвычайно важно почувствовать в себе исследователя проблем, решенных наукой, но каждый раз открывающихся перед ним по-новому, как только он становится посредником между теорией и практикой. Исследовательские умения позволяют специалисту проявлять способность мыслить, сравнивать, сопоставлять различные точки зрения, вступать в дискуссию, выявлять собственную позицию, научно обосновывать и профессионально ее отстаивать. Указанная программа исследовательских действий развивает умение индивидуально находить много интересного и познавательного в поиске лучших вариантов исполнительства в различных сценических ситуациях, требующих выстраивания логически аргументированных действий в опоре на анализ, рефлексию, интуицию, предвидение и т.п., выступающих необходимыми способами исследования исполнительского процесса.

Считаем целесообразным указать в развитии исследовательских умений музыканта-исполнителя на обобщение личностного опыта в избранной профессии, который связан с раскрытием концептуально-новаторского подхода, отвечающего требованиям музыкально-исполнительской теории и практики. Логико-содержательное звено процесса обобщения опыта во многом связано со стремлением усмотреть новое, как нечто ценностное, значимое, основанное на анализе единства традиций и новаторства, неустанном желании обогащать имеющиеся знания, свои действия, расширять исследовательский кругозор.

Приоритетная роль в развитии исследовательских умений музыканта-исполнителя, на наш взгляд, принадлежит изучению специфики творчества, анализу достижения индивидуального стиля, художественной интерпретации произведения и др. В частности, исследовательская «мастерская»Б.В. Асафьева всегда была открыта для нового, оригинального, значимого, помогающего еще с большей глубиной проникать в самые сущностные слои социально-эстетической природы музыки. Сама технология практического поиска заключалась в «видении» процессов и явлений музыкального искусства в диалектической взаимосвязи умений подходить к их изучению, добиваясь необходимой ясности и объективности.

Следует иметь ввиду, что творческие умения отличаются от исследовательских умений тем, что последние призваны прогнозировать, анализировать получение желаемого продукта на всех стадиях творческого процесса. Касаясь непосредственно исполнительского творчества, отметим, что оно в музыкально-художественной деятельности специалиста основано на необходимости учитывать конкретные обстоятельства в постоянно меняющихся ситуациях, связанных со сценическими условиями, ибо действия осуществляются в публичной обстановке, требующей умений управлять психическим состоянием артиста, вызывать у себя и других творческое вдохновение. Не случайно В.А. Сухомлинский в исследовательских умениях видел основу для формирования творческих, а не непродуктивных возможностей, укрепляющих самосознание личности, жажду познания и ее претворение в поисках нового знания, активного наблюдения за действиями и собственным развитием [*Сухомлинский В.А., 1975, с.70*].

Музыкально-слуховая деятельности является общей по отношению к таким частным видам деятельности, как композиторская, исполнительская,слушательская. Развитые исследовательские умения позволяют объективно осуществлять анализ и оценку услышанного, а также получать достоверную информацию, улавливать настроение, заложенное в музыке, так как распознавание эмоционального образа, выразительных художественных средств воздействия - неотъемлемая часть в развитии способности различать все тонкости и нюансы звучащего произведения. С постижением целостной формы разных процессов воспроизведения рождается то цельное законченное восприятие, к которому нужно стремиться музыканту-исполнителю. Данную особенность подчеркивает Т.Н. Щапова, считая, что «исследовательская культура выступает как универсальный опыт получения информации услышанного, успешного накопления фактов и фиксации результатов изучения явлений действительности, выполняя при этом важную поисковую аналитическую функцию» [*Шапова Т.Н., 2010, с.27*] .

Исследовательские умения музыканта-исполнителя включают в себя такой существенный механизм, каким являются рефлексивные проявления в осмыслении многообразных сторон своей профессиональной деятельности. Рефлексирующее сознание специалиста контролирует процесс проверки знаний, критически анализируя эффективность средств художественной выразительности. Нет необходимости доказывать, что без активного самосознания своей профессии саморегуляции, нацеленной на личностное профессиональное самосовершенствование, не может полноценно осуществляться процесс исследования, ибо всестороннее развитие рефлексивных способностей становится мощным фактором повышения уровня самообразования будущего специалиста-музыканта. Иными словами, рефлексия позволяет исполнителю реально управлять собой с помощью анализа как процесса самопознания, размышления о «происходящем» в его собственном сознании; осмыслении своих собственных действий и их законов.

В целом, существенное влияние рефлексии на эффективность исследовательских умений музыканта-исполнителя, обусловленное ее глу-

бокими взаимосвязями, проявляется в:

- осознании значимости и необходимости достижения, исследовательских задач, стоящих перед специалистом;

- овладении способностью к постоянному самоанализу, самооценке.

Итак, изложенные положения к раскрытию сущности исследовательских умений музыканта-исполнителя, позволили выделить следующие методологически значимые основания:

- исследовательские умения выступают приоритетной характеристикой личности, осуществляя творческий диалог в процессе познания окружающей музыкальной действительности;

- исследовательская деятельность представляет собой специфический процесс, характеризуемый направленностью, мощным побудителем активности, интенсивности действий, избирательным отношением к различным сторонам познания;

- особенностью исследовательской компетенции музыканта-исполнителя является сформированность знаний, взглядов, убеждений — ведущих сторон мыслительных, волевых, творческих достижений сознания личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Касенова Р.К. Формирование у студентов познавательного интереса к профессии учителя музыки средствами учебно-исследовательской деятельности :дисс.канд.пед.наук. – Шымкент, 2001- 135 с.

2. Столяров В.И. Развитие исследовательских способностей студентов музыкально- педагогического факультета как части профессиональной подготовки учителя. Монография.-М.,1990.-137с.

3. Сухомлинский В.А. О воспитании – М.: Политиздат,1975-272с.

4. Шапова Т.Н. Формирование исследовательской культуры будущего педагога-музыканта в процессе профессиональной подготовки в вузе. Дис...канд.пед.Наук- Томск,2010.-191с.

ӘОЖ 579

КЕКІЛБЕКОВА МЕЙРАМКҮЛ ҚАСИМОВНА
Аға-оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

ТУЛЬБАСИЕВ НАРТАЙ ЖУМАНОВИЧ
Аға-оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

КӨРКЕМ ГИМНАСТИКАНЫҢ ДАМУ ПРОЦЕСТЕРІ

Түйін. Көркем гимнастика - асқан шеберлілік пен мәнерлі музыкамен жалғасқан күрделі дене қимылдарына негізделген, өзіндік ерекшеліктері бар олимпиадалық спорт. Қазіргі уақытта көркем гимнастиканың 3 деңгейі белгілі: жоғары, орташа, бұқаралық.

Көркем гимнастика спорттың басқа түрлері сияқты ағзаның қорғаныс күшін арттыруға, иммундық жүйені нығайтуға, сонымен қатар асқан табандылық пен көркем мінез қалыптастыруға өзіндік әсерін тигізеді.

Әйелдер гимнастикасының жандануы эстетикалық гимнастиканың пайда болуымен тығыз байланысты. Қазіргі таңда бұл спорт түрі, яғни көркем гимнастика бойында қабілеттері мен мүмкіндіктері бар кез келген жастағы әйелдер қатыса алатын көп деңгейлі спорттық дене шынықтыру қозғалысына айналды.

Түйінді сөздер: гимнастика, спорт, қозғалыс, денсаулық.

Резюме. Художественная гимнастика – олимпийский вид спорта со своими особенностями, основанный на сложных движениях тела в сочетании с большия мастерством и выразительной музыкой.

В настоящее время существует 3 уровня художественной гимнастики: высокий, средний, массовый.

Художественная гимнастика, как и другие виды спорта, положительно влияет на укрепление защитных сил организма, на укрепление иммунной системы, а также формированию усидчивости, прекрасных манер и поведении.

Возрождение женской гимнастики тесно связано с появлением эстетической гимнастики. Сегодня этот вид спорта, то есть художественная гимнастика, стал многоуровневым спортивным движением, в котором могут участвовать женщины любого возраста, обладающие способностями и возможностями.

Ключевые слова: гимнастика, спорт, движения, здоровье.

Summary. Rhythmic gymnastics is an Olympic sport with its own characteristics,based on complex body movements combined with great skill and expressive music.

Currently, there are 3 levels of rhythmic gymnastics: high, medium, mass.

Rhythmic gymnastics, like other sports, has a positive effect on strengthening the body's defenses, strengthening the immune system, as well as the formation of perseverance, excellent manners and behavior.

The revival of women's gymnastics is closely related to the emergence of aesthetic gymnastics. Today this sport, that is, rhythmic gymnastics, has become a multi-level sports movement in which women of any age, with abilities and capabilities, can participate.

Key words: gymnastics, sports, movement, health.

Көркем гимнастика бүгін-бұл олимпиадалық спорт түрі,онда спортсмендер техникалық шеберлікте және күрделі дене қимылдарын орындау мәнерлігінде музыкамен әр түрлі манипуляциялармен ұштастыра жарысады. Олимпиада немесе олимпиада алдындағы (ұлттық) гимнастика деңгейіне жету үшін ерекше сыртқы мәліметтер, сирек физикалық қасиеттер, төтенше мақсаткерлік, еңбекқорлық, шыдамдылық және табандылық қабілеттері болуы тиіс. Бұдан басқа, қыздар мүмкіндігінше ерте (4-5 жаста) көркем гимнастикамен айналысуды, сауатты, талапшыл, еңбекқор маманға "жақсы" қолдарына түсіп, қаржылық мүмкіндіктерге ие болуы тиіс.

Біздің елімізде спорт гимнастикасының тарихы 1920-шы жылдары басталды. Қазақстанның бірінші чемпионаты 1936 жылы 24 сәуірде Алматыда төрт команданың қатысуымен өткізілді. Ұлы Отан соғысы кезінде жарыстар өткізілген жоқ, себебі спортшылар майданға аттанды. Осы спорт түрін дамытудың екінші кезеңі ҰОС аяқталғаннан кейін басталды. Сол кезде жарыстар жүйелі түрде өткізіліп, бірыңғай жіктеу бағдарламасы бекітілді. Қыздар арасында Қазақ ССР-інде бірінші спорт шебері Надежда Абдулкина болды. Ол Қазақстанның жеті дүркін чемпионы.

Қазіргі уақытта қазіргі заманғы көркем гимнастиканың жұмыс істеуінің үш айтарлықтай әр

түрлі деңгейі айқын белгіленді:

* жоғары деңгей - олимпиадалық даярлау орталықтарында жұмыс істейтін элиталық-олимпиадалық көркем гимнастика;

* орташа деңгей - БЖСМ, БСД және ЖОО шеңберінде жүзеге асырылатын спорттық-білімдік көркем гимнастика;

* бұқаралық деңгей-спорттық-сауықтыру клубтары, мектеп және ЖОО секциялары ұсынатын сауықтыру-дамытушы көркем гимнастика.

Көркем гимнастиканың элиталық-олимпиадалық жоғарғы деңгейінің өзіндік ерекшеліктері:

1) жоғары санатты гимнасттарды дайындау жөніндегі іс-шаралардың толық кешенін қамтамасыз етуге мүмкіндігі бар саны аз арнайы жабдықталған базаларда: жайлы тұру, сапалы тамақтану, мамандандырылған залдар, жабдықтар, медициналық қызмет көрсету, оңалту-қалпына келтіру іс-шаралары және басқалар;

2) жоғары білікті мамандар: жаттықтырушылар, хореографтар, қоюшы, дыбыс қалыптастырушылар, дәрігерлер, диетологтар, массажистер, психологтар, костюмерлер штаты және т. б.;

3) қатаң іріктеу, ең алдымен, экстраординарлық табиғи қабілеті және алдыңғы спорттық дайындықтың жоғары деңгейі бар гимнастшылар қатарынан;

4) күн сайын 2-4 жаттығудан тұратын бай жаттығу режимі;

5) беделді халықаралық турнирлерді, ресми жарыстарды, көрсетілім қойылымдарын және т. б. қамтитын жарыстардың кең күнтізбесі.;

6) спортшылардың барлық шығындарын, сондай-ақ стипендияларын, жалақысын және басқа да материалдық көтермелеулерін мемлекеттік қамтамасыз ету.

Көркем гимнастиканың орташа спорттық білім беру деңгейі анағұрлым қарапайым мүмкіндіктерге ие :

1) гимнастиканың басқарылатын дайындығы БЖСМ, СДБД, ЖОО базаларында қолайлы, бірақ барлық қажетті іс-шаралар кешенін жүзеге асыру үшін жеткіліксіз жағдайларда жүзеге асырылады, медициналық бақылауды міндетті түрде және аудандық дәрігерлік-дене шынықтыру диспансерлері жыл сайын жүргізеді;

2) БЖСМ және БСД мамандары штаты оқу бөлімінің меңгерушілерінен, 2-3-тен 10-ға дейін және одан да көп жаттықтырушылардан тұрады, хореографтар көзделген, бірақ олар әрдайым жоқ; қойылым және дыбыс қалыптастыру жұмыстарын жаттықтырушылар немесе шақырылған мамандар жүзеге асырады.;

3) шұғылданушыларды іріктеу үнемі жүргізіледі, бірақ ол орташа гимнастика шеңберімен шектеледі;

4) гимнастшылар, әдетте, аптасына 2-4 сағаттан 5-6 жаттығумен қамтамасыз етілген; спорттық сыныптар немесе жалпы білім беретін мектепке "еркін" баруға келісім-шарт болған жағдайда спортшылардың жекелеген күндері 2-3 рет жаттығу мүмкіндігі бар.;

5) жарыс күнтізбесі көркем гимнастика федерацияларымен құрастырылады және жүйелі түрде, бірақ жиі емес жарысуға мүмкіндік береді. Әсіресе, ірі ұжымдарда жаттығатын аз қабілетті гимнастшылар қиын жағдайда болады: олардың үлесі - БЖСМ аясында жылына екі жарыс;

6) сабақтар мен жарыстарды қаржымен қамтамасыз етуді мемлекеттік және қоғамдық мекемелер жүзеге асырады, бірақ шұғылданушылардың ата-аналары да аз емес шығын келтіреді: федерацияға жыл сайынғы жарналар, бастапқы жарналар, қолайлы залды жалға алғаны үшін қосымша ақы, шақырылған мамандарға (хореографтарға, қоюшы адамдарға, дыбыс қалыптастырушыларға) ақы төлеу, гимнастиканы жабдықтау, жиындар мен жарыстарға бару.

Жаңа уақыттың талабы сауықтыру-дамытушы көркем гимнастиканың жұмыс істеуінің бұқаралық клуб-спорт деңгейінің қарқынды дамып келеді. Мектептер, колледждер, мәдениет үйлері, жоғары оқу орындары жанындағы көркем гимнастика секцияларының нақты саны белгісіз, бірақ олардың да көп екені анық. Осылайша, клубтық бағыт даму үстінде.

Сауықтыру-дамыту көркем гимнастикасының жұмыс істеуінің бұқаралық клубтық-спорттық деңгейін ұйымдастыру алдыңғы екі деңгейден айтарлықтай ерекшеленеді. Клубтық-спорттық деңгей үшін мыналар тән:

1) әртүрлі жаттығу базаларында өздігінен, бақылаусыз жұмыс;

2) мамандардың ерікті штаты;

3) іріктеудің болмауы, жас шектелмеген, бірақ медициналық көрсеткіштерді есепке ала отырып, барлық тілек білдірушілердің сабаққа жіберілуі;

4) сабақтар аптасына 2-4 рет, ұзақтығы 1-2,5 сағат өткізіледі;

5) спорттық іске асыру мүмкіндігін педагог өзі табады және реттейді;

6) барлық қаржылық қамтамасыз ету ата-аналардың иығында жатыр, кейде демеушілік қолдау.

Көркем гимнастиканың клубтық-спорттық деңгейі-бұл өзін-өзі дамытатын және өзін-өзі қамтамасыз ететін жүйе. Бұл деңгейдің мамандары балаларды БЖСМ-ға барудан ата-аналары және бала өзі бас тартады. Бас тартудың негізгі себептері, біріншіден, БЖСМ-де жаттығуларға жиі барғысы келмеу, екіншіден, ұзақтығы аз 2-4-біржолғы жаттығу режимін сақтау ниеті болып табылады, өйткені ол көркем гимнастикадан басқа музыкалық немесе көркем білім берумен және шетел тілдерін үйренуге мүмкіндік береді.

Клубтық-спорттық деңгей жұмыс істеуінің ең үлкен проблемасы шұғылданушыларды спорттық іске асыру болып табылады. Қазір осы деңгейдегі мамандар көркем гимнастикадан жалпы қабылданған сыныптамалық бағдарламаға және

жарыс жүйесіне бағдарланады. Алайда, егер кіші разрядтарда" клубтық " гимнастиктер БЖСМ гимнастшыларымен бәсекелесе алатын болса, онда орта және әсіресе жоғары разрядтарда бұл бәсекелестік, әдетте, барабар емес, бұл бірқатар себептерге байланысты, атап айтқанда, жаттығу режимдерінде үлкен айырмашылық болып табылады.

Сондықтан да соңғы жылдары елімізде және шетелде эстетикалық гимнастика дамып келеді.

Эстетикалық гимнастика бойынша жарыстарға клубтық командалар (топтар) қатысады. Топтық жаттығуларда командалар жарысады және үш төрешілер бригадасы бағалайды: А1 бригадасы 6 балдан тұратын қозғалыстың техникалық құндылығын бағалайды; А2 бригадасы 4 балдан тұратын әртістік құндылығын (композициясын және мәнерлілігін); Б бригадасы 10 балдан тұратын орындау.

Көркем гимнастиканың қойнауында эстетикалық гимнастика дүниеге келгенін және оның тамырына өзіндік қайтуын білдіреді, ол көркем гимнастиканың олимпиадалық дамуының объективті себептеріне байланысты жоғалды. Сонымен, "эстетиканың" басты міндеттіэлементтерінің қатарында түрлі дене қозғалыстары бар: толқындар, қолсермеу, көлбеу, иілу, сығылу, босаңсу. Белгілі болғандай, бұл қозғалыстар әйел ағзасына пайдалы, омыртқа, буындар, қантамырлары және басқа да көптеген ағзалар ауруларының алдын алудың тамаша құралы болып табылады. Эстетикалық гимнастиканың негізгі принципі - қозғалыстың тұтастығы мен үздіксіздігі де маңызды және пайдалы. Басқа спорт түрлері сияқты көркем гимнастика ағзаның қорғаныс күшін арттыруға және иммундық жүйені нығайтуға көмектеседі. Көркем гимнастика мінезді қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Жұмысқа қабілеттілік, дербестік, жауапкершілік, тәртіптілік, коммуникабельділік, мақсатқа талпынушылық, өзін – өзі көрсете білу-бұл жеке тұлғаны қалыптастыру үшін гимнастика бере алатынның аз ғана бөлігі.

Эстетикалық гимнастиканың сөзсіз артықшылығы-жинақы және жарыстың үлкен өткізу мүмкіндігі: 2-3 сағат ішінде жарыстарға 100-ден 300-ге дейін және одан да көп гимнасттар қатыса алады.

Әйелдер гимнастикалық қозғалысының қазіргі жай-күйін талқылау ерекше назар аударуға тұрарлық. XX ғасырдың 70-ші жылдары әйелдер гимнастикасының бүкілодақтық, республикалық және аймақтық федерацияларын құру арқылы - жетілген, орта және жоғары жастағы әйелдерге арналған көркем гимнастиканың бейімделген нұсқасын құру арқылы елеулі дене шынықтыру бағытына айналды. Әйелдер гимнастикасының осы бағыттың бастамашылары мен насихаттаушылары атақты мамандар, көркем гимнастиканың негізін қалаушылар: Т.Т. Варакина, Л.Н. Кудряшова, Л.О. Яансон, Л. А. Палмсе, Х.М. Прейкох және т.б.

70-ші және 80-ші жылдардың басында әйелдер гимнастикасы қарқынды дамыды, онымен мыңдаған әйел айналысты. Алайда қайта құру басталысымен, Джейн Фонды аэробикасының пайда болуымен, теледидардағы ритмикалық гимнастика әйел гимнастикасына қызығушылық кемуге барды. Қазіргі уақытта әйелдер гимнастикасының жандануы эстетикалық гимнастиканың пайда болуымен байланысты.

Осылайша, көркем гимнастика қазіргі уақытта көп деңгейлі спорттық-дене шынықтыру қозғалысына айналды, онда кез келген жастағы, қабілеттері мен мүмкіндіктері бар әйелдерге орын бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алимханов Е. Ұлттық спорт пен ойындардың теориялық және педагогикалық негіздері. Пед.ғыл док атағын алу үшін дайын.н дисертация, Алматы, 2010 ж.

2. Таникеев М. Теория и практика взаимовлияния национальных и интернациональных факторов в развитии физического воспитания и спорта в Казахстане. Дисс...д.п.н. – Алматы, 1998. – 254с.

3. Малинина С.В. Теория и методики педагогических исследований в физическом воспитании. – М.: Физкультура и спорт, 2000. – 85с.

4. Бөлеев Қ.Б. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге дайындаудың теориясы мен практикасы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2004. – 304 б.

5. Меңдалиев Б.М. Ұлттық халық ойындарын мектеп жасына дейінгі балалардың дене шынықтыру сабағында қолдану. Пед.ғыл.канд.дисс. Алматы, 2009

5. Тайжанов С., Қонысбаев Н. Қозғалыс қимылдарына үйрету. – Алматы: Дәнекер, 2004. – 86б.

6. Дүйсембин Қ., Алиакпаров З. Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы. Алматы, 2003, 21б.

КЕНЖЕБАЕВА АИДА АБДЫГАНИЕВНА
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Шығыстану факультеті
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті

КЕНЖЕБАЕВА ЛЕЙЛА АБДЫГАНИЕВНА
Өнертану магистрі, аға оқытушы
Өнертану факультеті
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы

ҚЫТАЙДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ МИФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР

Түйін. Берілген мақаладаҚытайдың бейнелеу өнеріндегі мифологиялық бейнелердіңе жан-жақты талдау жасалынады. Авторлар сондай-ақ қытай бейнелеу өнерінің өзіндік ұлттқы айшықтары мен өрнектері және бейнелеу өнеріндегі мифологиялық жанр турасында баяндай келе Қытайдың қыл шеберлерінің туындыларын еуропалық суретшілердің туындыларынан айырмашылығы мен ерекшелігіне тоқталып өтеді. Қытай суретшілерінің картиналарыныңнегізгі өзегі болған мифологиялық бейнелерге сипаттама бере келе өзіндік ой-тұжырым, қорытындылар жасайды. Қытайдың бейнелеу өнерінде салмақты орын алатын мифологиялық бейнелер, жартастағы суреттер, ежелгі адамдардың сәндік-қолданбалы өнерінің сюжеттері арқылы әлемнің адамзат мәдениетін құрайтын заңдылықтары туралы мол ақпараттар алуға болады. Қыл қалам шеберлерінің көркем қиялындағы мифологиялық бейнелердің өзіндік ұлттық бояуы мен айшықтарына, қытай суретшілерінің қазіргі таңдағы еңбектеріндегі жаңа үрдістердің қалыптасуына түрткі болған жағдаяттарға талдау жасаған.

Түйінді сөздер: заманауи кескіндеме, мифологиялық бейне,мифологиялық жанр, бейнелеу өнері.

Резюме. В данной статье рассматриваются мифологические образы в изобразителном искусстве Китая. В ситуации, когда успехи КНР привлекают всеобщее внимание, предметом пристального интереса становится и китайская культура, ведущее место в которой, занимает изобразительное искусство, имеющее многовековые традиции. Обращаясь к наиболее распространенным мифологическим сказаниям, с героями, многократно встречающимся в китайской мифологии: Фуси, Шыннун, Чан Э и Хоу И, Си Уанму и Хуанди, зритель получает возможность созерцать сюжеты по мотивам древнекитайских мифов.Влияние мифологии на умы древних китайцев неоспоримо. Даже сейчас художники и скульпторы, архитекторы обращаются к ней в поисках вдохновения. Авторы дают анализ сюжетам, взятых из мифологии, присутствующих в основном в барельефах и настенной живописи, украшающих стены гробниц.

Ключевые слова: современная живопись, мифологический образ, мифологический жанр, изобразительное искусство.

Summary. This article provides a comprehensive analysis of the mythological images in Chinese fine arts. The authors also tell about the peculiarities and patterns of Chinese fine arts and the mythological genre of fine arts, emphasizing the differences and peculiarities of the works of Chinese masters of art from the works of European artists. Describes the mythological images, which are the core of the paintings of Chinese artists, draws their own conclusions. There is a lot of information about the laws of the world that make up human culture through mythological images, rock paintings, plots of decorative and applied arts of ancient people, which play an important role in Chinese fine arts. This articlealso analyzed the national colors and vividness of the mythological images in the artistic imagination of the Chinese artists.

Keywords: modern painting, mythological image, mythological genre, fine arts.

Қазіргі таңдағы Қытай бейнелеу өнерінің жетістіктері әлемдік сахнаға көтеріліген кезде зерттеушілер әсіресе Қытайдың бейнелеу өнеріндегі мифологиялық бейнелерге жаңа қырынан қарай бастады. Жалпы бейнелеу өнеріндегі мифологиялық бейнелерді зерттеу арқылыалуан түрлі халықтар арасындағы мәдени тілдесім орнату, мәдени алмасуды ілгерілетуде, сондай-ақ белгілі бір ұлттың жалпы эстетикалық деңгейін танып білудемаңызды рөл атқара алады.Жалпы бейнелеу өнері деген терминнің мағынасына келер болсақ, ол дүниені көзбен көріп, қабылдау негізінде бейнеленетін пластикалық өнердің бір тармағы болып табылады.Соның ішінде Қытайдың бейнелеу өнері сан ғасырлық дәстүрі қалыптасқан, өзіндік айшықтары бар бір арна. Бейнелеу өнері тарихы адамзат баласының тарихымен бірге өрби бастаған. Көне дәуірден біздің заманымызға дейінгі жер бетінде болған небір көне өркениет пен мәдениеттің іздері бейнелеу өнері арқылы таңбаланып, біздің заманымызға дейін жеткені белгілі. Ал сол бейнелеу өнерінде

салмақты орын алатын мифологиялық бейнелер, жартастағы суреттер, ежелгі адамдардың сәндік-қолданбалы өнерінің сюжеттері арқылы әлемнің адамзат мәдениетін құрайтын заңдылықтары туралы мол ақпараттаралуға болады. Жалпы бұл бағытта зерттеу жүргізген қытай ғалымдарының арасынан Цао Чжао, Хуан Юэ, Шын Гуа, Тун Шуе, Юй Фэй-ан, Юй Шаосун секілді ғалымдардың есімдерін ерекше атап өткен жөн.

Қытай кескіндемесіндегі этномәдени архетиптерді зерттеудің белсенді жалғасы - ұлттық мәдениеттің бірегейлігі мен тұтастығын сақтаудың маңызды шарты болып табылады. Қыл қалам шеберлерімифологиялық бейнелерді ашып көрсете отырып, көрерменге тың дерек көздеріне жүгінуге және архаикалық тұрғыдан ақиқатқа қайта қарауға мүмкіндік береді. Суретшілер әлемнің құрылымы туралы ойланып қана қоймай, сонымен қатар оның түр-түсі, текстурасын бейнелей отырып, қозғалыстағы немесе статикалық тыныштықтағы көркем бейнесомдайды.

Бейнелеу өнеріндегі мифологиялық жанр адамзат баласы өздерінің ататектері айтып берген аңыз бен мифтерге сенуден қалған кезде өмірге келген жанр болып табылады. Өткен кеткен жағдайлар туралы тақырыптағы көркем туындылар жай ғана әңгімелерден құралғандықтан ондағы қаһармандар бейнесі туралы көтеген адамдар туралы күмәнмен қарады. Сол кезде қылқалам шеберлері өздерінің қиялдарына ерік беріп, кенеп бетіне көне мифтердегі кейіпкерлерді өз қиялына сай етіп салып көрсете бастады. Мифологиялық жанр в бейнелеу өнерінде әсіресе Ренессанс заманында қарыштап дамыды. Әр ғасырда қыл қалам шеберлерінің шығармаларына сюжет ретінде алуан трлі мифтер мен аңыздар алына бастады. Бастапқыда мифологиялық жанр ежелгі мифтік кейіпкерлер мен олардың өміріне қатысты жағдайлар суреттелсе, кейіннен біртебіртекартиналарда ерекше мән-мағынаға толы әрі эстетикалық және адами проблемаларды көтеретін сюжеттер пайда бола бастады. Ал енді қытай мифолоиясында орталық орын алатын бейнелер турасында айтқанда ең алдымен Фынхуа құсының бейнесін көз алдымызға келтіреміз. Қытай мифологиясындағы феникс (қытайша 鳳凰, фэнхуаң) бейнесі басты образдардың бірі ретінде танымал. Фэнхуаң қытай мифологиясындағы қытай айдаһарынан айырмашылығы, әйел (инь) бастауын бейнелейтін, оңтүстіктің символы болып табылатын ғажайып құс болып табылады. Фыңхуаң (қазақ тілінде самұрық)- ежелгі қытай мифологиясындағы айдаһар бейнесінен кейінгі орталық орынды алады. Батысеуропа мәдеиетінде Фыңхуаң құсы әдетте Феникс құсы ретінде берілсе, қазақ мәдениетінде Самұрық құсы ретінде беріледі. Фыңхуаң туралы алғашқы мәліметтер Ин дәуіріндегі баланама жазуларынан кездестіруге болады. (шамамен б.з.д. 15 ғасыр.). Ежелгі қытайлардың Фыңхуаң құсына деген ерекше құрметтің болуы Ин тайпаларының архаикалық таным-түсініктеріне байланысты болса керек, Себебі Фыңхуаң құсын олар киетек (тотем) ретінде санаған. Бір жағынан Фыңхуаң құсының от стихиясымен байланыстырылуы да ежелгі қытайлар танымындағы аталған киетектің (тотем) орнының салмақты екенін айқындай түседі. Фыңхуаң құсының пайда болуын қытайлар Аспанасты елінде ұлы әлемнің басталуының нышанын көретеді. Фыңхуаң құсы сондай-ақ қарыштап даму мен өркендеудің символы ретінде де түсіндіріледі. Фыңхуаң құсы Хуаң-ди, билеуші Шун туралы аңыздарда өте жиі кездеседі. XX ғасырда Қытайда модерн мен авангардды өнердің енуімен көне аңыздарға деген қызығушылық өзгерітерге ұшырай бастады. Антикалық кейіпкерлер біртіндеп жаңа кейіпкерлермен ауыстырыла бастады. Қытай суретшілері ендігі жерде өз шығармаларында өзге де шығыс халықтарының да мифологиялық кейіпкерлерін бейнелей бастады. Суретшілердің шығармашылық шабытының қайнар көзі ретінде эпостар мен аңыздардағы, ертегілердегі кейіпкерлер бейнесі алына бастады. Мұндай үрдістер XXI ғасырда да байқалыпкеледі.Өз көзімен көрмеген оқиғаларды шынайы бейнелеу үшін шебердің қиялы керемет болуы керек және сол негізінде жасамақ болған шығарманың сюжетін етене жақын зерттеп, білуі керек. Ал сол суретті көріп тамашалаған көрерменге сурет ұнауы үшін қылқалам шебері ең алдымен сол мифтің сюжетін терең зерттеп, танып, өзінің көркем қиялында сол бейнелерді шарықтатып қолдану керек. Сонда ғана суретші қиялындағы көркем бейне жанданып, ертегі шындыққа айналады.Мифологиялық жанр — бейнелеу өнерінің бір тармағы болып табылады. Мұнда шығарманың негізгі желісі ретінде халықтың ежелгі аңыздары мен әпсаналары, ертегілері болып табылады. Мифологиялық жанрда жазылған картиналар әдетте аллегориялық және символикалық мағынаға толы болады. Мұндағы кейіпкерлер көрермендерге моральдық-эстетикалық мәселелерді шешуде еліктеу үлгісі ретінде немесе сын сықақ нысаны ретінде қызмет етеді. Суретшілер ендігі жерде әлемді жаңа, ғаламдық тұрғыдан қабылдауды, шығармашылық күштерді ішкі әлемді төркінбейнелер арқылы бейнелеуге, жаңа ғасырдың жаңа бейнелерін жасай отырып соны үрдіске бағыттай бастады. Біздің міндетіміз - қазіргі заманғы қытай суретшілерінің кескіндемедегі инновациялық тенденцияларын ашып көрсету және анықтау болып табылады.

Қытайдың мифологиялық әлемінің мифологиялық суреті әсіресе жартас кескіндемесінде жан-жақты берілген.Мифологиядан алынған сюжеттер негізінен, қабір қабырғаларын безендіріп тұрған барельефтерде және қабырға кескіндемесінде айқын көрсетілген. Олардың бір ерекшелігі, мұндағы бейнелер о дүние тақырыбына арналмаған, керісінше, қабырғада беріл-

ген кескіндемелер тірі дүниедегі кейіпкерлердің бейнесімен өрілгенінде. Көптеген суреттер мифологиялық бейнелерді бейнелеуге арналған. Солардың ішінде ең басты бейнелер – құдайлар, киелі жануарлар, мифтерден алынған ерліктер туралы суреттер. Мұндай суреттердің басым көпшілігіХан дәуірі тұсындағы туындылар болып табылады. Қазіргі таңда қытай суретшілері шабыт көзі ретінде көбінесе мифологиялық сюжеттерге оралуда. Қазіргі таңдағы өнерде мұндай мысал ретінде суретші Сюй Бэй-хунның билеуші Юэ туралы мифке негізделген каринасын алуға болады. Мифологияның ежелгі қытай ғалымдары мен өнер иелеріне деген әсерінің болғаны шүбәсіз. Тіпті қазіргі кезде де қытай мүсіншілері, суретшілер мен сәулетшілер мифология тақырыбына қайта оралу үстінде. Қытайдың бейнелеу өнерінде көптеген мифологиялық бейнелердің суреттері салмақты орын алады.Солардың арасынанФыңхуаң құсы Айдаһардан кейінгі екінші орында иеленеді. Фыңхуаң құсының бейнесі мыңдаған жылдар бойында неолит дәуірінің алуан түрлі бұйымдарында бейнеленген және Қытайдың дәстүрлі бейнелеу өнерінде сақталып келеді. Оңтүстік Шығыс Азия халықтарының адамдардың шығу тегі туралы баяндайтын аңыздарында міндетті түрде Фыңхуаң құсының бейнесімен байланыстырылады.Қытайдағышан атты ұлтФыңхуаң құсын өздерінің ататегі санаған. Фыңхуаңбейнесін зерттеу арқылы қытайлардың мәденигенезі туралы мәселені зерттеу кезіндегі жауаптарды табуға болады.Ең басты назар аударарлық жайт – Фыңхуаң бейнесінің қытайдың бейнелеу өнерінде берілуіннарративті қайнар көздермен салыстыруға мүмкіндік береді.Фыңхуаңэтногонистік мифтерде, тарихи аңыздарда, әулеттер тарихында, даналық трактаттарында жиі кездесіп отыратын бейнелердің бірі.

Қытай мифологиясында Нүйуа адамзат баласын жаратушысы және отбасы, некені қалыптастырған әрі музыкалық шекті аспаптарды ойлап тапқан әйел құдай ретінде танымал болған мифологиялық кейіпкер.Нүйуаның кесіндемесін археологтар жерлеу табыттарынан, фрескалардан және ескерткіштерден тапқан.Аңыздарға сүйенсек, олар тек бастау мен дүниеге келумен байланысты емес, сондай-ақ жерлеу рәсімдерімен де байланысты. Табылған суреттерле Нүйуаның жанында оның ағасы Фуси да бейнеленген. Хан дәуірі кезінде конфуцийшілдердің белсенді араласуымен мифологияны редакциялау барысы басталды. Фуси бейнесі ендігі жерде ең алғашқы «адамиландырылған» бейнелердің бірі болды. Бастапқыда Фуси аңдардың қорғаушысы, адамдарды аң аулау мен балық аулауға үйреткен құдай ретінде танымал болса, ендігі жерде Фуси бейнесі «кемел билеуші» ретінде санала бастады. Нүйуа мен Фуси бейнелері бастары адамдыкіндей, денелерә айдаһардыкіндей мифологиялық бейне ретінде әйгілі. Нүйуа қытай мифологиясында демиург құдай ретінде, ал Фуси мәдени кейіпкер ретінде белгілі. Алайда Хан дәуіріндегі рельефтерге көз жүгіртетін болсақ , онда Қытайдың жерлеу өнерінде екеуінің жылан құйрықтары бірге өрілген кейпінде бейнеленген. Аталған мифологиялық кейіпкерлер сол дәуірдегі бейнелеу өнерінде берілген орталық кейіпкерлер ретінде орын алады. Нүйуа мен Фуси бейнелері ғибадатханаларда, жерлеу камераларында, тас саркофагтарда және қабірге кіретін екі шетте көптеп кездеседі.

Хан дәуірі кезінде жерлеу ғимаратының екі түрі болған: жер үсті ғибадатханалар-цытандар, жерасты жерлеу камералары және пилондар мен стелалар.Солардың ішіндегі жер үсті ғибадатханалар-цытандар, жерасты жерлеу камералары безендіріп тұратын рельефтер көптеген зерттеушілердің назарын аударуда. Әсіресе Шандүн провинциясындағы қабір жанында орналасқан бабалар ғибадатханасында Нүйуа мен Фуси бейнелері жиі кездеседі.Б.з.д. 61 жылмен берілген Нүйуа мен Фуси бейнелерінің алғашқы нұсқалары 1992 жылы Шандүн провинциясына қарасты Суйчжоу қаласының аумағынана табылған. Мұнда олардың бейнелері жартылай адам, жартылай жануар бейнесінде берілген: бастары адамдыкіндей, денелері жылан тектес, төменгі жағында өткір тырнақтары бар және екеуінің құйрықтары өріліп беріледі. Фусидің басында бас киім кигізілген, Фусидің сол қолында күнді белгілейтін қарға отыр, Бейнелерге тегістік әрі шарттылық тән, сол кездегі Хан дәуірінің дәстүріне сай фигуралардың сұлабасы профильмен берілген.Сонымен қатар Нүйуа мен Фуси бейнелерінің бір тереңдетілген линиямен берілген плиталар да табылған. Тағы бір көрнекті мысал келтіретін болсақ, Шандүн провинциясына қарасты Тайюан ауданында табылған бабалар ғибадатханасыннан табылған рельефтерді айтсақ болады.Аталған рельефтің ұзындығы -68 см, ені-72 см, қытай археологтары оны б.з.68 жылымен белгілейді. Бұл бейнелер сакралды қызмет атқарып тұрғанын көруге болады.Нүйуа мен Фуси бейнелері бірте-бірте басқа да мифологиялық бейнелермен толықтырыла бастады. Мысалы, Шандүн провинциясындағы Цзянсын уезіндегі У әулетінің бабалар ғибадатханасында Фуси мен Нүйуаның өзге де мифологиялық кейіпкерлер бейнесімен берілген рельефтері табылды. Мәселен, олардың бейнесі Си Уаңму бейнесімен бірге берілген.[У Гуаньюй,2017, б. 554].

Қытай бейнелеу өнеріндегі мифологиялық бейнелер турасында сөз қозғағанда Си Уаңму 西王母(басқаша Симу няңняң) бейнесіне де тоқталып өткен жөн.Си Уаңму қытай мифологиясында барлық перизат атаулысының басқарушы тәңірия. Көптеген дерек бойынша ол неке мен ұрпақ тәрбиесін қадағалаушы әйел құдай. Әсіресе Хан әулеті кезінде қытайлардың табынатын ең маңызды құдайлардың бірі болған. Си Уаңму

мәңгілік қартаймайтын дәріні қорғайтын тәңірия болып табылады.Ең алғаш Су Уаңму бейнесі «Шан Хайцзиңде» («Таулар мен Теңіздер жинағы»), жартылай адам жартылай жануар кейпінде суреттеледі. Кейіннен Си Уаңму бейнесі өзгерістерге ұшырайды. «Хан Уди өмірнамасында» Си Уаңму бейнесі айдай көрікті жас ару бейнесінде берілген. Осы рельефте Нүйуа мен Фуси бейнелері жылан денелі, бастары адамдыкідей етіп берілген. Нүйуаның қолында циркуль, ал Фуси қолында бұрыштық ұстап тұр. Кейіпкерлер ұстап тұрған бұл аспаптар екеуінің құдай ретіндегі жасампаздық қызметін мегзеп тұрғандай. Бұл бейнелеуде зерттеушілер екеуін «отбасы жұбы» ретінде қарастырады. Екі бейнеге телінген жасампаздық қызметтің императорлық биліктің атрибуттарының біріне саналады. Көптеген рельефтерде Фуси мен Нүйуа бейнесі кеуделеріне Күн мен Айды қысып ұстап тұр, кейде Күн мен Айды басының үстінде ұстап тұрған қалпында бейнеленген. Сондықтан екеуінің бейнесі мәңгілік бірлестікті, жердегі бүкіл тіршілік атаулысын туғызған ян мен иннің символы ретінде түсіндіріледі.Цың Хао (曾浩), қытай суретшісі, (1963 ж.т.).Суретшінің шығармашылығындағы басты бағыт - бұл 366 жылы будда монахтары әмірлік құрған әйгілі Цянфодун үңгір ғибадатханасы кешені орналасқан «Дунхуаң» қаласының атымен аталған картиналар циклі, Цянфодун ЮНЕСКОның бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілген. Цен Хаоды картиналар жасауға шабыттандырған осы керемет фрескалар болды, олардың басты кейіпкері - мейірімділік құдайы Гуаннин болып табылады.Сондай-ақ суретші өнеріндегі мифологиялық жанр в оған үлкен танымалдық әкелді. Оның осы бағытта орындалған суреттерінің бірі «Гуанин тәңірия» деп аталады. Картина үлкен философиялық астармен көмкерілген. Гуанниң - қытай буддизмінде қайырымдылық пен рақымдылық тәңіриясы боп табылады. Олжер бетіндегі барлық тіршілік иелерінің рухани өсуі мен өнуіе септігін тигізген тұлға деп танылған. Гуаниң — әйелдердің босануына көмек тигізетін тәңірия болғандықтан оны кейде қолында сәби көтерген әйел кейпінде бейнелеген. Алайда Гуаниңнің кейде мың қолды және мың көзді бодхисатва немесе қолына себет толған балық көтеріп, көктегі бұлттарға мініп немесе айдahар мінген тәңірия ретінде бейнелеген. Гуаниң қытай мифологиясында адамзатты ең алғаш рет құрамы ең құнарлы болып табылған дәнді дақыл күрішті егуге үйреткен тұлға ретінде таныс. Тәңірия күріштің әр талының құрамын өз сүтімен толтырыпты деген миф бар. Гуаниң әркез адмадардың басына күн туғанда, әсіресе су мен от, қылыш пен дүлей күштердің тарапынан қауіп туғанда көмекке келеді-мыс. Ол сондай ақ биік жартас үстінде тұрып асау толқындардың астына бата бастаған кемелерді аман алып қалушы құдіретті күш бейнесінде сипатталады. Ал енді басқа аңыздар бойынша Гуанин— Мао Чжун патшаның үшінші қызы болған деседі. Ол әкесінің еркінен тыс, құдайларға қызмет ету үшін бар ғұмырын сарп етуге арнағысы келген екен. Ал әкесі қызын жер бетінде ұстап тұру үшін бар күшін салған екен. Тілін алмаған қызын ақыры патша өлім жазасына бұйырады. Алайда өлілер елінің патшасы Иәнуаң Гуанинді өзінің патшалығына алып кетеді.Мұнда қыз қарғысқа ұшыратғандарды жұбатып, тозақты жұмаққа айналдырған екен. Иәнуаң соңында Гуанинді босатады. Қыз қайта жаралыпты-мыс. Гуаниннің әкесі қатты науқастанғанда қыз өз денесінің бір кесегін кесіп алып, әкесіне тамақ жасап берген екен. Оның бұл қылығына тебіренген әкесі мүсіншіге қызының ғажайып мүсінін жасауды бұйырыпты. Мүсінші қызды мың қолды, мың көзді етіп жасаған екен. Сонымен қатар Гуанин қытай мифологиясында шынжырмен кісенделген адамдарды босата алатын, жыландарды уынан айыра алатын, найзағайды тылсым күшке айналдыра алатын, барлық ауру түрлерін жаза алатын қасиеті бар тәңірия ретінде сипатталады. Гуан Инбейнесін қытай ғибадатханаларында, үйлерде жиі кездестіруге болады.Көне кескіндемелерде Гуанин тәңірия бір қолында таза су құйылған құмыраны, екінші қолында тал ағашының бұтағын ұстап тұрған қалпында бейнеленген. Үстінде аппақ көйлегі, мойнында алқасы, ал басында рухани ұстаз Амитабха Будданың тәжі киілген. Олар Гуанниң тәңірияның ғибадатханалар мен кітаптарда бейнеленген кескіндерінің негізгі атрибуттары болып табылады.Кейбір қытай ғибадатханаларында әмбие киімін киіп алып, жол бойында отырған адамның бейнесі салынған суреттер мен фрескаларды байқауға болады. Бұл Гуаннинің еркек кейпіндегі бейнесі, яғни оның шынайы келбеті болып табылады [Тай Мэн-на, 2008.6. 391].

Гуанниң бейнесінғибадатханаларда, қыш құмыраларда, үй-жайларда, жер асты үңгірлерінде кездестіруге болады. Гуанин - "әлемдегі болып жатқанның бәрін естуші" - тәңірия, көмекке зәру жандардың бәріне, әсіресе жүкті әйелдерге жәрдем беруші, Көмекке мұқтаж жандардың бәріне жәрдем беру кезінде оның он мың қолы, әр қолында көзі пайда болады. Мың қол мен мың көзі тәңірияға көмекке зәру жандардың бәріне көмек беріп үлгеруі үшін қажет. Гуанниң бейнесін әдетте қолында қасиетті кітабы, құмырасы және таяғын ұстаған қалпында бейнелейді. Бұл заттар тәңірияға адамдарды қандайда бақытсыздықтардан құтқаруы үшін қажет.

Сондай-ақ Гуанин балалардың да қорғаушысы, балаларды ауру-сырқаулардан қорғайды. XII ғасырда таралған б.з.д. 700 жылы өмір сүрген Мияо Шан ханшайым (бұл Гуанин тәңірия деп саналады) туралы аңыздан кейін Гуаннинің әйел құдай ретіндегі бейнесі мықтап орын ала бастады. XII ғасырда буддистік әмбиелертаратқан аңыз бойынша Миао Шан Пу-Тоаралында тоғыз

жыл бойына теңіз апатына ұшыраған теңізшілерді құтқарып жүрді. Гуанин тәңірияға табыну солтүстік Қытайда кең тараған.Осы аралдажүзден астам ғибадатханалар, ал ғибадатханаларда мыңнан астам әмбиелер болған екен.16 ғасырда бір қызықты оқиға болды. Испанияға барған қытайлықтар ғибадатханаға барып, сол жерде Мадоннаның бейнесін көрді. Олар бұл Гуанин екеніне сенімді болды, бұл мінсіз әйелдік пен тазалықтың көрінісі. Кескіндер өте ұқсас болды: етегі ұзын, ақ көйлек киген, мейірім шашқан жанары жарқыраған ақсары жүзді сымбатты әйел. Ол көбінесемыңдаған қолдары мен көздері бар әйел ретінде бейнеленген. Мұнда белгілі бір мағына бар: оның бойынан барлық адамға бере алатын жанашырлық пен жақсылық жасырынған. Аңыздардың біріне сәйкес, ол жер бетіндегі барлық тіршілік иелері азап пен қайта туылғаннан құтылмайынша, ол ешқашан тыныштықты білмейтініне ант берді. Ол басқаларға көмектесуге тырысып жүріп, көптеген жаратылыстардың құтқарылудан алыс екенін көрді. Амитаба оған бірнеше көз (мұқтаждардың бәрін көру үшін), қолдар (бәріне көмектесу үшін) сыйлады. Саня қаласында (Хайнан аралында) құдайдың мүсіні бар. Оның биіктігі - 108 метрді құрайды.

Қытай мифологиясының өзіндікбет-бейнесінің бейнелеу өнерінде суреттелуі турасында сөз қозғағанда сонау көне замандардан бастап бір бастаудан тамыр тартқан мифологиялық сюжеттер мен сипаттамаларәралуан түрде бейнеленіп отырғанын байқауға болады. Олардың кейбіреулерінде бейнелеу ескерткіштері әдеби ескерткіштерге қарағанда біршама архаикалық өрнектерді сақтап отырып берген, ал енді кейбіреулерінде, керісінше, ататек кейіпкерлер бейнелеу өнері туындыларына қарағанда әдеби ескерткіштерде барынша архаикалық үлгіде берілген.Себебі қытай мифтеріндегі құдайлар мен қаһармандар қиялдың байлығы мен өзіндік айшықтармен берілген, олардың бейнелері қазірге дейін өнер туындыларында салмақты орын алып келеді.Өкінішке орай, ежелгі қытай мифтері ерте кездерден-ақ адамдардың жадынан өшіріле бастаған еді, оған себеп –өмірдің өзі әлем туралы таным-көріністерді шынайылыққа етене жақындатып, ондағы абстрактілі түсініктерді жоққа шығара бастады. Алайда Ежелгі Қытай мифтері толығымен жойылып кеткен жоқ. Адамзат баласын әркез әлемдегі ғажайып құбылыстар қызықтырып отырған. Ал бүгінгі таңда осы мифологиялық бейнелер өнердің әралуан саласында көрініс тауып келеді. Бейнелер иерархиясы олардың мәнділігіне сәйкес келеді[Юань Кэ, 1987, б. 391].

Қытай мифологиясында жалпы бейнелеу өнерінде де орталық орын алатын бейнелердің бірі Фынхуаң құсы болып табылады. Фэнхуаң (қытай тілінде. 鳳凰, фэнхуаң) — қытай мифологиясындағы таңғажайып құс, ол көбінесе айдаһар бейнесіне қарама қарсы образ болып табылады. Айдаһар бейнесі Қытайда ерлер бастауының символы болса, Фынхуаң – әйелдер бастауының символы болып табылады.Кейбір зерттеушілер пікірінше, "*хуаң*" –бұл самұрық құсының айдарының атауы болып табылады. Ол күн сәулесін көзге елестетеді. Тек кейінгі кезде шыққан мәтіндерде ғана "фэң" еркек, ал "хуаң" –әйел деп түсіндіріледі .Қытайдағы Фынхуаң бейнесінің танымалдылығына қарамастан, біз тек осы тақырыпты зерттеген бірнеше қытай ғалымдарының еңбектерін ғана таптық. Мәселен, қытай зерттеушісі Ван Цунжэнөзінің «Фэнхуан» (2002) атты еңбегінде самұрық құсына байланысты миф пен аңыздарды талдай келе көбінесе аталған бейне туралы интерпретация бере бермейді.Іс жүзінде кітап самұрық құсы туралы сюжеттер жинағы десек те болады. Автор самұрық бейнесін бірнеше топқа бөліп талдауға тырысқан, мәселен: « тауыс құс түріндегі фэнхуаң», « әтеш түріндегі фэнхуаң», «тырна бейнесіндегі самұрық», «бүркіт түріндегі фынхуаң», «жыртқыш құс кейпіндегі фынхуаң» деп топтастырады, бірақ мұндай топтастырудың критерийлеріне тоқталмай өтеді.Мұндай бейнелер туралы жасалған талдаулар әлі де толық емес, жиі-жиі алынған иллюстрациялар туралы қайнар көздерді көрсетпей өтеді. [Хуан Юэ., 2004. б432].

Фыңхуаң әдетте айдаһардың жанында бейнеленеді, бұл патша мен патшайымның рәміздері. Бұл сондай-ақ шеберлік пен ізгі істердің, бейбітшілік пен өркендеудің символы. Айдаһар мен Фыңхуаңның бірге берілген бейнелері отбасындағы татулық пен сүйіспеншілікті білдіреді. Сондай-ақ Қытайда үйді зұлым рухтардың шабуылынан қорғайтын құдайлардың жұптасқан бейнелерін есіктерге іліп қою дәстүрі ежелгі дәуірден келе жатыр.Бұл туралы аңыздардың бірінде былай делінген. Бірде император Тай-цзун (627-650ж.ж.) қатты ауырып қалады, патша өзінің жатын бөлмесіне жындар түсті деп санайды. Содан кейін императордың екі министрі толық қаруланған қалыпта оның жатын бөлмесінің есігінінің алдында күзетке тұрды, содан кейін Тай Цзун тыныш алаңсызұйықтай бастады және ауруынан құлан таза айығады. Император жындардың пайда болуын тексеру үшін есіктерге министрлердің бейнелерін салуды бұйырды - түндер бейбіт өтті [Вэй Баоли, 2015, с. 151].

Қытайдың кесіндеме өнері туралы айтқанда, оныңеуропалық кескіндеме өнерінен түбегейлі айырмашылықтарының бірі – символизм болып табылады.Бұл картиналардың өзіндік ұлттқы айшықтары мен өрнектері бар, сондықтан Қытайдыңқыл қалам шеберлерінің туындыларын еуропалық суретшілердің туындыларымен жалаң түрде салыстырып қана қоймай, олардың терең астарын оқып, түсіне білу керек. Қытай суретшілерінің картиналарын «оқи білген» жөн.Мәселен, эллинистік театр мен мүсін өнерінде күшті сезімдерді сипаттайтындраматизмқытай бейне-

леу өнеріне тән емес. Мұнда іс жүзінде Еуропа өнерінің негізі болған – махаббат, эротикалық бейнелер, айқын түрдегі трагизм секілді құбылыстар тән емес.Алайда қытай суретшілері картинадағы көңіл-күйді ишара-ым арқылы емес, кескіндеме кенебінің композициясын пайдалана отырыпбере білген [У Вэйшан, 2015 . б. 274].

Қорыта келгендеежелгі Қытайдың бейнелеу өнері - әлемдік көркем мәдениеттің шығармашылық мұрасының жарқын мысалы бола алады. Оны зерттеу қазіргі таңдағы зерттеушілерден ерекше күш-жігерді талап етеді, өйткені қытай суретшілерінің көркем туындыларындағы мифологиялық бейнелерді зерттеп-зерделеу – күн тәртібіндегі өзекті мәселелер қатарынан табылатын маңызды тақырыптардың бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. У Гуаньюй. Китайское изобразительное искусство в эпоху империи Мин// CultureandCivilization. 2017, Vol. 7, Is. 2A. – С. 560.

2. Юань Кэ Мифы древнего Китая.// 2-е изд. М.: 1987. –527 с.

3. Тай Мэн-на. Культура китайской живописи (Чжунгохуйхуавэньхуа). Пекин, 2008. – 440 с.

4. Хуан Юэ. Фазы живописца // Китайское искусство: Принципы. Школы. Мастера / Сост., пер. с кит.и англ., вступ. ст., очерки и комм. В.В. Малявина. М: «ОАО Люкс», 2004. - 432 с.

5. 魏宝丽. 中国民间美术与中国神话的关系,《现代阅读:教育版》2015

6. 吴为山. 油画中的东方情怀——旅美艺术家王鑫生油画作品展. 《中国美术馆》,2015

7. 侯萍. ″花见″东京——记何多苓师生暨特邀艺术家林茂中国当代油画作品展. 《中国艺术时空，2015

8. 席小平. 不凡出于平凡——评油画艺术家王俊英作品. 《 CNKI 》， 2007. – 346–348 с.

УДК 18.41.07

SULEEVA GULZHAN SOZAKPAEVNA
Candidate of Philology, Professor
Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy

ATEMBAEVA GULNARA AIDASHEVNA
Master of Education
Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy

MUSICAL REMARKS AS A MEANS OF INTONATIONAL EXPRESSIVENESS

Түйін. Музыкалық түсіндірмелер маманның коммуникативтік араласу кеңістігі, оның «тілдік өмір сүру ортасы» ретінде өзіндік терминологиялық жүйесі бар және музыкатану саласындағы ғалымдардың өзара түсіністігін қамтамасыз ететін білімнің символдық көрінісі болып табылады. Композитор стилінің және музыкалық интонацияны сөзбен көрсетудің ажырамас бірлігі мәселесі тіл білімінде де, музыкатануда да жеткілікті зерттелмеген. Музыкалық мәтіндерді, атап айтсақ, фортепиано мен вокалды партитураларды прагматика тұрғысынан талдануы музыканы интонациялық және көркемдік іс-әрекет ретінде анықтауға мүмкіндік береді, бұл тек көрініс емес, адамның сезімін білдіру болып табылады; композитор мен орындаушының музыкалық терминалдық түсініктемелерінде көрініс табатын сөздік саптамасының негізгі стратегиялары мен тактикаларын сипаттау арқылы, музыкалық дискурстың функционалдық ерекшеліктерін ашуға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: музыкалық түсіндірмелер, интонация музыкалық айқындылық негізі ретінде, модалдық саралау.

Резюме. Музыкальные ремарки, как коммуникативное пространство специалиста, среда его «языкового существования», имеют собственную терминологическую систему и являются символическим представлением знаний, обеспечивающих взаимопонимание между учеными в области музыковедения. Проблема неразделимого единства композиторского стиля и выразительно-словесных средств музыкального интонирования недостаточно изучена как в лингвистике, так и в музыковедении. Прагматический анализ музыковедческих текстов, в частности, фортепианных и вокальных партитур, дает возможность идентифицировать музыку как интонационно-художественную деятельность, которая является не просто отражением, но выражением чувства личности; способствует раскрытию функциональных особенностей музыковедческого дискурса путем описания ключевых стратегий и тактик словесного поведения композитора и исполнителя, отраженных в музыкальных терминальных комментариях.

Ключевые слова: музыкальные ремарки, интонация как основа музыкальной выразительности, модальная дифференциация.

Summary. Musical remarks, as a specialist's communicative space, the environment of his «linguistic existence», have their own terminological system and are a symbolic representation of knowledge, providing mutual understanding between scientists in musicological field. The problem of inseparable unity of composer's style and expressive-verbal means of musical intonation has been studied insufficiently in both linguistics and musicology. Pragmatic analysis of musicological texts, in particular, the piano and vocal scores, will give the possibility to identify music as the intonation-artistic activity, which is not just a reflection, but an expression of personality sense; to reveal the peculiarities of musicological discourse functions through describing the key strategies and tactics of composer and performer's verbal behavior, reflected in musical terminoid remarks.

Key words: musical remarks, intonation as a basis of musical expressiveness, modality differentiation.

INTRODUCTION

Musical remarks have not been investigated as a linguistic phenomenon before. This problem was studied only in some aspects, "outside" of the holistic approach to this complex and multifaceted phenomenon. Therefore, it is necessary to defi ne the linguistic status of musical remarks, to reveal their essence, specifi cs, characteristics, functions, etc. The research foundation of this problem was largely laid by the studies of different aspects of professional sublanguage and terminology, presented in the works by Alla Bragina (1973), Eugen Wüster (1979), Tatiana Vinokur (1993), Lubov Beilinson (2009), Vijay Bhatia (2014), et al. Despite the increased interest in the vocabulary of professional substrate, it remains the least explored area. However recently the interest to musical remarks has significantly increased. The studies in this fi eld were based on the materials of the English and German languages. The dissertations of L.S. Perezman

(1978), S.D. Samushia (1979) et al are devoted to musical vocabulary of different languages related to different historical periods.

The relevance of the study of musical remarks is determined by the following reasons: first, the number of verbal and graphical denominations used by musicians to characterize the composition performance or to specify any features of its imagery, has considerably increased in the music art during recent decades; secondly, there is a problem of understanding both the traditional and new concepts related to the means of interpretative reading in a single concept; thirdly, the issues of interpreting the values and contextstylistic meanings of terminoid remarks, specificity of expression, the music impact and its perception, reflected in the intonation-artistic image of the world, require theoretical generalization. The objective of our study is to provide comprehensive description of terminoid remarks in musical works of composers.

Scientific novelty of this study consists in the fact that its authors for the first time presented comprehensive description of musical remarks in the works of Kazakh composers; defined linguistic status of musical remarks in integrative linguistic and musicological paradigm; characterized the composer's musical-linguistic style, involving the analysis of a set of intonations, the principles of form generation, and the composite structure of a musical work; identified and described the expressive and stylistic functions of musical terminoid remarks in the works of Kazakh composers, expressing the modality of their musical works and their musical expressive-speech styles; described the degree of communicative recurrence of musical terminoid remarks in score texts, reflecting the dynamics, sound-intonation pattern of a musical work.

MAIN PART

If a word is the smallest semantic unit of verbal language in linguistics, the intonation is the smallest semantic unit of the music language, which is the "unit of measuring the musical apprehension" (Asafiev, 1971, 345). The theory of Boris Asafiev made intonation a significant communicative unit.

Musical-intonation form as a communicative method

Intonation is understood as a musical turnover with a relatively fixed expression, as a musical turnover with some expressive meaning, as a visual-semantic element of music (Kazantseva, 1999), as the bearer of musical semantics (Aranovsky, 1974), as an expressive-semantic unity, existing in non-verbal audible expression, involving non-musical associations (Kholopova, 2002). Despite the apparent difference in wording, all definitions refer to substantial-semantic aspects of musical sounding. Deborah Stein believes that intonation is a holistic composition, changing only one parameter does not lead to the change of the whole content, but results in a false sound: "thoroughness of performance largely depends on the ability to convey intonation meaning of works" (Stein, 2005, 112). The intonation that can reveal the attitude towards the world is inseparable from the unique experience of the "current moment", it is the reflexive consciousness, the expressed thought that can convey non-objective view of emotions as a mood, express sound ideas as "semantic and sound generalizations" (Sloboda, 2011, 68). We share the opinion of P. Bolinger, who understands intonation as a basis of musical expressiveness and musical sounding (Bolinger, 1983).

Terminoid remarks were born in the struggle for the accuracy of conveying musical work and starting from the XVIII century became the integral attribute of musical notation. The Italian terminoid remarks were formed upon the vocabulary generally used among the professional European musicians, related to the nature of intonation, interpretative features of music, theoretical phenomena. This language acquired the status of some kind of "musical Esperanto", which gradually became well known in the process of music education in all corners of Europe. The role of Italian language in the process of music education also contributed to these Italian remarks borrowed by composers of different nationalities.

The set of remarks, used in the works of modern Kazakh composers, include mostly Italian, Russian and Kazakh lexical tokens and word combinations. The Italian terminoid remarks are the basis of this layer; the Russian terminoid remarks reflect the impact of the Russian musical culture on the development of the European type musical culture in Kazakhstan. The Kazakh terminoid remarks is a phenomenon that has both social and aesthetic roots (they are focused on the national performers) and which has no equivalent in other languages.

Types of musical terminoid remarks

This study identified three types of musical terminoid remarks: remarks that indicate certain emotions and feelings, and have emotionally evaluative meanings; remarks, which emotional significance is created by word-forming means; remarks, which lexical meaning includes certain assessment of the denominated phenomena. Only the last two groups of remarks can be called the "emotionally colored vocabulary" (Panksepp, 2009), as the remarks, denoting emotions, etc., are not tinged with these (or other) emotions, but directly express them through their meanings.

Musical remarks in the works of Kazakh composers are of interest because they represent a synthesis of intra-cultural and intercultural relations and reflect contacts between the Eastern and European music. It is important that the use of remarks is organically implemented: the national-unique phenomena are not absorbed. The origins of expressivity are very national, and rooted in songs and instrumental works of the national composers

of the XIX century, like Birzhan, Akhan-sere, Madi, Mukhit, Kurmangaza, Dauletkerey. Remarks used in the works of these composers, recorded, in particular, by Alexandr Zataevich, Ahmet Zhubanov, Boris Erzakovich indicate the wealth of musical resources, superior talent of the composers; they subtly and accurately convey the national perception of the world. Alexandr Zataevich, who devoted his life to collecting, studying and working with treasures of folk music, created two monumental collections: "1000 songs of the Kazakh nation" (1963) and "500 Kazakh songs and kyuis" (1931), which reflect not only the tremendous work of a gifted musician, but also a fi ne connoisseur of the language in the selection of colorful, expressive remarks. It is not just comments on the features of timbre and dynamics, but also the detailed comments to the musical text, full of poetic inspiration, genuine sense of beauty and empathy. The Russian terminoid remarks made Zataevich became a certain link between the original Italian and the Kazakh remarks, performing the role of a conductor in the cross-cultural contacts.

The abundance and variety of sound colors, great expressiveness, emotional intensity, the finest metro-rhythmic weaves – all this is reflected in his remarks. So, in "SalavatKyui" the remarks: slowly, with deep sadness, deliberately, with a grim grandeur, widely, in a sad thought, fervently, desperately, calming down and others convey deep emotions. Their meanings vary and are detailed in the author's comments to this kyui: "Kyui is composed on the death occasion of his (Salavat – D.S.) beloved son, it reflects sorrow, the father's despair, his being downed by grief, up to the cry of despair in his sorrow" (Zataevich, 1963, 122). The remarks to the song "Ardak" are specific, conveying subtlety, the nuances of portamento, sliding, colorful inter-semitone sliding from one tone to another, emotional openness, expressiveness: slowly and consistently, with big poetry; at a steady pace and with grace; expanding majestically; even wider, with pastoral serenity; quietly, with gentle simplicity and softness; moderately fast, gently phrasing. This comment echoes the remarks: "Ardak – is the poetry itself, poetry of a dreamy summer night, the soft moonlight, inexplicable silence of the steppes" (Zataevich, 1963, 94). The following remarks correspond to dynamic intonation development, expressiveness of transitions in the kyui "Abul" (Zataevich, 1963, 380): with heavy tread, sternly and signifi cantly; gradually brightening up; lively with bravura; cheerfully, determinately, brilliantly; quickly, as a rapid stream; easier and quicker. These remarks reflect rhythmic diversity and intonation richness. The musician, even without referring to melodies, feels their interpretative drama – the excellent dynamics of the musical text, sensory-visual and figural-psychological characteristics of a musical style.

Boleslav Yavorsky describes the remarks as «interpretative terms», the author divides musical terminology into two spheres: the «interpretative terms» and the "scientifi c terms", then, he refers to all the previous concepts as to musical remarks, replacing them by the concept of "images": "Each verbal term is an image in the recorded musical work" (Yavorsky, 1972). It is important to note that musical remarks become not only the interpretative, but also the "compositional" moments of musical work's figural structure and include the following: scientific (term); interpretative (prescript); intonation-artistic content (image). A.D. Khayutin believes that remarks are neither terms nor metaphors, but represent terminoids: "terminological units, representing terms by function, but not serving as such by content" (Khayutin, 1998, 16). Lubov Perezman considers remarks as "imperative sentences with different lexical content..." (Perezman, 1978, 20). Remarks embody a unique idea in a unique form – this proves their novelty and originality; they refl ect the mental individuality of the composer, temperament, his/her personality patterns, the aesthetic ideal.

Speaking of intonation, it is necessary to describe the concept of "expression" in detail. Stephen Davies considers the categories like imagery and evaluation as expressive and interprets the expression as "expressive-figurative qualities of speech that distinguish it from the usual, stylistically neutral and make it vibrant, expressive, and emotional" (Davies, 2008). Peter Ostwald notes the role of evaluation and imagery in creating the speech expression: it is these categories that bring "very diverse and subtle evaluative-characteristic shades, that accompany and complicate the speech», and contribute to «creation of patterns and images behind words and expressions" (Ostwald, 2012, 93).

Olga Akhmanova (1966), Ruben Budagov (1970), Alexandr Gvozdev (2005) et al. emphasize close interconnection between the expressiveness and emotionality. Assuming that these words are synonymous, the authors do not find them essentially different and interpret the expression in a broad sense, as expressiveness.

Carroll Izard considers the issues of expressiveness in connection with solution of the following issues: 1. interconnection of expressiveness and emotionality, imagery, evaluation, intensity; 2. correlation of the expressive and stylistic coloring of words; 3. defi nition of expressiveness as a language and speech category (Izard, 2006). Emotions are multifaceted and are not regarded as separate linguistic phenomena; studying the language of the speaking subject is one of the approaches to understanding human emotions. Expressiveness is based on several groups of interrelated psychological tendencies, which on the one hand are linked to the expression of emotions and feelings, and on the other – to perception.

For example, the musical terminoid remark espressivo is often met among remarks related to the

categorical fields of "communication" and "experience". The authors of this study referred this remark to the "experience" field, due to the meaning of espressivo - 'expressive' ('expressing something well, having some special expression'); 'to express' ('to realize, to detect due to any external manifestation') (Wellek, 2001). Proceeding from this understanding, one can assume that espressivo 'expressive' in the musical-verbal sense will mean 'with great power, greater energy of inner feelings of personal meaning and artistic realization in the intonation - artistic images'. The remark espressivo intensifies the remark 'very gently', 'cheerfully and easily', thereby maintaining the softness of performance. The authors of this study are interested in the signs (both external and internal), which give the possibility (for the composer) to name and to identify his own emotional state and the state of another person, and to adequately describe it in simple lexical forms.

In the musical art, expression means the quality, measure, the power of inner feelings; the nature of the artistic embodiment of personal meaning; the quality of artistic influence on the listener; and the reflection of this influence in perception (Crystal, 1995). These qualities are reflected in musical remarks, indicating the modality of musical speech. Musical remarks perform specific functions, in particular, the incentive, expressive, emotional, the communicative and the fi guratively associative function.

Summarizing the observations, one could conclude that musical terminoid remarks – are terminoid words, phrases, expressing the nature of intonation-artistic images and the ways of their musical and artistic (interpretative) embodiment. Remarks define the nature of musical performance with some degree of relativity, contributing to understanding of musical thinking, style, content, emotional mood and poetic essence of a musical work. Remarks as a dynamic phenomenon predetermine the composer's creative idea, being the product of an intelligent creative force – the energy. Their expressiveness and style largely determine the integrity of the moments related to the verbal intonation-artistic flow. Referring to emotional-expressive lexis, musical remarks very accurately and fully reproduce the internal structure of emotions and "infect" the listener with them.

The most contradictory states of human soul are the irresistible delight, vigorous "spill" of energy - joyfully, playfully; pinching, desperate, and sometimes rebellious depression, infinite sadness - sadly; glumly, reflecting various feelings in a musical text, lead to formation of certain artistic images of the performer. The authors of this study consider it necessary that the qualitative characteristics of the expressiveness of musical remarks along with their relevant modalities be identified and their energetic "tension" be determined.

This study provided the analysis of Kazakh musical works (scores, piano reductions) composed by Alexandr Zataevich, Yerkegali Rakhmadiev, Gaziza Zhubanova, Adil Bestybayev identifi ed individual psychological peculiarities of building musical intonation form, their personal meaning, embodied in their works in the form of terminoid remarks.

Classification of musical remarks into categories

1. Remarks of dynamics, differentiating the power of the sound.

2. Remarks of tempo, determining the absolute length of sounds.

3. Remarks of stroke, expressing articulation, beat, bow pressure, correspond to the expression of dynamic and tempo shades, emphasize the sounds phrasing, and reproduce different sound adornments – the melismas.

4. Remarks of affect, expressing the nature and degree of performance emotionality and musical aesthetic essence of the entire composition.

5. Remarks, serving for denotation of longitudinal-dynamic articulations. Musical remarks are not related to nomination, like ordinary terms, they contain a call to action expressed by the imperative sentences, representing the unity of the lexical, morphological, syntactic and intonation signs.

The analysis of musical remarks and their classification was based on the stylistic - statistical method with subsequent systematization. Remarks based on common features were combined into lexical, conceptual and categorical fields. The ratio of the quantitative and qualitative characteristics of the fields represents the content of expressive-verbal style of the composer. The lexical field is considered here as "a family of words, formed by no more than one word", united around a certain remark or phraseological combination, e.g. allegro, allegro assai, allegro con mo to, allegrissimo – these remarks relate to the common lexical field "Allegro". The conceptual field covers a system of "interrelated concepts, organized around the central concept"; the degree of generality as regards the "central" concept may be different (Trier, 2006). For example, one can combine lexical fields "allegro", "vivace", "presto" into the conceptual field of "rapid pace", however, the tempo groups could be combined as well (low, moderate and fast) into the single conceptual field – "musical tempo". The tempo groups along with characteristics of human movement, nature, etc. (e.g. in-flight, stumbling, spinning) could be related to the categorical field of "movement", that is one of the most general categories of being, and in the context of intonation - artistic image of the world it would mean "a musical movement".

While building the logical structure of the world image categories, the authors used fragments of the lexis classification on a conceptual basis, e.g., from the "Human being" group the concept of "soul, mind" was used: "perception", "consciousness", "thinking", "feelings", "will". Having regard to

the principles of systemacy adopted in philosophy, psychology, and linguistics, suitable for the objectives of this study, the authors developed a scheme of the most important categories of the world image with its own logical structure, based on movement: existence (external world) – person, society, their idealization in different types of world image, where they are reflected. Time and space are the basic forms of being, which could be also regarded as "movement in space". The authors replaced it with the notion of "spatiality", e.g.: wide, far reaching, high. One should consider the structure of the main categories and types of the world image. One categorical field may cover many transitional and "marginal" notions, i.e. their number is infinite. Thus, the category of "feeling" may include the modalities: 'insensitive', 'emotional', 'sensitive', 'sentimental', 'calm', 'emotionally', 'sensual', 'affective', 'passionately', 'hysterical', 'deliriously', 'fiercely', 'irresponsibly', 'furiously', 'frenziedly' and others. (All these modalities are used by composers as remarks). The above-mentioned classification considered the elements of the multidimensional psychological scaling method by M. Hassler, N. Birbaumer and A. Feil, who use four signs in the analysis of psychological characteristics; three of them are suitable for this study: 1) overall evaluation (good – bad); 2) activity (active – passive); 3) the degree of dominance (strong – weak, dominating – subordinate) (Hassler et al., 1987).

The differentiation of modalities within the categories was carried out by the following groups: with moderate, neutral, medium signs (0), with a predominance of strong, positive signs (+1, +2) and with predominance of weak, negative signs (-1, -2). As a result, the study singled out qualitatively definite (given the relativity of numbers) categorical groups and opposition of modalities, signs of musical images, characteristics of performance.

Table 1. The structure of oppositions of modal signs in a musical work

Categorical fields	Energy				
	Slowdown			Excitement	
	weak, passive			strong, active	
	-2	-1	0	+2	+1
I Spatiality	constrained	Shortly		wide	infinitely
II Objectness	Heavy	Massively		Lightly	Imponderable
III Movement IV Temperament	Very slowly Melancholically	Slowly Phlegmatically		Quickly Cholerically	Very quickly Sanguine
V Sonority	Very quietly	Quietly		loudly	very loudly
VI Visible effect	invisibly	Greyly		Brightly	glaringly
VII Feelings	Dispassionately	Sensitively		Emotionally	Passionately

Sometimes remarks represent the entire explicit sentences, e.g.: comme un echo de la phrase entendue precedement ('as an echo of the phrase that was uttered earlier'). In such cases, one should rely on the determinant feature (concept). In this case, it is "echo", which allows referring the whole remark to the "spatiality" category. If a remark has several categorical signs, it should be referred to several fi elds. E.g., the remark *egal et doux* 'sounding smoothly and gently' should be considered within the categories of "sonority", "communication" and "feeling". However, defining semantically leading, determinant feature one should choose more substantial and more "personal" categorical field. In the remark *Egal et doux* the category of "communication" that has the deepest and social meaning will be characterized by this field.

The interpretation of the contents of musical remarks was carried out upon the classification of the styles, describing the essential aspects of human life and his/her relation to reality (contemplation, temperament, passion, emotionality, volitional quality and their unity – the human character), Keeping in mind these aspects, the study identified several types of musical exposure, expressed through musical remarks, e.g.: profusely, courtly, powerfully, gallantly, sentimentally, brilliantly, bravely, romantically, instinctively, intuitively, impulsively, etc. Remarks contain a huge number of concepts having various degrees of generality and specificity, e.g.: 'impulsive and intense passion', 'spontaneous emotionality – languor', 'reverent and flaming combustion', etc. Various use of poetic "modalities" having no analogues in conventional remarks, by the composers is especially surprising, e.g.: 'rhythmic pattern in a hue of sad, cold landscape', 'refined dynamic frugality'.

There are two trends in the use of remarks for the Kazakh music: Italian terminoid remarks are used in professional genres – symphonies, sonatas, ballads, nocturnes, etudes (the works composed by Mukan Tulebaev, Gaziza Zhubanova, Yerkegali Rakhmadiev, Kuddus Kuzhamyarov and many others); Kazakh terminoid remarks (semantic tracing from the Italian and the original Kazakh remarks) are used in the records of Kazakh folklore as well as in the works created by professional composers for folk instruments, ensembles and orchestras.

Functions and lexical-grammatical categories of terminoid remarks in the works of Kazakh composers

Functional nature of the remarks predicated a certain lexical and grammatical form of their expression. It is known that nouns, being the main carriers of the meaning, have high expressive power due to their relatedness to an object: *avec profond sentiment d'ennui* ('with a deep feeling of sadness, annoyance'), *avec trouble et effroi* ('distractedly and in fear'), *con affett, con anima* ('feelingly, enthusiastically'). The author reaches the brightest emotional effect by using homogeneous word forms in prepositional-nominal constructions. The structures of "verbless imperative sentences" are predominant among the existing variety of remarks (Miloserdova, 1973). These structures are considered as stable types, capable to form a number of similar structures. This gives grounds to refer them to functionally full sentences. The independence of remarks from contextual conditions, high degree of their grammatical specifics gives grounds to refer them to structures, typologically deviant from the binomial constructions.

The composers use traditional remarks in symphonic kyuis; these remarks consist of adjectives with adverb elements, which enhance them, particles that convey the expression of dynamism, rapid growth of pace, as well as remarks, which supplement the expression of pressure and clearly update the incentive function, e.g.: *allgero assai* ('very soon'), *allegro mo1to* ('very quickly'), *poco a poco cresendo* ('intensifying gradually'), *piu forte* ('intensifying more and more, widely). Composers use remarks formed by adverbs and tautological repetitions in comparative form at "pressing" the pace: *assai vivo* ('very lively, quite vividly'), *poco a poco cresendo* ('intensifying gradually'), *prestissimo con moito* ('very quickly').

Gerunds bearing the verb projections, retain an instruction for a certain action in their semantics, convey the richness and sophistication of rhythm, the scale of forms, spontaneity of expression: *aumenatando* ('intensifying'), *animando* ('inspiring'), *stringendo* ('speeding up'), *ritenuto* ('restraining').

Zhubanova's art deserves specifi c attention. In "The Second Symphony" ("The Island of Women"), she conveys the inner human world surprisingly subtly, through remarks. The symphony has three parts. The "enlightened" fi gurative line of remarks to the fi rst part (adagio, a-dur) conveys the harmony of nature and the human world; one can hear wide melodiousness, exposure of feelings, soulful intonations that create deep human images. The remarks occurring in the fi rst part: calma ('silence, tranquility'), cantabile ('melodiously'), con delizia ('cheerfully', admiringly, and delightedly'), affettuso ('feelingly'), chiaro ('light, clear, and pure'), express relatively calm and even tempo of dramatic development.

The second part (andante) is a focal point of drama and expression, the refl ection of storm and loss of life. Gaziza Zhubanova uses dark registers, sinister or emotional timbres, melodic intonations, depicting mumblings, quirky, snake-crawling, chromatic chords. The sound of music is refl ected in relevant remarks: affannato ('anxious'), lugubre ('gloomy'), commosso ('excitedly, shockingly'), impetuose ('precipitately, gustily'), con forzza ('lustily'), addolorando ('more and more sad'), ammarezza ('bitterly'), lamento ('cry, moan, complain, sobbing'). The third part (allegro-moderato a-moll) is contrastive and diverse by content. The remarks of this part sound as a decisive and expostulatory voice of the author herself, emanating courageous commitment: gueriero ('fi ghting'), avvivando ('liven up'), deciso ('decisively, bravely'). Then the action turns tragic, and the appropriate remarks appear, such as lugubre ('gloomily'), strepitoso ('noisy, loudly'), colando ('ceasing, winding down'), acerbamente ('severely, abruptly'), all'improvviso 'suddenly, unexpectedly'. Vigorous rhythm of life energy concentrated in this part, is manifested "in one breath", like life itself, it is fl eeting and beautiful in its duality, which is refl ected in the following remarks: con citato ('excitedly, tensely, ardently'), con energia ('arduously, decisively), con fuoso ('fervently, ardently'), deciso ('decisively, bravely'), schietto ('simply, sincerely'), con veemenza ('precipitately, unruly, ardently, fitfully').

The play of timbre contrasts and different hues enriches the palette of Zhubanova's works and plays a brightly expressive role, bringing in a strong dynamic charge: con agilita ('hastily, easily'), allegro furioso ('quick and fiercely, furiously'), allegro ma non troppo ('quickly but not too much'), all'improvviso ('suddenly, unexpectedly'). The lofty - lyrical nature of her performance is conveyed by such remarks as svolazzando ('fl uttering'), avvivando ('liven up'), aves grace ('gracefully, delicately'), the atmosphere of anxiety is created by such remarks as con disperazione ('inconsolable, desperate'), con dolore ('with pain, anguish, sorrow'), lamentoso ('pitifully'). The wealth of lyrical and philosophical content of the work demanded individualized search of the right temporhythm (and especially the right balance of tempo) – the key for disclosing the content of the entire composition.

The strokes used by Gaziza Zhubanova, refl ect and emphasize the movement of the topic, they are an axiom for the performer. For example, strokes for stringed instruments: con tutta la lunghezza dell'erco ('to play with the entire length of the bow'), flautando ('to play the bow close to the fi ngerboard'), for percussion and wind instruments: col pollice ('to play with the thumb'), con indito '(to play with one finger').

Remarks used in the works of the Kazakh folk repertoire are determined by certain socio-cultural objectives and are distinguished by national identity. This caused the formation of four types of the Kazakh remarks: traces from Italian; the induced

formations; absolute equivalents and the original Kazakh remarks. The fi rst Kazakh remarks in the editions of notes were traces from the Italian: confuoco 'confl agrant' – ('отпен'), energico 'arduously' – ('жігермен'), lammentabile 'pathetically' – ('аянышты') and scarcely ever corresponded to musical specifi cities. In this endeavor, the following remarks appeared in musical editions: қайраттана ('decisively, arduously'), although the lexeme күшті is more often used to describe the images of this type in the Kazakh language.

Except the traces, the induced formations were also used. Thus, the analogue of remark burlesco ('funny') in the Kazakh language – күлкімен. However, burlesco means not just 'funny', but the specifically "painted" humor, which is associated with a gruff, folksy beginning. The remark күлкімен does not reflect this side of the terminoid, although it is not mentioned in the dictionaries, every musician intuitively understands it. Witty, funny music very often has the remark allegro. Its translation ('quickly') is not precise in this case, and the translation 'quickly', 'funny, playful' is only contextually correct.

Some Italian terminoid remarks have certain figurative meaning that cannot be translated into Russian. Such is the remark lamentoso ('pitifully, grievingly'). One of the accepted translations of the remark is 'crying', but musical experts use the Italian remark 'ламентозо', (lamentoso) and its "derivatives" in their works as well: lamentoso lyrics, a melody in lamentoso style, this piece sounds like lamentoso, using it in Russian text. The point is that the remark lamentoso means «cry, mourn, complaint, sobbing», however this is a nobly generalized cry, transformed into the special musical style. Notwithstanding psychological expressiveness of this cry, it has no mundane effect. Therefore when such kind of cry occurs in the Russian music, the composer puts a remark lamentoso ('lamentation, crying, wailing'), and when he plays folkloric or naturalistic cry, he writes lamentoso 'crying, weeping'. Absolute equivalents were consequently formed: allegro maestoso ('cheerfully, majestically').

Considering the records of the interviews with folk musicians on the content of a certain work, their oral explanations and answers to questions from the audience contained extremely subtle and rich descriptions of the musical content of music, which can be transmitted into the following remarks: күрсіну ('sadly', 'sorrowful', 'groaningly'), мұңды ('drearily'). All these remarks are characterized by the expressiveness of the musical embodiment of the state of grief, sadness. Among these entities, the remarks reflecting specific national ideas about music are of specific interest. It is known that emotional manifestations, as well as aesthetic ideas of different nations have specific shades. It is fully disclosed in the works of the specialists in Japan studies (Grigoryeva, 1978). Thus, sabi and wabi, meaning "beauty", have different shades: sabi ('lofty beauty, with a touch of sadness'), and wabi ('rather a mundane pleasure than beauty').

The very Kazakh term, related to the semantic range of sorrowful images, is зар, зарлау ('mourning'). It is a special mourn: it is always expressive and at the same time, it conveys the zeal of collective emotions. The sickly tearfulness, excessive sentimentality is not in the nature of Kazakh зар. It differs from the Russian equivalent by the fact that this remark, in addition to the above-mentioned connection of expression and collective zeal, which is also typical of folk laments and of the Russian songs, conveys a specific shade, which refers to the open and very strained timbre of performance with a voice or its imitation in instrumental timbres. Moreover, in the European music mourn is always performed slowly or at a moderate pace, whereas Kazakh mourns may develop in the instrumental music at a fast pace, which is the special and unique national specifics of the Kazakh зар. Neither mourn, nor "lamentoso" can convey the specificity of this rich Kazakh remark. If the remarks like зарлау are translated into Russian with some distortion and narrow sense, there are remarks, which cannot be translated. For example the remark қоңыр. The direct meaning of the lexeme қоңыр is 'brown", it has the meaning which characterizes the sound of the tone, e.g. қоңыр дауыс ('low, magic voice, with matt, saturated timbre overtones'). This expression captures the sound reality, which is completely unfamiliar for the classical European music. Eastern music has other timbres, other sound material. In the Kazakh music, timbre saturation was considered a valuable expressive quality. In addition, the musical image is always behind the timbre definition.

The music represented by the lexeme қоңыр, for example, қоңыр күй, қоңыр дауыс (дауыс means 'tune, weeping') is always associated with a certain sphere of images. The "borders" of the sphere are varied from outwardly calm and contemplative, but saturated with hidden drama, to the open and tragically reflective ones. Kyui in the қоңыр genre is associated with weeping intonations, but it is not зар, зарлау mourn which has a strong collective, magic, expressive-physiological beginning. The mourn represented by the lexeme қоңыр is a tragic reflection of a thinking personality, weeping, associated with the philosophical understanding of life, its transience. If зар, зарлау are characterized by openness, the most expressive қоңыр is characterized by the performance which restrains, impedes the flow of emotion, but this makes the performance even stronger.

CONCLUSION

When the content is transmitted into a form of expression, which is implemented in the process of generating the sound-symbolic forms and musical phenomena, musical form is abstracted into the linguistic elements – terminoid remarks, verbally

specifying the composer's intent. What is very important for the music and language abilities - the ability to transform the original concept into a sequence of linguistic elements, where their individual combination present the expression of musical thought. The study of musical flow helped building the basic coordinates: semantic content as the author's emotions reflected in the intonation; the stages of musical consciousness formation through the preverbal «intoned meaning» toward the verbal awareness of the image.

The lexical, conceptual, categorical and structural analysis of the works, created by such Kazakh composers as Alexandr Zataevich and Gaziza Zhubanova, showed that the expressive-verbal composer's style is characterized by a particular system of terminoid remarks. Through their use, the composer conveys his requirements to performance, and accordingly to the character of the figurative content of the sounding music, i.e. the expressive-verbal means of musical intonation are the full-size elements, representing the expressive-verbal characteristics of his musical style. Remarks act systemically at the level of perception, in holistic unity, which is specific for the composer. The advanced approach to terminoid remarks reveals different levels of their artistic patterns, i.e. longitudinal, dynamic, pitch, timbre characteristics, with its specific, historic fi gurative characteristics and stylistic shades.

Musical remarks that started to develop in the beginning of the XVII century in Italy entered the Russian musical culture along with the borrowed culture and became the means of expressing different shades of performance. Due to large impact of the Russian musical culture on the Kazakh musical culture development, remarks penetrated into the Kazakh culture as well. Tracing and subsequent translation became the basis for creating remarks in the Kazakh language form. This process led to the development of the Kazakh terminoid remarks, which reflect deep features of Kazakh traditional musical thinking.

REFERENCES:

1. Akhmanova O.S. (1966): Dictionary of linguistic terms. Moscow, Soviet Encyclopedia.
2. Aranovskiy M.G. (1974): Issues of musical thinking. Collection of articles. Moscow, Music.
3. Asafiev B.V. (1971): Musical form as a process. Leningrad, Music, 376.
4. Baumgartner T., Esslen, M. & L. Jancke (2006): From emotion perception to emotion experience: Emotions evoked by pictures and classical music. International Journal of Psychophysiology, 60, 1, 34-43.
5. Beilinson L.S. (2009): Functions of the institutional discourse. Bulletin of the Irkutsk State Linguistic University, Philology, 3, 7, 142-147.
6. Bhatia, Vijay (2014): Worlds of Written Discourse: A Genre-Based View (Advances in Applied Linguistics). New York, Bloomsbury Academic.
7. Bolinger P. (1983): Intonation and and Gesture. American Speech, 58, 156-174.
8. Bragina A.A. (1973): Neologisms in Russian. The manual for students and teachers. Moscow, Education.
9. Budagov R.A. (1970): Man and his language (notes on the attitude of people to the literary language). Questions of linguistics, 6, 3-14.
10. Crystal, David (1995): The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge, University Press.
11. Davies S. (2008): Emotion and expressivity. New York, Cornell University Press, 123.
12. Dobrovol'skij D., Piirainen, E. (2010): Idioms: Motivation and etymology. In: K. Kuiper (Ed.): Yearbook of Phraseology. Berlin, New York, De Gruyter Mouton, 73-96.
13. Grigoryeva I. (1978): The Japanese artistic tradition. Moscow, Science, 105.
14. Gvozdev A.N. (2005): Essays on the style of the Russian language. Moscow, URSS (KomKniga).
15. Hassler M., Birbaumer Niels & A. Feil (1987): Musical talents and visual-spatial abilities. Psychology of Music, 15, 141-151.
16. Izard C.E. (2006): The Psychology of Emotions. (V. Misnik Trans.). Saint Petersburg, Peter Publishing House.
17. Kazantseva L.P. (1999): The musical intonation: (Lecture on the course "Music Content"). Astrakhan, Volga.
18. Khayutin A.D. (1998): Term, terminology, nomenclature. Samarkand, Publishing house of the Samarkand State University, 177.
19. Kholopova V.N. (2002): Music Theory: Melodic. Rhythm. Faktura.Tematizm. St. Peterburg, Lan'.
20. Miloserdova E.V. (1973): Structure of imperative sentences in the German language, doctoral dissertation.Yaroslavl State Pedagogical University named K.D. Ushinsky
21. Ostwald P. (2012): Music and human emotions. Journal of Music Therapy, 3, 3, 93-94.
22. Panksepp J. (2009): The emotional sources of "chills" induced by music. Music Perception, 13, 2, 171-207
23. Perezman L.S. (1978): The formation and development of German musical terminology and its

expressive-stylistic functions: on the material of the German theoretical musical terminology and musical terminological remarks, doctoral dissertation. Tashkent University.

24. Samushia Sh.D. (1979): Musical terminology in modern Russia, doctoral dissertation. Tbilisi State University.

25. Sloboda J.A. (2011): The Musical Mind: The Cognitive Psychology of Music. New York, Oxford University Press.

26. Stein D. (2005): Logics of musical composition: music analysis. New York, Oxford University Press, 368.

27. Trier J. (2006): Theories of lexical-semantic field- Cambridge, Cambridge University press.

28. Vezhbitskaya A. (1999): Semantic Universals and Description Language. Moscow, Languages of Russian Culture.

29. Vinokur T.G. (1993): Speaker and listener. Options verbal behavior. Moscow, Nauka.

30. Weisgerber, L. (1993): Native language and the formation of the spirit. (O.A. Radchenko Trans.). Moscow, Moscow State University.

31. Wellek, A. (2001): Expressive and dynamic variations and their features. New York, Broude.

32. Wüster, Eugen (1979): Introduction to the General Theory of Terminology and Terminological Lexicography. Vienna, Springer.

33. Yavorsky, B.L. (1927): Article. Memories. Correspondence. Moscow, Soviet composer.

34. Zataevich, A.V. (1963): 1000 songs of the Kazakh nation. Moscow, Muzgiz.

ӘОЖ 82-25

СҰЛТАНҒАЛИЕВА ЖАНАТ СӘЛІМГЕРЕЙҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Т. АХТАНОВТЫҢ «АНТ» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ТРАГЕДИЯЛЫҚ ТАРТЫС

Түйін. Мақалада Т.Ахтановтың «Ант» шығармасы - алдымен көркем туынды екені, соның ішінде тарихи деректерді арқа тұтқан шығарма екені, кейіннен драма жанрына қосылған үлкен туынды екені кеңінен сөз болады. Т.Ахтановтың «Ант» пьесасын жазуына үлкен оқиға негіз болғаны, біріншісі – Ресей патшалығына Әбілхайыр бастаған кіші жүз хандығының ант беріп, қол астына кіруі, екіншісі –осы ірі тарихи антының зор қиындықпен шешілуі, хан-сұлтандар арасында талас-тартыс туғызды, тіпті шиеленіскен қады оқиғаға соқтыруы туралы да дәлелдермен айтылады. Сонымен бірге мақала «Ант» драмасы арқылы сол шиеленісті оқиғалар орасан зор саяси-әлеуметтік, тарихи- қоғамдық маңызды рөл атқарғанын, Әбілхайыр ханның тарихи көрегендігін, прогресшіл зор даму күші мен сипатын ешкім, ешқашан жоққа шығара алмайтынын көрсете білген жазушының шеберлігін талдап берген. Т.Ахтанов керемет туындыларымен қазақ драматургиясы мен театрында саусақпен санап шығуға болатын сирек драматургтердің қатарына келіп қосылғанжақсы қаламгер екені де осы «Ант» шығармасы арқылы дәлелденген. Сонымен бірге мақаладаТ.Ахтанов «Ант» шығармасында өзінің қырық қатпарлы кейіпкерлерін ең қатал сынға салып, сол ең қатал сыннан ылғи екіұдай, үнемі екі жарылып, әр шешімге келген сайын өздерін- өздері тірілтіп, мәңгілік майдан тіршілігіне –өз үйірлеріне бірде қосып, бірде шеттетіп ең қатал сыннан алып шыға алатыны туралы да қарастырылған.

Түйінді сөздер: драматург, пьеса, трагедия, тарихи дерек, конфликт, спектакль.

Резюме. В данной статье пьеса Т.Ахтанова «Клятва, в первую очередь, рассматривается как художественное произведение, основанное на исторических фактах, и только затем как драматическое произведение. Поводом для написания пьесы Т.Ахтанова «Клятва» стали такие исторические события, как вхождение младшего жуза в состав Российской империи под предводительством Абулхайр хана и его присяга на верность царскому правительству, а также сложности, сопровождавшие данную присягу, которая породила междоусобицы среди султанов. В статье описываются факты о тех сложных событиях, которые привели к междоусобицам. Наряду с этим в статье проанализированы и мастерство писателя, который посредством драмы «Ант» показал, что эти конфликтные события играют огромную политико-социальную, историко - общественно значимую роль. Также подчеркивается историческая дальновидность Абулхаир хана, силу и характер прогрессивного развития которого никто не может отрицать. Т.Ахтанов является великим писателем, относящиймся к той редкой плеяде писателей в казахской драматургии и театре, которых можно пересчитать по пальцам. Свидетельством яркого таланта драматурга и является произведение «Клятва». Кроме того в статье рассматривается то, как Т.Ахтанов в своей пьесе «Клятва» мастерски описывает характеры персонажей в сложных ситуациях, описывает их двойственный подход к решению проблем в этих ситуациях, и показывает умение героев найти выход в вечной жизненной битве.

Ключевые слова: драматург, пьеса, трагедия, исторические факты, конфликт.

Summary. This article discusses the fact that T. Akhtanov's play "The Oath" is, first of all, a work of fiction based on historical facts, and only then - a work in the genre of drama. The impetus for writing T. Akhtanov's play "The Oath" was great events, the first - the entry of the younger zhuz into the Russian Empire under the leadership of Abulkhair Khan and his oath of allegiance, the second - the great difficulties that accompanied this oath, which gave rise to civil strife among the sultans, and there is even evidence confusing events, which led to civil strife. Also, the article analyzes the skill of the writer, describing the political, social and historical significance of the drama "The Oath", and the historical foresight of Abulkhair Khan and his progressive vision. The fact that T. Akhtanov, a great writer, belongs to those rare ranks of playwrights in Kazakh drama and theater, which can be counted on one hand, was proved through the work "The Oath". In addition, it considers the fact that T. Akhtanov in his play "The Oath" puts his versatile characters in difficult situations, describes their dual approach to getting out of these situations, from where they constantly come to different decisions, and shows their ability to find a way out in the eternal battle.

Keywords: playwright, play, tragedy, historical facts, conflict.

КІРІСПЕ

Әрбір шығарма үлкен болсын, кіші болсын әдебиетке бір жаңалық әкелу керек. Көп бола ма, не аз бола ма, не шағын бола ма, әйтеуір бұрын әдебиетте көрінбеген, танымал болмаған өмірдің картиналары мен құбылыстарын, адам характерлері мен қарым- қатынастарын, өзгеше тағдыр болмыстарын әкелуге әр шығарма

міндетті. Драматург Т.Ахтановтың өзі: «Қазір әр жазушы бар рухани күшін шегіне жеткізе жұмсайтын, шыбын жанды әбден қинап, күндіз -түні еңбек ететін ең бір мазасыз кезі. Өйтпесек, біз әдебиеттің өсу қарқынына, заман талабына ілесе алмай қаламыз. Әдебиеттің өсуінің өзі жазушыға қойылатын талап та еселеп өсіреді. Өйткені, бір биіктен қарағанда мәрені екінші биікке көтеріп қою өмірдің заңы» деп жазған өзінің «Өсу жолында» атты мақаласында [*Ахтанов Т.,1984, б.181-184*]. Осы пікіріне сай Т.Ахтанов керемет туындыларымен қазақ драматургиясы мен театрында саусақпен санап шығуға болатын сирек драматургтердің қатарына келіп қосылды. Соның нәтижесінде драматургтің қаламынан қазақ сахнасына - «Сәуле», «Махаббат мұңы», «Күтпеген кездесу», «Ана даусы», «Боран» атты драмалар, «Күшік күйеу», «Арыстанның сыбағасы» атты комедиялар, «Ант» атты драмалық дастан жолдама алды. Сонымен қатар бұл туындылар дүниеге әр жылдары келіп, сол тұстарда республикалық, облыстық театрларда сәтті қойылып, көрермендер ықыласына, дамуына, өркендеуіне елеулі көркемдік үлесін қосты.

Мәселен, әсіресе «Сәуле», «Ант», «Боран» спектакльдерін және тағы басқалардың сахналық ғұмырының көп жылдарға созылғанын атап айтуға болады.

Әдістеме: Мақаланы жазу кезеңіндедраматург шығармашылығы туралы жазылған пікірлер жинақталып, ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Драматург еңбектеріне салыстыру, талдау тәрізді жұмыстар жасалынды. Драматургия жанрларының ішінде өмірге айрықша жақын түрі –трагедия. Өйткені бұл формада тіршіліктің сан алуан қайшылықтары, ғаламат тартыстары, құштарлықтар мен сезімдер шайқасы, ойлар мен идеялар қақтығыстары ерекше зор пафоспен, әрі реалистік тереңдікпен бейнеленеді. Бұл турасында Р.Нұрмашев былай деп атап көрсетеді: «Трагедиялық шығарманы оқыған, яки сахнадан көрген адам орасан зор тебіреніске түсіп, сан алуан ойға қалып, кейіпкер қайғысын бөлісіп, бір алуан сезім толқынына бөленіп ой құшағына енеді» [*Нұрмашев Р.,2013, б.11*].

Яғни, бұдан көріп отырғанымыздай, трагедияның ең басты ерекшелігі –трагедиялық тартыста көрінеді. Сондай- ақ драматургия өмір тартысын көрсетуі тиіс, онсыз драматургия жоқ. Өйткені, өмірлік өткір конфликт – драмалық шығарманы негізі. Ал трагедиялық конфликт кейіпкердің тартқан азабы мен өліміне де сабақтас. Яғни, трагедиялық тартыстың өзегі әлеуметтік –тарихи, қоғамдық – саяси қабырғалы күштердің шайқасында жатыр. Бұл қақтығыста кең құлаш, қоғамдық сана, философиялық тереңдік бар. Бұл орайда Т.Ахтановтың «Ант» драмалық дастанын айрықша атап айтуға болады.

«Ант» трагедиялық дастаны –қазақ халқының XYIII ғасыр басындағы тарихи–әлеуметтік шындығын көрсетуге құрылған туынды болып табылады. Қиын кезеңнің –қиын тағдыры. Тарихи шындықтың- тарихи жүрек дүрсілі.

Сонау Ақтабан шұбырынды мен Аңырақай шайқасының, Ресейге өз еркімен қосылу кезеңінің тарихи әлеуметтік шындығы орасан зор көркемдікпен суреттелініп, сол арқылы Т.Ахтанов талантының ұшығын тағы да бір биіктен теңдесі жоқ қалпында көрсетіп те, дәлелдеп те берді.

Енді осынау «Ант» классикалық, трагедиялық дастанның әдебиетке келуі кездейсоқ па, әлде заңдылық па деген ой туады. Әрине, заңдылық. Өйткені, Т.Ахтанов өзінің бүкіл шығармашылық жолында «Антқа» дейін өлеңдер жинағын бірде-бір кітап етіп шығармаған. Оның есесіне, поэзияға тұнып тұрған прозасы қандай ғаламат екенін жалпақ оқырман өте жақсы біледі.

«Ант» алғаш рет 1972 жылы «Жұлдыз»журналында жарияланды. Трагедия алғаш жарияланғанда, тарихи фактілер бұрмаланған, мәселен, Әбілхайырдың өлген жылы қате, сондай–ақ Бопай қыз (Бәтима), Сауран бейнелерінің тарихи шындыққа қайшы тұстары да көп деген тәрізді кінараттар тағылды. Бұл әрине, көркем әдебиеттің ерекшелігін ескермеуден шыққан сөз.

Нәтижелер: Мақалаға арқау етіп алынып отырған Т.Ахтанов драмасынан драматургтің өзіне тән стильдік ерекшелігі, суреткерлік қолтаңбасы анық аңғарылып отырады. «Ант» - алдымен көркем туынды. Соның ішінде тарихи деректерді арқа тұтқан шығарма. Т.Ахтановтың «Ант» пьесасын жазуына үлкен оқиға негіз болған.Біріншісі –Ресей патшалығына Әбілхайыр бастаған кіші жүз хандығының ант беріп, қол астына кіруі. Екіншісі –осы ірі тарихи антының зор қиындықпен шешілуі, хан-сұлтандар арасында талас-тартыс туғызды, тіпті шиеленіскен қады оқиғаға соқтырды.

Ал мұның орасан зор саяси-әлеуметтік, тарихи- қоғамдық зор рөл атқарғанын, Әбілхайыр ханның тарихи көрегендігін, прогресшіл зор дамукүші мен сипатын ешкім, ешқашан жоққа шығара алмайды. Керек десеңіз, біз өзіміздің қазіргі мемлекеттік тәуелсіздігімізге, дербестігімізге бір жағынан сол бір қызығынан гөрі қасіреті мол «бодандығымыз» арқылы жеттік десек те болады. Өйткені, сол кезеңде Ресейге қосылмасақ-,онда қазір кім біледі, бүгінде саяси–әлеуметтік тарих аренасы мен картасында қазақ халқы бола ма? Бодандық қамытын сол жолы киюге бірден -бір тарихи-саяси, тарихи-әлеуметтік жағдайлардың мәжбүр еткенін бәріміз бір кісідей жақсы білеміз. Алайда, тек бұған, бір ғана Әбілхайыр ханды күстаналаудың еш реті жоқ. Өйткені авар халқының ұлы ақыны Р.Ғамзатов өзінің «Менің Дағыстаным»атты айтулы шығармасының екінші кітабына Шәміл мен Әбутәліп тәрізді атақты тұлғалардың қанатты сөздері эпиграф етіп алғаны белгілі. Оның алғашқысына –«Аз халықта өзін-сақтауы әрі жоғалтпауы үшін үлкен қылышы болуы керек» -дейтін имам Шәмілдің, екіншісіне

«Аз халықтар өзін-өзі сақтауы, әрі жоғалтпауы үшін ұлы халықпен дос болуы керек!» -дейтін дана Әбутәліптің қанатты тіркестері келтірілген еді. Соңғы ойды Әбілхайыр хан бұдан үш ғасырдай бұрын жүзеге асырған болатын.

Сонау XYIIIғасырдың бас кезінде жоңғар шапқыншылығынан «Ақтабан шұбырындыға» тап болғанқазақ халқының тарихи трагедиясы –қандай ауыр, қандай ащы еді... Осынау тарихи сын кезеңнің ең қылта тұсын өзіне өзек етіп алған «Ант» трагедиясына Әбілхайыр, Сауран, Бопай –Бәтима, Бөкенбай, Төле би, Барақ, Қайып, Семеке тәрізді тарихта бар реальды тұлғалардың әр алуан тіршілігі, әр алуан мүдделері, әр алуан ой –пиғылдары мен іс-әрекеттері қалтқысыз нандыра алады. Суреткер бұл жолы да өзінің қырық қатпарлы кейіпкерлерін ең қатал сынға салып, сол ең қатал сыннан ылғи екіұдай, үнемі екі жарылып, әр шешімге келген сайын өздерін- өздері тірілтіп, мәңгілік майдан тіршілігіне –өз үйірлеріне бірде қосып, бірде шеттетіп ең қатал сыннан алып шығады. Мұның әрқашан тариха шарпуы әрі көркем шарықтауының тым соқталы, тым ересек, тым ірі шығатынын қайтерсің. Сондықтан болса керек, Т.Ахтановтай суреткердің ұлылығына бас иесің, сүйсінесің.

Бұлардың бойындағы әр алуан қайшылықтар өзінің шынайылығымен, шыншылдығымен айрықша қою, айрықша кесек, айрықша ірі болып шыққан. Әсіресе, билік пен мансап төңірегінде ықылым замандардан бері талшық тауып не өріс ауып жүретін небір арамдықтар мен зұлымдықтар, небір залымдықтар мен сатқындықтар, небір қатыгездіктер мен жауыздықтар мейілінше дәл, мейілінше тарихи, мейілінше көркем, мейілінше философиялық болмыста бейнеленген. Өйткені, тарихи алмағайып кезеңде, ұстараның жүзіндей өткір кезеңде арандап қалмай аман шығу, әрине, абыройлы шығу–сирек бұйыратын әрі өмірлік, әрі пенделік, әрі қайраткерлік несібе. Осы орайда «Ант» трагедиялық дастанындағы Әбілхайыр хан, Сауран сұлтан, Бәтима ханым, Бөкенбай, Барақ сұлтан, Қайып хан, Семеке хан, Мыртық би, Сейітқұл, Нартай бойындағы өздеріне лайық ой –пиғыл, іс –әрекеттер тегеурінін, қақтығыстар қайшылығының, мүдделер алуандығын, шырғалаң тіршіліктерін айтар едік.

Әсіресе, Сауран сұлтан, Бәтима ханым, Әбілхайыр хан үштігі бойынша өтетін қат-қабат трагедияны көлденең тартсақ та жетіп жатыр.

Сауран сұлтан, Бәтима ханым, Әбілхайыр хан, ұлы Төле би, Бөкенбай, Қайып хан, Семеке хан, Мыртық би, Сейітқұл, Нартай тәрізді алуан–алуан тарихи кейіпкерлердің тағдырларымен осы «Антта» тұңғыш рет дидарласамыз да, солардың сонау шақтағы тіршілік иірімдеріне өздерімен бірге шұғыл араласып кететініңді өзіміз де сезбей қаламыз. Көркемдік тақырыптың бір кілті осынысында.

Сондықтан шығар, трагедиялық дастанның «Түнгі-сыр», «Аңырақай», «Арпалыс»атты үш бөлімінде сол дәуірдің ызғары мол әлеуметтік–саяси тынысымен, бір-біріне жүрегін, бір –біріне жолын беріп, бір-біріне достығын беріп, әрқашан өздерінің адалдығын сақтай жүріп, тағдыр тәлкегіне түскен Сауран сұлтан, Бәтима ханым, Әбілқайыр хан жәнетағы басқалардың жан –дүниесімен табысамыз. Табысқан сәтте «Ант» трагедиясы өзінің әрқашан шындық мұхитының, әрқашан мұхит шыншылдығының үнемі тоғыз баллдық дауылымен бірге өзегіңді суырып алғандай немесе бірде өзегіңе тоғыз баллдық дауыл құйғандай баурап алатынын, әрқашан шымырқанып, әрқашан буырқанып жан-жүйеңді бірде аяусыз түршіктіре сілкілеп, бірде аяусыз отқа салып шарболаттай шыңдайтынын сезінбеу мүмкін емес. «Ант» өзінің классикалық трагедия болмысына, трагедиялық дастан болмысына, міне осындай көркемдік құдіреті арқылы қол жеткізген.

Талқылау: Қазақ ақ өлеңінің шексіз көркемдік мүмкіндіктері мен шексіз көркемдік қуаты шын таланттың, батыр таланттың шеберлігі арқасында осындай жалқы көркемдік шыңға көтеріледі екен. Суреткер Т.Ахтановтың теңдесі жоқ шығармашылық бақыты мен үшін әрқашан «Ант» трагедиялық дастаны –жұлдызы биік те асқақ, туындысы арқылы жарқырай беретіні, өшпейтіні кәміл. Сондықтан шығар «Ант» дастан трагедиясы М.Әуезовтың «Қарагөз», «Еңлік- Кебек», Ғ.Мүсіреповтың «Ақан сері-Ақтоқты» тәрізді ақ өлең үлгісімен жазылған, көркемдік шыңы биік ұлы туындылары шоғырында әрқашан нұрланып тұратын классикалық шығарма болып саналады.

Ақ өлең үлгісіндегі Бәтиманың:

Құлай тағала есіңді алғаны,
Қиын болады екен, қыздар-ай.
«Бопайжаным» деп сұқтанған
Жалғыз ауыз сөзіне
Құрбандық болғым келеді [*Ахтанов Т., 2013, б.12*].

Мысалы, Сауранның:

Бопайжан... Өзіңе аян сағаң деген көңілім,
Бұл жалғанда сенен артық жар құшам деп
Арман еткен кезім жоқ [*Ахтанов Т., 2013, б.14*].

Немесе:

Бәтима... Бопайым...
Ер азаматтан артық серігім [*Ахтанов Т., 2013,б.16*].

Болмаса, Әбілхайыр ханның:

Біліп жүрмін, Бәтима
Аршылмаған өкпең бар,
Айтылмаған назың бар.
Айтпасам да түсінер деп жүр едім,
Айтқыздың ақыры...
Алты Әлімді түгел әкеп берсең-дағы қолыма,
Әттеген –ай, бермедің –ау пейіліңді [*Ахтанов Т., б.30*].

Сауран сұлтан мен Бопай қыздың, Әбілхайыр

хан мен Бопай ханымның махаббат атты аңсардың қай тұстарынан көрініп тұрғаны, олардың сол құдіретке жеткені бар, жетіспей жүргені бар, жетіп айырылғаны бар, әлі дәмеленіп жүргені бар, әлі өкінбей жүргені бар екендігі қандай көркем берілген.

Мәселен, Сауран сұлтан мен Бопай қыз арасындағы жас құрақша тербетілген махаббатқа, соның жастық уыз салтанаттан, ертегілердегі ғашықтықтың өмірдегі шынайы көрінісіне сұқтанбайтын жан жоқ. Тіпті, керек десеңіз екеуінің өздері де, сірә жамандыққа көрінер, елден ерек сұқтанатынын қайтерсің.

Ал, жамандық атаулының аты да, заты да ешкімге опа бермейтіні қандай аян болса, жүзеге асқан тұсында да сондай сорақы болатыны бар. Міне, кенеттен Сауран сұлтан мен Бопай қыздың арасындағы ғазиз махаббат, періште махаббат, ақсүйек махаббат бір сәтте күрт сынады. Найзағай ойнап, жасын түскен махаббаттың ойраны шығады, әрі Сауран сұлтан мен Бопай қызды омырып жібереді. Сонда осындай сорақылыққа, осындай опасыздыққа, осындай сатқындыққа Сауран сұлтан неліктен өз еркімен барады? Сонда көздегені ел бірлігі ме, әлде өзінің сұлтандық бар болмысы ғана ма? Немесе баз біреулердің торына түсіп өзіне –өзі ор қазғаны ма? Астар да көп, қыртыс та көп, күрмеуі көп...

Бопай қыздың ірілігі сол, ол өзі қолын өзі кесіп тұрып, Сауранға деген махаббатының құлы болып тұрып, Әбілхайыр ханға тұрмысқа шығады... Ералы мен Нұралы сұлтандардың анасы болады....

Әбілхайыр ханның ірілігі сол, Кіші жүздің тұтастығы үшін Сауран сұлтанның әзірше мәрттік болып көрінетін ерлігін құп алып, ұсынысы мен тілек сөздерін жерге тастамай, діттеп жүрген билігін уыстан шығармай, соны мейілінше нығайту үшін Бопай қызды жар етіп алады. Бәтима ханым етеді, астар да көп, қыртыс та көп. Күрмеуі көп...

Сауран сұлтан мен Бопай қыздың махаббатын біле тұра- көре тұра Әбілхайыр ханның аяулы сезімге ынтықпен емес, есеппен ұмтылуын, үстем биліктің қиянатына Бәтиманы көндіруін көндіктіруін немен ақтауға болады? Осылай бола тұра, зорлықпен қолға түскен Бәтима ханымнан аяулы сезімді - махаббатты талап етуін қалай түсінуге болады? Астар да көп, қырсыт та көп. Күрмеуі көп...

Бәтима қызды, Сауран сұлтанды, Әбілхайыр ханды ешқашан бір жақты түсініп, бір жақты қабылдауға келмейді. Бұлардың бойындағы күрделі өмірді, күрделі шындықты тек біртұтас күйде қарастырып, біртұтас күйде қабылдауға ғана болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ драматургиясында, шын мәнінде, шекспирлік шырқау биікке көтерілген туындылар санатында өздерінің осындай сирек көремдік ерекшеліктерімен, заңды жеміс берген сирек көркемдік эксперименттерімен, шынай да ұлы көркемдік мазмұндарымен қол жеткізген деп білеміз, танимыз, сүйсінеміз.

Өйткені әдебиеттің жақсы шығармалары халық өмірінде үлкен із қалдырады, көпшіліктің рухани қаруына айналып күрес кәдесіне жарайды. Яғни өмірдегі жақсылық пен жамандықтың, ізгілік пен зұлымдықтың сырын ашып, асылын мәпелеп, азғынын әшкерелеуге әдебиеттің тигізетін пайдасы зор. Әрине, «ондай кәдеге идеясы мен көркемдігі күшті, естен кетпес тың шығармалар ғана жарайды»-деген суреткер эстетикасына Т.Ахтановтың бүкіл шығармалары дәлел болады. Міне, соның жарқын бір көрінісі - «Ант»классикалық трагедиясы.

Әдебиеттегі тарихи тақырыптағы көркем жаңа сөздің- жаңа ұрдістің қарлығашындай болған осындай «Ант» классикалық трагедиясы Т.Ахтановтай ұлы суреткердің талант тектоникасындағы бір құпия- бір сиқырдың, «қызығы қашпас» бір ғибраттың мәңгілік ғұмыры осыны көрсетсе керек. Соған біз тағы бір ғаламат сезіммен көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахтанов Т. Бес томдықшығармаларжинағы Пьесалар.- Алматы: Жазушы. 1984.-448 б.
2. Нұрмашев Р. Таланттың шаңқай түсі // Лениншіл жас.-1971.-5маусым.
3. Ахтанов Т. Көп томдық шығармалар жинағы. Пьесалар мен эсселер.-Алматы, 2013.- Т. 5.-384 с.
4. Домбаев Н. Қазақ әдебиетінің ақиығы // Коммунистік еңбек.-1983.-22 қазан.
5. Әлімқұлов Т. Көп сөз туралы аз сөз // Жұлдыз.-1985.-№12.-202-203 беттер.
6. Құлбарақов С.О. Тахауи Ахтанов драматургиясы. [Мәтін] : Автореферат / - Алматы : 1993. - 27 б.
7. Рымғали Нұрғали. Драма өнері. Алматы: «Санат» баспасы, 2001. -480 бет.
8. Нұрғалиев, Р. Арқау: екітомдықшығармалар / Р. Нұрғалиев. - Алматы :Жазушы, 1991. - 576 б.
9. Қабдолов,З.Сөз өнері. Алматы: Санат, 2002.- 360 бет.

МРНТИ 06.81.23

СЫДЫКОВА РОЗА ШАЙМАРДАНОВНА
Доктор педагогических наук, профессор
Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

АЙТЖАНОВА ЖАННА НУРГПЛИЕВНА
Старший преподаватель
Казахского национального женского педагогического университета

ХОРОВОЕ СОЛЬФЕДЖИРОВАНИЕ КАК ФАКТОР АКТИВИЗАЦИИ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА МУЗЫКАНТА

Түйін. Мақалада хор сабағындағы сольфеджиолау барлық вокалдық хор жұмысының алынбас бөлігі болатыны жайында айтылады. Хор партитураларынан бөлімдерді қолдану хормейстержұмысының бірден-бір әдістемелік нұсқауы болып табылады.

Түйінді сөздер: музыка, сольфеджио, хор, хор сольфеджио, есту қабылдауы.

Резюме. В статье говорится, что неотъемлемой частью хоровых занятиях является сольфеджио, которое лежит в основе всего вокального хорового творчества. Использование хормейстерами хорового сольфеджио при изучении хоровых партитур являетсяединственным правильным решением на хоровых занятиях.

Ключевые слова: музыка,сольфеджио, хор,хоровое сольфеджио, слуховое восприятие.

Summary. This article states that choral solfeging is an integral part of all the vocal and choral work in the lesson and the use of chanting and excerpts from choral scores is one of the methodological recommendations during the entire work of the choirmaster.

Key words: music, solfeggio, choir, choral solfeggio, auditory perception.

ВВЕДЕНИЕ

В цикле дирижерско-хоровых дисциплин одно из важнейших мест принадлежит предмету «Хоровое сольфеджио», который является одной из составляющих фундаментальных основ хорового пения. Сам, исполнительско - художественный процесс работы с поющими хористами (время репетиций) связан с перцепционной основой развития музыкального слуха и с определенной ее слуховой настройкой. С этой точки зрения, одна из важнейших целевых задач дирижерско-хоровой подготовки будущего учителя музыки - дирижёра-хормейстера, заключается в том, чтобы сформироватьвнутренний слух участников хорового коллектива, сформировать их внутреннее слушание и видение звуковой палитры хоровых партий и выработатьслуховые навыки пения в хоровом ансамбле.

Следует отметить, что хоровой коллектив состоит из общества певцов имеющих различный уровень музыкально-профессиональной подготовки, который определяется по их природным данным, развития и гибкости голосовых и музыкальных данных. Поэтому дирижёру предстоит создать единый коллектив, на основе слаженного хорового ансамбля между исполнителями, для того чтобы образовать и воспитать музыкальные способности каждого индивидуума и довести до их высокого уровня хорового исполнительства. Будущий дирижер хормейстер должен иметь высокоразвитый музыкальный слух. Так как, чем он лучше слышит хоровые партии, тем и лучше, понимает и интерпретирует хоровую трактовку хоровой музыки. Иными словами,образовательная задача дисциплины «Хоровое сольфеджио» заключается в развитии музыкального слуха обучающегося, который совершенствуется при систематической целенаправленной музыкально-слуховой работе в постоянной исполнительской деятельности. Следовательно, цель дисциплины «Хоровое сольфеджио» состоит в том, чтобы воспитать личностные навыки чистого интонирования, чтения с листа, умения слышать вокально-хоровой ансамбль между исполнителями, определять характерные исполняемой хоровой партитуры как изолированно, так и в их взаимодействии.

В целом, тема развития музыкального слуха получила большое научное освещение в музыковедческой и музыкально-педагогической науке, в трудах Б.М.Теплова, Е.А.Мальцевой, Е.В.Назайкинского,С.Е.Оскиной, И.Е.Тихоновой, М.Г. Ефремовой, М.С.Старчеус и мн.др.

Так, например, Б.М.Тепловобосновавпсихологическое единство музыкально-слухового и личностного (интеллектуального, эмоционального) развития личности, отмечает, что «мелодическим слухом называют музыкальный звуко-высотный слух в его проявлении по отношению к одноголосной мелодии, а гармоническим слухом - "музыкальный слух в его проявлении по отношению к созвучиям, а следовательно, и ко вся-

кой многоголосной (в широком смысле) музыке ... по психическим процессам музыкальный слух делят на восприятие, представление, воспроизведение, воображение...» [Теплов Б.М., 1970 г., с.69].С.Е. Оськина изучая проблемы развития внутреннего музыкального слуха, характеризует ее, как: «способность представлять музыку в сознании, внутренне слышать и переживать, узнавая и воспроизводя музыку по памяти, в процессе чтения нот или творческого созидания» [Оськина С.Е., 1982 г., с.28]. Ценным, на наш взгляд, является мнение И.Е.Тихоновой, которая считала, что в процессе профессионального обучения у будущих учителей музыки «надо воспитывать хоровой слух и уметь чисто интонировать. А интонационная активность должна быть направлена на точное соотношение всех компонентов слуха и голоса. То есть, для этого необходима работа внутреннего слуха: «предслышать» и выбрать интонацию, а затем услышать художественный результат во время воспроизведения интонации, т.е. во время пения. Метро-ритмическая активность слуха характеризуется, главным образом, внутренними ощущениями ритма и метра (пульсацией), а также определенных временных соотношений длительностей в их динамическом развитии. Большую роль играет здесь и темповая память» [ТихоноваИ.Е.,1982 г., с 25].

Таким образом, в процессе подготовки таких специалистов следует обратить внимание на приобретение навыков пения и формирования в данном процессе тембрового окраса голоса. В данном направлении, по мнению И.Е.Тихоновой, должна быть еще и тембровая активность (в широком смысле слова), которая определяется умением слышать общую манеру пения, специфику звучания каждой партии и фонизма (гармонический тембр) отдельного звука, интервала, аккорда» [ТихоноваИ.Е.,1982 г., с 25]. Автор считает, что в процессе развития музыкального слуха «необходима активность всех компонентов, составляющих музыкальный слух: внутреннего слуха, чувства ритма, мелодического и гармонического слуха» [ТихоноваИ.Е.,1982 г., с 25], которые, на наш взгляд, важны для формирования особых профессиональных качеств сформированности вокального и хорового слуха свойственных будущего учителя музыки - дирижёра-хоровика.

Таким образом, методической особенностью дисциплины «Хоровое сольфеджирование» является вокально-хоровой процесс исполнения комплекса методических приемов и упражнений, предназначенных для развития музыкального слуха, музыкальной памяти, музыкальной грамотности хористов, развития их гармонического слуха, чувства ритма на хоровых занятиях.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Из истории и практики развития педагогики хоровогообразования, известно, что над разработкой и внедрением дисциплины «Хоровое сольфеджио» для кафедр «Хорового дирижирования» занимались в свое время М.И. Глинка, Д.С. Бортнянский, А.Л. Островский, Г.А. Дмитриевский. Так, особое внимание Дмитриевский указывал на более тесную связь преподавания сольфеджиоу дирижёров-хоровиков свокально-хоровым искусством, придерживаясь лучших традиций русской классической педагогики.

В развитии педагогики хорового образования и в хоровом исполнительстве большая роль принадлежит процессу сольмизированию (разучивание по нотам хоровых партитур), которая являлась органичной работой в процессе разучивания хоровых произведений хоровыми дирижёрами: Н.М. Данилиным, П.Г. Чесноковым, А.В. Александровым, М.Р. Климовым и Г.А. Дмитревским и др.

В целом, в последствии, «Хоровое сольфеджио» став самостоятельной творческой дисциплиной, связанна глубинными корнями с хоровой исполнительской практикой.

Ныне, в современной профессиональной подготовке педагогов музыкантов в цикле дирижерско-хоровых дисциплин - «Хоровое сольфеджио» стало отдельным статусно-профилирующим предметом.

Изучение творческого процесса взаимосвязи дисциплин дирижерско-хорового цикла и вокально-хоровой образовательной, знаниевой интеграции претворенных в методике преподавания дисциплины «Хоровое сольфеджио» рассматривается и претворяется в образовательную практику, как попытка обоснования ее методолого-методической (Абдуллин Э.Б.) значимости и творческой практической самоорганизации, реализованного основе синергетического подхода.

По мнению Сыдыковой Р.Ш.: «Творческий подход к изучению особенностей музыкально-педагогической деятельности стал самостоятельным научным методом ... и предполагает методологическую направленность учебного процесса на формирование потребности в новизне, гармонизуя взаимодействие, активность студентов в процессе обучения, формируя навыки восприятия и развития чувство метро-ритма, слуховых ощущений ... решений когнитивных проблем в развитии репцепции (приемов трансформаций), творческих способностей студентов в приобретении личностного опыта, способствуя их ориентаций в системе профессиональных и моральных ценностей, выбору процессов самопознания в профессиональной деятельности, формирования значимых интересов, потребностей к развитию самостоятельности, активности и инициативы ...» [Сыдыковой Р.Ш., 2018 г., с.162]. На наш взгляд, такой подход позволит рассмотреть когнитивно-мотивированный процесс преподавания данной дисциплины на совершенно новом уровне, где посредством принятий нестандартных решений

реализаций профессиональных проблем, дается возможность сосредоточения педагога на помощь в реализации творческих действий студентов, совместных действий по преодолению формализма и инертных, стереотипных методов обучения на данной дисциплине и наконец-то, в деле повышения творческого профессионального потенциала участников образовательного процесса.

Например, в статье Шери Л. Кук-Каннингем и Мелиссы Л. Грейди «Влияние трех физических и вокальных процедур разогрева на акустические и перцептивные измерения хорового звука», описывается, как раз такой нестандартный подход к проблемам влияния гимнастических (физических) упражнений, предшествующих занятиям репетиционного времени поющих участников хорового коллектива на амплитуду выраженности звуковых тембральных окрасок голосовых связок, после разогрева мышечного тонуса: «Пользователям голоса, особенно певцам, также рекомендуется разогревать вокальные связки перед началом любой вокальной деятельности. Хоровым дирижерам рекомендуется проводить разминку (физическую) в начале репетиции. Хоровые дирижеры предложили дополнительные преимущества таких разминок для хора, включая использование разминки в качестве средства для подготовки ума и тела к предстоящей репетиции и для обучения вокальным навыкам и концепциям. Другие цели разминки могут включать тренировку слуха, тренировку ума и настройку голоса в хоре» [Кук-Каннинг, 2018 г., с 5]. По мнению авторов применение физической подготовки заметно повлияли на подготовленность участников хоров к певческой деятельности: Авторы считают, что «Kuhn выступал за добавление йоги в разминку пения для улучшения дыхания, осанки, точности вокала и концентрации, в то время как Park предложил включить тайчи в разминку хора как средство улучшения естественного дыхания, выравнивания тела и восстановления мышц - ослабление вокруг области гортани **...** участниками университетского хора кажется, что певцы в целом, предпочитают комбинированную хоровую разминку, которая включает в себя физические и вокальные аспекты, которые обеспечивают более резонансное и более гармоничное пение» [Кук-Каннинг, 2018 г., с 5].

Более профессионально-апробированную методику с использованием новых инновационных методик - образовательной практики в КНК им.Курмангазыпроводит выдающийся дирижер Казахстана, Народный артист Б.А.Жаманбаев. Разработанный им «Мастер класс на занятиях “Хорового сольфеджио”» позволяет несколько по-иному, подойти к пониманию специфики преподавания данной дисциплины. Б.А.Жаманбаев, отмечает:«Хоровое сольфеджио” это специализированный предмет для образования и воспитания профессионального качества слуха дирижёра-хоровика средствами хоровой звучности, сочетающий в себе черты, присущие и сольфеджио, и специальности. ... воспитание высокой слуховой активности, совершенствование и выравнивание профессиональных качеств музыкального слуха хоровика» [ЖаманбаевБ.А., 2018г., с.65]. Автор считает, что этот творческий процесс, способствует к подготовке слуха к исполнению хоровой концертной программы разных жанров и стилей, координация слуха и исполнения. Во время пения упражнений на дисциплине «Хоровое сольфеджио» происходит настройка слуха, а вместе с тем голоса, внимание направленное на исполнение музыки определенного стиля. «Совместный метод сольмизирования полным составом хора, с соблюдением основ хорового исполнительства (вокальной установки, строя, динамики, ансамбля, дикции) укрепляет профессионально-исполнительский статус данной дисциплины» [Жаманбаев Б.А., 2018г., с.65].

Образовательные возможности дисциплин «Хоровое сольфеджио» рассматривают вопросы связанные с развитием и формированием музыкального слуха. Многие ученые, теоретики музыковеды, вокалисты - методисты (А.Анисимов, С.В.Попов, В.Ильин, И.И.Левидов, В.П.Морозов, А.Менабени, М.Т.Картавцева и др.) изучая проблемы развития музыкального слуха, закрепляя освоением певческих приёмов, способы вырабатывания чистоты интонирования подчеркивают необходимость выработки профессиональных компетенций - знаний, умений слышать, слушать, навыки воспроизведения и запоминания специальных упражнений, по мнению С.В.Попова, формируются на дисциплинах «Постановка голоса», при пении вокальных упражнений (распевки), являются «ценным качеством, который нужно правильно развивать с помощью упражнений в процессе вокально-хорового пения» [Попов С.В., 1961г., с.9]. Исследуя вопросы развития специальных способностей участников самодеятельного хорового коллектива М.Т.Картавцева- выделяет музыкальный слух, память и воображение. Авторна основе интеграции эмоционального и слухового восприятия выделяет четыре вида музыкальных способностей: «Музыкальный слух (способность восприятия и эмоционального переживания ладовысотных, тембровых, динамических и других признаков в музыке); Чувство ритма (способность восприятия и переживания ритма); Музыкальная память (способность сохранять в памяти, узнавать, представлять и воспроизводить музыку); Музыкальное воображение(-воспроизводящее – способность воспризводить музыку внутренним слухом при чтений нот с листа, а также творческое – способность комбинировать, созидать новое, оригинальное в музыке)» [Картавцева М.Т.,1961г.,с.9].

Общеизвестно, что способность к речи вос-

питывается «путем слышания речи», то и в основе певческой способности, прежде всего, лежит слушание и восприятие музыки. Тем более, что слуховое восприятие (перцепция) – это самый первый этап приобретения любого певческого навыка. Так же, для развития музыкального слуха огромное значение имеет правильно использовать методические принципы, формы и способы работы над постановкой голоса, умение правильно, осознанно петь вокально-хоровые упражнения. Специфика слуха в качестве вокальной интонации заключается в том, что выделение основного тона происходит из тембра именно певческого голоса. В данном направлении исследованиятемы необходимо, по мнению И.И.Левидова, иметь воспитанный вокальный слух, который связан не только со способностью различать в голосе малейшие «оттенки, нюансы, краски», но и с возможностью «определить, ... движения каких мышечных групп голосового апарата, вызывается то или иное изменение в звуковой окраске» [Левидов И.И., 1939 г., с.10-16].

В целом, следует отметить, что в механизмах вокально-слухового восприятия участвуют не только слуховой орган, но и другие жизненно важные органы чувств, воспринимающие пение извне и контролирующие работу собственного голосового аппарата, осведомляют центральную нервную систему в том, как протекает певческий процесс. Благодаря этому и осуществляется обратная связь с центральным «пультом управления» и мозгом. Отсюда следует, что музыкальный слух – главный регулятор голоса и речи. Определяя основное понятие, что такое вокальный слух и голос, исследователь В.М.Морозов, пишет: «Вокальный слух – это, прежде всего, не только слух, а сложное музыкально-вокальное чувство, основанное на вибрационных, а может быть ещё некоторых других видов чувствительности», успех сформированности, которого зависит от музыкальности обучающегося [Морозов В.М., 1965 г., с.69].

Следует подчеркнуть, что в музыкальной образовательной практике различают *пассивный музыкальный слух,* как: способность узнавать музыкальные звуки, подмечать неточности в исполнении мелодии и т.д., *и активный музыкальный слух,* как способность точно воспроизводить голосом или на музыкальном инструменте услышанную мелодию, высоту отдельных нот и т.п.

В.М.Морозов экспериментально доказал, что физиологической основой развития вокального слуха является условно-рефлекторные связи, возникающие в результате осознания соотношения характера раздражителя и комплекса ощущений, полученных от наших органов чувств, так как он имеет прямое отношение к восприятию певческого голоса, и к его воспроизведению.

По мнению ученого Б.М.Теплова, который занимался проблемой музыкальных способностей человека, «задача музыкального слуха заключается не только в умении различать их, но и в умении воспринимать комплекс звуковысотных отношений» [Теплов Б.М., 1970 г., с.69]. В частности, психолог А.Н. Леонтьев отмечал, что «слух основан на способности выделения отдельных компонентов – слуховое восприятия (внешний слух) и области внутренних музыкальных представлений (внутренний слух)» [Леонтьев А.Н., 1983 г.,с.10-12]. В связи с чем, в исследованиях по данному вопросу рекомендуется развивать вокальный слух на воспитании ладового, ритмического чувства (Б.М.Теплов, Н.А.Ветлугина и др.). Овладение техническими приемами развития музыкального (вокального) слуха, - считает Б.М.Теплов, - определяется в тесной связи, с развитием интонационного слуха, а важным условием художественно-образной передачи музыкального текста на основе формирования навыка пения или сольфеджирования» [Теплов Б.М., 1970 г., с.160].

С этой позиции нам интересен когнитивный подход исследователяЧаоСонгв статье: «Анализ по оценке курсов сольфеджио и работы над совершенствованием слуха», который выдвигает авторскую концепцию понимания основной работы над совершенствованием методики преподавания курса «Сольфеджио». В частности, автор отмечает, что «процесс оценки развитости слуха обучающегося переходит из функции сосредоточения внимания со скрининга на ее дальнейшее совершенствование (процесса развития слуха),-создания концептуальных критериальных оценок диагностики, основанных на шкалировании, какзнаниевой, так и практической составляющей, черезпроцессуальную технику оценивания шкалированияуровня подготовки и определения ее фундаментальной ценности для образовательной практики в процессе преподавания дисциплины «Хоровое сольфеджио» [ЧаоСонг, 2019 г.].

Таким образом, опираясь на вышесказанное, отметим, что весь учебный материал «Хорового сольфеджио», условно, можно разделить на 3 уровня, которые взаимодополняемы изависят от систематичности хоровых занятий, а также от сопутствующих условий, таких как: есть ли преемственность между хоровым сольфеджио и общим сольфеджио, используется ли музыкальный материал из разучиваемого хорового репертуара.

В связи с этим следует отметить и значимость деятельности педагога – хормейстера, который должен быть педагогом-универсалом, теоретиком и практиком, солистом-исполнителем и дирижёром в одном лице. Важна роль педагога-исполнителя, интерпретатора, знающего и чувствующего репетицион-ную работу, умеющего зажечь хор своим темпераментом, возбудить активность при выполнении задач, требующих напряженного внимания, слуховой активности и терпения в достижении конечного результата

Следует учесть, что возможности дисциплины

«Хоровое сольфеджио» основаны на выработке вокально-хорового слуха, отрабатываемых систематических практических занятиях, который оказывается практико-ориентированным средством развития музыкальной грамотности, вокального слуха, музыкальной памяти, формированием чистоты интонирования и т.п.

Анализ научно-методической литературы свидетельствует, что методисты-практики А.Анисимов, А.Менабени, В.М.Морозов рекомендуют придерживаться следующих советов по ведению дисциплины «Хоровое сольфеджио»:

- «хоровое сольфеджио должно быть неразрывно связано со всей работой хорового коллектива, в процессе которого нужно максимально использовать навыки, полученные в ходе учебной и исполнительской деятельности;

- в хоровом сольфеджио принимают участие (занимаются) все участники хорового коллектива, то есть – это коллективная форма работы на уроке;

- все вокально-хоровые упражнения следует вести, постоянно пользуясь методическими приемами проведения «чисто» вокальных упражнений, так как в идеале упражнения хорового сольфеджио, с одной стороны, являются вокальными распеваниями, а с другой – способствуют развитию музыкальной грамотности, гармонического слуха и т.п.» [МорозовВ.М., 1965 г., с.69].

Методика преподавания «Хоровое сольфеджио» основана на интеграции лучших методических приемов и способов работы над изучением музыкальных произведений. В разнообразных методических приемах используется: система относительной сольмизации (ручные знаки, ритмические упражнения, упражнения по воспитанию ладового слуха, звуковысотности), использование национального материала в развитии пения в два-три голоса. Поэтому в комплексе с другими упражнениями у обучащихся, формируется процесс развития абсолютного слуха, тонального слуха, которое находится в тесной связи с развитием общего музыкального слуха, музыкальной памяти и пр..

Дисциплина «Хоровое сольфеджио» большое место занимает в процессе чтения нот с листа, влияющий, несомненно, на выработку самостоятельной читки того или иного музыкального произведения. Помимо этого, в процессе преподавания данной дисциплины надо постоянно звучать примеры из музыкальной литературы. Для упражнений, устного диктанта, чтения с листа используются хоровые и сольные вокальные произведения, темы инструментальных и симфонических сочинений советских и современных отечественных и зарубежных композиторов, русской и западной классики, образцы народной музыки. Также рекомендуется использование специально созданных упражнений. Пение их не является самоцелью. Каждое создано для развития и формирования определенных навыков.

Для развития отдельных качеств музыкального слуха применяются серии упражнений, всевозможные ритмические игры, которые благоприятствуют воспитанию ритмического слуха, пение цепочек интервалов вырабатывает активность мелодического интонирования, разнообразные аккордовые упражнения – от одного аккорда до четырехтактного построения, различных сторон гармонического слуха. Эти упражнения можно сочетать между собой для развития нескольких компонентов слуха. Вводя ритмические задания в интервальные и аккордовые упражнения, можно спеть интервальные цепочки аккордовым вариантом с параллельными аккордами, например, в этом случае развиваются активность мелодического интонирования и гармонический слух. Вначале очень важно сосредоточить внимание на одной задаче, на одном элементе. Умение направить и сосредоточить внимание помогает в усвоении материала. Стабильному, правильному выполнению упражнений в большой мере помогает умеренно-громкое пение в пределах средних зон рабочего диапазона. Использование средних нагрузок позволяет производить на хоровом сольфеджио большую по объему работу. Задания должны быть доступными, не легкими и не сложными, и формулироваться ясно и немногословно. В основном они даются словесно, устно, лишь в некоторых случаях для показа педагог использует фортепиано. Настройка в нужную тональность, нахождение определенных звуков осуществляется в основном по камертону. Хороший учитель пения не должен употреблять иного инструмента, кроме камертона. Упражнения с камертоном должно быть при каждом уроке: если слух ученика не довольно тонок, то можно прибегнуть к скрипке, но отнюдь не к фортепьяно.Кто может брать голосом ноты, руководствуясь камертоном, тот столько разовьет свой слух, что легко найдет их и на инструменте,но на хоровом сольфеджио применяется с большой осторожностью: кроме случаев объяснения условий упражнений, еще для показа тем устного диктанта. На хоровом сольфеджио слух воспитывается средствами хоровой звучности, большое внимание уделяется координации слуховых и вокальных ощущений, поэтому механическое повторение голосом данного звука, сглаженные ладовые тяготения темперированного строя, специфический тембр фортепиано для достижения наших целей малоприменимы. Инструмент необходим для работы над строем в местах полутоновых сдвигов, отклонений в далекие тональности, и даже в этих случаях он должен употребляться так, чтобы им не подменялась работа внутреннего слуха.В этом случае, первоначально, используются упражнения на небольшой мотив из произведения в простой тональности, а хор повторяет сначала на закрытый рот или слог, а затем и с названием нот. В

подобных упражнениях необходимо чередовать постепенное движение мелодии с интервальными скачками. Данный способ создает реальные предпосылки для развития музыкальной грамотности и становится одним из действенных средств развития музыкальной памяти студентов. С этой точки зрения, всерекомендуемыеупражнения подобранные для данной дисциплины включают в себя целый комплекс разнообразных двух - и трехголосных примеров, которые можно использовать для коллективного чтения с листа (в процессе разучивания отдельной партии группой хористов) [14.].

По мнению Какимовой Л.Ш. в процессе работы над произведением следует «выученные наизусть хоровые произведения пропевать на репетициях хора по нотам, определяя гармонические функции, отдельные отрывки произведения пропеватьсеквенционно, отстукивая отдельные трудные в ритмическом плане места хоровой партитуры и т.д., необходимо исполнять упражнения с динамическими оттенками. Нужно стремиться к тому, чтобы каждое упражнение на данном предмете углубляло и укрепляло понятия обучащихся о музыкальной форме, о построении музыкальных предложений и периодов, имело логическую музыкальную кульминацию. Особенно важно помнить о динамических оттенках при использовании в качестве упражнений отрывков из хоровых произведений». Примером может служить метрическая четвертная пульсация при помощи равномерного отстукивания. Четвертная пульсация – основная особенно на начальном этапе, но она не исключает другой ритмической пульсации – скажем, восьмыми. Четвертная пульсация отстукивается ладонью левой руки, а ее дробление - (сначала на восьмые, а затем и на триоли) - указательным или средним пальцем правой руки. В этот момент ритмический рисунок воспроизводится голосом. Другим примером может служить дирижерская схема. Сначала студенты правой рукой дирижируют, а левой отстукивают дробление основного метроритма (четвертями, восьмыми, триолями и т.д.). Метод ритмической пульсации рекомендуется выполнять и на примере разучиваемых на хоровом занятии материале, пропевания знакомых мелодий на различные слоги. Итак, такого рода упражнения на хоровом сольфеджио продолжает расширять музыкальный багаж, учит навыкам элементарного музицирования, способствующие музыкальному развитию студентов, прежде всего возникновению у них чувства ансамбля, усвоению понятия об унисоне, двухголосии и т.д. [Какимова Л.Ш., 2012 г.,с.15]. Основным вокально-исполнительским моментом в выполнении хоровыхупражнений ориентированных на развитие ритмического чувства являетсяправильное ритмическое восприятие студентами музыкального материала, а также воспитание у них навыков ритмического аккомпанемента

Заключение

Таким образом, соглашаясь сказанным выше, отметим, что вся вокально-хоровая технология подготовки будущих дирижеров-хормейстеров, практико-ориентированной дисциплине «Хоровое сольфеджио»положительно влияет на развитие и выработку у обучающихся музыкального слуха, чувства ритма, слуха музыкальной памяти, развития внутреннего слуха. Другими словами, знания и навыки правильного пения, приобретенные на дисциплине «Хоровое сольфеджио», способствуют эффективности занятий по предмету «Хорового класса», который вырабатывает очень важный навык – сознательно участвовать в пении, развивать навыки слушания хорового строя на хоровом ансамбле.

Таким образом, следует сделать вывод, что дисциплина «Хоровое сольфеджио» являясь неотъемлемой частью всей вокально-хоровой работы нахоровымпроизведением является своего рода фундаментально сформированным «интонационным каркасом» для творческой взаимосвязи, взаимодополнения и знаниевого взаимообогащения всех дисциплин дирижерско-хорового цикла.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Б.М.Теплов «Психология художественного восприятия». М.,-1970.
2. Оськина С.Е. Основные свойства внутреннего музыкального слуха и принципы его совершенствования -Дис. ...канд. искусствоведения:17.00.02. -Музыкальное искусство. -М.,1982. – 140 с.
3. Тихонова И.Е. Хоровое сольфеджио. К проблеме воспитания музыкального слуха хоровых дирижеров. -Дис. ... канд.искусствоведения: 17.00.02. -Музыкальное искусство. -Л.,1982. – 146 с.
4. Sydykova R, Kakimova L, Ospanov B, Tobagabylova A, Kuletova. A conceptual approach to developing the creativity of music teacher in modern educational conditions // Thinkins Skills Creativity. – 2018. – T. 27. - P. 160-166. Impact Factor: 1.333.
5. Cook-Cunningham SL, Grady ML. The effects of three physical and vocal warm-up procedures on acoustic and perceptual measures of choral sound.Journal of Voice. 2018 Mar 1;32(2):192-9. Impact Factor: 1.19
6. Сыдыкова Р.Ш., КузикеевР.К., ЕсдаулетоваК. Мастерадирижерскогоискусства – Словообучителе.– Шымкент: Алем, 2018. – 208 с.
7. Попов С.В. Организационные и методические основы работы самодеятельного хора. -М., 1961.
8. Картавцева М.Т. Развитие музыкальных способностей участников самодеятельного хорового коллектива – М.:МГИК, 1988. -69 с.

9. Левидов И.И. Певческий голос в здоровом и больном состоянии. Москва.: "Искусство", 1939.
10. Морозов. В.М. «Вокальный слух и голос». – М., 1965.
11. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. I —М.: Педагогика, 1983.— 392 с.
12.Song C.Analysis on the of Evaluation of Solteggio and Ear Training Curses. In 2019 3rd International Conference on Education, Management Science and Economics (ICEMSE 2019) 2019 Sep.Atlantis Press/
13. Какимова Л.Ш. Методические приемы использования хорового сольфеджио на занятии по хоровому классу в развитии музыкального слуха студентов в подготовке будущих учителей музыки». // Вестник КазНПУ №3-4, 2012., с.15

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLOGICAL SCIENCE

МРНТИ 15.31.41

ҚУАНЖАНОВА ҚҰНДЫЗ ТҮГЕЛБАЙҚЫЗЫ
PhD, доцент
Ақтөбе облысы бойынша филиалы
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы

СҰЛТАНБЕК МӘЛІК ЖҰПАНБЕКҰЛЫ
PhD, доцент
Білім технологиялар кафедрасы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙРЕУ СИНДРОМЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ

Түйін. Берілген мақалада эмоционалды күйреу синдромы мәселесі және оның көрсеткіштері қарастырылған. Мемлекеттік қызметшілердің эмоционалды күйреу синдромын анықтау мақсатымен жүргізілген тәжірибелік-зерттеу жұмысының нәтижесі көрсетіліп, оны алдын алу бойынша ұсыныстар әзірленген.

Түйінді сөздер: эмоционалды күйреу, қысым, резистенция, сарқылу, стресс.

Резюме. В данной статье рассматривается проблема синдрома эмоционального выгорания и его показатели. Представлены результаты экспериментального исследования, проведенного с целью выявления синдрома эмоционального выгорания государственных служащих, и разработаны рекомендации по его профилактике.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, напряжение, резистенция, истощение, стресс.

Summary. The article discusses the problem of burnout syndrome and its indicators. The results of an experimental study carried out to identify the burnout syndrome of civil servants and develop recommendations for its prevention are presented.

Key words: emotional burnout, tension, resistance, exhaustion, stress.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) анықтамасына сәйкес, «күйреу синдромы - бұл жұмыс кезінде өнімділіктің төмендеуі, шаршау, ұйқысыздықпен соматикалық ауруларға бейімділіктің жоғарылауымен сипатталатын физикалық, эмоционалдық немесе мотивациялық сарқылу, уақытша жеңілдік алу мақсатында алкогольді немесе басқа психобелсенді заттардықолдану, физикалық тәуелділіктің дамуына және (көп жағдайда) суицидтік мінез-құлыққа [Ульянова О.В., Куташов В.А, Скороходов А.П., Дудина А.А., 2016, 119-123 бет] жол беру.

Бұл синдром әдетте адамның өз жұмысына шамадан тыс берілуі және отбасылық өмірі мен демалуына немқұрайлы қарауынан туындайтын аяусыз жұмыс пен эмоционалды талаптарға жауап беретін стресстік реакция ретінде қарастырылады. Эмоционалды күйреу синдромын (ЭКС) 1974 жылы американдық психолог Фрейденбергер көңіл күйдің болмауы және қатты шаршауды сипаттау үшін сипаттаған [Чутко Л.С., 2013, 28 бет].

Қазақстан Республикасының «А» және «Б» корпустарының мемлекеттік әкімшілік қызметшілеріне арналған негізгі және сараланатын құзыреттер моделінде күйзеліске төзімділік дегеніміз -уақыт шектелген және эмоциялық қысым жасалған жағдайларда тиісті жұмыс сапасын қамтамасыз ете отырып, сабыр сақтай және өзін-өзі ұстай білу деп көрсетілген. Мемлекеттік қызметшілердің қызмет ету саласы - бұл «қажуға» бейімділігі жоғары мамандық қатарында, өйткені бүкіл жұмыс күні тұрғындармен, оның ішінде қарапайым халықпен үнемі қарым-қатынас жа-

сау мен ұстамдылықты қажет ететін тұрақты байланыс жасаудан тұрады.

ЭКС белгілері: шаршау, тез қажығу, күшті кәсіби қызметтен кейінгі сарқылу; психосоматикалық проблемалар (қан қысымының ауытқуы, бас ауруы, ас қорыту және жүрек-қантамыр жүйесі аурулары, жүйке аурулары, ұйқысыздық); адамдарға деген жағымсыз қатынастың пайда болуы (бұрыннан қалыптасқан оң қатынастардың орнына); орындалатын қызметке жағымсыз қатынас; агрессивті мінез-құлық (қоршаған ортасына ашу мен ашуланшақтық); өзіне деген жағымсыз қатынас;мазасыздық, пессимистік көңіл-күй, депрессия, өмір сүру мәнінің болмауы, өзін кінәлау [Агибалова Т.В., 2013, 33-41 бет].

Психикалық күйреу- бұл адамдар арасындағы қатынастармен ғана емес, жалпы жұмыспен байланысты кәсіби дағдарыс деп түсініледі. Эмоционалды күйреуді күйзеліспен теңестіруге болады: мазасыздық, депрессия, қасындағыларды дұшпан санау, ашуланшақтық және қатты бейімделу синдромының үшінші кезеңі - сарқылу кезеңі пайда болады. Күйреу -текстресстіңнәтижесіемес, басқарылмайтынстресстіңсалдарыда болады.

Бұл Бұл синдромға үш негізгі компонент кіреді: эмоционалдық сарқылу, деперсонализация (цинизм) және кәсіби жетістіктердің төмендеуі (жеке басының төмендеуі): эмоционалдық сарқылу - өз жұмысынан туындаған шаршау сезімі; деперсонализация - еңбекке және өзінің еңбек объектілеріне деген немқұрайлы қатынас; кәсіби жетістіктердің төмендеуі - өзінің кәсіби саласында қабілетсіздік сезімінің пайда болуы, ондағы сәтсіздіктерді уайымдау және берілу.

Бәрінен бұрын эмоционалды күйреу синдромына өздеріне көп талаптар қоятын адамдар жиі түседі. Осы санаттағы адамдар өз жұмысын мақсатпен, миссиямен байланыстырады, сондықтан олар жұмыс пен жеке өмір арасындағы шекараны бұлыңғыр етеді. Эмоционалды күйреу қауіп төндіретін адамдардың үш санаты бар: «педантты» тип – өте жоғары ар-ұят; кез-келген кәсіпте үлгілі тәртіпке жетуге деген ұмтылатын тұлғалар (тіпті өзіне зиян келтірсе де); «демонстративті» тип, әр нәрседен асып түсуге, әрдайым барлық жағдайды бақылауда ұстауға ұмтылумен сипатталады.

Сонымен қатар, олар сезілмейтін, күнделікті жұмыстарды орындау кезінде жоғары сарқылумен сипатталады, ал шамадан тыс жұмыс ашуланшақтыққа әкеледі. Үшінші түрі - «эмоционалды», сезімтал және жоғары әсерлілігімен сипатталады. Олар басқа біреудің проблемаларын жеке қабылдап өзін құртуға дейін апарады, өзін-өзі жою ретінде қабылдау бейімділігі жоғары және мұның бәрі кез-келген қолайсыз жағдайларға қарсы тұруға күштің жетіспеушілігімен сипатталады.

Отбасылық жағдай мен эмоционалды күйреудің арасындағы байланысты көрсететін зерттеулер де жүргізілген. Эмоционалды күйреудің пайда болуына және әсер ету қарқындылығына көптеген факторлар әсер етеді. Зерттеушілер эмоционалды күйреудің адам жасы мен кәсіби тәжірибенің арасындағы байланысты анықтаған.

Эмоционалды күйреу синдромы (ЭКС) ұзақ уақыт аралығында біртіндеп дамиды. Бұл күтпеген жерден, бір түнде пайда болмайды. Егер сіз күйреудің ескерту белгілеріне уақытында назар аудармасаңыз, ол міндетті түрде орын алады. Бұл белгілер басында көрінбейді, бірақ уақыт өте келе оның әсері байқалады.

ЭКС физикалық белгілері: шаршау, қажу, бас айналу, салмақтың өзгеруі; иммунитеттің төмендеуі, өзін нашар сезіну, қатты терлеу, дірілдеу; тәбет пен ұйқы проблемалары, CVS аурулары; жиі бас ауруы, айналуы, арқа және бұлшықет ауыруы.

ЭКС эмоционалды белгілері: өзіне деген сенімсіздік, немқұрайлылық, әлсіреу және шаршау сезімі; дәрменсіздік пен үмітсіздік сезімдері, эмоционалдық сарқылу, идеалдар мен үміттердің жоғалуы, истерия; көбінесе циникалық және жағымсыз болжам жасалады, басқа адамдарға немқұрайлылық, жалғыздық сезімі, депрессия және кінә; қанағаттану мен жетістік сезімі, психикалық азаптың төмендеуі; мотивацияның жоғалуы.

ЭКС мінез-құлық белгілері: жауапкершілік алмау, импульсивті эмоционалды мінез-құлық; әлеуметтік өзін-өзі оқшаулау; қиындықтарға төзбеу; аптасына 40 сағаттан артық жұмыс жасау, физикалық белсенділіктің төмендеуі; проблемаларды шешу үшін тамақ, есірткі немесе алкогольді қолдану [Юдчиц Ю.А., 1998, 28-36 бет].

Мемлекеттік қызметшілердің ЭКС даму деңгейін анықтау мақсатымен ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясының Ақтөбе облысы бойынша филиалының «Б» корпусының басқарушылық мемлекеттік лауазымына алғаш тағайындалған мемлекеттік қызметшілерге (барлығы 64 қызметші) «Эмоционалды күйреуді диагностикалау» әдістемесі жүргізілді.

Әдістеме эмоционалды күйреудің 3 симптомын диагностикалауға (қысым, резистенция, сарқылу) мүмкіндік беретін 84 сұрақтан тұрады. Әдістеме стресс фазасына сәйкес келетін 4 симптом бойынша нәтиже береді.

ЭКС 3 кезеңнен тұрады және әрқайсысы 4 симптомнан тұрады.

Бірінші кезең – мазасыздық деп аталады, келесі белгілермен сипатталады: өзіне қанағаттанбау; «үнемі қапаста» болу; травматикалық жағдайларды бастан кешіру; мазасыздық және депрессия.

Екінші кезең – қарсылық көрсету: адекватсыз эмоционалды жауап қайтару; эмоционалды - моральдық дезориентация; эмоцияларын көрсетпеу; кәсіби міндеттерді қысқарту.

Үшінші кезең - сарқылу: эмоционалды тар-

шылық; эмоционалды өзін шектеу; жеке өзін шектеу; психосоматикалық және психовегетативті бұзылыстар.

Берілген әдістеме әр симптом бойынша эмоционалды күйреудің даму деңгейін (1. Қалыптаспаған, 2. Дамып келе жатқан, 3. Қалыптасқан) көрсетеді.

Сонымен, зерттеу нәтижесі бойынша біз төмендегідей нәтижелер алдық:

Кесте 1. «Эмоционалды күйреуді диагностикалау» әдістемесінің нәтижелері

Стресс фазасы		Симптомдар	Даму деңгейлері		
			1	2	3
МАЗАСЫЗДЫҚ	1	Травматикалық жағдайларды бастан кешіру	66%	31%	3%
	2	Өзіне қанағаттанбау	89%	11%	
	3	Өзін қамауда сезіну	78%	11%	11%
	4	Мазасыздық және депрессия	75%	14%	11%
ҚАРСЫЛЫҚ КӨРСЕТУ	1	Адекватсыз эмоционалды жауап қайтару	47%	31%	22%
	2	Эмоционалды және моральдық дезориентация	81%	13%	6%
	3	Эмоцияны үнемдеу аясын кеңейту	63%	6%	31%
	4	Кәсіби міндеттерді редукциялау	59%	19%	22%
САРҚЫЛУ	1	Эмоциялық тапшылық	69%	13%	18%
	2	Эмоционалды шеттетілу	53%	38%	9%
	3	Тұлғалық шеттетілу	75%	17%	7%
	4	Психосоматикалық және психовегетативті бұзылыстар	78%	15%	7%

Сонымен, 1. «Травматикалық жағдайларды бастан кешіру» симптомы барысында тұлға бойында кәсіби қызметтің психо-травматикалық факторлары (жұмыс өте күрделі, қиын) туралы пікірлердің, ойлардың жоғарылауынан көрінеді. Егер адам икемді болмаса, оның бойында қобалжу, мазасыздану біртіндеп өседі, бұл үмітсіздік пен ашуланшақтыққа әкеледі. Жағдайдың шешілмеуі басқа «күйреу» симпомдарының дамуына әкеледі. Кестеде (1) біз мемлекеттік қызметшілердің 31%-да қалыптасу процесі жағдайында екенін байқадық. 2. «Өзіне қанағаттанбау» симптомы мемлекеттік қызметшілердің 11%-н көрсетіп отыр. Сәтсіздіктер немесе көңілі толмайтын жағдайларға әсер ете алмау нәтижесінде адам, әдетте, өзіне, таңдаған кәсібіне, қызметіне және нақты міндеттеріне қанағаттанбауды сезінеді.

Өзін қамауда сезінубарлық жағдайда емес, дегенмен дамып келе жатқан стресстің логикалық жалғасы ретінде қарастырылады. Травматикалық жағдайлар өте ауыр және оларды жою мүмкін болмаған кезде, адам бойында көбінесе үмітсіздік сезімі пайда болады. Осы кезде адам жұмысының қанағаттанбайтын жақтары туралы қайта-қайта ойлана отырып, бір нәрсені өзгертуге тырысады. Бұл психикалық қуаттың артуына әкеледі: ойлау процесі, жоспарлар, мақсаттар құрады. Егер артық күш, қуат шығу жолды таппаса адам өзін «торға түсіп қалу» сезімінсезеді. Бұл интеллектуалды және эмоционалды кептелістің бір орында тұрып қалуымен бірдей. Бұндай жағдайларда адам үмітсіздікпен: «оның шегі жоқ па», «онымен күресуге күш жоқ», «менің үмітім таусылды» деген сөздерді жиі айтады. Мұндай сезім мемлекеттік қызметшілер бойында 11%-да-қалыптасып үлгерген және 11%-да даму процесінде екені анықталды.

«Мазасыздық және депрессия» симптомы күрделі жағдайларда кәсіби қызметке байланысты туындайтып психологиялық қорғаныс құралы болып табылады.Жұмысқа және өзіне қанағаттанбау сезімдері ситуациялық немесе жеке мазасыздықты бастан кешіру, өзіне, таңдаған кәсібіне көңілі толмау және күшті энергетикалық шиеленістер тудырады. «Мазасыздық пен депрессия» симптомы эмоционалды күйреудіңшекті мәні болып табылады. Бұл симптом мемлекеттік қызметшілердің 14%-да қалыптасқан және 11%-да даму процесінде екені анықталды.

Резистенция кезеңінің алғашқы сатысында «Адекватсыз эмоционалды жауап қайтару» симптомы.Біз іскерлік серіктестермен (олар жұмыс істейтін адамдар - әріптестер, жәбірленушілер, тұрғындар) өзара әрекеттерде, қарым-қатыста күлімсіреп жүру, жылы шырайлы көзқарас, жұмсақ, байсалды сөйлеу тоны, күшті тітіркендіргіштерге ұстамды реакциялар, келіспеушіліктің лаконикалық формалары, категориялы болмау (өйткені бұл кәсіби деңгейдің жоғары екендігін көрсетеді) дағдылары қалыптасқан, біраққәсіби маман эмоцияны жеткіліксіз түрде «үнемдейді», жұмыста, қарым-қатынаста таңдамалы жауап беру арқылы эмоционалды қайтарымды шектейді. «Мұнда қалаймын немесе қаламаймын» қағидасы әрекет етеді: мен оны қажет деп санаймын - мен серіктестерімнің көңіл-күйіне назар аударамын - мен оның шарттары мен қажеттіліктеріне жауап беремін. Бұл эмоционалды мінез-

құлық өте кең таралған. Шындығында, адам көбінесе өзін жағымды әрекет етемін деп ойлайды. Алайда, қарым-қатынас субъектісі немесе сырттай бақылаушы тағы бір нәрсені - эмоционалдық салғырттықты, әдепсіздік, немқұрайдылықты сезеді.

Кәсіби маман екі түрлі құбылыс арасындағы айырмашылықты түсінбегенде «күйреу белгісі»: эмоцияларды шектеу және адекватты емес эмоционалды жауап қайтару басталады. Эмоциялардың кәсіби қарым-қатынасқа ену қарқындылығының жеткіліксіздігі серіктестердің жеке басына деген құрметсіздік деп түсіндіреді. Мұндай сезім мемлекеттік қызметшілер бойында 31%-да-қалыптасып үлгерген және 22%-да даму процесінде екені анықталды. «Эмоционалды және моральдық дезориентация» симптомы іскери серіктеспен қарым-қатынаста адекватты емес реакция орнаған жағдайда туындайды. Көбінесе кәсіби маман өзін-өзі ақтауға, қорғауға мұқтаж. Субъектке деген дұрыс эмоционалды қатынасты көрсетпейді, ол өзінің стратегиясын ғана қорғайды. Сонымен бірге «бұл назар ауадаратын мәселе емес», «мұндай адамдар жақсы көзқарасқа лайық емес», «сіз бұған түсініктікпен қарай алмайсыз», «мен бәріне неге алаңдауым керек» деген үкімдер тыңдалады. Өкінішке орай, өмірде біз эмоционалды және моральдық дезориентация көріністерімен жиі кездестіреміз. Әдетте, бұл әділ ашуды тудырады, біз бізді лайықты және құрметке лайықсыз деп бөлу әрекеттерін айыптаймыз. Бірақ бірдей жеңілдікпен, барлығы дерлік, қызметтік-жеке қатынастар жүйесінде өз орындарын ала отырып, эмоционалды және моральдық дезориентацияға жол береді. Біздің қоғамда өз міндеттерін көңіл-күй мен субъективті артықшылыққа байланысты орындау әдетке айналған.Өкінішке орай, мұндай сезім мемлекеттік қызметшілер бойында 13%-да-қалыптасқанын аңғардық.

Эмоцияны үнемдеу симптомы кәсіби қызметтен тыс - отбасымен, достарымен және таныстарымен қарым-қатынас кезінде жүзеге асқанда пайда болады. Белгілі жағдай: жұмыста сіз байланыстардан, әңгімелерден, сұрақтарға жауап беруден қатты шаршайды, тіпті жақын адамдармен де сөйлескісі келмейді. Осы орайда, эмоционалды күйзелістің алғашқы құрбаны көбінесе отбасы мүшелері болып табылады. Қызметте сіз әлі де стандарттар мен міндеттерді ұстанасыз, ал үйде оқшауланғандабәрі нашар, бәрін жіберуге дайын, тіпті қарапайым түрде жұбайы бен балаларға «ашуланады».Бұл адамдарқарым-қатынасқа түсуден жалықтым деп шағымданады. Қызметшілер «адамнан улану» симптомын сезінеді. Байқасақ, кестеде дәл осы көрсеткіш бойынша нәтижелердің жоғары екенін көруге болады. Яғни, мемлекеттік қызметшілердің 31%-да-қалыптасып үлгерген. Бұл бізге, шамамен қандай бағытта жұмыс жасау керек екенін көрсетіп отыр.

Редукция термині жеңілдетуді білдіреді. Эмоционалды шығынды үнемдеу мақсатымен адамдармен қарым-қатынастажәне кәсіби қызметте эмоционалдық шығындарды талап ететін жауапкершілікті жеңілдету немесе азайту әрекеттерінде көрінеді.Бір сөзбен айтқанда, кәсіби міндеттерді төмендету - іскери байланыста қарым-қатынас мәдениеттің болмауы деп түсіндіріледі. Мұндай сезім мемлекеттік қызметшілер бойында 19%-да-қалыптасып үлгерген және 22%-да даму процесінде екені анықталды.

Эмоциялық тапшылық симптомы барысында кәсіби маман эмоционалды түрде өзінің қызмет субъектілеріне бұдан былай көмектесе алмайтынын сезінеді. Интеллектуалды, ерікті және моральдық тұрғыда ынталандыратын, күшейтетін жағдайларға жауап бере алмайтын, өз позициясына ене алмайтын жағдайда болады. Бірте-бірте симптом күшейіп, күрделене түседі: жағымды эмоциялар сирек, ал жағымсыз эмоциялар көбірек орын алады.Дөрекілік, ашуланшақтық, реніш, қыңырлық - «эмоционалдық тапшылық» күйлер бұл симптомды тағы толықтырады. Бұл симптом мемлекеттік қызметшілердің 13%-дақалыптасқан және 18%-да даму процесінде екен.

Эмоционалды шеттеттілу - тұлға эмоцияны кәсіби қызмет аясынан мүлдем алып тастайды. Ол ештеңеге алаңдамайды,ешқандай эмоционалды реакцияны көрсетпейді. Оның үстіне, бұл эмоционалдық саладағы алғашқы ақаулық, қаттылықтың белгісі емес, адамдармен жұмыс істеген жылдар ішінде алынған эмоционалды қорғаныс. Адам біртіндеп робот, жансыз автомат сияқты жұмыс істеуге үйренеді. Басқа салаларда толыққанды эмоциялармен өмір сүреді. Сезімсіз немесе эмоциясыз реакция жасау - бұл күйреудің ең негізгі симптомы. Бұл тұлғаның кәсіби деформациясынбілдіреді және қарым-қатынас субъектісіне нұқсан келтіреді. Әдетте серіктес оған көрсетілген немқұрайлылықты сезінеді және қатты күйзеліске ұшырауы мүмкін. Бұл симптом мемлекеттік қызметшілердің 9%-да-қалыптасқан және 38%-да даму процесінде екенін байқаймыз.

Тұлғалық шеттетілуде ең алдымен, адамдарға, кәсіби іс-әрекеттің субъектісіне деген қызығушылықтолық немесе ішінара жоғалады. Ол жансыз объект, манипуляцияға арналған объект ретінде қабылданады - онымен бірдеңе жасау керек деген ойлар келеді. Адам өзінің жеке басының проблемаларымен, қажеттіліктерімен ғана өмір сүреді. Тұлғаға адамдармен жұмыс жасау қызықты емес, қанағаттандырмайды, әлеуметтік құндылықты білдірмейді деп сендіреді. Адам «күйреудің» ең ауыр түрлерінде өзінің антигуманистік философиясын құлшыныспен қорғайды: «Мен жек көремін ...», «Мен ұнатпаймын..». Мұндай жағдайларда «күйреу» тұлғаның психопатологиялық көріністерімен, неврозға ұқсас немесе психопатиялық күйлермен жалғасады. Мұндай

сезім мемлекеттік қызметшілер бойында 7%-да-қалыптасып үлгерген және 17%-да даму процесінде екені анықталды.

«Психосоматикалық және психовегетативті бұзылыстар» симптомы физикалық және психикалық әл-ауқаттың деңгейінде көрінеді. Әдетте ол жағымсыз сипаттағы шартты рефлекторлық байланысқа сәйкес қалыптасады: кәсіптік қызмет субъектілеріне қатысты көп нәрсе соматикалық немесе психикалық күйде ауытқуларды тудырады. Кейде тіпті жұмыс туралы ойлау жаман көңіл-күйді, жаман ассоциацияларды, ұйқысыздықты, қорқыныш сезімін, жүректегі жағымсыз сезімдерді, созылмалы аурулардың өршуін тудырады.Мұндай сезім мемлекеттік қызметшілер бойында 7%-да-қалыптасып үлгерген және 15%-да даму процесінде екені анықталды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, күйреу «мазасыздық» кезеңінен басталады. Эмоциялар сөнеді, сезім өшеді. Әзірге бәрі жақсы сияқты, бірақ ... әлемнің түстері бозарып, сұрғылттанады. Сүйікті тағам енді дәмсіз және сүйікті іс-шаралардан, кітаптардан рахат ала алмайсын. Адамға бұрын қуаныш сыйлаған қарапайым іс-әрекеттер ешқандай реакция тудырмайды. Сонда адам адамдармен, жануарлармен, табиғатпен қарым-қатынастан жағымды сезімдерді қабылдауды тоқтатады. Отбасы мүшелерімен қарым-қатынаста қуаныш алмайды.Сарқылудың екінші кезеңі - «резистенция» кәсіпқой жұмыс істейтіндер арасында түсініспеушіліктің пайда болуымен сипатталады. Олар алдымен жасырын болады. Өзінің әріптестері арасында ғана кейбір белгілері көрінеді.Қызметшілер адамдарға қамқорлық танытуға, оларға эмоционалды қолдау көрсетуге асықпайды, кенеттен ашушаңдық пен ашуға тап болған адамның абдырап қалу дәрежесін елестету қиын. Сонымен қатар, кәсіпқойдың мұндай әрекеті көбінесе организмге қауіпсіз деңгейден асатын айтарлықтай энергия шығыны бар қорғаныс реакциясының көрінісі болып табылады.«Шаршаудың» үшінші кезеңі ең ауыр деп саналады, өйткені бұл жағдайда жеке адамның еңбек құндылықтары туралы ойлары бұлыңғыр, жалпыадамзаттық құндылықтар туралы ойлары бұрмаланады.

Шынында да, эмоционалды күйреуге түскен адамдар өздерінің кәсіби қызметінің мағынасын жоғалтуымен байланысты жағымсыз тәжірибеге ие. Мысалы, «нәтиже болмағандықтан үмітсіздік», «бос жұмыс», басқалардың немқұрайлылығы мен түсінбеушілігі күш-жігердің құнсыздануына және өмір мағынасына деген сенімнің жоғалуына әкеледі. Осындай мақсатсыздық пен мағынасыздықтың пайда болуы адамның жалпы өмірлік жағдайын анықтай бастайды, әсіресе ауыр жағдайларда невроз туындауы мүмкін.

Сарқылу синдромын түзету, стресске төзімділікті арттыру үшінтөмендегі шараларды жиі өткізіп тұру маңызды:

- психологиялық диагностика;
- кеңес беру жұмыстары;
- топтық психологиялық тренингтер;
- есте сақтау процестерін, зейінді дамытуға бағытталған сабақтар;
- қызметтегі тиімділікке кері әсер ететін факторлардың әлеуметтік-психологиялық мониторингі;
- стресс, депрессия, невроз, ұйқысыздық және т.б сияқты мәселелер бойынша психологиялық білім беру;
- менеджерлерді тиімді көшбасшылық стилінде оқыту, өйткені белгілі болғандай, ұжымдағы моральдық-психологиялық ахуал көбінесе менеджердің жеке басына байланысты.

ЭКС алдын алу үшін төмендегі әдістерді ұсынамыз.

1. Көңіл күйіңіздің түсу табиғатын түсінуге талпыныңыз. Мәселеге жан-жақты қарауға тырысу қажет. Егер сізге қаражат жетіспесе, мұнда мәселе жалақының аз төленетінінде емес, сүйікті іспен айналаспау мәселе болып табылады. Өзіңізге уақыт тауып үрейді тудыратын барлық жағдайды блокнотқа түсіріңіз.

2. Күн тәртібіңізге демалысты міндетті қосыңыз. Стресстің көзін тауып, оған мән бермеуге тырысыңыз. Мысалы, бір адамдар стрессті тудырса, ол адамға аз уақыт көңіл бөлуге тырысыңыз. Күн тәртібінде жұмысты көп алмауға тырысыңыз. Барлық жағдайды бақылау мүмкін емес екенін түсіну керек.

3. Мәселеңізбен басқа адаммен бөлісіңіз. Олар туысқандар, әріптестер немесе достар болуы мүмкін. Осылайша жалғыз қалғандай сезінбейсіз, мәселеге басқа қырынан қарау арқылы тиімді шешім табуға үлес тигізе алады.

4.Физикалық белсенділікті қолға алу. Жүзу, йогамен айналысу сананы басқаруға көмек бере алады.

5.Ойлану. Медитация үшін күніне 20 минут уақыт бөліңіз. Осы уақытта барынша денені бос ұстап, тыныс алу мен шығаруға назар қойып, мазасыздануға әкелетін ойлардан арылу керек.

6.Массаж жасау. Ауыр жұмыс күнінен денені бос ұстауға көмектеседі. Мойынды, иықты өзіміз де қозғалысқа келтіре аламыз немесе отбасы мүшелеріне массаж жасап беруін өтіне аламыз.

7.Дұрыс тамақтану. Тамақтану түрлі тағамдардан тұру қажет. Таңғы ас кезінде көп энергия алуға тырысу. Жат әдеттерден арылған абзал.

8.Ұйқыны қадағалау. Күн сайын бір уақытта жатып, бір уақытта тұру қажет. Көп адамдарға күніне 7 сағат ұйықтау жеткілікті. Жатар алдында теледидарбан бас тартып, кітап оқуға көңіл бөлу керек.

9.Эмоцияларыңызға еркіндік беру: айқайлаңыз, қарындашты сындыру, парақты жырту. Ішкі эмоцияны шығару.

10.Стресстік факторды жоққа шығармаңыз, қабылдап талдау жасаңыз. Ауруды сезіндіре-

тін кез-келген адамды немесе жағдайды шыдап отырмаңыз.

11.Өзіңіздің эмоцияңызды басқа объектіге аудармаңыз. Мысалы, басшылықтан сөгіс естисіз де сөйлесіп конфликтіні алдын алудың орнына әріптестеріңізге, отбасы мүшелеріңізге ашу ызаны шығарасыз. Бұл дұрыс емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ульянова О.В., Куташов В.А, Скороходов А.П., Дудина А.А. Синдром эмоционального выгорания у врачей неврологов 2016. – Т. 19, № 1. – С. 119 – 123

2. Чутко Л.С. Синдром эмоционального выгорания. Клинические и психологические аспекты. / Чутко Л.С., Козина Н.В М. – Москва: МЕДпрессинформ, 2013. – 256 с.

3. Агибалова Т.В. Синдром «эмоционального выгорания»/Агибалова Т.В., Козин В.А. // Независимость личности. –2012. –Т.4, № 2(9). – С –. 33 – 41.

4. Юдчиц Ю.А. Проблема профилактики деформации. / Ю.А. Юдчиц // Журнал практического психолога. – 1998г. №7 – С. 28 – 36

УДК 159.1

TAGANOVA ARU MEREKEEVNA
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Aktobe regional state university named K. Zhubanov

KEREYMAGANBETOVA ZHANAR NURLYBEKOVNA
Senior teacher, master
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A PSYCHOLOGICAL CATEGORY

Түйін. Бұл мақалада эмоционалды зияткерлікті анықтау барысындағы ғалымдардың түрлі көзқарастары келірілген. Сонымен қатар эмоционалды интеллектінің тұтас психологиялық теориясын құру әлі де зерттеуді қажет ететін мәселе екендігі айтылады.

Түйінді сөздер: интеллект, эмоционалды интеллект, гуманистік психология, академиялық қабілет, эмоциялық интеллект, өзін тану.

Резюме. В данной статье рассмотрены различные подходы ученых к определению эмоционального интеллекта. При этом отмечается, что создание целостной психологической теории эмоционального интеллекта все еще является проблемой, требующей изучения.

Ключевые слова: интеллект, эмоциональный интеллект, гуманистическая психология, академические способности, эмоциональный интеллект, самосознание.

Summaru. This article discusses various approaches of scientists to the definition of emotional intelligence. At the same time, it is noted that the creation of a complete psychological theory of emotional intelligence is still a problem that needs to be studied.

Keywords: intelligence, emotional intelligence, humanistic psychology, academic ability, emotional intelligence, self-awareness.

INTRODUCTION

Today, the well-being of people and society is acquiring a social character for the entire civilized world. A person cannot consider himself to be educated before he has mastered a healthy lifestyle and culture of health. After all, the health of each of us is not only personal wealth, but also a necessary condition for the growth of the country's economic power. Orientation to the formation of new psychological capabilities of the individual, the child's mental development, its advanced development, purposeful organization, management of education and creating conditions for organizing the process of self-education.

At the present stage of development of psychological science, research on emotional intelligence is of increasing interest. However, the relationship between emotions and the mind is still a widely discussed issue. At the same time, humanistic psychology considers a person as a non-biological social being. According to this point of view, a human child cannot develop until it interacts with the people and society around it. The connection of the individual with society here is not for the purpose of coinciding with the environment, but for the purpose of being in relationship and interaction.

To be more precise, a person is an emotional being, the emotions of one person live in harmony with the emotions of another person. Here there is a problem of adequacy and generality of emotional reactions. This problem is solved when one person enters into a dialogue with another.

Emotional intelligenceis a person's ability to understand their own and other people's emotions and adapt to their emotional state [Andreeva I.N., 2006. pp. 78-86.].

Intellect (Latin intellectus-cognition, comprehension, hunting) is a mental ability of a person. Mental feeling is associated with human cognitive activity. If initially this term denoted the intelligent mental functions of the human psyche, now it includes all cognitive processes. Intelligence is the main form of human cognition of being. Intelligence is the cognitive activity of complex systems of the ability to purposefully process information, regulate, and learn [Andreeva I.N., 2007. pp. 57-65.].

THE MAIN PART

Emotional intelligence (EI) refers to the ability to understand your own feelings and those of others, create motivation for yourself, and control both your own emotions and those of others. This definition characterizes purely cognitive abilities that differ from academic abilities, but complement them and are evaluated by the coefficient of mental development.

The idea of emotional intelligence belongs to E.T. Thorndike, J. Guilford came from the concept of social intelligence, considered by such authors as G. Eysenck. The very first work that predicted

the discovery of EI was a study conducted by R. Thorndike in 1920. The General basis of intellectual actions according to this author's model "is revealed in the interaction of many individual factors" [Nguyen M.A., 2018, p. 46-51].

E. Thorndike was the first to identify such a part of General intelligence as social intelligence – "the ability to understand others and behave correctly or behave intelligently in relation to others". The concept of emotional intelligence is particularly close to H. Gardner, who described internal personal and interpersonal intelligence in the framework of his numerous theory of intelligence. His abilities, placed within the scope of these concepts, are directly related to EI. For example, he interpreted internal personal intelligence as" the path to your emotional life, your affects and emotions: the ability to quickly distinguish feelings, name them, convert them into symbolic codes, and use them as a tool for understanding and managing your behavior" [Orme G., 2016, p54-58].

The first and most well-known model of emotional intelligence in scientific psychology was proposed in 1990 by Peter Saloway and John Meyer, who published the first research paper that defined the term "emotional intelligence" and also proposed a method for measuring it (EQ). The first version of this model was introduced in 1990. Emotional intelligence has been defined as "the ability to track your own and others' feelings and emotions, distinguish between them, and use this information to think and direct things" [Libin A.V., 2000, p 48-50].

It was only in 1997 that experimental research on emotional intelligence began. Special trainings and development groups began to regulate the family climate, interpersonal relationships, i.e. emotional intelligence began to give almost results. Individuals with a high level of emotional intelligence are considered as individuals who understand their own and other people's emotions, are prone to empathy, are socially adaptable, and are able to achieve their goals, since they are able to manage emotions in communication. One of our important goals is a positive change in the psychological situation in a family by examining the important points of the seat of emotional intelligence in parenting, and the role of emotional intelligence in child development.

One of the aspects of modern research is aimed at studying the relationship between emotions and intelligence, and "emotional intelligence" is one of the new directions in psychology. The concept of emotional intelligence, proposed by G. Gardner and P. Saloway, includes:

- recognize your own emotions,
- ability to control emotions,
- self-motivation,
- ability to recognize other people's emotions.

1. Identification of emotions. It consists of a number of interrelated abilities, such as the perception of emotions (the ability to notice the presence of emotions), their identification, adequate expression, the ability to distinguish between true emotions and their artificiality.

2. Using emotions to improve the effectiveness of thinking and activity. Using emotions to focus attention on important events, creating emotions that contribute to solving problems (for example, using good mood to create creative ideas), consists in the ability to use the excitement of mood as a means of analyzing the problem from different points of view.

3. Understanding of emotions. The ability to understand the complex of emotions, the connections between emotions, the transition from one emotion to another, the causes of emotions, verbal information about emotions.

4. The management of emotions. Tracking emotions, reducing the intensity of negative emotions, the ability to be aware of your emotions, including negative ones, and the ability to solve emotionally inflated problems without suppressing the negative emotions associated with them. Promotes personal growth and interpersonal relationships.

The model of R. Bar-On gives a very broad understanding of the concept of EI. It defines EI as all non-cognitive abilities, knowledge, and competencies that allow a person to successfully cope with various life situations.

R. Bar-identified five areas of competence that can be balanced with five components of the ten EI; each of these components consists of several sub-components:

- self-knowledge: awareness of your own emotions, self-confidence, self-esteem, self-actualization, independence.
- interpersonal communication skills: empathy, interpersonal relationships, social responsibility.
- adaptability: problem solving, connection with reality, flexibility.
- managing stressful situations: stress tolerance, tracking impulsivity.
- prevailing mood: happiness, optimism [Libin A.V., 2000, p 56].

R. Bar-On compiled a questionnaire called EQ to measure emotional intelligence. This survey consists of 15 scales corresponding to the internal components listed above. It should be noted that the presented model is based not on empirical data confirming the correct choice of these components, but on the author's professional experience and literature analysis.

The problem of developing emotional intelligence has caused controversy in science. At the same time, there is an understanding that emotional knowledge can be perceived in the process of special training. At the present stage, it is necessary to conduct a scientific analysis of "emotional knowledge", on which the biological and

social prerequisites of AI are based. The results of the study showed that the biological prerequisites for the development of AI abilities are based on the properties of temperament and differences that reflect the asymmetry of the brain from birth.

CONCLUSION

Social prerequisites for EI are formed primarily in the family environment. They are characterized by relationships between spouses, parents ' attention to the child's inner life, the formation of a positive Self-image and correct self-esteem, the development of self-control, the ability to correctly analyze emotional information, attention to the child's behavioral characteristics and parenting strategies. So, at present, there is no generally accepted model of emotional intelligence in foreign and domestic psychology.

At the present stage of development of science, no one doubts the importance of studying emotional intelligence. In General, there is an opinion that people with a high level of emotional intelligence can be more successful in life than people with a low level of intelligence. In foreign psychology, a mixed approach to the definition of emotional intelligence, based on the allocation of integrative components, prevails. In Russian psychology, the prevailing point of view is that the basis of emotional intelligence is abilities. However, researchers are working to identify various determinants that stimulate its formation and development.

Based on the research of foreign psychologists, we can conclude that AI is a psychological structure that is formed in the process of human life under the influence of a number of factors that underlie its level and individual characteristics.

However, the views of different authors in this regard only partially overlap, many are not clearly formulated, and sometimes the concept of EI is interpreted too broadly. The creation of a complete psychological theory of EI is still to be done. After all, there is no reliable empirical data indicating the importance of EI in learning, but the search in this area should continue.

REFERENCES:

1. Andreeva I.N. Emotional intelligence: a study of the phenomenon // Questionofpsychology. 2006. No. 3., pp. 78-86.
2. Andreeva I.N. Prerequisites for the development of emotional intelligence // Questionofpsychology. 2007. No. 5., pp. 57-65.
3. Nguyen M.A. Psychological prerequisites for the emergence of emotional intelligence in preschool age / / Cultural and historical psychology. 2018. - No. 3. - p. 46-51str.
4. Nguyen M.A. Development of emotional intelligence / / child in kindergarten. - No. 5., 80-87g.
5. Orme G. Emotional thinking as a means of achieving success. - M.: KSP., 2017
6. Libin A.V. Differential psychology: at the junction of European, Russian and American traditions. - Moscow: Smysl; Per s, 2000.

УДК 159

TAGANOVA ARU MEREKEEVNA
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Aktobe regional state university named K. Zhubanov

BOZGULANOVANAZGULYERBOLKYZY
Master of Pedagogical Sciences
Aktobe regional state university named K. Zhubanov

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS AS A SUBJECT OF SELF-DEVELOPMENT IN PREPARING STUDENTS FOR THE SPECIALTY PSYCHOLOGIST AT THE UNIVERSITY

Түйін. Мақала мазмұнында студенттерді жоғары оқу орнында психолог мамандығына дайындау барысында өзін-өзі дамыту субъектісі ретінде интеллектуалдық жеке сипатын белсенділендіру мәселесі қарастырылған.

Түйінді сөздер: өзін-өзі дамыту, субъекті, интеллектуалдық жеке сипат,белсендіру, зерттеу жұмысы.

Резюме. В содержании статьи рассматривается проблемы активизации интеллектуальной личности как субъекта саморазвития при подготовке студентов к профессии психолога в вузе.

Ключевые слова: саморазвитие, субъект, интеллектуальный индивидуальный характер, активизация, исследовательские работы.

Summary. The content of the article deals with the problems of activation of intellectual personality as a subject of self-development in preparing students for the profession of psychologist at the University.

Keywords: self-development, subject, intellectual individual character, activation, theoretical and practical research works.

INTRODUCTION

Before starting to solve the problems of activation of the intellectual personality as a subject of self-development in preparing students for the profession of a psychologist at the university, students should understand the professional self-improvement during the training period. For each future professional psychologist during their studies at the university, students should be formed in the concept of "my way" and find an opportunity for personal self-development and professional self-improvement.

Depending on the concept and definition of the term" individual training for professional activity", the structure of training of psychology students for professional activity is defined differently by various authors. M.I. Dyachenko and L.A. Kandybalauly showed that the level of preparedness has a complex dynamic structure and includes the following structure:

- motivational (attitude, interest in the subject, as well as other permanent reasons);
- orientation (knowledge and ideas about the features of the future profession);
- operational (knowledge about the processes of analysis, synthesis, comparison, generalization, knowledge, skills, abilities);
- voluntary (self-government, the ability to manage own actions);
- assessment (self-assessment of their readiness) [Dyachenko M.I., Kandybovich L.A., Kandybovich S.L., 1981, p. 56].

MAIN PART

After conducting a theoretical analysis of the scientific literature, we studied the views of various authors on the structure and nature of individual training of professional activity, identified the following individual components that are the main and important for our research:

Table 1

Structure of training of psychology students for professional activity	
***Motivational component** - motivation occupies an important place in the field of all specialties. Critical moments in the genesis of motivation are the perception of the profession and the disclosure of the individual meaning of the activity.*	***The Directive component** - a form of generalized communication in the specialty consists of an individual, local assessment of various aspects of professional activity, content and conditions of implementation according to personal significance (attractiveness - innocuousness).*

Component of Me *- is the subject of life activity, ideology, and motivation, as the basis of his relationship to the world around him, to others, and to himself.*	***The personal-semantic component*** *is an individual meaning that has chosen a specialty, the development of ideas about himself as a subject of students 'discovery of professional activity, first of all (the image Of "I am a psychologist"), as well as the formation of a moral stock of values and subjects of professional activity.*

Thus, we can talk about two components of students' development during their studies at the university: professional (operational and technical) and individual.

To do this, you need to create special conditions, first of all, make changes to the forms of work of students. Mastering only a new position of students, the ability to show their activity in solving educational and professional problems, to show psychological preparation for the upcoming professional activity, to show themselves as a research psychologist, a trainee psychologist. In this regard, following the opinion of K. Rojers, we can develop a concept and use it in our experience.

- Originality - currently, psychologists have full knowledge of themselves, responsibility for their future profession, future psychologists accept gaps in their work, think about themselves, and able to draw conclusions. Be open for own experience, be more self-receptive to others, be able to establish free communication with visiting consultants, offer his opinion, and have a positive attitude;

- Empathy - the ability to understand the inner world of the consultant's feelings at any time, to accept them from within.

- Emotionally - this is the basis of personality formation. A special value, which is "mental health", includes a sense of inner peace, plays a crucial role in establishing self-confidence, mutual understanding, solidarity, individual relationships, and the formation and resolution of crisis situations to achieve goals.

Predictive-reflexive - psychological values are values that students assume to predict and properly evaluate their actions and evaluate their results, as well as assess their readiness for professional activity.

Table 2

Intellectual and individual characteristics of the future specialist-psychologist (according To V.I. Andreev)

1. intellectual qualities: it must be broad (planetary) thinking, creative, erudition, intuitive and logical thinking, critical thinking, invention, intellectual, intellectual personality.	*2. spiritual and moral qualities: must be spiritually rich, honest, honest, kind, simple, sincere, thoughtful, fair, kind, worthy, self-educating.*
3.organizational qualities must be purposeful, accumulated, persistent, self-demanded, self-critical, organized, strong-willed, able to achieve goals, perseverance.	*4.business qualities: he must manage as hard-working, entrepreneurial, computational, disciplined, responsible, capable of business risk.*
5. social qualities: moral Outlook, active citizenship, respect for others, careful respect for national traditions.	*6.motivational qualities: should be positive and sustainable incentives for a wide range of interests in the field of continuing education and self-education, cognitive, art, and culture.*
7. physical properties: healthy, strong, sports-loving, physical self-improvement ability	

Special attention is paid to the use of intellectual levels in the organization of practical work that contribute to the predominance of cognitive activity and the activity of future specialists-psychologists in mastering knowledge [Andreeva G.M., 2012, p.157].

CONCLUSION

In conclusion, we believe that given the level of training,motivation and speed of perception of the future specialists-psychologists need to build research activity in the educational process in education, i.e. the acquisition of new materials, with the possibility of using psychological methods of formation of the level of intellectual development. Summing up the results of the research work, the following conclusion is made on the formation of future psychologists' ability to intellectual and self-development:

1.Self-development is the main internal mechanism and personal development. This is personal growth (self-improvement), as well as deformation or fall. The importance of self-development determines the characteristics of the individual. It is also a regulatory function. A person makes a decision based on accurate accounting of subjective relationships include the impact on the environment for different parties, and also considers social relationships as a subject of communication and as a whole as a person.

2.The analysis of the three main approaches identified in the study of a person's ability to self-development (functional, subject-target and system) allowed us to identify the phenomenon of self-development as the main internal mechanism of personal development. In addition, according to many authors, the concept of "self-development"is widely explained-it is any qualitative changes in a person's consciousness and behavior. Therefore, self-development can lead to personal growth (self-improvement) and deformation or personal wear.

REFERENCES:

1. Dyachenko M.I., Kandybovich L. A., Kandybovich S. L. Psychology of higher education Textbook. - Minsk: BSU publishing house. V. I. Lenin, 1981. - 383 p.

2. Andreeva G.M. Social psychology. - Moscow: Moscow state University, 2012. - p.363

УДК 159.9:070.431

ТОРПИЩЕВА РУФИНА ШАМИЛЬЕВНА
Докторант
Торайгыров университет

БУРДИНА ЕЛЕНА ИВАНОВНА
Доктор педагогических наук, профессор
Торайгыров университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В СОЗДАНИИ И РАСПРОСТРАНЕНИИ ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ

Түйін. Мақаланың мақсаты - бұқаралық ақпарат құралдарында және әлеуметтік желілерде жалған ақпараттармен жұмыс істеу ерекшеліктерін көрсете отырып, фейк жаңалықтардың пайда болу және таралу механизмдерін қарастыру. Жалған ақпаратты көрген кезде жеке тұлғаның мінез-құлқының ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан түсінуге әрекет жасалды. Мақала фейк жаңалықтарды анықтаудың маңыздылығын және оларға қарсы тұру мүмкіндіктерін негіздейді.

Түйінді сөздер: фейктер, фейк жаңалықтар, психологиялық әсер, манипуляция, фактчекинг.

Резюме. Целью статьи является рассмотрение механизмов возникновения и распространения фейковых новостей, показаны особенности их функционирования в СМИ и социальных сетях. Предпринята попытка теоретического осмысления специфики поведения индивидуума при воздействии на неголожной информацией. В статье обосновывается значение идентификации фальшивых новостей и возможностей противодействия им.

Ключевые слова: фейки, фейковые новости, психологическое воздействие, манипуляция, фактчекинг.

Summary. The given paper considersmechanisms of the beginning and spread of fake news. There are showed the features of their functioning in the media and social networks. There was made an attempt of theoretically comprehension the specifics of an individual's behavior under the influence of false information. The article substantiates the importance of identifying fake news and the possibilities of countering them.

Key words: fakes, fake news, psychological impact, manipulation, fact checking.

ВВЕДЕНИЕ

Говоря о психологических механизмах, используемых при создании фейковых (ложных) новостей, надо подчеркнуть о прямой взаимосвязи с манипулированием информацией. Особенно активно это наблюдается в социальных сетях.

Вместе с дезинформацией, фейковые новости –наиболее распространённыйспособ осуществления информационных и психологических воздействий. Ввиду подрыва всякого доверия к источнику информации, фейковые новости находятся в числе серьезных глобальныхрисков.

Под термином «фейк» (от англ. – «подделка», «фальшивка», «обман») понимают ряд разнообразных явлений от поддельных текстов с фото-, видео- иаудиозаписями до искусственно созданной по заданию заказчика «раскрученной» личности, проектов, тем и другого. Для этого чаще всего используются интернет-боты и фальшивые аккаунты, с позиции которых выставляются как одобрение («лайки»), так и размещение необходимых комментариев [Суходолов А.П., 2017,с. 93-112].

«Фейковые новости» представляют собой стилизованные под настоящие новости сведения, но с ложным полностью либо частично содержанием, создаются и распространяются как людьми, так и ботами [Дорофеева В.В., 2019,с. 774-786].

Под термином «дезинформация» понимаетсяпроцесс манипулирования информацией: введение взаблуждение путем предоставления неполной информации илиполной, но уже не нужной информации, искажения контекста,искажения части информации. **Под манипуляцией** понимаем вид психологическоговоздействия для скрытого внедрения в психику целей, желаний,намерений, отношений или установок, не совпадающих с теми,которые имеются в данный

момент, на изменение направленияактивности человека, неявное побуждение другого к совершениюопределенных действий. [Михеев Е.А., Нестик Т.А., 2018,с. 5-20].

Информационно-психологическое воздействие может осуществляться как через отдельных лиц, так и средства массовой информации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Фейки эмоциональны, аномальны, «прилипчивы» и сегодня к ним относят: поддельные фотографиии видеоролики, фальшивые новости, ранее называемые «газетными утками», сейчас именуемые «вбросами», фальшивые страницы иаккаунты в социальных сетях.

Имея коммерческие и политические цели, фейковые новости строятся на основе преувеличения и развлечения, близки к приемам «желтой журналистики» и методам политической пропаганды.«Фальшивые» новости наносят удар по репутации политических или экономических противников, манипулируют общественным мнением и формируют определенную картину мира, привлекают аудиторию на сайты, удобны для коммерческого мошенничества.

Кромефункций дезинформировать, вызвать панические настроения, изменить точку зренияюдей, побудить к действиям, фейковые новости – это средство **обогащения**. Именно **выгода заказчика** и распространителя делает этот манипулятивный инструмент весьма известной и легко доступной возможностью в достижении политико-экономических целей. Фейковые новости **дают кратковременную прибыль путем увеличения кликабельности в стартовый период.**

Эксперты из Стэнфорда назвали это **эффектом доверия (trutheffect),** когда сообщение услышанное первым вызывает большее доверие, чем новая информация. То естьв**опросы,** наиболее активно **обсуждаемые в СМИ, которые чаще видим и слышим,** мы склонны воспринимать в качестве правды.

Если сообщения совпадали с их мировоззрением пользователей, получая недостоверную информацию, они не прекращают ей доверять даже после официального опровержения. Выбор будет сделан в сторону известной и знакомой информации, соответствующей собственному мышлению, даже если эта информация неверна. В процессе публичного опровержения усвоенная неверная информация неоднократно повторяется, закрепляется в памяти и человек ещё сильнее верит в ее истинность. Люди склонны укрепиться в своих первоначальных мнениях, чем изменить их. Воздействие на личность растягивается в длительной временной перспективе и эта информация воспринимается как подлинная, невзирая на попытки её изменить.

Кроме того, в процессе развития медиа выявляются новые коммуникативные траектории. В их числе **эхокамеры**, когда идеи, убеждения усиливаются и передаютсявнутри замкнутой системы. Такие поисковики, как Яндекс, Google настойчиво рекомендуют результаты наших поисковых запросов, основываясь на **месторасположении, предыдущих кликах**. Таким образомможно наблюдать источники сосхожей информацией, за пределы которых индивид не выходит. Человек становится не защищенот манипуляций,социальные сети начинают влиять на ценностные и эмоциональные установки об окружающей действительности, препятствуют критически воспринимать информацию, поступающую извне.

Специфическими и важными каналами коммуникаций и распространения фейковых новостей остаются л**айки и репосты.** Помимо **социального одобрения они** вовлекают широкуюобщественность, служат психологической «дубинкой», по которой мы оцениваем и эмоционально воспринимаемобъект.

Друзья и стейкхолдеры в медиа оказывают сильноевоздействие на потребителей. И**нтерес многократно возрастает по мере того, как друзья лайкнут или репостнут запись.**

Другой наиболее известныйпсихологический механизм – **астротурфинг** (массовая рассылка сообщений) широко применяется в мобильном приложении «WhatsApp».**Доводы** от несколькихлюдеймы воспринимаем как **более весомые**, чем аргументы от одного пользователя.Мы склонны доверятьподобным себе и не хотим г**лубоко разбираться в вопросе.**

Эли Паризер ввел **понятие «информационных пузырей»** какперсонально подобранной под потребителя информации [Эли Паризер, 2012, 304 с.]. Какрезультат,эти алгоритмы, в значительной мере, сужаютдиапазонинформации, лишая ее многообразия.

Расширенные возможности обмана продиктованыувеличившимся потокам информации, которые невозможноадекватно распознавать. Вместе с тем, текствыстраивается таким образом, дабы максимальносфокусироватьзаинтересованностьпотребителей.

Элементами успеха фейковых новостей является:

- эмоциональная привлекательность;
- обращение к авторитетам, ссылка на данные, якобы полученные в результате утечки информации;
- эффективная интеграция в онлайн-пространство;
- использование социальных сетей без соответствующих фильтров и проверок для распространения информации.

Сейчас вся медиасреда старается удержать внимание пользователя как можно дольше. Для этого ему должно быть интересно. Например, в социальных сетях лента каждого пользователя формируется исходя из его интересов. Поль-

зователю будут предлагаться новости из того источника, новости которого он отметил медийным вниманием – «лайком», комментарием или репостом, а также информация об интересных пользователю людях, музыке, героях фильмов и т.д. Таким образом, пользователь становится окружен со всех сторон информацией о своих интересах, а все что **идет в разрез с ними, лента будет скрывать.** Социальная сеть запоминает и этот выбор пользователя, и в дальнейшем ему будут постоянно предлагать подобные фальшивые рекламные баннеры, а кроме того, объявления появятся и в лентах его друзей, так как система предполагает, что у друзей пользователя могут быть подобные интересы. Таким образом успешно надувается **«дезинформационный пузырь».**

Так же происходит и с сенсационными фейковыми новостями. Если хотя бы один друг пользователя поставил «лайк» или прокомментировал фейковую новость, то скорее всего дезинформация дойдет и до самого пользователя. В эпоху современных медиа аудитории очень важно формировать **медиаграмотность**, то есть выработать привычку обращаться за информацией только к профессиональным СМИ, игнорируя «вбросы» социальных сетей. Но по мнению исследователя Бейненсона это может быть затруднительным. Кроме того, как уже было неоднократно отмечено, даже профессиональные СМИ зачастую могут оказаться заложниками «гонки за оперативность» и пропустить сомнительные материалы. В эпоху сильного информационного потока традиционным СМИ следует сделать упор не на скорость, а на достоверность, потому что пользователи социальных сетей все равно окажутся более оперативным источником. «Гораздо важнее для профессиональной журналистики стать верификатором контента, проследить причинно-следственные связи, провести аналитическую работу, организовать журналистское расследование. Это те сферы, которые всегда останутся в числе уникальных функций профессиональной журналистики и не будут «отобраны» пользовательским сообществом» [Красавина А.В., 2019, с.99-103].

Необходимо помнить, что несмотря на множество стратегическихцелей преследуемых при создании ложных новостей и прямойдезинформации, тактическая цель преследуется всегда одна, аименно **затруднить доступ к достоверной информации.**

Развивая мысль об идентификации фальшивых новостей, надо отметить, что крупными компаниями уже разработаны ряд проектов по противодействию фек-ньюз:

- «Hamilton 68» информирует, какой контент продвигают иностранные державы через Twitter;

- Ботометр проверяет активность учетной записи Twitter;

- Debotобнаруживает ботов практически в онлайн-режиме;

- Perspective улучшаеткомментированеблагодаря возможностям машинного обучения.

Одним из ярких примеров обнаружения поддельных новостей в Казахстане служит фактчекинговый ресурс – Factcheck.kz.

Команда не проверяет гипотезы, мнения и предположения. Проверке и сомнениям поддаются только факты. Также одной из задач выступает объединение разноязычной аудитории на почве тяги к достоверной информации. Методика, используемая Factcheck.kz, основана на международных стандартах и инструментах фактчекинга. Разработчики пользуются открытыми источниками для проверки информации. Таким образом, любой пользователь может сделать это повторно и самостоятельно. В соответствии с собранными аргументами, редакция размещает полученную информацию на сайте, прилагая к ней все имеющиеся доказательства и источники. В проверке может участвовать любой человек, предложив свой факт для доказательства, а также методику проверки или указав на ошибку и ложную информацию

Основным критериеминформационной грамотности является **критическое мышление и** сомнение.Однако результативностьотдельных механизмовв противодействиифейкам остается под вопросом. Как мы упоминали выше, некоторые исследования подтверждают, что фейковые новости продолжают влиять на убеждения даже после разоблачения. Особенно очевидно это просматривается в случае близости с собственными установками. В таких случаяхдаже предоставление доказательной базыукрепляютошибочные представления.

Дополнительно затруднения возникают в схожести с правдой поскольку, как правило, «перемешаны» с потоком нефейковых сообщений. Следовательно, при идентификации достоверности могутвозникнуть затруднения, а увеличивающийся инструментарий по борьбе с фейковыми новостями не всегда окажет необходимый эффект на мнение людей, столкнувшихся с ложью.

Медиа образование также помогает аудитории критически воспринимать неправду. Исследователи также сходятся во мнении поразвитию автоматизированных вычислительных систем для идентификации поддельной информации с элементами искусственного интеллекта и машинного обучения. Использование искусственного интеллекта с инструментами обработки данных имеет большой потенциал.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всё выше сказанное подтверждает тот факт, чтофейковые новости воздействуют на выбор людей, социальные сети позволяют информации сомнительного качества легко и стремительнопередаваться. Вместе с тем, поведенческие паттерны человека в интернете делают обществен-

ное сознание уязвимым перед лицом дезинформации. Исследователям предстоит оценить фактические и вероятные последствия данного явления и определить наиболее эффективный способ реагирования на фейковые новости: более тщательная проверка фактов, повышение медиаграмотности, дополнительные инвестиции в медиаобразование, расследовательскую журналистику. Фейковые новости сегодня – больше не без обидные и развлекательные, это весьма серьёзные коммуникативные технологии, требующие глубокого и внимательного изучения экспертов научного сообщества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Суходолов А.П. 2017. Феномен «фейковых новостей» в современном медиапространстве. – Евроазиатское сотрудничество: гуманитарные аспекты: материалы международной научно-практической конференции. Иркутск: Изд-во Байкальского государственного университета. С. 93-112.

2. Дорофеева В.В. Фейковые новости в современном медиапространстве. Вопросы теории и практики журналистики.Иркутск: Изд-во Байкальского государственного университета, 2019. Т.8, № 4. С. 774-786.

3. Михеев Е.А., Нестик Т.А. Дезинформация в социальных сетях: состояние и перспективы психологических исследований. Социальная психология и общество. 2018. Т.9. № 2. С. 5-20

4. Эли Паризер; пер. с англ. А. Ширикова.За стеной фильтров. Что Интернет скрывает от вас? М.: АльпинаБизнесБукс, 2012. – 304 с.

5. Красавина А.В. Трансформационные и деформационные процессы в современной журналистике. Материалы IV международной научной конференции. Mediaобразование: векторы интеграции в цифровое пространство. Челябинск: Изд-во Южно-Уральского государственного университета, 2019, – С.99-103.

6. https://factcheck.kz/

7. Жакып Б.О. Новые технологии в медиа - и информативном образовании Казахстана: формирование национального медиа пространства». Отчет о научно-исследовательской работе, Алматы 2016. – 51 с.

УДК 005.13

ТУРЫМБЕТОВ ТУРСЫНБАЙ
Техника ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ПЕРНЕБАЙ ДИНАРА ЖАРҚЫНБЕККЫЗЫ
Магистрант
Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ

Түйін. Мақалада Геоақпараттық жүйелердің сипаттамалары, оларды қолдану салалары және даму тиімділігі көрсетіледі. Ол оқырманды жаңа IT жүйесімен тану мақсатында қолданылуы қарастырылады.

Түйінді сөздер: геоақпараттық жүйе, геоақпарат, геокеңістік, мәліметтер, кеңістіктегі сұраныс, анализ, модельдеу, визуализация.

Резюме. В статье описаны характеристики геоинформационных систем, области их применения и эффективность развития. Он предназначен для ознакомления читателя с новой ИТ-системой.

Ключевые слова: геоинформационные системы, геоинформация, геопространственные данные, пространственный спрос, анализ, моделирование, визуализация.

Summary. The article describes the characteristics of geoinformation systems, their areas of application and development efficiency. It is intended to acquaint the reader with the new IT system.

Keywords: geographic information systems, geoinformation, geospatial data, spatial demand, analysis, modeling, visualization.

КІРІСПЕ

Географикалық ақпараттық жүйелер 1960 ж. Жердің бетіне орналастырылған,компьютерлік объект жадында бейнелеу құралы ретінде пайда болды. Алғашқы геоақпараттық жүйелер КСРО мен АҚШ-тың әскери ведомстволарында зымыранды бағыттау жүйесінің құрамында жасалды.

Көп ұзамай ГАЖ бейбіт мақсатта қолданыла бастады. 1970 жылдары ГАЖ координаттық мәліметтерді монитор экранында көрсету үшін, сонымен қатар қағазға басылған карталарды редакциялау үшін қолданыла бастады, бұл картографтардың өмірін едәуір жеңілдетті.

Қазіргі кезде ГАЖ - көптеген ірі компаниялар жұмыс істейтін, жоғары технологиялық компьютерлік технологиялар нарығының ең қарқынды дамып келе жатқан сегменттерінің бірі: «Қазақстан ГАЖ орталығы» АҚ, «Қазақстандық ГАЖ орталығы» ЖШС, «ГАЖ компаниясы» ЖШС, «GISMAP» ЖШС және т.б.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Геоақпараттық жүйелер (ГИС) - бұл кеңістіктегі таратылған ақпаратпен тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік беретін компьютерлік жүйе.

Геоақпараттық жүйелер (сонымен қатар ГИС, GIS - геоақпараттық жүйе) - бұл кеңістіктегі мәліметтер мен байланысты ақпаратты жинауға, сақтауға, талдауға және графикалық түрде бейнелеуге арналған жүйелер.

Геоақпараттық жүйе дегеніміз - кеңістіктегі үйлестірілген деректерді жинау, сақтау, өңдеу, қол жетімділік, көрсету және таратуды қамтамасыз ететін ақпараттық жүйе.[Керімбай Н.Н., 2007, 316 б.]

Геоақпараттық жүйелер (ГИС) - бұл кеңістіктегі таратылған ақпаратпен тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік беретін компьютерлік жүйе.

ГАЖ-ның басқа ақпараттық-аналитикалық жүйелерден өңделетін ерекшеліктерінен басты айырмашылығы және талданған мәліметтер кеңістіктік деректер болып табылады. Бұл кеңістік-

тік деректер туралы ақпарат сандық форма географиялық ақпарат деп аталады.

ГАЖ-ның ажырамас бөлігі мәліметтер базасы болып табылады - геоақпараттық жүйеде мәліметтер базасын басқару жүйесі (ДҚБЖ) ұсынатын барлық функцияларды қолдана отырып, мәліметтерді өңдеу мүмкіндігі бар.

ГАЖ-ны пайдалану кезінде мәліметтер базасына сұранысты қосымша параметрлер енгізу арқылы нақтылауға болады, бұл іздеуді тезірек және ыңғайлы етеді.Кәдімгі ДҚБЖ-дан айырмашылығы, ГАЖ кеңістіктік сұраныстар құру және талдау жүргізу үшін қолданыла алады.[Ковальчук А.К., Шайтура С.В., 2009, 206 б.]

Кеңістіктік сұраныс - бұл координаталары бар шарттар бойынша мәліметтер базасындағы кеңістіктік объектілерді іздеуге арналған тапсырма.

Мысал ретінде клиенттеріне баспана іздейтін жылжымайтын мүлік компаниясы.Бұл процесс шығындар, тұрғын үй алаңы немесе белгілі бір объектіден қашықтық, мысалы, жұмыс орны сияқты параметрлерді енгізу арқылы айтарлықтай жеңілдетіледі.

ГАЖ мәліметтер базасын іздеу және кеңістіктегі сұраныстарды орындау қабілеті көптеген компанияларға миллиондаған доллар үнемдеуге мүмкіндік берді:

- ГАЖ тұтынушылардың сұрақтарына жауап алу уақытын қысқартуға көмектеседі;
- қажетті іс-шараларға қолайлы аймақтарды анықтау;
- әртүрлі параметрлер арасындағы байланысты анықтау (мысалы, топырақ, климат және дақылдардың өнімділігі);
- электр желілерінің орындарын анықтау.

Риэлторлар ГАЖ-ны пайдаланады, мысалы, белгілі бір аудандағы шиферлі төбелері бар үш үй, 10 бөлмелі және 10 метрлік ас үйді табады, содан кейін сол ғимараттарға неғұрлым егжей-тегжейлі сипаттама береді. Сұранысты қосымша параметрлерді енгізу арқылы нақтылауға болады, мысалы, шығын параметрлері. Сіз белгілі автомобиль жолынан, орман саябағынан немесе жұмыс орнынан белгілі бір қашықтықта орналасқан барлық үйлердің тізімін ала аласыз.

Осылайша, ГАЖ қолдану көптеген компаниялар мен мемлекеттік органдардың жұмысының тиімділігін арттырады, бұл айтарлықтай қаржылық және уақыттық ресурстарды үнемдейді.

ГАЖ, басқа ақпараттық технологиялар сияқты, жақсы ақпарат сізге жақсы шешім қабылдауға көмектеседі деген танымал мақалды растайды. Алайда, ГАЖ шешім шығару құралы емес, ол кеңістіктік деректерді талдауға арналған сұрақтар мен функцияларға жауаптар беретін, талдау нәтижелерін визуалды және түсінуге ыңғайлы түрде ұсынатын, шешім қабылдау процедурасын жеделдетуге және тиімділікті арттыруға көмектесетін құрал.

ГАЖ, мысалы, жоспарлау органдарының сұранысы бойынша әр түрлі ақпараттар беру, аумақтық қақтығыстарды шешу, объектілерді орналастыруға арналған орындарды (әр түрлі көзқарастар бойынша және әртүрлі критерийлер бойынша) ең жақсы таңдау сияқты мәселелерді шешуге көмектеседі. Шешім қабылдауға қажетті ақпарат қосымша мәтіндік түсіндірмелермен, графиктермен және сызбаларымен қысқаша картографиялық түрде ұсыну. Қабылдау мен жалпылауға қол жетімді ақпараттың болуы шешім қабылдаушыларға қолда бар гетерогенді деректерді жинауға және ойлауға айтарлықтай уақыт жұмсамай, өз күштерін шешім табуға жұмылдыруға мүмкіндік береді. Сіз бірнеше шешімді тез қарастырып, тиімді және тиімдісін таңдай аласыз.

ГАЖ карталарының орны ерекше. ГАЖ-да карталарды құру процесі дәстүрлі қолмен немесе автоматты түрде бейнелеу әдістеріне қарағанда әлдеқайда қарапайым және икемді. Ол мәліметтер базасын құрудан басталады. Кәдімгі қағаз карталарын цифрландыру бастапқы деректерді алу көзі ретінде де қолданыла алады. [Браун Л. А., 2006, 479 б.]

ГАЖ-ға негізделген картографиялық мәліметтер базасы үздіксіз болуы мүмкін (жеке парақтарға және аймақтарға бөлінбей) және белгілі бір масштабпен байланысты емес. Осындай мәліметтер базасы негізінде кез-келген аумаққа, кез-келген масштабқа, қажетті жүктememен, оны таңдап, қажетті белгілермен көрсете отырып, карталар (электронды түрде немесе қағаз түрінде) жасауға болады.

Кез келген уақытта мәліметтер базасын жаңа мәліметтермен толықтыруға болады (мысалы, басқа мәліметтер базасынан), ал бар деректерді қажет болған жағдайда түзетуге болады.

Ірі ұйымдарда құрылған топографиялық мәліметтер базасы басқа департаменттер мен бөлімшелер үшін негіз бола алады, ал мәліметтер тез көшіріліп, жергілікті және ғаламдық желілер арқылы жіберілуі мүмкін.

ГАЖ-ны қолданатын көптеген ұйымдар оның негізгі артықшылықтарының бірі географиялық тұрғыдан бар деректерді және оларды бөлісу және әр түрлі ведомстволармен келісілген түрлендіру мүмкіндіктерін біріктіру арқылы өзінің ұйымын және оның ресурстарын басқаруды жақсартудың жаңа мүмкіндіктерінде деп тапты.

Бірлескен пайдалану мүмкіндігі және әр түрлі құрылымдық бөлімшелер үнемі өсіп, түзетіліп отыратын мәліметтер базасы әр бөлімнің де, жалпы ұйымның да жұмысының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен, инженерлік коммуникациялармен айналысатын компания толық ақпарат алудан және компьютерлік экраннан (немесе қағаз көшірмелерінен) тиісті аймақтарды, мысалы, сумен жабдықтау жүйесін көрсетуден бастап және осы жұмыстарға әсер ететін тұрғындарды автоматты түрде анықтаудан бастап, жөндеу немесе жөндеу жұмыстарын нақты

жоспарлай алады. және оларды сумен жабдықтаудағы үзілістердің немесе үзілістердің уақыты туралы хабарлау.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғалымдар адамның өмірінде кездесетін ақпараттың 85% -ында аумақтық анықтама бар деп есептеді. Сондықтан ГАЖ қолданудың барлық салаларын тізіп шығу мүмкін емес. Бұл жүйелерді адам еңбегінің кез-келген саласында қолдануға болады. ГАЖ аумақ пен объектілерді есепке алу және басқару жүргізілетін барлық салаларда тиімді. Бұл іс жүзінде басқару және басқару органдары қызметінің барлық салалары: жер ресурстары және жылжымайтын мүлік, көлік, инженерлік коммуникациялар, кәсіпкерлікті дамыту, құқық қорғау және қауіпсіздік, төтенше жағдайларды басқару, демография, экология, денсаулық сақтау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Керімбай, Н.Н. Геоинформатика негіздері, 2007.- 316, [1] б.
2. Лурье И.К.Геоинформатика. Учебные геоинформационные системы. М., 1997. 115 с.
3. Кошкарев А.В.Картография и геоинформатика: пути взаимодействия // Изв. АН СССР.
4. Ковальчук А.К, Шайтура С. В., Основы геоинформационных систем2009, 206 с
5. Сербенюк С.Н.Картография и геоинформатика –их взаимодействие. М., 1990. 159 с.
6. Лурье И.К.Основы геоинформационного картографирования. М., 2000. 143 с.
7. Браун Л. А., История географических карт. 2006, 479 с.
8. Сер.геогр. 1990. №1. С.32.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Аблайханова Нуржанат Татухановна – биология ғылымдырының кандидаты, доцент**,** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Абдрахманова Жазира Әсембекқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а., филиология ғылымдарының кандидаты

Айтжанова Жанна Нургплиевна – старший преподаватель, Казахского национального женского педагогического университета

Ахатова Багиля Абильмажиновна – доктор филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Асанова Жанна Сексенбаевна – докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Асылбекқызы Мөлдір – педагогика және психология мамандығының 4 курс студенті Философия және саясаттану факультеті әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Ашимова Айтолкын Бериккызы – Phd докторант КазНУ имени аль-Фараби

Abramova Galina Iosifovna – candidate of philological Sciences Assistant Professor of English Language Department in South-Kazakhstan State Pedagogical University

Alimova Kuralay Dauletovna – 2nd course master student in South-Kazakhstan State Pedagogical University

Atembaeva Gulnara Aidashevna – master of Education Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy

Әбдікәрімова Аяулым Сабырқызы – биология мамандығының магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Әлім Әсел Аманханқызы – старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби

Бауыржан Нурханым Бауыржанқызы – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Байдәулетова Аякөз Өтеуқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы**,** Болашақ университеті

Багланова Роза – 2 курс магистранты**,** Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы Философия және саясаттану факультеті**,** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Баширов Александр Витальевич – техника ғылымдарының кандидаты, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ Инновациялық және ғылыми-білім беру технологиялары зертханасының жетекшісі, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Байзакова Раушан Бекмахановна – кафедра «Право» Казахский национальный аграрный исследовательский университет

Бакиров Ильяс Исхарович – доктор PhD, заместитель начальника кафедры, Пограничная академия КНБ Республики Казахстан

Болсынбаева Аманғайша Жолдыханқызы – филология ғылымдарының кандидаты, «Қайнар» академиясы

Бурдина Елена Ивановна –доктор педагогических наук, профессор**,** Торайгыров университет

Boiko Karina Alekseevna – 2nd course master student in South-Kazakhstan State Pedagogical University

Birles Danezhan - 2nd year postgraduate of the specialty "Foreign language: two foreign languages" University of International Business

Bozgulanova Nazgul Yerbolkyzy – master of Pedagogical Sciences, Aktobe regional state university named K. Zhubanov

Valeriya Burmistrova – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the languages development center of NC JSC «Karaganda Medical University»

Дильбарханова Жанат Рахимжановна – заң ғылымдарының докторы, профессор ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Дусипов Еркин Шажиевич – заң ғылымдарының докторы, профессор ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының бірінші вице-ректоры

Джердималиева Ритта Рамазановна – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Эстрадный вокал»**,** КазНАИ имени Т.Жургенова

Diuanova Raikul Kenesbayevna – senior Lecturer,Candidate of Philological Sciences, the department of "Practical English" Korkyt Ata Kyzylorda University

Жақанбаева Бақытгүл Болатовна – Абай атындағы ҚазҰПУ, Педагогика және психология институты, «Арнайы білім беру» кафедрасы, 3 курс докторанты

Жакаева Салтанат Ануарбековна – кандидат педагогических наук, доцент, кафедра «Искусство», Факультет «Искусств», Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова

Жақанова Бағдат Ерланқызы – математика мамандығы 4 курс білімгері**,** Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Жамбылқызы Марина – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Жагипарова Майра Мұсақызы – «Тұран» университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистранты

Зияхан Ақерке Алмасбекқызы – педагогика ғылымдарының магистрі**,** Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Ергалиева Кулянда С. – заң ғылымдарының магистры, оқытушы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Ертарғынқызы Динара – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының аға оқытушысы

Есказинова Жанар Амантаевна – доктор PhD, доцент Шетел филологиясы кафедрасының меңгерушісі**,** Шетел тілдері факультеті Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Есхуатова Назым Бахытовна – старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби

Yemberdiyeva Perizat Salybekkyzy – 2nd year master student in South-Kazakhstan State Pedagogical University

Yergazina Aliya Abdiramanovna – candidate of Pedagogical Sciences, professor of foreign languages and literature department, S.Baishev Aktobe University

Ибраев Алишер Серикболович –2 курс PhD докторанты Заң факультетінің Азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Исаева Жанат Амандыковна – заң ғылымдарының кандидаты, доценті Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Карякина Регина Александровна – студент 4 курса специальности «Юриспруденция» Жетысуского университета им. И. Жансугурова

Коновалова Милена Ивановна – студент 4 курса специальности «Юриспруденция» Жетысуского университета имени И. Жансугурова

Конырбаева Динара Талгатовна – заң магистры, аға оқытушы М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Кусаинова Лариса Канатовна – заң ғылымдарының кандидаты, доценті, Экономикалық қатынастардыққұқық реттеу кафедрасы**,** Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Куджакова Ризана Галымовна – «Құқықтану» мамандығының 3 курс студенті І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Куздеубаева Алия Бекхожаевна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, кафедра «Исполнительское искусство», факультет «Спорт и искусство» Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави

Кішібаева Дариха Джунисбекқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Silkway Халықаралық университеті

Кенжебекова Рабиға Ибрахимқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Silkway Халықаралық университеті

Кенжебаева Аида Абдыганиевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент **,** Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті

Кенжебаева Лейла Абдыганиевна – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы, Өнертану факультетінің аға оқытушысы, Өнертану магистры

Кекілбекова Мейрамкүл Қасимовна – аға-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

Кожагельдиева Сауле – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Койбагарова Мақбал Тұрарқызы – магистрант, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Kereymaganbetova Zhanar Nurlybekovna – senior teacher, master Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

Қалқаманұлы Данияр – полиция майоры, аға оқытушы ІІО әкімшілік қызмет кафедрасы

Қуанжанова Құндыз Түгелбайқызы – PhD, Ақтөбе облысы бойынша филиалының доценті, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы

Матниязова Дина Хожаниязкызы – 2 курс магистранты**,** Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы**,** Философия және саясаттану факультеті**,** әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мажитова Бибинур Карловна – оқытушы, магистр Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Мынбаева Айгерим Казиевна – доктор педагогических наук, профессор, кафедра общей и прикладной психологии Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Мекебаева Ләйлә Адамқызы – қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, филология және әлем тілдері факультеті әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Муйденова Алия Калжановна – 3 курс докторанты І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Мухаметкалиева Гульнар Окусхановна – кандидат филологических наук, профессор Кайнар университет

Мукашева Анар Абайхановна – заң ғылымдарының докторы, профессор Заң факультетінің Азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Мурат Айсұлу Азаматқызы – магистрант 2 курса юридического факультета КазНУ имени аль-Фараби

Мусекенова Айжан Айдыновна – магистр юридическиз наук, докторант кафедры уголовно-правовых дисциплин Жетысуский университет имени И. Жансугурова, факультет права и экономики

Мұхтаров Сабыржан Сағидоллаұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент Қ.Жұбанов атындағы өңірлік университеті, Кәсіби-шығармашылық факультетінің деканы

Mukhambetov Zhomart Ibattolaevich – associate Professor of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, candidate of philological science

Миятбекова Зилиха Усмаганбетовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и зарубежной литературы,Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова

Мукушева Алмагуль Наурызбаевна – кандидат филологичесих наук, старший научный сотрудник**,** Национальная академия образования имени Ы.Алтынсарина

Оразаева Гульжан Сериковна – кандидат педагогических наук, доцент заведующая кафедры «Специальной и социальной педагогики»Казахского Национального Женского Педагогического Университета

Орынбеков Алмас Сабитулы – заң ғылымдарының магистры, Экономикалық және құқықтық

Orda Gulzhakhan Zhumaberdikyzy – M.O.Auezov Institute of Literature and Art and Al-Farabi Kazakh National University, doctor of Philology

Пиштаев Рауанбек Қайратбекұлы – 2 курс магистранты, полиция аға лейтенанты ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы

Пернебеков Елхан Махамедалыұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, әлем тілдері және филология факультетінің 2 курс магистранты

Пернебай Динара Жарқынбекқызы – Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті магистранты

Рамазанова Самал Амиргалиевна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының аға оқытушысы

Рамазанова Шайгүл Әмірғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доценті, қазақ тіл білімі кафедрасының филология және әлем тілдері факультеті Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Раманова Айгүл Абибуллаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан ннновациялық-технологиялық университетінің доценті

Рахимова Айна Маратовна - PhD, аға оқытушы І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Рахимжанова Аида Канатовна – магистрант кафедры «Эстрадный вокал», КазНАИ имени Т.Жургенова

Ризаева Луиза Абдуллақызы – 3 курс PhD докторанты Silkway Халықаралық университеті

Рысбай Арайлым Әділқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты

Ramazanova Akmaral Ramazankyzy – 2-year master student of specialty "Foreign philology" al-Farabi Kazakh National University

Сабиров Камал Канаткалиевич – PhD., аға ғылыми қызметкер Қазақстан Республикасы заңнама және құқықтық ақпарат институты

Садуакасова Лаура Байкеновна – заң ғылымдарының магистры, аға оқытушы Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасы І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Сапаргалиев Кайрат – докторант**,** IIM М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Сайдахметова Айдана Қанатқызы – білім ғылымдарының магистрі, оқытушы**,** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Саданова Жанар Кабыкеновна – магистр, старший преподаватель кафедры «Педагогики и психологии» Казахстанско-Американского свободного университета.

Салыкова Алия Амантаевна – магистрант 2 курса ОП «Социальная педагогика и самопознание»

Садакбаев Тәңірберген – кандидат филологических наук, доцент, Кайнар университет

Серикпаева Раушангуль Курметовна – 2 курс магистранты, Шетел тілінен даярлаудың теориясы мен әдістемесі кафедрасы**,** Шетел тілдері факультеті**,** Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Сембаева Ардак Мауленовна – кандидат педагогических наук, и.о. доцент**,** кафедры «Педагогики и образовательного менеджмента» Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Сералиева Алия Мажитовна - заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Сыдыкова Зухра Ештаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті

Сыдыкова Роза Шаймардановна – доктор педагогических наук, профессор**,** Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Султаниязова Индира Сағындыққызы – PhD, доцент Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Сұлтанғалиева Жанат Сәлімгерейқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Сұлтанбек Мәлік Жұпанбекұлы – PhD, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Білім технологиялар кафедрасының доценті

Sadykova Saule Altynbayevna - PhD, senior lecturer of "Foreign philology and translation " department of K.Zhubanov Aktobe Regional University

Sadirbekova Zhuldyz Anuarbekkyzy – a second year master course student majoring in"Foreign Language: two Foreign languages", Korkyt Ata Kyzylorda University

Sarsenbaeva ZhansuluBadenkyzy – doktoral student of Al-Farabi Kazakh National University

Suleymenova Guldana Kenesbaykyzy – 2nd year master's student University of international business

Sultangubiyeva Aigul Aitmukhanovna – associate Professor of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, candidate of philological science

Suleeva Gulzhan Sozakpaevna – candidate of Philology, Professor Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy

Таджиханова Бахыткуль Талипбековна – кафедра «Право» Казахский национальный аграрный исследовательский университет

Таубаев Бауржан Рыспекович – доктор философии PhD, ассоциированный профессоркафедры уголовно-правовых дисциплин

Татаринова Лола Фуркатовна – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Социально-гуманитарные науки» Университет международного бизнеса

Тасболатова Рыскуль – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, доцент, Математика және информатика кафедрасы, Жаратылыстану факультеті «Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті» КЕ АҚ

Тасболатова Рыскуль – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, доцент**,** Математика және информатика кафедрасы**,** Жаратылыстану факультеті**,** «Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті» КЕ АҚ

Таубаева Шаркуль Таубаевна – педагогика ғылымдарының докторы, профессор**,** Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, Философия және саясаттану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Таусоғарова Аяужан Қайратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Тажигулова Айгул Кайратовна – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тайманова Сара Тамшыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент**,** Болашақ университеті

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Тлеулесова Ардақ Шайкенқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор**,** Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Төлегенов Талғат Құрмашұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доценті, «Тұран» университеті

Тухтабаева Асель Салихаровна – докторант, КазУМОиМЯ им.Абылай хана

Тулегенова Эльмира Сериковна – старший преподаватель**,** Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

Турдиева Интизар Полатовна – магистрант Высшей школы педагогики и психологии Казахского Национального Женского Педагогического Университета

Турметова Гульмира Жусуповна – техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.**,** Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті

Тулекова Гулжан Хажмуратовна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент**,** Тұран университеті

Тулекова Гульназ Хажымуратовна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор Азаматтық Авиация Академиясы

Тульбасиев Нартай Жуманович – аға-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

Турымбетов Турсынбай – Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті технология ғылымдарының кандидаты, доцент

Торпищева Руфина Шамильевна – докторант**,** Торайгыров университет

Токашова Гулназ Жеткизгеновна – Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

Төлеева Алия Советханқызы – студент 4 курса специальности «Юриспруденция» Жетысуского университета имени И. Жансугурова

Тілеубай Сәрсенкүл Шайкамалқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Taubaev Baurzhan Ryspekovich – Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Dean of the faculty of Law and Economics, PhD, associate professor

Taganova Aru Merekeevna – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Aktobe regional state university named K. Zhubanov

Toreyeva Nazira Zhauynbaykyzy – 2nd course master student in South-Kazakhstan State Pedagogical University

Tleubaev Azamat Bolatovich – 2nd year doctoral student the Faculty of law and economics ZhetysuState University named after I. Zhansugurov

Tsay Yelena – candidate of pedagogical sciences, docent University of International Business

Уйсембаева Молдир Саматовна – 2 курс магистранты**,** Математика және информатика кафедрасы, Жаратылыстану факультеті**,** «Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті» КЕ АҚ

Уралбаева Қарлығаш Бөкенбайқызы –2 курс магистранты, полиция капитаны ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы

Утанов Мухтархан Айдарханович – доктор юридических наук, доцент Университет «Астана»

Утегенова Меруерт Сыздыковна – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Fedorova Mariya Alexsandrovna – PhD student, senior teacher of the Language Training centre, Turan University

Цай Линпэй – Казахский национальный педагогический университет

Чапаева Маржан Есболқызы – 2 курс магистранты Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Чункурова Зарина Канапияновна – магистр, старший преподаватель кафедры «Педагогики и психологии» Казахстанско-Американского свободного университета

Чукенаева Гулим Толеуовна – PhD, аға оқытушы І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Шакенова Майгуль Тулегеновна – кандидат филологических наук, главный аналитик Департамента прикладных исследований и разработок, АО «Информационно-аналитический центр» при МОН РК

Шарапат Айнур Ғалымбекқызы – Сулейман Демирель атындағы университет, «Құқық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар»факультетінің «Жеке құқық» мамандығының 2 курс магистранты

Шарипова Асель Бостановна – кандидат юридических наук, доцент, КазНУ имени аль-Фараби

Шапихова Қ. – «Құқықтану» мамандығының магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Шошаева Лаура Санабековна – аға оқытушысы, Экономикалық қатынастарды құқық реттеу кафедрасы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы – филиолоия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Шолпанқұлова Гульнар Кенесбековна – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.' әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Шукенов Нурлан Сагындыкович – магистр юриспруденции, подполковник полиции, докторант Карагандинской академии МВД РК им.Б.Бейсенова

зерттеулер ҒЗИ ғылыми қызметкері, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Shingareva Marina Yurievna – candidate of philological sciences, docent of English language department in South-Kazakhstan State Pedagogical University

Ханов Талгат Ахматзиевич, заң ғылымдарының докторы, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ директоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Ханкей Ермек – филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Халел Агнур – докторант 3 курса, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, КазНУ им. аль-Фараби

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

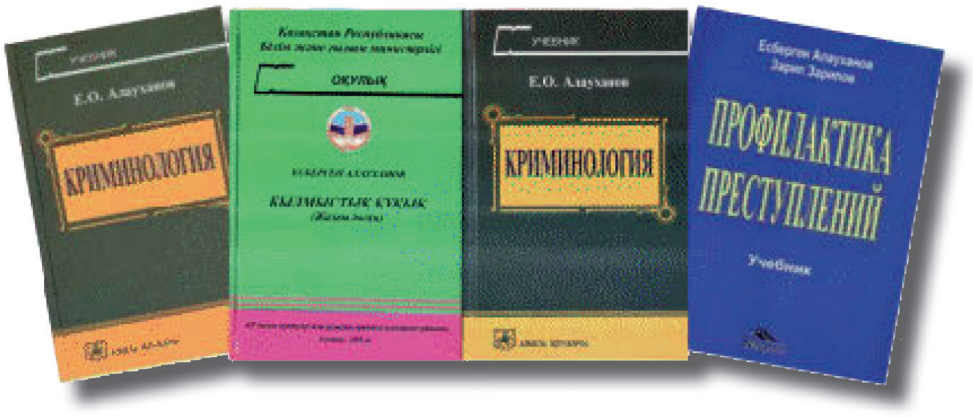
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/3 (149) 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 28.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29,0 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №198

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

